

SUTJESKA

SUTJESKA

II

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNIJGA DVADESET PRYA

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA DRUGA

URE IVA KI ODBOR

Petar BRAJOVI , Milinko UROVIC, Branislav JOKSOVI ,
Viktor KUCAN, Nikola LJUBICIC, Tone MARINCEK,
Kiril MIHAJLOVSKI, Branko PEROVI , Branko TACOVI ,
Miloš ZEKI , Milisav PEROVI — (odgovorni urednik)

SUTIESKA

INICIJATIVNI ODBOR

**Cana BABOVI , Peko DAPCEViC, Milinko DUROVIC, Pavle JAKŠIC,
Buro KLADARIN, Dušan KOSTI , Vicko KRSTULOVIC , Ivan KUKOC,
Cvijetin MIJATOVI , Dragi MILENKOVIC , Tanasije MLADENOVI ,
Milijan NEORICIC, Gojko NIKOLIŠ, Slobodan PENEZIC, Ko a POPO-
VI , Velimir TERZIC, Mijalko TODOROVIC, Ljubo VUCKOVI**

PIŠU U ESNICI

SUTJESKA

ZBORNIK RADOVA

S
KNJIGA DRUGA

VOJNOIZDAVACKI ZAVOD JNA »VOJNO DELO«
BEOGRAD 1959

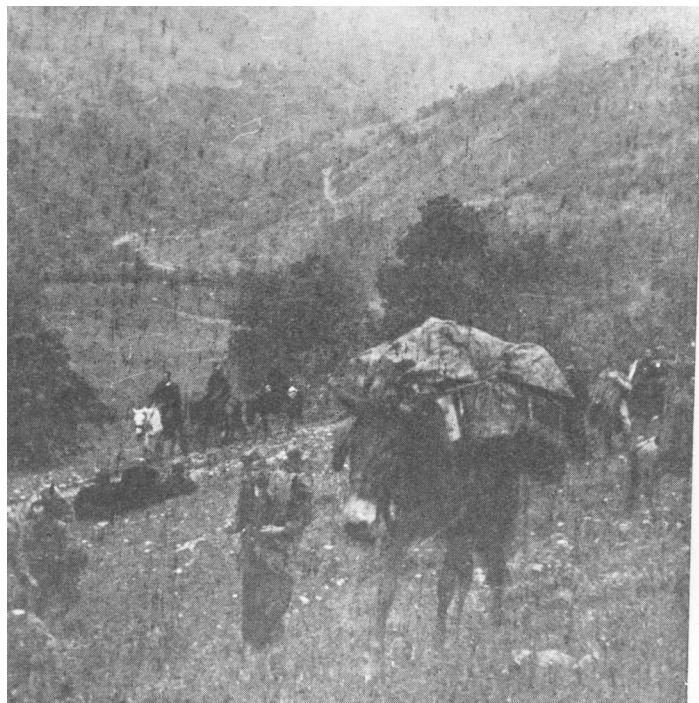
GLAVNI UREDNIK
Milinko UROVIC

Milisav UREDNICI PEROVI i Radomir PETKOVIC

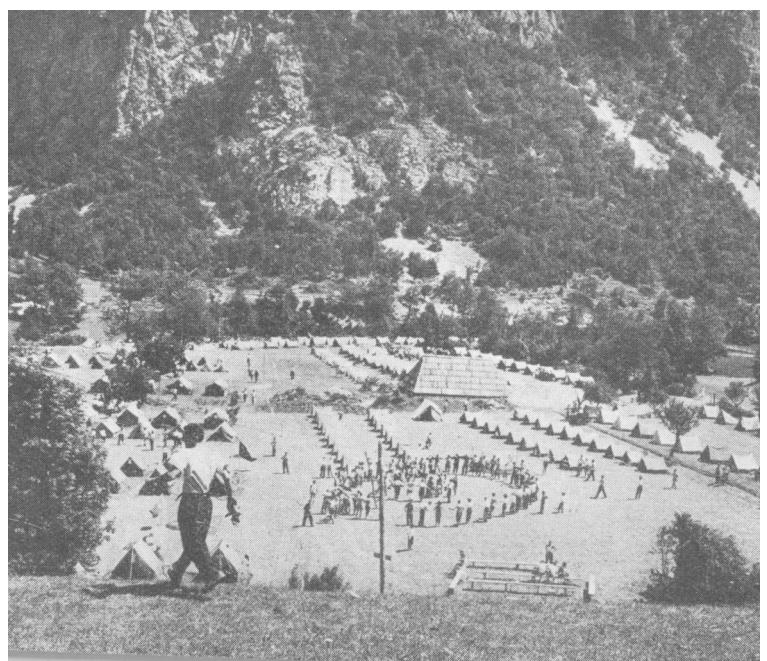
Naslovna strana i inicijali
BRANKO SOTRA

Vinjete
PIVO KARAMATIJEVIC

JUN 1943

JUN 1958

... To je mjesto gdje se odvijala jedna od najtežih bitaka u našoj Oslobođila koj borbi, bitka u kojoj je, u jednom kratkom periodu, pao najveći broj sinova naših naroda, najviše svjetlih likova naše Narodne revolucije i naše Oslobođila ke borbe.

Mi treba da obilježimo to mjesto i kao spomenik palim borcima, palim sinovima naših naroda, i kao svjetionik našim novim generacijama, koji e osvjetljavati put koji je prokren na tom mjestu, put bratstva i jedinstva naših naroda.

... To treba da bude mjesto gdje e naše mlade generacije dolaziti i potsjeati se kako je nastala ova naša današnja Jugoslavija, socijalisti ka Jugoslavija, u kojoj vlada bratstvo i jedinstvo.

Rijetko je kada u historiji stvorena jedna država na takav način da su, u zajedničkoj borbi prioritiv zajednički neprijatelji, dotle razjedinjeni narodi iskovali svoje jedinstvo, i krvlju svojom, krvlju i kostima najboljih sinova svoje zemlje, ostvarili svoj cilj — da u miru i slobodi grade ljepši život sebi i budućim generacijama.

.. Širom Jugoslavije bilo je mnogo bojišta na kojima su se vodili krvavi okršaji, ali baš Sutjeska — koja je u našoj Narodnooslobodila koj borbi dvaput bila takvo poprište, a naravito prije petnaest godina — najbolje odgovara da bude mjesto u koje e naši narodi uvijek s ponosom gledati i potsjeati se koliko nas skupo košta ovo što je stvoreno. To mjesto treba da opominje i nas i buduće generacije da moraju biti poštovane one žrtve 'koje su pale tamo i širom cijele Jugoslavije. Jer naša zemlja, koja je itava bila jedna velika Sutjeska i za koju je palo toliko sinova naših naroda, zaista zaslužuje da je poštuju i generacije koje dolaze.

(Iz Titove reči na prvoj sednici Odbora za proslavu petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci)

JOSIP BROZ TITO PRIMA POVELJU KOJU MU, UIME NARODA
JUGOSLAVIJE, KAO PRVOM VOJNIKU NAŠE PARTIJE
I REVOLUCIJE, PREDAJE ALEKSANDAR RANKOVIC

U K A Z

P R E T S E D N I K
FEDERATIVNE NARODNE REPUBLIKE JUGOSLAVIJE

Na osnovu člana 71 tačke 6 Ustavnog zakona
i člana 4 Zakona o odlikovanjima odlučuje da se
za izvanredne junačke podvige u kojima su
se istakli borci i rukovodioци u herojskoj bitci na Sutjesci

c d l i k u j u

OREDNOM NARODNOG HEROJA

1. Prva Proleterska Narodnooslobodilačka udarna brigada
2. Druga Proleterska Narodnooslobodilačka udarna brigada
3. Treća Proleterska /krajiška/ Narodnooslobodilačka udarna brigada
4. Treća Proleterska Narodnooslobodilačka udarna brigada /sandžačka/
5. Druga Proleterska /dalmatinska/ Narodnooslobodilačka udarna brigada
6. Sedma Narodnooslobodilačka brigada
7. Osma Narodnooslobodilačka brigada
8. Šesnaesta Narodnooslobodilačka udarna brigada
9. Peta Proleterska Narodnooslobodilačka /crnogorska/ udarna brigada
10. Prva Majevička Narodnooslobodilačka udarna brigada
11. Šesta Proleterska Narodnooslobodilačka partizanska udarna /istočno-bosanska/ brigada
12. Deseta Hercegovačka Narodnooslobodilačka udarna brigada
13. Sedma Krajiška Narodnooslobodilačka udarna brigada
14. Četvrta Proleterska Narodnooslobodilačka udarna brigada
15. Prva Dalmatinska Narodnooslobodilačka udarna brigada
16. Treća Narodnooslobodilačka partizanska dalmatinska udarna brigada

3. jula 1958 god.
u Beogradu

PRETSEDNIK REPUBLIKE,

PROLETERSKE I UDARNE
BRIGADE U BICI NA SUTJESCI

BOJ KOD CELEBICA

Preko štaba divizije obavešteni smo da Nemci dovla e jake snage. Neprijatelj je koncentrisao snage u Fo i, Goraždu, Pljevljima, Priboru, Brodarevu, Bijelom Polju, Beranima, Ko-lašinu, Danilovgradu, Nikši u, Gacku i Kalinoviku, i to znatno ja e nego što je potrebno za odbranu tih garnizona.

Kada je 15 maja po eli neprijateljska ofanziva, brigada se nalazila na prostoriji Šahovi i — Bijelo Polje u ovakovom rasporedu: 3- i (Kragujeva ki) bataljon u Gornjem Polju (kontroliše drum Bijelo Polje — Brodarevo); 6-ti (Beogradski) na prostoriji Oklade — Mokri Do, a 4-ti (Kraljeva ki) u Cerovu (zatvara pravac Bijelo Polje — Šahovi i); 2-gi (Crnogorski) na prostoriji Zari — Pale (zatvara pravac most kod k 575 — Slepac Most) i 1-vi, kao brigadna rezerva, u selu Pape. Brigada je trebalo da izvrši napad na neprijatelja na frontu Pape — Oklade — Cerovo — Jabu no, zapadno od druma Šahovi i — Bijelo Polje, ali se, zbog ja ine neprijatelja, odustalo od napada.

Sa štabom brigade došli smo (negde 17 maja) u selo Barice (zaselak Zmajevac) gde je bio i Stab Prve proleterske divizije, dok su bataljoni vodili borbu prema Šahovi im. Iz podataka kojima je štab divizije raspolagao, nije se moglo definitivno zaklju iti da li se radi o nekoj ozbiljnijoj ofanzivi, mada smo je o ekivali. Do tog momenta najozbiljniji napadi bili su izvršeni na naš deo fronta. Tom prilikom je komandant divizije Ko a Popovi postavio pojedina no i nama iz štaba brigade pitanje da li da sa dve brigade (Prvom proleterskom i Tre om krajiškom), koje su bile tu grupisane, izvršimo protivnapad ili da se branimo. Na kraju smo se svi složili da su neprijateljske snage oko triput ja e i da je to, možda, po etak nove ofanzive, u kojoj rešenje ne e pasti kod Šahovi a.

Zbog nejasne situacije, a naro ito zbog njene ozbiljnosti na fo anskom pravcu, Vrhovni štab je naredio Prvoj proleterskoj diviziji da izvrši pregrupisavanje snaga, s tim što e Tre a krajiška i Tre a sandžka brigada posesti položaj Vaškovo — Kovren (izme u Tare i puta Šahovi i — Pljevlja), a naša Prva proleterska obrazova e rezervu na prostoriji Mao e — Podkrajci — Vrulja. U vezi sa ovim brigadi je nare eno da odmah (18 maja u 20 asova) krene ka toj prostoriji. Ali, ve sutradan smo dobili nare enje da usiljenim maršem produžimo ka Celebi u gde emo primiti nare enje za dalji rad. Predve e 21 maja stigli smo u selo Rijeku ispod Celebi a i tu dali mali zastanak.

Zapadno od Celebi a ula se pucnjava. Na osmo štabove Šeste isto nobosanske i Majevi ke brigade; obradovali su se

kad su uli da je tu Prva proleterska brigada. Iz razgovora gmo doznali da se pred jakim nema kim i domobranskim snagama koje nadiru od Fo e nisu mogli održati, ve su se povukli i ovde se hitno prikupljaju radi daljeg otpora. Rekoše da bi i Prva proleterska trebalo što pre da izbije ispred Celebi a, jer ga samo njihove jedinice ne bi mogle održati. U me uvremenu je nare eno po kuriru da pristigli delovi naše brigade hitno krenu.

Situacija je bila kriti na. Komora i bolnica ostale su u selu Borju, kroz koje je ve prošao neprijatelj. Vidi se na oko 500 metara, skoro e i ovde izbiti, a mi još nismo uspeli da prikupimo jedinice. Pozadi ovih prednjih neprijateljskih delova prime uje se glavnina¹ kako se od šume Korlat spušta kroz polja sela Vrbice.

Prethodnica je ve pred samim Celebi em. Dok skupljamo kurire i sve što se zateklo na Celebi u da bismo usporili neprijateljsku prethodnicu, stiže i elo 1-vog bataljona, sa mitraljezima i baca ima kojima naredisimo da odmah posednu položaje kod crkve. Iz bataljona kako ko pristigne — eta za etom — kre e odmah u protivnapad niz gredu ka selu Borju. I odmah tu, na nepunih 100 koraka, sretoše se sa neprijateljskom prethodnicom i jurnuše na nju.

Neprijatelj nije o ekivao da ga u tome momentu može neko napasti. Pokušava da se odupre, ali iznenaen silinom juriša ubrzo okre e le a. Stižu i baca i 2-gog i 6-tog bataljona. I njima nare ujemo da zauzmu položaje pored crkve, uz one iz 1-vog bataljona. (Neprijateljska glavnina koja je svakako uila borbu, mislila je verovatno da to njihova prethodnica isti naše ostatke na Celebi u.) U momentu kada se prethodnica, gonjena od naših, sruila u selo Borje, svi naši baca i osuše jednovremeno po komandi, po glavnini. Posmatramo i ekamo. Odjednom eksplozije posred neprijateljskih kolona. Nastade metež. Stiže i druga salva, pa tre a itd. Glavnina je potpuno razbijena. Po elo je opšte bežanje na sve strane.

Drugi bataljon koji je stigao odmah za 1-vim, upu en je levo od njega, preko Ho eva da zauzme Ilijinu Glavu (k 1124) i da, jednovremeno, za e neprijatelju za le a kod sela Pjelovci. Sesti bataljon, koji je na Celebi izbio za 2-gim, upu en je desno od 1-vog preko sela Je mišta na selo Vakuf sa zadatkom

¹ Glavninu je sa injavao 13 puk 4 domobranske lova ke brigade kome je bilo nare eno da u toku ovog dana (21 maja) zauzme elebi, dok je paralelno sa njim grebenom Gradine imala da nadire borbena grupa »Gertler« i ovog dana ovlada Zlatnim Borom. — Prim. red.

da se spoji sa 2-gim u selu Pjelovci. Treći i četvrti bataljon ostali su u rezervi na Celebi u.

Kad smo stigli u selo Borje zatekli smo neprijateljske vojнике kako slažu municiju i vezuju konje iz zaplenjene komore Majeviće i Šeste isto nobosanske brigade. Pred bolnicom njihova straža. Nekoliko rafala — neki popadaše, a ostali se razbegoše. Kakva je tek bila radoš oslobodjenih ranjenika. Prosto ne veruju da su slobodni, da nema oko njih Nemaca, da su tu njihovi drugovi. Na em i druga sa kojim sam 1941 zajedno vodio borbu na Juhoru.

I no u produžavamo nadiranje. Kad bataljoni stigoše u visinu sela Vrbice, zatekoše kod neprijatelja metež. Jedni beže, jedni se vrađaju. Zapone ponovo borba. Iz pozadine pristižu glavne snage takozvane »Domobranske brigade«² koja je upućena da nas sretne. Zarobljenici pri aju da im je komandant usput rekao da će komuniste brzo razbiti i izbiti na Celebi.

Borba je vrlo oštara. U međuvremenu se i malopre razbijene snage prikupljaju. Ali pojavom 2-gog bataljona na Ilijinoj Glavi i njegovim prodiranjem ka selu Pjelovci, kao i pojavom 4-og bataljona sa prikupljenim bataljonima Šeste isto - nobosanske i Majeviće brigade na boku i u pozadini, i ove domobranske jedinice su razbijene i nabađene na šumu Korlat.

Predzoru (22 maja) stižu iz rezerve 3-i i 4-ti bataljon koji dobijaju zadatku da gone neprijatelja preko šume Korlat ka selu Zavajitu i izbiju na prevoj brda Baki, kuda vodi put za Foču. Bataljoni (1-vi, 2-gi i 6-ti) koji su u estvovali u borbi zadržani su privremeno radi prikupljanja i odmora. Šesti bataljon je sa jednim bataljonom Šeste isto nobosanske brigade zarobio neprijateljsku komoru. Zaplenjeni konji dati su većim delom za evakuaciju bolnice i komore.

U toku prodiranja kroz šumu Korlat, 3-i i 4-ti bataljon nigde nisu naišli na otpor. Zauzeta su bez otpora sela Dubrava, Podgaj, Zavajit. Seljaci rekoše da se neprijatelj nije povukao kroz sela što znači da je upao u toku noći u ogromnu šumu Korlat i tu se izgubio. I stvarno, naši delovi su ga prešli i ostavili iza leđa, razbijenog u sitne grupe.

Pošto Baki pretstavlja vrlo važnu tačku na pravcu Foča — Dragočava, naređeno je Kragujeva kompaniju (3-tem) bataljonu da ga zauzme i brani. Bataljon je iznenadio njegovu posadu i brzo je zbacio sa položaja.

Kraljeva kompanija (4-ti) bataljon ostao je privremeno pozadi u selu Zavajitu. Tu uskoro po eši stizati i bataljoni Šeste isto nobosanske i Majeviće brigade. Pozadi, iz šume Korlat ulazi se

² Delovi 4 domobranske lovačke brigade.

pucnjava. Uskoro stiže jedan kurir sa grupom Nemaca, na koju je naišao kroz šumu. U toku celoga dana izlazile su grupe razbijenog neprijatelja i predavale se našim bataljonima. Na saslušanju Nemci su izjavili da je veliki deo njihovih vojnika zalutao u toku no i u šumi. Medu njima neki su izjavljivali da su zarobljeni Poljaci i da su sre ni što su oslobo eni. »Mi želimo da se borimo protiv Nemaca«, rekoše. Rasporedili smo ih po bataljonima, naoružali i rekli: »Evo, Nemci su ispred nas, iza Baki a, ima ete prilike da se borite«. U toku idu e no i svi su pobegli. Bili su Nemci iz Poljske. Neke od njih zarobili smo ponovo u borbi na Troyrhu.

Izlazak Prve proleterske brigade u otsudnom momentu m elebi , razbijanje neprijatelja u susretnom boju i postavljanje naših snaga na visove iznad Fo e, osujetilo je nema ke planove. Nemci o ovoj borbi kažu: »Jak neprijateljski napad u pravcu Fo e (po svoj prilici etiri komunisti ke brigade) u cilju da se probiju na frontu 118 lova ke divizije...«³

Kragujeva ki (3- i) bataljon izveštava sa Baki a da ispred sebe nema neprijatelja, da mu zasada nisu potrebna poja anja, da je na Baki u zaplenio dosta hrane i municije, te su borci siti, dobro snabdeveni municijom, odli no raspoloženi » ekaju ako ko nai e od Fo e da se biju«. S obzirom na ovakav izveštaj, nare eno je bataljonima iz Majevi ke i Šeste isto nobosanske brigade da se zadrže gde su radi odmora. Ina e, ove jedinice su oduševljene sadašnjim uspesima i traže da idu napred, da se bore zajedno sa proleterima.

Izbijanjem na Baki naše snage su zašle oko 9 km za le ^ neprijateljskoj desnoj koloni koja je doprla do Zlatnog Bora i tu zadržana od Druge proleterske brigade. Na jednom golom brdu u selu Toholju vide se Nemci kako se utvr uju. Stab brigade odlu i da se napadnu s boka i iz pozadine. Stigao nam je i Beogradski bataljon. Odlu eno je da Kraljeva ki i 2-gi bataljon Šeste isto nobosanske brigade krenu odmah u napad s le a neprijatelju iji se zadnji delovi nalaze u selu Toholju. Plan je bio da zauzmu kotu 1248 (Jameline) pa osloncem na nju napadnu neprijatelja iz pozadine.

Napad je otpo eo u 14 asova kao što je i predvi eno. Naši bataljoni su ubrzo stigli do neprijateljske komore koja je bila rasturena po poljima i uvalama, i uništavali je. Uskoro se ula eksplozija nema kih granata i mina u zaseoku Pribini i (selo Toholj), a zatim otpo eše dejstvovati i naši minobaca i tako da se golo brdašce na kojem su Nemci bili utvr-

³ Izveštaj generala Litersa od 24 maja 1943 (Arhiv Vojnog istoriskog instituta).

eni nije za kratko vreme moglo videti od dima i prašine. Neprijatelj je bio jak, a usto i utvoren. Ali, iako nismo uspeli da ga odbacimo, ipak smo zasad zadovoljni — skrenuli smo mu oštricu sa Uzlupa. Bataljoni su se utvrdili na zauzetoj liniji.

Oko 16 asova na pravcu Foe uje se jaka vatra kod Kragujeva kog bataljona. Artiljerija tu je jakom vatrom celu liniju Baki — Vjenac — Trovrh, kao da su se sudarile dve divizije. Stab brigade nema izveštaja od Kragujeva kog, ali pretpostavlja da je neprijatelj doveo nove snage preko Foe, iju ja inu ispituje Kragujeva ki bataljon. Iako raspolažemo sa šest bataljona u rezervi (jedan — 6-ti iz Prve proleterske, ostali iz Majeviće i Šeste isto nobosanske) nijedan nije upućen u pomo Kragujeva kom — ne zna se situacija. Za svaki sluaj, rasporeni su pozadi potoka Vrani i Vukovića, na zapadnoj ivici šume Korlat.

Artillerija ga a sve bliže, ali mitraljesku vatu više ne ujemo. Šaljemo kurira da vidi šta se dešava kod Kragujeva — kog bataljona, ali uskoro pored nas po eši da promi u njegovi borci.

— Sta se desilo? pitamo ih.

— Ništa, bili smo se sa Nemcima.

Nai je i zamenik komandanta bataljona, sa mitraljezom preko ramena i izveštava: »Neprijatelj nas je napao jakim snagama. Mi smo branili položaje, ali nam je zašao za leđe i moralni smo nazad, probijajući se. Komandant bataljona, drugi Moma⁴, zapao je sa nekoliko vojnika u jednu jarugu. Ne znam šta je sa njim«. Uskoro stiže Moma i on dopuni izveštaj. Na pitanje zašto nisu na vreme obavestili da im se pošalju pojedanja, odgovori da su raunali da će moći sami da zadrže neprijatelja.

Neprijatelj je zauzeo i poseo celu liniju Crni Vrh — Humi — TYovrh — Vjenac — Baki i na njih se zadržao, dok smo mi na desnim obalama potoka Vrani i Vukovića ispred šume Korlat.

S obzirom na to da je Štab brigade bilo nemomi no da sa jednog mesta rukovodi borbom na celom frontu, a naročito na oba pravca — prema Zlatnom Boru i prema Trovru, to je komandant brigade Danilo Lekić (Spanac) sa našim 1-vim, 2-gim i 4-tim bataljonom i sa još šest pridatih bataljona⁵ preuzeo sektor Zlatni Bor, sa zadatkom da onemogu i neprijatelju

⁴ Moma Stanojlović, poginuo na Sutjeski kao zamenik komandanta Treće sandžake brigade.

⁵ Druga proleterska brigada (bez dva bataljona) i Treća krajiska brigada. — Prim. red.

dejstva prema Uzlupu, a ja sam se nalazio sa snagama (naš 3- i i 6-ti bataljon i pet pridatih bataljona) koje su na liniji ispred šume Korlat obezbe ivale bok i pozadinu Leki eve grupe.

U toku no i [22/23 maja] izvršena su na oba sektora pregrupisavanja snaga, a rano ujutru otpo eo je napad grupe bataljona na neprijatelja na Zlatnom Boru i u selu Toholj, uz podršku minobaca a i artiljerije. Neprijatelj je o ekivao da e grupa, koja je napadala od Fo e i zauzela dominantne položaje, u toku dana produžiti napad ka Celebi u i time ugroziti bok i pozadinu naših snaga pred Zlatnim Borom — pa je davao vrlo žilav otpor. Neki njegovi delovi su okruženi i po grupama uništavani. Spanac je izveštavao da na terenu koji su prešli ima mnogo mrtvih neprijateljskih vojnika.

Grupa prema Fo i raspore ena je ispred šume Korlat sa pet bataljona u prvoj liniji i dva U rezervi. Bataljoni su se odmarali spremni za borbu. Od Zlatnog Bora ula se jaka vatra.

Ovoga dana (23 maja) u 13 asova dobili smo izveštaj, u rejonu Kragujeva kog bataljona u selu Fališi, da je neprijatelj krenuo jakim snagama prema našim položajima na celoj širini fronta i da je sa prednjim delovima na oko 500 metara od našeg položaja. Uskoro i naši mitraljezi otvorile jaku vatru. Borba se širila duž celog fronta. Na pitanje komandanta Mome gde smo nanovo organizovati odbranu, ako nas potisnu, odgovorenio mu je da nema otstupanja.

Znali smo da pozadi nas na Ceotini vodi borbu Tre a dalmatinska brigada, da je desno od nje cela Sedma diviziia (sa 70% «boraca tifusara), a zatim Tre a krajiška brigada i oni bataljoni koji napadaju na Zlatni Bor. Ako bismo se branili, verovatno bi nas potisnuli i mi u tom sluaju ne bismo izvršili zadatak u odnosu na Leki evu gruou. Zato smo posle kraje diskusie, ostali pri odluci da se izvrši protivnapad.

Trebalo je raditi brzo i odlučno. Skoro svi iz štaba Kragujeva kog bataliona pisali su po jedan primerak narenenja batalionima. Ono je bilo kratko, koliko se se am ove sadržine: »Uzanim frontom probite neprijateljski front, svako na svom sektoru, i nadirite u negovu pozadinu. Batalion na Rapaljevcu zauze e Baki i udariti u bok neorijateliu ka Vjenču; bataljon iz Podeaja zauze e Vjenac. Beogradski bataljon zauze e Trovrh, Kragujeva ki e pomo i Beogradskom i produžiti nanad radi zauzimanja Humi a. Batalion Šeste brigade iz sela Tvrđaci deistvova e kosom preko Kor e sa zadatkom da zauzme Crni Vrh. Rezerva da bude spremna da primi zadatke po proboru.«

Kad Nemci navališe naši ih snažno do ekaše. Kragujeva ki bataljon je prešao u protivnapad, prosekao neprijateljski raspored i odmah se dohvatio prvih ku a sela Poda. Beogradski, koji je bio najbliži, im je primio nare enje, izvršio je tako e protivnapad, probio neprijateljski front i produžio odre enim pravcem. Samo za pola asa probili smo na dva otseka. Ostali bataljoni, oni dalji, još uvek se brane, ali neprijateljski napad, uzdrman probojem Kragujeva kog i Beogradskog bataljona, popušta. Kada su i oni dobili nare enje i izvršili proboj na svom pravcu, neprijatelj se našao u teškom položaju. Spustio se sa visova u napadnom poretku, me utim, naše su ga jedinice iskidale na pet delova i žurile da pre njega izbiju na njegove polazne položaje na liniji Crni Vrh — Humi — Trovрh — Vijenac — Baki . Svuda izme u bataljona ostali su neprijateljski rastrojeni delovi, bez jedinstvene komande.

Neprijatelj pokušava da se izvu e iz ove situacije, dovla i poja anja, a njegova dalekometna artiljerija zasipa daljnom vatrom položaje, i to ispred nas, po emu zaklju ujemo da tamo nema njihovih snaga. Ubrzo naši bataljoni izbijaju na odre ene ta ke (Crni Vrh — Vijenac — Baki). Kragujeva ki i Beogradski uništavaju u selu Kušlat jednu okruženu grupu Nemaca, a slabije delove upu uju da posednu Trovрh i Humi . Trovрh je ubrzo zauzet, dok je Humi bio dosta pozadi te je neprijatelj stigao pre. Sem toga bio je utvr en bunkerima.

U toku ovog i slede eg dana nastavljen je uništavanje grupe kod sela Kušlat posle ega su Beogradski i Kragujeva ki produžili ka Trovru. Bataljoni iz rezerve preuzeli su uništavanje opkoljenih grupa kod sela Zavajita, oslobodivši na taj na in bataljone iz prve linije za njihove dalje zadatke.

Uve e se sve utišalo. Kod sela Kušlata veliki broj neprijateljskih leševa i raznovrsnog materijala.

Evo šta kaže izveštaj nema ke komande o ovom boju.

»Nastavlja se jak pritisak neprijatelja na frontu 118 lova ke divizije i IV Hrvatske brigade jugoisto no od Fo e. Upu en je Brandenburški puk u poja anje ovim jedinicama«. Za slede i dan neprijatelj kaže da je »preuzeo nove odbrane po pozicije«.

Nemci su upotrebili samo na pravcu Fo a — elebi , ne ra unaju i pravac Viko — elebi , vrlo jake snage (iz 118 divizije) dok smo mi imali 7 bataljona sa svega oko 1.200 vojnika, pa ipak smo uspeli da zagospodarimo terenom.

Sutradan smo vodili celog dana borbe bez nekih vidnijih rezultata. Neprijateljska avijacija i artiljerija dejstvovale su celog dana.

Za napad u pravcu Fo e bilo je sve spremno. Pridodata nam je i jedna baterija topova. Me utim, zbog pojave jakih kolona 369 legionarske divizije opštim pravcem Gradac — Cerovci — elebi , prema desnom boku i pozadini grupe na fo anском sektoru, Stab Prve proleterske divizije naredio je povla enje ka severnim ograncima Ljubišnje, stim da se prema neprijatelju ostave manji zaštitni delovi. Radi toga je Tre a krajiška brigada izvu ena sa položaja i upu ena ka Popovom Dolu da zatvori pravac neprijateljskog nadiranja.

Majevi ka i Šesta isto nobosanska brigada prikupljene su u rejonu Celebi a, a Prva proleterska brigada preuzeala je na sebe da zadrži neprijatelja na celoj liniji fronta prema Celebi u i Zlatnom Boru, dok se sve snage ne prebace na levu obalu Tare. U to vreme je prelaz kod Uzlupa bio od »životne važnosti«.

Po izvla enju Tre a krajiške, Šeste isto nobosanske i Majevi ke brigade, glavnina Prve proleterske brigade se prikupila na prostoru Ilijina Glava — Papkov Dol — Crvena Stena — Oštra Glava — Suho Polje, a isturenii delovi: šuma Korlat — selo Pjelovci. (Majevi ka je preba ena preko Tare kod Uzlupa 27 maja, Tre a krajiška 28 maja, a zadnji delovi Šeste isto nobosanske no u 28/29 maja zajedno sa delovima Prve proleterske brigade.)

Neprijatelj je u toku 26 maja izbio sa tri domobranske kolone na liniju selo Tvrdati i severozapadne ivice sela Feliši — Klinci, na oko 2 km od naših zaštitnih delova, ali bez dodira sa njima. On je nastupao vrlo oprezen po ovom pošumljenom i ispresecanom zemljištu.

Ni u toku 27 maja neprijatelj nije bio aktivan, tako da ni ovoga dana nismo imali dodira sa njim. Me utim, 28 maja oko 12 asova po eo je da izbija iz šume Korlat i da se polako spušta ka selu Vrbica, a jednom kolonom ka Ilijinoj Glavi. Nesporazumom je 6-ti bataljon napustio Ilijinu Glavu gotovo bez borbe. (Bataljonu je dato nejasno nare enje gde da se zadrži pri povla enju zaštitnih delova od Pjelovaca.) Uzup je bio u opasnosti, jer se sa Ilijine Glave mogao tu i bacati. Na sre u ti neprijateljski delovi nisu imali bacata.

U 15 asova neprijateljska avijacija je dugo i jako bombardovala položaje oko Celebi a, a zatim je pešadija krenula na juriš na samo selo, u kome više nije bilo naših snaga. Poslednji deo je otišao ka Uzlu pre bombardovanja. Pošto je zauzeo elebi , neprijatelj se bacao svom snagom na Prvu proletersku kod Uzlupa. Naš raspored u tome momentu bio je: 1-vi bataljon Suho Polje, 4-ti Oštra Glava, 3- i Ho evo, 6-ti

Podsjerine, 2-gi Crvena Stena i kota 875 iznad samog Uzlupa. Situacija je bila teška. Neprijatelj je napadao jakim snagama da bi zauzeo Uzlup i onemogu io prelazak. Od 2-gog bataljona redovno su dobijani izveštaji da prebacivanje ide sporo, a da Nemci navaljuju mnogo na njegov položaj preko koga vodi najbliži put za Uzlup.

inilo nam se da nikada nijedan štab nije dobijao redovnije izveštaje nego što je tada bio slu aj sa štabom Prve proleterske brigade. Tako je od Kragujev ana (3- i) ija je situacija tako ozbiljna da kurir kurira stiže sa novim podacima, dobijeno: »Jedna eta je u teškoj situaciji, ne može ni napred ni nazad. Pomo i nema!« A zatim: »Cetu smo izvukli, otstupili smo za nešto nazad. Nare eno im je da moraju izdržati. I 2-gi (Crnogorski) bataljon izveštava: »Napadaju nas ogromne snage, ne možemo se održati, neprijatelj e prodreti do Uzlupa, još dva bataljona Šeste brigade nisu preba ena«. Odgovoren mu je: »Morate ostati na položaju; otstupanja nema dok se i poslednji partizan nalazi na ovoj strani Tare«. U 19 asova 2-gi bataljon ponovo izveštava: »Sve su snage iz Šeste isto nobanske brigade prešle«.

Neprijatelj jako pritiskuje od Celebi a preko Suhog Polja ka Uzlupu, ali ne uspeva. Pred sam mrak nare eno je 1-om bataljonu da krene preko Vjernovi a ka Uzlupu, za njim 6-ti pa 3- i, dok je 4-ti na Suhom Polju branio otstupnicu, a potom i sam krenuo, ali ne na Uzlup, ve stazom uz Taru, navukavši neprijatelja na sebe, i tamo se prebacio na drugu stranu.

Kada je štab brigade sišao do Uzlupa zatekao je bataljone kako se prebacuju preko vise eg mosta. Drugi bataljon još uvek je odolevao napadu.

VUCEVO

Kasno uve e, kada su svi bataljoni prešli nare eno je 2-om (Crnogorskom) da se i on povu e štite i se sopstvenim snagama. Po prelasku ra unalo se na jedan mali odmor, ali s obzirom na kratku no , trebalo je žuriti da se još u toku no i prebacimo preko Pive kod S epan-Polja i požurimo na Vu evo, jer se sa Huma vidi danju skoro ceo naš put ka mostu kod sela D. Kruševa. Preko dana Nemci tuku put artiljerijom, a most i artiljerijom i iz vazduha.

No je mra na, borci umorni, teško se kre emo. S vremena na vreme tresne neka granata na put ili u blizini i još više omete kretanje. Nešto pred svanu e brigada stiže u S epan Polje, odakle produžavamo do mosta kod sela D. Kruševa.

Pred mostom smo. Ve je potpuno svanulo, ali nas pokriva gusta magla, te nesmetano prelazimo. Nemci sa Huma ga aju prilaze mostu. Kada je naišao poslednji bataljon magla se digla te je prelazak preko mosta prekinut. Nešto iznad mosta, na mestu zaklonjenom stenama, produžava se prebacivanje na dva gumena amca, koje smo još kod ajni a zaplenili od Italijana.

Uz Vu evo se penjemo ometani od neprijateljske artiljerske vatre. Borci su jako umorni. Ve nekoliko dana i no i su neprekidne borbe, a naj eš e nije bilo vremena ni za spremanje hrane. Put je jako težak, ide se kao uza zid. Od korita Pive do Vu eva visinska razlika je preko hiljadu metara. Na svakih 100—200 koraka borci se odmaraju. Levo od staze popadali iznemogli konji. Neki su uginuli, a neki još živi. Sa njih su borci skinuli mitraljeze i poneli. Pri vrhu smo se odmarali na svakih 20 koraka. Prosto je izgledalo da se ne može do vrha.

Ve 6 sati uzbrdo. Pred nama je još samo jedan šiljak, zadovoljni smo: »Evo vrha, najzad izi osmo. Prenesi niz kolonu — elo stiglo do vrha!« Uskoro izbijamo na vrh, a pozadi njega opet uzbrdo. Kroz sat kolona je izišla na stvarni vrh. Kako je koji bataljon izišao, vojnici ležu kao pokošeni. Svi smo jako žedni, ali vode nigde. Pred nama su tri kolibe, zvane Katun. Mislimo, ovde e bar biti. vode, ali ni tu je nije bilo.

Na Vu evu na osmo Štab Druge proleterske brigade. Stigao je ju e. Kažu nam da ovde nema neprijatelja. Tu su delovi Druge proleterske, Šeste isto nobosanske i Majevi ke brigade. Izgleda da neprijatelja ima dole na Sutjesci, može nam po i ususret. Na pitanje da li smo umorni odgovorili smo: »Gledajte da nam omogu ite da se odmorimo, pa emo posle zajedno.«

Dva sata kasnije uje se neka borba prema Ždrijelu, na samom Vu evu. Sve ja a je, kao da se približava. Situacija je ozbiljna. Jedan naš brdski top ga a iz jedne šumice. Vatra je sve bliža, a mi ose amo da nemamo snage da se dignemo i poemo ususret, iako istovremeno ose amo obavezu prema ostatim jedinicama.

Dolazi kurir iz Štaba Druge proleterske brigade: »Neprijatelj nas napada od Ždrijela, komandant i komesar vas zovu na dogovor. Odlazimo sa komandantima i komesarima onih bataljona ije su jedinice izišle iz Pive. »Može li Prva proleterska da pomogne« pitaju nas. »Dosta teško, bataljoni još nisu svi stigli, a ovo što je stiglo ne može sa zemlje ustati.«

Štab brigade prati tok borbe, stižu i izveštaji. Vidi se da Nemci potiskuju naše, naro ito brojno slabe bataljone iz Majevi ke i Šeste isto nobosanske brigade. Tamo je glavni napad.

Sa komandantom i komesarom Druge proleterske u neko-liko re i pretresamo situaciju. Nemcima ne smemo dozvoliti da se do epaju Vu eva. Odlu ujemo da jedan bataljon iz Druge proleterske brigade napadne Crni Vrh (k 1588), zauzme ga i zatvori izlaz sa Vu eva ka Sutjesci, i to kako onaj ka Dragoš-Sedlu, tako i onaj ka Ždrijelu. Prva proleterska formira e iz svakog bataljona po etu od boraca koji još imaju nešto snage i sa tim snagama napaš e pravcem Katun — Duži — Prolom — Koritnik.

Borci se jedva dižu i polaze vrlo laganim korakom. ete su male, ali ubrzo jedan po jedan borac ustaje i ulazi u stroj. Svako se trudi da ne ostane dok se njegovi drugovi bore.

Kolone odmi u u pravcu neprijatelja. Upo etku su spore i malobrojne, a zatim sve brže i brojnije, dok, najzad, pred neprijateljem ne pre oše u nezadrživi juriš. Razvija se oštra borba u kojoj neprijatelj okre e le a.

Nemci se verovatno nisu nadali ovakvom susretu; pokušavaju da se što pre izvuku, ali ih borci Druge proleterske do-ekuju s boka i iz pozadine. Oni jure ka Stožeru, ali tu nailaze na provaliju. Vide i naše kako ih gone, Nemci ska u (neki se šuljaju) niz liticu u provaliju duboku oko 200 metara i tako ginu. Konji, na koje su bili natovarili šinjele, bluze i hranu, nisu sledili svoje gospodare u skakanju u provaliju, te smo tako došli do hrane i ode e (šinjela, bluza, marmelade, hleba i dr.). I konji su nam dobrodošli za nošenje mitraljeza, jer su naši gotovo popadali penju i se uz Vu evo.

Borci, koji su bili slabo obu eni, odmah su se preobukli u nema ka odela. Razdeljena je zaplenjena municija i hrana. Na Vu evu smo ostali ceo dan i no , odmaraju i se. Zaklali smo dva vola koje nam je pozajmila Druga proleterska brigada.

Prvoj proleterskoj brigadi bilo je nare eno da do no i 30 maja posedne liniju Mratinje — Trnova ko Jezero — Trnova ke Kolibe — Suha, gde da zatvori sve pravce koji izvode na Vu evo i u dolinu Sutješke, a jedan bataljon da ostavi u rezervi na prostoriji Vu evo — Rujevac. Brigada se u vezi sa ovim nare enjem prebacila prema Magli u i razmestila na prostoriji Plan — Poljana — Suha Gora. (Sva tri katuna imaju oko 10 drvenih koliba.) Neprijateljski avioni su bombardovali Suhu Goru, ali nije bilo žrtava.

Borci su gladni, a nemamo ništa za jelo. Imamo samo konje, ali ko e nositi topove i mitraljeze? Moj konj, mladi zelenko, bio je jedini koji se bez osetnijih posledica mogao žrtvovati. Zaklali smo ga i podelili. Uskoro nam je promenjen zadatak i brigada je sa Magli a pošla ka Sutjesci u teški boj.

SUTJESKA — BALINOVAC — RATAJ

Zadatak brigade bio je da o isti desnu obalu Sutjeske do Popovog Mosta i organizuje mostobran na njenoj levoj obali.

Uputen je još ranije (verovatno još 30 maja) naš 6-ti bataljon da zameni jedan bataljon Druge proleterske na Suhoj, dok je 1-vi bataljon ostao ispod Maglića i sa jednom etom poseo položaj kod Trnova kog Jezera, zatvarajući staze za Suhu i Dragoš Sedlo, koje vode u bok i pozadinu naših jedinica na Sutjesci.

Uvidevši pravac našeg probijanja neprijatelj je preduzeo pregrupisavanje snaga. Bio je već poseo Borovno, Mrkalje i Popov Most, i to snagama dovoljno jakim za odbranu ovih položaja do pristizanja njihovih glavnih snaga.

Sa tri bataljona (2-gim, 3-im i 4-tim) krenuli smo preko Mrkalj-Klada, gde smo naišli na intendanturu Druge proleterske. Tu su nas napali neprijateljski avioni. Pošto su se više ustremili na komoru koja se razbežala, mogli smo produžiti bez dužeg zadržavanja.

Kada smo prošli Dragoš Sedlo, skrenuli smo kroz šumu, ka Borovnu, koje se videlo im se iziće iz šume. Do njega je istina na kojoj se vide Nemci. Kolona skrenula desno kroz šumicu. Čelični (2-gi) bataljon jurnu na Nemce. Oni se, iznenadeni, povukoše ka selu Mrkalju, ostavljajući i tri mitraljeza i nekoliko mrtvih. Gone i ih ušli smo u selo Mrkalje.

Međutim, Nemci su još pre našeg dolaska poslali u pravcu Borovna poja anja sa kojima se istog dana (3. jun) sukobisemo. Nastade borba u susretu. Naš 2-gi bataljon je potisnut, a ostali bataljoni ga nisu mogli prihvati na Borovnu. Nismo smeli da posednemo istinu Borovna koju su Nemci sa Košura (sa druge strane Sutjeske) potpuno videli i tukli. Između Borovna i Košura postojala je dobra vatrena veza, što je znatno uticalo i na naš dejstva.

Nemci su, posle ponovnog zauzimanja Borovna, produžili ka ivici šume, gde su se nalazila ostala naša dva bataljona. Međutim, tu ih je došao jakom vatrom Kragujevački bataljon i odbacio na Borovno nanevši im osetne gubitke.

Neprijatelj stalno dovoljava nove snage na celoj liniji Sutjeske. Naš 6-ti bataljon do ekufe jednu kolonu od Gacka koja je pokušala da ovlada Suhom, razbijajući i zaplenjujući 3 mitraljeza i 5 mašinki. Neprijatelj ostavlja oko 60 mrtvih među njima i dva oficira. Ovaj naš bataljon se pokazao kao sigurna zaštita ovog važnog pravca.

Da ne bismo bili iznena eni od Borovna, poseli smo prednju ivicu šume od Sutjeske do stenovitog Bavana, kao i stazu pozadi koja od Tjentišta vodi ka Dragoš-Sedlu.

Uvideli smo da se Košur i Borovno moraju jednovremeno napasti. Zato i Druga proleterska vrši (3. juna) napade na Košur, ali bez uspeha. Pokušaji sa drugog pravca ostaju tako e bezuspešni. Ni nekoliko naknadnih juriša ne uspeva.

Kiša ne prestaje. U jednoj kolibi na Dragoš-Sedlu sastaju ^e Štab Prve i Druge proleterske brigade i odlu uju da se sutradan, 4. juna u 3. asa, izvrši jednovremen napad na Košur i Borovno.

Stigao je i artiljeriski divizion Prve proleterske. Topove smo postavili na samo sedlo odakle se Borovno vidi jednim delom, a Košur potpuno. Jednim topom uzeti su pred mrak elementi i to prvo za Borovno, a potom za Košur. Za ovaj napad Prva proleterska odre uje dva bataljona, a tre i je zadržan u rezervi, stim da kontroliše pravac od Tjentišta ka Dragoš-Sedlu.

etvrtog juna u 2.40 bataljoni su ve na jurišnim položajima. Ceo artiljeriski divizion vrši pripremu i to 20 minuta na Borovno, a potom prenosi vatru na Košur. Ta no u 3. asa pešadija sa poslednjim granatama, pod zaštitom mraka, vrši juriš, pravi pokolj me u Nemcima i zauzima Borovno. Mrtvi Nemci iz ju erašnje borbe pomešani su sa novim leševima.

Artiljerija je dobro tukla iako je još bio mrak. Skoro svaka granata je pala na cilj. Po etkom našeg juriša artiljerija prebacuje vatru na Košur. Bili smo blizu i posmatrali dejstvo. Pogodaka nigde. Greben je uzan, a rovovi na vrhu, pa, ako se cev malo podigne, prebaciti, ako, pak, spusti, podbaciti. Poneko zrno padne blizu naših boraca što ometa podilaženje.

Postavljamo i mitraljeze da tuku Košur s boka. I bacima pomažemo Drugu proletersku. Mine se nasa uju gotovo na sam vrh. Baca i su silno oružje. Svi e! Vidimo one iz Druge proleterske kako pužu uz Košur, bacaju bombe, jurišaju, ali ne uspevaju. Neprijatelj je izgradio solidna utvr enja, rovove pokrio bukvama i dejstvuje kroz male otvore. Za prvim jurišem sledi drugi, još silniji. Ali opet nazad. Jedan Nemac je sa »šarcem« sišao malo niže ispod rovova, pa pokušava da se vrati. Me utim, mitraljezac sa Borovna ga skide.

Druga proleterska juriša i po tre i put, ho e po svaku cenu da zauzme Košur. Dolazi do'vrha, pa opet nazad. Mi sto jimo i posmatramo ovaj dvoboј, a nemo ni smo da pomognemo. Izme u nas je od kiše nadošla Sutjeska. Nemci se nikako ne usu uju da izi u iz rovova, kada se borci Druge proleterske vra aju na polazne položaje.

Juriši se obnavljaju. Bolni arke previjaju ranjenike, vuku ih nizbrdo, zatim nose. Svaki izba eni borac iz stroja povla i za sobom još 4 koji ga nose. Redovi se prore uju, opet popunjuju i juriši obnavljaju. S druge strane, Nemci pozadi brda neprestano vuku svoje ranjenike. Košur i Sutjeska su se pretvorili u klanicu.

Popodne se odustalo od daljih juriša, Menja se plan napada. Druga proleterska zaobilazi Košur sa zapada, isti tu prostoriju i obezbe uje širu-osnovicu za napad ja im snagama. Nemci su prebacili još snaga i uz podršku jake teške artiljerije i vatre sa Košura ponovo napali Borovno. Povukli smo se ponovo na ivicu šume u visinu Kragujeva kog bataljona.

Naša artiljerija ga a Košur bolje nego jutros.

Kiša je prestala, ali su zato doletela jata aviona. Jedni lete iznad Druge proleterske i bacaju odjednom snopove malih bombi. Dvomotorci lete iznad nas i traže artiljeriju. Artiljeriski konji rasuli su se po livadi i pasu. Na zvuke aviona sve je nestalo u šumi. Avioni bombarduju stene nasumce. Žrtava nema. Avioni odlaze, a ve se pale vatre, pe e se pokoje zao-stalo par e konjetine. Nailazi jedan »Junkers«, traži svoje da im baci municiju. Kad naši otvořiše vatru, on pobeže ne bacivši tovar.

Do mraka se odmaramo, a sutra nanovo na Nemce. Komandant Druge proleterske brigade sa kojim smo se sastali kaže da e Košur ujutru napadati cela brigada, sa juga i zapada, i traži naš pritisak na Borovno.

Napad po inje 5 juna u 3 asa. U njega je Prva proleterska uvela sva tri bataljona (2-gi, 3- i i 4-ti) s obzirom na to da su i snage neprijatelja ja e nego u ju erašnjem napadu. Kragujeva ki napada pored Sutjeske, zahvataju i levim krilom neprijateljski bok i pozadinu; Drugi (Crnogorski) je na centru, a Kraljeva ki na desnom krilu, pored stena ispod Bavana, sa zadatkom da nadire brzo ka Mrkalju i Popovom Mostu, i otse e otstupnicu posadi sa Borovna.

Artiljerija je poja ana i divizionom Druge divizije. Nare eno je da se, pošto se dalje ne mogu nositi, artiljeriska oru a zakopaju im istroše svu municiju. Municije ima dosta. Zato e i priprema biti solidnija.

Izjutra (5 juna), ta no u odre eno vreme, po inje priprema na Borovno, a zatim na Košur.

Kragujev ani su zašli pored Sutjeske iza le a neprijatelju, a Kraljev ani sa desne strane u bok i žure ka glavnom cilju — Popovom Mostu. Juriš podržava jaka mitraljeska vatrica. Neprijatelj je slomljen. Malo je živih koji su mogli pobe i.

Polje je puno leševa. Tri dana se vodi borba, tri puta gazimo i lomimo neprijatelja. Mrtve niko ne skuplja, samo što im borci Skidaju ode u da se obuku.

Artiljerija je osakatila neprijatelja, prosto je štupovala po rovovima. Zaplenjeno je dosta oružja, izme u ostalog i 12 »šaraca«.

Kraljeva ki bataljon produžuje gonjenje, zauzima Mrkalje i nadire ka Popovom Mostu, gde neprijatelj daje ogor- en otpor.

Za vreme juriša na Borovno neprijateljski mitraljezi sa Košura dejstvovali su u le a Kragujeva kom bataljonu. Iz Omladinske ete pognulo je 15 boraca. Drugovi su ih osvetili sa oko 200 mrtvih Nemaca, na sto koraka od njih.

Drugi (Crnogorski) zauzima Borovno, Kraljeva ki pro- dužuje nadiranje ka Popovom Mostu, a Kragujeva ki se posta- vio na Sutjesci prema Košuru, tuku i ga nemilosrdno.

I Druga proleterska brigada snažno napada. Juriš, do- lazi pred neprijatelja, baca bombe, opet korak napred, zastoj, bombe. Borci ginu, ali ne otstupaju. Nemci bacaju bombe, naši ih vra aju. Brdo se zapalilo.

Jedna neprijateljska kolona nailazi od Lupoglava u po- ja anje Košuru. Kragujevani ne mogu preko Sutjeske, velika je. Ali zato sa ekuju kolonu na istini i obasipaju je snažnom vatrom. Kolona se povla i, ostavljaju i mnoge tu zauvek. Kra- gujevani su po drugi put za jedan as osvetili svoje omladince.

Borba traje celoga dana. Kraljeva ki bataljon je prodro do Popovog Mosta i zauzeo kotu 706, nad samim selom, o i- stivši potpuno desnu obalu Sutjeske.

Na Košuru je krvava borba. Proleteri su uporni. Napre- duju korak po korak. Zauzeli su i neke rovove. Nemci se upinju da ih povrate. Mrtvih je mnogo i na jednoj i na drugoj strani. Borba na samom Košuru ne prestaje do mraka. Zbog ovakve siline i upornosti neprijatelj je primoran da na taj pravac baci nove snage.

Prva proleterska dobija zadatok da se prikupi iza Bo- rovna i izvrši nasilan prelazak Sutjeske dva kilometra uz- vodno od Tjentišta, spoji se sa svojim 1-im i 6-im bataljonom i produži ka Vrbni klm i Lu klm Kolibama.

Kraljeva ki bataljon je povu en sa Popovog Mosta, Kra- gujeva ki sa Sutjeske. Položaj kod Dragoš-Sedla preuzele su druge jedinice (Majevi ka brigada) sa isturenim delovima na Borovnu. Pošto je brigada dugo ekala na smenu, to je prelaz trebalo izvršiti oko 12 asova (6 jun).

Krenuli smo ka ve ispitanim mestu prelaza. Me utim, nema ka avijacija nadle e u više navrata i bombarduje prostoriju oko prelaza. I artiljerija sa Lupoglava i Vjetrenika tu e mesto prelaza bez prestanka (verovatno je prime en prelazak). Stab brigade nare uje da se bataljoni povuku malo unazad, u šumu, da se ne vide. Avijacija i artiljerija ne prestaju, a voda je duboka, ne može se gaziti. Vreme prolazi, treba tražiti drugi prelaz i skloniti se sa mesta bombardovanja. Ali puta uz Sutjesku nema, te ne možemo uz reku. Odlu eno je da se vratimo na Dragoš Sedlo, pa da preko potoka Peru ice i Plo e si emo do Suhe, pre emo Sutješku kod Pribroja i produžimo za 1-im i 6-im bataljonom ka Lu kim Kolibama.

Pri izvla enju od Sutjeske ka putu za Dragoš Sedlo nasi smo na esmu. Borci su toliko žedni da ne napuštaju mesta ni pred naletima aviona. Jer, ko izgubi red, ostade bez vode. Jedan avion se vra a, baca bombe, ali prebacuje. Uskoro kolona produžava ka Dragoš-Sedlu. Nismo se od esme udaljili ni nekoliko stotina metara, kad iznad nje nadlete grupa »Štuka« i sru i bombe.

Pred mrak stižemo na Dragoš Sedlo. Topova nema, zakanani su. Sve što se ne može nositi uništava se. Treba odmah produžiti dalje ka Suhoj, no u, kroz šumu.

Oko 22 asa stižemo na jednu malu zaravan okruženu visokim brdima. Bila je izrivena bombama. Primetismo da su naložene vatre. U jednoj kolibici je Vrhovni štab. Izvestisimo da sa ova tri bataljona nismo mogli preko Sutjeske, ve moramo okolo, na Suhu. (U tom momentu Nemci su napadali na Bare, gde se Druga dalmatinska brigada juna ki borila.) Drug Tito razgleda kartu pored jednog fenjera i menja zadatak bataljona Prve proleterske brigade: »Odmorate se no as do 1 sata, a potom krenite preko Suhe za Bare i pomognite Drugoj dalmatinskoj da odbije neprijatelja, kako bi mogli preko Suhe neometano pro i sa jedinicama koje su još na desnoj obali Sutjeske«.

U odre eno vreme bataljoni kre u. Zora nas zati e u potoku Peru ica. Avioni nadle u, traže, ali ne bombarduju. Svaki vojnik ima gran icu. I konji su maskirani granjem, pa se slobodno kre emo. Usput u koloni prime ujemo ljudi u neobi nom odelu. Saznajemo da je to engleska vojna misija.

Borci skoro nedelju dana nemaju hrane, ali su ipak prili no raspoloženi. Ima bukovog liš a koje je, istina, nakiselo, ali se nešto mora jesti.

Spuštamo se u Suhu. Iz Druge dalmatinske stiže izveštaj da su Nemci odbijeni. Naš se zadatak ponovo menja — produžiti niz Sutjesku i dalje prema prvobitnom zadatku. Produ-

žujemo niz Sutjesku i prelazimo na levu obalu. Sunce jako greje, ose aju se leševi uginulih i pobijenih konja. Ima i mrtvih boraca. Avioni nas esto nadle u, ali ne bombarduju.

Kad elo kolone stiže pred Tjentište, osu po nama mitraljeska vatra. Skre emo u šumu i produžujemo užbrdo, izbegavaju i dejstvo. Ispred nas je grupa od sedam »Štuka« bombardovala širu prostoriju. im »Štuke« odoše, produžismo uz brdo Lastva.

Pred Usovi kim Potokom kolona zastaje da se odmori. Nigde puta za Krekove.

Sa jednim borcem po oh da na emo prolaz za brigadu. Nismo odmakli ni 200 m kad nai oše bombarderi. Sklanjamamo se uz jednu dosta veliku stenu. Ne znam da li su primetili nekoga oko stene, tek po eše jedan za drugim da bombarduju. Prebacujem se sa zadnje strane, dok je onom borcu izgledalo sigurnije sa prednje. Negde posle sedme bombe ujem ga kako jau e. Bomba je pala uz stenu. Mene je jako streslo, a njemu su prebijene obe noge. Kad se završilo bombardovanje prilazim mu. Bio je pri svesti. »Ponesi me, druže, nemoj me ostaviti«, molio me. Pištaljkom sam dozvao jednu grupu boraca od kojih sam doznao da kod njih niko nije ranjen. Do e i jedna bolni arka te previ ranjenika. Ostali e ga poneti.

Bombe su oborile bukve i napravile tolike rupe da je kolona morala obilaziti.

Pred Krekovima nalazimo Beogradski bataljon koji se odmarao rasturen po grupama u šumi. Zamenik komandanta izveštava da je u ovoj šumi bataljon dvaput bombardovan. Poginuo je i komandant bataljona, Milan Šarac. Pored njega sahranjena su i tri borca koji su sa njim poginuli.

Nastavljam marš. Poslednji je krenuo Beogradski bataljon pošto se oprostio sa svojim komandantom. Skoro e i no . Zurimo da što dalje odmaknemo, jer je no u kroz ovo bespu e vrlo teško. Od Krekova ka Milinkladi staza je nešto bolja. Stižemo jednu grupu iz Druge proleterske brigade, koja nosi ranjenika bez noge. Nailazi i njegova drugarica, Jelena Vujovi , u iteljica i bolni arka 6-og bataljona naše brigade i tek tada saznaje da je izgubio nogu.

No (mislim 7/8 juna) je tamna, ne vidi se ništa. Kolona staje kod Milinklade. Tu je i Štab Druge proleterske brigade, od koga se obavestisemo o situaciji. im se malo razvidelo bri-gada je krenula za katun Hr avu u koji stiže u rano jutro. Odatle vode serpentine ka Lu kim Kolibama. Dva bataljona su odmah produžila da što pre izbjiju na Lu ke i Vrbni ke Kolibe, jer su Nemci slali snage (od Vrbni e i Zelengore) da

ovladaju Javorkom, Ljubinim Grobom i Košutom. Naši bataljoni su na vreme stigli.

Sa ostalim bataljonima poseli smo Tisovo Brdo iznad potoka Hr avke, kako bismo onemogu ili Nemce da od G. Bara, potokom Kota, si u u Hr avu i zatvore nam taj pravac.

Nailazi i Tre a krajiška brigada. U Hr avi ima malo ravnice sa velikom travom. Kako koji bataljon nai e rasturi se po travi. Svako kida što može više. Štab brigade skre e pažnju komandantima bataljona da borci ne idu po livadi, jer e nas iz aviona videti i bombardovati. Ali, borci su gladni i ne mogu ih odvratiti.

Ne uspevši da se od G. Bara probiju prema Hr avi, Nemci se penju na Boš iju Glavu (a zatim spuštaju konopcima) i produžuju okolnim putem ka Javorku, gde su ve postavljena naša dva bataljona. Od mosta na Hr avki vide se njihove manje grupe koje, im opaziše naše kolone na serpentini ka Lu kim Kolibama, otvoře vatru iz mitraljeza i onemogu iše nam kretanje stazom. Ipak smo bespu em izišli ispred njih.

Sada na prostoru Vrbni kih i Lu kih Koliba imamo dovoljno snaga da obezbedimo slobodan izlaz ostalim jedinicama.

Komora priprema hranu. Dva konja ne mogu dalje. Kolju ih i dele bataljonima. Ve e skoro mrak pa e i ovaj dan pro i. Vatre su založene. Odjednom se uje motor i vatre se pogasiše. Avion kruži oko nas. Okre emo se oko drve a ali se on, najzad, upravi ka Javorku, baci tamo bombe, napravi još jedan krug, opet bombe, pa ode.

S vremena na vreme uju se revolverski pucnji. To ubijaju iznemogle konje i dele ih borcima. Mnogi samo tigreju meso, nemaju vremena da ga ispeku. Poslednji put smo vatru ložili u katunu Planu (na Vu evu).

U jednoj vrta i ispod Javorka (Presedli) založena je velika vatra. Svuda je okolo šuma, te je neprijatelj teško može primetiti. Tu je Štab Prve proleterske brigade, a uskoro stiže i Štab Prve proleterske divizije i zadrža se pored našeg štaba. Svaki dobija po par e konjetine. Nati e ga na štapi, pe e i jede.

Odlu eno je da se radi odbrane prostorije Lu kih i Vrbni kih Koliba, posedne položaj na liniji Javorak — Planik — Košuta, a da se jednim delom prodire dalje ka Pašinoj Poljani i Balinovcu. U vezi sa ovim izvršen je u toku no i raspored jedinica. Tri bataljona Prve proleterske (1-vi, 2-gi i 4-ti) odre ena su da prodiru dalje, a jedan bataljon je još u toku no i upu en da posedne kotu 1622 kod Vrbni kih Koliba.

im su izjutra sitgle nove jedinice, odmah su dobile zadatak za odbranu. Nemci od Vrbni e upu uju jake snage da bi ovladali Košutom.

Stab Prve proleterske je krenuo nešto pre svanu a na kotu 1622 da bi organizovao napad i prodiranje ka Balinovcu. Za njim su odre eni bataljoni koji se, im je svanulo, drže ivice šume da ne bi bili prime eni iz aviona. Kod Vrbni kih Koliba zastadosmo. Istina je, bi emo prime eni.

Sa kote 1622 spazismo na stenovitoj gredi koja se proteže duž njegove leve obale (kod k 1642) Nemce. Zna i, i ovde su ispred nas.

Komandant brigade polazi sa 2-gim bataljonom kroz šumu pored Crnog Jezera ka St. Katunu, da bi izbio na Videž (k 1863) i zašao u bok Nemcima na k 1642. Trebalо ih je što pre zbaciti kako bi se otvorio put potokom ka Balinovcu i Pašinoj Poljani. »I ostala dva bataljona uputite za nama«, re e nam polaze i.

Drugi bataljon je ve odmakao, prošao jezero i penje se uzbrdo. Bataljonima koji su se odmarali kod jedne kolibe nare eno je da krenu kolonom po jedan sa otstojanjem oko 20 koraka izme u boraca, a 50 koraka izme u konja. Da bi se maskirali od ugleda iz vazduha, borci i konji su oki eni granjem.

Avioni stalno nadle u ali nas, izgleda, ovako oki ene ne prime uju. Talas za talasom se smenjuje, nikada nebo nije isto.

Kod Nemaca na stenovitoj gredi prime uje se komešanje — kao po komandi dižu glave, okre u se pa opet prikrivaju. O igledno su primetili kolonu pre ulaska u šumu i sada ekaju odakle e se pojavitи.

Gledamo kako se bataljon što je otišao napre penje i prikrada. Jedna naša bombaška grupa nailazi na nema ku posadu. Baca bombe. Zatim svi tr e u jednom pravcu. Uniforme naših i Nemaca jednake su. Ali, s obzirom da se tr alo ka nema kim položajima, bili smo zadovoljni.

Stižu i ostali bataljoni. Vidi se kretanje kolona ka Videžu. elni bataljon osvaja deo po deo položaja i, najzad, vidimo naše kako se slobodnije kre u po stenovitoj gredi. Nemci beže ka Lokvama. Naši ih gone vatrom i pokretom; vidi se dogledom kako poneki Nemac padne, neki opet ležu da bi se branili — nama izgleda da su poginuli, me utim, oni se dižu i nastavljaju bežanje.

U ovoj opštoj pucnjavi izleteše odnekuda srne i po eše bežati u istom pravcu kuda i Nemci, te naši otvoriše vatru i po njima.

popodne je prime en levo od Balinovca veliki nema ki logor. Pošto su naši, po zauzimanju grede, krenuli dalje, u logoru nasta žurno pakovanje i pred sam mrak Nemci se spuštiše nizbrdo do jedne šumice, odakle ih više nismo mogli pratiti.

Na Košuti i ostalim položajima prema Vrbnici vodi se borba celo popodne. Nemci ne mogu ni koraka napred. Oni napadaju i na Kapi in Do, Orlovac i Podorlova u, ta ke sa kojih bi onemogu ili pokret preko Lu kih i Vrbni kih Koliba. Naši ih triput protivjurišem vra aju nazad, ali su i Nemci uporni. U sami mrak uje se ponovo borba i sa pravca ona tri naša bataljona (1-vog, 2-gog i 4-og). Zna i, nema ka kolona iz logora je krenula prema njima.

Krug oko naših jedinica je zatvoren. Njegov pre nik je vrlo mali, jedva pet kilometara — suviše mali za ovlike snage naše i drugih brigada. Ujutru rano (10 juna) treba se negde probijati, ina e e nas avijacija satrti. Odlu eno je: Prva proleterska e napasti Balinovac, zauzeti ga i nadirati ka Miljevini severno od komunikacije Fo a — Kalinovik. Tre a krajiška e za Prvom proleterskom, šire i prodor ka Pašinoj Poljani.

Založeno je na stotinu vatri, da bi se ogrejalo i ispeklo nešto mesa pre polaska. Ali, tek što su se raspalile, po eše tu i minobaca i. Nekoliko mina pada blizu nas. To su Nemci uspeli da uve e izbjiju na Orlova u. Odmah je upu ena Tre a krajiška brigada da ih odbaci. Uskoro su baca i prestali da ga aju, a jaka mitraljeska vatra bila je znak da su zaustavljeni i odba eni.

Da bi jedinice bile pokretljivije, nare eno je da se sve preostalo teško oružje (teški mitraljezi i baca i) zakopa. Zao nam je, mnogo smo drugova izgubili dok smo ga oteli.

Dva naša bataljona koja su bila na položaju prema Javorku smenjena su. Sa njima kre emo ka Balinovcu. Preko kurira obaveštavamo komandanta brigade da sa ona tri bataljona krene ka Balinovcu, gde emo se prikupiti i izvršiti proboj elom brigadom.

Mra no je, stazu ne pozajemo. Kolona se esto kida; zastajemo i ponovo kre emo.

Kada smo nešto posle pono i stigli do Donje Luke, prime ujemo vatre. Preko patrole se obaveštavamo da je to jedna od eta Kragujeva kog bataljona. Kažu da su ju e vodili borbu pred Balinovcem i da su morali na kraju otstupiti. Ostale dve ete sa komandantom bataljona su kod komandanta brigade, a jedna se u toku borbe odvojila i za nju ne znaju gde je.

Kurir koji je nosio obaveštenje izveštava da nije našao bataljone sa komandantom brigade. Šaljemo ponovo patrolu da ih na e i odnese izveštaj, a mi kre emo stazom ka Balinovcu. Kragujev ani koji su ju e bili pred Balinovcem pokažuju put. Vojnici su umorni, idu i spavaju. itava dva sata se kre emo, a nismo prešli ni dva kilometra. Odjednom ujemo da se kolonom prenosi: »Spanac napred!« Do e i do mene i ja automatski ponavljam: »Spanac napred«. Odjednom se trgnem i pitam borce: »Koji je ovo bataljon?« »Drugi, crnogorski« — odgovoriše mi. »Gde su ostali bataljoni i Spanac?« — upitah. »Tu su svi u koloni« odgovoriše borci. Onako dremljivi nismo ni primetili da smo se sasvim slu ajno sastali. Izveštavam Spanca da smo dobili zadatak da preko Balinovca napravimo otvor za ostale naše jedinice. On nam ukratko ispri a kako su u toku no i uspeli da razbiju Nemce na onoj kamenitoj gredi, ali je neprijatelju pred mrak stigla u pomo ona kolona što je logorovala, te su ih potisnuli. Jedva su se nekako spustili sa onog grebena. Sada ie, sem Omladinske ete Kragujeva kog bataljona, cela brigada na okupu.

Kad izbismo pred Balinovac, patrola nam pokaza neke vojnike. »Eno Nemaca, hrane konje! Eno i jednog psa, sigurno je izvi a ki«. Me utim, kad pri osmo bliže, vidimo da to nisu Nemci, ve Omladinska eta koja je bila izgubila vezu sa brigadom. Sama se postavila prema Nemcima na Balinovcu. Njihov komandir nam pokaza Nemce. Delila nas je jedna uzana livada, širine oko 50 metara. Mi na ivici šume, a oni preko livade tako e u šumi, u zaklonima.

Dok se štab brigade dogovarao sa komandantima bataljona kako da izvrši napad, jedan naš puškomitrailjezac koji nas je obezbe ivao, vide i ve u grupu Nemaca na otvorenom prostoru, nije mogao da odoli, ve je otvorio vatru bez narenenja. On je ustvari dao znak za napad. Nemci na to otvorile strahovitu vatru, naši mitraljezi im odgovoriše, a bataljoni kretoše na juriš. Za nekoliko minuta pretr asmo livadu, dohvatisme se šume i jurnusmo na Nemce. Ali, oni ne do ekaše juriš. Na vrhu Balinovca našli smo napuštene zaklone obložene kamenom.

Levo od nas, prema Videžu, izbija Tre a krajiška brigada. Jedan deo upu uje ka Videžu, da bi sa te strane obezbedila prolaz ostalim jedinicama, a drugi deo produžava livadom zapadno od Balinovca.

Izbijamo na stazu za Mr in-Planinu. Bataljoni su u gonjenju pogubili pravce i sada se prikupljaju da bi, po izlasku na stazu, nastavili gonjenje. Stigli su ve i krajiški bataljoni.

Pred Mr in-Kolibama sretamo nema ku komoru. Pošli na Balinovac da odnesu hranu (hleb i salamu). Niko od njihovih sa Balinovca nije u bežanju stigao da ih obavesti šta se tamo desilo. Kad naša prethodnica opali nekoliko metaka Nemci, misle i da su to neke usamljene grupe, po oše da ih rasteraju. Ali, im videše s kim imaju posla, po eše da beže sa komorom. Naši pojuriše da ih prestignu, a oni stadoše da seku konopce, bacaju džakove, ska u na konje i beže. Džakovi su bili puni hleba i salame. Kakvo iznena enje posle sedamnaest dana gladi i borbe! Prethodnica nailazi na drugi, tre i, etvrti i još mnogo punih džakova, koji su bili pobacani duž puta. Svaki je naš borac nosio po 2—4 kg hleba i salame. Svi jedu. Ali kada su bili upozorení da je pozadi nas bolnica sa ranjenicima i bolesnicima koji tako e ve duže vremena gladuju i daemo mi opet negde oteti hranu od Nemaca, oni kao po komandi ostaviše hleb i salamu na gomilu.

Avioni nas traže i besciljno bombarduju planinske grebene. Me utim, mi hvatamo pre e puteve ka selu Rataju. Celog dana i cele no i maršujemo ne nailaze i na otpor neprijatelja. Gotovo ne verujemo da tako dugo nismo metka ispalili.

Predzoru (mislim il juna) stižemo elom pred selo Rataj. Tu u blizini je i drum Fo a — Kalinovik. Pošto smo se mnogo udaljili od glavnine, morali smo da je sa ekamo.

Nemci su poseli komunikaciju pešadijom i artiljerijom. Otpo inju male arke. Naši bataljoni se raspore uju na liniji Kodža (k 796) — Dubrava — Glavica. Glavnina brigade je pozadi Stavnja, a jugoisto no od V. Gudlja. Pošto Tre a krajiška, koja je upu ena ka Jele u, još nije stigla u visinu naše brigade, bili su nam sa te strane ugroženi bok i pozadina. Neprijatelj (ustaše) je ušao bez otpora u Omeragi e, a manjim delovima i u Zagoricu, gde su naše komore. Zbog toga su upuene dve ete da ih odbace i posednu Siljevac (k 1214). One su to vrlo brzo izvršile.

U toku ovog dana stigla je Tre a krajiška na pravcu Jele a. Pristižu i ostale jedinice. Majevi ka i Šesta isto nobo-sanska smenile su naše bataljone isto no od potoka Oteša, na pravcu sela Kute i Odžaka. Tako se naša Prva proleterska našla u centru, sa pravcem probroja selo Rataj — selo Mljevina.

Celog ovog dana vodile su se uglavnom manje borbe, priemu nas je avijacija tukla skoro neprekidno. Neprijatelju stižu poja anja od Fo e i Kalinovika te uspeva da nas malo potisne.

Glavni napad je otputio tek u toku noći, oko 23asa. Naši napadaju, prelaze Kataj i prodiru do Bistrice. Stab brigade eka da ga bataljoni izveste o prelasku mostova na Bistrici i izbijanju na drum. Kada se u 2.30asova borba potpuno utišala, mislili smo da je probijena i poslednja prepreka. Međutim, na oko 200 koraka sretamo 2-gi bataljon. Na pitanje kuda je, šta je sa neprijateljem, borci odgovaraju da im je nareno da otstupi na polazne položaje. Za 2-im bataljonom otstupa 3-i itd. Komandant 3-eg bataljona objašnjava zbog čega su otstupali: »Skoro su svanuti, a neprijatelj ima tenkove od kojih se nemamo ime braniti, jer smo zakopali protivkolce. Moramo na vreme ući u kamenjar, gde tenkovi ne mogu. Mi smo se savetovali i odlučili da se povučemo«.

Nareno im je da se vrati. Prolazimo kroz Rataj. Treći i 1-vi bataljon izbijaju svaki na po jedan most. Neprijatelja nema. Već je svanulo. Sa kule u Rataju posmatramo bojištvo, ali ništa ne primećujemo.

Neprijatelj je otstupio, drum i mostovi su slobodni. Levo na serpentinama, iznad sela Ocrkavlja, uje se lupa tenkova koji se povlači ka Kalinoviku. Na drumu od Fočice, preko reke, vidi se jedna kolona. Bilo je to neko pojačanje koje nije stiglo, jer su Nemci već bili otstupili kada su se i naši povlačili. Im otvorismo vatru razbežaše se.

Pošto su ostale jedinice na našim bokovima bile nešto zaostale zbog neprijateljskog otpora, to je Prva proleterska morala da se obezbeđe uje od Fočice i Kalinovika. Dva bataljona (1-vi i 3-i) su postavljena na komunikaciju prema Fočici, ka Kulšnici i Debeldom Brdu, a jedan (6-ti) na kotu 638 prema Kalinoviku. Sa preostala dva bataljona (2-im i 4-im) produžili smo nadiranje do Miljevine, ka Kolunskoj Reci, kako bismo produbili postignuti prodor.

Pred mostom zatim smo na jednoj livadi, postrojene po 4 u redu, bicikle celog jednog puka, koji nije stigao da ih uzme ak ne onda kada su i naši otstupili. Na svaki bicikl je ugrađena kutija sa po 500 metaka. Pošto smo ju učinili istrošili dosta municije, ova nam je dobro došla. Niko od boraca ne gleda bicikle, svaki uzima samo municiju.

Kad su nas seljaci iz Miljevine videli, prenerazili su se. Šest dana su ovde neprekidno prolazili Nemci i odlazili u brda. »Koliko je vas onda moralno biti, kad su pobegli« — pitaju nas. »Nije nas mnogo, ali mi branimo svoju zemlju«, — odgovorili smo im.

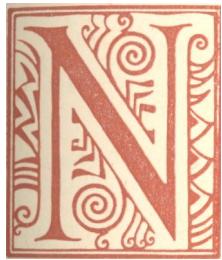
Miloje MILOJEVIC

Sava Nikoli : PROBOJ NA SUTJESCI (ulje, detalj)

T R E A

K R A J I Š K A

eprekidne dvomese ne borbe u etvrtoj ofanzivi sasvim su nas iscrple. Bilo ih je koji su li ili na žive kosture... i ne mali broj. I ovek se morao uditi otkud nam sada snage za duge i naporne marševe, za smeh i šalu, za pesmu.. Borci su prepričavali pojedinosti iz minule ofanzive: oživljavali se anja na mnoge juriše i protivjuriše; pri ali o nezapam eno žilavoj odbrani na zatvaranju pravca Bugojno — Gornji Vakuf — Prozor; o borbama na planinskim masivima Kobile, Raduše i na Makljenu, koje su iziskivale krajnje napore; zatim, O borbama zaštitnice na nizu uzastopnih položaja od Gornjeg Vakufa sve do Jablanice, na Neretvi, Idbaru ...

Trebalo nam je odmora i dobre hrane, da se oporavimo i spremimo za nove borbe. Ali su nam Nemci to uskratili. Polovinom maja iznenada su po eli petu po redu veliku ofanzivu protiv naše vojske, ustvari protiv njene Glavne operativne grupe i Vrhovnog štaba.

U to vreme brigada je bila ovog sastava: štab, etiri bataljona (svaki po tri strelja ke'ete, prate i vod, radni vod i sanitet), eta prate ih oru a, zaštitni vod, brigadni sanitet, brigadna bolnica, intendantura i odeljenje kurira. Ukupno je brojala 1.207 boraca i starešina, od ega 126 žena, na dužnostima od borca do bolni arki. Od naoružanja imala je 744 puške, 66 puškomitraljeza, 8 teških mitraljeza, 4 minobaca a (kalibra 81 mm) i 78.912 puš anih, odnosno mitraljeskih metaka. Krajem maja u brigadi je bilo 298 lanova Partije, 94 kandidata i 416 skojevaca.

Po etak ofanzive zatekao je brigadu u me ure ju Lima i Tare na liniji s. Siga (6 km severozapadno od Mojkovca) —

r. Lepešnica — r. Ravna Reka (do utoka u Lim) — s. Kruševo — s. Cerovo. Na ovu prostoriju brigada je, po nare enju Štaba Prve proleterske divizije, stigla u toku 8, 9 i 10 maja sa položaja s. Metaljka — s. Boljani i — s. Podpe e. Brigada je imala da uništi neprijateljsku posadu i zauzme most na Limu (kod Ribarevine), ime se prekida komunikacija izme u okupatorskih garnizona u Beranama (sada Ivangrad) i Bijelom Polju. Svojim desnim krilom ona je imala da vrši izvi anje i o'bezbejenje u pravcu Mojkovca. Bataljoni su dobili slede e zadatke:

4 bataljon — na položaju s. Siga (isklju no) — s. Lepenac, istura deo snaga na Uloševinu (3 ta severozapadno od Mojkovca) i vrši izvane i iš enje od etni kih grupa na pravcu ka Mojkovcu;

2 bataljon — na položaju s. Lepenac — s. Zari — istura deo snaga na Razvršje (2 km severoisto no od Mojkovca) i razbija etni ke grupe na severozapadnim padinama 'planine Bjelasice;

3 bataljon — na položaju s. Zari (isklju no) — s. Bojište — s. Vlaško Polje vrši izvi anje i pripreme za napad radi zauzimanja ve pomenutog mosta kod Ribarevine;

1 bataljon — na otseku s. Jabu ne, upu uje radi osmatranja i prikupljanja podataka o neprijatelju ja e delove na liniju s. Kruševo — s. Cerovo, a jedna njegova eta imala je da bude pripremljena za sadejstvo 3 bataljonu prilikom zauzimanja mosta.

etvrti bataljon je imao da održava vezu sa desnim susedom — Sedmom krajiškom brigadom, a 1 bataljon levo sa Prvom proleterskom brigadom.

Stab brigade sa prištapskim delovima bio je razmešten u rejonu Slepac Mosta. (Meštani ga zovu Slijepa Most, a na sekcijama 1:100.000 nazvan je Slepac Most, pa je i ovde taj naziv upotrebljen.)

Položaji koje je brigada posela pružali su povoljne uslove za odbranu od brojno i tehni ki znatno ja eg neprijatelja.. Prednji kraj bio je oslojen na relativno duboke i uske kanjone planinskih re ica Lepešnice i Ravne Reke, a borbeni poredak na ispresecano brdsko-planinsko zemljište.

PRVI DANI OFANZIVE

Se am se 15 maja 1943 godine. Prva proleterska divizija se prikupljala za napad na Mojvac, kad u praskozorje na položaje 3 i 1 bataljona naše brigade i levo, na položaje Prve proleterske brigade, napadoše jake snage nema ke 1 brdske divizije (delovi borbene grupe »Remolt«¹). Oba bataljona Tre e krajiške brigade su baš *u to vreme završavali izvesno rokiranje snaga prema zapadu (verovatno da zauzmu bolji raspored), tako da

¹ Boribena grupa »Remolt«, sastava: 99-ti brdski lova ki puk, 1-vi divizion 79 brdskog artiljeriskog puka, 2-ga eta 54 pionirskog bataljona, i delovi 54-og protivtenkovskog bataljona.

ih je neprijateljski napad zatekao nedovoljno pripremljene za odbranu. No, oni su se brzo snašli. Nemci su napadali u više kolona koje su, podržane jakom artiljeriskom i minobaca kom vatom, a uskoro i avijacijom, uporno, ne obaziru i se na gubitke, nastojale da se ukline u položaje ova dva bataljona.

Borba je nesmanjenom žestinom besnela ceo dan. Skoro neprekidno su se smenjivali naši i nema ki protivnapadi. Pojedini važni zemljistični objekti bili su as u našim, as u neprijateljskim rukama. Artiljerija, minobaca i i avioni naro ito su se snažno okomili na položaje 3-eg i na desno krilo 1-og bataljona, tako da borci skoro nisu mogli oka otvoriti. Ovaj deo fronta prosto je bio zasut granatama i bombama. Usto je i neprijateljska pešadija vršila jak pritisak, naro ito na levo krilo i centar 3-eg bataljona, te su se ovi, oko 11 asova, morali povući i nekoliko kilometara, zaposevši Pale i Ramo, odakle su do mraka pružali uspešan otpor.

Povla enjem levog krila 3 bataljona ostao je nekontrolišan kanjon re ice Ljubovije, na pravcu Slepac Most — Šahovići. Prvi i 3 bataljon bili su praktično razdvojeni. Time je ustvari nastao prazan i nebranjen me prostor na levom krilu brigade. Nemci su, naravno, ovu slabost naše odrbrane iskoristili, pa su pomenutim kanjonom uputili jednu već u kolonu, koja se uklinila u naše položaje, izbivši do mraka na liniju s. Bu je — Rudine — s. Žaljevo. To je primoralo 1 bataljon da se više osloni na delove Prve proleterske brigade (koja se nalazila levo od njega) nego na snage svoje brigade. Druga dva bataljona vodila su samo manje lokalne borbe.

Tog dana je 1 bataljon vodio izuzetno teške borbe, naročito u rejonu Kuline, na kosama zapadno i severno od s. Čećrova i na Banderi. Ceo dan je odbijao snažne napade neprijatelja, koji je težio da se poštoto-poto probije ka Sahovićima. Još i sada mi je u svežem se anju njegova 3-a, takozvana Kamenka eta (po selu Kamenicama kod Drvara, od čijih je boraca ona u po etku bila formirana). Njen komandir, u celoj brigadi poznat junak Miljuš, nije znao za uzmake i poraze. Tako je bilo i ovde na Banderi, koju je branila njegova eta. Nemci su na nju naročito žestoko kidisali. Uka je tog dana 5—6 puta prelazila iz ruke u ruku. Kad je prvi put eta sa "je bila izbačena, ostao je teško ranjen jedan puškomitralkač. Komandir je samo pogledao svoje borce i eta se ubrzo ponovo našla na visu. Nemci nisu izdržali, povukli su se ostavljajući i mrtve i ranjene. Ali, uskoro je njihova artiljerija počela ponovo da prepravlja položaje Miljuševe ete. Opet nema ki Juriš, pa Miljušev protivjuriš. I tako ceo dan. U predvečerje

Nemci su odustali od daljih juriša na Kameni ku etu. Ona je ostala pobednik. Znam da je komandant bataljona više puta nare ivao Miljušu da napusti Banderu i da se povu e. Ali je Miljuš bio tvrdoglav. Ostao je na njoj sa etom do mraka.

Nave e, kad smo napravili bilans, utvrdili smo da su Nemci pred frontom Tre e krajiške brigade imali oko 80 mrtvih i mnogo više ranjenih. Mi smo imali samo 7 mrtvih i 10 teže ranjenih boraca, ali su Nemci ovog dana ovladali prostorijom isto no od linije s. Šahovi i — Slepac Most i grebenom jugozapadno od Šahovi a.

Sutradan, 17 maja, borbena grupa »Remolt« je na otseku Prve proleterske brigade ovladala Šahovi ima, a naš 1-vi bataljon se preko s. Vratišta, Šljemana i Burenjskog Dola prebacio sa krajnjeg levog na desno krilo brigade, na otsek s. Proš enja, da bi zatvorio pravac Moj kova — s. Vaškovo, pošto su od Kolašina ka Moj kovcu nadirali motorizovani odred »Daumiler« i borbena grupa »Salminger«. Osamnaestog maja, Sedma krajiška brigada, koja je zajedno sa etvrtom proleterskom vodila teške borbe u dolini Plašnice, povukla se u visinu sela Bistrice i Gojkovi a da zatvori pravce prema s. Bistrici.

Kada se, no u 15/16 maja, 3- i bataljon povukao (oko 6—8 km), poseo je položaj na otseku Cer — Burenj, sa koga je 16 maja oko 16 asova u bliskoj borbi potpuno odbio ja i napad delova borbene grupe »Remolt«. Nemci su napadali pod zaštitom guste magle, te su grudima skoro naleteli na cevi 3-eg bataljona. Posle prvih plotuna dali su se u bekstvo, pri emu im je magla sada bila bolji saveznik, te su mnogi izbegli sigurnu smrt.

Posle pada Šahovi a Prva proleterska brigada se povukla nešto unazad, te se i 3 bataljon Tre e krajiške povukao na liniju Rasovi Vrh — Rudo Polje, odakle je zatvarao pravac prema Pljevljima. Nemci su izvršili napad nekako u isto vreme i uz sli ne meteorološke uslove kao prošlog dana. Ali je sada ceo 3 bataljon prešao u protivnapad i odbacio neprijatelja na polazne položaje. O žestini borbe najbolje govori injenica da su Nemci ostavili oko 40 mrtvih i ranjenih.

Pred položajima 2 bataljona bilo je relativno mirno. On prva tri dana ofanzive nije imao ve ih okršaja, sem što je uspešno odbio slabije neprijateljske napade iznad Moj kovca. Tek no u 17/18 maja, saznao se preko nekih iz pozadine pristiglih kurira da je u s. Glinoge (Glinoge) stigao jedan nema ki štab puka sa nekoliko stotina vojnika i mnogo jaha ih i tovarnih konja. Izveštaji su govorili da se Nemci ose aju sasvim sigur-

nim kao da su u dubokoj pozadini, i da su se potpuno »raskvar-tirili«- Komandant bataljona, Nikola Pe Snac prikupio je 2 etu' objasnio borcima zadatak i sam se uklju io u njihovu kolonu koja se, skoro ne ujno, uskoro izgubila u prohladnoj majskoj no i. Dugo se u bataljonu o ekivalo da se 2 eta oglasi. Pojedinci su ve gubili nadu u uspeh. Onda se, odjednom, nekoliko kilometara ispred bataljonskih položaja, u pravcu Gili-noga, otvorio pravi pakao od treska ru nih bombi i mitraljeskih rafala. Iznena eni Nemci, iako brojno ja i, nisu mogli pružiti organizovan otpor, nego su tražili spas u bezglavom bežanju. Mnogi su tu ostali zauvek.

Istaknuti delovi 4-og bataljona vesto su se maskirali na domaku samog Mojkovca i tu, 16 maja oko 10 asova, pustili blizu, razbili i odbacili jednu ja u neprijateljsku kolonu,² naneviši joj gubitke od oko 30 mrtvih i ranjenih vojnika i zaplenivši 10 mazgi i više konja. Do kraja dana neprijatelj je ipak primorao bataljon da se povu e na liniju s. Siga — isto ni deo s. Proš enja, ali je ovaj no u (16/17 maja u 0,30 asova) iznenada izvršio snažan ispad na neprijateljske položaje iznad Mojkovca, Krsta a, Uloševine i Razvršja. Do zore, kada se bataljon povukao na svoje polazne položaje, neprijatelj je pretrpeo osetne gubitke,³ zbog ega je njegov napad, planiran za taj dan, izostao. Pokušao je nekoliko puta da ovlada mostovima na Tari, ali bez uspeha.

etvrtog dana ofanzive, 18 maja, na itavom odbranbenom otseku brigade bilo je relativno mirno. Dejstva su se svodila na manje akcije. Ovog dana bilo je ve jasno da je po eli Peta neprijateljska ofanziva.⁴ Devetnaestog maja Vrhovni komandant, u cilju skra ivanja fronta na ovom sektoru, i ja eg grupisanja snaga na topografsko-takti ki pogodnijim položajima, pregrupisao je Prvu proletersku diviziju. Tre a krajiška brigada je posela: 1 bataljon otsek r. Tara — Vaškovo, 4 bataljon otsek Vaškovo (isklju no) — Sladojeva Bara, 2 bataljon otsek Kalu erske Luke — Lupoglav i 3 bataljon otsek Reljin Kam — Prisoje — Stožer.

Na dotadašnjim položajima ostavili smo jake zaštitnice u cilju rastrojavanja neprijateljskih snaga pri eventualnom

² Verovatno iz sastava motorizovanog odreda »Daumiler« i borbene grupe »Salminger«, pošto su ove snage 16 maja pokušale kod Mojkovca da forsiraju Taru.

³ Me u mrvima što ih je neprijatelj ostavio pri no nom ispadu 4 bataljona kod Krsta a, nalazila su se i tri etnika u italijanskim uniformama.

⁴ Još 17 maja Štab fPrve proleterske divizije upozorio je Vrhovni »tab da neprijateljski napad ima karakter ofanzive.

daljem napadu, i radi prikupljanja podataka. Desnim krilom brigada se naslanjala na Sedmu krajisku, a levim na Tre u sandžaku brigadu, koja je preuzeila položaje Prve proleterske brigade, jer je ova bila povuena u rezervu, u visinu s. Vrulja.

Ovoga dana nema ka Vrhovna komanda Jugoistoka bila je uvećena da je obroku oko Glavne operativne grupe i Vrhovnog štaba NOV i POJ uglavnom uspostavljen. Ostalo je još, prema mišljenju Nemaca, da se obroku bolje poveže na jugu, a zatim da se preduzme stezanje i počesno uništavanje Glavne operativne grupe.

NA FOCANSKOM MOSTOBRANU

Na novim položajima (Vaškovo — Lupograd — Stožer) nije došlo do borbi. Dvadesetog maja borbena grupa »Gertler« i 4 lova ka domobrantska brigada potisla su delove Druge proleterske brigade ka Šepan-Polju i Zlatnom Boru, pa je Vrhovni štab na fo anški otsek fronta prebacio celu Prvu proletersku diviziju.⁵ Pokret je počeo noć u 21/22. maja. Marševski cilj bio je rejon Celebića. Bio je to zamoran i težak marš od preko 70 km preko besputnog planinskog i ispresecanog zemljишta. Znoj se cedio niz iscrpena i izgladnela lica. Sta bi sve svaki od nas dao za malo dobre hrane! Pa ipak našli smo snage i volje da što pre izbijemo u rejon elebića i olakšamo teret jedinicama koje su tamo vodile teške odbrambene borbe. Posle dva dana i jednog dnevnog marša brigada je, pravcem s. Gliba i — Konjsko Polje — Suho Polje izbila, no u 23/24. maja, u rejon elebića — s. Suho Polje.

Na fo anškom pravcu neprijatelj je 21. maja uporno napadao i, ne obazirući i se na gubitke, do mraka je ovlađao linijom Crni Vrh — Trovrh — Ze je Brdo — Pliješ — Debela Ljutina — Zlatni Bor, a na pravcu prema elebiću u izbio do ovog sela i ugrozio pozadinu Drinske operativne grupe⁶ i jedinu komunikaciju koja iz ovoga rejona, preko mosta kod s. Uzlupa, vodi u međureke Pive i Tare. Zbog ozbiljne situacije na ovom frontu Vrhovni štab je počeo sa Drinsku operativnu grupu Prvom proleterskom brigadom. Ona je već 21. maja izbila u rejon elebića. U borbama do 23. maja Drinska operativna grupa i Prva proleterska brigada odbacile su Nemce

⁵ Prethodno je bila upućena samo Prva proleterska brigada iz divizijske rezerve (s. Vrulje).

⁶ Fo anški pravac branila je od početka ofanzive Drinska operativna grupa, sastava: Druga proleterska, Šesta istočnobosanska i Prva majeviška brigada.

preko Vijenca, Korača i Bakića ka Trovru. Toga dana Vrhovni štab je sve snage na fo anskom sektoru potinio Štabu Prve proleterske divizije i naredio mu da na otseku Fo a — s. Šepan Polje razbije neprijatelja i ovlada Vučevom, a deo snaga da prebaci na desnu obalu Čeotine radi zauzimanja Fo e i obrazovanja mostobrana na levoj obali Drine, pošto je preko Fo e u isto nu Bosnu trebalo da se izvuč Glavna operativna grupa sa Vrhovnim štabom i Centralnom bolnicom.

Sutradan, 24 maja, po naređenju Štaba Prve proleterske divizije, prešle su u napad Prva proleterska, Druga proleterska (bez 1-og i 2-og bataljona), Treća krajiska, Šesta isto nobosanska i Prva majevi ka brigada i odbacile neprijatelja na Trovru, Crni Vrh i Gradinu.

Treća krajiska brigada je napadala na otsek Kunar — Zeće Brdo — Pliješ — Debela Ljutina, s ciljem da probije neprijateljsku odbranu na centru fo anskog mostobrana i razdvoji neprijateljske snage, a zatim da ovlada masivima koji ine ključne neprijateljske odbrane. Odatle se pružaju pogodni uslovi za brzo razvijanje uspeha ka zapadu, u cilju izbjeganja najkraćeg pravca na Drinu, i prema severozapadu, radi dejstva ka Fo i. Bez izvršenja ovog drugog zadatka uspeh ne bi bio potpun. Istovremeno je trebalo sadejstvovati desno, Sestoj isto nobosanskoj brigadi, pri zauzimanju Crnog Vrha i Trovruha, a levo, Prvoj proleterskoj brigadi, u borbama za uništenje neprijatelja na Zlatnom Boru.

Trebalo je dejstvovati brzo, bez obzira na umor, glad i opštu iscrpenost boraca, kako bi se neprijatelj iznenadio i što pre odbacio ka Drini i Fo i. U protivnom, moglo bi se desi da on, koristeći i pored ostalog i svoj dominirajući položaj, preće u napad pre nego što mi podiemo njegovim položajima ili za vreme samog podilaska.

Brigada je krenula forsiranim maršem. Pokriveno zemljишte i gusti i niski oblaci iz kojih je lila kiša, omogućili su tajnost dnevnog marša, a naročito podilaženje ka liniji fronta. Iako su kiša i blato usporavali pokret, ipak smo žurili da što pre stignemo.

Kada smo, oko 10 asova izbili na ivicu guste šume (1,5—2 km severozapadno od Korlata), kiša je bila prestala tako da su se lepo videli naši položaji i linija fronta. Obostrana mitraljeska vatra ne prestaje, a eksplozije neprijateljskih topovskih granata potresaju vazduh i njihov echo odzvanja okolnim visovima i dolinama. Premda su oblaci gusti, uje se po neka »Roda«. Najneugodniji utisak na nas ipak ostavljaju mnogo nosila što ih sa poginulim ili teže ranjenim borcima

pored nas pronose u pozadinu bolni ari Šeste isto nobosanske i Prve majevi ke brigade.

Sa situacijom nas ukratko upoznaju štabovi ovih dveju brigada. No, i bez toga nam je sve prili no jasno, pa naš štab odmah izdaje zapovest za napad. Odlu ili smo se za borbeni poredak u tri napadne kolone sa jednim bataljonom u rezervi (iza srednje kolone).

Posle izdavanja zapovesti, uobi ajeno rukovanje izme u prisutnih starešina, želje za uspeh i poneka šala. Tako, neko dobaci: »Trka i«⁷ e verovatno prvi ispaliti crvenu raketu! (Ugovoren signal kojim su bataljoni imali da izveste o zauzimanju najviših objekata na dodeljenim im napadnim pravcima.) Okretan kao igra, komandant 2 bataljona, Nikola Pe-anac i komandant 1 bataljona, stalno nasmejani Atlagi , srda no se pozdravljaju s komandantom 4 bataljona Bosni em. Triku, komandantu 3 bataljona, krivo što je u rezervi, pa negoduje. Tešim ga:

— Do i e, Savo, i na tebe red. Nije Fo a baš tako blizu pa da je pred nama i slabiji neprijatelj ...

U desnoj napadnoj koloni je 4 bataljon koji preko s. Podgaja napada na Ze je Brdo, kojim treba što pre da ovlada. Desno sadejstvuje Sestoj isto nobosanskoj brigadi u zauzimanju Crnog Vrha i Trovrha, a levo našem 1-om bataljonu u ovla i-vanju Pliješom. Prvi bataljon (srednja kolona) nastupa pravcem Korlat — Kunar, sa zadatkom da zauzme Pliješ, a 2-gi (leva napadna kolona) dejstvuje pravcem s. Klinci — Kunar i napada Debelu Ljutinu, koju treba što pre da zauzme. Bataljon tesno sadejstvuje 1-vom bataljonu Prve proleterske brigade, koji napada na Zlatni Bor. U rezervi je, kao što smo ve rekli, 3 bataljon.

Napad je po eo 24 maja oko 11.30 asova.

U po etku pratimo pokret kolona, ali šuma uskoro postaje guš a i gubimo ih iz vida. Bataljoni su prili no razdvojeni jedan od drugos?. Kre u se, radi tajnosti, težim i pokrivenim zemljištem. Nestrpljivo o ekujemo prve sudare. Po elo je gotovo odjednom na elom frontu.

Nakon nekoliko asova pristižu prvi kuriri s izveštajima. Uspeh je postignut skoro na itavom otseku. Predve e na pravcima svih bataljona vidimo crvene rakete. Radujemo se.

Ve u prvom izveštaju komandant 2 bataljona javlja da u napadu ne u estvuje jedna njegova eta. Ona se ve pri

⁷ »Trka ima« smo nazvali borce našeg 4-og bataljona, jer su oni bili najpokretljiviji, naro ito u poslednjim marševima.

prvom sudaru sa neprijateljem odvojila, zajedno sa komesarom bataljona Milanom upom. Komandant o njoj ne zna ništa.

Ov9j nas izveštaj nimalo ne zabrinjava, jer svi dobro poznajemo upove navike. Cesto' on to ini. Uzme neku etu ili manju jedinicu, zavisno od situacije, pa se sa njom probije duboko u neprijateljsku pozadinu i odatle sadejstvuje snagama koje napadaju s fronta. Tako je bilo i sada. Cup je, kako smo tek uve e saznali, na pravcu napada svog bataljona prodro duboko i kod neprijateljske rezerve i pozadine napravio pravu pustoš, ime je neprijateljsku odbranu na Debeloj Ljutini poljuljao. Borba je još trajala kad je Cup, iscrpen od napora, legao u jednu kolibu i odmarao se pored bogatog plena.

Neprijatelj je bio iznena en našim napadom preko posumljenog i takore i neprolaznog zemljišta. Zahvaljuju i vrlo energi nom dejstvu i dobrom takti kom sadejstvu svih triju napadnih kolona, neprijateljski je front na otseku napada brigade bio na tri mesta probijen, a do mraka smo ovladali itavim rejonom Kunar — Ze je Brdo — Pliješ — Debela Ljutina.

Sutradan smo produžili dejstva ka Drini i Fo i. Ali je nastupanje brigade bilo usporen, zbog sukoba 2-gog i 4-tog bataljona sa jednom ja om nema kom kolonom. Pustili su je u svoj borbeni poredak u obliku potkovice i do no i potpuno uništili. Istovremeno je na jednom izolovanom i za odbranu pogodnom visu isto nih padina Pliješa otkrivena grupa nemalih vojnika naoružana tromblonima, minobaca ima i automatskim oru imma, koja je uspešno kontrolisala zemljište u pozadini brigade i prvac koji je ovu vezivao sa dubljom pozadinom. Postojanje i dejstvo ove grupe bilo je opasno i zbog toga što je ona onemogu avala pokret naše komore i ostalih delova na jedinoj stazi na tome pravcu. Napali smo je najpre jednim, a potom sa dva bataljona. No, i pored nekoliko naših juriša i velikih gubitaka koje je pretrpela, ova grupa se do kraja dana održala na položaju, koji se nalazio u prili no gustoj šumi i bio dobro utvr en.

Krajem dana, pošto je ovladala ve pomenutim važnim položajima fo anskog mostobrana i time stvorila uslove za dalje dejstvo ka Fo i i Drini, brigada je iznenada dobila nov zadatak. Na otseku Meljak — Popov Do, u trenutku krize neprijateljskih snaga na fo anskom mostobranu, delovi nema ke 369 legionarske divizije potisli su Tre u dalmatinsku brigadu, forsirali eotinu, uspostavili mostobran na njenoj levoj obali i ovladali s. Popovim Dolom, ugrozivši bok i pozadinu naših snaga na fo anskom mostobranu. Zbog toga smo ostavili na zauzetim položajima zaštitne delove i, po nare enju štaba di-

vizije, 26. maja krenuli preko elebi a ka Popovom Dolu, da bi odatle, u sadejstvu sa Osmom baniskom i Trećom dalmatinskom brigadom, odbacili delove nemačke 369 legionarske divizije na desnu obalu eotine.

Pred pokret bacisno još jedan pogled na duboki kanjon Drine. Nekoliko trenutaka ranije pravili smo planove kako da se u jednom snažnom naletu spustimo u njen kanjon i napadimo na ulicama Foče. Videli smo sebe već u isto noć Bosni. Nismo bili ni gladni ni umorni. A eto, sad moramo ponovo na elebi i još dalje, ka Popovom Dolu.

SA DALMATINCIMA NA EOTINI

»Neprijatelj je forsirao reku eotinu u širem rejону Gradac i potiskuje snage Treće dalmatinske brigade ka Popovom Dolu«, glasilo je naređenje Štaba Prve proleterske divizije, koje smo primili predvečer 25. maja. I dalje: »Sa Trećom krajinskog brigadom tokom noći 25/26. maja i dana 26. maja hitno se prebaciti preko elebi a u rejon Popovog Do. Ovde se povezati sa Trećom dalmatinskom brigadom i u zajednici sa istom razbiti tamošnjeg neprijatelja i odbaciti ga nazad preko eotine«.

Nemci, koji su već bili na domaku Popovog Dola, mogli su da izbjiju na Šuplju Stenu, dominantno sedlo na sredokraju između Popovog Dola i elebi a, i ugroze za nas veoma važan plato elebi a. Tara, sa dubokim i uskim koritom, ne može se svugde preći. Na delu koji je nama najbliži, jedino je pogodan prelaz kod Uzlupa. To znaju i Nemci, pa vodimo borbu za vreme. Težimo da preko elebi a što pre izbijemo na Šuplju Stenu i ne dozvolimo neprijatelju da preko ovog sedla ugrozi elebi a i prelaz kod Uzlupa. Postignemo li to, pola uspeha je u našim rukama. Zbog toga žurimo ne dangube i niči asa.

Na položajima fo anskog mostobrana ostavili smo 2-guetetu 2. bataljona i noć 25/26. krenuli u rejon elebi a — Suho Polje. I tavanu no maršujemo nepunih 20 km. Pokret usporava kiša koja celu noć pada »kao iz kabla«. Put je blatinjav i vodi uglavnom kroz šumu. Gusta pomrina tako da ometa pokret. Sve nas to strahovito zamara i iscrpljuje. Ipak, na vreme stižemo u pomenuti rejon. Posle kraja egzodmora produžujemo pokret i do mraka izbijamo na domak Popovog Dola i Vojtine, kako je predviđeno. Uspostavljamo vezu sa Trećom dalmatinskom brigadom. Komandant brigade, Branko Duke, pokazuje nam liniju fronta. Nemci su već prodrili u Popov Do, a Treća dalmatinska brigada, poslonjena je ima na severne padine platoa. Ljubišnje, vodi teške borbe.

Od 21 maja, kada smo krenuli sa linije Vaškovo — Lupo-glav stalno smo na maršu. Ose amo se jako umornim. Svesni smo'me utim, važnosti zadatka pa i ne pomišljamo na odmor. Nemamo vremena ak ni da skuvamo hranu.

Zajedno sa Tre om dalmatinskom brigadom, no u 26/27 maja, prelazimo u protivnapad na otsek Popov Do — s. Vije-nac — Goli Vis.

Borba je oštra i traje itavu no i narednog dana do oko podne. Pogodni i veoma pregledni položaji koje napadamo ve su utvr eni i neprijatelj ih veoma uporno brani. Ina e bi bio naba en na eotinu, koja je, sem u užem rejonu s. Graca, teško prelazna. Zbog toga on naro ito žilavo drži visove iznad Vi-jenca i Goli Vis. Ovi su položaji samo u toku 27 maja prelazili nekoliko puta iz ruke u ruku. Iako ne uspevamo da 369 legio-narsku diviziju nabacimo na Ceotinu, ipak smo joj sasvim po-kvarili planove. Na ovim položajima ostala je sve do 30 maja, ekaju i da je poja a 4 puk »Brandenburg« da bi ponovo pre-šla u napad.

Gledamo kako se Nemci utvr uju i dovla e iz dubine poja anja. Gubici od 26 mrtvih i ranjenih što smo ih na otseku Goli Vis — Vjenac izbrojali, izgleda da su im dobra opomena da se, ako žele produžiti napad, moraju bolje pripremiti. Me utim, sa neprijateljskih položaja preglednost je vrlo dobra, pa su i naši gubici dosta veliki — 17 mrtvih i teže ranjenih (iz tri bataljona). Zamorenim smo i iscrpeni, ali smo rešili da Nemce po svaku cenu razbijemo i odbacimo na desnu obalu eotine.

Štabovi izvi aju i prave planove. Komunisti i skojevci se dogovaraju o merama za izvršenje zadatka. A Cup, komesar 2-og bataljona, osmatra Ceotinu. Sigurno je ve odlu io da se sa Cvetni anima, Vrto anima ili nekom drugom etom probije u pozadinu neprijatelja i, kada po nu dejstva s fronta, da udari neprijatelja s le a. Divan je to junak.

Sve je u znaku ubrzanih priprema za nov napad. Ali, tek što je podne nešto odmaklo, iz štaba divizije stiže nare enje da odmah, preko elebi a, krenemo ka Zlatnom Boru.⁸ Ne-mamo vremena ni da pojedemo jelo koje se u šumi, na severnim padinama Ljubišnje, puši u kazanima.

Dvadeset sedmog maja ponovo smo u rejonu elebi a. Po tre i put za poslednja tri dana. Na ovoj prostoriji bataljoni

⁸ Vrhovni štab je 26 maja -po eo pregrupisavanje snaga ka Sutje-sci, jer je proboj preko reke pružao najviše izgleda na uspeh. U vezi s tim, on je 27 maja naredio i Štabu Prve proleterske divizije da što više snaga prebaci na Pivsku Planinu i obezbedi sve prelaze na Tari i levi bok naših snaga u Sandžaku.

su se prikupili i zano ili. Deo 2-og bataljona još je uvek na otseku Plješ — Debela Ljutina.

ujem kako borci naga aju da li e se ove no i skuvati jelo do kraja. Više je onih koji sumnjaju u to, nego optimista. Razgovaraju borci i-starešine i prave šale na ra un apetita kurira »Bezeca«.

— Ovog puta nisam sam, kaže »Bezec«. I oni koji malo jedu mogu sada dosta pojesti, dobro su izgladneli.

— Važno je da se dobro najedemo, pa onda kud god žele sa nama, produži jedan drugi borac, tako e gurman i velika pri alica.

Kuhinja nam ina e nije siromašna. Skoro uvek imamo izvesne rezerve mesa. Ovde nam, me utim, ra un pomrsi drug Fi a.⁹ Saznao je da imamo nešto više goveda, pa ih oduže i dade jedinicama koje su oskudevale u hrani. I nama je nešto ostavio, ali malo, pa smo i mi na Zelengori morali jesti konjetinu.

Ovde smo se ipak nahranili i malo odmorili. Pre podne, 28 maja, primisimo nare enje štaba divizije: »Sa brigadom posesti glavnim snagama Zlatni Bor i sve položaje koje je neprijatelj napustio na pravcu Bu ija — Plješ — Slabi — Pekija. Sa dostignutih položaja, istovremeno, na neprijatelja koji bi preko Korlata preuzeo prodor ka sektoru Prve brigade (rejon Celebi a), vršiti bo ni protivnapad ..«

Iz zapovesti lako zaklju ujemo da je naš zadatak da osiguramo ostalim snagama prelazak u me ure je Pive i Tare, preko Uzlupa. Ali, znamo i to da je Prva proleterska brigada dugo napadala Zlatni Bor i da je neprijatelj još uvek tamo. Zadatak je, zna i, veoma ozbiljan i treba se za njega dobro pripremiti.

Kre emo odmah. Sre a ^e što je obla no i kišno vreme pa se iznad naših glava, u niskom letu, pojavi samo poneka »Roda«. Ali, Krajišnici im se ne sklanjaju s puta. Poneki borac iz šale mahne rukom na nju, a neki opali metak iz pištolja.

Dvadeset osmog maja izdužila se brigadna kolona u pokretu pravcem Suho Polje — Crvena Stijena — Zlatni Bor. Iza elnog bataljona maršuje štab brigade. Predvideli smo da u rejonu nešto severnije od Uzlupa sve jedinice upoznamo sa situacijom na Zlatnom Boru i da ih odatle uputimo na izvršenje zadatka. Usput o tome razmišljamo. Ali nas još u pokretu, na putu kroz šumu, stiže kurir iz štaba divizije sa novim nare enjem: »U toku ovoga dana i no i izvrši emo prebacivanje svih jedinica na levu ^obalu Tare. Tre a krajiška brigada da to

* Filip Kljaji -Fi a, politi ki komesar Prve proleterske divizije, poginuo po etkom jula 1943 kod Zvornika, narodni heroj.

u ini odmah, ukoliko to ve nije uradila, i da se postavi za odbranu prelaza reke Tare na prostoru Uzlup — S epan Polje, pripremiti sredstva za uništenje mosta kod Uzlupa, a porušiti ga kada se preko reke Tare prebace i poslednje naše snage«.

Dakle, plan je promenjen. Zaustavili smo se i posle kratke procene situacije zaklju ili da smo zadatak najbolje izvršiti ako na desnu obalu Tare prebacimo glavninu (tri bataljona), za neposrednu zaštitu obale prilikom prebacivanja naših ostalih snaga, a 1-vi bataljon ostavimo na desnoj obali i isturimo ga pred s. Zlatni Bor, sa zadatkom da ne dozvoli neprijatelju izbijanje iznad mosta kod Uzlupa. Kad pre u sve naše jedinice na levu obalu Tare, prebaci e se i ovaj bataljon.

Prvi bataljon je odmah otišao prema s. Zlatnom Boru da ispred njega posedne pogodne položaje. Ostale snage e se do mraka i u toku no i prebaciti na levu obalu Tare i zaposesti do zore obalu na otseku Uzlup — S epan Polje.

Neprijatelj je ve no u 28/29 maja pokušao napad ka Uzlupu, ali ga je 1 bataljon odbio. I kasniji pokušaji neprijatelja na tome pravcu bili su uspešno odbijeni.

Do prebacivanja 1-og bataljona na levu obalu "fare, 3 bataljon je poseo otsek Odži a Glavica — Liki a Do. Od Liki a Dola do Papratišta položaje je poseo 2 bataljon, a od Hercegovog Grada do S epan-Polja 4 bataljon.

Pošto je narednog dana na levu obalu Tare prešao i 1-vi bataljon, brigadu smo rokirali prema zapadu, tako da je 4 bataljon zaposeo i levu obalu Drine do uš a Sutjeske.

Na ovim položajima smo ostali do 31 maja. U me uvremenju, ne se am se ta no da li 29 ili 30 maja¹⁰, neprijatelj je na otseku 2-og bataljona¹¹ (Papratište — S epan Polje), uz podršku artiljerije i avijacije, prešao Taru jednom oja anom etom. Razvila se žestoka borba. Zbog jake artiljeriske i minobaca ke vatre, kao i zbog dejstva avijacije, snalažljivi komandanat 2 bataljona povukao je bataljon sa obale i zamaskirao ga, a potom, pošto su Nemci prešli reku i krenuli da se do epaju užvišenja ka s. Rudinama, krenuo na juriš i ubrzo uništio preba enu nema ku etu. Jedan deo ete je izginuo, a drugi

¹⁰ Prema izveštaju štaba brigade (Zbornik IV/14, dok.*2) to je bilo 29 maja — Prim. red.

¹¹ U izveštaju štaba 2 bataljona (Zbornik IV/13, dok. 136) o tome se ništa ne govori, a u izveštaju štaba brigade (isto, dok. 2) govori se da je neprijatelj 29 maja na amcima pokušao da pre e Taru kod S e Pan-Polja, ali da ga je 4 bataljon odbacio, nanevši mu gubitke od pet mrtvih i više ranjenih. — Prim. red.

se utopio u reci. Nemci su posle toga na ovome otseku bili vrlo oprezni i više nisu pokušavali forsiranje.

Na desnoj obali Tare, prema otseku koji sada brani brigada, nije bilo više ni jedne naše jedinice, pa je most kod Uzlupa bio porušen. Odjednom, s one strane reke, nešto južnije od mesta gde je bio most (prema položajima 1-og bataljona), uje se o ajni ko dozivanje. Kanjon je dubok, a brza Tara pomamno hu i, pa jedva razumemo tek poneku re. Najzad prepoznajemo Vukšu, borca 2-ge ete 1-og bataljona. Zaspao je dok se bataljon prebacivao. Sa njim su još dva borca. Izgleda da su iz Prve proleterske brigade. Njihova imena ne znamo.

Kako da im pomognemo? Nemamo nikakvog plovног sredstva. Jedino ostaje da neko prepliva Taru, a taj bi u inio zaista redak podvig.

— Nešto ipak, moramo u initi, kaže Atlagi .

Razumem ga. Vukša i on su iz istog sela, iz Vrto a kod Bosanskog Petrovca. Iz tog sela je uostalom cela Vukšina 2 eta. Pa i kad ne bi tako bilo, zar da trojicu naših drugova ostavimo na milost i nemilost neprijatelju? Ne možeš, me utim, nikome narediti da prepliva reku, jer to bi zna ilo slati oveka u sigurnu smrt.

Javio se Dane Ivan evi , borac Vrto ke ete. Kaže da je odli an pliva i da e preplivati Taru. Skeptici smo, ali se ipak nadamo. Od nekoliko kra ih konopaca pravimo jedan dugačak da se jedan njegov kraj može prebaciti na drugu obalu reke. Jedan kraj Dane vezuje sebi oko pojasa, a drugi e neko držati s ove strane obale. Kad prepliva, Ivan evi e svoj kraj zavezati za neko drvo, a mi smo ovamo vrsto zategnuti pa e sva etvorica pre i reku drže i se rukama za konopac.

Pre nego što e Ivan evi zaplivati, osusmo vatrom nema ke položaje, kako bismo odvratili pažnju Nemaca od reke.

Otisnuo se Ivan evi od obale. Pratimo ga pogledom. Sporo odmi e. Brza matica sve ga više odvla i niz tok. On se ipak ne da. Preplivao je prvu polovinu. Zatim, tri etvrtine... Radujemo se. Uspe e... Ali, šta je to? Njegovu elavu više ne vidimo. Možda zbog daljine i re nih vrtloga? Neko povla i konopac. Ne zateže. Možda ipak nije... Bila je to samo o ajni ka nada? Kako se konopac sam od sebe odvezao, jer Dane ga je tako vrsto uvezao oko sebe? Ni Vukšu više ne vidimo ...

DOLAZE TEZI DANI

Sedamnaesti dan ofanzive. Prošlo je pola meseca dano-nih borbi, marševa i skoro nadljudskih napora. Brigada je

ovu prvu etapu aktivnih i odbranbenih borbi od Mojkovca i Bijelog Polja do Uzlupa i Šepan-Polja uspešno završila.

Sada su pred njom novi zadaci. Treba krenuti dalje, u nove, još napornije marševe i još žešće borbe. Jer, Vrhovni **komandant** je doneo odluku da se Prva proleterska divizija probije preko Sutjeske, pravcem Košur — Vrbnica. Pošto nas do ponoći 2/3 juna smeniše Osma i Šesnaesta brigada Sedme baniske divizije, rano ujutru, 3. juna, krenusmo na marš.

Brigadna kolona se izdužila preko vrletne Pivske Planine.¹² Put vodi preko reke Pive, koju moramo preći kod Mratinja, a zatim ćemo ispod Maglića i preko Mrkalj-Klada izbiti na prostoriju s. Popov Most — s. Mrkalje — s. Tjentište, gde je, kako smo obavešteni, neprijatelj već ovladao dolinom donjeg toka Sutjeske. Naš zadatak je da ga u sadejstvu sa tamošnjim našim snagama razbijemo i odbacimo na zapad.

Dan je lep, pa nas esto »prate« neprijateljski avioni. Ne obaziremo se mnogo na njih, inače ne bismo stigli do cilja. I ovako odmali ćemo sporu. Prvi deo naše maršrute s. Rudine — s. Zei no — Barni Do — Mratinje dug je svega 22 km. A mi izgubisemo ceo dan da ga savladamo. Ali, zar je to put? Samo dok smo se spuštali peša kom stazom niz kanjon Pive i popeli uz drugu stranu kanjona, u inilo nam se da je prošla večnost. Muke nam još više zagoravaju avioni. Kad se u Barnom Dolu po esmu da spuštamo niz kanjon Pive, iz njega, kao da su iz vode izronile, izleteše dve »Rode« i na goloj istini napadoše nas mitraljeskim rafalima. Na svu sreću nije trajalo dugo, jer su dobar deo mitraljeske municije i bombe, kako nam naši rekoše kad smo se spustili na reku, već bile izrušile na vise i most kod Mratinja.

U rejon Mratinja stigli smo kasno u noći 3/4. juna. Ovde i nešto severnije i zapadnije od ovog mosta, zanoći ili smo i malo se odmorili.

etvrtog juna, uzoru, nastavili smo marš. Uspon između Mratinja i Maglića — to je tek muka. Strmu i blatinjavu uzbrduću savla ivali smo stopu po stopu. Gore, na visoravni Maglića, do ekaše nas hladan vetar, magla i kiša sa snegom. Nakon vukli smo na glavu šinjeli ili šatorska krila (šta je ko imao) i, pogrbljeni od umora, požurisemo preko zaravnih severnije od vrha Maglića. Pre nego što se mrak spustio izbismo najzad na

¹² U izveštaju štaba brigade (Zbornik IV/14, dok. 62) stoji da su se samo 1 i 3 bataljon prebacili kod Mratinja, a da se 2 bataljon prebacio kod sela D. Kruševa. Za 4 bataljon se ne kaže ništa, ali pošto se on vec nalazio na levoj obali Drine, kod Šepan-Polja, verovatno je da se on Popeo na Vučevi istim pravcem kao i 2 bataljona. — Prim. red.

popaljene kolibe u rejoru Mrkalj-Klada.¹⁸ Umorni, ovde smo i zano ili.

Petog juna nastavili smo pokret od Mrkalj-Klada preko Siljevice i Kikala.¹⁴ Borci jedva vuku otežale noge. Niko, ipak, ne gun a, jer smo svesni važnosti zadatka. Popodne izbismo na polazne položaje za napad, pred liniju: Popov Most — Mrkalje — Tjentište, koju je neprijatelj poseo.

Do kraja dana završili smo sve pripreme za napad. Brigada e napasti neprijatelja na otseku Popov Most — Mrkalje, dejstvuju i opštim pravcem Siljevica — Kikalo — Popov Most. Desno e napadati- Majev ani, a levo, sa tri bataljona, pravcem Dragoš Sedlo — Borovno, Prva proleterska brigada.

Napad smo po eli no u 5/6 juna. Razvila se žestoka borba. Nemci su se o ajni ki branili. U toku no i i sutradan prodri smo u Mrkalje i Popov Most. Jedan naš bataljon je »na lema« Nemaca uspeo da forsira Sutjesku i zaposedne njenu levu obalu, ali samo za kratko vreme. Snažnim protivnapadom Nemci su ga odbacili na desnu obalu.

U kanjonu Sutjeske razvila se prava bitka. Jake nema ke snage (grupe »Gertler« i »Tribukajt«), podržane artiljerijom i avijacijom, uporno su se branile u nastojanju da odole žestokim napadima tri bataljona Prve i po dva bataljona Druge proleterske, Tre e krajiške, Šeste isto nobosanske i Prve majevi ke brigade, koji su, ponavljam i juriše, osvajali stopu po stopu zemljišta prema Popovom Mostu, Mrkalju i Tjentištu.

Posedaju i kanjon Sutjeske na otseku Curevo — Popov Most — Mrkalje — Tjentište, Nemci su nam zatvorili jedini nešto bolji pravac preko Vrbni e ka severozapadu, u isto nu Bosnu. Iako u ovim borbama nismo uspeli da sasvim izbacimo Nemce iz doline Sutjeske, ipak smo, uglavnom, ovladali njenom desnom obalom, stvorivši time koliko-toliko povoljne uslove za dalji prodor prema Zelengori.

KA LU KIM KOLIBAMA

Šestog jun^a brigada je opet na maršu. Priklju io nam se i 2-gi bataljon,¹⁵ pa smo sada opet kompletni. Ovaj je marš

¹⁵ Prema izveštaju štaba •brigade (Zbornik 111/14, dok. 62), 3 i 4 bataljon su 4 juna, preko Ždrijela i ureva, izbili u rejon s. Sadi a, gde su se pripremali za napad i tu zano ili, dok je 1-vi bataljon izbio u rejon Plan-Polje, kao rezerva ova dva bataljona. Mogu no je da je 4 juna uve e u rejon Mrkalj-Klada izbio štab (brigade). — Prim red.

¹⁴ Drugi bataljon nije bio u brigadnoj koloni. On je upu en u rejon Koritnika kao rezerva Tre e dalmatinske brigade.

¹⁵ Ovaj je u me uvremenu po nare enju zamenika na elnika Vrhovnog štaba, Velimira Terzi a, bio smenio delove zaštitnog bataljona Vrhovnog štaba na položajima prema Magli u.

teži i naporniji od svih dosadašnjih, kako zbog dužine maršrute i opšte iscrpenosti boraca, tako i zbog jako ispresecanog visokoplanskog zemljišta. Kasno uve e bili smo u s. Suhoj,¹⁶ gde smo zano ili.

Sedmog juna produžujemo pokret. Zadatak nam je da , usput napadnemo i uništimo neprijatelja na Košuru. To je važna ta ka u sistemu njegove odbrane na levoj obali Sutjeske. Sa nje on vatrom automatskih oru a, minobaca a i artiljerije kontroliše i tu e jedinu našu pogodnu stazu na otsek Tjentiste — Krekovi. Ali, tek što smo izbili pred Košur i po eli pripreme za napad, stiže nare enje od Štaba Prve proleterske divizije da ne napadamo Košur, ve da požurimo ka Lu kim Kolibama, na Zelengoru.

Odmah nastavljamo pokret. Dan je vedar i sun an. Ljutimo se, jer nam se ini da je i priroda protiv nas. Ovo vreme pogoduje samo neprijateljskoj avijaciji. Ispred nas nebo su prekrili najrazli itiji tipovi aviona — od cmih »Štuka«, koje se uz pisak sirena obrušavaju na naše kolone i izru uju ubita an teret, do »Dornjea«, »Mesaršmita« i »Roda«. Ne pamtim da nas je ikad ranije »pratilo« i napadalo toliko aviona. Od silnih eksplozija i pucnjave na sve strane, oko nas vri i trese se kao u paklu. Jedino je tišina prema Vrbnici i Balinovcu. (Kasnije sam na Lu kim Kolibama saznao od druga Luneta" da Nemci nastupaju i sa tih pravaca.)

Piloti su se obezobrazili. Spuštaju se tako nisko da ih vidimo. Ali, šta im možemo. Po tome što ih uopšte ne ga amo znaju da smo s municijom pri kraju. Donekle nas štiti ispresecano zemljište, pa moraju da budu pažljivi, ina e, svakog asa mogu kljunom da se zabiju u kakav kameniti ili pošumljeni vis.

Nemamo vremena za dangubljenje. Dragocen nam je svaki minut, pa žurimo koliko nam snage dozvoljavaju. Samo, ta naša žurba, pod stalnim naletima aviona, li i mi na gminanje. udim se kako se još uopšte kre emo. Možda mi se to samo pri injava, jer evo, ipak savladasmo bespu e Milinklade i spustismo se u kanjon r. Hr avke. Prelazimo je na mestu kod spaljenih koliba Hr ava.

Odatle, uz veliku uzbrdicu Katuništa do platoa Lu kih Koliba, pod nagibom koji ponegde dostiže i 45 stepeni, kreemo se vijugavom peša kom stazom, pomažu i se povremeno

¹⁶ Prema izveštaju štaba brigade (Zbornik IV/14 dok. 62) brigada 6 juna zano ila na prostoriji tPlan-Polje — Mrkalj Klade, a ne u Suhoj. — Prim. red.

¹⁷ Miodrag Milovanovi -Lune, zamenik komandanta Druge proleterske brigade, poginuo aprila 1944 kod Užica.

i rukama. Na ovu visoravan moramo izi i i što pre zaposesti pogodne položaje radi zatvaranja pravca od Vrbni e i Balinovca. Pod našom zaštitom treba ovamo da izi u i druge naše jedinice. One se ve kre u iza nas.

Opet avioni! Pod njihovim bombama, zajedno sa korenjem, padaju i stabla pre nika ak preko jednog metra. Narito stradaju naše komore, koje su najuo ljudske žrtve nisu neznatne. Eh, da je dosta municije, pa da ospemo po njima!

Katunište zaraslo u sremuš, pa poput pravih biljožderapreživa a punimo usta ovim duguljastim i so nim liš em, iji je ukus sli an belom luku. Usto, usput proglutamo i pokoji gutljaj hladne i bistre vode, jer nas puteljak vodi uz mali potoci. Najgore je onima koji ne podnose sremuš, jer sve što pojedu odmah i povrate. To ih još više iscrpljuje...

Kad se 8 juna sunce primaklo zapadu, vidimo da je i plato Lu kih Koliba skoro na domaku. Neprijateljska avijacija se još više na nas okomila. To je ve prevršilo svaku meru, te se odlu ujemo da je, i pored štednje municije, »okrpimo«. Odjeknuli su prvi puškomitrailješki plotuni. Pe anac, komandant 2 bataljona, nešto mrmlja i psuje. Naslonio cev »šarca« na neki krivi bukvi ak i »prati« jednu »Rodi«. Kad mu se u inilo da je »ima«, pritisnu obara. O ekivali smo bar kratki rafal, a ono izleti samo jedan metak. »Rodi« više nije ni trebalo, jer ju je ovaj pogodio valjda tamo gde je najosetljivija i, pošto je napravila još jedan manji krug, ona se, kao u srce pogo ena orlushina, strmoglavi u duboki kanjon Hr avke i eksplodira.¹⁸

Uskoro, pred sam sumrak, izbismo i na plato Lu kih Koliba. Tu smo zatekli delove dva bataljona Druge proleterske brigade. Sa njima je i Lune. Dospeli su ovamo iz Vrbni e, odakle su ih potisle mnogo nadmo nije neprijateljske snage. Od Luneta saznajemo da Nemci iz Vrbni e nadiru i ka Lu kim Kolibama. Ne preostaje nam drugo nego da se ovde prikupimo, malo sredimo i odmorimo i potom krenemo dalje, kako bi brigada još u toku no i, pre neprijatelja, zaposela najpogodnije položaje na ve odre enoj liniji: V. Košuta — Orlova a — Orlovac. Zna aj te linije je u ovoj situaciji za nas presudan. Zadatak znamo. On je sasvim kratak i jasan: po svaku cenu sa navedenih položaj? spre iti prodor neprijatelja ka Lu kim Kolibama. Taj zadatak smo uspešno obavili, zadržavši se na pomenutim položajima do 9 juna popodne, kada smo od štaba divizije dobili novo nare enje.

¹⁸ Prema navedenom izveštaju štaba brigade, ovo se desilo 9-og, a ne 8 juna. — Prim. red.

Iza nas, u pokretu ka Zelengori, u rejonu Milinklade, ostao je Vrhovni štab sa drugom Titom. Uskoro je na plato Lu kih Koliba izbio i Štab Prve proleterske divizije, sa Ko om na elu. Vidimo da ovde ne smo dugo ostati. Oseamo da su pred nama odlu uju i dani koji, nadamo se, ne e dugo trajati.

Negde predve e, ini mi se 9 juna, pozvan sam u Štab Prve proleterske divizije. Stigao sam u prvi mrak. Pored vatre, pod jednim drvetom, sede Ko a i Fi a. Tu je i Leki.¹⁹ Ko a na poduži štap natakao nekoliko par i a konjskog mesa i pe e ih, više na plamenu nego na žaru. »Ražnji i« su uskoro gotovi, te nas Ko a prebrojava o ima i svakom pruža po jedno parce. Gladan sam i slatko ga jedem, ali mi je ipak neprijatno. Jer, stvarno se nije imalo šta podeliti. Da nije nas pričušlica, možda bi se bar Ko a i Fi a malo okrepili. Ali, šta da se radi? To je od prvog dana našeg rata nepisani zakon: u nestaćici podeliti svaki zalogaj hrane, svaku cigaretu ...

Skoro sve do Zelengore Tre a krajiška brigada je imala gove eg mesa. Imali bismo ga i sada da nam Fi a na Celebi u nije »revirirao« zalihe. Sad i mi jedemo konjetinu. Ubijamo konje, a oni su nam potrebni za ono malo komore, teškog naoružanja i prenos težih ranjenika i iznemoglih u brigadnoj bolnici. Njih ima prili an broj, jer skoro нико ne e u divizisku, a pogotovo ne u Centralnu bolnicu. U brigadi su, kažu, sigurniji i bolja im je ishrana i nega nego tamo. Ovde se svi brinemo o njima, a tamo su prepusteni relativno malom broju osoblja, prezauzetog poslom. Smeštajni uslovi, zbog stalnih pokreta, nisu ni tamo mnogo bolji od naših, a hrane je malo.

Osetili ljudi da je položaj naših jedinica sve kriti niji, da e biti probijanja iz obrova, pa im je najsigurnije uz svoju brigadu. Zbog toga su nam se usput priklju ivali i oni kolikotoliko pokretni Krajišnici iz Centralne bolnice, koji su se u njoj našli još u etvrtoj ofanzivi. Oni koji su iole prezdravili, primaju se odmah puške, pa nam se tako brigada, iako u borbama trpimo gubitke, održava na približno onom brojnom stanju koje smo imali pred po etak ofanzive.

Ali, da se vratim na sastanak sa Ko om. Ne govori mnogo o situaciji. Nema ni potrebe, pošto nam je ona jasna. Samo dade kratak zadatak svakoj brigadi. Na kraju dodade da se topovi, minobaca i, kazani i sve druge glomazne stvari zakopaju u zemlju. Bez njih je pokret lakši. Konji e nositi ranjene i iznemogle, a služi e nam i za ishranu.

" Danilo Leki , komandant Prve proleterske brigade.

Teško nam pada ovo nare enje o zakopavanju teškog naoružanja. Toliko smo krvi prolili dok smo do njega došli. Ali, šta možemo!

NA BALINOVCU, PLIJESU I SILJEVCU

Predve e, 9 juna, brigada se prikupila nešto isto nije od Vrbni kih Koliba. Stab brigade nare uje marš ka Balinovcu. Nadnosim se nad kartu. Od Balinovca nas deli, vazdušnom linijom svega 5—6 km, ali ose am da e trebati mnogo napora da strmom i krivudavom konjskom stazom stignemo do cilja. Samo do Vrbni ke Reke izgubili smo skoro celu no . Gusta šuma i mrak pove avali su ove teško e. Tek uzoru, 10 juna, skoro sasvim iznemogli, penjemo se iz doline Vrbni ke Reke i podilazimo neprijateljskim položajima na Balinovcu.

Zadatak nam je da zajedno sa Prvom proleterskom brigadom razbijemo neprijatelja i energi no produžimo napad pravcem Pliješ — Vis — Siljevac — Govza, sadejstvuju i desno Prvoj proleterskoj brigadi, koja napada opštim pravcем Mr in Kolibe — Jablanovo Brdo — s. Miljevina (preko komunikacije Fo a — Kalinovik). U rejonu Lokvi i Konjskih Voda nalazi se neprijateljski logor, te jednim bataljonom obezbe ujemo svoj levi bok.

Odmah po izbijanju pred neprijateljske položaje na Balinovcu, stab brigade je skoro iz pokreta ubacio u borbu 1, 2 i 4 bataljon. Tre i bataljon, neposredno iza borbenog poretka, vodi i osigurava brigadnu i divizisku bolnicu, a istovremeno je, delom, brigadna rezerva.

Me utim, Prva proleterska brigada je ve bila stupila u borbu i prodrla u neprijateljski položaj, te smo i mi, ne zadržavaju i se ni trenutka, gonili neprijatelja ka Pliješu. Pred njim, pri prelasku re ice Oteše, neprijatelj je ostavio nekoliko desetina konja natovarenih raznim ratnim materijalom i hranom, što nam je u ovoj oskudici dobro došlo.

Za Pliješ se razvila krvava borba. Osvajali smo ga stopu po stopu. Za to vreme jedan naš bataljon je vodio žestoku borbu u rejonu Lokvi i za k 1592. Ovladavši nizom stenovitih visova, on je prosto kidisao na sam vrh (k 1592), u želji da na njemu zapleni fašisti ku zastavu što su je Nemci razvili. Ali nije dospeo. Kasnije sam saznao da je na elnik štaba Prve proleterske divizije, drug Vaso,²⁰ sa nekim delovima pre nas odbacio Nemce odavde.

²⁰ Vaso Jovanovi .

Ni »komordžije« nisu ovog dana ostale skrštenih ruku. Kre u i se neposredno iza borbenog poretka, stazom što vodi jugoisto nim i isto nim padinama Pliješa, ušao sam sa komesarom brigade, desetak kurira, nekoliko bolesnih i ranjenih starešina i brigadnom komorom od preko 200 tovarnih grla,²¹ nekoliko kilometara u dubinu neprijateljskog rasporeda. U o ekivanju pada Pliješa, nesmotreno smo izbili ak nešto severnije od k 1098 i skoro se sudarili sa nema kim bataljonom koji je jutros bio razbijen na Balinovcu. Na sre u, Nemci nisu ni pomicljali da bi za vreme borbe za Pliješ neka naša jedinica (najmanje ovakva) mogla dopreti ak dotle, pa su se na jednoj zaravni bez ikavog osiguranja odmarali.

Pored kurira i bolesnih rukovodilaca izdvojili smo i 40 naoružanih konjevodaca i neopăzeno se primakli Nemcima na 15—20 metara, pa ih prvo osuli vatrom iz automatskih oru a i bombama, a potom, iskoristivši paniku, izvršili juriš, nateravši ih u bekstvo. One, koje je ratna sre a poslužila pa su ostali živi, ohrabrene »komordžije« su gonile sve do Visa i Siljevac. U naše ruke pali su živi po jedan oficir i podoficir. Zaplenili smo skoro sav ratni materijal ove grupe, mnogo municije i sedam radiostanica. Na našoj strani gubitaka nije bilo, izuzev što je lakše ranjen jedan kurir.

Uskoro je pao i Pliješ.

Kasno uve e brigada je izbila pred jako utvr en neprijateljski položaj na liniji Vis — Siljevac, deo drugog neprijateljskog obru a na pravcu proboja naših snaga ka isto noj Bosni. Prva proleterska brigada je tako e veoma uspešno dejstvovala na svome pravcu. Saznajemo da se za nama kre u i ostale naše jedinice.

Naš pokušaj da još 10 juna u naletu zauzmemmo Vis i Siljevac ostao je bez uspeha. Bez rezultata je ostao i naš drugi pokušaj da pre podne 11 juna ovladamo ovim otpornim ta - kama, pa smo ostatak dana iskoristili za pripremu i pregrupisanje snaga i sredstava, radi odlu nog napada u toku no i 11/12 juna. Sve pripreme su bile završene još za videla. U prvi sumrak jedinice su sa linije Jaukovine — arda ina — ukov Kam po ele podilaženje neprijatelju. Posle oštре borbe prsa u prsa neprijatelj je bio rastrojen, a potom i sasvim razbijen. U ovome je naro ito zna ajnu ulogu odigrao 3 bataljon koji je, dok su 1, 2 i 4-ti napadali s fronta, energi no napao neprijatelja s le a.

²¹ ini nam se da je ovaj broj prevelik. Tre a krajiška brigada je 1 maja imala ukupno 162 tovarna i jaha a konja (Zbornik IV/14, dok. 5). — Prim. red.

Domogli smo se ovde bogatog plena: većeg broja radio-stanica raznih veličina, mnogo oružja, municije, opreme i hrane. Dolaze, dakle, bolji dani...

PRELAZAK "KOMUNIKACIJE FO A — KALINOVIK

Premda iscrpeni i zamoren u borbama prethodne noći na Visu i Siljevcu, svi bataljoni su još pre podne 12. juna izbili neposredno pred samu cestu Kalinovik — Fo a, na otseku Stolovi — s. Jele — s. Zagaj, gde se odmah razvila ogora ena borba.

Nemci su ovaj otsek pravovremeno dobro utvrdili i najistaknutije objekte poseli jakim pešadijskim snagama, koje su podržavali tenkovi, artiljerija i avijacija. Naš je cilj da probijemo ovu odbranu i premo komunikaciju. Zbog toga su se juriši esto smenjivali, kako 12.-og, tako i 13. juna, a i no u između ova dva dana. U jednom od njih pali su nam u ruke topovi jedne neprijateljske artiljeriske grupe (oko pet topova), nekoliko tenkova i drugo naoružanje. Ali su Nemci odmah izvršili juriš nadmo nijim snagama i sve ovo povratili.

Već drugog dana borbe (13. juna) na komunikaciji Fo a — Kalinovik, raspolagali smo podacima da neprijatelj na napadnom otseku naše brigade ima vrlo jake snage. Zbog toga smo pretpostavljali da ćemo se na ovom otseku teško probiti preko ceste. S druge strane, Prva proleterska brigada je prešla komunikaciju na pravcu Miljevine, a za njom su na tom otseku uspešno prelazile u isto nu Bosnu i ostale naše snage. Zbog toga je Vrhovni štab, da bi onemoguio neprijatelja da odvoji i uputi veće snage prema Miljevini (ime bi bio ugrožen taj pravac), naredio da i 14. juna još energičnije napadamo Nemce, kako bismo ih još više vezali za ovaj otsek. Toga su se dana jedan za drugim smenjivali naši i neprijateljski juriši. Opet smo se bili domogli bogatog plena u teškom naoružanju, ali su nam ga Nemci, kao i dan ranije, preoteli. Ovog dana smo pretrpeli i osetne gubitke.

Baš u vreme kad su borbe na ovome otseku bile najžešće i kad smo u napadu angažovali sve raspoložive rezerve, iznenadno se u našoj pozadini pogoršala situacija. Stigao je kurir četvrte crnogorske proleterske brigade i izvestio nas da su Nemci, nastupajući iz dubine, iza letećih i naših poslednjih kolona koje se prebacuju preko ceste u Miljevini (na pravcu Prve proleterske brigade), zaposeli važne položaje Vis i Siljevac. Zbog toga odmah upućujemo 3.-i bataljon u susret neprijatelju, sa zadatkom da ga napadne i veže za sebe i time osigura

le a brigade, koja je do maksimuma bila angažovana u borbi na komunikaciji Kalinovik — Fo a.

Ra unaju i da je neprijatelj još uvek na samom grebenu, 3 bataljon je, da bi se brže kretao, maršovao u koloni. Ali, tek što je prešao pola puta, bataljon je, u visini s. Grkalice, do e-kan snažnom plotunskom vatrom sa severnih padina Osoja, kojom prilikom je ranjen i sam komandant bataljona Savo Triki, a iz stroja je izba eno još desetak boraca. Privremeno sam preuzeo komandu nad 3 bataljonom. Odlu io sam da manji deo bataljona zadržim kao zastor s fronta, a ve i da uputim da s jugoistoka zaobi e Vis (k 1371) i po svaku cenu ovlađa njime, što mu omogu uju gusta šuma i angažovanost Nemaca s fronta. Koriste i iznena enje, bataljon e napasti neprijatelja s le a i s boka i zauzeti Vis, a potom, dejstvuju i ka Siljevcu, ovladati itavim grebenom Visa i Siljevca i tako do pada mraka omogu iti brigadi punu slobodu dejstva na komunikaciji.

Manevar je uspeo i neprijatelj je razbijen. Na presedlini izme u Visa i Siljevca on je u pani nom bekstvu morao da ostavi mnogo opreme i naoružanja. Tako smo se tu domogli oko 30 konja natovarenih hranom i opremom, zaplenili smo još dva teška mitraljeza, tri minobaca a, nekoliko radiostanica, mnogo municije itd.

Do pada mraka, 13 juna, brigada je vodila uporne borbe na komunikaciji Fo a — Kalinovik. Držimo važne otporne ta ke na ovoj strani ceste, ali nam je nakon tolikih pokušaja postalo jasno da je ovde ne možemo pre i, pa makar kako velike žrtve podneli. Raspolažemo podacima, a to je za nas vrlo važno, da su u rejonu Miljevine snage Glavne operativne grupe i Vrhovni štab ve prešli cestu. Jedino nam preostaje da pri-kupimo brigadu i pod zaštitom no i, najdalje do zore narednog dana, premo i mi cestu kod Miljevine. To bismo morali da u inimo najkasnije do svanu a, jer su nas kuriri predve e obaveštili da je danas popodne na pravcu probaja kod Miljevine ostao još sasvim uzan koridor. Nemci i sa pravca Fo e i sa pravca Kalinovika neprekidno na njega napadaju i on postaje sve tešnji, tako da e ga ve sutradan sigurno zatvoriti, a onda e se teško i tuda pro i.

Brigada je, uostalom, svoj posao ovde dobro obavila. Premda nismo mogli na ovom otseku da premo cestu, znamo da smo za ova tri dana borbi vezali za sebe jake nema ke snage, koje nisu mogle sti i na otsek probaja Prve proleterske brigade.

No u 13/14 juna bila je velika pomr ina. Tome je znatno doprinela i gusta šuma koja se nadvila nad proplanak jugoza-

padno od Glavice, na kome se prikupila cela brigada. Oko 23asa kre smo. Iako dosta žurimo, svanu e 14 juna zati e elo brigade u rejonu s. Rataja (2 km južno od ceste Fo a — Kalinovik). Imamo sre e. Ovu usku dolinu oko ceste prekrila je magla. Nije baš gusta, ali ipak dovoljna da se pod njenom zaštitom sasvim približimo cesti, a onda, ako bude potrebno, da je i u jurišu premo. Drugo nam i ne preostaje, jer uopšte ne znamo kakva je situacija i da li je onaj sino ni uski koridor ve zatvoren.

Ve je polovina kolone prešla cestu kad nas je neprijatelj primetio i otvorio vatru. Ali, naši osiguravaju i delovi ve su i levo i desno zaposeli cestu, pa je prolaz u našim rukama.

Za nekoliko asova brigada je prešla komunikaciju. Nemamo uopšte gubitaka. Naši zaštitni delovi nas potom izvezavaju da su se Nemci spojili na cesti. Napadaju nas s leva, ali sa njima lako na kraj izlazi naša zaštitnica. Ak se, evo, naše snage pomalo odmaraju u jednom hrastovom gaju. Nakon no ašnjeg napornog marša potreban nam je ovaj mali predah.

Nemci nas uporno napadaju s leva, a naro ito su aktivni iz vazduha. Zbog toga brigada dobija zadatak da primi na sebe ulogu zaštitnice za itavu našu Operativnu grupu, sve do nešto južnije od s. Jabuke, i odbija zadnje napade neprijatelja na ovom sektoru.

Petnaestog juna brigada je izvršila kratak marš u širi rejon s. G. i D. Bukvice. Ovde se sre ujemo i odmaramo. I sa hranom smo zadovoljni. Vršimo pripreme za dalji pokret i proboj poslednjeg, trećeg neprijateljskog obruba, na komunikaciji (cesta i železni ka pruga) Sarajevo — Višegrad. Treća brigada je dobila zadatak da izvrši proboj u širem rejonu železni ke stanice Renovice — na pravcu s. emernice.

Uvereni smo da smo probiti i treći neprijateljski obrub. Borci su raspoloženi, prepričani avaju pojedinosti iz dosadašnjih borbi, pevaju nove pesme o Titu i Partiji i radosni su kao da je ofanziva ve završena.

No u 15/16 juna brigada je na maršu ka Renovici. Unistištenje posade jednog manjeg neprijateljskog uporišta, južno od komunikacije Renovica — Goražde, trajalo je svega nekoliko minuta. Nijedan se Nemac nije izvukao. Usled toga nisu ni druga uporišta saznala za opasnost. Za ta uporišta sve do sutradan ujutru ni mi ne smo ništa znati, pa se kre smo dosta bezbrižno. Uzoru, prelaze i komunikaciju Renovica — Goražde, brigada se u rejonu emernice našla usred dominiraju ih neprijateljskih položaja, zaposednutih jakim pešadijskim, artilje-

riskim i tenkovskim snagama. Mi smo ra unali na sukob tek oko železni ke pruge, koja prolazi 5—7 km severnije od ove ceste. Svanulo je, a naša kolona elom prelazi cestu i kreće bez zastoja. Vidimo kako su okolni visovi na i kani Nemcima. Raspoznajemo ih. Oficiri s dogledima prate naše kretanje. Me u Nemcima komešanje. Skoro ceo sat osmatraju. Valjda ixn nikako ne ide u glavu da bi to mogla biti neka naša jedinica. Prepostavljalji su da su to neke njihove snage. Kad su najzad utvrdili da smo mi, napali su nas. Odmah razvijamo elni bataljon na juriš. On ubrzo osvaja k 1295 i k 1164, što nam omogu uje dalji, prili no neometan pokret. Odatle glavnim snagama odmah napadamo i zauzimamo železni ku stanicu Renovicu, a manjim se obezbe ujemo s le a i krila. Uništenoj posadi u stanici Renovici kasno stiže pomo i oklopni voz iz pravca Prače. Njega smo ubrzo naterali u bekstvo.

Ovog dana ostavljamo iza le a i tre i neprijateljski obrub i ve popodne, sa ostalim snagama Glavne operativne grupe, nastavljamo ofanzivna dejstva u isto nu Bosnu.

Borbe što su ih naše jedinice, a me u njima i Tre a krajiška brigada, vodile u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, spadaju u najzna ajnije i najteže, ali zato i najslavnije borbe naše Revolucije.

Za nešto više od mesec dana, od 15 maja do 17 juna, Tre a krajiška brigada je vodila 15 teških borbi koje su trajale od nekoliko asova do nekoliko dana. Sve su one voene po bespu imala sandžakim, crnogorskim i bosanskim, na srednje i visokoplanskom zemljištu, u dubokim planinskim dolinama, u kanjonima Tare, Pive, Sutjeske i eotine. Danju borba, a no u i marš i borba. Brigada je zabeležila oko 300 km marša mereno vazdušnom linijom. Po uslovima pod kojima su izvenci, oni su teži nego mnogo duži marševi u normalnim prilikama i na ravni astom zemljištu. Iz marša se neposredno ulazilo u borbu, iz borbe odmah na marš. Bez odmora, bez sna, esto sa malo ili nimalo hrane.

Masovno junaštvo, visoka svest, nepojmljiva izdržljivost, bezgrani na odanost svom Vrhovnom komandantu drugu Titu, puno poverenja u niega, u njegovu snagu, vera u Partiju i uspeh narodne borbe, to je nosilo u pobede; nije dalo da se klone ni onda kad je bilo najteže.

To je Tre a krajišku, kasnije proletersku brigadu, formiranu od najboljih sinova Drvara i Petrovca, uzdiglo u Petoj

neprijateljskoj ofanzivi u red najboljih brigada naše Narodno-oelobodila ke vojske.

U jurišima u Petoj ofanzivi, kao i mnogim drugim ranije i kasnije, ostavili su svoje kosti najbolji borci i rukovodioci brigade i itave Krajine. Duga je njihova lista. Od Nikole Vojvoda, Milana Cupa, Vojislava Kuzmanića, Rada Petrovića, Jove Pužića, Garađe, »Ujke«, Mila, Žarka, Dragije, Dana Ivanovića, braće Malbašića, do mnogih znanih i neznanih.

Herojima i junacima ovim slava i hvala!

Bataljoni Treće krajiške brigade odlikovali su se brzinom pokreta i silinom udara u napadu i upornošću u odbrani. Njini bombaši i puškomitralscici kao što su Jovo Dobrijević, Anelko Rodić, Jovo Miljević, Garađa i mnogi drugi, bili su strah i trepet za neprijatelja. Oni nisu znali za prepreke. Njima se ponosila cela brigada.

Zastavu Revolucije brigada je uvek držala visoko. Zbog toga joj je drugi Tito uime Partije i naroda dodelio naziv proleterska. Njenu proletersku zastavu krase naša dva najviša odlikovanja — Orden narodnog oslobođenja i Partizanska zvezda I reda.

Nikola KARANOVIC

T R E A D A L M A T I N S K A

vadeset devetog aprila brigada¹ je dobila nare enje da se prebaci u Sandžak, u sastav Prve proleterske divizije, i da u rejonu Pljevalja smeni Tre u krajišku brigadu. Marš je izvršen od 30 aprila do 5 maja, pravcem Nevesinje — Kalinovik — Miljevina — Brod na Drini — Zavajit — Pljevlja. Na maršu od Nevesinja do Pljevalja izba eno je iz stroja preko 300 boraca obolelih od tifusa. Uslovi za spreavanje epidemije, za le enje i rehabilitaciju obolelih bili su vrlo slabii. Po etak nove ofanzive zatekao je brigadu u situaciji u kojoj još nisu bile otklonjene teške posledice prethodne ofanzive. Pretstojala je borba na dva fronta — protiv neprijatelja, na jednoj, i tifusa, na drugoj strani.

Šestog maja je Tre a dalmatinska brigada u rejonu zapadno od Pljevalja smenila Tre u krajišku brigadu, i dobila zadatak da glavnim snagama spre i prođor neprijatelja iz Pljevalja pravcem Meljak — elebi , gde se nalazila Centralna bolnica sa ranjenicima, i da delom snaga zatvoriti pravac Pljevlja — Kosanica. Kasnijim nare enjem upu en je jedan bataljon u selo Boljani e radi održavanja veze sa Šestom isto nobosanskom brigadom koja je bila u rejonu ajni a. Na tom zadatku zatekao "nas je po etak Pete ofanzive. Prvih nekoliko dana neprijatelj nije bio aktivан. Samo su povremeno dejstovale italijanska

¹ Tre a dalmatinska narodnooslobodila ka brigada formirana je na podru ju opštine Mu , odlukom Vrhovnog štaba od 17 novembra 1942. U njen sastav ušli su Svilajsko-mose ki, Mosorski i Šibenski partizanski odred i Kninski bataljon. U februaru 1943, za vreme etvrte neprijateljske ofanzive, užla je u sastav Devete dalmatinske divizije kao njena

artiljerija iz Pljevalja i manje etni ke grupe na pravcima Pljevlja — Meljak i Pljevlja — Podpe e. Ozbilniju borbu vodio je samo 1-vi bataljon 17 maja u rejonu sela Boljani a protiv snaga koje su nastupale od ajni a prema Pljevljima. Neprijatelj je uspeo da ga odbaci sa komunikacije i da glavninom produži u Pljevlja. Zbog toga smo o ekivali da e slede eg dana preduzeti dejstva i iz ovog garnizona. Me utim, on je samo snagama iz sela Boljani a pokušao da forsira eotinu u rejonu sela Glisnice.

Naš 1-vi bataljon je vodio upornu borbu u sadejstvu sa delovima Šeste isto nobosanske brigade na desnoj obali eotine i pod teškim uslovima se pod borbom povukao na njenu levu obalu. Slede eg dana neprijatelj² je pokušao da u rejonu Glinice forsira eotinu, ali je bio odbijen uz osetne gubitke. Prvi i 4 bataljon, koji je u toku no i stigao kao oja anje 1-vom uspeli su da odbace neprijatelja i spre e forsiranje eotine. Toga dana su stigli i prvi delovi Sedme baniske divizije. Po njenom dolasku pot injena joj je Tre a dalmatinska brigada, koja je dobila zadatak da organizuje odbranu eotine na otseku selo Gradac — selo Petine. Dva ili tri dana kasnije otsek odbrane proširen je do sela Viko a, stim da brigada zadržavaju i slabije delove na desnoj obali reke, smeni na tom otseku delove Šeste isto nobosanske brigade i ne dozvoli neprijatelju forsiranje eotine i prodor u pravcu elebi a.

Pošto je ovaj front bio isuviše širok, brigada je morala zauzeti liniski raspored, bez rezerve. Odbrana je organizovana u toku 20 i 21 maja. Istureni delovi 4-og bataljona na desnoj obali eotine vodili su manje borbe sa neprijateljevim izvica kim delovima, a 22 maja njegova avijacija je bombardovala položaje brigade, nanevši gubitke našem 2 bataljonu. Sutradan, u svanu e, neprijatelj ie uz podršku artiljerije i avijacije prešao u napad na otseku selo Gradac — selo Mršovo i posle upornih borbi uspeo da odbaci 2 i 4 bataljon i u toku dana forsira eotinu u rejonu sela Graca, uspostavivši mostobran na desnoj obali u rejonu selo Gradac — selo Cerovci. U toku no i 24/25 maja izvršili smo protivnapad, ali nismo uspeli da odbacimo neprijatelja koji se gr evito branio.

Vreme je bilo kišno i maglovito. Zemljište ispresecano i pošumljeno. Usled toga teško je bilo održavati vezu i sadejstvo izme u jedinica. Prilikom protivnapada, koji je vršen no u 24/25 maja 4 bataljon je, usled tamne no i i magle, upao u neprijateljski raspored. Razvila se borba prsa u prsa, u kojoj je

Prva brigada. Kada je polovinom aprila 1943 rasformirana Deveta dalmatinska divizija, Tre a dalmatinska brigada je reorganizovana i popunjena borcima iz etvrte i Pete brigade.

² Delovi nema ke 369 legionarske divizije. — Prim. red.

oriatelj imao osetne gubitke. U svanu je uveo u borbu °eže snage i protivnapadom uspeo da ponovo odbaci 4 bataljon na polazne položaje. Pokušaji neprijatelja da proširi mostobran bili su odbijeni.

U no i 26/27 maja, zajedno sa Trećom krajiskom i Osmom baniskom brigadom, preduzet je protivnapad za likvidiranje neprijateljskog mostobrana, ali nije uspeo usled toga što jedinice po magli, kiši i teškom terenu nisu stigle pravovremeno na polazne položaje, te napad nije izvršen jednovremeno, već po delovima. Odmah posle neuspešnog protivnapada Treća krajiska brigada je povučena u pravcu elebi a.

Treća dalmatinska brigada je ostala u odbrani do 29 maja, kada je po naređenju Štaba Sedme divizije izvršila pokret za selo Tepce, prebacivši se na levu obalu Tare. Po prelasku Tare dobili smo naređenje da krenemo preko Durmitora i reke Pive ka Vučevu i javimo se Štabu Prve proleterske divizije radi dobijanja novog zadatka.

Neprijateljski obrub se sužavao. Bilo nam je jasno da se težiste borbe prenosi na Sutješku, jer su već ranije tamo upućene druge jedinice. Međutim, nismo znali da je situacija tako ozbiljna. Neuspeli prethodne neprijateljske ofanzive navedio nas je na to. Ono što nas je brinulo i očemu smo vodili razgovore od početka ofanzive — bili su ranjenici. Znali smo da ih ima još mnogo, a brigada ih je već nosila i znaće to znaće.³ Sa situacijom smo detaljnije upoznati po dolasku u Štab Prve proleterske divizije na Vučevu. Se am se kako nam je drug Ko a, prilikom izdavanja zadatka, objasnio tadašnju situaciju.

— Ovo je još jedna neprijateljska ofanziva koja je propala — rekao je drug Ko a. — Nismo dozvolili neprijatelju da ostvari svoj plan okruženja i uništenja naših snaga u međureju Pive i Tare. Ali to ne znaće i da su sve teško prebrođene. Moramo se probiti preko Zelengore za istočnu Bosnu. Još nemamo podataka kolike su snage neprijatelja na Zelengori, ali ne očekujemo da su tako jakе da bi mogle spremiti naš probor. Vaš zadatak je — nastavio je drug Ko a — da smenite na otseku ušće Sutješke u Drinu — urevo — Šadi i Šestu istočnobosansku brigadu i jedan bataljon Trećeg krajiske. Oni u estvaju u proboru. Dosadašnji pokušaji neprijatelja na tom otseku bili su uspešno odbijeni. Vodite računa da nam je držanje Vučeva još uvek važno, jer sve naše jedinice nisu još prešle reku Pivu.

³ Brigada je u toku četvrte neprijateljske ofanzive, u sastavu JIjevete dalmatinske divizije, prenosila ranjenike i tom prilikom je zahvaćena epidemijom tifusa i manjela joj teške gubitke.

Brigada je branila te položaje do 6 juna, do dolaska Sedme divizije. U tom periodu neprijatelj nije pokušavao da se iz kanjona Sutjeske popne na Vu evo. Ograni io se samo na dejstva artiljerijom po našim položajima. Naro ito teško je bilo držati položaje u rejonu Pustog Polja, na uš u Sutjeske u Drinu, jer su ti položaji bili jako izloženi frontalnom i bo nom dejstvu neprijateljske artiljerije. Na tim položajima je naš 2 bataljon usled toga stalno trpeo gubitke.

Šestog juna brigada je rasformirana radi popune jedinica Prve i Druge proleterske divizije. Njen 2 bataljon je popunjeno i upu en u Drugu dalmatinsku brigadu. Od ostalih boraca formirana su dva oja ana bataljona i upu ena za popunu jedinica Prve i Druge proleterske divizije. Drugi bataljon se u sastavu Druge dalmatinske brigade probijao kroz Zelengoru, a ostala dva bataljona samostalno. Oni su tek kod sela Miljevina ušli u sastav jedinica u koje su bili odre eni.

Moral boraca Tre e dalmatinske brigade bio je na primernoj visini. Njega nisu pokolebale razne i mnogobrojne teškoće sa kojima se brigada, pored borbe sa neprijateljem, borila, kao što su bile epidemija tifusa, nedostatak municije, ishrane, odeće, obuće itd. Dejstvuju i na sektorima kojima su prethodno 'prošle sve naše jedinice, ona se teško snabdevala najnužnijim potrebama, i to ne samo za borce nego i za bolesnike i ranjenike kojih je bilo mnogo u brigadnoj bolnici.

Poznato je da je u toku Narodnooslobodila kog rata bilo najteže onim jedinicama koje su dobine zadatak da duže vreme brane pojedine sektore. Takav zadatak Tre a dalmatinska brigada imala je dugo vremena. Zbog toga su se njeni borci morali dugo odricati i onog najnužnijeg. To su oni inili sa velikom sveš u i razumevanjem.

Posle rasformiranja, borci Tre e dalmatinske brigade nastavili su borbu u sastavu slavnih proleterskih brigada. Mnogi od njih ostali su na frontini, Sutješci, Zelengori i drugim poprištima slavnih bitaka. Nisu do ekali dan slobode, nisu do ekali da vide kako se na vrhu Marjana, o kome su sa zanosom i ežnjom pevali pesme, zalepršala zastava slobode, zastava nove, Titove Jugoslavije.

Branko DUDE

D R U G A P R O L E T E R S K A

obradi Druge proleterske brigade nismo se oslanjali samo na dosada objavljeni materijal, ve smo se služili i raznim neobjavljenim pisanim dokumentima iz tog doba koji su sa uvani kod pojedinaca — u esnika Bitke u vidu li nih zabeležaka i dnevnika. Nastojali smo da što više koristimo se anja preživelih u esnika.

PRED PO ETAK OFANZIVE (1 do 15 maj)

U svojoj opštoj zamisli za operaciju »Svare« Nemci ve **4** maja uspevaju da izvrše deblokadu Fo e preuzevši taj sektor od Italijana. Ovaj doga aj nije izazvao promene u osnovnoj koncepciji našeg komandovanja za ofanzivu prema Kosovu i Metohiji. Sprovo enje u život ove koncepcije se nastavilo upućivanjem Prve i Druge proleterske divizije u tom pravcu.

Da bi se objedinilo komandovanje i rukovo enje kao i davanje zadatka jedinicama na sektoru Goražde — Fo a, Vrhovni komandant je 10 maja izdao štabovima Druge proleterske, Majevi ke i Šeste isto nobosanske brigade nare enje slede e sadržine:

»Prema predvi enom planu operacija, Druga proleterska, Majevi ka i Šesta brigada obrazuju zasebnu operativnu grupu pod neposrednom komandom Štaba Druge proleterske brigade.

1) Zadatak je ove operativne grupe da obezbe uje zapadni deo Sandžaka i zatvori pravce koji sa leve obale Drine vode ka Sandžaku, a naro ito da spre i ispadne neprijateljskih garnizona iz Fo e i Goražda u pravcu naše slobodne teritorije, tj- ka Cajni u, Celebi u i Šepan-Polju.

2) U cilju izvršenja prednjeg zadatka vaša grupa treba da zauzme raspored i to: Šesta brigada na prostoru Metaljka — Cajnić — Ifsar — s. Miljeno, sa glavnim snagama prema Goraždu, istovremeno kontrolisu i desnu obalu Drine od Ustikoline do Goražda, ne dozvoljavaju i neprijatelju prebacivanje na ovostranu obalu. Druga proleterska i Majevićka brigada raspoređene se na prostoriju: s Boljoradina — s. Brusna — s. Dragočava — s. Bunovi, sa glavnim snagama na levoj obali Četine, sa zadatkom da spreči ovo ispadanje neprijatelja iz Fosanskog garnizona, bilo u pravcu Han Soha i Vika, bilo u pravcu s. Zavajita i Bastasa. Na Šepan-Polju trebate redovno kao stalnu posadu držati jedan bataljon kombinovan od eta Druge proleterske i Majevićke brigade. Zadatak je ovog bataljona da ne dozvoli neprijateljskim snagama da pređu u Pivu na prostoru oko Šepan-Polja pa uzvodno do prema Mratinju zaključno, gde će kod s. Paklišta hvatati patrolnu vezu sa jedinicama Desete hercegovačke brigade. Na Bastasima treba takođe postaviti jednu etu za kontrolisanje desne obale Drine od Šepan-Polja pa do elikovog Polja.

Prilikom rasporeda jedinica Druge proleterske i Majevićke brigade treba nastojati da iste budu tako raspoređene da pored bataljona Majevićke brigade budu zajedno sa istim i bataljoni Druge proleterske brigade. U ovom smislu možete i za pojedine ete iz obejih brigada kombinovati zajedničke zadatke samo da budu zajedno i u neposrednoj blizini jedni drugima. Ovim se postiže sigurnost i bezbednost u službi, kao i sticanjem međusobnog poverenja i upoznavanje boraca jednih sa drugima.

4) U rejonu Pljevalja, na prostoru: Boljanići — Glisnica — Brvenica — Hrvatina — Podpeće, nalaziće se brigade Sedme hrvatske divizije, sa kojom treba da održavate neprekidnu vezu. Kod Goranskog za zatvaranje pravca Gacko — Goransko nalaziće se bataljoni Desete hercegovačke brigade, sa kojima treba održavati stalnu vezu preko Šepan-Polja. Na tom pravcu postoji i telefonska linija, zato je trebate koristiti.¹

U skladu sa izdatim naređenjem 12. maja Druga dalmatinska brigada predala je svoje položaje u rejonu južno i jugozapadno od Fosanskog delovima Majevićke i Druge proleterske brigade (3 i 5 »bataljona«). Isto tako, verovatno prema istom naređenju, iz rejona Nikšića dolazi 4.-ti bataljon Druge proleterske brigade u rejon Šepan-Polje — s. Bastasi. Dalje, u vezi sa istim naređenjem, Sedma divizija iz doline Sutjeske vrši pokret u širi rejon Pljevalja tako da posle 15. maja na levoj obali Sutjeske i Drine nema više delova Glavne operativne

¹ AVII reg. br. 19/1 k 72.

grupe. Treća divizija zatvara pravce prema emernom, Goranskom, Pivskoj Župi i Savniku; pravac prema Pivskoj Župi, koji se nalazi u njenoj zoni dejstva, zatvaraju 1 i 2 bataljon Druge proleterske brigade koji su još tamo ostali. Centralna bolnica kao i ostale bolnice grupisane su u rejonu Celebi a i u zahvatu Pive i Tare na Rudinama.

Kao što se vidi Druga proleterska brigada je u ovom periodu podeljena na dva dela. Njen 3-i i 5-ti bataljon pod komandom zamenika komandanta brigade drže od 7 maja položaje južno i jugozapadno od Foče, od Broda na Drini pa udesno do Crnog Vrha, gde se naslanjaju na levo krilo u prvo vreme Druge dalmatinske brigade a potom delova Majevi ke brigade. Zadatak ovih delova je zatvaranje pravaca koji izvode od Foče prema Celebi u i Šepan-Polju. Četvrti bataljon oko 10 maja stiže u Šepan-Polje. Dve ete ostaju u Šepan-Polju, a jedna je isturena u rejonu žandarmeriske stanice sela Bastasi.² Na Šepan-Polju bataljon je imao, pored ostalih, i telefonsku vezu sa Vrhovnim štabom od koga je povremeno direktno primao zadatke. Drugi deo brigade, njen 1 i 2 bataljon, pod komandom na elnika štaba ostaje i dalje severno od Nikšića u rejonu Sipa no — Lipova Ravan gde zatvara pravac Nikšić — Pivska Župa.

U ovom periodu 3-i i 5-ti bataljon sa Drugom dalmatinskom, a kasnije s delovima Majevi ke brigade, odbijaju nekoliko pokušaja delova 369 divizije, podržanih snažnom artiljerijom i avijaciskom vatrom, da odbace naše snage. Iz nemačkih izveštaja vidi se da su ove akcije Nemci preduzimali radi izviđanja. Oni su imali i osetnih gubitaka a u jednoj od tih akcija, prema njihovim podacima, bio im je ranjen i jedan komandant bataljona.

Prateće eta brigade dejstvuje, tako da, podeljena na dva dela: topovsko i minobaca kojim odeljenje sa delovima brigade prema Nikšiću, gde su se plenom dobjenim u uspešnim akcijama popunili municijom kao i mazgama, samarima i ostalim tovarnim priborom. Mitraljeski vod je u prvo vreme ostao sa delovima brigade u rejonu Foče da bi posle uspeha na Javorku gde je dobijen veliki plen, došao u sastav ete radi njenog kompletiranja. Kada je eta kompletirana i kad se itava brigada po planu orijentisati prema Foči, topovsko odeljenje je upućeno u rejon Šepan-Polja sa zadatkom da dejstvuje u sastavu 4-tog bataljona.

Brigadna intendantura (bez radionica koje ostaju sa 1 i 2 bataljonom) od 10 maja u širem rejonu Foča — Šepan-Polje prikuplja hranu i vrši snabdevanje glavnine brigade.

- Zadatak ovog bataljona definisan je pomenutim naremenjem Vrhovnog štaba.

Brigadna bolnica nalazila se u širem rejonu Zabljaka — jedno vreme u selima Bukovici i Pitominama. U to vreme u bolnici je bilo oko 70 bolesnika i ranjenika.

Druga proleterska brigada izašla je iz etvrte neprijateljske ofanzive brojno dosta oslabljena ali je, zahvaljujući prilivu novih boraca sa oslobođene teritorije, bila popunjena.

Istina, jedan broj tih novih boraca nije bio obuhvatljen i fizici pripremljen da izdrži sve napore i odricanja koja su nadredni dogaji nametnuli, te je bilo slučajeva da su napuštali jedinicu.

Odlaskom 4-tog bataljona, 8. maja, prema sektoru Fo e brigada je glavnim snagama bila orijentisana na taj pravac. S tim u vezi, kad se danas razmatraju dogaji, postavlja se pitanje nije li trebalo u tom momentu i dalje u brigadi orijentisati na sektor Fo e.

Zbog podeljenosti brigade i njen štab je, onako okrenjen, bio još više oslabljen (dva lana štaba nalazili su se sa odvojenim bataljonima). Ovo se svakako odrazило na komandovanje — rukovo enje brigadom u celini kao i Drinskom operativnom grupom. Verovatno zbog ovih injenica, a i da bi se olakšalo štabu brigade, njene jedinice su u toku ofanzive ponekad dobijale nareenja neposredno od zamenika na elnika Vrhovnog štaba.

Da bi se sagledali mesto i uloga Druge proleterske brigade u Bici na Sutjesci moramo se dota i rada i drugih jedinica u obimu koji koliko-toliko obezbeuje pregled celovitosti dejstava. Zbog toga, i zbog bolje preglednosti i povezanosti, dejstva brigade podeliemo na nekoliko, za brigadu, karakterističnih perioda.

FO A — ŠEPAN POLJE

(15—22 maj)

Kao što smo napomenuli, posle deblokade Fo e Nemci odmah po inju s izvoenjem akcija i potiskuju naše delove od Fo e prema jugu sa zadatkom da izbijanjem na liniju Crni Vrh (k 971) — Osijek zauzmu povoljnije položaje. Naši 5 i 3 bataljon uspevaju da se zadrže na liniji Crni Vrh (pod k 1113) — Ledine. Na Crnom Vrhu sa 3 bataljonom je pomešano nešto boraca iz Majeviće brigade, iji delovi drže položaje udesno. Pri tome je važno pomenuti da je u borbama oko Fo e, pa sve do izbijanja na Vučevu, 3 bataljon bio bez komandanta i bez zamenika komandanta bataljona, jer su bili otsutni (jedan na kursu a jedan u bolnici).

Dok su Nemci svakodnevno ispadima sa dostignutih položaja i artiljeriskim napadima uz nemirivali naše jedinice, dotle su naše snage, većinom nove, vršile napade sa ciljem da Nemce

oteraju sa njihovih položaja. Jedan od takvih napada, preduzet je no u 16/17 maja od strane 5-og i delova 3-eg bataljona pod komandom zamenika komandanta brigade, a po nare enju Štaba Drinske operativne grupe. Cilj ovog napada bio je proterati Nemce iz rejona groblja u selu Osijek. Peti bataljon i 3 eta 3 bataljona uspeli su da izbace Nemce iz groblja, dok jedan vod iz 1-ve ete 3 bataljona, koji je imao zadatak da napadne ku u pozadi glavnog položaja u kojoj su Nemci bili smestili štab i komoru, nije izvršio zadatak. Vod je trebalo da ih napadne od Fo e, s le a, ali se vodnik, iako je izbio pred cilj sa itavim ljudstvom, nije snašao i povukao se bez borbe. Nemci su iskoristili tu grešku i povukli se, a time su izbegli potpuno okruženje i uništenje. Zbog svega toga akcija nije u potpunosti uspela. Naši gubici u oba bataljona bili su: 2 poginula i 19 ranjenih. Nemci su na položaju ostavili 3 poginula. Zaplenjeno: 2 puškomitraljeza, 2 mašinke, 6 pušaka, 2 dvogleda, 15 šinjela, municija, postolja od mitraljeza i minobaca a, mine za minobaca e, 30 ran eva i ostala oprema. U akcijama je zarođljeno nekoliko kih vojnika.

Interesantno je da su Nemci bili prisiljeni da pokušaju u rejonom Fo e da stupe u vezu sa našim jedinicama (zamenikom komandanta Druge proleterske brigade) da bi vodili pregovore oko zamene zarobljenika.

Iz podataka koji su tada prikupljeni Nemci su u tom periodu bili u toku rokiranja snaga: iz Fo e 369 divizija odlazi u rejon Goražde — Priboj — Cajni e, a u Fo u dolaze delovi 118 divizije.

Po nare enju Štaba Drinske operativne grupe, usled nejasne situacije na desnoj obali eotine i nemanja veze izme u Majevi ke i Šeste isto nobosanske brigade, 16 maja u 13 asova odlazi 1-va eta 4-tog bataljona iz S epan-Polja za Viko . Pošto je veza uhva ena i me uprostor brigada u rejonu Viko a pokriven od strane Majevi ke brigade, eta 4 bataljona se vratila u sastav bataljona. Baš onda kada im je trebalo najviše fizičke i moralne snage, 3 i 4 bataljon javljaju o zamorenosti ljudstva u prethodnim akcijama a naro ito otkako su Nemci došli u Fo u. Držanje položaja, što se prili no odužilo, svakodnevne sitne akcije, nema ki artiljeriski i avio-napadi, stalna borbena gotovost, budnost i napetost, gubici u akcijama od artiljeriske, avio i druge vatre — sve je to zamorilo borce.

Grupa »Gertler«³ kreće 19 maja u ofanzivu prema S e Pan-Polju. Jedna kolona ide levom obalom Drine, a druga desnom stim što deo njenih snaga nastupa kosama iznad Drine. Pre toga su celu no , 18/19 maja, tukli naše položaje artiljeri-

³ Grupa »Gertler« 118 divizije sastava: 750 nema ki pešadiski puk
„glavnina 668 art. puka.“

jom. Oko 10 asova došlo je do sukoba izme u Nemaca i jedne e Majevi ke brigade koja je vršila borbeno obezbe enje ispred glavnog položaja u rejonu Crnog Vrha (k. 1113). eta se povukla u rovove do 3 ete 3 bataljona. Tu se razvila vrlo oštra borba. Nemci su žestoko navaljivali uz snažnu podršku artiljerije i minobaca a, ali naše jedinice nisu popuštale. Nemcima je trebalo puna dva asa samo da podi u Crnom Vrhu. No, i pored svega toga, naši su bataljoni morali da se povla e pred neprijateljem nadmo njim i u ljudstvu (naš 3 i 5 bataljon imali su u to vreme po oko 150 boraca), a pogotovu u tehniči. U toku celog dana vodila se borba za svaku uku, za svaku kosu. Bataljoni su sa ekivali Nemce na uzastopnim položajima i ninosili im velike gubitke. S obzirom da je grupa »Gertler« nastupala uz obe obale Drine i prodrla duboko prema S epan-Polju, zamenik komandanta brigade, da bi iskoristio no za pregrupisavanje snaga i konsolidovanje položaja, doneo je odluku da se 3 i 5 bataljon povuku na liniju: Gradina — Pliješ — selo Mazo e — selo Bastasi, povezuju i time odbranu desno sa Majevi kom brigadom u rejonu Baki a. Me utim, usled istrošenosti i zamorenosti ljudstva, izabrani položaji se ne posedaju, ve 3- i bataljon 19/20 maja ostaje na položajima u s. Kunduci, a 5-ti bataljon na Gradini. Desno, prema delovima Majevi ke brigade, 19 maja nije bilo neprijateljske aktivnosti.

Sutradan, 20 maja, grupa »Gertler« produžila je napad i to u više kolona. Stab 3- eg bataljona, verovatno bez dovoljno podataka o ja ini i namerama neprijatelja, umesto da ja im sragama izvrši protivnapad na pojedine odvojene kolone i tako pokuša da tu e neprijatelja po delovima, ubacivao je u borbu na raznim pravcima i postupno samo pojedine desetine i vodove. Zbog takve pasivnosti bataljon je potiskivan i najzad razdvojen na dva dela. Skoro polovina bataljona naba ena je prema kosama Pliješa, a druga polovina prema S epan-Polju. Deo snaga koji je odba en prema Pliješu, povla e i se i daju i otpor, u jednom momentu prime uje kako neprijateljska kolona nadire prema delu bataljona koji se povla i prema S epan-Polju. U nameri da pomognu svojim drugovima borci su otvorili bo nu vatru iz automatskog oružja po Nemcima, ali se nisu dovoljno obezbedili, tako da im se druga nema ka kolona prikriveno, kroz šumu, zabacila na bok i iz blizine ih iznenada napala. Taj deo bataljona pretrpeo je prili ne gubitke, naro ito u komandnom sastavu,⁴ i bio nateran da naglo otstupi prema Zlatnom Boru. Desno na Gradini vodio ie borbu 5-ti bataljon povla e i se prema Zlatnom Boru. Deo 3- eg bataljona, koji je zatvarao pravac prema S epan-Polju, u toku ce-

⁴ Poginuli su Milija Zdravkovi , komandir 2 ete, Damjan Maksi , komesar 3 ete i Milojko Stameni vodnik 3 ete.

kosama koje se spuštaju prema Drini i nanose i im osetne

g u b i t k e N e m c i s u, opet iznenadnom akcijom, proterali 4-tog bataljona iz rejona sela Bastasa te su, gone i je do- lgom Drine prema S epan-Polju, ugrozili natkriljavanjem i tecaniem od mosta u S epan-Polju delove 3- eg bataljona. TT idevši to ovi delovi su se nabrzinu prebacili preko mosta na levu stranu Tare, gde ih je prihvatio 4-ti bataljon. U ovim borbama, u pokušaju da spase bataljonsku komoru, poginuo ie mtendant bataljona Borisav Nikoli . U svemu uzevši 3- i bataljon je izgubio prili no komandnog kadra te je bilo dosta teško a. No, i pored svega toga, ne može se na i opravdanje za iznena enje koje je doživeo deo bataljona na padinama Pliješa kao i za, uopšte, slabu organizaciju odbrane tog dana. Peti bataljon i deo 3- eg bataljona koji su otstupali prema Zlatnom Boru no u 20/21 maja zadržali su se na položajima izme u Pliješa i Zlatnog Bora. Sutradan, u nameri da se po- veže sa drugim delom, deo 3- eg bataljona krenuo je padinama prema S epan-Polju. U rejonom sela Hum naišao je na Nemce koji su držali položaj prema S epan-Polju. U takvoj situaciji ova grupa vrši manevar uz desnu obalu Tare, prelazi je kod Uzlupa i dolazi u rejon S epan-Polja gde se ponovo okuplja ceo bataljon. U tom rejonu poseda položaj u produžetku desnog krila 4-tog bataljona s ciljem odbrane leve obale Tare.

Pošto je otstupio prema Zlatnom Boru bez naro itih borbi, 5-ti bataljon se kod Uzlupa prebacio preko Tare.

Kao što smo napomenuli, u rejonu žandarmeriske stanice Bastasi nalazila se jedna eta 4 bataljona, koja je imala zadatak: obezbe enje bataljona i zaštita bolnice. Nemci su veštim akcijama uspeli da i ovu etu iznenade i brzo proteraju ka S epan-Polju. U nastavku nadiranja sa obe strane Drine za le ima naših delova Nemci izbijaju u rejon S epan-Polja. Uz podršku snaga na obalama Tare i Pive uspevaju da sa dva amca forsiraju Drinu na po etku njenog toka, na samom sa- stavku Pive i Tare. Grupa koja se iskrcala i zakaila za levu obalu Tare odnosno desnou Pive u rejonu S epan-Polja bila je zba ena sa obale snažnim protivnapadom 4-tog bataljona. Ovaj bataljon, po prebacivanju svojih delova i delova 3- eg bata- ljona, uspeva da sruši most preko Tare. Po izbijanju Nemaca na desnou obalu Tare bataljon zauzima pogodnije položaje za odbranu, jer su oni koje je bio ranije poseo bili previše nisko u odnosu na položaje koje je držao neprijatelj. Nemci su poku- šavali još nekoliko puta forsiranje, ali su uvek odbijani. Vrhovni štab nare uje 4-tom bataljonu da S epan Polje ni po ^Oju cenu ne sme da padne u neprijateljske ruke. Idu e no i

po dobijanju tog nare enja bataljon se ponovo spušta bliže obalama, gde se utvr uje ukopavanjem kako bi što bolje izvršio postavljeni zadatak. Sutradan je iz rejona Bastasa tukla neprijateljska artiljerija itav rejon Šepan-Polja, a naro ito most preko Pive kod sela Kruševa. Neprijateljska avijacija je tako e bila vrlo aktivna i žestoko bombardovala ove rejone.

Desno, prema Majevi koj brigadi, nastupali su delovi 4-te lova ke brigade. Njen 13 domobranci puk do pada mraka 20 maja sa 2 bataljonom stigao je do eteništa. Zapovest za dalji pokret prema Trovru stigla je kasno, tek u 19 asova, tako da je bataljon ostao na tim položajima. Iz ovakvih akcija Nemaca vidi se da njihova dejstva nisu bila uskla ena. To e ih prili no koštati, a nama e umnogome olakšati situaciju. Naime, da su bolje koordinirana dejstva grupe »Gertler« i 4-te lova ke brigade, 4 lova ka brigada bi, verovatno, izbila u rejon Celebi a još pre pristizanja Prve proleterske brigade i uspela da ga posedne ja im snagama. Na taj na in naše bolnice koje su bile u tom rejonu našle bi se u još težoj situaciji, a deo Operativne grupe koji je držao položaj prema Pljevljima bio bi tako e doveden u težak položaj.

Po prelasku na levu obalu Tare 5-ti bataljon tako e poseda obalu ove reke naslanjaju i se na desno krilo 3-eg bataljona prema Uzlupu, jer je izbijanjem Nemaca na Zlatni Bor i na ovom delu Tare postojala mogu nost da izvrše forsiranje.

Rano izjutra 21 maja, sa zakašnjnjem od jednog dana, 13 domobranci puk preduzima napad u pravcu Celebi a i uspeva da do predve e izbije u selo Borje. U tom momentu elo kolone Prve proleterske brigade, koja je bila na maršu od Meljaka preko Popovog Dola, izbija na elebi . Brigada je, u sadejstvu sa Šestom isto nobosanskom brigadom, odmah iz marša uba ena u boj i u no nom napadu uspela da do nogu potu e dva bataljona 13 domobranskog puka. Ostaci ovih dvaju bataljona u panici su se povukli ne zaustavljuju i se sve do položaja neposredno pred Fo om (Trovrh, Crni Vrh, k 1320, Humi).

Po izbijanju Prve proleterske divizije prema Fo i glavnina Druge proleterske brigade (3, 4 i 5 bataljon) štiti prelaze i mostove na Tari i Pivi i ja e se orijentiše prema Vu evu i dolini Sutjeske. Mostovi i Vu evo u ovom momentu imaju prvorazredni zna aj za Glavnu operativnu grupu. Nemci tako e uvi aju zna aj mostova te ih zbog toga, a naro ito onaj na Pivi u rejonu Donjeg Kruševa, neprekidno bombarduju avijacijom i tuku haubicama. etvrti bataljon šalje jednu etu levom obalom Drine ka Sutjesci s ciljem obezbe enja i izvicanja. Ona se u dolini Sutjeske sukobilna sa Nemcima. U toj borbi imala je jednog ranjenog druga.

Po nare enju Vrhovnog štaba kre u 1 i 2 bataljon no u 16/17 maja sa pravca Nikši a pravcem Komarnica — Zabljak

Dur evi a Tara. Na položaju su ih smenili delovi Tre e divizije. Na maršu 19 maja popodne, po nare enju Vrhovnog štaba bataljoni menjaju pravac kretanja i upu uju se na Zabljak. Po dolasku u Zabljak na elnik štaba brigade, koji je bio sa ovim bataljonima, odlazi u Vrhovni štab po novo nare enje. U Vrhovnom štabu, koji se nalazio na Crnom Jezeru, dobija novo nare enje: bataljoni se što hitnije upu uju preko Durmitora za S epan Polje i Vu evo.⁵ Posle napornog marša preko Durmitora i kanjona Pive u rejonu S epan-Polja oba bataljona 23 maja izbijaju na Vu evo. Pri prolazu kroz S epan Polje priklju ila im se Prate a eta brigade koja im je pridata radi podrške. Izbijanje 1 i 2 bataljona na Vu evo i prve njihove akcije na Vu evu i u dolini Sutjeske ozna avaju po etak kravivih i teških borbi sa neprijateljem. Njihovo izbijanje u isto vreme ozna ava po etak prenošenja težišta naših daljih operacija na ovaj sektor.

Dok su još bataljoni bili pod Fo om brigadna intendantura prebacila se sa S epan-Polja u selo Bastasi i dalje prema Crnom Vrhu. Odatile je snabdevala bataljone i u isto vreme prikupljala rezervu hrane, pošto je taj teren bio nešto manje optere en od onog u Rudinama gde su bile smeštene bolnice. U toku neprijateljske ofanzive intendantura uspeva da rezervu hrane (oko 10 tovara na konjima), sakupljenu na desnoj obali Tare i Drine prebaci preko mosta kod S epan-Polja. Po izbijanju Nemaca na Taru i rušenju mosta, intendantura se izvla i prema Rudinama. Tu, u rejonu Rudina, njoj se priklju uju i radionice.

Brigadna bolnica još je u rejonu Zabljaka. Nešto kasnije preba ena je preko Durmitora u selo Crnu Goru gde ostaje sve do 28 maja, kada se preko Piš a i Mratinja prebacuje na levu obalu Pive u Prepeli je. Bolnica nije imala veze sa intendanturom pa je bilo dosta teško a oko ishrane ranjenika i bolesnika. Me utim, ako se pogleda situacija u intendanturi, bar do 22 maja, vidi-se da se bolnici moglo bar nešto poslati bez obzira na njenu prili nu udaljenost.

Glavnina brigade u borbama oko Fo e, u celini, izvršila je svoj zadatak. Uspela je da do po etka neprijateljske ofanzive

³ Ova dva bataljona su 19 maja popodne na 1 km od Zabljaka bila napadnuta od 9 »Štuka«, 7 »Dornjea« i nekoliko »Roda«. Puna dva sata grupe aviona su na smenu dolazile mitraljiraju i i bacaju i avio-bombe od 50 i 100 kg. Sam Zabljak su potpuno razrušile. Bataljoni nisu imali ve ih gubitaka.

spre i ispadne Nemaca u pravcu S epan-Polja, da sa uva prelaze i mostove na Pivi i Tari u rejonu S epan-Polja i da neprijatelju ne dozvoli forsiranje ovih reka. Zadatak je bio utoliko važniji kad se zna da od 15 maja na levoj obali Pive, sve do Mratinja, i na celoj dužini leve obale Drine nije bilo drugih naših snaga. Delovi proleteriske brigade su poseli i vrsto držali, kanjone ovih reka sve do uš a Sutješke, a naro ito u rejonu S epan-Polja. Nije teško prepostaviti u kakvu bi situaciju bila dovedena itava Glavna operativna grupa da su Nemci uspeli da zaposednu kanjone Pive i Tare u rejonu S epan-Polja. Nekoliko neuspelih pokušaja, stalna i žestoka danono na artiljeriska i avio-bombardovanja tog rejona svedoe da su Nemci bili svesni zna aja ovog vora za uspeh njihove operacije »Svare«. Brigadi je izvršenje ovog zadatka bilo donekle olakšano topografskom konfiguracijom zemljišta, ali, s druge strane, trebalo je izdržati danono no bombardovanje i iz vazduha i sa zemlje na terenu na kome se ne može manevrirati i izvu i' ispod avio i artiljeriskih udara. Posmatrano sa tog aspekta vidi se da kolikogod je taj položaj bio podesan za odbranu, on je, s druge strane, bio i nezgodan.

Isto tako treba napomenuti da su ovi delovi brigade slali Vrhovnom štabu podatke o tome da Nemci kre u u kolonama od Fo e prema dolini Sutjeske. Ti podaci su bili od izvanrednog zna aja pri proceni situacije u Vrhovnom štabu o namerama neprijatelja, njegovim snagama i mogu nostima kao i našim protivmerama.

Ceo ovaj period karakteristi an je za brigadu kao period zaštitni kih borbi, bez obzira na to što su one vo ene na dva fronta, u rejonu Nikši a i Fo e. Kada je Vrhovni štab usled neprijateljske ofanzive odustao od prodora u pravcu Kosova i Metohije, brigada dobija ulogu prethodnice na novoizabranom pravcu prodora itave Glavne operativne grupe.

VUCEVO — DOLINA SUTJESKE

(23 maj — 1 jun)

Još istog dana po izbijanju 1 i 2 bataljona na Vu evo, dolazi do sukoba izme u prethodnice 2-og bataljona i nema ke zasede u rejonu Koritnika. Posle kra e borbe Nemci su bili zba eni sa Koritnika u dolinu Sutjeske. Bataljon je u tom sudaru imao dva poginula druga. Posle toga bataljon je poseo položaje u rejonu Koritnika zatvaraju i sve izlaze iz doline Sutjeske ka Vu evu. Prvi bataljon se odmarao u rejonu Strmac.

Sutradan, 24 maja, Nemci su pokušavali da povrate izgubljeni položaj na Vu evu, ali ih je 2 bataljon odbio. Popodne

prate a eta brigade, koja je bila pridata ovim bataljonima, tu e topom i minobaca ima iz rejona Stožera nema ke artiljeriske položaje u rejonu sela Bastasi. Pošto su položaji na Stožerima nadvišavaju i u odnosu na nema ke artiljeriske položaje, moglo se dobro osmatrati i uspešno tu i. Zbog toga Nemci u svom dnevnom izveštaju od 25 maja kažu: »Južno od Kosmana jak neprijatelj s artiljerijom«.

U toku 25 maja 2-gi bataljon sa dve ete izvodi akcije u dolini Sutjeske. Bataljon je od brvana napravio most preko Sutjeske, prešao reku i vršio izvi anje ur evice (k 1062 i k 742).⁶ Pošto je utvr eno da je neprijatelj poseo ur evicu (k 1062) obe ete se povla e bez borbe, s tim što jedna ostaje u zasedi na stazi koja silazi u selo urevo i dolinu Sutjeske, a druga odlazi u sastav bataljona na Koritnik.

Naš 1 bataljon izlazi na položaj levo od 2 bataljona u rejonu Ždrijela, odakle izvi a prema selu urevu koje su držali Nemci. Prikupivši podatke da u urevu nema velikih nema kih snaga, 25 maja u 12 asova bataljon sa dve ete napada ovo selo i posle kra e borbe proteruje, verovatno delove 738 puka grupe »Anaker« iz 118 lova ke divizije. Dok su ove dve ete vršile akcije u rejonu sela ureva, jedna eta je upu ena preko Dragoš-Sedla u rejon Suhe sa zadatkom da u tom rejonu posedne i zatvori klisuru Sutjeske. Ova eta je posela odre eni rejon. Druge dve ete su posle uspešnog iš enja sela ureva tu i preno ile. Sutradan, radi spajanja sa etom u Suhoj i još vrš eg presecanja neprijateljske komunikacije, upu uje se' ceo bataljon dolinom Sutjeske prema Suhoj. U pokretu ka selu Popovom Mostu u dolini Sutjeske dolazi do susrete borbe sa Nemcima koji su verovatno krenuli da napadnu naše snage u urevu. Posle kra ih borbi jedna i druga strana posedaju najbliže položaje, a zatim sa obe strane otpo inje minobaca ka vatra. Zahvaljuju i nadmo nosti u snagama i u broju oru a, a naro ito u broju granata, Nemci uspevaju da potisnu delove bataljona prema urevu. Posle kra eg odmora u selu, bataljon se vra a u rejon Ždrijela s ciljem da se preko Dragoš-Sedla prebac u rejon Suhe, što mu i uspeva.

Komandant brigade je predložio, još pre izlaska cele brigade na Vu evo, da se 5-ti bataljon rasformira usled velikih gubitaka brigade u ljudstvu i u komandnom sastavu. Predlog je usvojen, ali rasformiranje se vrši tek po izlasku na Vu evo u uslovima, kao što e se videti, burnim.

Pri pokretu na Vu evo 4-ti bataljon je, 27 maja, bio smenjen od strane 5-og bataljona. On je upu en levom obalom

⁶ Iz neprijateljskih dokumenata se vidi da je na ur evici bio 3- i bataljon 738 puka grupe »Anaker« 118 lova ke divizije.

Drine prema uš u Sutjeske sa zadatkom da proisti dolinu Sutjeske u pravcu Popovog Mosta. Međutim, naišao je na nema ke artiljeriske položaje u rejonu sela Bastasi kao i na jako posednutu ur evicu na levoj obali Sutjeske. Pošto nije mogao da produži nadiranje predvi enim pravcem bataljon proteruje neprijateljsku patrolu sa leve obale Drine, otvara vatru iz automatskih oružja po vatreñim položajima artiljerije i po komori nanose i im gubitke i stvaraju i zabunu. Potom se uz litice kanjona uputio na Vu evo, u rejon Ždrijelo — Hadži a Ravan. U isto vreme 3- i bataljon prelazi reku Pivu u rejonu sela Donje Kruševac i izbija na plato Vu evo, a odatle produžuje preko Dragoš-Sedla i Suhe (gde se vežala nalazio 1-vi bataljon) na levu obalu Sutjeske i dalje prema Tjentištu.

Na taj način Druga proleterska brigada je od 27. maja bila sva orijentisana na Vu evo i dolinu Sutjeske, kao pretodnica Drinske operativne grupe, a ova kao prethodnica Glavne operativne grupe. Sa prvim delovima grupe stiže i Štab Drinske operativne grupe, odnosno štab brigade, i razmešta se u rejonu Duži.

Kad je 2-gi bataljon smenjen od strane bataljona Majevićeve brigade, tri bataljona brigade dobijaju zadatak da forsiraju Sutješku i obezbede mostobran na liniji Košur — G. i D. Bare — Suha. U tom cilju 3- i bataljon dobija zadatak da po forsiranju zauzme Košur i posedne položaje u njegovom rejonu; 2 bataljon po prelasku na levu obalu Sutjeske smenjuje delove 1-vog bataljona u rejonu G. i D. Bare sa zadatkom obezbe enja mostobrana na toj liniji i izviđanja u pravcu Zelengore povezuju i se desno, preko Ozrena, sa 3- im bataljonom i levo, u rejonu Suhe, sa 1-vim bataljonom; 1-vi bataljon u rejonu Suhe preseca neprijateljsku komunikaciju dolinom Sutjeske i obezbe uje levi bok mostobrana. Četvrti bataljon je i dalje ostao na desnoj obali Sutjeske u rejonu Dragoš-Sedla s ciljem iščezanja rejona Borovna.

Iz rejona Šepan-Polja 5-ti bataljon kreće na levu obalu Drine sa zadatkom da zatvori pravac prema Šepan-Polju. Tu ostaje do noći 28/29. maja kada se prebacuje na Vu evo i razmešta u šumi Zeleni Homor. Pošto se ispred bataljona na Koritniku nalazila Majevićeve brigade, štab bataljona je pristupio rasformiranju bataljona.⁷ Baš u to vreme, 29. maja, nema ke snage, ja ne oko dva bataljona verovatno iz 733 puka, izvršile su napad u dva pravca i to: glavnim snagama i

⁷ Odluka o rasformiranju bataljona donesena je još ranije. Ovo je u injeno zbog toga da bi se popunili ostali bataljoni brigade koji su pretrpeli znatne gubitke narođeno u komandnom kadru.

urevo — Koritnik — Vu evo, a pomo nim snagama pravcem: Borovno — Dragoš Sedlo — Mrkalj Klade — Vu evo.⁸

Bataljoni Majevi ke brigade, iako su tek primili položaje, daju žestok otpor, ali su Nemci nadmo nijim snagama ipak uspeli da se do epaju bedema Vu eva i da Majevi ku potisnu ka kanjonu Pive. Stvorila se kriti na situacija, verovatno najkriti nije u toku itave ofanzive, jer izlazak Nemaca na Pivu, pa makar i sa nekoliko bataljona, omogu io bi im da zatvore i poslednja dva prelaza koja su koristile naše snage. U tom kriti nom momentu Stab Drinske operativne grupe, nemaju i pri ruci drugih neangažovanih snaga, izdaje nare enje 5-tom bataljonu Druge proleterske brigade koji je bio u rasformiranju, da iz šume u kojoj se nalazi udari u desni bok nema kog klina i da po svaku cenu zajedno sa Majevi kom i Šestom isto nobosanskom (koja u tom momentu izbija iz kanjona Pive i biva odmah uba ena u boj) zaustavi neprijatelja i odbaci ga nazad. U isto vreme štab grupe šalje nare enje bataljonima Druge proleterske brigade koji su se nalazili u dolini Sutjeske da se hitno vrati na Vu evo. Ovo je nare enje ubrzo bilo povu eno. Iznenadan, energi an i žestok juriš u desni bok i pozadinu neprijateljskih snaga koji je izveo 5 bataljon Druge proleterske brigade i snažan udar Šeste isto nobosanske olakšava kriti nu situaciju Majevi ke brigade. Nemci su bili zbujeni i nagnani u pani no bekstvo te nisu mogli da otstupe prema Koritniku, ve su naba eni na Stožere. Kamenite i strme strane Stožera bile su nepovoljne za povla enje tako da je mnogo neprijateljskih vojnika našlo smrt ska u i niz litice. Oko 60 Nemaca je zarobljeno, a zaplenjeno je i mnogo raznog materijala. Naši gubici bili su minimalni.

U isto vreme na pravcu nema kog napada Borovno — Dragoš Sedlo, 4-ti bataljon je u 6 asova zaposeo položaj u rejonu Dragoš-Sedla. Bataljon je isturio jedan vod na Skakavce (k 1266) sa zadatkom da zatvori pravac koji od Tjentišta izvodi ka Vu evu. Oko 11 asova bataljon je bio iznena en od Nemaca. Naime, Nemci su vešto i prikriveno obišli vod koji se nalazio na obezbe enju na Skakavcima i iznenadno se pojavili pred glavninom bataljona na nekoliko desetina metara. Bataljon, iznena en, naglo je otstupio ostavljući i jedan puškomitraljez »Brno«. No, posle povla enja od nekoliko stotina metara

⁸ Iz nema kih dokumenata se vidi da je zadatak ovih »potjernih odreda«, kako su ih oni nazvali, bio da izbiju na Pivu i u sadejstvu sa jednom drugom grupom koja je dejstvovala iz rejona sela Brljeva, južno od Mratinja, posednu levu obalu Pive i zatvore sve prelaze na njoj. Smatralju i da e tu zamisao ostvariti Nemci su u svojim izvestajima od 29 maja konstatovali da 118 lova ka divizija »zatvara sve prelaze preko Pive«.

zaustavio se u šumi, rasporedio i sa ekao Nemce te ubio jednog podoficira i dva vojnika, a zaplenio jednu mašinku i jedan pištolj. Nemci, su, pak, uspeli da zarobe bataljonsku komoru i tu je poginuo desetar Rade Bosanac. Za vreme ovih borbi bataljon je dobio nare enje od štaba brigade da hitno uputi dve ete na Vu evo, zbog kriti ne situacije u tom rejonu, no, pošto je i sam bio napadnut, štab bataljona nije mogao izvršiti ovo nare enje.

S obzirom da je napad na Dragoš Sedlo sinhronizovan sa dejstvom nema kih jedinica na platou Vu eva, može se sa sigurnoš u tvrditi da je desna nema ka kolona, verovatno pomo na, ta koja je-trebala da iz doline Sutjeske preko Dragoš-Sedla, sadejstvuje glavnoj, levokrilnoj koloni, i izbije u bok i pozadinu naših jedinica koje su držale Vu evo. Protivnapad 4-og bataljona, kojim je uspeo da odbaci neprijatelja i osujeti njegove namere, doprineo je da se popravi kriti na situacija na Vu evu. To je u isto vreme bio i poslednji pokušaj Nemaca da prodom ovim pravcem ovladaju Vu evom i levom obalom Pive.

Dok se sve ovo doga alo na Vu evu i Dragoš-Sedlu glavnina Druge proleterske brigade nalazila se u dolini Sutjeske. U rejonu Suha — Tjentište nalazio se 1-vi. bataljon i to: jedna eta u zasedi na izlasku iz klisure u rejon Tjentišta a ostale dve u Suhoj i Gornjim Barama. Ostali bataljoni brigade po dolasku u Suhu prelaze preko mosta na levu obalu Sutjeske. Prvo stiže 3 bataljon i upu uje se pravcem Tjentište — Košur. Posle ovog pristiže i 2 bataljon. Na izlasku iz klisure 3 bataijon nailazi na etu 1-og bataljona, koja je izvi ala iz zasede prema s. Tjentištu i primetila nema ku kolonu sa komorom koja se kretala prema njima. Izgledalo je da Nemci nisu znali o prisustvu naših snaga u dolini Sutjeske. Iz 3 bataljona izdvojena je jedna eta da poja a pripremljenu zasedu koju je inila eta 1 bataljona. Druge dve ete 3 bataljona produžuju pokret skre u i ulevo kroz šumu ka Košuru. Drugi bataljon ostaje pozadi maskiran u šumi.

Nema ka kolona sa komorom upada u zasedu. Naše jedinice otvaraju iznenada vatru sa svih strana. Neprijatelj je zbrunjen i pokušava da se spase povla enjem i bekstvom. U rejonu zasede ostaje oko 40 mrtvih neprijateljskih vojnika, me u kojima 2—3 oficira, pobijeni konji, razni materijal i hrana i 76 konja. Hrana je bila najdragoceniji plen za izgladnele borce. U toj borbi poginula su dva naša borca. Predve e istog dana (29 maja) nailazi nema ka kolona od Gackog. Prvi bataljon je napada iz zasede i posle kra e borbe razbijja. Otstupaju i prema Gackom neprijatelj ostavlja 17 mrtvih i 3 zaroobljena vojnika. Tom prilikom je zaplenjeno: 2 »šarca«, 3 ma-

šinke, nekoliko pištolja i nešto municije. Sutradan Nemci opet pokušavaju da se dolinom Sutjeske probiju, ali su bili odbijeni. Posle ovih neuspelih pokušaja oni po inju pomo u konopaca da se izvlače na okolne stene odakle, bez uspeha, pokušavaju da zbace delove 1-og bataljona sa dominantnih položaja. Na ovim položajima bataljon ostaje do 1 juna, kada je smenjen od bataljona Prve proleterske brigade. U dolini Sutjeske 2 bataljon ostaje tri dana i tek 1 juna izjutra izlazi **na** Gornje Bare gde smenuje etu 1-og bataljona. Ovaj bataljon mogao je mnogo korisnije da bude upotrebljen da je sa 3 bataljonom upućen u rejon Košura. Košur još nije bio jako posednut od Nemaca te su ga naše jedinice mogle zauzeti, vrsto držati i braniti a to bi se te još kako pozitivno odrazilo **na** kasniji tok događaja u ovom rejonu.

Odbivši napad Nemaca, 4 bataljon pred noć sa Dragoš-Sedla spušta jednu svoju etu ka Sutješci radi izviđanja nemačkih položaja. Ova eta je imala zadatak da se pod zaštitom mraka rasporedi i kamuflira kako bi u toku narednog dana mogla neopaženo da osmatra položaje koje su Nemci držali u rejonu Borovna (k 819) i sela Polje (k 554). U toku naredna dva dana osmatrani su neprijateljski položaji, otkrivena neprijateljska gnezda i ostali, dobro kamuflirani, nemački položaji. Na Borovnu su uočene razvaline nekog starog utvrđenja. Nemci su naročito dobro iskoristili ove zidine za obranu. Po svemu sude i tu im se nalazilo i težiste odbrane itavog rejona. Pošto su tako dobro osmotreni i procenjeni nemački položaji, 31. maja, po padu mraka, sakupljen je ceo bataljon radi rasporeda i izdavanja zadataka. U isto vreme izvršena je i smotra, jer su se pojedini borci žalili da nemaju municije. I stvarno, bataljon je dosta oskudevalo u municiji a naročito u ručnim bombama — u itavom bataljonu bilo je oko 30 bombi, a na borca sa puškom otpadalo je 3—5 metaka, na puškomitrailjer 20—40 metaka. I to je bio jedan od razloga za akciju. Trebalо je od neprijatelja oteti municipiu a to je bio jedini izvor snabdevanja naših jedinica ne samo u ovim teškim danima već gotovo za itavo vreme Narodnooslobodila koga rata.

Komandant bataljona je odlučio da izvrši napad sa dve ete. Njegova se odluka zasnivala na proceni da se utvrđenje ne može zauzimati silom već veština. Dat je zadatak 3. eti da se neopaženo privuče neprijateljskim položajima u rejonu vora odbrane neprijatelja na Borovnu. Po stupanju 3. ete u borbu 2. eta imala je zadatku da napadne i uništi spoljnu odbranu utvrđenja i da razbijenom neprijatelju ne dozvoli otstupanje u selo Mrkalje. Posle dobro osmotrenog položaja,

preciziranog zadatka i detaljno razrađenog plana napada, 3
eta je krenula na izvršenje zadatka.

eta je uspela da se privuće vrlo blizu utvrđenju, a kad
je nemački stražar uzviknuo »halt« ona je jurišala. Nastalo je
obra unavanje noževima, kundacima i pojedinim pučnjevima. Tu, u zidinama razvaline, Nemci su brzo savladani, jer
su iznenađeni silovitim i iznenadnim napadom. Imali su oko
25 mrtvih, zaplenjen je 1 »šarac«, 2 puškomitrailjeza, oko 15
pušaka, naš puškomitrailjez »Brno« koji je prethodnog dana
bio izgubljen, nekoliko hiljada metaka, oko 100 ruknih bombi,
10—15 konja i razna druga oprema. Ove dve ete uspevaju u
potpunosti da o iste Borovno i proteraju Nemce. Bataljon je u
isto vreme obezbedio dovoljno municije za dalja dejstva. Iz-
jutra 1. juna, po prikupljanju plena, štab bataljona upućuje
desetara prve ete Polinovića sa zadatkom da pregazi Sutješku,
uspostavi vezu sa 1-im bataljonom i prenese mu naređenje
da pošalje ljudstvo po municiju iz plena. Veza je uspostavljena,
ali je 1-vi bataljon odgovorio da mu municija nije potrebna,
jer je i on u prethodnoj akciji dovoljno zaplenio i zasada je
obezbeđen. Tog dana je bataljon dobio naređenje od štaba
brigade da na Borovnu ostavi jednu etu prema selu Mrkalje
radi obezbeđenja i držanja tog položaja i zatvaranja pravca od
Popovog Mosta, a da se glavnina bataljona prebaci na levu
obalu Sutjeske i izbjegne u rejon sela Krekova. Bataljon je bez
većih gubitaka izvršio pokret prema dolini Sutjeske, pregazio
je i razmestio se u određenom rejonu.

Nemci su 2. juna napadali od Popovog Mosta ja im sna-
gama i uspeli da potisnu 2. etu 4. bataljona prema Dragoš-
Sedlu i da ponovo zauzmu Borovno. U rejonu Dragoš-Sedla
3. juna pristižu delovi Prve proleterske brigade i ponovo napadaju
na Borovno. Eta 4. bataljona sadejstvuje delovima Prve
proleterske brigade. Akcija je uspela i eta je u toku akcije
zaplenila 1 »šarac«. Posle toga ona predaje položaje u rejonu
Borovna delovima Prve proleterske brigade i odlazi u sastav
svoga bataljona.

Brigadna intendantura po izlasku na Vučko imala je u
rezervi nešto stoke, koju je vodila sa sobom. Kako su i jedinice
iz drugih brigada bile bez hrane, to je njima pri prolazu bila
podeljena, iako su naši bataljoni u dolini Sutjeske gladovali i
već krajem maja po eli da jedu konjsko meso. Druga proleterska
brigada je prva jedinica Glavne operativne grupe koja,
usled nemanja hrane i gladi, počinje da jede konjetinu. Karakteristično je za intendanturu da je mnogo izostajala iza bora-
kih delova. Naprimjer, u momentu napada Nemaca na Vučko
(29. maja), dok je brigada bila u dolini Sutjeske, ona se nalazila
ak u rejonu iznad Mratinja. Sem toga bila je još uvek glo-

mazna. Imala je 30—40 tovarnih konja i nosila sa sobom radioni ke alate: potkiva ki, šiva u mašinu, itd.

Brigadna bolnica se tako e sporo primicala brigadi. Prebacivši se iz rejona Mratinja u rejon Dragoš-Sedla primila i teške i lake ranjenike iz brigade, jer su i diviziska i Centralna bolnica bile vrlo daleko. U ovom rejonu bolnica se susrela sa Vrhovnim štabom — drugom Titom. Vrhovni štab je bio u pokretu po nevremenu i kiši i izjutra su stigli i hteli da zastanu. Bolnica je bila smeštena u nekoliko koliba. Neko je naredio da se kolibe isprazne za Vrhovni štab ali drug Tito, kada je saznao ko je smešten u kolibama, nije to dozvolio, ve je naredio da kolona Vrhovnog štaba produži dalje i traži drugo mesto za smeštaj. Bolnica je na ovom položaju pojela prvu mazgu. Tu je bila i bojna komora i Prate a eta.

*

U rejonu Vu evo — Curevo Prva proleterska, Majevi ka i Šesta isto nobosanska brigada iste desnu obalu Sutjeske. Na Vu evo su po ele da pristižu i ostale jedinice Glavne operativne grupe. Sada je dolina Sutjeske postala poprište teških i krvavih borbi.

Od danono nih borbi i pokreta, svakodnevnih bombardovanja, slabe ishrane, kišovitog i hladnog vremena borci su bili sve iscrpeniji i umorniji.

Direktiva Vrhovnog štaba za ovaj period glasi: »Ovladati dolinom reke Sutjeske i zatvoriti je od pravaca emerno«. Drugoj proleterskoj brigadi bio je poveren zadatak da zatvori pravac emerno — Suha u rejonu Suhe i obezbedi mostobran na levoj obali Sutjeske. Brigada je u potpunosti ove zadatke izvršila, zauzela mostobran na levoj obali Sutjeske na liniji s. Krekovi — s. Donje Bare — s. Suha i presekla neprijateljsku 118 lova ku diviziju na dva dela. Sva nastojanja Nemaca da oslobode ovu vrlo važnu komunikaciju ostala su bez uspeha. iš enju doline Sutjeske brigada je pristupila, ali za to nije imala dovoljno snage.

KOŠUR — VRBNICA

<1—9 jun)

Dok se u dolini Sutjeske vodila borba sa nema kom kolonom koja je upala u zasedu naših bataljona, 3- i bataljon sa dve ete kretao se kroz šumu ka Košuru. Odmah treba naglasiti da u proceni situacije, bar u prvo vreme, Košuru nije dat ni približno onaj zna aj koji je zasluzivao. U situaciji kada Nemci uporno nastoje da zadrže u svojim rukama položaje kao što su k 706 — selo Mrkalje — Borovno (k 819), Košur, kao što

emo videti, još nije bio posednut od strane neprijatelja. Cini nam se da je u prvom redu trebalo njega posesti ja im sнагама i vrsto držati, po svaku cenu, jer bi na taj način pomenuti nemački položaji, za koje su se uporno borili, bili izmanevrirani. To bi, s druge strane, umnogome izmenilo uslove za probijanje Glavne operativne grupe u pravcu Zelengore. Košur bi mnogo lakše bilo držati nego selo Krekovi; preko Košura bio bi slobodan prolaz u pravcu selo Zamršten — selo Vrbnica; Nemci bi morali da se pomire sa gubljenjem položaja na desnoj obali Hravke i Sutjeske prepustajući ih našim snagama, koje bi ih, svakako, branile sa manje napora, snaga i žrtava. Umesto toga, Nemci, verovatno uvši borbu u dolini Sutjeske, iz opreznosti posedaju Košur. Borci i Stab 3-eg bataljona, i sami nesvesni znaaju Košura, na otstojanju oko 1 km od Košura osmatraju kolonu u zelenim uniformama kojoj nedostaje još nekoliko stotina metara do izlaska na Košur. Nemci odmah primejuju bataljon u rejonu sela Krekova i već iz »šarca« otvaraju vatru. U sumrak Stab bataljona odlučuje da pošalje jednu etu da zauzme Košur. Sa tom etom pošao je i zamenik komesara bataljona. Eta se razvila u strelice i uz složno »ura« jurnula na kosu, ali bez uspeha. Borbe za Košur po ele su 29. maja. Zapela ih je eta od oko 40 boraca — docnije su za ovaj vis uvedene i brigade. Stab bataljona uvodi još jednu etu. U toku noći doveli su zarobljenog Nemca. Iz Minhena je — jako je uplašen. Naši imaju dva poginula, od kojih jedan drug Ivo Konstantinović, i još nekoliko ranjenika. Ete se vraćaju ne uspevši. Bataljon poseduje položaje iznad nekadašnjeg sela Krekova, prema Košuru. Ranjenike nose u bolnicu. Nailaze avioni — 12 »Štuka« bombarduju položaje bataljona.

U toku popodneva, 30. maja, Nemci napadaju na položaje bataljona. Napad je za bataljon bio iznenadan, jer ga nikao nije očekivao. Usled toga došlo je do mešanja naših i Nemaca u šumi. Nemci i sami iznenađeni, ili su ostupali ili se pritajivali. Jedan od njih bio je uhvaćen, pošto je prethodno odbacio oružje i bombe. Za uveče bataljon je pripremio ponovnu akciju. Plan je bio: jednom etom napasti Košur frontalno, pravcem od sela Krekova duž kose, dok sa ostale dve ete, bez voda koji je bio u rezervi, napad izvesti bočno obuhvatajući i neprijateljske položaje sa oba boka. Prva je u borbu stupila i najžečljivije okršaje imala eta koja je duž kose napadala frontalno. Snažan pritisak ove ete privukao je svu pažnju Nemaca i oni su se svim snagama i sredstvima orijentisali prema njoj. Dok je, po ponoći, besnela i razvijala se ova borba, u zoru, potpuno iznenada za Nemce, stupaju u akciju delovi bataljona sa bočnoga. No i pored toga, neprijatelj uspeva da odoli delovima

bataljona koji su napadali sa desne strane. Međutim, 2 eta, koja je imala zadatku da se kroz šumu između reke Hravke i neprijateljskih položaja na Košuru zabaci neprijatelju za leđa, uspela je da se potpuno iznenada pojavi u zoru i po nečemu da dejstvuje. Nemci, iznenađeni i zbumjeni panikom su napuštali položaj izvlačeći se jednom udolicom. U tom nagnutom nasrtaju zbumjeni Nemci naleteli su na dva voda ove ete, odbacivši ih i otsecajući ih od Prvog voda, koji je bio napravio najveći obuhvat. Ovaj vod, našavši se u takvoj situaciji, napadao je na vrh Košura na kome se još držala manja grupa Nemaca sa jednim puškomitrailjezom. U kratkotrajnoj borbi savladan je i taj otpor.⁹

Kolika je panika bila uhvatila Nemce govori ovaj detalj: u nedoumici šta da rade i u želji da se spasava kako ko može i ume, nekoliko Nemaca, koji nisu uspeli da pobegnu, peli su se na okolna drveća, tako da su ih borci — omladinci svlačili dole. Neprijatelj je na položaju ostavio oko 30 mrtvih, oružje, bombe, sanduke municije, rance — sve je to ležalo razbacano i ispreturno. Vod je zauzeo Košur. Borci su sa vrha Košura dozivali bataljon koji se, ne znajući i za ovo, povlačio na polazne položaje. Do kolone bataljona dopirao je glas poziva, ali su borci mislili da ih to neki ustaša doziva da bi se potisnuli neuspjelom napadu. Dok se to događalo, Nemci su se pribrali i posle kraće borbe proterali ovaj vod. Da su Nemci iz grupe »Gertler«, stari poznanici 3. eg bataljona iz borbi oko Fočice, tada bili potuđeni i proterani i da je bataljon zaposeo Košur, a komandovanje još od početka shvatilo njegov znamenit, verovatno ga Nemci ne bi više uskoro povratili, te bi tada naše izvlačenje iz neprijateljskih obrana dobilo sasvim drugi karakter. Jedno neshvatljivo i neopreznost u sudbonosnim trenucima ima i sudbonosne posledice.

Neposredno pre dolaska 1 i 4 bataljona 1 i 2 juna na Košur, Nemci su uspeli da potisnu 3 bataljon prema Ozrenu i ovladaju Milinkladi, te da na taj način presek vrlo važnu stazu kojom se iz doline Sutješke preko Milinklade silazi u dolinu reke Hravke. Odmah po dolasku sva tri bataljona zajedno preduzimaju dnevni napad i uspevaju da odbace Nemce sa Milinklade i oslobođe prolaz prema reci Hravki; na Milinkladi ostaje 1. vi bataljon. Odatle će on sada vršiti napade na Košur. Treći bataljon biva smenjen od strane 4. bataljona i odlazi za selo Vrbnicu. Pošto su zbadeni sa Milinklade Nemci se nisu povukli na stare položaje prema Košuru, već su ih proširili i zaustavili se odmah iza Milinklade. Nema ki izve-

⁹ Iz ovog Voda, koji je brojao svega 14 boraca, poginula je drugarica Stana Stupar, desetar Drobac i puškomitrailjezac Čedomir Milosević.

štaji govore u to vreme o stizanju novih snaga na ovaj sektor, te postoji mogunost da je ovo proširenje i bilo u vezi sa dolaskom svežih snaga na Košur. Sad nastaje serija napada i protivnapada. Kad Nemci nisu napadali, onda smo to inili mi, i tako bez prestanka. Dan — no borba se vodila. Avioni su nadletali i bombardovali im bi uhvatili koji sat lepog vremena. Artiljerija i minobaca i su stalno tukli naše položaje, pušane i mitraljeske cevi i jedne i druge strane se ne hlade. Vreme je kišovito, nigde na suvo ne možeš da prilegneš. Vlagam i sa njom i hladno a uvlače se u kosti boraca. Mokra ode a se za kožu prilepila. Hrane je još manje. Ponestaje sremuše i kiselice. Puževi kao da su išezli. Par e konjetine je jedina hrana.

Izgledalo je da nije trebalo upuštati 3-i bataljon u selo Vrbnicu pre nego što se izvrši opšti napad na Košur sa tri bataljona. Iako je 3 bataljon bio već prilično iscrpen i istrošen na Košuru, inilo nam se da je ipak trebalo preduzeti jedan ovakav napad. Umesto toga opet je samo 1-ki bataljon (4-ti bataljon bez ete ostaje neaktiviran) preduzeo još iste noći 2/3 juna napad. Po mrkloj noći bataljon se primakao Košuru. Nemci, pošto su stekli iskustvo iz prethodnih borbi, postali su drski i lukavi. Ostavili bi samo po jedan puškomitraljez da povremeno dejstvuje kao da razbija strah i drži ih budne i na oprezi u mrkloj noći, a svi ostali bi utali i ekali. Onda bi se najedared otvorila uraganska vatra iz svih oružja i oružja i nema ki položaji na Košuru bi se zapalili. Od te vatre naši bi se borci bolje videli i osetili me u sobom. Bataljon se tada razvijao u strelnački stroj i vršio juriš. — Ali, jasno, takvi usamljeni i pojedinačni juriši bez podrške vatrom teških oružja su samo su donosili gubitke bataljonu. Ovoga puta, 1-ki bataljon je imao nekoliko poginulih i više ranjenih drugova.

Napadi na Košur su forsirani iz razumljivih razloga, ali izgleda, bez imalo ozbiljnijih priprema, pa, prema tome, i bez ozbiljnijih izgleda na uspeh. Bataljoni su disciplinovano izvršavali naređenja, as jedan, as drugi, ali sa osećanjem koje ne daje perspektive na uspeh. Treba biti pravedan i reći da je takva upornost morala da ošamuti Nemce i ne dozvoli da uzmu inicijativu u svoje ruke. Mi smo još jedared primenili naše poznato i omiljeno geslo u taktici »napadajući, braniti se«. Ovoga puta morali smo se tim zadovoljiti, iako smo imali većih pretenzija.

Štab brigade je daleko. On se, istina, 2. juna premešta iz Duži na Dragoš Sedlo, ali i to je prilično daleko. Uz to on rukovodi operacijama na desnoj obali Sutjeske. Brigadom komanduje i napade na Košur organizuje zamenik komandanta brigade. On teško održava vezu sa bataljonima, jedino kuri-

rima, koji sada duže putuju po pošumljenom i besputnom terenu nego obi no. Koordinacije dejstva izme u bataljona gotovo i nema. Još se 1-vi bataljon nije dobro ni odmorio i sredio od prošlog — no nog napada, on ve sutradan, 3 juna, pre podne ponovo ide u napad duž kose koja se izdiže iznad reke Hravke.

Nema ki oja ani bataljon iz grupe »Gertler« koji se nalažio na Košuru ve 5—6 dana, iskopao je rovove, pokrio ih, a u ceo je sistem utkao i bunkere. Im bi osetili napad uvlačili su se unutra i ekali da naši strojevi izi u iz šume na istinu. Taktika je ista, samo što se danju nije javljaonaj no ni puškomitrailjezac. Tišina je. Sve je napregnuto. Naši se u strelja kom stroju polako primi u kroz šumu. Napred su bombaši i puškomitrailjesci, udarna pesnica bataljona. Sa ivice šume bombaši izle u podržani puškomitrailjezima i bacaju bombe. Nemci po signalu rakete otvaraju uragansku vatru. Iz rovova i bunkera pokušaju snopovi ubita nog elika. Otpominje nejednaka borba izme u ljudskog heroizma i elika. Strelja ki stroj juriša dalje bacaju i bombe. Zauzima prve rovove. Zaleže. Najteže je onima koji su na istini — brisanom prostoru. Napred se više ne može. Treba se izvla iti i izvla iti mrtve i ranjene drugove. Sve se to radi puze i i daju i nove žrtve, ali se mrtvi i ranjeni ne ostavljuju.

Sledeće no i 3/4 juna, napada sam 4 bataljon. I ovaj napad prolazi kao i prethodni, bez uspeha. I ni nam se da su ova ubacivanja u napad na Košur bataljon po bataljon više odgovarala Nemcima nego nama. Ovo je u priličnoj meri podiglo moral nema koj posadi Košura i u vrstilo je uverenju da može održati položaj. Takvo stanje kod neprijatelja je, po našem mišljenju, doprinelo da se osuđeti i jedan ozbiljan naš pokušaj ovla ivanja Košurom. Taj pokušaj preduzet je 5 juna.

Napad je planirao štab brigade. U napadu su u estvovali: na levom krilu od Milinklade prema Košuru 1-vi bataljon Druge proleterske brigade, u centru od sela Krekova 4 bataljon Druge proleterske brigade i na desnom krilu od pravca Tjentišta Šesta isto nobosanska brigada. Ukupno šest bataliona. Pre po etka napada organizovana je i artiljeriska priprema oruima Prve proleterske brigade sa položaja na Dragoš-Sedlu. Posle kraje artiljeriske pripreme usledio je napad, ali, kao po nekom nepisanom pravilu, opet bez uspeha. Bile Vršeno je još nekoliko bezuspešnih napada, a onda se Prešlo u odbranu. Nemci su pokušavali po svaku cenu da u Prvom redu odbace naš 1-vi i 4-ti bataljon. Jurišali su nepredidno. Jednog dana jurišali su sedam puta uzastopce, ali bezuspesno. Naši borci puštaju neprijatelju »na cev«, a onda otvra-

raju paklenu vatru. Nemci trpe velike gubitke, ali tvrdoglavu navaljuju. Pored Košura prolaze naše jedinice, idu i ka Lu k Lu Kolibama. Šesta isto nobosanska i Sedma krajiška brigada tako e su pokušale da zauzmu Košur, ali bez uspeha.

etvrti bataljon Druge proleteriske brigade ostaje za sve vreme na položajima brane i stazu preko Milinklade kojom se silazilo u dolinu reke Hravke. U tim svakodnevnim borbama i bombardovanjima bataljon je trpeo znatne gubitke. Usled nemogu nosti da izdrže nat ove anske napore u borbi sa neprijateljem, gladi i umorom iz jedne ete ovog bataljona dezertiralo je 10 boraca sa komandirom i politi kim komesarom na elu.¹⁰ To nije uticalo na ostale borce u bataljonu da izdrže do kraja i da svojim grudima zaštite poslednju slobodnu stazu za prelaz iz obrova.

Dok je 1-ki bataljon, drže i položaje i napadaju i prema Košuru, u rejonu svojih položaja na Milinkladi imao jednu veliku penevu, gde su se borci sklanjali za vreme bombardovanja, 4 bataljon je za sve vreme bavljenja i vršenja akcije na Košur bio izložen svakodnevnim bombardovanjima i nema kim napadima. On je za to vreme bio desetkovani, ali i pored toga ostao je do kraja na svom zadatku. Objektivno govore i stanje bataljona je govorilo da ga je trebalo smeniti, te su o tome donešene i odluke. Međutim, u to vreme sve jedinice Glavne operativne grupe bile su iznurenje i iscrpene pa je usled toga veza između štabova i jedinica bila ponekad i spora. Naređenja su stizala kasno, tako da se u vezi sa njima ponekad nije moglo postupiti usled izmenjene situacije.

itava atmosfera uticala je na štabove tako da su i oni ponekad zapadali u apatiju. Sve se to odrazilo na disciplinu i izvršavanje naredenja. Tako se i moglo desiti da se 4 bataljon, a i 1 bataljon, ne smene sa položaja ranije. etvrti bataljon ostao je na svojim Doložajima sve do 9. juna. Sedma krajiška brigada ga je smenila ali je i sama (verovatno po neijem naredenju) odmah pošla za njim na Lu k Lu Kolibe zbog kritične situacije na pravcu od Donjih Bara, tako da posle odlaska 4-og bataljona sa položaja, selo Krekovi zauzimaju Nemci i tim stazama više nikao nije mogao proći. itava Sedma divizija je time bila stavljena u situaciju da se pod vrlo teškim uslovima morala prebacivati planinskom stazom između Ozrena i Vilinjaka.

Osmog junu, zbog nejasne situacije kod Donjih Bara, 1-ki bataljon je skinut sa položaja prema Košuru i istureni na položaj Tisovo Brdo da bi obezbedio dolinu Hravke kojom su

¹⁰ Ovi borci nisu iprebegli neprijatelju već su pobegli iz jedinice smatrajući da će na taj način sačuvati živote.

prolazile jedinice Glavne operativne grupe. Po izvršenju zadataka bataljon odlazi u rejon Lu kih Koliba. Stab brigade se 7 juna skuplja u rejonu Milinklade, gde preživljava još jedno teško bombardovanje.

Još od 3 juna 3- i bataljon se nalazio u širem rejonu sela Vrbni e sa zadatkom izvi anja u pravcu Zelengore i sela Mi ljevine, a najvažnije mu je bilo da našim jedinicama obezbedi prolaz kroz sela Zamršten i Vrbnicu pod prepostavkom da naše snage ovladaju Košurom. Drugim reima, trebalo je Nemce spreiti da po gubitku Košura posednu sledeće položaje na pravcu probaja naših jedinica, a to je 3 bataljon mogao uspešno izvršiti dejstvom iz rejona sela Vrbni e. Kao što je poznato, ovaj drugi zadatak bataljon nije imao prilike da izvrši, ali je njegov odlazak i posedanje položaja između sela Vrbni e i Zamrštena u rejonu Tefsia (k 1089 i k 1022) imao veliki značaj narođeno za period probaja Glavne operativne grupe iz doline Sutjeske u rejon Lu kih i Vrbni kih Koliba i dalje. On sa pomenutih položaja obezbeđuje i osmatra. Prvih dana u tim rejonima nije bilo neprijateljskih snaga. Sedmog juna slabije nemaće snage, verovatno izviđački delovi, nasilno su izviđeni pravcem od sela Ljubine ali su bile odbrane kad su naišle na delove bataljona koji su vršili obezbeđenje. Izviđačke patrole javljaju o pokretu jačina nemačkih kolona prema selu Vrbnici. Ovojome je po dvojici kurira bio poslat izveštaj štabu brigade.¹¹ To su bili delovi 369 nemačke divizije koja je prebačena sa desne obale Tare u rejon komunikacije Foča — Kalinovik. Odatle su delovi ove divizije upućeni da pojačaju položaje 118 lovačke divizije u dolini Sutjeske. U isto vreme neprijatelj stvara u rejonu pomenute komunikacije novi pojas odbrane.

U opštem nastojanju da se neprijateljski plan osuđeti Druga proleterска brigada poseda i uporno brani: sa 1-vim i 4-tim bataljonom prolazi preko sela Krekova, a sa 3-im bataljom poseda k 1089 i k 1022, te na taj način zatvara bojni pravac u odnosu na pravac probaja Glavne operativne grupe, od sela Lučića prema Lučićkim Kolibama. Po sticanju 2-og bataljona i posedanju položaja u severozapadnom delu sela Vrbni e brigada obezbeđuje i zatvara pravac prema Vrbnikim Kolibama. Na taj način brigada u potpunosti obezbeđuje desni bok itave Glavne operativne grupe u zahvatu dolina Sutjeske pa do sela Vrbni e.

Nadmo ne nemaće snage napale su 3 bataljon 8. juna sa pravca od Oštrenskih Glava. Dajući žilav otpor bataljon se povlači i duž pešake staze koja vodi od sela Lučića prema Lučićkim Kolibama.

L^a ¹¹ Ova dva kurira nisu stigli u štab niti su se vratila u bataljon, verovatno su pali u ruke Nemaca.

bama. Pošumljeni teren bataljon koristi za organizovanje zaseđe i na taj način nosi velike gubitke neprijatelju. Nemci su toga dana predveće bili zadržani na položajima: Treskavac — Kozo — Vrbni ka Reka. U ovim borbama oni su se obilato koristili šumom i teškim terenom i zabacivali se za leđa jedinicama bataljona. Na taj način uspeli su da savladaju litice Treskavca (tijekom 1805) i da se baš za vreme veće ere na pomenutim položajima iznenada pojave jednoj eti s leđa i proteraju je. Tako je bio poljuljan itav položaj i bataljon je morao da se povuče. No, usled šumovitog terena i mračne noći i bataljon se izjutra ponovo našao na istim položajima na kojima je pretходnog dana zadržao Nemce. Nemački delovi koji su vršili ovaj iznenadni napad, ne znaju i koliko su uspeli, sami su se povukli na polazne položaje. Na svojim položajima 3 bataljon je sad odbio sve pokušaje Nemaca da prodru prema Lükim Kolibama sve do probroja Glavne operativne grupe. U ovim borbama poginuo je zamenik komesara 1. ete drugi Selja.

Dok su ostali bataljoni vodili ogorčene borbe na Košuru, 2.-gi bataljon drži položaje u rejonu Gornje i Donje Bare. Nemci su pokušavali da ovlađuju Gornje i Donje Bare kako bi, u sadejstvu sa snagama koje su napadale desnom obalom Sutjeske, otvorili prolaz njenom dolinom na pravcu Gacko — Foča. Bataljon je uspeo da odbije sve napade Nemaca. U ovim napadima Nemci su upotrebljavali i grupe vojnika-planinara koje su se preko teško prolaznog terena iznenada ubacivale u pozadinu naših položaja. Međutim, i borci iz bataljona su veštice i obilato koristili ovo zemljiste puno prirodnih zaklona, puštali Nemce na domet rukama bombi, a zatim ih zabacivali niz litice. Tako je bataljon, organizujući i kružnu odbranu grupom boraca ili odeljenjem, esto bio u situaciji da mu ovi delovi vode borbu na sasvim bliskim otstojanjima (30—40 m). I pored svih nastojanja Nemaca da ovlađuju ovim položajima, bataljon je, vodeći danonoćne borbe, uspeo da ih održi. Na položajima u rejonu Gornje i Donje Bare 2. bataljon ostaje sve do 5. juna kada je bio smenjen od strane Druge dalmatinske brigade da bi u 4. asa 6. juna krenuo za selo Vrbinicu.¹² Odlazak 2. bataljona u

¹² Da li je i od ikoga dobio narečenje da ide za Vrbinicu, ili je samoinicijativno to odlučio, ostaje za sada nepoznato. Komandant brigade u svom dnevniku tvrdi da je bataljon na svoju ruku, bez narečenja otišao. No, nama se inačice da je bataljon mogao dobiti i narečenje od nekog lana štaba brigade, a da komandant zbog udaljenosti (rejon Dragoš Sedlo) i otsutnosti nije o tome bio obavešten. Na ovu pomisao navode se sledeće injenice: prvo, bataljon je bio smenjen te je vrlo verovatno morao dobiti novi zadatak i, drugo, selo Vrbinica je važan cilj koji je bataljon pre mogao dobiti od više komande nego što ga je mogao sam izabrati. Pri tome, 'bez ikakvog opravdanja postupka stava 2. bataljona, ukoliko je bez narečenja otišao, interesantno je razmotriti

Vrbnicu gde se ve nalazio 3 bataljon doprinosio je proširenju loga prostora.

Po stizanju u Vrbnicu bataljon se razmestio (pošto ne nailazi na neprijatelja) u severozapadnom delu sela, obezbeju i se od sela Ljubine i Jele a, i poseo 2 etom šumu u rejonu Glog (k 1352), a 3 etom Stružinsko Brdo. Prvu etu ostavlja u rezervi u samom selu Vrbnici. Ve 7 juna nema ki delovi, verovatno izvi a ki, sukobljavaju se sa 3 etom u rejonu staze koja od Konjskih Voda vodi prema selu Vrbnici. Napad je odbijen, ali je ovo bila samo nema ka priprema za opšti napad na naše snage u rejonu sela Vrbni e. Umesto da bataljonu ovaj sukob sa manjim nema kim snagama bude opomena na što ve u budnost, kasniji doga aji pokazuju da Štab bataljona, cene i po postupcima, ne izvla i nikakve zaklju ke iz napada. Naime, sutradan, 8 juna, Nemci napadaju sa nekoliko strana. Manjim snagama napadaju delove bataljona od sela Jele a, a ja im snagama iznenada upadaju od sela Ljubine u pozadinu bataljona u selu Vrbnici. Tako je bataljon napadnut u isto vreme sa svih strana. Pošto je osmatranje bilo otežano zbog magle, a izvi a kih delova izgleda nije ni bilo, to štab bataljona nije znao kakve ga i kolike snage sa kog pravca napadaju. Usled svega toga bataljon se naglo povla i prema Vrbni kim Kolibama.¹³ Povla enje se vršilo u prili nom neredu sve do Vrbni ke Reke da bi se tek tu ete sredile i pružile otpor. Nemci u toku celog dana do kasno u no navaluju, ali im bataljon pruža snažan otpor ne dozvolivši im da pre u preko Vrbni ke Reke. Na tim položajima, uhvativši vezu sa 3 bataljonom i delovima Prve proleterske brigade, on ostaje sve do probroja, vrsto ih drže i.

Ako se uzme u obzir da su u ovom periodu (7—9 jun) bili još neposednuti, izuzev malih izvi a kih delova Prve proleterske brigade, položaji: Lu ke Kolibe, M. i V. Košuta i Vrbni ke Kolibe, onda su uporne borbe ovih dvaju bataljona vrlo važne i zna ajne. One su, bez obzira na ispoljene slabosti, omele neprijatelja najmanje 1—2 dana da izbije na navedene položaje, što je omogu ilo ostalim našim snagama da hjima ovladaju i vrsto ih drže.

Usled teških i besputnih terena kojima se trebalo dalje probijati, usled potreba ishrane i nošenja teških ranjenika, kao

kuda bi u ovom momentu bilo najcelishodnije uputiti bataljon i kakav zadatak dati. Izgleda nam da izbijanje ovog bataljona u selo Vrbnicu, gde se ve nalazio 3 bataljon, i nije loš cilj, jer je manevarski prostor Glavne operativne grupe bio prili no mali i sku en i trebalo ga je proširivati.

¹³ Pri povla enju bataljon je ostavio svoju komoru, a 3 borca je neprijatelj zarobio.

i usled potrebe što veće pokretljivosti jedinica — 7 juna dato je narene enje da se zakopa sve teško naoružanje i arhiva. Sprovode i ovo narene enje u Prateće eti, koja se nalazila u to vreme u dolini reke Hravke, zamenik politi kog komesara brigade naišao je na otpor od strane komande Prateće ete, nišandžije na topu i jednog dela boraca. Oni su se složili da zakopaju 4 minobaca, a molili su da nose i dalje dva teška mitraljeza, 2 minobaca i top 37 mm. Na njihovo navaljivanje zamenik politi kog komesara brigade odobrio im je da nose pomenuta oružja. Za divljenje je koliku su ljubav ovi drugovi gajili prema svom oružju u vrlo teškoj situaciji. Kolika vera i moral izbjija iz ovog, na oko sitnog detalja!

Brigadna bolnica iz rejona Dragoš-Sedla prebacuje se preko mosta u rejon Suhe, na levu obalu Sutjeske i raspoređuje se u šumi oko puta Suha — Tjentište. Broj ranjenika koji dolaze sa Košura svakim danom raste. Hrane nemaju pa su primorani da i drugu mazgu zakolju. Pošto su im potrebni konji za nošenje teških ranjenika, jer ovi više nisu odlazili u divizisku i Centralnu bolnicu, to rastere uju komoru radi oslobođanja konja. Bacaju »suvišan« sanitetski materijal u Sutjesku, bacaju tako dva »partizanska bureta« za pranje, bez obzira na to što se vaške naglo množe. Odavde su poeli tovariti na konje i ranjenike sa prelomima kostiju.

Ovaj period borbi Druge proleterske brigade karakteriše se velikom važnošću u zadataka koje dobija i izvršava. Istina, brigada nije zauzela Košur ali je bila desetkovana na položajima ispred njega odbijajući i nema ke juriše i sama jurišajući, ne dozvoljavajući i Nemcima da krenu ni koraka dalje od Košura. Ovo je primer upornosti i hrabrosti da se u toku jedanaest dana svakodnevnih borbi, uprkos absolutne tehničke nadmoći neprijatelja, ne dozvoli njegovo napredovanje ni za korak, iako je neprijatelj bio svestan važnosti tog koraka i u inio sve da ga napravi. Prepreka su bili proletari i njihovi životi. To je delo bataljona Druge proleterske brigade, 1-og, 3-eg, a naročito 4-og koji su formalno sagoreli na svojim položajima, a nisu ih dali neprijatelju. Teško je reći da opisati to junashtvo i nat ove anksu izdržljivost boraca i starešina ovih bataljona.

Po napuštanju položaja u rejonu Košura od delova Druge proleterske brigade, ovi položaji nisu više ni držani, iako je smena bila izvršena, verovatno zbog toga što su bili kompromitovani prodom Nemaca od pravca D. i G. Bara prema Ozrenu i Košuru.

Za brigadu to je najteži period i u pogledu ishrane. Ona se prva odvojila od rejona gde se ponešto moglo naći za ishranu. Za itavo vreme (od 23 odnosno 28. maja pa do sredine juna)

trebalo je izdržati na neslanoj konjetini, neprekidne borbe, marševe i nespavanje.

Za ovaj period naro ito je karakteristi no da Nemci dejstvuju vrlo drsko, privla e i se prikriveno i ubacuju i se u naše položaje. Ova nema ka drskost, a u prvom redu nedovoljna budnost naših boraca, dovodi bataljone nekoliko puta u vrlo tešku situaciju. Drugi i 4 bataljon pri tim iznena enjima gube svoje komore. Tre i bataljon usled toga mora da napušta posednute položaje. Treba ista i da, prema podacima kojima se raspolaže, samo 1-ki bataljon nije bio nijednom iznena en ve , naprotiv, njegove jedinice prave neprijatelju više uspelih zaseda nanose i mu osetne gubitke.

LU KE KOLIBE — MILJEVINA

(9—13 jun)

Neki bataljoni ranije, neki kasnije, ali 9 i 10 juna itava brigada je prvi put od po etka ofanzive na okupu u rejonu Lu ke Kolibe — Kozo — Košuta. Posle povla enja iz Vrbni e 2-gi i 3- i bataljon drže položaje prema Vrbnici i selu Zamrštenu na desnoj obali Vrbni ke Reke u šumi Kozo (k 1384 — k 1529); 4-ti bataljon 10 juna izjutra stiže u šumu severno od Lu kih Koliba; 1-ki bataljon i Prate a eta u šumi isto no od V. Košute; štab brigade, bolnica i intendantura u rejonu potoka Treskavca. Avijacija bombarduje ceo dan. Zbog toga je zabranjeno loženje vatri. Ovde je vršeno rastere enje jedinica. Bataljoni zakopavaju svoje teško naoružanje: minobaca e i teške mitraljeze. Brigadna intendantura tako e zakopava kazane i razni drugi materijal. Njoj je nare eno da konji budu samo sa samarima i u slu aju potrebe da se samari skidaju, a konji kolju za ishranu. Brigadna bolnica je narasla na blizu 150 ranjenika, me u kojima i dosta teških. Da bi se oslobodili konji za nošenje ranjenika bacaju se i kuhinjski kazani bolnice. Ranjenici se hrane konjskim mesom pe enim na žaru. Od intendanture su dobijali po jednog konja za tri dana kao sledovanje.

Situacija 9 juna: u rejonu Vrbni kih Koliba nalazila se Prva proleterska brigada, a levo od nje na liniji Borovo Br. — Oboren To ilo Tre a krajiška brigada. Pošto je Stab Prve proleterske divizije odlu io da se probija sa ove dve brigade **to** je Tre a krajiška brigada skinuta sa položaja bez smene a predve e oko 19 asova ve je izbila jedna neprijateljska kolona sa komorom na liniju Kozje Strane — Orlova a (k 1960) odakle su tukli baca ima ka Vrbni kim Kolibama. Ostale brigade Druge proleterske divizije tek su izlazile iz doline Hr avker ka Lu kim Kolibama.

Na taj na in oko 10 asova 9 juna Druga proleterska brigada je bila u nezavidnoj situaciji. Nemci su oko nas držali položaje: Treskavac (tt 1805) — k 1089 — Stružinsko Brdo (k 1298). Prema ovim položajima bila je postavljena naša brigada. Odlaskom Treće krajiške brigade, pravac prema Ljubinom Grobu bio je otvoren i Nemci su na 2 km pred njim a na 4—5 km iza le a naše brigade. U rejonu Lučkih i Vrbničkih Koliba nema, izuzev naše brigade (i ona bez 4 bataljona), ni jedne druge jedinice. Stab brigade se sa situacijom upoznaje preko izveštaja koje Vrhovnom štabu i Štabu Druge proleterske divizije šalje komandant Prve proleterske divizije. Sadržina izveštaja nije nimalo ruži asta za Drugu proletersku brigadu. Ne zna se šta nosi nastupaju a no , a pogotovu slede i dan. U ovoj situaciji, posle kraeg dogovora, stab brigade, šaliu i izveštaj Prve proleterske divizije, u isto vreme izveštava Stab Druge proleterske divizije i Vrhovni štab o slede em: »Mi odlazimo na zadatak i prema situaciji emo raditi. Nastoja emo da držimo vezu sa vama, ukoliko neprijatelj vezu prekine bori emo se koliko mogu izdržati naše jedinice. Šaljite hitno na naše levo krilo etvrtu brigadu.«

Deseti jun. Stab Druge proleterske divizije je, na predlog štaba naše brigade, uputio na Ljubin Grob etvrtu proletersku brigadu. Brigada je tamo izbila i ve u toku dana imala žestoke borbe.

Nemci su pravcem od Vrbničkih pokušavali nekoliko puta da izbiju na naše položaje, ali su ih naši bataljoni odbijali. U tim borbama teško je ranjen i komandant 3 bataljona.

Tako su su pokušavali da izbiju i na M. Košutu ali je taj položaj uporno branila 1 eta 1 bataljona. Nemci otkrivene položaje ete žestoko tuku avijacijom. Prate a eta brigade uspešnom minobaca kom vatrom podržava odbranu ete proletara na Košuti. Na nema ke položaje izba eno je preko 100 granata. Vatrom iz teškog mitraljeza komandir Prate a ete obara jedan neprijateljski avion. Pilota zarobljavaju.

Pokazalo se opravdanim što se teško oružje Prate a ete nije zakopavalo. eta 1 bataljona koja je branila Košutu imala je veliki broj izba enih iz stroja — ostalo je svega 9 boraca, ali položaji na M. Košuti nisu napušteni.

Nema ka avijacija, osetivši da nas je pritesnila na relativno malom prostoru, obilato koristi tu okolnost i ceo dan-žestoko bombarduje naše položaje. Borci se boje teškog ranjanja, naro ito u noge, jer su svesni šta to zna i u ovoj situaciji. Zbog toga svaki pravi sebi zaklon vode i ra una da najpre zakloni noge pa tek onda glavu. Situacija je takva da je poželjniji pun pogodak, nego teško ranjavanje, a pogotovu snogu.

U se anju svih preživelih boraca 10 jun ostao je kao -najduži dan. Svaki borac je ose ao kriti nost situacije. Neprijatelj je svuda okolo. Vode se borbe na život i smrt, i samo da jedna jedinica malo popusti ne bi se imalo kud otstupiti. Sedam naših brigada sa Vrhovnim štabom i bolnicom nalazilo se u takti kom okruženju. U toj teškoj i napetoj situaciji dolazi **izveštaj** iz Štaba Druge proleterske divizije da su stigle i ostale naše jedinice sem Treće divizije i da se pripremimo za probijanje obru a u toku idu e no i.

Pristupa se pripremama za proboj. U štabu brigade održan je sastanak sa štabovima bataljona gde su im data detaljna uputstva o pripremama za proboj. Nareno je da se još jedared pregledaju komore i da se jedinice potpuno rasterete, pošto e se kretati besputnim terenima. Skrenuta je pažnja na no nu marševsku disciplinu: da se ne galami, ne puši, ne zvecka itd. Da se ne bi usporavalo kretanje predvi eno je da u slučaju ako neki konj padne pod teretom u koloni konjovodac prese e koljan i da samar i tovar ostavi na mestu, a sa konjem da produži kretanje.

Štabovi bataljona su upoznati sa pravcem kretanja.

Proboj se vrši u dva pravca. Naša je brigada u prethodnici desne kolone. Bolnica ide sa levom kolonom.

Oko 22 asa krećemo pravcem: Vrbni ka Reka — Stružinsko Brdo — Ruda Planina — Ratkovac. U našoj su koloni još Šesta isto nobosanska i Druga dalmatinska brigada. Prema planu, Vrbni ku Reku trebalo je da pređemo po no i. Međutim, pomr ina, besputni teren, a i zakašnjenje u po etku pokreta, doprineli su da nam je tek u svanu e elu kolone prelazilo Vrbni ku Reku.

U prethodnici brigade je 2 bataljon, a slede: 3 bataljon, 4 bataljon, intendantura, 1 bataljon. Nemci su držali Stružinsko Brdo (k 1298). Drugi bataljon se kretao zapadno od kote, ali je imao zadatak da izbegava borbu. To je, uglavnom, i uspeo zahvaljuju i magli, a verovatno i iznenađuju neprijatelja. Međutim, delovi 3 bataljona i Šeste isto nobosanske brigade morali su proterivati neprijatelja sa Stružinskog Brda, jer je svojim bojnim dejstvom iz automatskog oružja nanosio gubitke glavnini kolone, komorama i intendanturi. Pod psihozom proboga i borbe sve su jedinice težile da što pre iza u iz doline Vrbni ke Reke pa se zbog toga u šumi Mratin-Planine stvorila prili na gužva me u našim jedinicama. Tako se na Platou Mratin-Planine našao 4 bataljon na elu kolone.

Oko 11 asova prelazimo šumsku železničku prugu. Iznenada je nema ki strelja ki stroj naišao na prethodnicu 4 bataljona. Tu je i 1 eta 2 bataljona i štab brigade. Ovi Nemci

su bili poterani od neke naše druge kolone, koja se kretala paralelno sa nama kroz šumu, pa su tako naleteli na nas. Otvorila se žestoka kratkotrajna vatrica na sve strane. U jurišu u estvuje i štab brigade. Za nekoliko minuta razbijen je nema ki strelja ki stroj i sudario se, usled slabe veze, sa bataljonima Druge dalmatinske brigade. U tom sudaru imali smo i mi i oni nešto gubitaka. U toku ove kratke borbe zaplenili smo od neprijatelja jedan teški mitraljez, jedan laki mitraljez, dva pištolja, i nekoliko pušaka, a ubili smo pet Nemaca. U toj opštoj gužvi jurišaju i poginuo je komandir 3. ete 4. bataljona drug Milutin Perović. Položaj sa koga su Nemci pošli na nas bio je sav isprepletan maskiranim rovovima i telefonskim kablovima. Izgleda da su oni ozbiljno ra unali sa ovim položajem, a izgubili su ga za nekoliko minuta.

Probijanje do u rejon Ratkovca izvršeno je relativno lako,, jer smo se mi pojavili baš onda kad su Nemci ja im snagama tek izlazili na položaje.

Proboj dveju brigada Prve proleterske divizije je, tako e, mnogo doprineo da su poremečeni planovi neprijatelja.

Ako se razmotri situacija kod nema kih i domobranksih jedinica u momentu probroja Prve proleterske divizije, vide se da su se u tom momentu jake kolone 369 divizije kretale od s. Jele a prema isturenim položajima koje su im držale relativno slabije snage. Delovi SS divizije iz rejona sela Martinja prebacuju se, tako e. na Zelengoru. Drugi bataljon 738 puka ve je na maršu od emerna ka Zelengori (ovaj se bataljon pojavio posle povlačenja Treće krajiške brigade i baca imao tukao Vrbni ke Kolibe 9. juna oko 19. asova). Sve nema ke snage bile su u pokretu s ciljem da se pravac Sutješka — Vrbni e — Jele posedne po dubini na nekoliko uzastopnih položaja. U momentu probroja Prve proleterske divizije nema ke jedinice zadesile su se u pokretu tako da nisu stigle da posednu nameravane položaje a oslabile su sledeće i pojas odbrane duž komunikacije Fo a — Kalinovik. Jednom reju, nisu stigle ni tamo ni ovamo. Blagodare i momentu za probroj, koji je dobro izabrao Stab Prve proleterske divizije, ona je relativno lako izvršila probroj u rejonu Balinovca i, ostavivši neprijatelja za sobom, krenula prema oslobođenim položajima na komunikaciji Fo a — Kalinovik probivši i njih. Gledaju i isto vojni kini nam se da je ak i bolje što cela grupacija nije krenula u probroj zajedno, jer je takav postupak ošamutio i razvukao neprijatelja. On nije mogao da se baci na grupu koja se probila, zbog grupe koja je još ostala. Snage su mu razvune i on je ustvari bio tu en po delovima (u tom momentu) od strane naših jedinica.

U širem rejonu katuna Ratkovac prikupljala se 11 juna -predve e cela brigada. Tu je prenoila i 12 juna ceo dan se odmarala i pripremala za dalje akcije. Borci su prvi put posle dužeg vremena dobili nešto mršave peune ovine za hranu. -Ovde su se malo i odmorili. Odmah se uoilo bolje raspoloženje. Ve se osealo da je najteže ostalo za nama, širi prostor, ve a sloboda, lakše se nekako disalo.

Uve e 12 juna cela brigada, postrojena u jednoj koloni, izvršila je pokret s ciljem da još u toku no i u rejonu sela Ocrkavlja pre e komunikaciju Fo a — Kalinovik. Padala je kiša, išli smo pošumljenim terenom, te je bio takav mrak da se ništa nije videlo. Kretali smo se toliko sporo da smo u toku cele no i prešli samo od katuna Ratkovac do Ocrkavlja (10—15 km). To zna i da smo išli prose no 1,5 km na sat. U svanu smo se elom kolone našli pred komunikacijom. Prva proleterska divizija tako e je u toku no i trebalo da izbjije na komunikaciju na prostoru sela D. Budanj — selo Bra e. Ona je to delimi no i u inila. Prva proleterska brigada vodila je borbu prema Fo i i zatvarala taj pravac, a Tre a i Sedma krajiska brigada levo, prema Kalinoviku. Borbe su se vodile u blizini mesta prelaza, tj. sela Ocrkavlja, a tuda je pored bora kih delova trebalo da pro u komora i sve bolnice koje su isle sa ovim delom Glavne operativne grupe.

Neprijatelj je rejon prelaza kontrolisao sa 7 tenkova. Iako su njegovi pešadijski delovi vodili borbu desno i levo sa našim jedinicama, tenkovi su se drsko uvukli, misle i da mi nemamo sredstava da se borimo protiv njih, pa su naši jedini prolaz tukli mitraljeskom vatrom. Kao što smo ranije napomenuli, Prata a eta naše brigade nije zakopala protivtenkovski top i onih nekoliko granata što je imala. Top je u ovoj prilici dobro došao i situaciju vrlo brzo rešio u našu korist. Pod kišom kuršuma postavili smo ga južno od mesta prelaza. Pošto je udaljenje bilo prilično ispalio je samo dve granate. Neprijateljski tenkovi, osetivši vatru protivtenkovskog oružja, odmah su se povukli levo i desno u zaklone. To su iskoristile naše jedinice i po ele naglo da prelaze komunikaciju produživši pokret u pravcu sela Miljevine. Pošto su tri tenka ponovo krenula prema rejonu prelaza sa pravca Fo e prenet je zahtev da top što predo e napred. Komandir ete i nišandžija postavili su top u blizini puta, pozadi jednog potoča u živici, i ekali da se tenkovi primaknu što bliže. Kad je prvi tenk prišao na 200—300 metara, bio je uništen direktnim pogotkom prvim hicem. Vatra je preneta na drugi tenk koji je bio nešto dalje, i on je tako e "uništen". Treći tenk je po e da se povlači i ali kako je trebalo da se kreće uzbrdo morao je i i lagano te nišandžija stiže da i na njega ispaliti granatu ali ona rikošetira. Sve se to odigralo

za 10—15 minuta. Prolaz je ponovo bio slobodan. Top je skinut sa položaja i produžio dalje. Odmah su pokuljali i delovi raznih jedinica. Ovim pravcem su prošle sve jedinice koje nisu bile angažovane u borbi, tj. deo Glavne operativne grupe i sve komore i bolnice. Ovuda je prošao i Vrhovni štab. Sa ostalim bolnicama prešla je i naša bolnica i posle prelaza ponovo se prikljuila brigadi.

Nije teško oceniti ulogu koju je u ovoj situaciji odigrao naš top. Postojala je velika mogunost da neprijatelj privuće još tenkova i da uz podršku pešadije kreće sa obe strane i vrsto zatvori napravljenu brešu presecajući na taj način naše snage na dva dela. Kada se to ima u vidu onda se može slobodno reći da se top našao u pravom momentu i na pravom mestu. Ovu situaciju bez njega ne bi bilo lako rešiti. U svakom slučaju bez njega bilo bi potrebno žrtvati dragocenog vremena i nerava da bi se sa tenkovima izašlo na kraj. Tako je savladana i ova neprijateljska prepreka.

VITEZ

(13—20 jun)

Po prelasku komunikacije Fo a — Kalinovik brigada je postepeno dolazila k sebi. Bilo je odmora i hrane, pretresale su se protekle akcije, održavani partiski sastanci i, uopšte, srećivale su se i u vršnjakove jedinice. U isto vreme, nastupalo se kraju marševima preko Jahorine prema severu. Zbog aktivnosti neprijateljske avijacije pokreti su vršeni samo noću. Brigada se kretala pravcem: Gajtanovići — Mazlina — Korjen — Gornja Prača. U rejonu Gornje Prače brigada se zadržala 17. juna do 19. asova.

Neprijatelj je posle našeg prelaska komunikacije Fo a — Kalinovik zauzeo izrazito defanzivan stav. Prestao je da nastoji tražiti ili susrediti, već je njegov cilj bio da Glavnoj operativnoj grupi spreči prodor sa prostora Jahorina, u severnom, zapadnom ili istočnom pravcu. Radi toga on odmah vrši pregrupisanje svojih snaga. Zatvaranje linije duž komunikacije Sarajevo — Goražde i duž puta Sarajevo — Kalinovik stavljen je u zadatak 369 diviziji. Na liniju Goražde — Ustikolina — Fo a tek su pristizali 118 divizija i 4 domobranske lovačke brigade.

U svemu, na liniji Sarajevo — Goražde neprijatelj je imao šest bataljona; na delu Sarajevo — Kalinovik tri bataljona; a na delu Goražde — Fo a — D. Budanj jedanaest bataljona. U celini vidi se da neprijatelj još obraća pažnju na mogućnost prodora naših snaga na istok. Međutim, sudeći po rasporedu 369 divizije, koja zatvara severni i zapadni pravac, ona daje prevagu severnom i tu se ne varati.

Na dan 17 juna izjutra Štab 369 puka (sa 13, 14 i 15 eta-
tom), 2 bataljon istog puka i 3 eta 202 tenkovskog bataljona
bili su u rejonu Podgraba. Ostale jedinice bile su u sledećem
rasporedu: 3 bataljon 369 puka — Stambol i a; 1 bataljon 369
puka — Osije ani itd. Na liniji Sarajevo — Goražde od ustaških
i domobranskih jedinica bio je 2 bataljon 1-ve ustaške
aktivne združene brigade, iji je štab sa pratećim delovima
bio u Palama, 2 eta u Bistrici (6 km južno od Pala), a 3 eta
u Podgrabu.

Ovoga puta komunikaciju Sarajevo — Goražde prelaze
naše snage na širokom frontu, od Goražda pa do Viteza, u
vazdušnoj liniji oko 30 km. Druga proleterska divizija prela-
zila je prugu glavninom (četvrta proleterska i Druga dalma-
tinska) u rejonu Sjetline, a Druga proleterska brigada kod
Stambola i a. Brigada je 17 juna oko 19 asova krenula u ko-
loni pravcem Hajdu ka esma — Nadžakov Gaj — Vitez.
Napred su išli 1 i 4 bataljon, a pozadi ostali delovi sa 2 i 3
bataljonom. U zoru 1 i 4 bataljon su razbili posadu od nekih
40 Nemaca sa dva tenka u rejonu Podvitez — Vitez. Zaple-
njeno je mnogo benzina i municije koja je bila gr kog i fran-
cuskog porekla, pa pošto ni jedna ni druga nije bila za nas,
to je uništena. Izjutra oko 5 asova 18 juna prešli su kod
Viteza 2 i 3 bataljon. Po izbijanju na komunikaciju brigada
je sa 4 bataljonom posela rejon Galež (tt 1122), 2 bataljonom
Podvitez — Vitez, 1 bataljonom liniju V. Gradina (k 1201) —
Vitez, a 3 bataljon položaj' u rejonu k 1139 — Brezovac. Drugi
bataljon imao je zadatku da zatvara komunikaciju od pravca
Pale — Sarajevo, a 3 bataljon komunikaciju u pravcu Sjetline,
gde su se tako i prebacivale naše snage.

Pošto železni ka stanica Stambol i i još nije bila likvi-
dirana to su taj zadatku dobili 1 eta 2-og bataljona i jedan
vod iz 1 bataljona. Oni su napali stanicu i zauzeli spoljnju od-
branu. Kada su iz bunkera koje su zauzeli pristupili likvidaciji
same stanične zgrade, odakle je neprijatelj davao otpor, od
Pala je naišao oklopni voz. Pošto su se naši nalazili u bunkeru
to je neprijatelj ga ao topom iz oklopnog voza. Sva je nesreća
bila u tome što su vrata od bunkera bila okrenuta prema že-
lezni koj stanici tako da je top iz oklopnog voza sa stanice
mogao uspešno da ga u taj veliki otpor. Zbog toga su 1-va
eta i vod morali da napuste bunker i da se povuku u pravcu
Viteza prema svojoj glavnini.

Za ovo vreme u rejonu Pala prikupila se grupa »Vert-
eiler« koja se sada sastojala od 369 protivtenkovskog bataljona,
1 bataljona puka »Brandenburg« i 12 tenkovske ete. Ova gru-
pa, oja ana delovima 2 bataljona 1 ustaške združene brigade,
krenula je izjutra iz Pala i u 14.30 asova, uz podršku tenkova,,

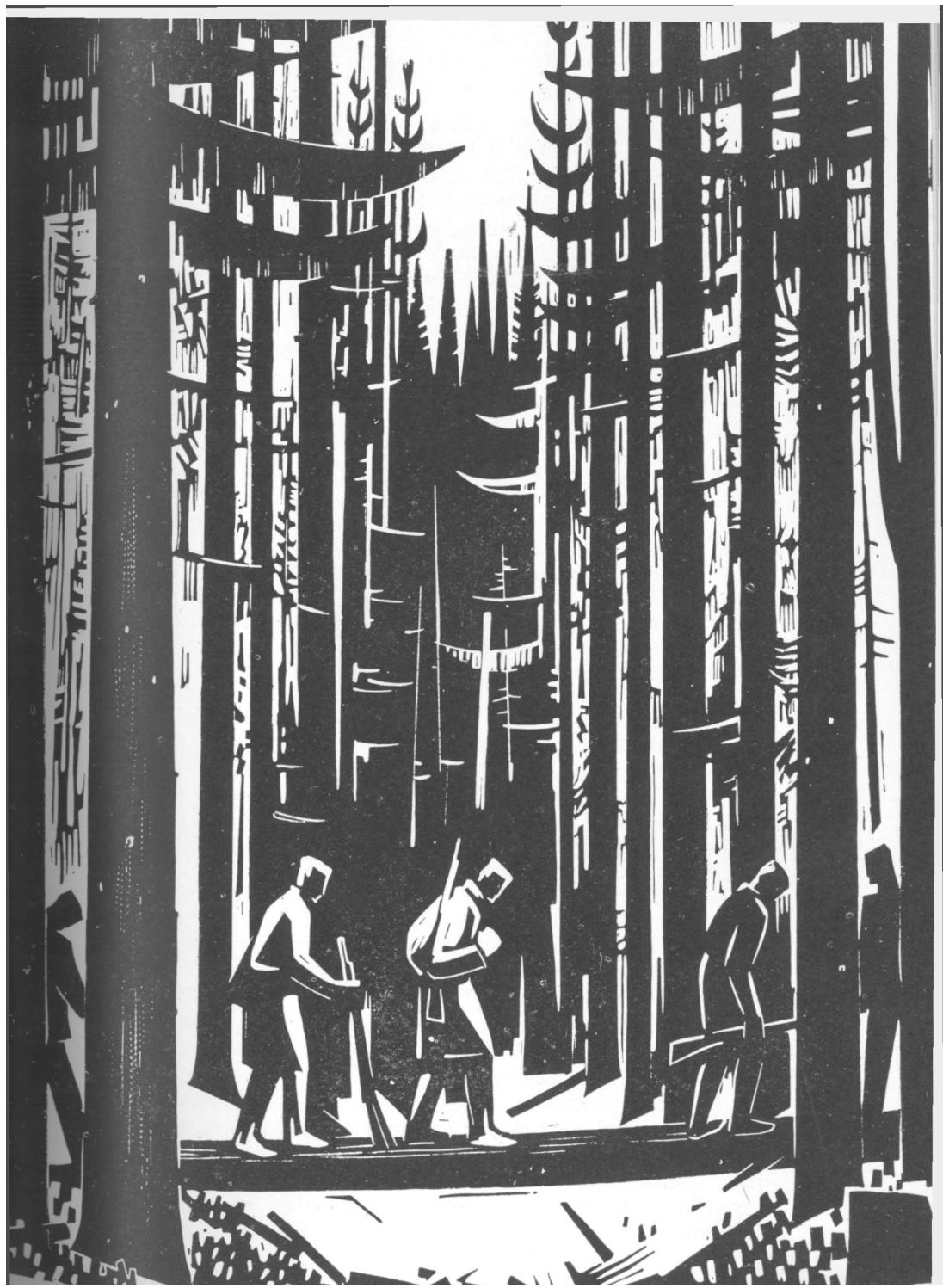
zauzela položaje koje je držao 1 bataljon (k 1201 — Vitez). Bataljon je položaje napustio, uz slabiji otpor, ali je izvršio protivnapad i neprijatelja proterao. Itava neprijateljska grupa vra a se u Pale a 1-vi bataljon sve svoje delove prebacuje severno od komunikacije u rejon Viteza.

Grupa »Vertmiler« je 19 juna ponovo krenula iz Pala za Stambol i e sa zadatkom da otvori put za Podgrab. Nadiru i duž puta u tri kolone (sa šest tenkova): jedna prema Vitezu, druga prema Galežu i tre a severno od Galeža, neprijatelj je uspeo da potisne naše bataljone sa Viteza i Galeža. Greškom 2-gog bataljona, koji nije ostavio jednu etu na serpentinama u rejonu Podviteza, neprijatelj je iznenada prodro u pozadinu naših položaja i zaplenio bojnu komoru i komoru 4-og bataljona. Ovaj prodor neprijatelja iznenadio je sve jedinice u tom rejonu i svi su se morali na brzinu povla iti. Brigada se potom povukla u visinu sela Hoti ine. Sutradan u 17 asova brigada je odatile krenula na sever preko Romanije. Tako je savladana i etvrtka, poslednja prepreka, a dalje akcije Nemaca s ciljem okruženja i uništenja Glavne operativne grupe su prestale. Neprijatelj je obustavio dalje gonjenje, jer je uvideo da bi to sve bilo uzaludno.

f

Ako se uzme kao približno ta no da je brigada ušla u Petu neprijateljsku ofanzivu sa 750—800 boraca (u taj broj ulazi oko 150 novih boraca koji su u jedinicu došli pred sam po etak ofanzive), pa se to brojno stanje uporedi sa onim po izlasku iz ofanzive (350—400 boraca) vidi se da je imala oko 50% izba enih iz stroja. Od toga je 81 poginulo, 109 ih je ranjeno i 218 nestalo. Svega 408.

Pada u o i veliki broj nestalih boraca. Kao što smo ve u po etku napomenuli me u nestalima su bili bolesni i novomobilisani koji su usled teško a napustili jedinice i vratili se svojim ku amu. Pri tome je važno napomenuti da nije poznati jedan slu aj predaje ovih boraca neprijatelju. Naprotiv, poznat je veliki broj slu ajeva, da su se borci radije ubijali nego padali živi u ruke neprijatelju. Svi ovi podaci i sve ono što je do sada re eno o brigadi govori, s jedne strane, o velikim i krvavim borbama koje je ona vodila, a s druge, o moralnoj vrstini njenog bora kog i starešinskog kadra. Ovo je utoliko zna ajnije kad je iz ratnog iskustva poznato da su jedinice posle 30% ljudstva i naoružanja izba enih iz stroja uglavnom nesposobne (bez popune) za dalje akcije. A naša je brigada i posle 50% izba enih iz stroja izvršavala sve postavljene zadatke.

Branko Sotra: KROZ SUMU (linorez)

Posmatraju i dejstva — akcije brigade u okviru itave pete ofanzive pa, prema tome, i u sadejstvu svih jed'nica Glavne operativne grupe, pada u o i nekoliko momenata u akcijama brigade koji imaju opšti zna aj.

— Pri poznatom razvoju doga aja, splet kanjona i reka Pive, Tare, Drine i Sutjeske u rejonu S epan-Polja, kao i platoi, koji su obuhva eni ovim rekama, Rudine i Vu evo, imaju prvorazredni zna aj. Druga proleterska brigada (u po etku samo njen deo, a zatim i cela) našla se na tim sudbonosnim položajima. Izvode i akcije i uvaju i taj splet u našim rukama, brigada je uspela da odoli svim nema kim pokušajima i da osujeti nameru neprijatelja da ovlada S epan-Poljem i da stavi pod svoju kontrolu mostove preko Tare kod Uzlupa i preko Pive kod D. Kruševa. Time je ona obezbed'la slobodu manevra itavoj Operativnoj grupi. Posle ovog prvog uspeha, po nare enju Vrhovnog štaba, brigada proširuje manevarsку prostoriju u pravcu probaja prema rejonu Vu eva i dolini Sutjeske, gde u sadejstvu s Majevi kom i Šestom isto nobosanskom br'gadom odnosi i drugu sudbonosnu pobedu nad Nemcima odbacivši ih sa Vu eva i time sahranjuje svaku njihovu nadu da zauzmu ove položaje. U isto vreme preseca i tako važnu rokadnu komunikaciju u dolini Sutjeske u rejonu Suhe. Bez ove komunikacije Nemci su bili primorani da komuniciraju i povezuju se preko zaobilaznih, teških i besputnih terena Zelengore, da gube dragoceno vreme i da svoje jedinice snabdevaju avijacijom. Sve to dalo je mogu nosti da se težište operacije Glavne operativne grupe prenese na prostoriju Vu evo — Šutješka — Zelengora.

— Kad se govori o toku doga aja — prelaska Glavne operativne grupe sa Vu eva preko doline Sutjeske i izbijanju na Lu ke i Vrbni ke Kolibe, — ne može a da se ne uo i važnost zauzimanja i odbrane mostobrana na Sutjesci na liniji: Košur — G. i D. Bare — Suha. Druga proleterska zauzima taj mostobran i osuje uje sve pokušaje Nemaca da ga likvidiraju, narо ito u rejonu Košura i Suhe. U prvo vreme ona sama brani taj mostobran ne dozvolivši njegovo smanjivanje ni za korak.

Po pristizanju ostalih delova Glavne operativne grupe ona predaje deo mostobrana u rejonu G. i D. Bara i Suhe drugim jedinicama da bi izbijanjem u rejon sela Vrbni e još proš rila mostobran i, u isto vreme, manevarsku prostoriju na pravcu probaja, obezbe uju i desni bok ovog pravca i drže i Još položaje pred Košurom. Devet dana i no i delovi brigade jurišali su na Košur i odbijali juriše nema ke pešadije podržavane snažnom vatrom artiljerije i avijacije. Devet dana i no i delovi brigade ne daju ni koraka napred nema kim jedi-

nicama, štite i na taj na in vrlo važan prelaz iz doline Sutjeske u dolinu Hr avke.

— No u 9/10 i u toku dana 10 juna brigada se nalazila u nimalo zavidnoj situaciji u širem rejonu Lu kih Koliba. Iako opkoljena sa svih strana, ona vrsto drži posednute položaje, obezbe uju i na taj na in kontinuitet 'zme u Prve proleterske divizije i ostalih snaga Glavne operativne grupe koja tek izbija iz doline Hr avke. Nije teško pretpostaviti šta bi se dogodilo da se ona n'je našla izme u nema kih snaga koje su nadirale iz rejona sela Vrbni e prema Lu kim i Vrbni kim Kol'bama i onih koje su napadale iz rejona Zelengore u pravcu Ljubinog Groba. Malo je rastojanje koje je delilo ove dve neprijateljske grupe. Druga proleterska brigada nije dala neprijatelju koji je nastupao sa pravca Vrbni e ni stope napred. Za to vreme pristigle su i ostale jedinice koje su stale na put nema kim snagama sa pravca Zelengore.

— Protivtenkovski top brigade, iznesen iz najtežih okršaja, imao je u rejonu sela Ocrkavlja na komunikaciji Fo a — Kalinovik (mesto prelaza Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba) vrlo važnu ulogu. On je sa nekoliko uspehl hitaca rasterao neprijateljske- tenkove i omogu io nesmetani prelaz preko komunikacije.

— Pada u o i da Stab Druge proleterske brigade jedno vreme ofanzive komanduje — rukovodi i Drinskom operativnom grupom. Zbog toga je komandovanje — rukovo enje brigadom otežano, što se, svakako, odražava na rad i akcije brigade, naro ito u pogledu organizacije sadejstva i skupnog dejstva itave brigade. Ove slabosti naro to dolaze do izražaja u borbama oko Košura. Možda je trebalo nešto preduzeti i ne dozvoliti da brigada, nalaze i se na vrlo važnim položajima po itavu Glavnu operativnu grupu, ostane bez vrstog rukovanja — komandovanja.

Blagodare i prekaljenosti, svesti i spremnosti, kako boraca tako i starešina, brigada je asno izvršavala sve postavljene zadatke.

Sredo je UROŠEVIC

PO DRUGI PUT NA SUTJESCI

etvrta ofanzVa je završena pre skoro dva meseca. Sredoje¹ i ja, kao lanovi štaba brigade sa 1 i 2-gim bataljonom proveli smo neko vreme u selu G. Brezna. Imali smo zadatak da obezbe ujemo slobodnu teritoriju od prodora neprijatelja iz Nikšića. Sva naša aktivnost ispoljavala se u slanju patrola da se slobodno prošetaju DO nikšićkom polju, jer se Talijani, zastrašeni porazom na Javorku, nisu nigde pojavljivali. Ostalo vreme provodili smo u pripremanju priredbi za jedinice i narod. Sa starešinama smo održali i kratak vojnostručni kurs i to s dosta uspeha. Ishrana je bila slaba, jer ova sela i sebe teško ishranjuju, te smo nare enje za pokret s radošću primili. Kre-nuli smo 19 maja ujutru.

Spustili smo se u duboki kanjon Komarnice i jednom vrlo uskom, krvudavom stazom popeli se na drugu stranu. Iako, gledano u vazdušnoj liniji, to pretstavlja neznatnu daljinu, mi smo ceo dan maršovali. Preno ili smo u selu Duži. **Dvadesetog** ujutro produžili smo pokret. Veče je bilo prošlo podne kad smo se preko Jezera primicali Žabljaku. Dan je bio topao i sunčan, pravo proleće. Dok smo išli pored jedne grupe kuća u sela Bukovice ugledali smo nekoliko eskadrila aviona koje su žurile prema Kolašinu. Mora da im tamo ne ide dobro kad onako žure, šalimo se, mada nam nije dragost ih vidimo. Bataljone smo ostavili u jednoj šumici nedalečinjem a mi smo pošli, Sredoje i ja, u komandu mesta da obe-

¹ Sredoje Urošević, načelnik Štaba Druge proleterske brigade.

zbedimo ishranu. Usput smo naišli na našu divizisku bolnicu. Ranjenici se obradovaše našoj poseti.

Komanda mesta se nalazila u jednoj kući. Nismo uspeli da drugovima iznesemo naše potrebe, kad se prolomi tresak. Istr asmo svi napolje a »Štuke« jedna za drugom pikiraju ; bacaju bombe. Potr asmo preko livade ka potoku, ali par ad elika i kamenja prisili nas da legnemo u jednu udolicu nasred livade. »Štuke« se i dalje obrušavaju i svojim piskavim sirenama, treštanjem motora i eksplozijama bombi stvaraju zaglušuju u huku. Najviše pik'raju na školu, verovatno zato što je to najveća zgrada, ali uzalud se upinju.

— Slabo vas je Gering školovao — dobacuje komandant mesta Stole Zugi .

Bili smo obavešteni da se priprema ofanziva neprijatelja, ali se nismo nadali da će ovako brzo po eti.

Dobro je što smo ostavili vojsku u šumi, izvan naselja. Inače bi smo imali strašne gubitke.

»Štuke« su po ele da mitraljiraju. Zna i, nemaju više bombe. Odahnuli smo. Sad je valjda otići, pa je se ova situacija popraviti. Ali nije bilo tako. Još one nisu otišle, a doletelo je, devet »Dorniea«, pa se svi avioni uzmovaše iznad naših glava, kao pere pred kišu. I ponovo eksplozija za eksplozijom, kao da se stenje visokog Durmitora ruši. Kad su pobacali velike bombe, po eli su da nas zasipaju malim. Izbacete, tako, jednu duguljastu kantu, koja posle nekoliko sekundi eksplodira i razraspe puno malih bombica. Ove su bombe, kad zateknute vojsku na otvorenem polju, kao nasada, vrlo opasne. »Štuke« su odletele a doletelo je šest »pikavaca«. Treći sve unaokolo, odjek eksplozija odbija se od durmitorskih strana te još više poja ava huku. Pravi pakao. Po ja ini ovih prvih avijacijskih udara vidi se da će ofanziva biti žestoka.

Ovo mi je jedno od najtežih bombardovanja koje sam doživeo od početka rata. Nikad se nije ovoliko aviona okomilo na jedan mali cilj, a da sam i ja bio tu. Sve je to trajalo sat, možda nešto malo duže, a meni se u inilo da je protekla itava večnost. Hitajući ka batalionima, posmatramo rezultate bombardovanja. Slabi su: dve male bombe pogodile dve kuće, jedna je zapaljena, ali su neki drugovi odmah ugasili vatru. Iako smo bataljone ostavili u šumici ispred Zabljaka, ipak smo od mitraljiranja imali nekoliko mrtvih i ranjenih.

Nastavili smo pokret. Zano ili smo u selu Pitomine. Sudradan u ranu zoru peli smo se uz M. Šulac. Daleki pučnjaci dopirali su do nas, kako s pravca Bijelog Polja, tako i od Foče. Neprijatelj vrši pritisak i energično napada koristeći ne samo svoju avijaciju već i premo svojih svežih kopnenih snaga.

Stab brigade smo zatekli blizu razvalina nekakvog starog grada iznad Šepan-Polja. Ovde su 3, 4 i 5-ti bataljon. Oni vode žestoke borbe. Četvrti bataljon drži samo ušće reke, dobro se maskirao i tu je svaki pogodan cilj na desnoj obali Tare. Svabe su besne: tuku artiljerijom i avijacijom, ali nemaju gotovo nikakvih rezultata. Borci se ukopali, zavukli između kamenja, i im nalet avijacije pročekaju. Neki neprijateljski vojnik proviri oni odmah pučaju. I to tako traje, kako su mi prije ali, već više dana.

Danas su bombardovali štab brigade, na metar-dva pale su male bombe, ali nisu sve eksplodirale.

— Loše im fabrike — šali se Krcun² posle sređenog završetka bombardovanja.

Drug Tito naredio je da Druga proleterska brigada uputi deo snaga na Vučevac. Tako smo, Sredojević i ja, odmah sutradan sa 1 i 2 bataljonom nastavili da se penjemo strmim puteljkama uz Vučevac. Sto smo se više peli, uspon je bio sve strmiji i teži. Oko podne bili smo na vrhu. Pred nama se ukaza visoravan s dosta pašnjaka, prošaranih šumarcima. Tu i tamo poneka koliba. Pred jednom smo zatekli domačina koji je nešto opravljao.

— Ima li gde Nemaca, — upitao sam ga.

— Ja ih — odgovorio on — nisam video. Ovde nisu dolazili.

Ipak smo odlučili da se obezbedimo s pravca Tjentišta, te smo poslali 2-gi bataljon da posedne Javor i Koritnik. Seljak je pošao da im pokaže put. Tek što su oni zamakli u šumu, odjeknuo je pučanj i otpočela borba.

— Juriš... juriš — ulo se nekoliko povika i sve se namah utišalo.

— Sukobili smo se s Nemcima — izvesti nas kurir koji je brzo stigao. — Poginula su nam dva borca i vodi. Nemce smo protjerali.

Da su Nemci stigli samo desetak minuta ranije i da su zaposeli onu strmu stazu koja iz kanjona Sutjeske izvodi na Vučevac mi bismo se loše proveli. U ratu i sreća, ponekad, igra veliku ulogu.

Nema ki komandant kasno je uvideo da je zakasnio. Zbog toga je svakodnevno pokušavao da ispravi svoju grešku. Stalnim napadima, s manjim ili većim jedinicama, htio je da nas potisne s Vučevaca i da on zagospodari njime i tako stvoriti uslove za uništenje naših snaga koje se nalaze u dolini Pive i Tare. Velika upornost i opreznost morala je stalno da bude

² Slobodan Penezi -Krcun, politički komesar Druge proleterske

zastupljena kod naših boraca na položajima kod Koritnika i Stožera. Od ureva, strmim liticama, verali su se Nemci i pokušavali, sad ovde, sad onde, da postignu uspeh. Ali svuda su bili do ekivani vatrom i brže se, nego što su o ekivali, kotrljali nazad...

Posle nekoliko dana cela brigada našla se na ovoj teritoriji. Tada smo 1 i 2 bataljon uputili u dolinu Sutjeske, kod Suhe, sa zadatkom da postavlaju zasede nema kim kolonama koje komuniciraju od Gacka dolinom Sutjeske. Ostali deo brigade je ovde, na Vu evu. Etvrti bataljon zatvara pravac od ureva preko Ždrijela, Peti bataljon je u toku rasformiranja, a 3-i je u pokretu od Pive ka Vu evu. Stigla je i Majevi ka brigada. Sad ona preuzima položaje 1 i 2-og bataljona.

Rano je jutro. Pirka veter sa Lelije i Zelengore. Dan je biti lep. Nama bi više odgovoralo da je vreme obla no, jer je ovakav dan povoljan za avijaciju neprijatelja. Mi je u ovom ratu još nemamo. Pošao sam u 4-ti bataljon da izvršim odluku Štaba brigade o smenjivanju komandanta bataljona Maksi a. Bataljomem otsada komandovati komandir 3-e ete Božo fcor evi. Maksi se, po msljenju Štaba brigade, nije dovoljno snašao. Put me vodi između vrta a padinama krševitog Maglica. Bataljon je na položajima iznad Tjentišta.

Tek što sam stigao u bataljon otpođe pucnjava na Vu evu kod Majevana. Osluškujemo da bismo ocenili očemu se radi. Izgleda da su Nemci iskoristili odlazak naših bataljona i vatra se prenosi sve dublje. Spremamo se za pokret ka Vu evu, da bi pomogli Majev anima, kad otpođe borba i u dolini Sutjeske, kod Suhe.

Kome je potrebnija pomoć? Udaljenost je podjednaka. Ipak smo se odlučili za pokret ka Vu evu, jer, u Suhoj, svakako, naši napadaju a na Vu evu smo mi napadnuti. I ishod dole nije bitan za glavninu, kao što je to gore na platou.

Zurno smo nastavili pokret. Želeli smo da neprijatelja udarimo u leđa, jer smo se nalazili na pogodnom mestu. Ali kada smo prolazili kroz šumu Zeleni Homor za ulicu smo noklike za juriš. Nemci su počeli da otstupaju. To nas je nagnalo da još više požurimo. Manji delovi neprijatelja pri otstupanju su natravali na nas ali smo ih mi do ekivali vatrom te su bežali prema Stožerima. Stigli su i borci našeg 5-og bataljona. Oni su morali da prekinu rad na rasformiranju da bi u estvovali u borbi. Razbijanju Nemaca doprineli su i neki bataljoni Prve proleterske brigade koji su iz doline Pive tek nristizali. Tako je Dropao još jedan pokušaj Nemaca da ovlađaju Vu evom i oni su morali da se »spasavaju« skakajući i n'z strme litice Vu eva.

Vraćamo se istim putem nazad. Kad smo stigli na ranije položaje bataljona, u Suhoj je vladala tišina. Kako je rešen

ishod borbe ne znamo. No, verujemo da im 1-vi bataljon i Grebi i⁸ nisu ostali dužni. Izvršili smo smenu komandanta i to saopštili borcima, ini mi se da su promenu dobro primili. Predve e ovde stiže Stab brigade. Smestili smo se izme u debele bukava na Dragoš-Sedlu. Vatra pucketra. Zahladnilo je. Vetar duva kao da je jesen, a ne tek po etak leta. Ležimo pokraj vatre i okreemo se as na jednu as na drugu stranu: dok se jedna greje druga se ve sledila. Slaba ode a i gladovanje u inili su svoje, pa smo postali neotporni prema hladno i.

— Nemojte da vam šinjeli izgore — dobacuje nam Krčun. Izgleda ete kao tifusari.

Stvarno, mnogi dok ih san savla uje, primaknu se vatri više nego što bi trebalo.

Prvi i Drugi bataljon potukli su ju e Nemce na Suhoj. Uništili su im celu kolonu. Najeli su se dobro njihov'h konzervi. Mi im zavidimo. Hleba danima nismo videl¹. Ovde se zadržavamo više no što smo mislili. Ranjenici vrlo sporo prištiju uz strmu stazu Vu eva.

etvrti bataljon tako e je postigao dobar uspeh. Jedne no i iznenadio je Nemce na Borovnu. Polako su se privukli nepr'jatelju i im su odjeknuli prvi pučnji usko ili su u rovove. Mada su Nemci bili iznena eni, nisu ih mogli lako da savladaju. Bilo je borbe prsa u prsa i gušenja dok ih naši nisu proterali.

— Gas? vatre, — gotovo svaku no po nekoliko puta odjekuje šumom. — Ni no u nam mira ne daju, — gun aju sanjivo drugovi, dok iznad nas zuje avionski motori, a piloti traže ciljeve. Vatre su no u za njih dobra meta.

Tridesetog maja cela naša brigada je u blžiini reke Sušeske. Nemci napadaju na naš 3 i 4-ti bataljon, ali bez uspeha. I dalje smo na Dragoš-Sedlu. Debela bukova stabla služe nam kao zaklon.

Prošle godine, skoro u isto vreme bio sam ovde. To je bilo posle Tre e ofanzive. Onda je u ovoj dolini vladala nesnosljiva třina. Sva naselja spaljena, nigde žive duše, sem divlja i skrivene u šumama. Samo iz ikala trava oko zgarišta ku a. Sad je druga ije: borbe traju od jutra do mraka. Jedino je u pogledu ishrane ista situacija: glad i ove kao i prošle godine. Preko dana jedemo srijemušu, koja miriše na luk. Po par e konjskog mesa dobijemo tek kad padne mrak. Zasad je još uvek to od konja, ranjenih i ubijenih u toku bombardovanja...

¹ Ca ani, pripadnici 2-og (a anskog) bataljona.

Proboj te e dalje.

Drugi bataljon upu en je da posedne Bare. Treba obezbediti levi bok naših snaga.

Tre i i 4-ti bataljon, nekoliko dana iza toga, vrše napad na Košur, jednu kosu iznad Tjentišta. Izme u Košura i Bara je breša kroz koju prolazi staza kojom treba da pro u naše jedinice. Nemci su nas preduhitrili i zaposeli ove kose. Napad nije uspeo. Imali smo teške gubitke: 9 mrtvih i 15 ranjenih. Dva dana kasnije napad na Košur je nonovljen. Napad ovog puta vrše: 1 i 4-ti bataljon naše brigade i Šesta isto nobosanska brigada. Koliko se se am raspored je bio slede i: 4-ti bataljon je u centru i napada od Krekova, desno od njega s pravca Tjentišta napadaju Bosanci, a obuhvatom od potoka Hr avka napada 1-vi bataljon. Ni ovoga puta napad nije uspeo, jer je neprijatelj brojan i pruža jak otpor. Dobro su se utvrdili a poja anja im od Popovog Mosta stalno pristižu.

— Šta je to, te je Košur neosvojiv? — postavljam pitanje grupi boraca 4-tog bataljona koja se posle povratka iz borbe odmara pod jednim krošnjastim drvetom.

— E da je nama da se najedemo mi bi smo nj h tamo nau ili pameii — odgovara mi Ljubiša Maksi . Ovako, dok do emo do jurišnog položaja mi više snage nemamo. Nestane nam je baš onda kad nam je najpotrebniha, onda kad nam treba pretr ati onih stot nak metara i sjuriti se u njihove rovove. Istina, dobro su i utvr eni, oborili su debele bukve pa ispod stabala napravili mitraljeska gnezda. Ali, svejedno, kad bi samo nekoliko dana intendanti poboljšali sledovanje vdeslli bi mi njih ...

Doneta je odluka da se prebacimo na suprotnu stranu Sutjeske.

Pod zaštitom mraka i magle spustili smo se niz šumu Dragoš-Sedla i pored Borovna približni Sutješci. No je mra na i ne vidimo reku ali se jasno uje žubor brze vode.

— Lakše ovuda, jedan po jedan — savetuje nam Lune⁴.

Nemci, iako nas ne vide, esto otvaraju vatru oko mosta. Preko nekih rasklimanih dasaka pre osmo Sutješku. Tako je bolje nego da gazimo hladnu vodu, pa makar zapraštalo oko glava.

Razmest'li smo se u šumi iznad negdašnjeg sela Krekova. Kažem negdašnjeg, jer je selo popaljeno a ostala su zgarišta. Za ishranu koristimo iste »intendantske rezerve« — ubijene konje i travu strijemušu.

⁴ Mio rag Milovanovi -Lune, zamenik komandanta 2 brigade. Poginuo 1944. Narodni heroj.

Glavne borbe ovih dana razvijaju se na bokovima prokopa.⁴ — na desnom boku oko Košura i na levom od Gacka gde neprijatelj napada niz Sutjesku i prema visovima Tovarndce. Avijacija je aktivna iako je kišovito vreme pa nam ni to »protivavionsko oružje« ne pomaže. Lete po lepom vremenu, lete po ružnom, lete i danju i no u. No, nije ni njomalako. Oni pokušavaju da nam na ovim položajima spre e probaj. Bacaju jedinicu po jedinicu a mi ih razbijamo. Meni se ini da i ovi uveni nema ki komandanti znaju izgubiti glavu. Umesto da prikupe snage pa da udar bude snažan, oni, im im stigne koji bataljon ili puk, ubace ga u borbu. Izgleda da s nervima ne stoje najbolje.

Naše patrole esto idu ka Jele u. Interesuje nas kako je na Zelengori, a naro ito kakva je situacija oko komunikacije Fo a — Kalinovik. Danas smo dob'li izveštaj od uslovi a⁵ da neprijatelj koncentriše neke jedinice oko Kalinovika i da mu u Sarajevu stalno pristižu sveže snage. Zna i, treba o ekivati postavljanje novog obra a. Izvestili smo o tome Stab divizije.

Lako bismo mi razbili ovo i izišli iz okruženja kad ne bismo morali da ekamo ostale jed nice i ranjenike koji tek u manjim delovima izbjijaju na Vu evo, a najve i deo je još u dolini Pive.

Tre i bataljon stigao je bez optora do Vrbn e. Nakon dana tamo smo uputili i 2-gi bataljon. Njega je na Barama smenila Druga dalmatinska brigada. Neposredno ispred nas nema neprijatelja ve samo na bokovima breše koja je široka od Tjentišta do Suhe. Uzalud se neprijatelj trudi i upinje da prese e ovih nekol'ko kilometara. Naši se ljudi bore nat oveanski, iako su iznureni gla u, stalnim borbama i pokretima, bore se kao da svaki dan dobijaju puno sledovanje hrane. Ta no je da nam nedostaje snaga napada, ali ipak pomalo nagrizamo neprijateljsku odbranu i uz to uspevamo da odbijemo i sve njegove napade ...

U podnožju jedne stene Usovi kog Potoka dimi se vatra. To Mi a, brigadni kurir, pokušava nešto da spremi za ve eru. Lune i ja po osmo da ga obi emo.

— Sta radiš Mi o, — obrati mu se Lune.
M: a drži nož u ruci i obilazi oko ubijenog komordžiskog

Eto malopre ga ubi bomba, žao mi ga je, a gladni smo.

⁴ Radivoje uslovi , obaveštajni oficir 3-eg bataljona.

— Pa mrtav je, šta ga imaš više žaliti.

— Istina, mrtav je, ali, vi znate kako nas je dobro slušao — dodade žalosno Mi a.

Taman smo malo raspirili vatru i komadi i mesa, naničani na štapi u, po eli da mirišu, kad se pojaviše avioni. Verovatno su privu eni dimom i bombe su po ele da se survavaju u duboki potok. Jedna udari u stenu iznad nas pa odbivši se eksplodira desetak metara dalje. Mi se pogledasmo, ali im avioni odoše nastav'smo s poslom.

Pred podne stigosmo na Milinkladu. Ovde je 1-vi bataljon. etvrti je ispred Košura a 2 i 3- i su negde kod Vrbni e. Nas dvojica, Šredoje i ja, raširili smo šatorsko krilo ispod jedne razgranate bukve i legli. Oko nas leže drugovi iz 1-vog bataljona. Tek što smo legli a do e kurir.

— Zovu vas komandant i komesar brigade — saopšti nam.

Pogledah šatorsko krilo na koje sam se bio udobno namestio pa sam pomislio, neka ga, vrati u se. Tek što smo prišli isturenom kamenjaru, a s pravca Zelengore pojavi se devet »Štuka«. Mi smo potr ali da bi se zaklonila One su napravile jedan krug i prvi avion se usmeri na naš kamenjar. Pogledao sam u jedno udubljenje izme u kamenja, bilo bi zgodno da se tu zavu emo, ali, jedna žu kasta zmija leži u uglu i posmatra me. Ovo je njena ku a. U tom prva bomba zagrimi, zmija šmugnu, a ja zauzeh njeno mesto.

Opasnost nam je pretila sa svih strana, ali zasad je najnesposnija ova iz visina. Kad istrošiše bombe i isprazn'še mitraljeske redenike, »Štuke« se sviše u formaciju i žurno odoše da se odmore i pripreme za novi napad. Mi smo stigli na sastanak i saznali za pokret i za nare enje Vrhovnog štaba o zakopavanju teškog oružja.

— Zna i situacija je stvarno teška, kad drug Tito donosi ovaku odluku, — kaže mi Lune dok smo se razilazili.

Pošao sam po svoje šatorsko krilo, kad tamo mesto njega zjapi široka jama; okolo polomljene grane i iskasapljena tela mrtvih drugova.

Kako koji dan do e, borbe su sve žeš e. Napadi neprijatelja su sve ogor eniji a naša iznurenost od svakodnevnog izgladnjavanja sve ve a. Cini mi se da je gladovanje dostiglo svoj vrhunac. Sve više osvajaju misli: kakvo bi uživanje bilo nai i na njivu zrelog žita. Hleb, to je i u snu neostvarljiva želja.

Lakše nam je kad se branimo nego kad napadamo, jer pri odbrani ne moramo praviti pokrete. Ina e, mi smo uvek napad prepostavljalji odbrani.

Oko podne je otvo eo napad sa svih strana. Izvodio se sa dosada nevi enom žestinom. S Košura, u nekoliko talasa, neprjatelj napada prema Milinkladi, a i na Barama Druga dalmatinska brigada ima pune ruke posla. Tamo grmi. O ito je da Nemci koncentri nim udarom na oba boka pokušavaju da preseku prolaz i spre e nam dalji probaj.

Sve njihove napade s Košura odbili smo s 1 i 4-tim bataljonom, i to tako uspešno da ih je za izvesno vreme prošla volja da napadaju. Borci su ih pustili na blisko otstojanje pa onda ošinuli po ni'hovom strelja kom stroju. Ono što nije poginulo pobeglo je nazad i sad, baca ima i artiljerijom, nemilosrdno tu e po obroncima Ozrena. Sigurno e skoro do i i avioni. Na Barama, izgleda, situacija nije dobra, eho borbe se stalno približuje, te se po tome vidi da Nemci tamo imaju uspeha. Da bi sa te strane zaštitili ovu jedinu stazu koja vodi preko Mil'nlkada, deo snaga je otišao na Tisovo Brdo. Nešto kasnije pucnjava se udaljila. Izgleda da su Dalmatinci uspeli da odbace neprijatelja. Mi smo nastavili pokret preko Hravke i dalje uz Debelu Ravan ka Lu kim Kolibama.

Dragojlo⁹ i dalje vu e svoj top i . Taj mali top je međim e brigade. Oteli smo ga na Jajcu prošle godine i puno puta bio nam je od velike koristi a naro ito u borbama na Livnu i Brežić. Dragojlo je uspeo da uveri Štab brigade da ne e dozvoliti da top neošte en padne neprijatelju u ruke a isto tako da nam ne e ometati brzinu pokreta.

Svi podaci koje smo dobili potvr uju da neprijatelju stižu nova poja anja od Sarajeva. Mi to i ose amo po sve snažnij'm napadima na nas. Trebalо bi da se brže probijemo ali iznurene jedinice ne mogu. Pa ukoliko bi one i mogle, sporo pristizanje ranjenika usporava probaj.

*

Kolona polako promi e izme u retkih starih borova. Kad smo se uspeli na plato Katuniš e povolika grupa aviona pomoli se iza zelene šume Trebova Pl. Brzo smo legli, nas nekolicina po livadi u gustu visoku travu. Piloti nisu ni obratili oažnju na nas ve su se ustremili na šumu. Tamo su izru ili bombe. Tuku nemilice: prašina od izrovane zemlje, dim, padaju stoljetna stabla. Mi sve to posmatramo iz zelene livade. Radosni smo, jer smo pre nekoliko minuta, izišli iz te iste šume.

Na Lu kim Kolibama zatekosmo 2 i 3- i bataljon. Sad J^e na okupu itava brigada. Radoja⁷ i Dragog⁸ otkrio jedan

⁹ Dragojlo istojli , komandir Prate e ete 2-ge brigade.

⁷ Radoje Ljubi i , zamenik politi kog komesara 4-tog bataljona *-ge brigade.

⁸ Dragi Milenkovi , lan Politodela 2-ge brigade.

avion. Ga a ih iz mitraljeza i kad je utrošio svu mitraljesku municiju, i ništa im nije u inio, pilot je po eo da puca iz pištolja.

— Nešto nam je vikao — tvrdi Radoje.

— Mora da je vikao »Do ite gore da se predate« — šali se Lune.

Malo kasnije taj bezobrazni tresnu o tvrdo stenje Treskavca. Uživali smo gledaju i kako sagoreva u plamenu. Nije poznat strelac koji nam je pri inio ovo zadovoljstvo.

S bataljonima smo poseli položaje prema Treskavcu i Košuti. Nalazimo se na vrlo uskoj prostoriji. Neprijatelj misli da je došao momenat da nas uništi na ovom platou Lu ke Kolibe — Vrbni ke Kolibe, kad mu to nije uspelo u kanjonu Pive i u dolini Sutjeske.

Po ceo dan avioni urlaju iznad naših glava, bacaju bombe raznih težina, tu e nas artiljerija svih kalibara. Svud oko treći od eksplozija; lete komadi železa, zemlje i kamenja, a vazduh tužno miriše na barut. Povrh svega toga nema se šta da jede. Zbijeni smo sa itavom brigadom u pre niku od dva kilometra.

I ovog dana svi pokušaji Nemaca da probiju našu odbranu, bili su uzaludni. Nave e, morali su se zadovoljiti istim položajima s kojih su jutros pošli u napad. Mrak je po eo da se spušta ...

— Mi se ve eras probijamo — javiše nam iz Štaba Prve divizije. Oni su branili položaje prema Ljubinom Grobu i dalje levo. S tuacija se ovim komplikuje. Zato je komandant naše brigade, Ljubodraguri, pošao kod druga Tita. Vratio se tek ujutru. Saopštio nam je da moramo i dalje ostati na istim položajima. Drug Tito nam je nared o da ne dozvolimo Nemcima da probju našu odbranu. Položaje koje je držala Prva divizija treba da zaposedne etvrta crnogorska brigada. Ona ve stiže iz doline Hravke. Culi smo da je drug Tito ranjen. To je za as saznala cela brigada. Svi borci su hteli o tome što više da saznaju: kad je ranjen, od ega, gde, kako, je li teško? Pitanja su padala jedno za drugim. Zaboravili smo na glad i umor. Bilo nam je teško što je ranjen, ali smo bili presre ni što je ostao živ.

Deseti jun. To mi je najteži dan od po etka rata, iako napad neprijateljskih jedinica na našu brigadu nije bio tako izrazito jak kao ju e.

Na nas, razmeštene po šumarcima oko Luh i Vrbnih Koliba, srušio se strahovit udar avijacije, artiljerije i minobaca. Od eksplozije tolikih bombi pucalo je, grmelo, stvorio se takav pakao da ovek ne može verovati da tu još ima živih ljudi. Verovali smo u etvrtu proletersku brigadu koja je

ogor eno branila položaje na Ljubinom Grobu ali nas je njena sudbina brinula, jer smo po ja ini borbe mogli dobro da ocenimo u kakvoj se teškoj situaciji nalazi.

Jedva smo ekali no i pokret da idemo cdavde pa bilo kuda. Tek predve e borba na Ljubinom Grobu malo se utiša. Težak i tužan izveštaj stiže. Gotovo cela eta pala je brane i ove položaje. Nekoliko preživelih drugova moral je da se povu e s položaja, ali ni Nemci nisu imali snaga da ih posednu. Izginuli su i oni u tolkoj meri, da su, tako e, morali da se povuku. Ostala je ugažena prole na trava, smrvljena i krvava.

— Ve eras se probijamo — obavesti nas Lune.

— Ve eras se probijamo — obaveštavaju borci jedan drugoga u prolazu. Svima je milo što se kre e iz ovog pakla.

Probijamo se u dve kolone. Glavnina: leva kolona: etvrta crnogorska, Majevi ka, Sedma krajiška. S njima ide i Vrhovni štab. Oni se probijaju Dravcem kojim se prošle no i probila Prva divizija, prema Balinovcu.

Naša desna kolona u sastavu: Druga dalmatinska, Šesta isto nobosanska i naša Druga proleterska brigada. Probijamo se preko Vrbni e ka platou Zelengore i Ratkovcu. Naša brigada je u prethodnici.

Nije nam ovo prvo probijanje iz obru a. U ovoj ofanzivi još od Vu eva mi se stalno probijamo. Na Vu evu smo probili prvi obru , a na Sutjesci drugi. Ovo probijanje moglo bi biti tre e, ali s obzirom da smo dosad uvek stzali da stvorimo dovoljno široke breše i vodili borbe, uglavnom na bokov'ma breša, to su za našu brigadu proboji bili lakši. Ali ovde neprijatelj je postavio obru svuda okolo i pokušava da taj obru stesni što je mogu no više i da nas tako uguši. Zato je ovo probijanje najteže. Ipak samo da se krene i to što pre.

Krenuli smo kad je mrak ve dobro pokrio zemlju i dok su se po nebu jurili oblaci.

Nare ena je najve a tišina. Niko ne zna gde je neprijatelj. Može iza svake bukve da plane rafal. Zato idemo pažljivo. Pokušavamo da ocenimo na kom otseku no as nema neprijatelja. Dosta smo se sporo spustili ka Vrbni koj Reci. Ko izgubi vezu mora da uti i da se snalazi po tragu. Veza ... veza..., nije^ se smelo uti, te su komordž je ono malo konja što je preživelo terali da idu brže da ne bi izostajali.

Svi e zora. Spuštamo se u neki potok. Kolona polako prelazi i po injemo da se penjemo uz vrlo strmu stranu. Magla Pokrila dol'nu. Ne možemo da ocenimo gde se nalazimo. Ali, cim se magla malo razvukla udesno, ugledali smo na padini ku e sela Vrbni e. Nemci su nas primetili i »šarci« po eša da

nas zasipaju vatrom. Grupa Nemaca je potrala da bi pre nas zaposela kosu Stružnskog Brda. Naša je prethodnica upinjala poslednje snage da na brdo izbjije pre njih. Borba je oštra. Ne obaziru i se na neprijateljsku vatrnu pokret se nastavlja i kolona se vijuga uz brdo.

— Brže, brže drugovi — žurimo borce da bi pre Nemaca stigli na kosu.

— E, kad bi imali snage odgovaraju nam oni — a njihova ispijena lica potvrda su teških borbi i gladovanja proteklih dana.

Borba otpoje na elom otseku probaja. Na vrh Stružinskog Brda stigli smo gotovo istovremeno i mi i Nemci. Istovremeno odjeknuše rafali njihovih »šaraca« i eksplozije naših ruknih bombi. Njima st'žu poja anja od Vrbni e a mi izbijamo jedan po jedan iz potoka. Kairo ko pristiže — borci i starešine — razvija se u strelja ki stroj. Ovog puta Nemci nisu izdržali naš napad. Bombe su odnele pobedu nad »šarcima«.

Prikupili smo se na jednom pošumljenom uzvišenju koje se zove V. Grebac. Svuda okolo uje se borba. Za kratko vreme natralo je na nas nekoliko grupa Nemaca. Neki su bežali ispred crnogorskih bataljona, a bilo ih je koji su bežali a da ih n'ko nije ni gonio ve samo što se ula borba na sve strane. A možda su bili razbijeni još ju e od Prve divizije, pa su se izgubili po ovim nepreglednim šumama. U nekoliko takvih okršaja poginulo nam je nekoliko drugova. Istina, nisu ni Nemci olako prošli. Borbe su bile žestoke, sudari iznenadni, te je dolazilo do gušanja i do borbe noževima. Ocenili smo da se u ovakvoj situaciji jedinica treba da drži na okupu, jer se tako ima najviše snage pa ma otkud neprijatelj napadao.

Oko podne krenuli smo dalje. Put nas je vodio preko livada i pašnjaka prošaranih etinarima. Sunce pripeklo te ovako ne'spavani i bez hrane jedva se kreemo. Kod jednog potoka koji proti e kroz široku livadu stali smo da se odmrimo. Sa elu gledamo za elje brigade. Prilično nas je istanjila ova ofanziva. Mnogo je drugova progutala, mnogo ih je ostalo po brdima i uvalama oko Vučeva, Košura, Sutjeske i pored bistre Hravke. Oni su pali a borba za slobodu se nastavlja.

Ko je prvi po eo ne znam, tek jedan po jedan svi smo po livadi tražili travke, one za koje smo smatrali da se mogu jesti, da bi bar malo utolili glad.

— Hajde, šta ovo radimo, treba da kreemo — prekide nas Krcun — i kolona nastavi put. Zano ili smo na Ratkovcu.

Kuriri umesto da uhvate vezu sa štabom naše divizije, uhvatili su vezu s Prvom, koja je ovih dana vodila žestoke borbe s Nemcima od Balinovca do Jele a. Njihov zahtev da

obezbedimo zonu probaja od Zäkmura, Ljubine i Vrbn'ce, izvršili smo. Ali nema ke jedinice koje smo ju e raspršili pri probaju nisu se pojavljavale. Prema Sutješci i dalje se uje artiljeriska vatra i avioni lete u tom pravcu. Izgleda, oni misle da je glavnina još tamo.

im je pao mrak krenuli smo dalje. Išli smo celu no , ili bolje re eno, više smo stajali nego išli. Kolona malo — malo, pa zastane. Mrak je tako gust u ovoj šum', a debele žile prepre ile se po blatnjavom putu. Jedan drugoga ne vidimo, samo se uje šljapkanje nogu i prigušene psovke nekog sanjivog druga koji je preko neke žile posrnuo u blato. Kad je svanulo, vidimo da smo u toku cele no i prešli svega nekoliko kilometara. Zato sada idemo brže. Spustili smo se ka selu Rataj, u dolinu punu magle. im je sunce prosulo svoje zrake pojaviše se avioni. Bombe ba ene na našu kolonu odjekuju po dolini reke Govze i nekog potoka s duboko use enim stranama pored koga smo prolazili.

Dole, u dolini Bistrice i oko ceste Kalinov'k — Fo a borba je ve u toku. Novi obrub ispre io se pred nama. Prva divizija ve se sudarila s njim. Spuštamo se n'z neku napuštenu šumsku prugu i sve više se približavamo pucnjavi. Kad smo se približili Nemc'ma uputili smo dva bataljona da zaštite prolaz ostalim snagama, jer Nemci niz kalinovi ki drum vrlo žestoko navaljuju. Najpre smo uli huku motora a kasnije se iz Ocrkavlja pojaviše i tenkovi. Pored tenkova tr karaju pogнуте prilike u zelenkastim uniformama. Vatra koju po njima otvoriše naši 2-gi i 3- i bataljon, a i neke druge jedin ce, primora neprijateljske vojнике da se povuku do serpentina na putu. Odatle su pucali bez prestanka.

Mi smo ubrzali pokret. Kolona se dohvatala ceste. Huka motora zaglušava dol nu. Pristigli avioni pokušavaju da nas zaustave kad ve to nisu uspele kopnene snage. Od te huke i eksplozija nismo ni uli kad su nam se približili tenkovi s pravca Fo e. Uspeo sam da pretr im petnaestak metara i da se dohvativim severne strane puta. Jedan je tenk st'gao do mosta i tu e po prelazu. Neki naši borci zatekli su se pod mostom i tu se š u urili. ekaju da ova neman pro e, ali tenk stoji kraj samog mosta i puca li puca.

Prate a eta sa svojim top i em je u onom delu brigade koji još nije prešao cestu.

Iza jednog debelog hrasta posmatram dejstvo tenkova. Mislim da mi je debelo drvo dobra zaštita. Me utim, kad u blizini jedna topovska granata probuši debelo hrast, kao da je od sira napravljen, videh da je najbolje le i, te to i Uradih.

Posada namešta svoj top i .

— Organizuj dalji prelaz — naredi mi komandant uri .

Nisam verovao da e ovaj mali Dragojlov top i mo i nešto naškoditi onoj grdosiji od elika, koja od mosta neprekidno tu e i spre ava naš prelaz. Iza velikog tenka su još dva nešto manja. U ovoj opštoj kanonadi topova i avionskih bombi nisam ni primetio pucanj našeg topa. Tek kad sam iz jednog zaklona hteo da pretr 'm u drugi i kad sam pogledao prema tenkovima, videh da se prvi puši. Onda sam spazio kako posluga našeg topa užurbano gada. I drugi tenk ošte en zatetura se po cesti ali zama e za brežuljak. Zama e i onaj tre i. Kad su tenkovi pobegli prelaz se nastavi.

Naše su tobdžije veselo rasklopile svoj top i nastavile pokret. Drugovi koji su se zaklonili ispod mosta otresli su zemlju i nesigurno izvirili, a zatim potr ali preko ceste obilaze i tenk koji je kao gomila gvož a bezopasno stajao po kraj puta.

Artiljeriska paljba od Fo e i Kalinovika vrlo je jaka. Tuku granatama nasumice po brdima, tuku svud tamo gde misle da nas ima. Napad avijacije je sli an onome koji smo preživeli na Lu k'm Kolibama. Eskadrila za eskadrilom je doletela, sipala bombe na grupe boraca, na pojedince, tukla po šumarcima i ku ama. A neprijateljski pešadijski delovi potpomognuti ovolikim eksplozijama jurišaju, borba se vodi na sve strane, a naro 'to ispred Nozdre. Naše jedinice pra ene mirisom baruta i stalnim eksplozijama, nastavlju proboj uz dolinu.

Nailazimo na napuštena sela. Ljudi, žene i deca, sve se razbežalo od avijacije. Gladni drugovi upaju rani luk iz bašta i jedu ga bez hleba.

— Bolji je nego srijemuša — dobacuju jedan drugom.

Predanili smo u selu Mazlini. Slede e no i prebacili smo se u Jami e. Divna je Jahorina planina u ovo doba. Nju poznam iz januara 1942 godine. Sad u junu izgleda mnogo lepša: s bujnom zelenom travom, hladovinom od omorika i smreka. Kad smo se po eli spuštati njenim stranama zašli smo u guste šume. Sad nam ni avioni ne mogu ništa. Uzaludan im je trud da obaveste svoje komandante kuda se kre emo. Gazimo po debelom šumskom pokriva u nataloženom nizom godina. Ide se daleko veselije. Ljudi su ipak nešto više dobili ovih dana od svojih intendantata i kuvara, a i svakodnevne borbe su prestale.

U Marisolima, malom seocetu s drvenim kuama gde doma ini zamišljeno huk u drže i ruke pod pojasmom, dobili smo nare enje za prelazak preko železni ke pruge Sarajevo — Višegrad. Pored pruge prolazi i cesta.

Užurbali su se meštani da nam pomognu da bismo što
„krenuli. Ponovo su jedinice nestale u gustoj jelovoj šumi.
prošli smo pored Hajdu ke esme, Na akovog Gaja, prema
železni koj stanici Vitez. Nju treba da zauzmemo i da od Sarajevo
obezbodimo levi bok ostalim našim snagama koje se
probijaju izme u Podgraba i Pra e. Usput smo saznali da su
Nemci ovih dana dovla ili poja anja na prugu. Zato su se oni
u utali. Misle da nas iznenade. -

U prethodnici je 4-ti, za njim 1-vi bataljon, a onda ostale
jedinice brigade. U zoru borci prilaze stanici. im smo izbili
iz šume sukobili smo se s nema kom posadom. To nas nije baš
ni malo obradovalo. Prihvatali su borbu, ali su morali da po-
begnu zajedno sa svoja dva tenka. Avioni su se odmah stvorili
iznad naših glava. Tukli su našu glavninu koja je prelazila
prugu i zamicala u šumu prema selu Hoti ina.

Posle prelaska pruge išli smo tako kroz šumu dok odjed-
nom nismo izbili pred nekoliko ku a sela Pribulje. Zene u
duga kim belim košuljama prigrilile su isto tako obu enu decu
i gledaju u nas, kao da smo sišli s neba.

— Pa otkud vi, etnici kažu da vam se utro trag — ude
se one ne veruju i da smo partizani.

Lune i ja prolazimo seoskim putem i odjednom se pojavi
mali avion. Leteo je nisko, na oko pedesetak metara. Kad nas
je pilot ugledao odmah se okomi na nas. Po e bacati male
bombe. Mi smo se sklonili iza neke ograde iako to nije nikakav
zaklon. Pa kad pilot vide da nam bomba ništa ne može on
upotrebi mitraljez. Okretao se i pucao dosta dugo, ali mu ni
to nije pomoglo kad on kao da se naljutio, te odlete prema
Rajlovcu.

Prikupljali smo se u selima Ran i i, Sip i Pribulje. Pro-
šlo je podne i radujemo se Mi inom ka amaku. Odjednom
zapuca i to vrlo blizu. Meci fiju u oko naše brvnare. Doma ica
izle e ku e i upaju i kosu, pobeže prema potoku.

Neprijatelj nas je napao s jednom kolonom od Stambol i a
a s drugom od Pala. Iskoristili su šumu i privukli nam se
neopaženo. Ovog puta zatekli su nas nespremne. Mislili smo
da nas u ovim šumama ne e tražiti, ali smo se prevarili.

Lune se ljuti na Grebi e.

— Zaspali su pa nisu postavili obezbe enje — izveštava
°n štab brigade i predlaže da odmah nastavimo pokret. Predlog
je usvojen.

Zano ili smo ispred sela Bogovi a a potom smo sutradan
zašli u visoku planinu Romaniju pokrivenu gustim šumama.

Tako smo 18 juna 1943 godine probili i ovaj zadnji obru
¹ nas tavili pohod po isto noj Bosni.

⁸ Sutjeska II

Teško je preneti na hartiju sve ono što smo ose ali i što smo doživeli tokom mesec dana ofanzive. To su bili napor i za koje je teško verovati da ih ljudi mogu podneti. Drugovi su dolazili do krajnje granice fizičkih mogu nosti. Bilo je slučajeva da se nisu sklanjali od artiljeriskih granata ili od naleta avijacije, jer nisu imali više snage i za taj napor. Primera predaje nismo imali, prosto, mogao bih reći, da se odnos fizičkih snaga, koje su slabile, proporcionalno povećao moralnom snagom, svesnom hrabrošću i neograničenim poverenjem u oveka koji je bio tu s nama, delio sve teškoće i brinuo o nama. Mi smo znali da će nas drugi Tito iz ove borbe izvesti, i ne samo izvesti, nego da ćemo biti i pobednici.

I ovog puta pobedu je odnela moralna snaga nad tehnikom i brojnom nadmoću neprijatelja.

Nikola LJUBIĆ

E T V R T A P R O L E T E R S K A

danim kada su se od pojedinih odreda i bataljona stvarale prve veće jedinice Narodnooslobodilačke vojske, nastala je i etvrtka proleterska brigada. Ona je formirana 17. juna 1942. godine kod sela Vrbnje (u šumi između Vrbnje i Zaostrice i Kruševa) od partizanskih odreda: Lovenskog, Zetskog, Komskog, Durmitorskog i »Bijeli Pavle«, koje su sa injavali sinovi i kćeri crnogorskog naroda, prekaljeni u toku itave jedne godine u teškim borbama sa italijanskim okupatorom.¹ Toga jutra borci nove, etvrte proleterske — susreli su se prvi put sa svojim Vrhovnim komandantom, uličnjegove rije i, njegov pozdrav i zapovjest. Te rije i govorile su im o teškoj ambi koju ih ekaju i pobojama koje će izvojavati. O slobodi koju kujemo i novom društvu koje ćemo izgraditi. To su bile riječi njihove Partije. One su zagrijevale srca boraca i osvjetljavale im dalji put, put zajedničke borbe sa ostalim narodima naše zemlje. Brigada je pošla dalje, na nova područja borbe u Bosnu, Hrvatsku, Dalmaciju, Srbiju. Borila se asno, uporno i hrabro. Njeni borci su ginuli, ali je iz dana u dan rasla, popunjavalala se novim borcima iz sela i gradova sa područja na kojima je ratovala.

Li I kada se sredinom aprila 1943. vratila ponovo u Crnuoru, u njenom sastavu su se, pored preostalih boraca iz Crne reježdakojih je bila i formirana, nalazili i borci iz Bosne,

b'čak ^{Bri}Sada je upočetku imala pet bataljona, ali zbog velikih gumenja vratilo su se, Kupresu (63 mrtva i veliki broj ranjenih), gdje su Popunjeno 2. tretij 1¹ 4 bataljona rasformiran je 4-ti i njegovim ljudstvom

h

Dalmacije i Hrvatske. U Crnoj Gori je do ekana, kao i sve druge naše jedinice, sa velikim oduševljenjem naroda ija vjera u pobjedu nije bila pokolevana u žestokim jednogodišnjim okupatorsko- etni kim terorom, niti njihovom propagandom o uništenju partizana. Iako ve iscrpena, Crna Gora je našla mogu nosti da svoje prorije ene brigade popuni novim ljudstvom. U njihovim redovima ponovno su se našli i oni lanovi KP i SKOJ-a koji su oslobo eni iz logora i zatvora zamjenom za Italijane zarobljene na Javorku (nikšii kom).²

U boju na Javorku Brigada je došla do novog oružja i opreme, koji su joj korisno poslužili za nove borce. Tako je ova prekaljena proleterska jedinica — iji su se visoki borbeni duh i ratni ki moral još više razbuktali željom da se razbijetni ki pokret i ponovo oslobodi Crna Gora — do ekala Petu ofanzivu potpuno spremna.

Poslije razbijanja neprijatelja na Javorku, brigada se (bez 3- eg bataljona) prebacila ka južnim padinama Sinajevine (Strug — Malinsko), a njen 3 bataljon, koji je ušao u sastav Udarne grupe bataljona za dejstvo prema Bio u, zadržan je u rejonu s. Lukova.³ Savla uju i usput otpor etnika, brigada je 14 maja izbila (preko Sirkovca i Dragovi a Polja) sa 2 i 5 bataljonom zapadno od Kolašina, neposredno ispred komunikacije Kolašin — Matešovo, dok je 1-vi bataljon upu en u rejon s. Li ješnja, gdje je vodio borbu sa etnicima. Stab brigade sa intendanturom nalazio se u s. Bistrici.

U vezi sa odlukama donijetim na savjetovanju u Kruševu (8 maja) trebalo je da Prva i Druga proleterska divizija zauzmu Kolašin i Moj kova i omogu e Glavnoj operativnoj grupi dalja dejstva ka istoku. Napad na Kolašin trebalo je da po ne 17 maja, ali je ve 15 maja osuje en iznenadnom protivofanzivom

² Na Javorku su (30 aprila — 1 maja) Druga proleterska (bez 3 i 5 bataljona), Peta crnogorska i etvrta proleterska brigada uništile jaku italijansko- etni ku formaciju (bataljon iz divizije »Ferara« oja an artiljerijom, inžinjeriskom etom, etom tenkova i etnicima) i zaplijenile: 7 tenkova, 17 kamiona, 4 topa, 10 minobaca a, 8 mitraljeza, 6 radiostanica i dr. Napadaju i sa jugoisto ne strane, etvrta brigada je do ekala i dijelom uništila jedan italijanski bataljon oja an tenkovima, Koji je pošao da se 1 maja probije iz Gornjeg Polja ka Javorku, u pomo opkoljenim snagama, a zatim se okrenula protiv neprijateljskih snaga koje su pokušale da se sa Javorka probiju prema Nikši u.

³ Udarna grupa bataljona (3- i etvrte i 2-gi i 4-ti bataljon Pete brigade, a kasnije su se pridružila i dva slaba bataljona Zetskog odreda) pod komandom Nika Strugara, zamjenika komandanta etvrte brigade, krenula je 12 maja preko Nikši ke Zupe ka Bio u da zatvori pravac Podgorica — Matešovo. Poslije razbijanja jake grupe (oko 4.000) etnika u rejonu s. Radov a i s. Kopilja (12 i 13 maja), Udarna grupa je u rejonu Bio a, no u 15/16 i u toku 16 maja, okružila i uništila štab 383 italijanskog puka sa njegovim 3 bataljonom. Bataljoni su se poslije tog (18—22 maja) povukli u sastav svojih brigada.

njema ke 1 brdske divizije u zoni izme u Brodareva i Kolašina. Toga dana su dijelovi borbene grupe »Salminger«⁴ forsirali Taru kod Kolašina. Drugi i 5 bataljon su posjeli položaje Umovi i Gornje i Donje Vu je i odbili njema ke prethodnice koje su popodne pokušale da ovladaju ovim položajima. Prvi bataljon i dalje vodi borbe sa etnicima u rejonu s. V. i M. Duboko — s. Liješnje — s. Višnje.

Sjutradan, 16 maja, bataljoni su održali položaje i pored jake neprijateljske artiljeriske vatre. Oko 11 asova neprijateljski dijelovi (oja ana eta) su, koriste i maglu i susnježicu, neopaženo izbili na greben G. Vu je (k 1688) u pozadinu 2-og bataljona. Energi nim protivnapadom jedne naše ete podržane vatrom bataljonskih mitraljeza i minobaca a Nijemci su zba eni sa k. 1688 i do mraka naba eni preko Umova na litice Lipovske grede, gdje su potpuno uništeni (mnogi su izginuli ska u i u provaliju).

Sljede ih dana dolazi do oštih borbi. U toku 17 maja Nijemci su jakom artiljeriskom vatrom pritisli naše položaje na Vu ju, vrše i "u isto vrijeme pokrete jakim kolonama kroz Lipovo prema Vratlu i Jablanovom Vrhu. Sjutradan brigada uspijeva da u dolini Plašnice (ispod Umova) okruži neke dijelove njema ke borbene grupe »Daumiler«. Prepostavljaju i da se radi o pripremama za napad na Kolašin, Nijemci uvode ja e snage (od Kolašina i Lipova), osloba aju okružene dijelove i vrše snažne napade na položaje 2 i 5 bataljona. Oko podne jedna ja a neprijateljska kolona izbija na desni bok 2 bataljona koji je prisiljen da se pod jakom unakrsnom vatrom neprijatelja povu e na položaje sjeverozapadno od s. Bistrice. I 5 bataljon se povukao po nare enju štaba brigade. U toku 19 i 20 maja 2 bataljon vodi borbu sjeverno od s. Konjev Laz, održavaju i vezu sa dijelovima Sedme krajiške brigade. Tih dana neprijatelj vrši jako dejstvo artiljerijom i avijacijom.

Zbog sve ozbiljnije situacije u rejonu Kolašina, nareno je da se i 3 bataljon vrati u sastav brigade (na prostoriju s. Liješnje — s. V. i M. Duboko).

U toku 20 maja Štab Druge divizije nare uje da se brigada prebaci na prostoriju Boan — Krnja Jela, stim da na Vratlu i Gornjoj Mora i ostavi jake zaštitne dijelove. Ona je imala zadatku da, zatvaraju i pravac preko Vratla, usporava nadiranje neprijatelja (grupa »Salminger«) ka Savniku, dok su ostale dvije brigade Druge divizije (Sedma krajiška i Druga dalmatinska) imale da zatvore pravac koji od Mojkovca, preko Sinjajevine i lijevom obalom Tare, vodi ka Zabljaku. Na

⁴ Grupa je bila sastava: 98 brdske love ki puk, 2 divizion 79 brdskog artiljeriskog puka (bez jedne baterije) i jedna eta 54 pionirskog bataljona.

osnovu ovoga brigada je posjela južne i jugoisto ne padine Siničajevine — dijelovi 2-og bataljona zadržali su se u rejonu Katuna Vratio, gdje je u toku no i 20/21 maja stigao i 1-vi bataljon, poslije povla enja sa prostorije V. i M. Duboko.

Peti bataljon koji se tako e povla io ka Sinjajevini, uputen je (vjerovatno 19 maja) usiljenim maršem preko Javorja, planine Lole, s. Gvozda i s. M. Oraha u s. Sipa no, da neprijateljskim snagama iz rejona Lipova Ravan — Gornje Polje — Jasenovo Polje sprije i izbijanje na komunikaciju Nikši — Šavnik. Bataljon je, poslije 24asa napornog marševanja, uzoru iznenadio Nijemce kod s. Šipa na i natio im osjetne gubitke. Na tom pravcu je sadejstvovao Petoj brigadi u odbijanju pokušaja neprijatelja da se probije ka pomenutoj komunikaciji i dalje ka Šavniku, a zatim se po nare enju priklu io ostalim snagama etvrte brigade i nastavio pokret ka Mratinju.

Tre i bataljon, koji se prebacio usiljenim maršem od Bihaća ka Sinjajevini, iznenadio je etnike u rejonu s. Trmanja. Pojava partizana sa tog pravca jako ih je zbunila, tako da su, na zahtjev komandanta Udarne grupe (koji je bio sa 3-im bataljonom), upo etku pristali da prikupe podatke o kretanju Nijemaca, kao i o mjestu etvrte brigade. (Pretpostavljeni su vjerovatno da se sa juga kre u ja e partizanske snage.) Međutim, sjutradan mijenjaju odluku — odbijaju da bataljonu daju hranu i zahtijevaju da odmah napusti »njihov teren« i vrati se istim putem ka Bihaću. Nijesu dozvoljavali pokret u bilo kom drugom pravcu. Kada je u toku dana stiglo nare enje iz Štaba Druge divizije (preko Štaba Pete brigade) da bataljon napusti rejon Morače i da se, izbjegavaju i po mogu stvu borbu, najhitnije prebaci u rejon Boana, etnici postaju još drskiji — prijete da e svaki pokret na sjever sprije iti silom. U takvoj situaciji donijeta je odluka da se pod borbom probija preko Bara Bojovića ka selu Strugu. Etnici su se bez otpora povukli desno i lijevo od pravca kretanja, tako da je bataljon u toku 22 maja stigao u Bare Bojovića, a sjutradan se prebacio preko Štirnog Dola za s. Strug. Odatile se 25 maja prebacio za Sirovac (preko Boana) i posio položaje na Javorju i Tjentu.

U toku 22, 23 i 24 maja neprijatelj prati pokret jedinica Druge divizije, ali dejstvuje obazrivo. Da bi što više usporila nadiranje dijelova grupe »Salminger«, etvrti brigada vrši no u 23/24 (ili 24/25) maja protivnapad na Jablanov Vrh (tt 2203). Drugi bataljon uspijeva da iznenadnim napadom izbaciti Nijemce iz nekih bunkera i rovova, ali nije uspio da potpuno ovlađa Jablanovim Vrhom. Iako napad nije do kraja uspio, ipak je zadržao nadiranje dijelova 1 brdske divizije na tom pravcu sve do 27 maja i omogu io da se izvrši predvi eno pregrupisavanje snaga Glavne operativne grupe. U toku 25, 26 i

27 maja brigada se nalazi još uviјek na istoj prostoriji, na pozajima Starac (k 2021) — M. Starac (k 1921) — Vratio (sa 3 bataljonom na Javorju), a zatim se povla i pravcem Krnja Jela — Boan — Tušina — Slatina — Mljeti ak.

U to vrijeme je lijevo krilo SS divizije »Princ Eugen« odbacilo naše snage (Sedmu krajisku i Desetu hercegova ku) na pravcu Gacko — Goransko i energi no produžilo ka Pivi teže i da se što prije do epa prelaza kod Goranskog i Plužine. Usmjeravaju i dejstva naro ito ka Mratinju, Nijemci su žurili da ovladaju ovim za nas u to vrijeme vrlo osjetljivim prelazom. Da bi to osujetio, Vrhovni štab, koji je u to vrijeme ve bio donio odluku za proboj preko Sutjeske i Zelengore u pravcu **Bosne**, naredio je Drugoj proleterskoj diviziji da i etvrta brigada krene preko Pive na gata ki pravac. Divizija (sa etvrtom proleterskom, Sedmom krajiskom i Desetom hercegova kom brigadom) imala je zadatak da razbijje lijevo krilo SS divizije »Princ Eugen«, a zatim da produži ofanzivna dejstva ka liniji Gacko — emerno — Suha. Na osnovu ovog nare enja (primljenog 28 maja) brigada produžava pravcem Mljeti ak — Kornarica — Boban — Nikolin Do — Bori je — Piš e — Vojnovi i, gdje je zano ila 29/30 maja, uhvativši vezu sa Desetom hercegova kom i Sedmom krajiskom brigadom koje su se prebacivale preko Pive kod Mratinja.

Ovaj usiljeni marš izvršen uskim planinskim stazama, po veoma teškom terenu, po danono noj kiši sa snijegom skoro bez odmora i sna, u kome su za tri dana savladane tri planine (Sinjavačina, Treskavac, Pivska Planina), u velikoj je mjeri iscrpao ljudstvo. Sa brigadom se kretao i veliki broj naroda koji nije hteo sa ekati ponovo neprijatelja.

Sjutradan 30 maja brigada je prešla Pivu preko vise eg mosta i prikupila se kod Mratinja. Iste veeri 2 i 3 bataljon izlaze uskom stazom na katun Javorak, gdje se ve razvila oštra borba u susretu izme u dotle pristiglih dijelova Sedme krajiske i Desete hercegova ke brigade i. njema kih snaga koje su, nadiru i s juga, težile da preko Javorka ugroze prelaz kod Mratinja. Ovoga dana Vrhovni štab nare uje da etvrta proleterska, Sedma krajiska i Deseta hercegova ka brigada, pod komandom Štaba Tre e divizije, razbiju neprijatelja koji nadire pravcem Plužine — Javorak — Mratinje i oslobole pravac Krstac — Plužine — Miloševi i — Stabna — Izgori — Grab.

Tako u rejonu Javorka dolazi do ogor enog sudara. Odbacivši neprijatelja sa Javorka, sve tri brigade su preduzele (31 maja oko 19 asova) opšti napad preko Štirna i Brjeva na nje p snage koje su se nalazile na lijevoj obali Vrbni e, izme u •Plužina i Stabna, i to: etvrta brigada u centru, preko Štirna

ka Bu nju; desno Deseta hercegova ka (ka Sedlarima i Stabnu), a lijevo Sedma krajška (ka Brljevu). Pri tome su se kolone brigada me usobno pomagale. Borba je trajala skoro cijelu no i sjutradan. No, a usto gusta šuma i magla otežavali su orijentaciju, preglednost i kretanje tako da su pojedine jedinice tek uzoru uhvatile dodir sa neprijateljem. U dvo asovnoj borbi prsa u prsa neprijateljski dijelovi su odba eni ka Budnju i u dolinu Vrbni e. Me utim, otpor sa kose južno od sela Brlejava, gdje je u toku no i blokirana ve a grupa Nijemaca, bio je vrlo jak. U napadu su, pored dva bataljona etvrte, u estovali i dijelovi Sedme krajške brigade. Svi pokušaji da se ova grupa u toku dana (1 juna) uništi, ostali su bez uspjeha. Iako su bili zbijeni na uzak prostor i izloženi velikim gubicima, uspjeli su da cio dan i sljede e no i do zore (kada su im stigla poja anja) odbiju sve naše napade. Kiša, esto pravi pljuskovi, i otpor opkoljene njema ke grupe usporili su gonjenje onih neprijateljskih dijelova koji su se razbijeni povla ili u dolinu Vrbni e.

I kod Budnja je neprijatelj pružio žilav otpor koji je slomljen jurišem tek oko podne 1 juna, uz podršku jake minobaca ke vatre. Dok su 1-vi, 2-gi i 3- i bataljon napadali na Budanj, 5-ti je odbijao protivnapade jakih snaga od Stabna. Razbijeni Nijemci su se povukli preko Budnja i Miloševi a u dolinu Vrbni e, a za njima su uskoro izbili i naši dijelovi. Trebalo je u initi još samo jedan ve i napor sa prostorije Miloševi i — Stabna (za ovo su ve bile grupisane snage etvrte i Desete brigade) pa da se razbijeni neprijateljski dijelovi odbace prema Goranskom. Me utim, u tom momentu neprijatelju pristižu svježe snage. Nijemci su, uo avaju i važnost ovih položaja, prebacili sa Komarnice nove snage (vjerovatno iz 13 SS puka divizije »Princ Eugen«) i pokušali da još u toku no i 1/2 juna okruže brigadu na prostoriji Budanj — sjeverni dio s. Miloševi a. Blagodare i zalaganju i energi nom dejstvu 5-og bataljona iznad sela Miloševi a, brigada je uspjela da se izvu e u pravcu Štirna.

U toku 2 juna Nijemci su preduzeli s juga snažan napad izme u Pive i Sutjeske, sa težištem ka Javorku, što je prisililo brigade (etvrtu, Sedmu i Desetu) da se izvuku iz doline Vrbni e i poyuku bliže Javorku — etvrtka brigada se povla ila pravcem Štirno — Javorak. Kada su popodne istog dana i neprijateljske snage preko Vlasulje odbacile obezbje enje sa Smrekovca (iz Desete brigade) i ugrozile pravac Presjeka — Mratinje i kada je pritisak preko Miloševi a postao vrlo jak, situacija se još više pogoršala. Vrhovni štab odustaje od namjere da se neprijatelj odbaci južno od reke Vrbni e i osloboodi pravac za Grab, te se na ovom sektoru jedinice ograni avaju uglavnom

na odbrambena dejstva, stim što je nare eno (no u 2/3 juna) da se etvrta brigada povu e sa ovog pravca i uputi na sektor Sutjeske — u sastav svoje Druge divizije.

Brigada je u toku no i 3/4 juna povu ena ka Mratinju, stim što je front prema Javorku skra en — njen dio preuzeala je Deseta hercegova ka brigada. etvrta je dobila zadatak da sa ostalim snagam Druge divizije izvrši proboj pravcem Suha

Gornje Bare — Konjske Vode i dalje preko Obija i Umoljana ka srednjoj Bosni.

Do Mratinja brigada se uglavnom uredno snabdijeva hranom. Raspolagala je izvjesnim rezervama brašna, stoke za klanje i tovarnih grla. Istina u toku borbi i pokreta nije se uvijek moglo kuhati. Ali, ni u borbama kod Javorka gdje su, Zbog težeg dotura, obroci smanjeni i svedeni uglavnom na par e mesa, još se ne može govoriti o gladi kakvu su u to vrijeme ve osje ale neke druge naše jedinice. Ona e se kod ove brigade pojavititi tek od Zelengore.

Od Mratinja brigada je nastavila pokret ka Sutjesci i to: 2 bataljon 3 juna popodne ka Trnova kom Jezeru, 3- i je upu en (4. juna) stazom preko Police i Stubice za Mrkalj-Klade, a ostali dijelovi preko Prepeli ja za Mrkalj-Klade. Marš je izvršen po kiši sa vjetrom i susnježicom, uskim i raskaljenim stazama, koje su usto bile i zakr ene tifusarima, iznemoglim borcima iz drugih jedinica i narodom iz zbjegovaca, što je znatno usporavalo i otežavalo pokret. esto je za rastojanja koja se normalno prelaze za 3—4 asa, trebalo pod ovakvim uslovima 8—10, pa i više asova. Dok je 1-vi bataljon po izbijanju u rejon Mrkalj-Klade nastavio pokret ka Suhoj, da bi (6. juna) smijenio 1-vi bataljon Prve proleterske brigade na položajima koji zatvaraju dolinu Sutjeske, dotle se glavnina brigade pri-kupljala u rejonu Dragoš-Sedla (kao rezerva Vrhovnog štaba) gdje se u to vrijeme, pored Vrhovnog štaba, nalazio i Štab Druge proleterske divizije. (Drugi bataljon se 4 i 5 maja nalazio prema Volujaku gdje je smjenio dijelove Prate eg bataljona Vrhovnog štaba.)

Usput brigada prihvata i hrani izgladnjene grupe boraca iz drugih jedinica, a ispod Magli a njena intendantura ustupa znatne koli ine hrane i nešto municije Prvoj proleterskoj brigadi.

Ra unaju i i dalje na mogu nost probaja Druge divizije Preko G. i D. Bara, gdje se u to vrijeme vode ogor ene borbe izme u Druge dalmatinske brigade i dijelova grupe »Anaker«, vrhovni štab nare uje pokret od Dragoš-Sedla ka Sutjesci (u Pravcu Suhe). U toku pokreta 3 bataljon je vodio 7 i 8 juna - borbe na položajima iznad Suškog Potoka (Vratnice) sa njema -

kim snagama koje su nadirale od emerna, zatvaraju i u isto vrijeme i staze koje vode od Trnova kog Jezera ka Suhoj. Poslije prelaska Sutjeske (8 juna) nizvodno od Suhe (preko mosti a kod Pribroja, zapadno od k 877) brigada je sa kolonom u kojoj se nalazio i Vrhovni štab nastavila pokret ka Kazanima. Na za elju brigade prešao je 3 bataljon, a kasnije, kada se i Deseta hercegova ka povukla sa Prijevora ka Sutjesci, za elju etvrte brigade se priklju io i njen 1-vi bataljon od Suhe. Pred mrak 8 juna kod Suhe su izbile jake neprijateljske snage koje su produžile dolinom Sutjeske teže i da se spoje sa dijelovima 118 divizije.

Pošto su svi pokušaji da se Bare povrate ostali bezuspješni, Vrhovni štab donosi odluku da se i jedinice Druge proleterske divizije probijaju za Prvom proleterskom divizijom — preko Milinklade i Lu kih Koliba. Dalji napori su uglavnom usmjereni na to da se po svaku cijenu obezbijedi uzan koridor na tom pravcu i neprijatelju ne dozvoli da potpuno zatvori obrok. U to vrijeme naše jedinice sa Vrhovnim štabom u dolini Sutjeske bile su izložene neprijateljskoj artiljerijskoj vatri sa Prijevora, iz rejona D. Bara i sa Košura.

etvrta brigada je sa ostalim jedinicama nastavila pokret pored Krekova za Milinkladu. Kretalo se zakr enim stazama, a esto i novim prolazima kroz šumu i preko krša. U svanu e 9 juna kolona je iznenada potpala pod minobaca ku i mitraljesku vatru sa pravca Košura. Da bi podržali u borbi bataljone Druge proleterske brigade koji su ve danima krvarili oko Košura i omogu ili im izvla enje, a u isto vrijeme onemogu ili dejstva grupe »Gertler« na desni bok naših snaga (ka Tjeništu, Krekovima i Milinkladi), bataljoni etvrte brigade se (zajedno sa nekim bataljonima Druge proleterske brigade) energično bacaju na neprijatelja i zadržavaju ga.

Uo avaju i jasno pravce probija naših snaga, neprijatelj preduzima, i na zemlji i iz vazduha, vrlo energi na dejstva da bi ih tu na uskom prostoru izme u Sutjeske i Hravke potpuno uništio. Zato od svanu a pa u toku skoro cijelog dana (9 juna) njegovi avioni nisko u talasima nadlje u prostoriju Milinklada — Ozren — Krekovi, zasipaju i grozdovima bombi i mitraljeskim rafalima iznurenje borce na stazama, proplanima, po šumi i kamenjarima. Pa i u takvom paklu od huke motora, praska bombi, eksplozije granata, cike mitraljeza, dima, polomljenih stabala i iskasapljenih tijela, pritajeni borci nisu gubili vjeru u pobjedu. Oni su, u intervalima izme u naleta, jurišima odbijali sve pokušaje Nijemaca da ih potpuno okruže. Brigada je imala osjetnih gubitaka — poginuo je i neustrašivi i omiljeni komandant brigade Vako urovi. U isto vrijeme ranjen je i drug Tito. Vaka je ranilo par e avionske bombe u nogu.

On se blijed posljednjim pogledima sa nosila oprštao sa svojim **ratnim** drugovima — proleterima koje je hrabro proveo kroz tolike okršaje. Smrt ovog proslavijenog komandanta bio je veliki gubitak za Narodnooslobodila ku vojsku.

I lijevi bok je bio ugrožen. Teže i da presijeku jedinu stazu preko Hr ave za Lu ke Kolibe, Nijemci energi no nastupaju uz Tisovo Brdo, a s druge strane poja avaju pritisak i u pravcu Milinklade. Nare eno je da se 1-vi bataljon, koji se ve prebacivao preko potoka Hr avke, vrati ka Tisovom Brdu i odbaci Nijemce. Iako premoreni i iscrpeni, borci uspjevaju da odbiju sve napade Nijemaca i da ih snažnim protivjučišem zbace sa ovog vrlo zna ajnog oslonca — uzanog koridora na pravcu probaja. Ostali dijelovi brigade su zajedno sa Desetom hercegova kom odbijali jake napade na Milinkladu. Teške borbe pod neprekidnim dejstvom avijacije vodile su se i oko Ozrena (jedna eta 1-og bataljona) i prema Boš ijoj Glavi. Jedinice Druge divizije uspijevaju da uz maksimalno zalaganje i napor boraca održe uzani koridor i omogu e proboj Vrhovnog štaba i ostalih snaga.

Na traženje Prve proleterske divizije (9 juna u 16 asova) da se obezbijede bokovi — lijevi na Javorku i Ljubinom Grobu (prema Zelengori) i desni prema Zamrštenu i Košuti, Stab Druge divizije, po odobrenju Vrhovnog štaba, nare uje etvrtoj brigadi da odmah nastavi pokret ka Lu kim Kolibama i Zamrštenu. Brigada je predve e izbila na tu prostoriju, dok je njen 5 bataljon ostavljen na Hr avki za prihvat Sedme banskog divizije.

Jedinice Druge divizije naše su se 10 juna duž staze ka Lu kim i Vrbni kim Kolibama, izložene jakom udaru njema - kih snaga i to u desni bok sa linije Stružinsko Brdo — Treskavac, a u lijevi sa linije Videž — Orlova a — Boš ija Glava. Borbeni poredak je bio mjestimi no prostrijeljivan mitraljeskom vatrom. U ovoj najkriti nijoj situaciji Vrhovni štab nare uje da etvrta brigada posjedne i brani po svaku cijenu položaj na Ljubinom Grobu, koji je bio od presudne važnosti (Druga proleterska brigada je obezbje ivala desni bok na Košuti.) Na toj goloj kosi, u žestokom sudaru sa jakim njema kim snagama koje su u toku cijelog dana potpomagane i snažnom avijacijom, 3 bataljon je uspio da se održi na položaju Ljubin Grob — k 1615, odbije više juriša i sprije i njema ki prodor ka Vrbni kim Kolibama i Zamrštenu. U toj nat ovje anskoj borbi, esto prsa u prsa, bataljon je izgubio preko tre inu svoga sastava, ali je položaj odbranjen. Samo 2 eta 3 bataljona, koja J e ponijela glavni teret borbe, imala je 27 mrtvih i veliki broj ranjenih. Ovo je jedna od najzna ajnijih pobjeda koje je brigada

izvojevala. Istovremeno je i 1-vi bataljon, poslije marša pravcem Milinklada — Katuniš e — Lu ke Kolibe — k 1627, borbom obezbijedio prolaz izme u k 1627 i Zamrštena, gdje su prošle i ostale brigade sa Vrhovnim štabom.

Za to vrijeme je 5 bataljon vodio vrlo teške borbe na Tisovom Brdu i potoku Hr avki, da bi obezbijedio probor Sedme divizije ka Vrbni kim Kolibama. On je smijenio iznurenim 1-vi bataljon na Tisovom Brdu (k 1379) i potoku Hr avki i preuzeo osiguranje prema Boš ijoj Glavi (k 1710) i Vilinjaku (k 1764). U teškim borbama bataljon je, poslije više uzastopnih juriša i protivjuriša, uspio da odbije napad neprijatelja na Tisovo Brdo i sprije i zatvaranje prolaza. Time je omogu io Sedmoj baniskoj diviziji i dijelu Centralne bolnice sa oko 600 ranjenika da se izvuku iz doline Sutjeske i produže pravcem probora glavnih snaga. Predve e je 1 i 3 bataljon smijenila Deseta hercegova ka brigada, koja je dalje obezbje ivala pokret Sedme baniske divizije.

Najve i problem brigade su ranjenici. Sve ih je više. Štab brigade donosi odluku da se ostatak teškog oružja zakopa, a svi konji, izuzev onih koji nose sanitetski materijal i kuhinjsku opremu, oslobođe za ranjenike. (Brigada se djelimi no i ranije rastere ivala teškog oružja.)

Tako je požrtvovanim zalaganjem etvrte brigade, kao leve pobo nice za osiguranje pravca od Tisovog Brda preko Ljubinog Groba i Balinovca, obezbije en lijevi bok ovog uskog koridora i izvršen prihvata kako brigada Prve grupe koje su izlazile iz kanjona Sutjeske i Hr avke, tako i nekih jedinica Drugue grupe.

U toku no i 10/11 juna brigada je u lijevoj koloni (sa Sedmom krajiškom, Majevi kom i Desetom hercegova kom) nastavila pokrete preko Balinovca ka Jele u. Ona je zbog pojave dijelova grupe »Fišer« na lijevom krilu Glavne operativne grupe, 11 juna, sa jednim bataljom Sedme krajiške brigade, upu ena pravcem Balinovac — Radomišlje — Vratilo preko reke Govze. Kada je u toku pokreta od Donje Luke preko Mr in-Koliba 1-vi bataljon stigao do potoka Oteša, nare eno mu je da se hitno vrati na Mr in-Kolibe, kojima se spuštala jedna kolona Nijemaca. Trebalо je zaštititi Vrhovni štab koji se kreao ka Jablanovom Brdu (tt 1353). Neprijatelj se nalazio na nekoliko stotina metara od Vrhovnog štaba, tako da je 3- a eta, koja je prva stigla, dejstvovala protiv Nijemaca preko glava lanova Vrhovnog štaba. Neprijatelj je ovdje zadržan sve do ve eri, kad je bataljon neprimjetno napustio položaj i nastavio pokret pravcem Mr in-Kolibe — k 961 ka Siljevcu (tt 1214) na kome se ponovo sukobio s neprijateljem.

Ovoga dana, poslije šestodnevnih neprekidnih borbi, u sastav brigade se vratio i njen 5 bataljon, bez polovine ljudstva. Tre i bataljon sa Ljubina Groba nastavio je marš preko Mokrog Dola ka Siljevcu.

U toku 12 juna etvrta brigada (sa Sedmom krajiskom) vrši pritisak ka Jele u i Rataju. Prvi i 3 bataljon napadaju neprijatelja na Siljevcu i odbacuju ka Rataju. Pošto su izdržali novo bombardovanje, ovi bataljoni produžuju potokom Oteša i predve e izbijaju u zaselak Rataj. Poslije kra e pripreme bataljoni prelaze komunikaciju Kalinovik — Fo a i predve e stižu u Miljevinu, gdje su zano ili. I ostali dijelovi brigade bili su ovog dana izloženi bombardovanju iz vazduha, vode i borbu s njema kim jedinicama koje su nastojale da po svaku cijenu sprije e dalje prodiranje ka ovoj komunikaciji.

Izjutra 13 juna otpo eo je prelaz glavnine preko druma Kalinovik — Fo a. Na pravcu Druge divizije prelazi i Vrhovni štab. etvrta brigada dobija zadatak da osigurava drum prema Kalinoviku. Drug Tito li no nare uje komandantu etvrte brigade da sa dva bataljona ostane na komunikaciji kao zaštitnica Vrhovnog štaba i ostalih dijelova na ovom pravcu. Po izvršenju ovog zadatka 1-vi bataljon je u toku pokreta ka selu Mrežici pretrpio ponovo teško bombardovanje iz vazduha, pri emu je imao oko 20 mrtvih i ranjenih. Tre i bataljon je produžio za selo Mr enovi e.

Sjutradan izjutra sve naše jedinice prešle su komunikaciju Kalinovik — Fo a. Oko 11 asova neprijatelj je iznenadio osiguranje 1-vog bataljona, upao u selo Mrežicu i zapalio školu sa nekoliko teških ranjenika. Bataljon je vodio borbu do mraka, a zatim se povukao sa ostalim dijelovima brigade pravcem s. Mrežica — s. Modro Polje — Kni ka Kosa (k 1375) — Korijen (k 1140) — Gornja Pra a. Poslije marša cijele no i 14/15 juna 1-vi bataljon je uzoru potpao pod iznenadnu neprijateljsku vatru kod Gornje Pra e. Teži gubici su izbegnuti samo zahvaljuju i iznenadnoj magli. im se pribrao, bataljon je izvršio protivnapad. Razvila se oštra borba koja je trajala sve do predve e, kada se bataljon po nare enju odvojio od neprijatelja i nastavio marš za brigadom opštim pravcem Brijeg (k 1029) — Sanduci (k 1079). I ovoga dana neprijatelj je nastavio napade vazduha. Naro ito je bio jak napad na bolnicu brigade, koja se u toku cijele ofanzive kretala sa brigadom i podnosila strahovite napore i žrtve. Izbijanjem naših jedinica na Jahorinu (15 juna) prakti no je završen probaj iz okruženja. Sjutradan -i^{urLa} 16-50 Vrhovni štab izdaje nare enje da se komunikacija Višegrad — Sarajevo pre e no u 17/18 juna, stim aa Druga divizija produži nadiranje sa otsjeka Podgrab — Sjetnna preko Bogovi a ka Romaniji.

Sedamnaestog juna etvrta brigada se zatekla u Gornjoj Praji, pripremajući se za prelazak pruge zapadno od željezničke stanice Sjetlina, u kojoj su se nalazili Nijemci. U toku prelaska noć u 17/18. juna (prelazak je izvršen zajedno sa Drugom dalmatinskom brigadom) 1-vi bataljon je vršio obezbjeđenje od željezničke stanice Sjetlina (na položaju Rastovac — k 974) dok su 2-vi i 3-i vodili borbe sa Nijemcima na Graovištu (k 958). Za blokadu Graovišta ostavljeni su dijelovi brigade, a glavnina je krenula da zauzme željezničku stanicu Sjetlina. Pošto je izjutra na prepad zauzeta ova stanica, nastavljen je pokret za s. Hoti inu. Nijemci su krenuli za brigadom i napali je iz pozadine, te je bila prinuđena da zaustavi jedan bataljon na liniji tt 1188 — s. Pribulje i odbije napade.

Jedinice etvrte brigade se i 19. juna nalaze u rejonu komunikacije, a predveće se odvajaju od neprijatelja i kreću ka Romaniji.

Sa brigadom su se kretali i njena bolnica, Kazalište narodnog oslobođenja i muzička grupa, što je otežavalo dejstvo i usporavalo pokret. Bolnica je uspjela da iz obroka izvede preko 300 ranjenika i bolesnika, od kojih su više od polovine teški. Ranjenici su se mahom kretali bez konja, aki i bez veće pomoći i zdravih drugova, koji su u danonim borbama krili put kroz neprijateljski raspored. Iako je na Zelengori izgubljeno više od polovine konja na kojima su prenošeni ranjenici, nijedan ranjenik ili bolesnik nije pao živ neprijatelju u ruke (oko 70 ranjenika, bolesnika i osoblja bolnice poginulo je od bombardovanja, podleglo ranama, tifusu, iscrpenosti i dr.). U toku ofanzive brigadna bolnica je prikupila veliki broj ranjenika i bolesnika iz drugih jedinica, koji su, uslijed napora i iznemoglosti, zaostali.

U neprekidnim naizmeničnim marševima i jurišima brigada je izgubila veliki broj svojih najboljih boraca i starješina — skoro polovinu cjelokupnog sastava — ali je i pored toga do kraja sa uvala svoju životnu snagu, moral i borbenost. U ovim najsudbonosnijim i najkritičnijim trenucima istorije naše Narodnooslobodilačke borbe i Revolucije, na najodgovornijem mestu (kao rezerva Vrhovnog štaba od Mratinja pa do proboka iz okruženja) vodeći besprimjerne borbe, po bataljonima i etama, Brigada je asno izvršila zadatku dobijen od Vrhovnog komandanta. Tako je ona u ovoj ofanzivi kao i u svim drugim bojevima naše Revolucije u kojima je u estvovala dostoјno držala svoju proletersku zastavu i zajedno sa borcima ostalih naših jedinica išla iz borbe u borbu danima i noćima od samog

po etka pa sve do kona ne naše pobjede. Moralni lik njenih boraca obezbje ivao joj je povjerenje i ljubav naroda na svim podru jima na kojima je ona ratovala. Takav lik izgradila je u procesu borbe Partija, koja je neustrašivost svojih prekaljennih kadrova presa ivala na široku bora ku masu koju je svakim danom davao naš narod, strpljivo neguju i najpozitivnije i najplemenitije vrline boraca, u e i ih hrabrosti i ozbiljnosti, tome kako treba napadati neprijatelja i braniti se od njegovog napada.

o d b i o c a d o k l a d n j a

U BOJU KOD KOPILJA

oslije borbi na Javorku 1, 2 i 3 maja 1943, 3 bataljon etvrte (crnogorske) proleterske brigade zadržao se na Gvozdu, nedaleko od Nikšića. Još smo bili pod svježim utiscima velike pobjede. Neprijatelj je bio potutan do nogu. Izbačeno mu je iz stroja 1.450 vojnika i oficira, dok su naši gubici¹ iznosili ukupno 48 mrtvih i ranjenih. Zaplijenjeno je 7 tenkova, 17 kamiona, 4 motocikla, 4 topa, 3 teška i 8 malih baca, 8 mitraljeza, 12 puškomitraljeza, 500 pušaka i velika količina municije. Bio je to naš prvomajski pozdrav crnogorskom narodu i jedinicama Narodnooslobodilačke vojske koje su se upravo nalazile pred najtežim ispitom — pred Petom neprijateljskom ofanzivom.

Treći bataljon, u kome su se nalazili Crnogorci, Bosanci, Dalmatinci, Kordunaši i Banijci, bio je snažna jedinica. Istina, ne toliko po broju koliko po moralu i iskustvu boraca. Njegove tri streljačke eće, Prateći vod (2–3 minobaca a i 3–4 teška mitraljeza) i Vod za snabdijevanje imali su oko 180 boraca. Sastavljen od ljudi koji se nijesu plašili teškoča, naoružan pretežno automatskim oružjem, sa dovoljno municije, bataljon (unjemu sam tada bio politički komesar 1. eće) je, u to vrijeme, bio oličenje mladosti, vrstine i vanrednog drugarstva.

Nekoliko dana odmora, pa opet nov zadatak. Glavnina brigade (1, 2 i 5 bataljon) krenula je prema Kolaširu, a 3-i je, zajedno sa 2-i 4 bataljonom Pete brigade, ušao u sastav

Franjo Simunovi : BORCI (crtež)

Udarne grupe bataljona, koja je imala zadatku da razvije ofanzivna dejstva u sjevero'sto nom dijelu Crne Gore.

Na maršu prema Radov u priklju ilu su nam se dva bataljona Zetskog partizanskog odreda, ja ine oko 130 boraca.

Pokret prema Bjelopavli ima i Piperima izazivao je kod Crnogoraca brojne uspomene na okršaje prije godinu dana, posje je kojih su naše jedinice bile prine ene da se povla e iz Crne Gore. Gotovo svako brdo, šumarak, selo potsje ali su na borbe protiv talijanskih i etni kih jedinica. Težak je bio borbeni put koji su prošli crnogorski part'zani poslije napuštanja Crne Gore i Hercegovine juna 1942 godine, do Bosanske Krajine, Like i Dalmacije. I sada evo nas opet u Crnoj Gori, radosnih što smo ponovo me u svojima. Preživjeli drugovi pišu pisma porodicama, komšijama i prijateljima. etni ka propaganda je borce proleterskih brigada poodavno »sahranila«. A mi smo ipak tu!

Za proteklu god'nu dana, od našeg odlaska, u Crnoj Gori je vladao žestok okupatorsko- etni ki teror. Znatan broj drugova ilegalaca izginuo je u borbama, a oni što su ostali, u cijelini, asno su izdržali, odoljeli potjerama i provalama, povezali se, u vrstli partisku organizaciju, održali vjeru naroda u pobjedu, stvorili pozadinske ete i bataljone i spremno do ekali proleterske i udarne brigade.

Iz pribavljenih informacija saznali smo da je na položajima kod Radov a i Kopilja koncentrisano blizu 4.000 etnika sa zadatkom da sprije e naše nadiranje u dolinu Zete i Mora e. No u izme u 12 i 13 maja izbili smo na kose iznad Kopilja i sjurili etnike u kopiljsko polje. Glavni napad na etni ku grupaciju izvršen je 13 maja.

Vodili smo ga revolucionarnom žestinom. Poslužilac minobaca a 37 mm, Rajko Begovi , nije skidao baca s le a. Prilegao bi samo na zemlju, a mine su, preko njegove glave, letjele prema neprijateljskim položajima. Istovremeno, Novo Saranovi je mitraljezima sijao smrt po razbijenim etni kim grupama na kopiljskom polju. Tako s položaja na položaj. Zurnilo se. Nije se smjelo dopustiti da neprijatelj organizuje odbranu.

Na lijevom krilu bataljona etnici su pokušali da protivnapadom olakšaju položaj svojih snaga u centru. Razvila se žilava borba. Zato smo tamo kao poja anje uputili jednu etu. Sa njom smo krenuli drug Dragutin Filipovi i ja. Naišli smo na komandanta bataljona, Baka Jugovi a.¹ Sio na kamen, bli-

¹ Radisav Jugovi -Bako, poginuo 6 avgusta 1943 godine kod Maglaja u Bosni, kao na elnik štaba Druge dalmatinske brigade. Proglašen za narodnog (heroja).

jed, pocijepanih i krvavih nogavica. »Raniše me etnici. Zrno je ostalo kod koljena ljeve noge ... Nastavite borbu, a ja u ostati tu dok do u bolni ari«, re e nam.

Uzalud su se etnici upinjali da uz podršku talijanske artiljerije zadrže položaje. Bili su potpuno razbijeni. Mnogo ih je izginulo, veliki broj zarobljen, a ostatak je otstupio ka Bio u i Podgorici. Bili su to etnici iz Zete, Lješanske nahije i dijelom iz Bjelopavli a.

Naša pobjeda nije ostala bez posljedica. Vojni ki poraz etnika zna io je u isto vrijeme i njihov politi ki slom u Crnoj Gori.

NA VEŽEŠNIKU KOD BIOCA

Bio e, talijanski garnizon nedaleko od Podgorce, bio je sljede i objekt Udarne grupe. Tamo su Talijani ve 13 maja kamionima prebacivali jedan bataljon 383 puka iz Danilovgrada, radi poja anja. Držanje ovog garn'zona trebalo je da onemogu i našim snagama nadiranje prema Ku im a i Albaniji, a i da zaštiti prilaze Podgorici sa tog pravca. Uporište je brojalo preko 1.000 vojnika.

Prekidanjem komunikacije Podgorica — Bio e kod Smokovca naše jedinice su dovele garn'zon u Bio u u težak položaj. Prva eta 3 bataljona je no u zauzela i posjela Vežešnik, golu kamenu kosu na lijevom krilu talijanskih položaja. Zbacivanje slabijih etni kih djelova proteklo je bez teško a. Me ut m, eta se brzo našla pod udarom talijanske artiljerije sa Gorice i Trijep a. I na Bio u se borba ve razgorjela. Kose iznad sela bile su u d'mu i plamenu.

Mi na Vežešniku nijesmo mogli ni glavu pomoliti zbog dejstva artiljerije. Talijanska pješadija, podržavana artiljerijom, mnogo puta je jurišala na naše položaje. Lomili smo je, vrsto riješeni da održimo Vežešnik i tako ostalim snagama omogu imo uništenje uporišta na Bio u.

Bilo je u toj borbi na Vežešniku mnogo pojedina nih primjera koji su izazivali divljenje. Neki su mi u živom sjeganju i pokuša u da ih ispri am.

Talijanska artiljerija bez prekida je ga ala puškomitraljez na desnom krilu. Jedna granata odrubila je, u ramenu, lijevu ruku borcu oki u.² Zacvilio je tiho, ali se nije uspravio, da ne bi otkrio položaj puškomitraljeza. Tek kada je za trenutak prestala artiljeriska paljba, pridigao se, nose i otkinutu lijevu ruku i uputio se ka etnom previjalištu. Artiljerija je ponovo nastavila. Granate su udarale u kamenjar i rasprskala.

² Sin Vojislavs Doki a koji je poginuo maja 1943 kao na elnik štaba Sedme banjikske divizije.

vale se u stotine par i a. Doki je išao uspravno, a krv mu je liptala iz velike rane. Ususret mu je pošla etna bolni arka **Vukosava** Saranovi. Uzela ga je u naru je i odnijela u pre-vijalište pozadi neke stijene. On je i dalje držao pomodrelu lijevu ruku... Zbog velikog odliva krvi, ubrzo je izdahnuo.

Dan je protekao u naizmeni nim jurišima i protivnapadima. Ni no nije donijela smirenje. Talijani su, i dalje uz **snažnu** podršku artiljer'je, uporno pokušavali da slome naš otpor i probiju se do opkoljenog 383 puka na Bio u. Juriši su im se završavali na domaku naših runih bombi. Mjese ina je osvjetljavala položaje, s vremena na vrijeme svitkale su granate i prštalio kamenje. Jedan neprijateljski puškomitrailjez zadavao nam je mnogo muke. Vatrom automatskih oruva nismo ga mogli u utkati. Vide i to, bombaš Poleksi se obratio komandiru voda:

— Da ga donesem?
— Kako da ga donešeš?

— Provu i u se kroz talijanski položaj, baciti bombe u gn'jezdo i — puškomitrailjez e biti moj! — odgovorio je brzo, kao da je o tome dugo razmišljao.

Svi su u bataljonu poznavali tog dje aka koji je u brigadu stupio u Bugojnu, 1942. Tada nije imao ni punih 14 godina, a sada je ve skojevac i vo a bombaške grupe.

Nije proteklo ni 20 m'nuta, a ve su u puškomitrailjeskom grijezdu odjeknule eksplozije runih bombi. Suknuo je plamen, a ubrzo zatim, sa zaplijenjenim puškomitrailjezom i jednom puškom preko ramena, Poleksi se sre no vratio.

U težnji da ga sa uvamo od preterano smjelih poduhvata, povukli smo ga u komandu ete, a kasnije u štab bataljona. No, on se nije mogao uzdržati da ne uzme u eš a u svakoj borbi.³

Upeklo sunce, a mi cito dan, 16 maja, bez vode na položaju. Na Vežešniku je vru e i bez toga. Neprijateljska artiljerija ne da oka otvoriti. Ali eta nije popustila. Ostale dvije ete tako e su se uporno držale na položajima Donje Mrke — Gornje Mrke — Petrovi i.

U pomo posadi na Bio u upu en je iz Podgorce i bataljon »crnih košulja«, a 16 maja još dva bataljona. Ni oni nijesu uspjeli da oslobole uporište. Istog dana uve e predale su se okružene neprijateljske snage.⁴

³ Poginuo je 1 juna 1943 u borbi sa Njemcima na Bu nju. Na Pnjedlog preživjelih boraca etvrte proleterske crnogrske brigade, malo oban e iz okoline Bugojna, jedva poznato u svom selu, partizan Poleksi bio je najve e priznanje — Orden narodnog heroja.

⁴ Tom prilikom je nenrijatelju izba eno iz stroja 739 vojnika i oficera, medu kojima 400 zarobljenih.

Po dobijenom nare enju, 17 maja uzoru, povla imo se na položaj sjeverno od Vežešnika. Fingiramo pripremu juriša. Bodo Brajovi dejstvuje puškomitraljezom, prebacuje se s položaja na položaj da bi time zavarao neprijatelja. Sa novih položaja uputili smo po nekoliko boraca i starješina iz sva tri voda da razgledaju razbojište kod Bio a. Na relativno maloj prostoriji, solidno utvr enoj, leže u grupama desetine i stotine mrtvih talijanskih vojnika i oficira; razbacane puške i puškomitraljezi, baca i i topovi, municija. Ogroman ratni pljen. Borci odnose lako naoružanje i municiju, a i nešto mitraljeza i baca a.

Napad na Bio e Njemci i Talijani su ocijenili kao naš pokušaj probijanja ka Albaniji.⁵ I dok su Talijani grozni avu utvr ivali položaje za odbranu Podgorice, komanda Udarne grupe dobila je nare enje da se njeni bataljoni vrate u sastav svojih brigada. Glavnina etvrte proleterske brigade nalazila se na položajima prema Kolašinu.

NA SINJAJEVINI

Dvadesetog maja 3 bataljon etvrte proleterske je iz Mrka krenuo za Rovca. Na tom maršu saznali smo da su Njemci došli u Kolašin i tamo razoružali etnike. Prijatno nam je bilo uti da su te bijedne sluge okupatora razoružane i »osamarene« od strane Njemaca da bi poslužile za nošenje oružja i municije.⁶ U po etku nam nije bilo jasno zašto sve to, otkuda Njemci u Kolašinu, u talijanskoj okupacionoj zoni! Me utim, ubrzo smo, preko radiovijesti i drugih informacija, saznali da je Peta ofanziva ve po elu. Sredinom maja njema ke snage, koncentrisane za ofanzivu, po ele su nastupanje iz Nikšića, Kolašina, Bijelog Polja, Pljevalja, Fo e, Mostara i Gackog.

Kad smo napustili položaje oko Podgorice, Talijani i Njemci su u znak odmazde popalili Bio e, Mrke, Bliznu i druga, a starce, neja i sve živo što im je palo u ruke poubijali.

Dvadesetprvog maja u selu Trmanju (Rovca) dobili smo zadatak da što prije izbijemo na Sinjajevinu.

Kraj maja, a na Sinjajevini veoma hladno: kiša, grad, snieg. Na Jablanovom Vrhu djelovi naše brigade vode borbu sa Njemcima. Na položaju smo, ali još nema oštrijih borbi. U trenucima zatišja diskutujemo o situaciji. U jednom vodu obra ivalo se nacionalno pitanje. (Pomalo udno izgleda sje-

⁵ Tako se kod Bio a, 23 maja, našlo desetak talijanskih i njema - kih bataljona, dok je Udarna grupa bila na povratku u svoje jedinice.

⁶ Njemci su ih razoružali i mnoge upotrijebili za nošenje municije i drugih potreba; stavili im samare kakve, obi no, imaju nosa i u gradovima. Crnogorske obanice pjevale su: »Gledala sam sa vrh kose, gdje etnici samar nose«.

anje na takve asove. Okolo borba, a mi raspravljamo o aktuellem teoretskim i politi kim pitanjima!) Jedan drug je isticao da je nacionalno pitanje u osnovi selja ko pitanje, prema onome iz »Osnova Lenjinizma«. Drugi ukazuje na to da je drug Tito prvu proletersku formirao od radnika te da je radni ka klaSa rukovode a i da e, u savezu sa seljaštvom, biti riješeno nacionalno pitanje. Najzad, tre i je izvadio iz torbe Titov lanak, objavljen u »Proleteru« (U emu je suština nacionalnog pitanja i kako se ono rješava), i »raš istio« stvar.

Dvadesetosmog maja spustili smo se u Krnu Jelu. Tamo smo, u povjerenju, uli da idemo u centralnu Bosnu. Plan za Sanždak, Kosovo i Metohiju je napušten. Pojava Njemaca u talijanskoj okupacionoj zoni, naro ito u Kolašinu i Bijelom Polju, poslije naših uspjeha u etvrtoj ofanzivi, bila je siguran znak za novu ofanzivu.

Uslijedio je usiljeni marš preko Sinjajevine i Pivske Planine. Bio je veoma težak. Približavanje Pivi pra eno je pojedina nim, negdje i grupnim dezertiranjem novomobilisanih boraca. , i ,

Na zastancima i kra im odmorima održavali smo sastanke, analizirali marševe, prenos li odluke i zaklju ke, objašnjavali situaciju u cilju pripremanja ljudi na savla ivanje napora i teško a koje su pretstojale.

NA JAVOKKU PIVSKOM

Tridesetog maja prešli smo preko vise eg mosta na Pivi (nedaleko od Mratinja) i stigli u Mratinje, malo selo u dubodolini okruženoj visokim i okomitim stranama. Tu nam je postala jasna težina situacije. Saznali smo da Njemci nastupaju od Brljeva prema Pivskom Javorku, da bi onemogu ili prelazak naš h snaga na lijevu obalu Pive. Na savjetovanjima brigadnih i bataljonskih rukovodilaca, potom na kra im sastanima komunista, objašnjena je, u glavnim crtama, situacija. Komunisti su i ovom prilikom imali zadatak da služe za primjer li nom hrabroš u i razboritoš u, da budu na najtežim i rješavaju im mjestima.

B Tridesetog maja popodne krenuli smo na položaj. Obrađovali smo se kši, nadaju i se da smo biti pošte eni dejstva avijacije. Ulagali smo krajnje napore da uz mratinjsku stranu izbijemo na Javorak koji je, po svom topografskom i takti kom Položaju, bio veoma zna ajan za odbranu Mratinja. Išli smo uskom vijugavom stazicom, razgaženom i klizavom, opasnom ja borce, a naro ito za mazge i konje natovarene baca ima i mitraljezima. Bilo je jezivo gledati natovarenog konja koji se spotakne i otkotrlja niza stranu.

Prolazimo pored djelova Sedme krajške i Desete hercegova ke brigade, koji su na te položaje stigli ranije i ve stupili u borbu s Njemicima. Pri aju nam o teškim borbama. Ponestalo im hrane, a nemaju dovoljno ni municije. No vadrina ih nije napuštala.

738 puk, koji je nastupao prema pivskom Javorku, imao je zadatak da nas presije e kod Mratinja i da se poveže sa drugim njema kim snagama na lijevoj obali Pive. Trideset-prvog maja njema ka avijacija je bila veoma aktivna. etvrta proleterska brigada, u sastavu Druge proleterske divizije, još 29 maja dobila je zadatak da razbije neprijatelja koji nastupa pravcem Plužine — Javorak — Mratinje. Trebalо je raditi brzo i energi no. Djelovi Sedme krajiške brigade ve su se borili. Krenulii smo na položaj. No u 31 maja pljuštala je kiša. Na bespu u, ekaju i na vodi a, stajali smo na jednoj strmini. Zbog umora mnogi su bili posijedali i zaspali. Zaspao sam i ja. Kad sam se probudio voda je 'spod mene tekla kao potok. udio sam se kako je uopšte bilo mogu no zaspati po takvoj kiši, u vodi koja se ispod nas slivala u dolinu.

Ujutro 1 juna, tri bataljona naše i dva Desete hercegova ke brigade napala su neprijatelja na Budnju. U veoma žestokoj bl skoj borbi nanijeli smo mu osjetne gubitke⁷. Nije mu pomoglo ni to što je imao solidne rovove na kosama koje dominiraju okolnim terenom. Zaplijenjena je velika koli ina oružja, municije i opreme. Naš bataljon imao je teške gub'tke: 6 mrtvih i 13 ranjenih. Od toga samo iz 1-ve ete 4 mrtva i 6 ranjenih.

Na desnom krilu 3- eg bataljona eta je napadala na jako pošumljen neprijateljski položaj. Kosu smo zasuli ru n'm bombama i puškomitralskom vatrom i ve po eli ovla ivati njema kim položajem kad osjetih jak, vreo udarac preko grla. Krv me poprska po bluzi, a pote e i iz usta. N jesam mogao da progovorim. Kuršum mi je prošao kroz vrat i dušnik. Pritr a Stanko Begovi i još neki, ali im ja dadoh znak rukom da idu za etom. Me ut'm, vidje i da povra am krv, dvojica od njih me odvukoše, na šatorskom krilu, prema nekoj usamljenoj ku i sela Miloševi a. Tamo na osmo jednog borca. Drugovi ga prekorevaju što nije na položaju. Zovu ga da odmah ide sa njima. On odbija — eka dok se spremi ru ak. A ku a pusta. Tek tada samo shvatili da je to tifusar.

Drugovi su me prev'li maramicom, kasnije zavojem i na konju me prebacili u brigadnu bolnicu. Veljko Dragovi mi re e da je iz ete poginulo mnogo boraca. Pored ostalih: Vojin Poleksi , bombaš sa Vežešnika, Branko Peki , S ma Mraovi ,

⁷ Drugi bataljon 738 njema kog puka imao je preko 60 mrtvih.

Sveto Jovovi. Ima i mnogo ranjenih. U brigadnoj bolnici mi rekoše da sam imao sre u što mi kuršum nije prerezao dušnik i da izliv krvni nije bio velik. Pristižu i drugi ranjenici sa Budnja, među njima i zamjenik komandanta našeg bataljona, Vojin **Katni**⁸. Par e granate udarilo ga u lijevu nogu, prebilo mu butnu kost i odnijelo ove e par e mesa. Rana mu krvari. Pri a nam kako je poginuo bombaš Poleksi. Nalazio se u rovu kad je tresnula baca ka mina.

U KOLONI RANJENIKA KROZ SUTJESKU I ZELENGORU

Pretstoji povla enje naših snaga sa pivskog Javorka. Naše ranjenike me u kojima se i ja nalazim, vra aju u Mratinje. Najteži odlaze u Centralnu bolnicu, ostali ostaju u brigadnim i kre u sa svojim brigadama kao ranjenici »peša i« i ranjenici »konjanici«. Priklju uli su me bolnici Druge proleterske divizije zajedno sa Vojinom Katni em i Pavlom Janjevi em, komesarom 3- e ete našeg bataljona. Svi na konjima, ali je jahanje Vojinu i Pavlu pri injavalu velike bolove. Dobijamo mršavu hranu, po malo škroba i par ence neslanog mesa. To su posljednje zalihe. Borci u jedinicama naveliko su ve jeli travu, jer je i konjetine po elo ponestajati.

uli smo da je 3 junu u Mratinju održan sastanak Vrhovnog štaba sa štabov ma brigada.⁹ Osje ali smo da pretstoje odlu uju e borbe. Nekoliko dana išli smo ka Sutjesci. Jedinice ispred nas vršile su proboj.

KDa nas je pratila, ali i avijacija. Vatra se n je smjela ložiti. Jednog popodneva, u nekoj udolini na putu prema Suhoj, kuvalo se meso od mazge. Sjedeli smo oko kazana, grijali se, sušili odje u i ostatke opanaka. Naišao je avion-izvi a — »špijun«, kako smo ga zvali, i izru io nekoliko kanti bombi. Razbježali smo se i oosakrivali iza bukvⁱ. Ranjeno je bilo nekoliko drugova, a jedna bomba je pala pravo u kazan i razbacala meso na sve strane. Tako smo, lišeni i tog par eta konjetine, krenuli naprijed, gladni i iscrpeni, u kišnu no .

Osmog junu sreli smo se, nakratko, sa 3- im bataljonom naše brigade. Osje amo neposrednu blizinu biitke, slušamo dvoboј automatskih oru a. Stiže nare enje da se zakopa teško naoružanje; rukovodioci eta i bataljona izvršavaju ga teška srca, iako osje aju da je to potrebno da bi jedinice bile pokretljivije. Proboj e tako biti lakši. Kona no, tovarna grla koja su nosila to naoružanje posluži e za ishranu jedinica i bolnica. Drugih zaliha hrane nema.

⁸ Proglašen za narodnog heroja.

⁹ Tada je Vrhovni štab odlu io da Prva i Druga divizija probiju °bru na Sutjesci i Zelengori, a da Tre a i Sedma divizija ostanu sa ranjenicima.

Glad uveliko vlada. Na zastancima i kra im odmorima ranjenici beru srijemušu, traže djetelinu i jedu mezgru sa bukove kore. Ako je nekome ostalo koje zrnce soli, onda se srijemuša lakoše jela. Na putu nailazimo na oglodane konjske skelete. Sastrugano svako par e mesa. A kad ni ranjenici nemaju ništa, sem par eta konjetine, onda je to potvrda da u komorama i intendanturi nema više doslovno ništa. Više nije mogao da važi nepisani zakon da bolnici treba sve dati, da treba snabdjeti prvo ranjenike, jer jedinice nijesu imale ništa. Ovog puta smo svi bili ravnopravni u nemanju. Pa ipak, gunanja nije bilo, ljudi znaju da nema.

Iako smo u bolnici, znatan broj ranjenika nosi puške. Nastupanje jedinica kanal'sano je jednom ili, u najboljem slučaju, dvjema planinskim stazama. A baš te staze, kojima će da prođe u jedinice, bolnice i komore, bile su neprekidna meta neprijateljske avijacije. Ponekad iz aviona padaju »ausvajsi« — pozivi na predaju. Tamo gdje ih avioni ne mogu doturiti, zasipaju nas lecima iz artiljeriskih granata.

Neprijateljska artiljerija tukla je Milinklade. Bilo je to 9. juna. Gusta izmaglica pritila doline. Kasnije, sunce se projalo kroz oblake i maglu, a sa njim je pristigla i njema ka avijacija. Pošto smo prešli Sutjesku, penjemo se ka Milinkladi. Cijelu noć na maršu. Stopu po stopu. Po pomrini. Ni rije i u koloni, ni šib'ca da kresne. Ne smijemo se spustiti na zemlju, zaspaemo i ostati tu. Glava klone od umora i nespavanja, tijelo se klati od gladi. Jedini poneki konj potkovicom ukreše varnicu u kamenu ili se pospani, iznemogli ranjenik sa konja sruši na zemlju. Nikad kraja tom maršu!...

Između 9 i 10. asova izjutra izbili smo na Milinkladu. Kojiput se rasture oblaci i proviri sunce. Nai u »Štuke« i glo-mazni »Dornijeri«. Zaravan na Milinkladi, krcata jedinicama i ranjeniema, idealna je meta. Znamo da je u neposrednoj blizini i Vrhovni štab. Neprijateljska avijacija i minobaca i biju sa svih strana. Nije potrajalio dugo i avioni su po eli da spuštaju smrtonosni teret. Nigdje zaklona. Ne pomažu debele bukve ni razbacane gomile kamenja. Za »Dornijerima« naišle su »Štuke«, njih devet. Iza njih ostaje pustoš i smrt. Nakon što bi otkašao bombe, njemački avijati ar bi pikirao i mitraljirao, ili bi aparat iskosio na jedno ili drugo krilo, kako bi bolje ga dobiti gomile drugova prileglih na kamenje, uz bukve ili na golu ledinu. Tog dana smo imali na stotine mrtvih i ranjenih.

Njemci po svaku cijenu nastoje da nas presijeku na Milinkladi, kao što su to pokušali na Mratinju i Sutjesci. Avionske bombe, teške 100—500 kg, padale su usred živih ciljeva. Eksplozije su odbacivale ljudi ili komade njihovog rastrganog

tijela svuda naokolo. Oko 10 asova bio sam na prvoj zaravni Uli linklade. Do mene, u neposrednoj blizini, nalazila se bolni arka našeg bataljona, bosanska partizanka. Stajali smo jedno pored drugog. Padala je bomba, mene odbacila i zasula zemljom a bolni arku, ije sam ime, nažalost, zaboravio, par e bombe preklalo je kao nožem, otsjeklo joj glavu. Poprskala roe je njena krv, trup joj se kotrljaо po zaravni. Potresan je bio taj prizor jezive smrti. Iz vratn h žila šikljala su joj dva mlaza vrele krvi. Posljednji trzaji jedne mladosti djevoja ke.¹⁰

Pribrao sam se i pošao u zaklon iza jednog ve eg kamena. Tu sam našao nekoliko drugova: Minju Šaranovi a, Zar ju Sateli a, Jokaša Jovovi a i druge. Naišli su ponovo avioni: izbacili bombe, mitraljirali. Spustili se nisko, domalo iznad bukovih krošnji. Osmotrio nas avijati ar, nagnuo aparat i tu e mitraljeskim rafalima. Sklonili smo se u jedan škr p. »Vidi ovog fašisti kog skota«, veli jedan od drugova, »ho e da nas pribije uz ovaj kamen«. »Ako nas prorešeta, primjetio sam, u škripu možemo ostati svi. Kamera piramida posluži e kao nadgrobni spomenik«.

Ne možemo pomoliti glavu jer avioni neprekidno bombarduju i mitraljiraju zaravan. Malo kasnije, sre om, navu e se oblak. Desno i lijevo od M linklade — krkljanac. Oko 13 asova krenuli smo gustom šumom ka dolini Hr avke. Na putu nai smo na druga Vaka urovi a, komandanta etvrte proleterske. Par e avionske bombe pogodilo ga u nogu, na povratku od Vrhovnog komandanta — od koga je na Milinkladi primio narene je da djelov ma brigade posedne i održi Ljubin Grob. Blijed je. Krv mu se izlila. Uspio je pre smrti da izda nare enje štabu 3- eg bataljona o posijedanju Ljubina Groba. Na naš pozdrav jedva nam je uzvratio pogledom. Uzalud su bolni arke nastojale da mu pomognu, rana je bila smrtonosna. Malo kasnije je izdahnuo.¹¹

Saznali smo da je ranjen i drug Tito.

Na Milinkladi pretrpjeli smo najteže gubitke.

Spuštamo se u dolinu Hr avke. Rje ica se razlila, ali se može gaziti. U dolini puno partizana, naro ito ranjenika. Na desnoj obali Hr avke jedan teški ranjenik leži na nosilima.

inilo mi se da su mu obje noge otsje ene, a ni ruke nije mogao da pokre e. Molio je: »Ubijte me, drugovi! Ne znam što je bilo teže: njegove rije i ili njegovo lice izobli eno bolo-

¹⁰ Bila je to drugarica Sava Vukovljak, etna bolni arka 3- eg bataljona, iz Sajkovi a (srez Livno). Podatke su mi naknadno dali Jokaš Jovovi i Branko Injac.

¹¹ Za herojsko držanje u svim borbama od 1941 do pogibije, proglašen je za narodnog heroja.

vima. Nije htio živ da padne u ruke Njemaca, preklinjao je drugove da mu prekrate muke. Jedan od drugova nije mogao da odoli — ostavio mu je otšrafljenu bombu...

Dolinu Hravke tukla je neprijateljska artiljerija, avioni su kružili i bacali bombe. Bili smo na drugoj polovini doline kad se pojavio neprijateljski avion — izvijač. Pohitali smo da se dohvati bukove šume na drugoj strani, ali izvijač je već prospao bombe, po nekoliko povezanih jedna za drugu. Prvo što sam ugledao ispred sebe bila je jedna podebela bukva. Njeno stablo, gotovo dva metra horizontalno, dizalo se zatim uspravno. Vjerovatno oboren, mladica se kasnije uspravila. Došao sam do nje i tek što sam se bacao pored stabla, zaglušio me strašna eksplozija. Bio sam za trenutak onesviješten. Poslije pogledam: gornja strana bukovog stabla oljuštena, široko izložena rupa na drvetu, kao dno manjeg kotla. A ja sam ipak živ. Bomba je pala nasred stabla. Imao sam razloga da posumnjam da mi je glava ostala itava. Jokaš Jovović me pita jesam li u životu. Ne vjeruje.

Prešli smo Hravku i zano ili na visoravni iznad nje, a 10. juna već smo bili na prostoriji Vrbn'ke Kolibe — Lučke Kolibe — Ljubin Grob — Zelengora. Na tom uskom prostoru od Mišniklade do Lučkih Koliba nalazi se većina naših jedinica, sa Vrhovnim štabom. Neprijateljska avijacija neprekidno tue i mitraliira, a pješadija vrši snažan pritisak na bokove naše grupacije.

Na Ljubinom Grobu napadaju djelovi 738. njemačkog puka, »poznanici« naše brigade sa Budinja. Na Košuti i Ljubinom Grobu, tim kosama koje obezbjeđuju pravac našeg probora, vodila se borba na život i smrt. Djelovi Drugog i četvrte proleterske brigade branili su ta dva dominantna visa. Ljubin Grob je držala 2-eta našeg bataliona. »Samo preko nas mrtvih Njemci mogu proći!« poručivali su borci Čete. Takva njihova poruka prenijeta je štabu brigade. Itav dan vodila se borba. Druga eta je dokraia izvršila svoj zadatok. Posljednje naređenje koje je primio od Vrhovnog komandanta komandant četvrte proleterske brigade Vako Urović, održati Ljubin Grob, boro 2-eg Četa 3-eg bataljona kojima je povjeren tai zadatok, asno su izvršili. Njemci su uporno jurišali na golu kosu Ljubinog Groba, itav dan u talasima bombardovali su te položaje »Štuke« i »Dorniieri«, ali je hrabrost proletera bila jača. eta je ostavila na Ljubinom Grobu 27 boraca i svetao primjer kako se izvršava naređenje i žrtvuje za spas glavnine. Njemci su i ovdje, kao i na Milmkladi, u inili sve što je bilo u njihovoj moći da ovladaju Ljubinim Grobom i onemoguće probijanje naših jedinica preko Zelengore. Ali bez uspjeha.

Bolnica se nalazila u blizini Ljubinog Groba. Pred sam zalazak sunca, ko zna po koji put, naišli su avioni, posljednji put toga dana, i donijeli smrt i nove rane mnogima u bolici. Bombe su padale posred ranjenika; njema ki izvija i otkrili su mjesto gdje se bolnica bila razmjestila. Veliki broj mrtvih i ranjenih i stravi ni echo bitke na Ljubinom Grobu demoralisali su dosta ranjenika, naro ito one na nosil'ma.

U mojoj neposrednoj blizini nalazio se Vojin Katni. Bako Jugović je bio malo dalje od nas. Pala je jedna bomba i ranila Vojna. Jedno veće par granate udarilo ga je u zdravu nogu i prebilo je, tako da su mu sada bile slomljene obadvije. Trebalо ga je nositi na nosilima. Ali, on nije htio da bude teret drugovima u najtežem asu. Izvadio je p'stolj i prije nego što smo ga u tome mogli sprijeiti, ispalio metak u sljepoo nicu i ostao na mjestu mrtav.

Pavle Janjević i mnogi drugi ponovo su ranjeni. Pred no je došao u bohvcu Mitar Baković, politi ki komesar Druge proleterske divizije. Jaha i konji Staba Druge divizije dodijeljeni su ranjenicima; došlo je novo ljudstvo za nošenje teških ranjenika a vod' i za one koji su prebacivani na konjima. Za svakog teškog ranjenika — 8 do 12 boraca. Mnogi ranjenici sa polomljenim nogama ili rukama, sa ranama na glavi ili grudima, odbijali su da krenu. Neki od njih su molili da ih ubiju ili su tražili pištolje da sami izvrše samoubistvo. Prebacivanje nosilima no u, uskim planinskim stazama, još više je pogoršavalo njihovo teško stanje. Odvajanje ne malog broja boraca za nošenje, iz ionako prorije enih jed'nica, smatrali su prevelikom žrtvom. Žrtvovanjem sebe ranjenic su htjeli da sa uvaju pokretljivost jedinica. Ali нико nije ni pomislio da im udovolji molbi.

No u između 10 i 11 juna krenuli smo ka Vrbnici i Zelenogori, a 11 juna smo bili na Mratin-Kolibama. Prva proleterska brigada je već razbila Njemce na Balinovcu. Tada je Njemcima postalo jasno da ćemo se probiti na drum Kalinovik — Fo a.

PRELAZAK BISTRICE

I dalje nas prati avijacija, mada nešto rede, jer je njihovu pažnju privukla Prva proleterska divizija, koja poslije razbijanja Njemaca na Balinovcu nastupa ka Rataju i Miljevini. Situacija je i dalje kritična. S vremenom na vrijeme našu kolonu prostreljuju neprijateljski mitraljezi. No u između 12 i 13 juna i mi maršujemo prema Rataju i Miljevini. Na tom pravcu su naše jednice nezadrživo nastupale. Prva proleterska je razbila Njemce na položajima u širem rejону Miljevine i prešla drum Kalinovik — Fo a. Jedinice Druge proleterske divizije

i bolnica to tek treba da uine. Maršovali smo cijelu no. Jedva da smo prešli 4 do 5 km. Izjutra smo bili u Rataju. Magla. Posle sunce... i njema ki avioni. Prati nas i jaka artiljeriska i minobaca ka vatra.

U Rataju i Miljevini još su bili svježi tragovi borbe jedinica Prve divizije. Naše kolone su se svile, jedinice prikupile za prelazak komunikacije Kalinovik — Fo a. Na relativno malom prostoru našla se Druga proleterska divizija. Desno i lijevo od stvorenog prolaza vodila se teška borba. I bolnice su prišle. Ekaju da se obezbijedi prelazak preko željezni kog mosta na rječici Bistrici. Njemci ulažu krajnje napore da ponovo zatvore prolaz stvoren probojem Prve dhrzije. Dovlačenja poja anja od Foče i Kalinovika. Sunce prigrijalo. »Štuke« u talasima bombarduju Rataj i Miljevinu, naročito kuće oko ceste i most na Bistrici. I to bombardovanje nam je nanjelo ozbiljne gubitke. Ipak, svi pokušaji Njemaca da zatvore brešu ostali su bez uspjeha. Poslije podne, 13. juna, prešli smo preko željezničkog mosta na Bistrici.

U Miljevini prava pustoš. Avionskim bombama i artiljeriskim granatama izrovane njive, popaljene ili oštećene kuće. U Rataju smo naišli na nekoliko stanovnika. Neobično nam je, jer već nedjeljama nijesmo vidjeli nikoga sem naše borce i ranjenike. I neprijatelja. Na drumu Kalinovik — Fo a, u blizini mjesta prelaska, stoji uništen njemački tenk. Pogodio ga je iz protivkolca Dragolj Stojić, komandir prateće Druge proleterske brigade.

Most na Bistrici smo prelazili trkom, jer su ga Njemci tukli artiljerijom. Nasred mosta jedna granata napravila povredu. Jedan konj tu upao, slomio prednje noge i ostao. Niti je mogao da propadne u rijeku, niti da se digne. Posmatram kako sa živog konja jedan drug sijeće meso. Opominjem ga da se ne zadržava jer može poginuti od artiljeriskih granata. Pogledao me i hladnokrvno odgovorio: »E, asti boga, oli mi nije svejedno da umrem od gladi ili da poginem od granate«. Glad nas je zaista bila žestoka stegla. Kad bi potrajala još koji dan, ne bi se, ini se, mogli ni pokrenuti.

Trinaestog juna popodne svi naši djelovi prešli su preko mosta na Bistrici. Našli smo se izvan obroka. Najteže je za nas završeno.

U ISTO NOĆ BOSNI

Maršujemo prema Jahorini. Selo Mrežice. Potom Jabuka. Prvi put smo se nahranili. Tu smo saznali da idemo za isto u Bosnu.

Izvukli smo se iz kanjona Pive i Sutjeske. Umjesto one staze preko Zelengore sada se na sve strane otvaraju putevi,

naselja, prostranstva. Ali neprijateljska avijacija i dalje nas prati. Tako je 15 juna poslije podne bombardovana bolnica e-tvrte proleterske brigade. Bombe su pogodile kuće u kojima su bili ranjenici. Narednih dana avijacija je gotovo prestala da nas uznenimira, jedino što su nas nadlijetali avioni — izvi-a i. Bujne šume Jahorine pružale su nam dobru zaštitu. Ipak, maršujemo no u radi o uvanja tajnosti pokreta. Sedamnaestog juna stigli smo u Gornju Prau. Saznali smo da su Njemci pojali garnizone duž pruge; prugom patroliraju oklopni vozovi. Druga proleterska divizija dobila je zadatku da pređe prugu na otsjeku Stambol i i — Sjetlina.

Tokom 18 juna izvršili smo pripreme za prelazak pruge. Bolnica je prešla ispod nekog visokog gvozdenog mosta. Obje strane oko mjesta prelaza bile su prepune boraca i ranjenika. Baš kad smo prelazili prugu naišao je oklopni voz i stao na mostu. Za uđo, nije otvarao vratu. Padala je jaka kiša. Iznad pruge izdiže se okomita, pošumljena padina, kojom vijuga staza. Uspeti se na njen vrh bilo je veoma naporno. Nekoliko teških ranjenika nije bilo mogu no iznijeti. Ostali su, kao i mnogi drugi, na tom tegobnom putu. Tako je kosturima i lješevima obilježavan pravac našeg probroja. Zaostale grupe ili pojedinci išli su našim tragom i priključivali se jedinicama. Navrh strane, malo podalje, naišli smo na nekoliko kuća. Sjutradan, pošto smo se malo odmorili, nastavljen je pokret prema Romaniji.

Prolazimo kroz naselja, mahom Ijetnje katune. Snabdjevanje je povjereni isključivo drugovima koje je odredio Vrhovni štab.

Prelazimo drum Sarajevo — Zvornik. Već sam sa 3 bataljonom. Cesta nam neobično izgleda, nekako tu je, pa se prema njoj neki drugovi odnose s nepovjerenjem. Mogu naići i tenkovi. Obaviješteni smo da nas mogu napasti ustaše. Prešli smo drum, uz manje puškaranje pobojnica. Cestu smo pregradili balvanima.

Rasplinuli smo se kao stiješnjena rijeka po izlasku iz kanjona. Prva i Druga divizija osloboidle su Han Pijesak, Vlasicu, Zvornik, Srebrenicu i Olovo.

Neprijatelj je objavio »uništenje partizana«, a mi oslobađamo prostrana područja isto ne Bosne. Kladanj je bio na redu. To je bio zadatku i 3-eg bataljona. Ustaški garnizon je dotada odolio mnogim partizanskim napadima. Stoga je Pavelić odlikovao ustaškog vođu u Kladnju. U tom kraju je vladalo Uvjerenje da se ni sada neće moći i zauzeti to uporište. Stoga

su za ovu akciju angažovane ja e snage: Druga dalmatinska, Druga proleterska i etvrta proleterska brigada.

U sastavu brigade, 3 bataljon napadao je od Ravne. Za-
uze e Kladnja — »Kupresa isto ne Bosne«, i prvog ve eg
mjesta koje napadamo posi je Pete ofanzive, bi e ubjedljiv
demant neprijateljske propagande o našem uništenju; domo i
emo se oružja i municije; i sa ekonomске strane bi e od
zna aja. >

Vojno-politi ke i partiske pripreme za napad br'žljivo su
izvršene. Uve e 27 juna, po padu mraka, po eo je napad.
Ustaše su pružile jak otpor, urlale su, dozivale se, psovale nas.
Nijesmo za to mnogo marili. Kad smo likvidirali spoljni pojas
odbrane, energi no smo jurišali na varoš — Druga proleterska
i Druga dalmatinska oko pola no i, a nešto kasnije i etvrta
crnogorska. Otpor ustaša bio je potpuno slomljen oko 2 aša
poslije pono i.

Branioci »Kupresa isto ne Bosne« morali su pobje i.

Zaplijenili smo znatnu koli inu oružja i municije. Svi su
se borci snabdjeli municijom, a komore — po ev od etnih
pa naviše — uzele su munic'je i za rezervu. Obrazovane su
etne bataljonske i brigadne bojne komore.

U Kladnju smo našli dovoljno hrane, nešto obu e i odje e.
Poslije dugog gladovanja u njemu smo se prvi put nahranili.
Ali, ti prvi normalni obroci imali su nepredvi enih posljedica.
Drugovi su se porazboljevali. Neke jedinice su bile prepolovljene.
Navikli na gladovanje, na par e konjetine, ponekad i bez
toga, nedjeljama bez hljeba ili škroba, teško nam je b'lo pre i
na redovnu ishranu. To prilago avanje trajalo je kod pojedinih
drugova i 10 do 20 dana.

Naš 3 bataljon bio je odre en za posadni. Sav plijen, po
nare enju Vrhovnog štaba, trebalo je centralizovati. Od strane
Vrhovnog štaba odre en je ika Janko da obezbijedi izvršenje
ovog nare enja. Bolnicama je poslat sive najbolje i u dovoljnim
koli inama. I pored nare enja i strogosti ika Janka, neke
jedinice su pretjerale u zbiranju sredstava za potrebe svoga
ljudstva. Gotovo svi intendantni jedinica koje su u estvovale pri
oslobo enju Kladnja (i ne samo oni!), toga i narednih dana,
imali su »sukob« sa ika Jankom. Onima koji nijesu znali
njegovu ulogu, nije bilo ubjedljivo njegovo nastojanje da se
sve central zuje, pa su nare ivali da se uzme sve što im je
potrebno. Oni, pak, koji su poznavali ika Janka, pokušali su
da ga zavaraju na neki na in, bilo ve im brojnim stanjem
jedinica, što nije »palilo«, jer je on znao približno ta no brojno
stanje svih jedinica, bilo zagovaranjem kakvom pri om dok
kuriri izvode »operaciju« i trpaju stvari u džakove.

Došao ika Janko i u štab 3 bataljona. U najbližoj eti interesovalo ga je šta se sprema za ru ak. Vidio veliki kazan u kome se kuva ka amak. Bilo mu je, ini mi se, žao što je ta eta tako »skromna«. »ime ete ga za in'ti?«, upitao je. »Tek što nije otisao kuvar po trebovanje malo zejtina ili masti«, odgovorio je ekonom. ika Janko bi možda prekorio itendanta za nedovoljnu brigu o ishrani ljudstva, ali je, izgleda, posumnjao da je to običan, suvi sirotinjski ka amak. Zatražio je kašiku. Ekonom nikako da je pronađe; pobjegao je ne sa e-kavši da ika Janko okusi ka amak; za njim i kuvari. I nama je onda bilo jasno što se zbilo sa tim »posnim ka amakom«. Ustvari, u veliki kazan od 100 litara ekonom i kuvar su stavili sanduk šeera, nekoliko kilograma meda i masti, i sve to izmiješali sa kukuruznim brašnom. ika Janko ih je prekorno pogledao: »Posadna jedinica! Zar i vi ovako!« Bili smo svi krivi. Ponudili smo ika Janka da ruča s nama. Uvijek ozbiljan, a toga asa namrgoen, on se nasmijao, što smo i mi bili no prihvatali. Nije nas mnogo gradio, mada nam je zamjerio.

Poslije podne naišao je neprijateljski izviđački avion. Bacio je bombe i u dvorište Žgrade u kojoj je bio smješten štab bataljona. Jedna bomba je pala u neposrednu blizinu mitraljeza i uništila ga. Bilo nam je žao, jer nam je tada to bio jedini m'trakljez u bataljonu.

Nakon 2—3 dana došla je smjena. Iz Kladnja smo krenuli u sastav svoje brigade. Druga divizija razvila je ofanzivu na širokom frontu prema Tuzli i Maglaju. Krajam juna 1943 gotovo cijela isto na Bosna bila je oslobođena.

Boško BRAJOVIĆ

U BOJEVIMA NA JAVORKU I KOD BIO A

kovac i na taj na in stvoriti povoljne uslove za dalje prodiranje ka Kosovu i Metohiji, a zatim u Srbiju. U tom cilju je 17 maja 1943 godine Vrhovni komandant drugi naredio Štabu Druge proleterske divizije da organizuje napad na Kolašin, s tim da se prethodno obezbedi sa pravaca Podgorice i Bijelog Polja. Druga proleterska divizija sa Sedmom krajiskom brigadom imala je pre napada na Kolašin da izviri i zatvori pravce koji iz doline Mora e izvode u pravcu Zabljaka i Savnika i da održava tijesnu vezu desno sa Trećom udarnom divizijom na pravcu Savnik — Nikši, a levo sa Prvom proleterskom divizijom u slivu gornjeg toka Tare prema Mojkovcu.

Sedma krajiška brigada je, prema ovom zadatku, posle forsiranja Tare kod s. Tepci, produžila nastupanje u pravcu Zabljaka, zauzela ovo mesto bez borbe (jer su ga Italijani i etnici napustili), a zatim dobila nare enje da na jugoistočnim padinama Sinjajevine zatvara i izviri pravce od Mateševa prema Savniku i uništava ostatke etnika.

Posle prodora Treće udarne divizije iz Hercegovine na području Nikši — Savnik, četvrta proleterska brigada je po-

peracijom »Svare« okupator je težio da nam nametne borbena dejstva u takozvanim »normalnim uslovima«, u uslovima koji su bili u suprotnosti sa našim vojno-politikim koncepcijama i planovima Vrhovnog štaba.

Prema prvobitnoj zamisli Vrhovnog štaba Glavna operativna grupa imala je da izbije na području gornjeg toka Tare i Lima, napadne i zauzme Kolašin i Moj-

„ovo ušla u organski sastav Druge divizije i postavljena u širem rejonu Boana sa zadatkom da izvi a i zatvara pravce od Kolašina prema Žabijaku i Savniku, i da prikuplja potrebne podatke o ja ini, sastavu i rasporedu neprijatelja u Kolašinu.

Druga dalmatinska brigada imala je zadatak da sa prostora severoistočno od Zabljaka izvi a i osmatra pravac Mojkovac — Zabljak (orijentišu i se za etvrtom brigadom) i da delom snaga održava levo vezu sa Prvom proleterskom divizijom.

Druga proleterska brigada (bez 1 i 2 bataljona), koja je privremeno izišla iz sastava Druge proleterske divizije, obrazovala je Drinsku operativnu grupu pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, dok su 1 i 2 bataljon ove brigade ostavljeni kao diviziska rezerva na prostoru Lipova Ravan, sa zadatkom da izvi aju i zatvaraju pravac od Nikšića prema Savniku i Gornjoj i Donjoj Brezni do pristicanja Treće udarne divizije na taj prostor.

Međutim, pošto nije na vreme raspolagao potrebnim podacima o koncentraciji i razvoju nema ko-italijanskih snaga na širim područjima isto ne Bosne, Hercegovine, Crne Gore (Crnogorsko primorje) i Sandžaka za operaciju »Svare«, Vrhovni štab je odmah po forsiranju naših glavnih snaga preko Neretve i Drine odustao od prvobitne zamisli. A s obzirom na uzan prostor između Tare i Pive za manevrovanje snaga Glavne operativne grupe, on je dao direktivu Štabu Druge proleterske divizije da se delom snaga orijentiše prema dolini Zete (Nikšić) i Morače (Podgorica), sa zadatkom da uništi neprijateljska istaknuta uporišta Javorak i Biće i ostatke razbijenih etnika (sa Neretve, Drine i Tare) na prostoru Nikšić — Podgorica. U skladu sa ovom direktivom, Stab Druge proleterske divizije, posle prikupljenih podataka o ja ini i rasporedu neprijatelja, izdao je zapovest za napad na Javorak.¹

BOJ NA JAVORKU (NIKŠICKOM)

Posadu uporišta Javorak (koje je na brzu ruku organizovano kao istaknuta tačka spoljne odbrane Nikšića) sa injavom je jedan nepotpuni pešadijski puk divizije »Ferara«, ojačan jednom baterijom topova 75 mm, sa prestražom na liniji Ceranići a Gora — Gradiška Poljana — Krnovska Glavica, na kojoj su se nalazili ostaci Župskog i Dobrovoljačkog bataljona. Odbranu ovih italijansko-etičkih snaga podržavao je jedan vod lakih tenkova iz rejona Nikšića.

¹ Originalna zapovest za napad na Javorak nalazi se u Arhivu vojnog istoriskog instituta.

Prema ideji napada na Javorak trebalo je najpre uništiti etnike na liniji: Cerani a Gora — Grada ka Poljana — Krnovska Glavica, a zatim koncentri nim napadom tri proleterske brigade u tri kolone, u sadejstvu sa mesnom partizanskom etom, otse i neprijateljske snage na Javorku od Nikši a i uništiti ih.

Severna kolona (Druga proleterska brigada bez dva bataljona, baterija minobaca a i jedno protivkolsko odeljenje topova 37 mm) imala je zadatak da na pravcu D. Brezna — Toplo Prisoje (k 1286) — Živa (k 1154) — Javorak razbije etnike i u sadejstvu sa Severozapadnom i Isto nom kolonom napadne i uništi neprijatelja na Javorku. Ovoj koloni odre ena je zona širena desno i levo, kao i linija na kojoj treba sadejstvovati i održavati vezu sa susedima.

Severozapadna kolona (Peta crnogorska proleterska brigada, sa jednom baterijom minobaca a) imala je da napada opštim pravcem: Bundos — Runjava Glavica — Tisova Glavica — Pakline — s. Dubrave sa zadatkom da u sadejstvu sa Severnom i Isto nom kolonom u odre enoj zoni uništi neprijatelja na Javorku, s tim da pored održavanja tesne veze sa Severnom kolonom, po izbijanju na prostor Dubrave, uputi jedan bataljon na tesnac Surdup radi rušenja puta i postavljanja prepreka na pravcu Javorak — Gornje Polje.

Isto na kolona (etvrta crnogorska proleterska brigada, baterija minobaca a i jedno protivkolsko odeljenje topova 47 mm) dobila je zadatak da na pravcu nastupanja: s. Mokro — Štirni Do (na južnim padinama pl. Vojnik) — s. Jasenovo Polje — Jelovi Vrh — Brezovi Vrh razbije i uništi ostatke etnika, a potom povrne na sever pravcem: s. Lipova Ravan — Papratni Doli — Javorak, sadejstvuju i Severnoj koloni preko Gole Strane, a Severozapadnoj preko Pišteta prilikom uništenja neprijatelja na Javorku.

Da bi ovaj zna ajni napad uspeo Štab Druge divizije je radi obezbe enja naredio komandantu Isto ne kolone da postavi jedan bataljon na prostoru Šipa no — Mali Orah, sa zadatkom da zatvori pravac: s. Gornje Polje — s. Šipa no, s tim da se, po dolasku bataljona iz sastava Severozapadne kolone na prostor Surdup, rokira na prostor Veliki Orah — Mali Orah radi zatvaranja pravca od s. Lukova, naro ito za neprijateljsku motorizaciju, i da delom snaga, u sadejstvu sa mesnom partizanskom etom² izvrši diverziju na vatrene položaje artiljerije

¹ Ova Ceta, pod komandom Boža Markovi a, bila je sastavljena od ilegalaca koji su radili na politi kim partiskim zadacima u pozadini neprijatelja.

u Papratnim Dolima. Štabovima bataljona na Surdupu i Velikom Orahu nare eno je da sa po jednim vodom pešadije, ojačanim automatskim oružjem, izvrše demonstrativni napad na Gornje Polje.

S obzirom na pošumljenost i neprolaznost zemljišta i teškoće u održavanju veze, kako između u napadnih kolona tako i unutar njih, komandantima kolona je u zadatku određen i krajnji cilj, a za pojedine faze napada u zapovesti su predviđeni znaci signalnim raketama. Data su i uputstva o uriontretbi protivkolskih oružja za slučaj napada neprijateljskih tenkova od Nikšića kao i o meraima za rušenje i postavljanje prepreka na tenkoopasnim pravcima. Preduzete su i merae za maskiranje jedinica i korišćenje pokrivenog zemljišta radi zaštite od neprijateljske avijacije. Bilo je regulisano i zbrinjavanje ranjenika. Oni su imali da idu u s. Stirni Do, gde se nalazila diviziska hirurška ekipa.

Manevar za napad na Javorak odvijao se po planu. Jedino sve tri kolone nastupale su određene enim pravcima, s tim što je 1.-vi bataljon Istočne kolone u jutarnjim asovima 1. maja, na pravcu Papratni Doli — Javorak, otsekao motorizovanu kolonu od polaznog rejona s. Gornje Polje — Nikšić.

Energičnim napadom i međusobnim sadejstvom napadnih kolona i mesne partizanske vojske, neprijateljske snage na Javorku bile su prvo otsećene od Nikšića, a zatim ispresecane na male delove i postepeno uništavane, sem manjih delova koji su uspeli da se izvuku kroz međuprostorje naših jedinica. Tako je boj na Javorku završen 2. maja oko 19.00 sati u potpunim uništenjem neprijateljske žive sile i tehničke.³

Pobedom na Javorku, koja je imala veliki vojni-politički i moralni značaj, zadat je težak udarac snagama prvog okupatorskog ešelona predvećenog za učešće u Petoj ofanzivi, demoralisani su ostaci etnika i stvoreni povoljni uslovi za mobilizaciju novih snaga u redove naše vojske. Likvidacija Italijana i etnika na Javorku imala je silnog odraza i na dalji proces raspadanja etnika i nesigurnosti Italijana u dolini Zete i Mora.

Ova pobeda je plod zajedničkih dejstava i hrabrosti i energičnosti svih boraca, starešina i komandanata, i njihove želje da se neprijatelj po svaku cenu uništiti. Posebno treba istaći

³ Od 1.450 izstroja izbačenih neprijateljskih vojnika i oficira zarobljeno je 580 Italijana i 200 etnika, dok smo mi imali 10 mrtvih i 38 lakših i težih ranjenih. Tom prilikom smo zaplenili i uništili 7 tenkova, 4 brdskih topa 75 mm, 11 teških i lakih minobaca a, 20 teških i lakih mitraljeza, 500 pušaka, 5 ispravnih radiostanica, 20 motornih vozila, preko 120.000 raznih metaka, preko 150 mazgi, velike količine intendantske, inžinjeriske, logorske i druge opreme.

požrtvovanost i hrabrost komandanta Severozapadne kolone Save Kovačevića, koji je sa grupom boraca prvi izbio na vatrene položaje artiljerije, a zatim je zarobio i lišio neprijatelja njene podrške; desetara 1. ete 1. bataljona Druge proleterske srpske brigade Milana Tadića, koji je sam uništio neprijateljski tenk; 3. etu 1. bataljona etvrte crnogorske brigade, koja je sa jednim vodom pod ubita nom vatrom tenkova onemoguila povratak tenkova u Nikšić, koji su naknadno bili uništeni i zarobljeni.

BOJ KOD BIOA

Prilikom planiranog napada na Kolašin, za obezbe enje desnog boka Druge proleterske divizije sa pravca Podgorica — Mateševu formirana je Udarna grupa bataljona (jedan bataljon etvrte i dva bataljona Pete crnogorske brigade) koja je nastupala opštim pravcem: s. Lukovo — Župa Nikšićka — Piperi — Bioč. Ova grupa je imala zadatku da u sadejstvu sa Zetskim partizanskim odredom razbije i uništi ostatke etnika na području Pipera, Bjelopavlići i Podgorice, kao i italijanske snage u rejonu Bioča, i da na taj način prekine vezu Podgorica — Mateševu i obezbedi desni bok Druge proleterske divizije za napad na Kolašin.

Pošto je marševski cilj Udarne grupe bataljona bio dosta daleko, a zemljiste pokriveno i teško prolazno, trebalo je raditi vrlo brzo i energično i koristiti dan za kretanje, iako je nemačka izvajačka avijacija bila vrlo aktivna, narođito na pravcu Pljevlja — Savnik — Nikšić, dok je na pravcu Nikšić — Podgorica dejstvovala 61 vazduhoplovna grupa iz Podgorice.

Na pravcu nastupanja Udarne grupe bataljona, kao pretstraža italijanskih snaga u Podgorici i na Bioču, nalazili su se ostaci etnika⁴ na liniji: Radečko Radović (k 1041) — Pantelićev Vrh (k 1102) — Martiničko Gostilje — Kurilo (k 702) koje je trebalo prethodno razbiti i uništiti. Posle usiljenog marša, 2. i 4. bataljon Pete crnogorske brigade izbili su 12. maja na prostor Poljica — Cerovlje, a 3. bataljon etvrte proleterske brigade u rejon Martiničko Gostilje.

Prema predviđenom planu, bataljoni Pete brigade, u sadejstvu sa delom snaga Zetskog partizanskog odreda, upućeni su u napad pravcem: Cerovlje — Radović Polje, Ožezi, a 3. bataljon etvrte brigade, u sadejstvu sa Zetskim partizanskim odredom, pravcem: Martiničko Gostilje — Kopilje — Ožezi. (Na ovim prvcima postojali su povoljni uslovi za mobilizaciju

⁴ Njihova jačina kretala se oko 2—3.000. To su dobrim delom bili demoralisani ostaci sa Neretve, Drine i Tare a delom su nasilno mobilisani, tako da nisu predstavljali neku veću borbenu vrednost.

novih snaga, naro ito posle uništenja italijanske posade na Bio u.)

Manevar Udarne grupe pri razbijanju Italijana i etnika na podruju Bio a, ogleda se u smelim i energi nim napadima sa fronta, kombinovanim sa ubacivanjem dela snaga u pozadinu neprijatelja, koji je podržavan vatrom artiljerije sa Gorice i 61 vazduhoplovnom grupom sa podgori kog aerodroma.

Napadu na etnike no u 12/13 maja prethodilo je ubacivanje dela snaga 3 bataljona etvrte proleterske crnogorske brigade i Zetskog partizanskog odreda u pozadinu etnika na položajima Pantelijev Vrh — Martini ko Gostilje. Pretrprevši osetne gubitke demoralisani etnici po eli su otstupati prema Bio u i manastiru Piperska elija i predavati se u ve im grupama.

Brzim i energi nim dejstvima bataljona etvrte i Pete brigade, u sadejstvu Zetskog partizanskog odreda pod komandom Voje Todorovića otpor etnika je potpuno slomljen pred mrak 13 maja, dok se italijanska artiljerija, koja ih je podržavala sa vatreñim položaja iz s. Kopilja, jedva izvukla preko s. Crnaca u pravcu Spuža. Posle razbijanja etnika, italijanska komanda je prebacila jedan bataljon 383 pešadijskog puka iz Podgorice u Bio e, sa ciljem da osigura vezu Podgorica — Kolašin i da prihvati ostatke razbijenih etnika. Ovaj bataljon je snažno podržavan artiljerijom sa pravca od Podgorice i 61 vazduhoplovnom grupom sa podgori kog aerodroma.

Da bi se izvršio postavljeni zadatak do kraja — uništila italijanska posada na Bio u i time potpuno obezbedio desni bok Druge proleterske divizije pri napadu na Kolašin, 2 bataljon Pete brigade, prema zamisli štaba Grupe bataljona, ubacio je u pozadinu neprijatelja svoju 2 etu pod komandom Nikole Zvicera, koja je posle dva uzastopna napada zarobila artiljeriju 383 pešadijskog puka na vatreñim položajima s. Mijeli — Popova Gora (dve baterije topova 75 mm i jedna eta minobaca a). Time je italijanski 383 pešadijski puk bio lišen ne samo podrške artiljerije, ve i sam izložen jakoj artiljeriskoj vatri doskora svoje artiljerije, što je ubrzalo obuhvatni manevar Udarne grupe i potpuno okruženje i uništenje 383 pešadijskog puka u rejonu s. Gornje i Donje Mrke — s. Vinogradište — Velja Glavica. Da bi deblokirala ovaj puk, italijanska komanda iz Podgorice angažuje dva bataljona »crnih košulja« i jedan bataljon 127 puka (koji je, u vezi sa nastalom situacijom, prebaen iz Skadra u Podgoricu). Međutim, sve njene mere ostale u bezuspešne, jer je 3 bataljon etvrte proleterske brigade, osluškuju i teške borbe na prostoru Vežešnika, usiljenim maršem sa prostora s. Kovački Dolovi 15 maja izbio glavnim snagama na Vežešnik, a delom snaga na put Podgorica — Bio e

i time stvorio potrebno vreme glavnini Udarne grupe da okruženi 383 puk potpuno uništi ili zarobi, uprkos jakoj intervenciji i dejstvu neprijatelja sa pravca Podgorice, podržavanom jakom artiljerijom i avijacijom.

Ovom prilikom, kao i kod Nikši a na Javorku, naneti su neprijatelju teški gubici u mrtvim, zarobljenim i ranjenim.⁵

Po ev od 1 maja ovo je drugi poraz italijanskih i etni kih snaga, što je zabrinulo nema ko i italijansko komandovanje. S druge strane, hrabroš u boraca i starešina i smerloš u i brzinom manevra Udarne grupe bataljona stvoreni su povoljni uslovi »za prodor naših glavnih snaga na jug prema Albaniji«. A pošto je ocenilo bojeve na Javorku i Bio u kao po etak prodora naših glavnih snaga u Albaniju, nema ko komandovanje je preduzelo mere u smislu korekture po etnog rasporeda za angažovanje svojih snaga na ovom delu fronta, kao i mere ojaanja italijanskih snaga na prostoru Nikši — Podgorica, naro ito pešadijske divizije »Ferara« koja je pretrpela osetne gubitke.

Bojevi na Bio u i Javorku, s obzirom na mesto, vreme i posledice, daleko prevazilaze takti ki zna aj, jer imaju više operativni karakter, za razliku od »diverzije« kako se ponegde tretiraju u našoj literaturi.

Oni su uticali na pregrupisavanje neprijateljskih snaga uo i same Pete ofanzive i na izmenu operaciskog plana »Svare«. Tako je 127 pešadijski puk iz Skadra preba en u Podgoricu, 383 pešadijski puk je sa prostora Danilov Grad pomeren u B o e (gde je kasnije potpuno uništen), etiri bataljona divizije »Marke« preba ena su iz Mostara u Nikši , motorizovani puk »Brandenburg« rokiran je u Bio e, po dolasku 7 SS divizije »Princ Eugen« u Nikši upu en je motorizovani odred »Smithuber« sa tenkovima u Podgoricu, a komandant 1 brdske divizije je 19 maja borbenu grupu »Remolt« sa otseka Gostun — Mojkovac uputio u Matešovo.

Izmenom nema kog operaciskog plana »Svare« (rokiranjem 7 SS divizije prema Podgorici, odnosno 118 lova ke divizije prema Desetoj hercegova koj brigadi) vezano je oko pet etni kih i italijanskih pukova na vrlo uzanom frontu Mate-

⁵ Izba en je iz stroja ceo 383 pešadijski puk sa itavom opremom. Izme u ostalog zarobljeno je 600 vojnika i oficira, ubijeno 370 i toliko ranjeno; zaplenjeno 8 topova 75 mm, oko 30 lakih i teških minobaca a, 27 mitraljeza, 70 puškomitraljeza i mnoge druge opreme i municije. Oružje, oprema i municija podeljeni su jedinicama Udarne grupe, a ono što se nije moglo nositi uništavano je. Naši gubici 17 mrtvih i 25 ranjenih.

ševo — Bio e, stvoreni su povoljni uslovi našim glavnim snagama, u ina e vrlo teškoj i složenoj situaciji, za manevar prema gornjem toku Drine i usporen zamah nema kih snaga u prvoj etapi izvo enja Pete ofanzive, naro ito od Nikši a prema Savniku i Zabljaku i od Gacka i Bile a prema srednjem toku Pive.

Operišu i na prostoru Nikši — Podgorica, štabovi 7 SS divizije »Princ Eugen« i divizije »Ferara« su tek 22 i 23 maja uo ili da se Udarna grupa po izvršenom zadatku povla i u sastav svojih jedinica i da za naše snage nije aktuelan front prema Savniku i Zabljaku i od Gacka i Bile a prema srednjem kada je bio predvi en po etak izvo enja plana »Svare«.

Pobedom na Bio u zadat je poslednji udarac ostacima etnika sa Neretve, Drine i Tare, a položaj italijanskih snaga u dolini Zete i Mora e uzdrman je do te mere da su Nemci morali intervenisati svojim snagama. Ova pobeda imala je i veliki politi ki i moralni zna aj, podigla je ugled naših jedinica i omogu ila novu mobilizaciju boraca.

Jovo VUKOTI

ORGANIZACIJA I RAD NA SNABDEVANJU BRIGADE¹

rodiru i posle etvrte ofanzive ka Metohiji i Srbiji, jedinice Glavne operativne grupe VŠ obuhvatile su neposredno pred po etak Pete ofanzive operativno podru je od Fo e do Moj-kovca i Kolašina i od prilaza ka Pljevijima do prilaza ka Podgorici, Nikši u i Avtovcu. Prelaskom na ova podru ja naše jedinice naišle su na druk ije geografske, ekonomske i politi ke uslove od onih koji su postojali na oslobo enoj teritoriji Bosne i dela Hrvatske gde su operisale zadnju godinu dana. Ve i deo ovoga terena dosta je siromašan, orijentisan pretežno na sto arstvo, a protekle dve godine rata bacile su narod u veliku oskudicu, naro ito usled plja ke okupatora i etnika. Pa ipak je ova teritorija bila jedini izvor za ishranu Glavne operativne grupe zajedno sa Centralnom bolnicom u periodu Pete ofanzive sve do probroja glavnine jedinica na Zelengori i prelaska preko komunikacije Kalinovik — Fo a.

Rezerve hrane što su prenele neke jedinice pri nastupanju iz Hercegovine na podru je Pive i Tare,bile su, u celini uzeto, vrlo male, a naro ito kod onih jedinica koje su prešle Drinu.

etvrta proleterska brigada je uspela da prenese zalihe hrane za dva do tri dana kao i ve e koli ine municije. Plen što ga je

¹ Ovaj napis je na injen na osnovu li nih beležaka i drugih podataka sa uvanih iz vremena Pete ofanzive i na osnovu li nih se anja na doga aje iz tih dana. Pri izradi su konsultovani i neki drugovi koji su tokom Pete ofanzive bili intendanti bataljona ili na dužnosti u intendanturi brigade. Pri tome je od naro ite koristi bila pomo druga Neška Dulovi a. Osim toga, koris eni su i neki podaci ve objavljeni u publikaciji *Oslobodila ki rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, prva knjiga, izdanje Vojnog istoriskog instituta JNA, Beograd 1957.

brigada zadobila na Javorku (prema Nikšiću) u osvit 1 maja, zajedno sa Petom crnogorskom udarnom i dva bataljona Druge proleterske brigade, bio je pretežno u naoružanju i konjima (mulama).

Okupator je posle evakuacije naših jedinica iz ovih krajeva, godinu dana ranije, inio sve da razbije jedinstvo naroda i uguši njegov otpor. Nastojao je naro ito da koristi oskudicu i glad u narodu, služe i se uz pomo izdajnika, terorom i podmi ivanjem. Zato je bilo neobično važno da svaki kontakt naših jedinica sa narodom na ovom terenu, a pogotovo etvrte proleterske brigade iji su borci velikim delom bili baš iz ovih krajeva, bude u skladu sa vojnopolitičkim ciljevima naše borbe.

Trebalо je posle razbijanja etničkih snaga na Neretvi i dalje na maršu prema Crnoj Gori i Sandžaku, do kraja likvidirati na ovim područjima svaki njihov politički oslonac i obezbediti politiku mobilizaciju stanovništva i njegovu podršku Narodnooslobodila koj borbi materijalnim sredstvima i ljudstvom. Otvarala se i perspektiva popune naših jedinica značajnjim brojem novih boraca sa ovog područja. I ovde, kao i na drugim područjima u toku Narodnooslobodila kog rata, uporište naše borbe bio je sam narod, njegova fizička i duhovna snaga, njegova materijalna bogatstva i njegova privrženost slobodi i veri u svoju pobedu. Narod je dobrovoljno davao borce, svoje sinove i kćeri, podnosio patnje i odolevaо mnogobrojnim nevoljama koje mu je rat doneo. On je i dobrovoljno hranio i opremao svoju vojsku. Od bivše jugoslovenske vojske ostalo nam je samo ono što je u zadnjim danima pred neprijateljem izvukeno i sklonjeno. Ali, bilo je to isuvršeno malo za dugotrajnu i tešku borbu. U toku neprekidnih borbi naša vojska je, tuku i neprijatelja, oduzimala, od njega oružje i ratnu opremu i naoružavala se i opremala.²

Ocenjujući i značaj pravilnog postupka prema narodu prilikom snabdevanja jedinica, pogotovo što je u drugoj polovini 1942 i po etkom 1943 bio formiran veći broj novih jedinica i izvršena popuna postojećih novim ljudstvom, Vrhovni komandant izdao je u kratkom razdoblju³ proleće 1943 godine dve pismene naredbe koje se odnose samo na Pitanje snabdevanja (17. marta i 7. aprila). Tim naredbama ukazano je na greške koje su se ispoljile kod nekih jedinica u vezi sa snabdevanjem¹. Podvjetena je potreba pravilnog odnosa prema seljacima i njihovoј unovini. Naredbama se određuje da se pribavljanje hrane sa terena mora vršiti preko određenih komisija koje će se formirati u jedinicama, odnosno preko narodnooslobodilačkih odbora.

..² Izvori snabdevanja NOV u toku Narodnooslobodila kog rata su: ratni plen, konfiskacija imovine narodnih neprijatelja, kupovina, dobrovoljni prilozi naroda i rekvizicije od imovine njihovih građana.

Ekonomski otsek Vrhovnog štaba je bio izdao 5 marta 1943 sli nu naredbu svim intendantskim organima NOV. Jednom ranijom naredbom Vrhovnog štaba od 5 januara 1943 bile su propisane i tablice ishrane za sve pripadnike NOV kao i na in rukovanja hransom i vojnom opremom, na in kako da se evidentira i kontroliše raspodela itd. Iako ove tablice naj eš e nisu mogle da se primenjuju zbog oskudice u hrani, a pogotovu ne u periodu Pete ofanzive, ipak je njihovo propisivanje bilo zna ažno ve i zbog toga što su davale orientaciju kako na potrebu pravilne i dobre ishrane jedinica, tako i na potrebu štednje i stvaranja rezervi onda kada jedinice raspolažu ve im koli inama hrane (nprimer, u slu ajevima znatnijeg ratnog plena, stacioniranja na bogatijim podru jima itd.). etvrta proleterska brigada striktno se pridržavala ovakve politike snabdevanja tokom itave borbe na raznim podru jima na kojima je ratovala.

ORGANIZACIJA I NA IN RADA

Organizacija snabdevanja u etvrtoj proleterskoj brigadi, koju je ona imala i u periodu Pete ofanzive, postavljena je u suštini još u toku formiranja Druge proleterske divizije u zapadnoj Bosni, novembra 1942. To je bio period kada je brigada prvi put stupila na širu, manje-više oslobo enu teritoriju, koja se sve više pove avala i na kojoj su se osnivali narodnooslobodila ki odbori i izrastala narodna vlast. Intendantura brigade nije ni tada više mogla biti samo aparat koji je rešavao trenutne potrebe brigade. Ona je morala organizovati sistematsko snabdevanje koje e joj obezbediti i odre ene zalihe ratne opreme, hrane i ode e. Ovo podru je je, osim toga, bilo izvor snabdevanja glavnine snaga NOV koje su tu operisale, te je trebalo uskla ivati potrebe brigade sa mogu nostima tog podru ja i potrebama ostalih jedinica.

Trebalo je intendanturu u prvom redu organizaciono ojati da bi mogla valjano organizovati rad u novim uslovima. Zato je još tokom jula i avgusta 1942, neposredno po prelasku brigade na teritoriju zapadne Bosne, sprovedena nova organizacija intendanture. Pored intendanta brigade i njegovog zamenika, formirana je posebna grupa od oko 10 ljudi koji su ustvari pretstavljali operativni aparat intendanture. To su bili lanovi Partije, od kojih ve ina sa dužim partiskim stažom, politi ki sposobni da pravilno tuma e politi ku liniju naše borbe. Ova grupa, zajedno sa intendantom brigade i njegovim zamenikom, sa injavala je intendanturu brigade. I za intendante bataljona odre ivani su drugovi koji su umeli da politi ki shvate našu borbu, sa inicijativom i smislom za organizaciju. Naro ito je bila odgovorna dužnost intendanta bataljona u slu ajevima kada su pojedini bataljoni dobili posebne borbene zadatke odvojeno od podru ja na kome je operisala glavnina

brigade. Bataljoni su se u takvima sluajevima morali orijentisati uglavnom na svoj rejon dejstva.³

U našim uslovima ratovanja vrlo odgovornu ulogu imala je u Drvom redu organizacija snabdevanja pri manjim jedinicama — brigadama i bataljonima. Intendanture pri višim jedinicama — divizijama i korpusima, naro ito u prvo vreme posle njihovog formiranja, kao i Ekonomsko odeljenje Vrhovnog štaba — vršili su ulogu regulatora sistema snabdevanja, a na širim oslobo enim teritorijama organizaciju skladišta i rezerve hrane, naoružanja i opreme, organizaciju raznih radio-nica za NOV i koordinaciju u raspodeli hrane i opreme me u jedinicama.

Organizacija snabdevanja brigade mahom je zavisila od uslova u kojima se u raznim periodima borbe brigada nalazila. Zato je i organizacija intendanture, a naro ito njen sistem rada, morala biti elasti na i sposobna da se brzo prilago ava razli itim terenskim i drugim uslovima borbe. Osnova ove organizacije morala je biti intendantura bataljona.

Intendantura brigade imala je ukupno 10 do 14 ljudi i to: intendant brigade, zamenika i 10 do 12 intendantskih organa- lanova komisije za snabdevanje.⁴

Intendant brigade bio je odgovoran za snabdevenost brigade hranom, ode om i ostalom opremom. Raspore ivao je hranu i opremu pojedinim jedinicama brigade, bio je odgovoran za organizaciju službe snabdevanja za brigadu u celini, koordinirao je i usmeravao rad intendantata bataljona i obezbe ivao izbor i podizanje kadrova za službu snabdevanja u bataljonima i brigadi. Pod njegovom komandom i rukovodstvom nalazile su se i pomo ne jedinice: komora i radionice. Zamenik je pomagao intendantu u svim poslovima, a esto je dobijao zadatok da samostalno rukovodi pojedinim poslovima naro ito prilikom detašovanja pojedinih delova brigade na udaljenija podru ja, kao i prilikom velikih marševa ije je izvršenje trebalo organizovati na širem podru ju itd. Zamenik intendantanta obi no je bio odgovoran i za organizaciju, red i obezbe enje u marševima.

lanovi komisija za snabdevanje brigade nabavliali su hranu i opremu sa terena neposredno ili preko narodnooslobodila kih odbora, odnosno vojno-pozadinskih komandi. Oni nisu mogli rekvirirati hranu

³ Posle formiranja Druge proleterske divizije, njen štab je još novembra 1942 preuzeo mere da se izvrši jednoobrazna organizacija intendantura u svim brigadama u njem sastavu. O tome je štab divizije izdao i posebno nare enje. Njime je ukazano na zna aj ove službe i istaknuto da joj zbog toga treba posvetiti najve u pažnju i odrediti za nju odgovaraju e sposobne kadrove. Nare enjem je propisana i itava organizacija i na in rada službe, postavljanje intendantata u brigadi i bataljonima i njihovih pomo nikica, njihova ovlaš enja i odgovornosti itd. Organizaciju intendanture u smislu ove naredbe, sa nešto naglašenijom ulogom intendantskih organa Dri intendanturi brigade, koji su sada imali ulogu lanova u komisijama za snabdevanje, zatekla je i Peta ofanziva.

⁴ U toku Pete ofanzive intendanturu brigade sa injavali su: intendant brigade Dušan Lompar, zamenih intendantata brigade Jagoš «adovi , intendantski organi (lanovi komisije): Neško Dulovi , Mihailo Jovanovi , Stevo Dobrkovi , Vuko Radovi , Ilija-Be o Radulovi , EJ@⁴ Miranovi , Petar Borozan, Gajo Drljevi , Ljubo Popovi , Andrija «Ja, Jagoš S eki , Drago Dap evi i dr.

onde gde nisu bili formirani narodnooslobodila ki odbori, bez posebnog odobrenja štaba ili intendantu brigade. Povremeno su upu ivani kod pojedinih bataljona da pomognu intendantu bataljona oko organizovanja snabdevanja, a naro ito oko izvla enja ratnog plena sa podru ja na kome bataljon operiše. Prilikom oslobo enja gradova i ve ih naseljenih mesta intendant brigade je raspore ivao intendantske organe na pojedine zadatke (mobilisanje transportnih sredstava, ljudstva i konja, obezbe enje ratnog plena, vezu i saradnju sa NOO i organizacijama narodne omladine i AF2 i si.).

Brigada se naoružavala uglavnom oduzimanjem od neprijatelja u toku same borbe i plene i neprijateljska slagališta u gradovima i naseljima koja je osloba ala sama ili u sadejstvu sa drugim jedinicama, a ponekad je i dobivala pomo u oružju i municiji od Vrhovnog štaba i drugih jedinica. Ovo oružje i municiju delio je štab brigade na pojedine bataljone odnosno samostalne jedinice brigade prema potrebama ovih jedinica. Deo oružja i municije koji jedinice nisu mogle nositi služio je za rezervu i uvan je u brigadnoj komori.

Intendanturu bataljona sa injavali su: intendant bataljona, zamenik i dva ili tri izvršna intendantska organa. Intendant bataljona je neposredno odgovarao za obezbe ivanie ishrane i opreme bataljona. Davao je uputstva etnim ekonomima i starao se o dopremanju i raspodeli hrane, municije i opreme. Pod njegovim rukovodstvom bila je bataljonska komora.

Bataljoni su u principu snabdevani preko intendanture brigade i to bilo preuzimanjem hrane i opreme od nje ili ne posrednim snabdevanjem sa terena. Bataljon se iz brigade snabdevao uglavnom kad se ova duže zadržavala na odre enom podru ju, odnosno kad je bila na slabo naseljenom terenu. Bataljoni su se snabdevali neposredno sa terena prilikom izvo enja borbenih zadataka na udaljenijim podru jima i kad su jedinice brigade bile šire razmeštane na ekonomski ja im podru jima. U takvim slu ajevima intendant bataljona snabdevao je svoje jedinice u prvom redu dobrovoljnim prilozima. Rekvizicije je mogao vršiti (ukoliko nije bilo narodnooslobodila kih odbora) po prethodnom odobrenju štaba odnosno intendantanta brigade. Ponekad su intendanti bataljona vršili revizije i po odobrenju štaba svog bataljona koji je o tome uvek obaveštavao štab brigade. Prilikom zaplene hrane i opreme od neprijatelja, obi no je u prvom redu snabdevana bolnica i ona jedinica koja je u estvala u tim borbama, a potom je posredstvom intendanture brigade vršena raspodela na ostale delove brigade. Ukoliko se radilo o ve im koli inama, one su uvane u brigadnoj komori, odnosno upu ivane i drugim jedinicama NOV. Organi bataljonske intendanture bili su samo izvršni aparat intendantanta bata-

Ijona i " principu nisu mogli samostalno nabavljati hranu bez posebnog ovlaš enja.

U etvrtoj proleterskoj brigadi se ve od samog formiranja najstrože pazilo na odnos prema imovini naroda. Pojno od naroda prikupljana je preko narodnooslobodila kih odbora, a na terenima gde ti odbori nisu bili formirani, intendantski organi su prikupljali hranu zajedno sa nekoliko najuglednijih meštana. Tom prilikom održavani su zborovi i konferencije koje su sazivali aktivisti ili simpatizeri NOB, na kojima se objašnjavao smisao i karakter naše borbe. Izdavane su uredne potvrde seljacima i gra anima o prijemu hrane, ode e i dr. U slu aju gde je NOO vršio izvesne rekvizicije, tako e su davane uredne potvrde. Rekvizicije su vršili narodnooslobodila ki odbori, a tamo gde oni nisu još bili formirani, to su radili sami meštani. Konfiskacije imovine neprijatelja vršili su NOO na osnovu odluke vojnog suda, pri emu se porodici ostavljala potrebna koli ina hrane i imovine.

U etama kao i jedinicama van bataljona postojali su ekonomi (u bolnici, eti prate ih oru a, štabu brigade, komori i si.) koji su samo raspore ivali hrani i opremu. Sve nabavke za ove jedinice vršene su preko intendanture brigade. Ekonomi u eti prate ih oru a i brigadnoj bolnici imali su obi no obimniji posao i ve e zadatke od onih u etama, bataljonima i drugim jedinicama. Zato su oni, uz odobrenje intendantanta brigade, izuzetno dobijali ovlaš enja koja su imali i intendantanti bataljona (naprimer, nabavka mleka za bolnicu i si.).

Pomo ne intendantske jedinice u brigadi bile su komore i radionice.

Brigadna komora⁵ se sastojala od ete boraca na elu sa komandirom i politi kim komesarom i imala je dva voda: za naoružanje i municiju — bojna komora — i za hranu i opremu — trupna komora. Brojila je ukupno oko 50, a u pojedinim periodima borbe do 60 i više boraca. Iz sastava brigadne komore odre ivana je jedna desetina sa puškomitrailjezom, koja je vršila ulogu zaštitnice na marševima, a naro ito prilikom odvojenog kretanja od glavnine brigade. Ina e, svi borci iz komore obavljali su stražarske dužnosti, a po potrebi upu ivani su sa lanovima komisija kao obezbe enje. Uz komoru su b'le pripojene i stalne pokretne radionice: puškarska, kroja ka i obuarska. Ove radionice su stalno vršile opravke oružja, ode e i

⁵ Komandir brigadne komore bio je Simo Džakovi , a politi ki NOR^{ssr Pa!?} Mališi , zamenik komandira Milan Perovi (poginuo u tisk ^{• 3 A n o s t}) zamenika politi kog komesara vršio je sekretar par se jed'ice komore sve do kraja Pete ofanzive. (Posle Pete ofanzive su hr ^{cesar je bio} Petar Vujovi , a zamenik Pavle Lopi i .) Vodnici Petro *Risto Uli evi (poginuo u NOB), Mitar Kulja a (poginuo u toku ofanzive) i Marija Divanovi .

obu e i imale su obi no po dva-tri druga, a prilikom osloboenja ve ih naseljenih mesta radionice su odmah proširivale delatnost i angažovale i mesne radnike. Komora je transportovala i uvala hranu, rezervno oružje i municiju i drugu opremu. Na širim osloboenim podrujima gde je bilo drumova, a i na ravnim terenima, transport je vršen zapregama koje su bile privremeno mobilisane u mestu, a prilikom osloboenja gradova na komunikacijama transport je vršen i kamionima (zaplenjenim od neprijatelja, konfiskovanim ili rekviriranim). Inače, tokom itavog rata (a naročito do kapitulacije Italije) glavno transportno sredstvo bili su konji. U uslovima našeg ratovanja konji su bili od neobično velikog značaja za transport hrane, municije i naoružanja, za prenos ranjenika i uopšte za pokretljivost i bojnu gotovost jedinica. Brigadna komora je imala obično oko 30 do 50 konja.

Bataljonska komora sastojala se od jednog voda sa komandirom i političkim delegatom voda. Delila se na desetine: za naoružanje i municiju i za hranu i ostalu opremu. U njenom sastavu bili su i mesari, a neke su imale i manje pokretne radionice (obično arsku i druge). Bataljonske komore imale su oko 15 do 20 konja.

PO ETAK OFANZIVE — NASE ROKIRANJE OD TARE I MORACE DO SUTJESKE

Na području Pive i Savnika, neposredno pre po etaka Petofanzone, brigadno rukovodstvo razvilo je vrlo intenzivan politički rad u jedinicama i na terenu. Održavana su savetovanja po jedinicama i zborovi i konferencije sa narodom po selima. Na tim savetovanjima i konferencijama s posebnom pažnjom se objašnjavala i razrađivala naša politika u snabdevanju NOV. Održavali su se i partiski sastanci i savetovanja na kojima su se pretresala i ova pitanja. U Savniku je 27 aprila 1943 održano brigadno partisko savetovanje, a u Š. Mokrom 9 aprila savetovanje zamenika političkih komesara brigade i rukovodilaca političkog odjela sa intendantom brigade i intendantima bataljona. U intendanturi brigade održavali su se takođe partiski sastanci (29 aprila sastanak partiskog biroa u Š. Pošenju, 2 i 3. maja sastanci partiske jedinice takođe u Š. Pošenju, 10. maja sastanak u birou u Š. Mokrom itd.).

Trebalo je i na ovom području obezbediti široku mobilizaciju svih materijalnih i fizičkih snaga naroda za dalju borbu. To je bilo moguće jedino pravilnim odnosom jedinica prema narodu i njegovoj imovini, pravilnim diferenciranjem organizatora etnike i istaknutih neprijatelja naroda od mase priznajući mobilisanih ili zavedenih seljaka.

Politi ki komesar Druge proleterske divizije uputio je 19 maja posebno pismo politi kim komesarima brigada u kome im skre e pažnju, pored ostalog, na odnos prema imovini naroda i postupak pri snabdevanju jedinica. U pismu je posebno istaknuto da se prema dokazanim neprijateljima naroda imaju provoditi i kaznene mere konfiskacije.

Polovinom maja 1943 etvrta proleterska brigada, posle bitke na Javorku i kra eg zadržavanja u rejonu Savnika i Boana, izbila je na prostor gornje Mora e, Vu ja i Lipova zapadno i severozapadno od Kolašina. Brigada se ve 14 i 15 maja nalazila neposredno ispred komunikacije Kolašin — Mateševo pripremaju i se za napad na Mateševo.⁶ Zauzimanje Mateševa i Bio a, kao i Mojkovca od strane jedinica Prve proleterske divizije, trebalo je da prethodi zajedni kom napadu ove dve divizije na Kolaš n koji se predvi ao narednih dana. Intendantura brigade nalazila se u gornjoj Mora i — s. Ljuta, a kasnije s. Mioska — odakle je 14 maja prešla u s. Bistrigu gde se nalazio i štab brigade.

Intendantura brigade, neposredno i preko bataljonskih intendantata, ulagala je na ovom podru ju mnogo napora da obezbedi ishranu brigade, kao i da u tome pomogne i Sedmoj krajiškoj brigadi koja je tako e ovde operisala. U snabdevanju mesom nije bilo posebnih problema, ali je bilo teško a u snabdevanju hlebom. Intendantura je imala još nešto zaliha brašna i še era koje je nosila ak iz Jablanice i Nevesinja, a držala ih je kao neku vrstu rezerve brigade, žele i da to što duže sa uva. U Mora i i Lipovu brigada je izvršila niz konfiskacija, a u selima Ljuta, Duboko i dr. izvršene su i rekvizicije.

Na podru ju Bio a, Udarna grupa je potpuno potukla Italijane i zarobila veliki broj vojnika i oficira. Stab Udarne grupe primorao je italijanski štab divizije u Podgorici da za ove zarobljenike šalje hranu u štab naših jedinica. Tako su iz Podgorice Italijani poslali redovno sledovanje hrane za ove zarobljenike za pet dana. Sli no se doga alo i ranije na položajima prema Nikši u. Posle boja na Javorku italijanska komanda je prihvatile naš zahtev da šalje redovno sledovanje za zarobljene italijanske vojnike.

Sve uporniji pritisak nema kih snaga na položaje naših jedinica na ovom kao i na sektoru u Sandžaku i na drinskom frontu, brzo je otkrio nameru operativnog opkoljavanja naših

u .. * Tre i bataljon etvrte proleterske brigade zajedno sa dva bataljona Pete udarne (crnogorske) brigade i Žetskim partizanskim odredom, sa injavao je Udarnu grupu pod komandom zamenika komandanta etvrte proleterske brigade Niku Strugara, koja je ve ranije "Pu ena pravcem Lukovo — Nikši ka Zupa — Radov e prema Bio u sa zadatkom da zatvori pravac Podgorica — Mateševo.

snaga na podruju Crne Gore i Sandžaka. Itava Glavna operativna grupa bila je sada stavljen pred zadatku da razbijove nema ke planove i izbegne okruženje. Zato je po elo tak-ti ko rokiranje naših snaga sa njihovih dotadašnjih položaja. U okviru plana za pregrupisavanje naših snaga koje je prouzrokovano Petom ofanzivom vršeno je i rokiranje etvrte proleterske brigade. Nare eno je i njenom 3 bataljonu iz sastava Udarne grupe da do e u sastav brigade na položaje prema Liješnju i V. i M. Dubokom. Na ovim položajima je 1-vi bataljon vodio tih dana uporne borbe sa neprijateljem.

Itava brigada je 19 i 20 maja ve rokirana na prostor Boan, Krnja Jela — Vratio i Sirovac — Javorje, okrenuta frontom prema gornjoj Mora i Lipovu. Intendantura brigade je 18 maja rokirana u gornju Mora u pravcem Bistrica — Mioska — Dragovi a Polje — Boji i gde je i zano ila. Tokom no i 19/20 maja u Boji ima etnici su izvršili prepad na intendanturu, ali su ubrzo bili rasterani uz pomo jedne desetine iz brigadne komore. Pojedine etni ke grupe sa ovog terena koristile su naše povla enje i vršile prepade na naše zaštitnice.

Intendantura je 20 maja izjutra izvršila pokret iz gornje Mora e u rejon Boana pravcem s. Boji i — Javorje — Sirovac — Tušina (severozapadno od Boana). Pri izlazu iz gornje Mora e intendantura je na Javorju ponovo vodila borbu sa etnicima koji su pokušali da zaposednu ovaj prolaz izbjijaju i preko planinskog venca s leve strane naše kolone.

Izbijanje brigade u rejon Boana i Savnika sa orijentacijom na dalje rokiranje prema Pivi, i izvla enje iz neprijateljskog okruženja, nametali su nove ozbiljne zadatke u vezi sa snabdevanjem. Bilo je jasno da se moraju bolje obezbediti i izvesne zalihe hrane, a naro ito da se brigada mora obezbediti tovarnim konjima i tako osposobiti za brzo kretanje po planinskom terenu. Radi toga je intendantura organizovala Dopunjavanje bataljonskih, a naro ito brigadne komore, dovoljnim brojem odmornih i zdravih tovarnih grla. Intendantski organi, u zajednici sa vojno-pozadinskim komandama i NOO, organizovali su nabavku konja, u prvom redu zamenom kod seljaka za iscrpene konje, a i za drugu stoku, kao i putem rekvizicije. Isto tako na ovom podruju (u selima na prostoru izme u Boana, Savnika i Zabljaka) intendantura je nabavila i znatnije koli ine žita (je ma) i stoke za klanje i tako popunila svoje rezerve. Data su nare enja i uputstva i intendantima bataljona da obezbede rezerve brašna i stoke. Da bi se ovo što uspešnije obavilo, u bataljone su upu eni i intendantski organi iz intendanture brigade. Oni su pomagali u snabdevanju bataljona sa terena prema Sinjajevini i Javorju tako da su i u bataljonima bile obezbe ene zalihe hrane za nekoliko dana. Narod na ovom

oodru ju svesrdno je pomagao našu vojsku i bio je spremna da da sve što je mogao. On je pomogao našim jedinicama u nošenju ranjenika, transportu hrane, smeštaju jedinica, gorenjenju stoke i dr. Seljaci su na svojim konjima pomagali prenošenje hrane i municije za jedinice na njihovim marševima od jednog do drugog naselja. Sa ovoga kao i sa područja Pive, pristupio nam je već prilikom našega nastupanja iz Hercegovine po etkom meseca već i broj boraca.

Dalje rokiranje brigade na području Pive izvršeno je posle nekoliko dana tako da su se 28. maja svi njeni delovi nalazili na Pivskoj Planini, odnosno na maršu prema njoj. Intendantura brigade izvršila je 28. maja pokret sa područja Boana prema Pivskoj Planini pravcem Slatina — Mletiak — Komarnica — Duži — Dubrovska — Boriće — Piše — Trsa.

Rokada naših jedinica sa pravca Kolašina na sektor Pive, kao i orijentacija prema Pivi i naših snaga sa pravca Nikšića, stvorila je i u pogledu snabdevanja novu situaciju. Neprijatelj je sve više vršio pritisak sa pravca Kolašina, Nikšića i Gacke i uporno branio pravac prema Drini, sa namerom da potpuno okruži naše snage, izvrši prođor u Pivu i ovlada dominantnim položajima na ovom frontu. Sve više se sužavala baza snabdevanja i trebalo je obezbediti što veće rezerve hrane, u prvom redu za Centralnu bolnicu, a potom i za sve operativne jedinice. Rejon Pive na koji smo bili orijentisani bio je isuviše mali, a teren iscrpen da bi mogao zadovoljiti makar i deo naših potreba. Radi toga se moralo brzo organizovati prikupljanje žita i stoke sa područja Sandžaka, kao i sa leve strane rijeke Pive. U tom smislu dato je i uputstvo jedinicama od strane Ekonomskog otseka Vrhovnog štaba, kao i zadatak njegovim delegatima (koji su se još od etvrtke ofanzive kretali sa pojedinim divizijama).

Intendant etvrtke proleterske brigade formirao je nekoliko ekipa koje su (po dogovoru sa komandom područja) bile upućene na teren veće delatnosti na Pivskoj Planini, a jedna posebna ekipa upućena je na levu obalu Pive da i sa tog područja nabavi nešto hrane. Na tom pravcu bila je već prikupljena glavnina brigade sa zadatkom da obezbedi ovaj deo fronta Glavne operativne grupe od neprijateljskog prodiranja pravcem Krstac — Plužine prema Mratinju i da time omogući prođor delatnosti naših snaga pravcem Stabna — emerno — Suha. Međutim, s obzirom da su Nemci nakon ubacivanja SS divizije »Princ Eugen« uspeli najzad posle teških borbi da ovladaju frljevom, razvoj događaja naredna dva dana otežavao je izvršenje ovog zadatka.¹¹

Na Pivskoj Planini intendantura brigade je u selima Bor-Kovići, Boriće, Piše, Vojnovići, Trsa, Una, Podmilogora, Ne-

¹¹ Sutjeska II

jBj

dajno i dr. i na katunima na Durmitoru nabavila oko 250 komada sitne stoke i oko 80 goveda. Jedan deo ove stoke seljaci su dali dobrovoljno našim jedinicama i bolnici, a drugi deo, ve inom krupne stoke, nabavljen je rekviz' ijom. Rekviriranje stoke bilo je u ovom momentu neophodno s obzirom na situaciju koja je svakim danom postajala sve ozbiljnija. Ve i deo ove stoke upu en je odmah Centralnoj bolnici.

No u 31 maja/1 juna intendantura je izvrš'la pokret pravcem Trsa — Barni Do — Mratinje. Ovo je bila prva od onih teških, tamnih i kišnih no i koje e se tako esto ponoviti u toku naredne dve nedelje. Marš je bio veoma naporan, put ve im delom kamenit, a no potpuno tamna. Tuda su prolazile i jedinice prate ih oru a koje su imale velike zastoje jer su konji pod teretom posustajali i padali, zakr uju i na taj na in prolaze. Os'm toga, sipila je hladna kiša tako da je kisnulo i ljudstvo i materijal.

Brigada je u ovom momentu mala još dosta dobre zalihe brašna, stoke za klanje i tovarnih grla. Brigadna komora nosila je velike koli ine municije, nekoliko minobaca a, mitraljeza i dr. Uzoru je kolona izbila na Barni Do (kolibe) i tu zalogorovala, pošto je pretila opasnost od neprijateljske avijacije. Pre podne je avijacija više puta samo nadletala, a kasnije se pojavilo odjednom 15 bombardera u grupama po tri. Po elo je bombardovanje i mitraljiranje. Na relat'vno malom i otkrivenom prostoru bilo je skoncentrisano mnogo ljudstva i stoke. Ranjeno je nekoliko drugova (vodniku Mitru Kulja i prelomljene su obe noge), a pobijeno je i ranjeno mnogo konja.

Predve e je intendantura izvrš'la pokret pravcem Barni Do — s. Mratinje. Spuštanje niz strmi kanjon r. Pive do jednog prelaza na improvizovanom ži anom mostu bilo je krajnje teško i vrlo sporo.

Mratinje je bilo zadnje naseljeno mesto na maršu prema komun'kaciji Kalinovik — Fo a. Nastupali smo prema planinskim masivima Magli a, Zelengore i dalje. Napuštanjem pivske visoravni i doline Pive prestaju za naše jedinice i poslednje mogu nosti ikakvog snabdevanja sa terena. Intendantura brigade i intendanture nek'ih bataljona pribavile su i u Mratinju nešto stoke. I pitanje ishrane je jedan od razloga zbog kojih se glavnina naših snaga morala što pre prebaciti do naseljenih podru ja.

etvrtoj juna brigada je povu ena sa položaja prema Brljevu i preko Mratinja upu ena na položaje u Sutjesci. Iz Mratinja se intendantura brigade izvukla 4 juna predve e i pela u toku no i strmim liticama prema Brdu severozapadno od k 1286 do na plato zapadno od k 1542. Bio je gust mrak i

kiša. Ljudstvo i konji su bili posustali, a na putu se ispreila gusta visoka šuma. Jedin ca je zastala radi kratkog odmora, ali je toku no i krenula dalje i zorom 5 juna izbila na prepeli je. Sutradan je intendantura izvršila pokret pravcem Katunsko Polje — Ponor, gde je pre podne dobila nare enje da zakopa sve rezervno teško oružje koje je nosila bojna komora. Tu je na prostoru oko Klenove Glave zakopano nekoliko minobaca a sa municijom i tri mitraljeza. Ovo je bilo prvo rastere enje u maršu ove ofanzive. Posle podne intendantura je izvršila pokret pravcem Ponor — Plan — Haluge (ispred Mrkalj-Klade) do zaravni u zale u Magli a južno od Suhe Gore.

itava brigada je sad ve izbila na podruje Magli a i Sutjeske na pravcu ka Zelengori.

ZA VREME PRODORA NA SUTJESCI I ZELENGORI

Jedinice koje su dosad oper'sale na sektoru prema Drini stigle su ubrzanim maršem na ovo podruje. Pozadi na Pivu nalazile su se Tre a i Sedma div'zija i Centralna bolnica, ali su se deo bolnice i Sedma divizija ve do 7 juna prebacile preko Pive na prostor Vu eva i Suhe Gore.

Zastoj glavnine naših snaga koji je nastao na prostoru Vu eva, Suhe Gore, Magli a i Sutjeske imao je vrlo nepovoljne posledice u pogledu snabdevanja jedinica i održavanja fizike i ps'hi ke kondicije boraca. Ve ina jedinica je još na ovim položajima utrošila najve i deo hrane koju su one sobom donele na ovaj potpuno pust i nenaseljen prostor. Nije bilo n'kakvo^ izgleda da e se uskoro mo i pribaviti bilo kakva hrana. Napred, u pravcu kretanja nađih snaga, zjapila je hladna i surova pustoš Zelengore. Od ovog momenta nastaje potpuno nova etapa na maršu u Petoj ofanzivi.

Intendantura brigade izbila je na ovo podruje sa još prili no dobrim zalihamama hrane i stoke za klanje. Ali je to u ovim uslovima trebalo podeliti sa onim jedinicama koje nisu imale skoro ništa, 'ako su tek napustile naseljena podruje. esta rokiranja pojedinih brigada, pa i bataljona, na odvojene delove fronta, ubrzani marševi, nenrekidne borbe u nekoliko zadnjih dana i drugi teški uslovi ratovanja na ovom terenu, mnogo su otežali i teku e snabdevanje pojedinih brigada, a pogotovu obezbe enje rezervi.

Ovdje je intendantura etvrte proleterske ustupila hranu za tri dana i nešto munieje Prvoj proleterskoj brigadi, pošto se ova odvojila od glavnine ostalih snaga s ciljem da se brzo probije prema komunikaciji Kalinovik — Fo a. Ukažana je Pomo u hrani i Drugoj proleterskoj brigadi koja je izbila na ove položaje sa relativno malim zalihamama, a nešto brašna i stoke u*

za klanje upu eno je i Majevi koj brigadi. Tokom ove ofanzive mnoge manje jedinice izvan sastava brigade, kao prateće jedinice Vrhovnog štaba, grupa lanova AVNOJ-a i lanovi Vrhovnog štaba, Stab Druge proleterske divizije, Hirurška ekipa divizije, grupa lanova Narodnog pozorišta i drugi, najveće im delom su se snabdevali iz intendanture etvrte proleterske brigade.

Vreme izvlačenja iz Mratinja (4. juna) do na šumovite zavrnji u zale u Magliću, pa do prelaska preko reke Sutjeske 8. juna, intendantura brigade iskoristila je za pripreme za dalji marš. Trebalo je izvršiti izvesnu reorganizaciju jedinice i prilagoditi je što više novonastalim uslovima. Izvršeno je smanjenje ljudstva u brigadnoj komori i nekoliko drugova upućeno je u bataljone, dok je nekoliko organa iz intendanture brigade upućeno u štabove bataljona.

Još od samog početka ofanzive etvrtog proleterskog brigadi bilo se priključilo dosta izbeglog naroda sa područja Kolašina, Zabljaka i Pive odakle su rokirane naše jedinice, što je u ovim okolnostima pretstavljalo nov problem. To su bili mahom stariji rodoljubi koji su pomagali NOP tokom itavog rata. Stab brigade je radi toga odlučio 6. juna da se od ovih rodoljuba formira posebna jedinica i odredi za nju odgovorni komandni kadar. Ova odluka je bila izraz potrebe u datoj situaciji (za komandovanje ovom jedinicom odreden je uro agorović, a za politički rad Andrija Prlić, a kasnije Neško Dulović). Ona se na maršu kretala uz intendanturu brigade. Ovoj jedinici pridatka je grupa boraca iz brigadne komore sa jednim puškomitrailjezom, koja je imala zadatku da poja u njenu bezbednost u maršu.

Nastupili su dani u kojima je svaki borac osećao ozbiljnost situacije, dani koji su rukovodstvu i višim štabovima nametali veliku odgovornost za dalje vođenje jedinica i izvlačenje naših snaga iz neprijateljskog obraza. U bataljonima, bohrcama, intendanturi, u pratećim i drugim jedinicama, lanovi Partije su svojim držanjem davali primer, zračili hrabroš u, išli na najteže i najopasnije zadatke i ulivali poverenje ostalim borcima u sopstvene snage i veru u našu nepobedivost.

Partiska organizacija intendanture brigade održala je 7. juna u Halugama (predeo Suhe Gore) poslednji sastanak pred prelazak Sutjeske. Sekretar partiske organizacije objašnjavao je na ovom sastanku ozbiljnost i težinu situacije u kojoj smo se nalazili. Govorio je o pojavi novih nemačkih snaga na Balkanu u svetu perspektiva za otvaranje Drugog fronta i isticao naš položaj u vezi s tim. Objašnjavajući da je naša situacija u stvari proizvod nepovoljnog položaja Nemačke i Italije, naročito s obzirom na njihovo stanje na Istočnom frontu, a po-

sebno pred Staljingradom, kao i na uspehe Saveznika u Africi, ; n je naglasio da je ofanziva koju su Nemci sada preduzeli protiv naših snaga ustvari priprema za odbranu ovog dela Evrope pred opasnošću u iskrcavanja Saveznika. Na sastanku se raspravljalo i o organizacionim pitanjima jedinice u vezi s nastalom situacijom i pretstojem im marševima (preformiraju desetina, slanju nekih drugova u bataljone, odgovornosti komandra, disciplini, popunjavanju upražnjenih mesta vodnika i desetara, sprovo enju odluke štaba brigade od 6. juna o formiranju posebne jedinice za rodoljube). Analiziran je rad intendanture, perspektive daljega snabdevanja itd.

Sastanci su se održavali i u drugim jedinicama brigade i vršene su politike i organizacione prepreke za dalje događaje. Partija objašnjava politiku zbivanja i vojnu situaciju, otvara perspektivu pobede, razvija kod boraca smisao za politiku razumevanje događaja i potstavlja hov moral. Uložena je velika moralna i politika snaga Partije u ove najteže trenutke naše istorije.

Nakon izbijanja delova SS divizije »Princ Eugen« na vrh Magli a 7. juna predveđene, intendantura brigade dobila je naređenje za pokret pravcem Dragoš Sedlo — Suha. Nešto oko ponovo i zastala je ispod Dragoš-Sedla, a 8. juna izjutra krenula u pravcu Suhe (na Sutjesci). Spuštajući se u zaklonu velike šume niz strme strane prema Šuškom Potoku, intendantura je do popodne stigla u Suhu i zastala u samoj dolini, gde su se prikupljali i ostali delovi brigade. Uveđene, pri prvom sumraku, intendantura se zajedno sa glavninom brigade uputila nizvodno prema ušu u potoka Peruće u pravcu Tjentišta i prešla Sutjesku na mosti u blizu Pribroja, zapadno od k 877. Na začelju je 3. bataljon koji je do predveđene sprejavao neprijatelju prodor sa pravca emerata. Na maršu je tokom noći tukla neprijateljska artiljerija. Preterano su zamarili esti i dugi zastoj u maršu zbog teško prohodnih mesta na kojima se zaglavljaju naročito prateće jedinice i bolnice. U svetu neprijatelj je iznenadio deo ove kolone minobaca komandom i mitralješkom vatrom sa pravca Košura. Kolona je zahvatila vatrom neposredno ispred litice u prevoju planine Ozren. Ujutru 9. juna neprijateljska avijacija poletela je već od 8. asova sa intenzivnim bombardovanjem i mitralj ranjem položaja Ozren — Milinklade — dolina potoka Hravke. Tukla je celog dana sve do noći. Iako je od samog poleta ofanzive stalno pratila kretanje naših snaga, a ponekad nanosiла i osetne gubitke, ona ipak nije dosad pokazala ovakvu upornost. Brigada je imala ovog dana velike gubitke. Pogruđeno je i komandant brigade Vako urović. Bilo je i jezivih Prizora. Na samom prevoju pri vrhu brda u kamenitom gvozdju Pali su u toku dana nekoliko puta itaviti grozdovi avionskih

bombi, koji su zajedno sa odlomljenim kamenjem kosili kolonu. Sve jedinice koje su ujutro izbile na ovaj položaj ostale su tu prikovane itav dan. Nebo nije ni u jednom trenutku bilo bez neprijateljsk h aviona, koji su nadletali u grupama od po 5, 10, 15 i više. Iako su borci sa toga položaja odbijali celoga dana nadiranje neprijatelja Nemci su nastupaju i uz Tisovo Brdo predve e ugrozili pravac kretanja naših jed nica prema Hr avki i Debeloj Ravn. Ali se 1-vi bataljon koj> se nalazio na dcmaku Hr avke vratio, i uspeo da odbaci nema ke snage sa ove kote i preuzme obezbe enje položaja Tisovo Brdo — Ozren — Milinklada. Intendantura brigade i ostale jedinice izvukle su se pred mrak preko sedla i sputile u potok Hr avku. Neprijatelj je sve do samog prelaska preko sedla, pored bombardovanja iz aviona, tukao ovu kolonu artiljer skom i mitraljeskom vatrom.

Delovi brigade su se okuoh'ali te no i na. Debeloj Ravn gde su zastali radi predaha. Izmoreni i iscrpeni, tužni zbog gubitka svog omiljenog komandanta i mnogih drugova, borcima je u ušima još odzvanjao eho proteklog dana, in lo im se da avioni u no i nadle u i ovu stopu odmora. Uli su se povici: »Gasi vatru, sklanjaj se ...« iako od aviona tada nije bilo ni traga. Nakon kra eg odmora intendantura je oko pono i nastavila marš pravcem Debela Ravan — Katunište — Lu ke Kolibe. U ovom trenutku brigada je još imala nešto stoke za klanje dok su sve druge zal he bile utrošene, izuzev malo še- era za bolnicu i zadnjih pregršti brašna od kojih su još te no i neke jedinice napravile škrob.

Etvrtka proleterska brigada dobila je zadatak da osigura položaj na Ljubinom Grobu, pa se ve 10 juna itava našla u rejonu Lu ke Kol be — Ljubin Grob (osim 5-og bataljona koji je odre en da prihvati na Milinkladi, Ozrenu i Hr avki Sedmu banijsku diviziju i ranjenike koji su sa njom išli). Intendantura brigade, bolnica, Hirurška ekipa Druge proleterske divizije i prate e jed nice Vrhovnog štaba prikupile su se do sredine prepodneva 10 juna i razmestile na prostoru Lu kih Koliba i u potoku Treskavac. Tokom dana etvrta proleterska brigada vodi nat ove ansku borbu na Ljubinom Grobu i bespr'mernim junaštvom zadržava neprijatelja i omogu uje prolaz glavnine naših snaga. Sve više je teških ranjenika. Uve e na Lu ke Kolibe pristigla je i Sedma banijska divizija sa oko 600 lakših ranjen ka iz Centralne bolnice. Stab brigade je doneo odluku da se zakopa ostatak teškog oružja i oslobode konji za ranjenike, izuzev onih koji su nosili sanitetski materijal i ku-hinjsku opremu. Sve sposobno ljudstvo iz bolnice, komora, jedinice rodoljuba i kuriri odre eni su da pomognu drugovima iz bataljona pri nošenju ranjenika. Nekoliko rodoljuba sa po-

dru ja Kolašina vratilo se tog dana predve e, uz odobrenje štaba br gade, sa Lu kih Koliba.

Tog dana je jedinicama etvrte proleterske brigade podeljen zadnji obrok mesa. Ovde je intendantura ustupila nešto stoke i Sedmoj banjskoj diviziji i ranjenicima koji su s njom pristigli. U intendanturi je ostalo samo još pet mula od onih koje su zaplenjene u borbi sa Italijanima na Javorku kod Nikšića. Te mule su ostavljene kao poslednja rezerva hrane, pa je strogo nareno eno vodniku trupne komore da osigura njihovo dalje prebacivanje do prvog zastanka, kada će biti podeljena bataljon ma. Samo za bolnicu uvana su još dva slaba gove eta i nešto malo še era. I u bataljonima je bilo nešto konja koji su dotad nosili teško naoružanje, a mogli su poslužiti za ishranu, pošto su se sve jedinice brigade osloboidle teških mitraljeza i minobaca a.

Intendantura je 10 juna u prvi sumrak svrstana u kolonu brigade i zajedno sa štabom krenula pravcem Lu ke Kolibe — Zamršten — Vrbni ke Kolibe i u svanu e 11 juna izbila u zatiljak visokog grebena zapadno od k 1775, brzo se prebacila preko vrha i tu na uskoj zaravni zastala radi kraeg odmora. Ali posle svega nekoliko minuta na vrh je izbila i jedna grupa Nemaca i otvorila mitraljesku i puškomitraljesku vatru. Intendantura je kasnije sa štabom brigade nastavila marš prema Mr in-Kolibama i Balinovcu.

Za vreme ovog marša u kolonu su ulazile i grupe iznemoglih boraca iz raznih jedinica i bolnica, lakši ranjenici i tifusari, koji su se oporavili tek toliko da su se mogli kretati. Oni su zastajali, k dali meso sa mrtvih konja, ložili vatre. Iako je glad, osobito kod nekih jedinica, bila prisutna još od samog prelaska preko Vu eva i padina Magli a, iako se i dosada umiralo od iznemoglosti i gladi, ona se sada pojavila u svojoj okrutosti. Ljudi su sve eše padali i ostajali mrtvi, a nije im se moglo ni im pomoći. Udružile su se mnoge neda e: stalne borbe sa Nemcima, bombardovanje iz aviona, neprekidni marševi, neispavanost i premorenost, tifus, dizenterija, glad ...

Sto su naše jedinice isle dalje, sve je više bilo pojedinaca koji nisu mogli izdržati tempo marša i borbe, pa su izolovano ^li za kolonama bilo koje jedinice. A to je otežavalo kretanje, unosilo nered u marševski poredak i slabilo disciplinu i autoritet komandovanja. Zato je Stab etvrte proleterske brigade naredio da se sve izolovane grupice i pojedinci na koje nai e brigada ili koje joj se priključi u maršu, svrstaju u posebnu kolonu koja će se kretati sa grupom rodoljuba. Zamenik intendanta br'gade (Jagoš Radović, koji je kasnije poginuo u wJb) zadužen je da sproveđe ovu odluku.

Na maršu od Mr in-Koliba preko Jablanovog Brda do prilaza potoku Otešu, intendantura i neki drugi delovi brigade, Stab Druge proleterske divizije, grupa lanova AVNOJ-a, lanovi Vrhovnog štaba, bolnice, Hirurška ekipa Druge proleterske divizije, grupa glumaca i dr. kretali su se povremeno pod mitraljeskom vatrom neprijatelja koji je ovde-onde izbijao u grupama. U jednom momentu izbila je jedna grupa Nemaca na prostor zapadno od Mr in-Koliba u neposrednu blizinu Vrhovnog štaba i Štaba Druge proleterske divizije. Drugovi iz intendanture brigade stupili su smesta u borbu zajedno sa jednom etom 1-vog bataljona etvrte proleterske koja je ubrzo stigla. To je bio prvi neprekidni usiljeni dnevni marš posle prelaska Sutjeske, nastavljen neposredno posle marša m nule no i. Intendantura je predve e izbila na prostor iznad potoka Oteša i zastala radi odmora u udolinama zapadno od Mokrog Dola. Tu se sakupila i ve ina ostalih delova brigade kao i druge jedmice. Ovde je izvršena podela i onih poslednjih pet italijanskih mula. Tri su date bataljonima, a dve jedinici rodoljuba i grupicama, raznim manjim jedinicama uz štab brigade i Štab Druge proleterske divizije, intendanturi brigade, komori i dr. Bolnici je dato poslednje gove e, a pre toga jedno je dato za lanove AVNOJ-a i Vrhovni štab. U brigadi se ve od Hravke i Luh Koliba po elo jesti konjsko meso. Ali i konja je ve bilo vrlo malo. Sve više je pretila glad i sve više je boraca padalo od iznemoglosti. No, pošto su ve na domaku bila naseljena mesta, postojala je nada da e se izbe i katastrofa od gladi, iako je ona ve bila nanela žrtava.

Nakon odmora intendantura je upu ena desnom stranom iznad potoka Oteša, nizvodno. Kolona je u toku no i prešla vrlo mali put pošto je bila gusta tmina, a put naizmeni no stenovit i blatnjav. Na nek'm mestima ostajali su konji zaglibljeni u ilova i. Zora je zatekla kolonu na samom prelasku na levu stranu potoka. Napred je bila, blago nagnuta i prili no gola dolina sa retkim šibljem. Nemci su te no i bili bolje sre. Oni su, izgleda, pogodnjim terenom (verovatno sa pravca k 1293 — Ponor) izbili na kameniti greben koji se diže s desne strane potoka i otvorili vatru na našu kolonu baš kada je izbijala na istinu preko puta tog grebena i to izme u potoka i k 967. Neprijatelj je zatim držao prolaz pod vatrom sve do podne. Poginuo je Vido Buri, stari rodoljub koji je bio sa etvrtom proleterskom brigadom od njenog formiranja, i još jedan drug, a nekoliko je ranjeno. Prvi i 3 bataljon vodili su ve borbe sa leve strane potoka Oteša na pravcu s. Jele a, osvojili Siljevac i zadobili nešto ratnog plena. Intendantura brigade je pokušala da taj uspeh iskoristi i prikupi nešto hrane sa ovog terena, te je tamo uputila neke svoje organe. Me utim, naši

bataljoni su morali napustiti ove položaje zbog marša prema Rataju i pripreme za prelazak komunikacije, tako da su prijavljene samo manje koli ine hrane koje su odmah date borcima tih bataljona.

Tokom 12 juna brigada se prikupljala u Rataju i pripremila za prelazak komunikacije Kalinov k — Fo a. Istodobno se - prikupljala prilazima Rataju i duga kolona delova Sedme divizije, bolnica, rodoljuba, komora, tifusara. Sve se to slivalo brišanim prilazom Rataju preko Stavnja isto no od k 1001. itava ova reka vojske bila je odjedanput izložena strahovitom bombardovanju avijacije. Žrtava je bilo naro to kod onih jedinica koje su se ve bile spustile u Rataj, a naro ito kod nekih delova Sedme banijske divizije.

U prvi sumrak se kolona u kojoj se kretala i intendantura br.gade spustila u Rataj. Za vreme kra eg zastanka pred komunikacijom, pored kolone su prošli drug Tito i neki lanovi AVNOJ-a. Drugu Titu je leva ruka bila provu ena kroz zavoj, obešena o vratu. U prolazu nam daje uputstva da se što brže prebacujemo preko komunikac'je. U no i 12 juna oko 22 asa intendantura je prešla komunikaciju i uputila se prema s. Mr-enovi ima.

U svitanje 13 juna neprijateljska artiljerija po elu je da tu e i put kojim se intendantura izvla ila. Ranjena su dva druga. Posle kratkog predaha intendantura je nastavila marš pravcem Mr enovi i — Jasenovo — Mrežica. U Jasenovu je izbila pred podne i odmorila se, ali je odmah zatim, posle intenzivnog bombardovanja, u donji deo sela izbila jedna nema ka kolona. Intendantura je postavila zaštitnicu i izvla ila se teško prohodnim terenom pod borbom i uz neprijateljsko bombardovanje. Tek je pred sam mrak stigla u Mrež'cu. U tom momentu neprijateljska avijacija bombardovala je Mrežicu i nanelo teške gubitke naro ito 1-vom bataljonu, a ranjene su i neke drugarice iz bolnice i brigadne komore. Poginulo je sedam, a ranjeno oko etraest drugova i drugarica.

STANJE POSLE PROBOJA IZ OKRUŽENJA I PRELASKA NA PODRU JE ISTO NE BOSNE

Prelaskom komunikacije Kalinovik — Fo a kod Miljevine 12/13 juna, a naro ito pruge Sarajevo — Višegrad, nekoliko dana iza toga (17/18 juna) nastupila je bitna promena u položaju naših jedinica. Ove su imale sada šire manevarske mogu nosti i nastupale su uglavnom kroz naselja. Po elo je svakodnevno, iako još oskudno, snabdevanje jedinica sa terena. Borci su se po eli i fizi ki i psihi ki oporavljeni od ne uvenih napora.

Prelaskom na podru je Miljevine i dalje prema Jahorini i Sjetlini, intendanture brigade i bataljona obezbedile su jedinkama prve obroke hrane (mesa, a neke i hleba). Intendantura brigade prikupila je i manju rezervu stoke za naredne dane.

Izlaskom naših jedinica na naseljena podru ja, posle celog meseca neprekidnih borbi i marševa, u kojima su borci do krajnijih granca iscrpeni i izgladneli, nametalo se rukovodstvima jedinica obezbe enje potpuno organizovanog snabdevanja. Intendantura brigade preduzela je odmah mere da se snabdevanje bataljona i drugih delova brigade vrši preko nje, a ako se bataljoni neposredno snabdevaju, da se to vrši samo uz njenu saglasnost. U brigadi je pooštrena kontrola i kritika svakog i najmanjeg slu aja nediscipline u pogledu nabavke i podelje hrane.

Intendantura brigade je, zajedno sa ostalim delovima, izvršila 14 juna pokret preko Pribisal' a pravcem Kolakovi i — Modro Polje. Tokom 15 i 16 juna itava brigada je pravcem Modro Polje — Kni ka Kosa — Brataljevi i — Jahorinom i Korijenom izb la u Gornju Pra u. Ovde je vodila borbu sa Nemcima tokom itavog <dana, a 17 juna je prišla Sjetlini gde je na komunikaciji opet vršila obezbe enje pri prelasku glavnine naših snaga. Intendantura je u sastavu br'gade prešla no u 17/18 juna prugu Sarajevo — Višegrad kod Sjetline i uputila se u pravcu sela Babi i.

Posle prelaska pruge Sarajevo — Višegrad intendantura brigade je preko Bojovi a, zatim preko ceste Sarajevo — Sokolac na Romanij, Belih Voda, Sahbegovi a, Kazmeri a, Gurdia, Petrovi a, Slivna izbila u sastavu brigade 25 juna ispred Kladnja koji su naše jedinice oslobostile 26/27 juna.

•

Po ev od r. Pive pa do prelaska komunikacije Kalinovik — Fo a, naše jedinice nisu mogle vršiti nikakvo snabdevanje sa terena. Morale su izdržati samo sa onim što su iznele prelaze i Pivu. Me utim, to su kod najve eg dela jedinica Glavne operativne grupe bile dosta male koli ine hrane, tako da se ve inom gladovalo. etvrta proleterska brigada je bila me u onim jedinicama Glavne operativne grupe koje su bile uspele da obezbede relativno dobre zalihe hrane. Ali, i pored toga i uz najve u štednju, u ovoj je ofanzivi, a osobito zadnjih dana, brigada trpela veliku oskudicu. Iako su njene jedinice ve im delom ove ofanzive imale mesa, ono samo n je moglo održavati kondiciju boraca pri ovako nat ove anskim naporima kroz itav njen tok. Ovo tim pre što je i obrok mesa sveden na minimalne koli ine i nije se esto mogao u toku tih

teških borbi i usiljenih marševa ni pripremiti. Jedino je za brigadnu bolnicu bilo tokom cele ofanzive obezbe eno meso, a do pred sam kraj proboga na Zelengori i nešto brašna i še era.

Iako se stanje u ishrani znatno popravilo posle prelaska komunikacije Kalinovik — Fo a, a naro ito pruge Sarajevo — Višegrad, brigada je još uvek oskudevala u hlebiji sve do oslobo enja Kladnja i prodora naših jedinica prema dol'ni Krivaje i Ozrena. Intendanture brigade i bataljona su, i pored brzih marševa, nabavile u selima na Romaniji toliko hrane kol ko je bilo nužno za trenutne potrebe jedinica. Osetnu pomo etvrtoj proleterskoj i drugim našim jedinicama pružilo je posebno selo Bogov i pod Romanijom. Snabdevanje sa terena mimo domašaja naših jedinica pri maršu bilo je otežano (iako ovde izvan komunikacija nije bilo okupatora) zato što su se etni ke grupe koje su dotada plja kale po ovim selima sklonle ispred naših jedinica na Romaniju odakle su ometale intendantske organe, vršile prepade na kurire, bolnice i si. Tako je zamenik intendant-a etvrte proleterske brigade sa jednim vodom boraca vod o borbu sa nekim etni kim grupama na Romaniji prilikom nabavljanja hrane za brigadu. etnici su rasterani, ali su tom prilikom poginula dva naša borca.

Oslobo enjem Kladnja naše jedinice su zaplenile znatne koli ine hrane i druge opreme. Tek su od tih dana borci mogli imati redovnu ishranu.

U Petoj neprijateljskoj ofanzivi, brižljivo pripremljeni Hitlerovi planovi okružavanja naših snaga na planinskim masivima u trome i Crne Gore, Hercegovine i Sandžaka, ra unali su kako na prirodne prepreke tako i na nestaćicu hrane i opreme kod naših jedinica. Ali snaga naših boraca uspela je da savlada sve prepreke i da, iako uz velike žrtve, slomi neprijateljsku ofanzivu. Intendantura brigade po ela je u ovoj ofanzivi dano-nu borbu protiv najrazli 'tijih teško a još od sela Bistrice i Mioske u Mora i na domaku Kolaöina, a završila je u isto noj Bosni na podru ju Konjuha i Ozrena.

Intendantura etvrte proleterske bila je uvek sa svojom brigadom neposredno na položajima, vrše i svoju dužnost. Ona je tokom Pete ofanzive stalno bila na udarcu nema k'm jedinicama po ev od Magli a i Zelengore pa do prelaska Romanije. u toku ove ofanzive poginuli su i ranjeni mnogi drugovi i drugar'ce iz intendanture. Bilo je i mnogo primera velikog požrtvovanja i hrabrosti pojedinih drugova u intendanturi i brigadnoj komori. Rad intendanture brigade u tom periodu može se videti iz izveštaja partiskog biroa intendanture za period od 1 januara do 1 jula 1943 upu enog brigadnom partiskom rukovodstvu, gde stoji:

»U ovom šestomese nom periodu i pored izuzetnih teško a tokom etvrte i Pete neprijateljske ofanzive, partiska organizacija intendanture brigade razvijala je i dalje intenzivni politi ki rad kako u jedinici tako i u narodu — na terenu. Drugovi iz intendanture brigade održali su u ovom periodu preko 160 zborova i konferencija sa narodom, na kojima je formirano oko 70 narodno-oslobodila kih odbora.⁷ U ovome radu narro ito se istakao lan Partije drug Panto Mališi «.

Narodnooslobodila ki odbori i masovne organizacije žena i omladine pomagali su nesobi no etvrtoj proleterskoj brigadi kao i drugim jednicama Narodnooslobodila ke vojske, organizuju i materijalnu i svaku drugu pomo za njenu borbu protiv okupatora. Na praksi je ostvarivana parola o jedinstvu fronta i pozadine.⁸

etvrta proleterska brigada oslobodila je od okupatora u toku Narodnooslobodila ke borbe mnoga naselja u raznim krajevima naše zemlje i uvek je iza sebe ostavljala ljubav i poštovanje naroda. Ona je posebno vodila ra una o pravilnom odnosu prema stanovništvu. Ukoliko su se i doga ale pojedine greške, bilo od strane organa snabdevanja ili pojedinaca, rukovodstvo brigade ih je odmah ispravljalo obešte uju i gra ane, odnosno daju i im odgovaraju u satisfakciju. Svaka samovolja prema imovini naroda nanosila bi i ozb ljne politi ke štete našoj borbi. Bore i se u najtežim uslovima tokom Pete ofanzive, kako bi obezbedili snabdevanje br'gade i pomogli u snabdevanju bolnica i drugih jedinica, organi snabdevanja etvrte proleterske brigade i tada su imali pravilan odnos prema narodu. Ovakav postupak u snabdevanju bio je u duhu naredbi Vrhovnog štaba o snabdevanju NOV i POJ i odgovarao je karakteru naše borbe, u kojoj je šti ena imovina i životi miliона naših gra ana od zlo ina okupatora i doma ih izdajnika.

Intendanture brigade i bataljona vodile su detaljnu evidenciju o pribavljenim koli nama hrane, nov anim sredstvima, ode i, municiji i ostaloj opremi, o zalihama koiima su raspolagale i raspodeli jednicama. Intendantura je vodila posebne knjige evidencije i skoro redovno podnosila izveštaje intendanturi divizije. Takve izveštaje ona je slala i u toku Pete ofanzive.

U cilju podizanja intendantskog kadra i što pravilnijeg rada u vezi sa snabdevanjem, intendantura brigade dala je inicijativu da se uvedu povremena savetovanja politi kih ko-

* Iz izveštaja Dušana Lompara, sekretara partiskog biroa, partiskom rukovodiocu brigade.

⁸ Divne primere ovog jedinstva pokazala su, naprimer, sela oko Drvara: Prekaja, Preodac, Mokronoge, Ti evo i dr.; neka sela oko Livna, Nevesinja; selo Bogovi i pod Romanijom; sela na Pivi i oko Šavnika, na Durmitoru, po Sandžaku i mnoga druga.

mesara brigade i bataljona sa intendantima. Na ovim savetovanjima raspravljalo se o metodu politi kog rada u narodu, o'dnosu prema narodu i njegovoj imovini, analizirani su uspesi i greške u radu na snabdevanju i ukazivano na pravilan rad u masama itd. Isto tako uvedena je i praksa povremenih sastanaka intendantata bataljona sa intendantom brigade. Ovakva savetovanja pokazala su se veoma korisnim, jer su osposobljavala intendantske organe u prvom redu za uspešan rad u narodu. Ona su bila naro ito zna ajna u periodu neposredno pre Pete ofanzive i u toku nje.

Ovakav metod i organizacija intendantske službe omoguili su etvрtoj proleterskoj brigadi da najve i deo naoružanja, hrane i druge opreme prenese i preko tako velikih prirodnih prepreka kao što je to bilo pri prelasku Neretve i Prenja u etvрtoj ofanzivi. To je omoguilo brigadi da u najtežim uslovima Pete ofanzive sa uva najnužniji m nimum potreba i izbegne strašnu opasnost od gladi na pustom podruju Magli a, Sutjeske i Zelengore.

Brigadna intendantura je ukazivala i najve u mogu nu pomo narodu. Ona je oslobo enom narodu vra ala imovinu koju su okupatori, ustaše i etnici oplja kali, a ukoliko su je okupatori bili un'štili, davala je pomo opustošenim selima.⁶ U oslobo enim gradovima vra an je zanatlijama oplja kan alat i drugi pribor. Narod se i na ov'm primerima uveravao u istinski narodni i oslobodila ki karakter naše borbe. Vojska je delila sa narodom zlo i dobro u najtežim danima. Organi intendanture su bili neposredno sa narodom, objašnjavali mu ciljeve naše borbe i pomagali u organizovanju i radu narodnooslobodilkih odbora i oživljavanju privrede.

Brigada je os'm toga ukazivala pomo u snabdevanju naoružanjem, hranom, odelom i drugom opremom ostalim jedinicama narodnooslobodila ke vojske: srpskim, bosanskim, dalmatinskim, banijskim i dr. U toku Pete ofanzive, a i ranije, intendantura brigade je, i pored velikih prepreka, uspela da izvrši zadatak ne samo prema svojoj brigadi, ve je pomagala Centralnoj bolnici i drugim jedinicama.

Ovo su samo neki od primera drugarske pažnje i visoke svesti boraca i rukovodilaca brigade, koji su u najtežim uslovima delili sa ostalim jedinicama i sa narodom ono što su imali.

Razume se, ovo nije bilo svojstveno samo etvрtoj proleterskoj brigadi, ve su drugarska pažnja i pomo bili praksa svih

⁶ Tako je postupala i tokom 1942 i po etkom 1943 godine u popljenim selima Vukovsko, Janj, nekim selima oko Gacka, Livna (Sajkovići, Bojmunti i dr.), a u toku Pete ofanzive u selima na Pivi, oko Savnika i Boana i drugim mestima.

jedinica Narodnooslobodila ke vojske. Druk iji odnos nisu ni mogle imati jedinice NOV i POJ, jer su bile vezane jedinstvom velikih ciljeva oslobodila ke borbe, a rukovo ene organizatorskom i vaspitnom snagom Part je.¹⁰

Za uspehe koje je postigla i za pravilan politi ki stav koji je sprovod la, intendantura etvrte proleterske brigade dobila je tokom borbe u više mahova priznanje boraca i rukovodilaca brigade a i prznanje viših štabova Narodnooslobodila ke vojske — Štaba Druge proleterske divizije i Ekonomskog odeljenja Vrhovnog štaba.

Dušan LOMPAR

¹⁰ Tako je, naprimer, samo u oblasti snabdevanja, veliku Dažnju i pomo ukazao Igmanjski partizanski odred etvrtoj proleterskoj brigadi u toku Treće ofanzive, zatim bosanske jedinice koje su operisale na podruju isto ne Bosne posle razbijanja Pete ofanzive. Drugovi iz ovih jedinica organizovali su pomo etvrtoj proleterskoj i Petoj udarnoj brigadi iz doline Sanice kada su se one nalazile na Konjuhu, u dolini Krivaje i na Ozrenu. Ovakvu pažnju i pomo ukazivao je u svakoj prilici i Vrhovni štab preko svog Ekonomskog odeljenja. Druga proleterska brigada, Prva proleterska, Treća sandžaka, Druga dalmatinska i dr.

D R U G A D A L M A T I N S K A

... preduzeli smo ofanzivne operacije prema Gacku i uputili brzim maršem Drugu dalmatinsku brigadu na jednu od najvažnijih taka, tj. na Gornje Bare, brdo u trouglu gornjeg toka rijeke Sutjeske i Neretve. Ova je brigada kasnije odigrala presudnu ulogu u povlačenju naše glavnine preko tjesnaca rijeke Sutjeske i pokazala divne primjere upornosti i herojskoga.

TITO

eposredno pred Petu ofanzivu našli smo se u Crnoj Gori, gdje je brigada nekoliko dana vodila borbe sa Nijemcima i etnicima na Sinjajevini, u pravcu Kolašina i Mojkovca.

Na nov zadatak pošli smo usiljenim maršem preko Sinjajevine, Durmitora i Maglića. Ovaj zadatak sastojao se u tome da se što prije iziđe na Gornje i Donje Bare i da se taj pravac osigura za prolaz **ostalih** jedinica prema Zelengori. Prepostavljaljalo se da na tom pravcu nema Nijemaca i da će on biti najpovoljniji za Prolaz glavnine koja je tek nailazila. Međutim, situacija se razvijala sasvim drugačije tako da je i pravac probroja preko Sutjeske izmijenjen, a brigada je dobila sasvim novu ulogu.

Petog juna 1943. godine brigada se preko Dragoš-Sedla spustila u Suhu, na samoj obali Sutjeske, gdje je glavnina i

prenoila. Jedan bataljon je poslije kraeg odmora prešao rijeku preko vrlo primitivnog i na brzinu postavljenog brvna, nastavljaju i marš kozjom stazom koja je vodila uz padine lijeve obale Sutjeske.

Na Bare smo stigli u sam mrak i smijenili bataljon Druge proleterske. Prvi »pozdrav« Nijemaca upu en nam je još dok je bataljon bio u prikupljanju oko koliba na Donjim Barama — obasuti smo snažnim plotunom iz haubica sa pravca sela Donje emerno. Od toga plotuna imali smo oko desetak mrtvih i ranjenih. U toku no i Nijemci su produžili ovo dejstvo i u nekoliko navrata haubicama tukli naše položaje. Obasipali su naro ito prostor izme u sto arskih koliba na Donjim i Gornjim Barama, koje su na kartama bile obilježene, ali ne više sa takvim uspjehom kao prvi put, jer je bataljon ve bio na položaju. Sjutradan, 6 juna, na liniji Gornje Bare — Tovarnica tri bataljona su bila na položajima i prednji dijelovi su došli u kontakt sa grupom »Anaker«. Me utim, ovoga dana nije bilo ve ih napada ni sa jedne ni sa druge strane. Nijemci su u potku dejstvovali uglavnom manjim snagama — prvenstveno jedinicama dobro obu enim u planinskom ratovanju — i artillerijom, a kasnije i avijacijom. Još nijesu imali dovoljno snaga da bi mogli, preduzeti odlu niji napad, ali su to ve bile pripreme za najteži okršaj na borbenom putu Druge dalmatinske.

Sedmog juna jedinice grupe »Anaker« otpo ele su jakim napadom na Gornje Bare i poslije nekoliko naizmeni nih ju riša uspjele su da potisnu dijelove brigade sa G. Bara. S obzirom na tešku situaciju koja je nastala i gubitke koje smo imali, a ne znaju i još ni pravi zna aj položaja koje smo držali u vezi sa novonastalom situacijom, štab brigade se sastao da prodiskutuje o tome šta dalje da se radi. Me utim, tek što je otpo eli diskusija, stigao je kurir Štaba Druge proleterske divizije sa novim nare enjem o neophodnosti odbrane položaja na Barama.

Sastanak štaba je produžen ali sada isklju ivo sa ciljem kako najbolje izvršiti dobijeni zadatak. Svima nam je bilo jasno da e novi zadatak — odbrana položaja na Barama i zaštita prolaza glavnine naših jedinica kanjonom Sutjeske — zahtijevati od svih boraca i rukovodilaca najve u upornost i zalaganje, pa ak i žrtvovanje. Kad se ovo shvatilo nije nam bilo teško donijeti i odgovaraju e zaklju ke. Ovoga dana su otpo ele najteže borbe, koje su trajale tri dana i tri no i. To su bile borbe koje su se rijetko mogle vidjeti na bilo kojem frontu u prošlom ratu, i nije pretjerano tvrditi da bi svaka druga vojska teško izdržala na ovakovom položaju i sa ovakvim snagama i sredstvima.

Lojze Dolinar: NOŠENJE RANJENIKA (bronza, detalj)

Bila je to najupornija i najotsudnija odbrana koja se uopšte može zamisliti i koja je od svakog pojedinog borca zahtijevala krajnju upornost i izdržljivost. To je, uopršte uzev, divan, gotovo školski primjer kako treba da se upotrebi i bori stalna pobo nica. Situacija je bila takva da povla enja nije moglo biti ni za pedalj, jer bi to zna ilo svaliti se u dolinu Sutjeske, dozvoliti Nijemcima izlaz na njene padine, a time onemogu iti prolaz i našoj glavnini.

Naša taktika na Barama bila je: danju se braniti, a no u napadati. Pri tome, ni dnevna odbrana nije bila isklju ivo pasivna ve je bila prožeta stalnim, manjim ili ve im, aktivnim dejstvima. Nijemci su obi no planirali po etak napada poslije svanu a. U tom cilju oni su vršili artiljerisku, a ponekad i avijacisku pripremu. Naši no ni napadi, u kojima smo imali pri li no uspjeha, gotovo uvijek su kvarili njihove planove.

Osmog juna Nijemci su pokušali da se nekako doviju: preduzeli su napad kasnije no obi no, kako bi imali vremena da srede pješadiju rastrojenu našim no nim napadima. Toga dana pošlo im je za rukom da na jednom mjestu probiju naš položaj i potisnu jedan bataljon. Me utim, zahvaljuju i brzoj koncentraciji minobaca ke i mitraljeske vatre kao i snažnom protivnapadu tog istog našeg bataljona oja anog dijelom rezerve, ponovo smo povratili izgubljene položaje i osujetili i ovaj napad.

Ono što je, uglavnom, bilo odlu uju e za krajnji ishod borbe, bili su svijest i moral naših boraca — svaki od njih bio je spremjan da pogine ali da ne otstupi. Uprkos ogromne premo i neprijatelja u ljudstvu i tehnici, uprkos velikim gubicima koje smo imali, nedostajanju hrane (imali smo samo konjsko meso), sanitetskog materijala i lijekova, niko ni jednog trenutka nije pomislio da ne e izvršiti zadatok Partije i druga Tita. To Partija traži, to je Tito naredio — lebdilo je pred oima svakog od nas i mi smo bili neprobojni eli ni bedem.

Evo nekoliko detalja o ovoj velikoj borbi koji su mi ostali u sje anju, iako ih je takvih, i još potnesnijih, bilo nebrojeno.

Štab 2-og bataljona izvijestio nas je, otprilike, ovako: od brojnog stanja našeg bataljona nije ostalo više od polovine, ^ai kaže se u izvještaju, možete ra unati na nas kao da je hrojno stanje bataljona potpuno i takve nam zadatke i dajte. Izvještaj je poslao sa konferencije 2-og bataljona njegov komesar uro Boškovi .

Svako ve e, pošto bi pao mrak, kada smo bili sigurni da ⁿas neprijatelj ne e napadati, sazivali smo kratke konferencije

na kojima su u estvovali ne samo komandanti i komesari bataljona ve i komandiri eta, tako da su na položajima ostajali samo njihovi zamjenici. Na tim konferencijama obi no su se saopštavali rezultati borbe u toku dana, situacija na drugim sektorima, stanje na Sutjesci — šta je prošlo, šta treba još da prose od glavnine i kakav nam zadatak prestoji za sјutrašnji dan. Tu smo davali i zadatke za no na dejstva. Obi no se dešavalo da na idu u konferenciju nije dolazilo po etiri do pet, a nekad i više drugova koji su im prisustvovali prethodne noći, jer su ostali mrtvi na položajima ili ranjeni upu eni u previjalište. Jedne večeri poginuo je i komandir ete Boško Žunić. Te noći i zamolio me je da mu dam mašinku koju sam ja nosio. Tražio je samo da mu je pozajmim za tu noć, a da će mi je sjutradan vratiti. Dao sam mu mašinku i on je veselo otišao u pravcu ete. U prvom nom protivnapadu upao je sa etom u njemačke položaje, sa jednog Nijemca skinuo njegovu mašinku, a moju dao jednom borcu da mi je vrati. Odmah zatim je u jurišu na neprijateljske položaje, sada sa svojom mašinkom, jedno pedesetak metara dalje ispred svih boraca, herojski poginuo.

U naizmjeni nim jurišima i mi i Nijemci imali smo ogromne gubitke, položaji su stalno prelazili iz ruke u ruku. U jednom ovakvom jurišu Nijemci su uspjeli da se probiju između našeg 2 i 3 bataljona i da do u neposredno pred štab brigade. Tada su Jovo Kapić, zamjenik komesara, i Ratko Sofijanić, zamjenik komandanta, sjeli za mitraljeze i, zajedno sa ono nekoliko kurira, uspjeli da ih zadrže.

Prenošenje ranjenika tako je bilo vrlo teško — jednom velikom strminom, kozjom stazom, evakuisali smo ih u Suhu i ni jednog jedinog nijesmo ostavili na Barama. Koliko su i sami borci olakšavali ovu evakuaciju neka posluži ovaj primjer: Jedan od teško ranjenih kurira, kada sam prolazio pored njega, rekao mi je: »Druže komandante, meni je nogu slobomljena, ali ja mogu da jašim i ne treba nikome da me nosi«. A nogu mu je, takore i, visila na par etu kože.

U toku najtežih borbi dogodio nam se i ovakav slučaj: Baterija (dva brdska topa) Prve proleterske divizije išla je u sastav svoje divizije i zalutala pa nekako stigla na Bare. Bili smo neobično radosni ovom slučaju pojašnju brigade, jer smo brdske topove mogli odlično iskoristiti u ovim biskim borbama. Ali, nije dugo trajalo naše radovanje pošto su oba topa bila neispravna. Prilikom prelaska Sutjeske udavila su se dva konja, a oba su nosila iste dijelove topova. Nama je ostalo jedino da im pokažemo pravac Prve proleterske.

Tek 9 juna brigada je pod borbom otpoela postepeno povlačenje dolinom Sutjeske ka Tjentištu, skrenula kroz tešnac između Pleže i Ozrena na sjever prema potoku Hravki i izbila na Debelu Ravan i Katunište, izvršivši u potpunosti svoj dotada najteži ali i najvažniji zadatak.

Gubici brigade bili su vrlo veliki. Slobodno se može reći da se na Barama Druga dalmatinska prepolovila. No, bez obzira na to, ona je i dalje, pri probijanju neprijateljskih obruča u Petoj ofanzivi, a i kasnije, pokazala da je sposobna za izvršavanje i drugih zadataka, pa ak, ako bi to bilo potrebno, i takvih kao što je bio ovaj na Barama.

Ljubo VU KOVIC

SA BORBENOG PUTA DO BARA

orci Druge dalmatinske brigade su prvi forsirali Neretvu u toku etvrte neprijateljske ofanzive i zašli etnicima za le a, a kod Kalinovika, na južnim padinama Treskavice, oduleli su brojnim jurišima etnika Pavla urašia, ne otstupivši ni koraka. Oni su prvi forsirali i Drinu po etkom aprila 1943 i uspešno vodili borbe protiv neprijatelja u toku Pete ofanzive, od kojih one na G. i D. Barama, za vreme proboga Glavne operativne grupe na Sutjesci, predstavljaju najslavnije stranice istorije ove jedinice. U ovom napisu i iemo borbenim putem brigade u toku Pete neprijateljske ofanzive do G. i D. Bara.¹ Dodirnu emu u najkra im crtama i njene borbe koje je vodila u predve erju ove velike bitke.

PROTIV ETNIKA KOD CELEBICA

Posle forsiranja Drine (6 aprila 1943) razvile su se u rejону Fo e oštре борбе изме u јединица Glavne operativne групе i италijanskih i etni kih snaga које су покушавале да likvidiraju наše mostobране i spre e prodor naših јединица kroz Sandžak. Naše snage су овладале свим važnijim položajima u rejону Fo e. Italijanski bataljon »Aosta« iz diviziie »Taurinense« bio je prisiljen da se, sa jednom grupom etnika, povu e u Fo u gde je okružen. Bataljon je porušio most na eotini, u samom gradu, i poseo utvr enja na severnoj ivici grada.

¹ Pisac ovih redova bio je u Drugoj dalmatinskoj brigadi od njeg formiranja i sa njom prošao kroz etvrtu i Petu ofanzivu, najpre kao komandant 1-vog bataljona, a zatim kao na elnik štaba brigade.

Jedinice Druge dalmatinske brigade² držale su 10 aprila položaje severno i zapadno od Crnog Vrha (tt 1132). Preko no i su manjim delovima kontrolisale deo grada koji se nalazi na levoj obali Ceotine, a uzoru su se istureni delovi morali povliti u sastav glavnine, zbog dejstva italijanske artiljerije iz utvr enja. Jedan bataljon se nalazio kao rezerva Druge proleterske brigade u s. Potpe i kao osiguranje pravca prema Bukovici.

Od 10—18 aprila, na položajima isto no i severoisto no od Fo e, jedinice Prve i Druge divizije vodile su žestoke borbe sa Italijanima i etnicima. Pred frontom Prve divizije, na položajima oko Metaljke, ajni a i Ifsara, grupisale su se snage iz sastava italijanske divizije »Taurinense«, a prema položajima Druge divizije nastupalo je od elebi a i Šepan-Polja oko 2.000 etnika Pavla uraši a. Petnaestog aprila etnici su uspeli da izbiju na položaje: Humi (tt 1326) — Baki (tt 1444) — Slabi (k 1504) — Gradina (k 1473) i da direktno ugroze mostove na Drini.

Shvativši ozbiljnost situacije, Stab Druge divizije uputio je gro snaga Druge proleterske i Druge dalmatinske brigade u protivnapad na etnike ostavljaju i oko Fo e, za blokadu Italijana, samo slabije delove. S obzirom na tešku situaciju, Štab Druge divizije tražio je od Vrhovnog štaba da u napadu na etnike uzmu u eš a i jedinice Prve divizije koje su ve bile razbile italijanske snage na položajima Ifsar, ajni e, Metalika. Vrhovni štab je naredio da Prva divizija uputi Tre u i Sedmu krajišku brigadu u pravcu Celebi a da napadnu u bok i pozadinu etni ku grupaciju koja se nalazila pred frontom Druge divizije.

U toku no i 16/17 aprila jedinice Druge divizije izvršile su opšti napad na etnike i to: Tre a sandžka brigada u dve kolone opštim pravcem: Plješ (tt 1717) — s. Toholj — s. elebi , a levo od nje Druga proleterska i Druga dalmatinska brigada opštim pravcem: Baki (tt 1444) — s. Zavajit — s. Borje

• s. Celebi sa jakim levim bo nim obezbe enjem u pravcu Kor e (tt 1255) — s. Je mište. No, odlu uju u ulogu u ovom napadu odigrala je Sedma krajiška brigada koja je, iako pri li no udaljena, izbila etnicima u pozadinu i 17-og izjutra za uzela Celebi , a zatim sela Rijeku i Suho Polje. Vest o pojavi ^ — .

i. ² Druga dalmatinska brigada imala je tada etiri bataljona, a pojno stanje 10 aprila bilo je 1.040 boraca (od kojih 83 drugarice). — Arhiv Vojnog istoriskog instituta (VII), dok. br. 20—2/13, k. 731.

Sedme kраjiške u pozadini delovala je na etni ke jedinice kao grom iz vedra neba. Obuzete panikom, jedinice su neorganizovano napuštale položaje i bežale. Tako su u svanu e 17 aprila pred ve inom bataljona Druge divizije etni ki položaji bili pusti. Pred frontom Druge dalmatinske i Druge proleterske brigade vodila se oštra borba, ali je i tu otpor bio kratkotrajan jer su etnici, saznavši za prodor naših snaga u pozadinu, otpo eli opšte povla enje na elom frontu.³ Jedinice Druge divizije prešle su u odlu no gonjenje. Predve e je stigla i Tre a kраjiška brigada na Ceotinu tako da je pet brigada obuhvatilo sa svih strana etni ke kolone koje su otstupale i nanele im velike gubitke.⁴ Samo no i ispresecano zemljiše spasli su etnike od potpunog uništenja.

Posle ovog poraza etnici nisu više pretstavliali vojni ku snagu koja bi mogla pružiti ozbiljniji otpor našoj Glavnoj operativnoj grupi. Razbijene su italijanske i etni ke snage i stvorenim uslovi za prodor Glavne operativne grupe u Sandžak i Crnu Goru.

BLOKADA ITALIJANSKE POSADE U FOCI

Jedinice Prve i Druge divizije nisu gubile vreme, ve su odmah produžile nastupanje kroz Sandžak i u pravcu Crne Gore, a u rejonu Fo e ostavljena je Druga dalmatinska brigada da blokira italijanski garnizon. Na utvr enom bezimenom visu koji se uzdiže neposredno na severnoj ivici Fo e nalazila se neprijateljska posada — italijanski bataljon »Aosta« iz divizije »Taurinense«, oja an sa 1—2 baterije, i oko 100 etnika na elu sa kapetanom bivše jugoslovenske vojske Vojislavom Luka e vi em.⁵ Posada je bila jako utvr ena. Italijani su još ranije izgradili više betonskih bunkera i solidnih zaklona u zemlji. Svi bunker i objekti za stanovanje bili su povezani podzemnim ili pokrivenim saobra ajnicama. Jedna takva saobra ajnica vezivala je utvr enje i sa gradom, odakle se posada snabdevala

³ Kako se situacija brzo menjala i kako su etnici naglo otstupali najbolje sve o i ovaj primer. Za vreme napada u pravcu Fo e Italijani su snabdevali etnike, spuštaju i hranu i municiju padobranima na ugovorena mesta. Tako su se i 17 aprila oko 7 asova izjutra tri italijanska transportna aviona pojavila iznad elebi a, u kome su bili zano ili etnici. Me utim, istog dana osvanula je u ovom mestu i Sedma kраjiška brigada. Napravivši nekoliko krugova iznad sela i vide i da vojnici mašu rukama i kapama, a ne slute i da su to partizani, Italijani su spustili me u jedinice Sedme kраjiške brigade celu pošiljku (municiju, makarone i konzerve) i zatim se vratili u svoje baze.

⁴ U toku no i 17/18 aprila ubijeno je i zarobljeno oko 800 etnika.

⁵ Zbornik III/5, dok. 145.

vodom. Celo utvr enje bilo je opasano visokim zidovima sa puškarnicama. Okrenutim u sve strane, i tako dominiralo gradom, da nije bilo mogu no vršiti ma kakav napad sa južne strane. U utvr enju su se nalazili izgraeni vatreni položaji za artiljeriju i minobaca e, a na 200 metara od utvr enja bilo je podignuto dva reda bodljikave žice visine dva metra. Predteren je bio brisan, a svi prilazi pod unakrsnom vatrom.

Napasti tako jako utvr enje bilo je vrlo teško i necelishodno. Zbog toga Stab Druge divizije, posle forsiranja Drine, nije ni imao nameru da napada Fo u ja im snagama, jer je prepostavljao da bi gubici bili isuviše veliki, ve je italijanski garnizon samo blokiran i iz dana u dan uz nemiravan artiljerskom i minobaca kom vatrom. Druga dalmatinska brigada držala je opkoljeno utvr enje 22 dana, posevši sve važnije položaje okolo, a naro ito sa severne strane grada. Na položajima su držane manje snage dok je glavnina brigade bila pozadi spremna da brzo interveniše ukoliko bi neprijatelj pokušao ispad iz utvr enja. Naše jedinice su neprestano vatrom uz nemirivale neprijatelja i prisilile ga da se u toku dana nijedan njegov vojnik ne pojavi izvan zaklona. No u su vršeni prepadi grupama koje su dolazile do same žice, tako da se neprijatelj nije mogao odmarati, jer je svake no i o ekivao napad.

Skoro svakog dana italijanski avioni sa aerodroma iz Skadra i Mostara, a i nema ki avioni, bombardovali su položaje naših jedinica oko Fo e.⁶ Neprijateljska transportna avijacija⁷ snabdevala je svaki drugi ili tre i dan posadu municijom, hranom, lekovima i drugim materijalom. Iako je neprijatelj skoro svakodnevno bombardovao položaje brigade, naši gubici su bili relativno mali, jer su jedinice bile rasturene u zaklonima, jarugama i Uvalama. Za vreme blokade, prema zvani - nim italijanskim izveštajima, neprijatelj je od naše vatre imao 3 mrtva i 29 ranjenih (od kojih 2 oficira), minobaca kom vatrom zapaljena je jedna baraka, a mitraljeskom su ošte ena dva nema ka aviona.

⁶ Iz aviona su naro ito esto bacani specijalni limeni sanduci u Kojima se nalazilo 20 do 50 malih bombi sa krilcima, koje su naši borci nazivali »žabice«. Sanduk se u vazduhu otvarao, a iz njega su se rasipale bombe. Bacane su i zapaljive bombe po svim jarugama i šumama, gde se prepostavljalo da su naše jedinice.

⁷ Vrlo esto se dešavalo da po nekoliko padobrana sa teretom Padne van žice ili se oka e na samu žicu. Pod zaštitom mitraljeske atre grupe naših boraca privla ile su se žici i odnosile oka ene padobrane sa pošiljkama. One padobrane koji bi pali izme u utvr enja i odnosili bi Italijani no u pošto danju nisu mogli da im se približe "fled naše vatre. Takva slika se ponavljala iz dana u dan sve dok je uga dalmatinska brigada držala blokadu.

Još od prvih dana blokade fo anskog garnizona, komanda italijanskog 6 armiskog korpusa razmatrala je mogu nost njegove deblokade, pa su u aprilu više puta vo eni pregovori sa nema kom komandom o zajedni koj akciji u pravcu Fo e. Me utim, Nemci su imali svoje planove koje su krili od Italijana (u aprilu su po eli da potajno vrše pripreme za operaciju »Švarc«), Tek krajem aprila Nemci su se sporazumeli sa Italijanima da zajedni ki izvrše prodor iz Goražda u pravcu Fo e, navodno, u cilju deblokiranja italijanskog garnizona. Kasnije se pokazalo da Nemcima nije bilo stalo do deblokade italijanske posade ve da su tu akciju izveli u sklopu priprema Pete ofanzive i realizovanja plana grupisanja svojih snaga oko naše Glavne operativne grupe.

U rejonom Goražda po ele su se 29 aprila grupisati nema - ko-italijanske jedinice odre ene za deblokadu Fo e. Za ovaj zadatok Nemci su formirali borbenu grupu »Rogatica« sastava: 369 puk sa 2 i 4 bataljonom, 2 bataljon 750 puka iz 118 lova ke divizije, protivtenkovska eta 369 protivtenkovskog bataljona, dve ete 369 pionirskog bataljona i nekoliko italijanskih tenkova i oklopnih automobila. Italijani su za ovu akciju odredili: 3 alpiski puk iz divizije »Taurinense«, 3 bataljon 383 pešadijskog puka i 57 bataljon »crnih košulja«. Sve snage su bile pod komandom štaba nema ke 369 divizije.

Neprijatelj je krenuo 2 maja iz Goražda preko Ustikoline u pravcu Fo e. Tih dana su se na prostoru izme u Goražda i Fo e nalazile uglavnom tri naše brigade i to: oko Fo e Druga dalmatinska, na desnoj obali Drine na položajima Gradina (k 1208), Oštari V., Paljika (tt 1164) Šesta isto nobosanska i na Golom Vrhu (tt 1309) i Kapku (tt 1203) jedan bataljon Majevi ke, dok je na levoj obali Drine na položajima: Zebina Suma, Grabi (k 1022), Sešin Vrh (tt 1098), Stolac (tt 1519) bila Majevi ka brigada. Delovi Druge dalmatinske vodili su borbu na Boj inom Brdu (tt 798) i Korjenu (k 1023), ali su se morali povu i u pravcu Trovraha (k 1057). Usled brzog napredovanja nema kih kolona obema obalama Drine, morale su se povu i i ostale jedinice Druge dalmatinske koje su držale blokadu Fo e. etvrtog maja u 10.30 asova u Fo e su ušli Nemci, a 5 maja u 12 asova i Italijani, koji su se istog dana vratili za Goražde, povla e i i bataljon »Aosta«. U Fo e su ostale nema ke jedinice i to: 2 bataljon 369 puka i 2 bataljon 750 puka, a 6 maja je tamo stigao iz Ustikoline i 3 bataljon 369 puka.

Sve do 12 maja Druga dalmatinska brigada vodila je oštretor borbe sa Nemcima na položajima južno i jugoisto no od

po e, a naro ito na Crnom Vrhu (tt 1113), Okrugljici, na položajima oko s. Krušica, sela Dragočava, na Trovruhu (k 1386) i oko s. Potpe i s. Zavajit. Dvanaestog maja došla joj je u pomo Majevi ka brigada iz Drinske operativne grupe i toga dana su oko Okrugljice i s. Krušica zajednički vodile borbu protiv Nemaca. Istog dana je Druga dalmatinska brigada dobila nare enje od Štaba Druge divizije da krene u sastav divizije pravcem Tepca — Zabljak — Boan. Tako je Druga dalmatinska, posle skoro mesec dana samostalnog dejstva, krenula u sastav svoje divizije, a na položajima kod Foče smenila ju je Majevi ka brigada.

MARSEVI I DEJSTVA NA SINAJEVINI

Druga dalmatinska brigada marševela je za Crnu Goru pravcem: s. Celebi — s. Ogrina enica — s. Tepca. U Tepcu je etigla 13-og, a u Boanu, gde se nalazio štab Druge divizije, 15 maja izjutra, tj. ta noć na dan po etika Peti neprijateljske ofanzive. Brigada je u Boanu prenošila i već sutradan nastavila pokret za Krnju Jelu, da bi 17 maja izjutra krenula preko Sinjajevine u pravcu crkve Ružice. Imala je zadatak da dejstvuje u pravcu s. Stitarice i izbjegne na položaje Gradac (k 1360) i Mali Preoran (k 1057) u dolini Tare da bi na taj način presekla neprijatelju saobraćaj i vezu između Kolašina i Mojkovca.

Sedamnaestog maja brigada je marševela preko Sinjajevine. Jutro je bilo hladno, a zbog guste magle vidljivost nije bila veća od 200 metara. Jednoliko zemljište sa bezbroj vrtova i uka, bez ikakvih puteva i staza, još više je otežavalo orijentaciju. Brigada se kretala uz velike napore ali je ipak došlo i do presekla neprijatelju saobraćaj i vezu između Kolašina i Mojkovca.

Sutradan, 18 maja u 9,30 sati, Stab Prve divizije obaveštio je Stab Druge divizije da se u selima G. i D. Polja nalaze jake neprijateljske snage i da će u toku noći divizija izvršiti pritisak ka Mojkovcu, predlažući da i Druga dalmatinska brigada učestvuje u ovom napadu.⁸ Tako je Druga dalmatinska, pored zadatka koji je dobila još prethodnog dana kada je krenula iz Krnje Jele, sadejstvovala i Prvoj diviziji u napadu na Mojkovac. Jedan njen bataljon upućen je pravcem Ružica — Katun Muleč — Katun Ubline — Kriva Greda (k 1745) — Gusar (tt 1907). Taj bataljon trebalo je da preko Gusara, obilazeći selo Stitaricu sa juga, izbjegne na Veliki Preoran (k 1124) i zatvoriti komunikaciju Mojkovac — Kolašin u visini sela Sjetrogošta. Prvi bataljon upućen je od Ružice preko Katuna

⁸ Arhiv VII, dok. tor. 3—12/9, te. 731.

Mule e u pravcu Ko aci — Pometenik sa zadatkom da, obilaze i Stitaricu sa severa, izbije preko Ve erinovca (k 1302) na Mali Preoran (k 1057), zatvori komunikaciju Mojkovac — Ko lašin u visini Preprana i sadejstvuje desnom krilu Prve divizije prema Mojkovcu. Ostali bataljoni zatvarali su pravce koji vode od Stitarice, G. i D. Polja i Bistrice u pravcu crkve Ružice.

Bataljoni koji su upu eni u obuhvat Stitarice sporo su se kretali, naro ito bataljon ka Gusaru. Prvi bataljon je najpre stupio u dodir sa neprijateljem i to u visini istine i Pometenika (k 1857). Izvi a ki delovi iz sastava neprijateljske 1-ve brdske divizije ve su se bili utvrđili na Pometeniku. U velikoj vrta i iznad jedne strme grede oni su postavili nekoliko šatora, oko kojih su ozidali kamene zaklone. Prvi bataljon je iznenada naišao na Nemce i oko pono i otpo ela je borba. Do zore je bataljon vršio tri juriša, ali je sva tri puta bio zaustavljen mitraljeskom vatrom i ru nim bombama. Nemci su bili sabijeni na ovoj gredi, severno od Stitarice, tako da više nisu imali kuda, osim da ska u niz strmu liticu, te su se o ajni ki branili. Zora je ve po ela da rudi kada se bataljon morao povu i na bolje položaje. Te no i je 1-vi bataljon imao 4 mrtva i nekoliko ranjenih.

Bataljon koji je išao u pravcu Gusara tek je posle pono i izbio na ovaj goli planinski vrh. On tako e nije imao uspeha jer se na samom vrhu sukobio sa neprijateljem koji je pre njega izbio na Gusar. Posle kra eg okršaja bataljon je otstupio i 19 maja vratio se u sastav brigade.

Vrhovni komandant je, 20 maja u 12.15 asova, naredio Štabu Druge divizije: »2 dalmatinsku brigadu rokirajte na levu obalu Tare da brani prelaze kod Dobrilovine, Pren ana, urevi a Tare, Levertare i Tepce sa manjim snagama, a glavninu brigade držati na prostoriji Krš — Negobu a, radi zatvaranja pravca od Sandžaka ka Zabljaku«.⁹

Ovaj novi zadatak Druga dalmatinska brigada dobila je 21 maja izjutra. Zbog tesnog dodira sa neprijateljem ona nije mogla da odmah napusti položaje, ve je prema neprijatelju ostavila skoro dva bataljona, a sa ostalim jedinicama krenula je od crkve Ružice u pravcu Dobrilovine i dalje ka Kršu i Negobu i. Marš preko Sinjajevine bio je vrlo naporan. Prethodne no i je u planini pao sneg, neuobi ajen u to vreme, a hladan

severac je duvao bez prestanka. Borci su bili vrlo slabo hranjeni i odeveni — više od stotine bilo ih je skoro potpuno boso.

I pod ovako teškim uslovima brigada je ipak uspela da se do no i 22 maja glavninom snaga (štab brigade sa dva bataljona) prikupi u rejonu sela Krš i Negobu e. Jedan njen bataljon (iz zaštitnice) ostavljen je na položajima prema selu Dobrilovini da zatvori puteve koji iz kanjona Tare izvode na Sinjajevinu, dok je jedan sa položaja na levoj obali Tare zatvarao pravce koji od sela ur evi a Tare i Levertare izvode ka Negobu i i Zabljaku.

Neprijateljska 1-va brdska divizija, u nastupanju iz kanjona Tare na zapad preko Sinjajevine, ovladala je 23 maja prednjim delovima linijom: s. Gojakovi i — Corov Vrh (k 1781) — Jablanov Vrh (tt 2203) — Vratio — Umovi (tt 1945) — Pej (k 1359) — s. Ravni. Skoro na elom ovom frontu naše jedinice su imale slab dodir sa neprijateljem. Zaštitnica Druge dalmatinske brigade, koja je 22 maja bila kod Borove Glave (k 1850), povukla se u toku no i na položaje Rabrenov Do (k 1714), Suvi Pe arac (k 1892).

No u 23/24 maja dva bataljona etvrte crnogorske brigade napadala su Jablanov Vrh (tt 2203) ali nisu uspela da potisnu neprijatelja.

Na položajima Druge dalmatinske brigade nije bilo tih dana nikakvih promena. Brigada je bila u kontaktu sa delovima neprijateljske 1-ve brdske divizije prema crkvi Ružici. Njeni su delovi obezbe ivali Negobu sko polje gde je trebalo da se spusti engleska vojna misija.

etiri uzastopne no i su držane straže oko Negobu skog polja, paljene su vatre i o ekivani avioni. Nevreme je tih dana bilo veliko, a naro ito no u 25/26 maja. Kiša je neprekidno padala, a povremeno i grad i susnežica. Pored guste magle, i oblaci su se bili spustili gotovo do zemlje, pa verovatno zbog takvih atmosferskih prilika avioni nisu ni dolazili. Tek 28 maja u 2 asa izjutra spustila se engleska vojna misija od 6 lanova kod **Zabljaka**.¹⁰

PRED NOVIM ZADATKOM NA G. I D. BARAMA

U okviru mera za obezbe enje probaja Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba preko Sutjeske i Zelengore, Druga Proleterska brigada dobila je zadatak da po svaku cenu drži Suhu i desnu obalu Sutjeske i uputi izvesne snage pravcem Suha — D. Bare — G. Bare — Dobra — Koljeno koje e sa

¹⁰ Arhiv VII, dok. br. 3—13, k. 931

položaja Koljeno — Ninkovi i spre iti svaki pokušaj neprijatelja da se probije koritom Sutjeske u pravcu Suhe i Tjentišta.

Štabu Druge divizije drug Tito je naredio da sa etvrtom crnogorskom, Sedmom krajiškom i Desetom hercegova kom brigadom, ne ekaju i Drugu dalmatinsku, razbije neprijatelja koji je nastupao pravcem s. Plužine — Javorak — Mratinje. U depeši upu enoj Drugoj diviziji 31 maja drug Tito pita: »Koje su jedinice preba ene preko Pive? Zašto je toliko zakasnila 2 dalmatinska brigada?« i dalje nare uje: »Radite brzo i energi no, vreme ne eka. Druga proleterska brigada drži Suhu.«¹¹

Druga dalmatinska brigada nije mogla ranije sti i, jer se do spuštanja engleske vojne misije nalazila u rejonu Krš — Negobu e, odakle je krenula u pravcu Zabljaka, verovatno 29 maja, tako da je stigla na reku Pivu tek 1-vog, a u selo Mratinje 2 juna.

S obzirom na pogoršanje situacije na južnom boku naših snaga pojavom SS divizije »Princ Eugen« prema s. Mratinju i Magli u (tt 2386), Vrhovni štab je 3 juna doneo odluku da Prva i Druga divizija probiju obru na Sutjesci i Zelengori. Ra unalo se da e Prva divizija mo i da se probije preko Košura (k 787) i Popovog Mosta, a druga preko Suhe, G. i D. Bara i Zelengore.¹²

U duhu dobijenog zadatka Stab Druge divizije uputio je 4 juna Drugu dalmatinsku brigadu pravcem Mratinje — Ponor — Poljana — Suha Gora — Mrkalj Klade — Suha, sa zadatkom da se poveže sa delovima Druge proleterske brigade koji su zatvarali klisuru Sutjeske prema Grabu, izbije u D. i G. Bare, posedne položaje na Tovarnici i spre i neprijatelju pro dor sa iuga u pravcu Sutjeske, G. i D. Bara i Zelengore.

Brigada je stigla 5 juna uve e u Suhu gde je prenoila. Rano izjutra 6 juna krenula je iz Suhe i preko jednog brvna prešla nabuialu Sutjesku, a zatim krvudavom stazom koia iz kanjona Sutjeske vodi pravcem Crkvine — Gusni Put nooela se u D. i G. Bare (gde ie stigla u poslednjem asu).¹³ Od 6 do 9 iuna ona je danono no vodila žestoke borbe za odbranu ovih mesta.

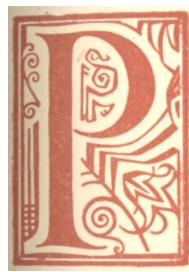
Periša GRUJIC

¹¹ Arhiv VII, dok. br. 22—6, k. 14

¹² Arhiv VII, dok. br. 22—6, k. 14:

¹³ Autori napisa o Drugoj dalmatinskoj brigadi koji su objavljeni u ovoj knjizi ne slažu se u tome kad je brigada izbila na položaje za odbranu Gornjih i Donjih Bara. — Prim. red.

U BORBAMA NA DONJIM I GORNJIM BARAMA I PROBIJANJE KROZ ZELENGORU

rvog juna krenula je Druga dalmatinska brigada iz sela Sko ki Omer i južnim padinama Durmitora preko Duboko[°] Dola, Piš a i Paklišta hitala ka reci Pivi. U napornom maršu, po kiši, tu ena neprijateljskom aviacijom, do prla ie 2 juna na desnu obalu rijeke Pive i prešavši preko vise eg mosta stiela oko 10 sati u selo Mratinie odakle ie, iako umorna od kretanja i neprospavanih no i, ffiadi i borbi nrodužia pokret nreko Po[^]i-a. Stubir? i Poljane prema Mrkalj-Kladama, gdje se razmjestila za preno ište.

Tu je 4 juna oko 11 sati održan sastanak štaha brigade sa **štabovima** bataljona, na kome je komandant brigade Liubo **Vu kovi** izložio situaciju. Ona je, otprilike, bila ovakva: otooeala je nova neprijateljska ofanziva; prema ocjeni Vrhovnog **štaba**, mnogo teža od svih dotadašnjih. Neprijatelj ia im, od momijim i opremljenijim snagama napada naše jedinice gotovo **sa** svih strana. Desnu obalu Sutjeske, od njenog uš a u Drinu do sela Tjentišta, ve je posjeo. Od Graba su pokušali izvjesni **njema ki** djelovi da se dolinom Sutjeske, preko Suhe, probiju **i spoje** sa svojim jedinicama oko Tjentišta i zatvore pravac Preko rijeke na sjever. S ovim neprijateljskim snagama i onim što se nalaze oko Tjentišta i Borovna, vodili su borbu dijelovi **Prve** i Druge proleterske divizije koji su imali zadatak da na °tsjeku Mrkalj — Suha ostvare mostobran i omogu e našim **snagama** prodor preko Zelengore.

U vezi s tom situacijom Druga dalmatinska brigada do bila je od Vrhovnog štaba nare enje, da u toku istog dana

usiljenim maršem krene u rejon Gornjih i Donjih Bara, gdje e dobiti zadatke.

etvrtog juna, pred mrak, brigada je izbila iznad Suhe, i tu je prenoila.

KOD DONJIH I GORNJIH BARA

U rano jutro 5. juna, prije pojave njemačke avijacije, brigada je nastavila pokret iz rejona Suhe preko rijeke Sutješke, iznad stare austrijske karaule. Po prelasku rijeke brigada je krenula jednom uzanom stazicom uz padine Varda, Crkvine i Gusni Put za Donje i Gornje Bare.

Na elu kolone bio je 1 bataljon, za njim 2 i 4, a na kraju prištapske jedinice. Treći bataljon, koji je bio u boji osiguranju iznad Suškog Potoka, ostao je iza ovih djelova pa ih je pristigao kasnije. Put je bio naporan — trebalo je savladati velike planinske nagibe da bi se izbilo na određene položaje. Umornim bataljonima trebalo je za taj marš dvostruko više vremena, nego što je inače potrebno. Osim toga, pored uobičajenog dejstva avijacije, ovoga dana nas je gaala i njemačka artiljerija iz rejona Graba od koje su iz 1 bataljona poginula 3 druga i 1 drugarica.

U rejon Donjih Bara izbio je 1 bataljon oko 11 sati, a za njim 2 i 4 bataljon, dok je 3 bataljon stigao kasnije. Na položajima Donjih i Gornjih Bara brigada je zatekla 2 bataljon Druge proleterske brigade, koji je upoznao štab brigade sa situacijom na ovim položajima.

Po izbijanju na Bare komandant brigade upoznao je štabove bataljona sa zadatkom — trebalo je smjeniti djelove Druge proleterske brigade koji su držali Gornje Bare i Planinku (k 1172), posjeti Tovarnicu i, ukoliko naiće, odbaciti neprijatelja preko Tovarnice i Uglješina Vrha (tt 1858), te tako obezbijediti pravac: Suha — Bare — Zelengora — Treškavica radi lakšeg probroja naših snaga na što je moguće širem frontu.

5 JUN

Oko 15 sati 5. juna, poslije smjenjivanja djelova Druge proleterske brigade sjeverozapadno od G. Bara, 2 bataljon Druge dalmatinske brigade krenuo je ka Uglješinom Vrhu, ka kome su se u isto vrijeme, pošto su već posjeli Tovarnicu, približavali djelovi 118 divizije. Došlo je do sukoba sa jačim njemačkim djelovima na istočnim padinama Uglješina Vrha i u rejonu Barica. Poslije kraće borbe bataljon je odbranio prema Gornjim Barama.

Ovaj neuspjeh je primorao brigadu da na otsjeku Boš ija Glava — Gornje Bare — kolibe sjeverno od Dobre (k 1795) — Arlov — Planinica (k 1722) pređe u odbranu, sa zadatkom da uporno drži ove položaje i bojno obezbijedi pravac između Bara i Košura, jedini koji je još preostao za proboj naših snaga ka Luvkim Kolibama.

Kako su se događaji dalje razvijali.

Drugi bataljon je imao oko 145 boraca, sa vodom teških mitraljeza (dvije »Brede«), poslije oštrog sukoba sa neprijateljem zaposjeo je radi odbrane položaj: potok Kota od Haluga zaključno sa Gornjim Barama, dok je na Bošiju Glavu (k 1710) uputio jedan vod. Sve su ete bile raspoređene u liniji. Zadatak bataljona bio je da zatvoriti staze koje vode od Javorke i Uglješina Vrha prema Gornjim Barama i da aktivnom odbranom u sadejstvu sa 3 bataljonom onemogu i Nijemcima prodor preko platoa Bara ka rijeci Sutjesci.

Treći bataljon, ja imao oko 140 boraca, sa vodom teških mitraljeza (dvije »Brede«), izbio je oko 20 asova u rejon Gornjih Bara, gdje je dobio zadatku da posjedne za odbranu položaj lijevo od 2 bataljona, u rejonu k 1600. Kretanje no u teško prolaznim zemljишtem od Donjih Bara do odredenog položaja uslovio je da je bataljon bio jako iscrpen. Po dolasku u rejon koliba (sjeveroistočno od k 1795) došao je u dodir sa neprijateljem i odmah preuzeo no ni juriš na njegove utvrđene položaje (na isto nim padinama Dobre). Bataljon je ovlađao djelom rovova i nanio neprijatelju osjetne gubitke, ali je snažnim protivnapadom ja ih neprijateljskih snaga odbačen u rejon koliba (sjeveroistočno od k 1795) i na k 1600. Na toj liniji on je organizovao položaj za odbranu, rasporedivši sve ete u liniju. Desno, u rejonu Gornjih Bara, oslanjao se na 2 bataljona, a lijevo, u rejonu isto nih padina Dobre (k 1795), na 4 bataljona. Širina fronta ovog bataljona iznosila je oko 1000 metara.

Cetvrti bataljon, ja imao oko 130 boraca, sa vodom teških mitraljeza (dvije »Brede«), dobio je zadatku da u vatrenom sadejstvu sa 1 bataljonom odbije Nijemce sa Arlova, ukoliko na njih naiće, a u svom daljem dejstvu da zaposjedne južnu ivicu sume Arlova, zatvarajući staze i pravac koji vodi od Koljena (k 1171) preko Vukove Stijene i Arlova prema Donjim Barama i da, u tijesnom sadejstvu sa 3 bataljonom, onemogu i Nijemcima prodor pomenutim pravcem u dolinu Sutjeske.

Izlazeći i od Donjih Bara sjeverozapadno pored Jezera, "Putnim teškim terenom na položaj Arlova, bataljon se mnogo zamorio, ali se u toku pokreta nije sukobio sa neprijateljem,

ve je nesmetano zaposjeo odre eni položaj, raspore uju i sve ete u liniji, sem jednog voda koji je zadržao u bataljonskoj rezervi. Širina fronta bataljona iznosila je oko 1.000 metara. Njegovo desno krilo bilo je vrsto povezano sa 3 bataljonom u rejonu isto nih padina Dobre, dok mu je lijevo krilo, u odnosu na 1 bataljon, bilo mnogo istureno naprijed (tako je sklop zemljista diktirao), pa nije bilo neposrijednog dodira izme u ova dva bataljona. Položaj je pretstavlja klju nu taoku odbranbenog otsjeka brigade, i njegovim bi se padom narušava odbrana brigade u cjelini.

Prvi bataljon, ja ine oko 145 boraca, sa vodom teških mitraljeza, dobio je nare enje da izbije na Planinicu i da posjedne položaj koji je ranije držala 2 eta 2 bataljona Druge proleterske brigade. Njegov je zadatak bio da taj položaj organizuje za odbranu i da u vatrenom sadejstvu sa 4 bataljonom ne dopusti Nijemcima prodor tim pravcem u dolinu Sutjeske.

Bataljon je zaposjeo položaj, naslanjaju i se desnim kriлом na Jezero kod Donjih Bara, a lijevim na k 1722. Sve su ete bile raspore ene u liniji, jedan vod je ostao u bataljonskoj rezervi. Širina fronta za odbranu bataljona iznosila je oko 800 metara.

U brigadnoj rezervi nalazila se eta prate ih oru a ja ine do 60 boraca (dva minobaca a, jedan top 37 mm i dvije »Brede«), raspore ena u rejonu Donjih Bara.

Brigadno previjališe bilo je kod južnih koliba u Donjim Barama, a štab brigade u istom mjestu — kod šumareve ku e.

Brigada je ukupno brojala oko 600 boraca i starješina, a od oružja je imala oko 480 pušaka, 10 automata, 30 puško-mitraljeza, 10 teških mitraljeza, 2 minobaca a 81 mm, 2 mala minobaca a, 1 top 37 mm, 50 pištolja, ru nih bombi prosje no na borca 2—3 komada, municije na pušku prosje no 30—35 metaka, municije za svaki puškomitraljez talijanske izrade (kojih je u brigadi bila ve ina) oko 200 metaka, dok je za ostale puškomitraljeze, kojih je u brigadi bilo nekoliko, municije bilo znatno manje. Na svaki teški mitraljez bilo je oko 400 metaka. Sto se ti e mina i granata za minobaca e i top jako se oskudjevalo, tako da je za minobaca 81 mm bilo svega 17 mina.¹

Nasuprot tome, neprijateljske snage na položajima oko Gornjih i Donjih Bara bile su nesrazmjerno ve e. Osim grupe »Anaker«, 6 juna je na prostor emerna preba en puk »Bran-

¹ Podaci prikupljeni od štabova bataljona poslije rata. Pisanih dokumenata o ovome autor nije našao.

cienburg²" sa 659 pionirskim motorizovanim bataljonom,³ koji će preko Tovarnice u estvovati u ovim borbama. Neprijatelja je stalno podržavala i jedna teška baterija od 4 topa iz 7 SS divizije sa pravca emerna, kao i jedna grupa aviona »Štuka«.⁴

Odnos snaga bio je preko 6 : 1 u korist neprijatelja.

Uslijed malog brojnog stanja i širokog fronta — oko 7 km, štab brigade bio je primoran da položaj posjedne liniski. Položaj je bio vrlo važan a vrlo nepodesan za odbranu. Velika ispresjecanost zemljišta iziskivala je razvla enje i onako malo-brojnih bataljona. Po dubini, položaj je tako e bio nepodesan za vo enje odbrambene borbe. Bio je pokriven gustom šumom i šipražjem, ispresjecan velikim brojem jaruga sa bezbroj mrtvih uglova što je otežavalo pa ak i onemogu avalo me usobnu vatrenu povezanost i sadejstvo jedinica.

Zemljište na strani neprijatelja bilo je tako e besputno, ispresjecano velikim stijenama i kamenjarima i otežavalo mu je pokret i manevar. Naro ito je bilo otežano snabdijevanje hranom i municijom, ali su Nijemci ovo obavlali avijacijom. Artiljerija se nije mogla kretati po ovakvom terenu i njeni vatreni položaji nalazili su se u rejonu Graba i isto no od emerna. Ali su zato Nijemci raspolagali avijacijom, minobaca im i brdskom artiljerijom, a grupa »Anaker« bila je sastavljena od planinskih i drugih specijalnih jedinica, vrlo pokretna i izvježbana za planinska ratovanja.

Prema tome, prednost neprijatelja nad našim snagama nije bila samo u velikoj brojnoj i tehnici koj nadmo nosti, ve i u njegovim položajima u rejonu Ardova, Dobre i Uglešina Vrha, koji su nadvišavali položaje naših jedinica i omogu vali mu efikasnu upotrebu minobaca ke, mitraljeske, pa ak i puš ane vatre. injenica da je raspolagao specijalnim jedinicama za planinsko ratovanje, koje su imale veliko borbeno iskustvo, a koje je potpomagala avijacija i svakodnevno ih snabdjevala hranom i municijom tako e objašnjava zašto je u tom trenutku inicijativa bila u rukama neprijatelja.

6 JUN

Pošto je posjela položaje i u toku dana izvela neuspješan napad ka Dobri i Uglešin Vrhu brigada je pokušala da no nim dejstvom postigne ono što nije uspjela u toku dana. Zato je no u 5/6 juna 2 bataljon sa 1 i 2 etom napadao na

² Puk »Brandenburg« imao je oko 1300 ljudi. Vojnoistoriski glasnik 5/56, str. 57

³ Pionirski moto-bataljoni bili su ja ine 1120 ljudi.

⁴ Arhiv VII, kutija 7%, br. reg. 7/3-a.

njema ke položaje oko Jezera i Barica. Prva eta pod komandom Boška Zuni a uspjela je da sjeverno od Gornjih Bara neprimjetno podi e neprijateljskom položaju u rejonu koliba i napadne ga bombama i mitraljeskom vatrom. Ovim napadom Nijemci su bili iznena eni i potisnuti prema Javorku. Za sobom su ostavili vojni ku opremu i nešto oružja. Druga eta, koja je napadala Nijemce u rejonu Jezera, približila se na pedesetak metara od njihovih rovova. Sa neprijateljske strane sinula je raketa. Nijemci su zapucali, ali eta nije odgovarala nego je zaledla. Poslije prekida vatre produženo je sa podilaznjem. Me utim, Nijemci su otkrili pokret ete, izbacili nekoliko raket i sa snagama od preko 150 vojnika izvršili protivnapad i odbacili 2 etu prema Gornjim Barama. Na pravcu napada 1 ete, u visini Jezera nalazio se jedan veliki kamenjar iza kojega je uz pomo osvjetljavaju ih raka tukao neprijateljski teški mitraljez i onemogu avao eti proširenje postignutog uspjeha. Komandir je zato riješio da pošalje grupu bombaša da ovaj mitraljez bombama likvidira, ali je ovaj pokušaj ostao bez uspjeha, tako da se i 1 eta u toku no i morala povu i na svoje prvobitne položaje.

Ovoga dana naši su položaji osvanuli obavijeni gustom maglom koja nam je onemogu avala izvi anje ispod prednjeg kraja naše odbrane. Po nare enju štaba brigade, 2 bataljon je, u rano jutro, s položaja Gornjih Bara, a pod zaštitom magle i u sadejstvu sa 3 bataljom, ponovio napad na njema ke položaje u rejonu Jezera. Druga eta je podilazila istim pravcem kojim i u toku no i, ali nije uspjela da iznenadi Nijemce, pa je bila odbijena, a njen komandir Pile Popovi je poginuo. Pošto su odbili napad, Nijemci su nastavili sa protivnapadima. Jedna kolona, ja ine ete, spuštala se s Dobre prema kolibama. Tre i bataljon ju je tukao brzom paljbom, ali je ona i dalje nastupala. Kad se približila položajima, 2 eta ovoga bataljona izvršila je manevar i, iznenadno je napavši u desni bok, odbacila uz gubitke nazad ka Dobri.

Oko 7 sati iz pravca Koljena i Vukove Stijene dopirao je, tako se inilo, topot vojni kih cipela i larma vojnika. Zbog velike magle, s položaja 1 i 4 bataljona nisu se mogli osmotriti pokreti neprijatelja, pa su komandanti bataljona u tom pravcu slali djelove za izvi anje.

Tako je komandant 1 bataljona sa desetinom Steva Opa i a⁵ uspio da se neprimjetno približi njema kim polaznim položajima i ustanovi da jedna njema ka kolona u ja ini jedne

* Stevo Gliše Opa i bio je komandir odjeljenja u 3 eti 1 bataljona, a poslije komandir ore ete.

ete (to je bila 6 eta 2 bataljona 738 lova kog puka) kreće od Vukove Stijene i Tovarnice prema Planinici — ka položaju 1 bataljona. Druga kolona Nijemaca, nešto jača od prve, kretala se tako da preko Vukove Stijene, konjskom stazicom prema Arđovu — ka položaju 4 bataljona, dok su se djelovi puka »Brandenburg«, naoružani minobaca ima i plamenobaca ima, kretali grebenom Tovarnice prema Dobri. Komandant 1 bataljona, primjetivši ovaj pokret, hitno se vratio u bataljon i pripremio ga za vatreni do ek neprijatelja, ali uslijed ispresjecanosti zemljišta i slabog međusobnog dodira, nije bilo vremena da se o ovome obavijesti i 4 bataljon. Kad su se Nijemci približili položaju 1 bataljona na blisko otstojanje, bataljon je otvorio plotunsku paljbu. Proređeni neprijateljski streljački stroj brzo je zaledao i otvorio mitraljesku vatru po našem položaju. Rasplamsala se žestoka borba na cijeloj širini našeg položaja. Neprijatelj je nastojao da odbaci naše bataljone, i u nekoliko mahova izgledalo je da je povlačenje naš jedini izlaz. Ipak bataljoni su se uporno držali i protivnapadima osuđuju i vali namjeru neprijatelja, odbacujući ga prema njegovim početnim položajima.

Najzad je neprijatelj krenuo prema Planinici uz podršku artiljeriske i minobaca kevatre. Puškomitrailjezac 3 eta 1 bataljona, Miloš Torbica, iz svoga zaklona hladnokrvno ga je gaao i nanosio mu gubitke sve dok ga nije pogodila neprijateljska granata. Tada je, preko brisanog prostora, kroz kišu neprijateljskih kuršuma priskočio borac uro Bursa, sklonio mrtvog Torbicu i legao za njegov mitraljez. Tukao je vrlo precizno, ak i onda kada je i sam bio ranjen. Druga eta tukla je Nijemce bočno, a kad su podišli bliže položaju 3 eta, ona je izvršila juriš i odbila ih uz velike gubitke.

Artillerija iz rečnog Grabra, nemilosrdno je tukla položaje 1 i 4 bataljona. Eksplozije topovskih granata dizale su itave oblake zemlje. Borce 1 bataljona — Jari Paja, Veselinović Miloš i Maroti Hermana, eksplozije granata bacile su prema Jezeru, dok su mnogi drugi ranjeni par adima granata ili odbijenih stijena.

Njemačka kolona koja je podilazila položaju 4 bataljona na Arđovu, uspjela je da se neopaženo približi njegovom prednjem kraju i da ga jakom mitraljeskom vatrom, u prvom natetu, potisne za oko 200 metara. Bataljon je pokušavao da Protivnapadima odbije neprijatelja, ali se ovaj uporno borio i nije otstupao, bez obzira na gubitke. Tek poslije žestoke borbe, koja je trajala duže od dva sata, počeo je otstupati. Tada je 2 eta 3 bataljona preduzela protivnapad sa isto nih padina

Dobre, dok su ga 1 i 2 eta 4 bataljona sjurile preko Ardova prema Vukovoj Stjeni. Tako je ponovno uspostavljen prvobitni položaj.

Oko 9 sati neprijatelj je ponovo preduzeo napad na 1 i 4 bataljon. Pošto se magla donekle bila razišla, napad je podržavala grupa aviona i jaka artiljerija. Prvi i 4 bataljon do ekali su napada e preciznom mitraljeskom vatrom i odbacili ih na polazne položje. Istovremeno je neprijatelj, ja ine jednog bataljona, napadao od Dobre i Uglješina Vrha na položaje 2 i 3 bataljona. Bataljoni su ih, me utim, upornom odbranom i jakom mitraljeskom vatrom sa k 1600 i sjeveroisto nih padina k 1795, kao i od potoka Kota , odbili.

Poslije neuspješnih napada, po eli su Nijemci oko 12 sati sa jakom avijaciskom i artiljeriskom pripremom, koja je trajala više od 30 minuta, poslije ega su ponovili op i napad na svim pravcima. No, ovog puta su pravac glavnog udara usmjerili preko Dobre, na položaje 3 bataljona, dok se 118 izvi a ki bataljon pojavio isto no od Uglješina Vrha, povezuju i se sa lijevim krilom grupe »Anaker« i ugrožavaju i desni bok 2 bataljona. Ipak, i ovaj napad je krajnjim požrtvovanjem bio odbijen. Nešto kasnije Nijemcima su od emerna preko Tovarnice pristigla izvjesna poja anja, pa su nastavili sa ja im nadimana na naše bataljone.

Neprijateljska avijacija nas je obasipala bombama i mitraljeskom vatrom sve dok sunce nije zašlo i time nanijela našim bataljonima ozbiljne gubitke. Borba se nastavila i u toku no i. Nijemci su bili uvjereni da e im no omogu iti da prodrui preko D. i G. Bara, pa su oko 21 sat, poslije artiljeriske pripreme, obnovili dejstvo na cijelom frontu brigade. Uspjeli su da podi u prednjem kraju odbrane i krenu na juriš. Ali ih je brigada spremno do ekala. Prolomila se urnebesna paljba. Bataljoni su se podigli na noge i sa bombama i noževima bacili na neprijatelja. Neki Nijemci su po eli bježati. Drugi, hrabriji, do ekivali su naše strelja ke strojeve vatrom iz automatskih oru a, ali to nije zaustavilo naše borce. Nastala je borba kundacima, noževima i bombama. Razlijegao se jauk, kuknjava i povici. U ovakvoj borbi puška nije mnogo odluivala. »Parabele« i automati u rukama Nijemaca bili su opasniji. Naši su se hvatali u koštac sa njima i valjali u krvavom krkljancu, bore i se na život i smrt. Svuda naokolo bilo je mrtvih Nijemaca i naših boraca. Tralo se lijevo, desno i naprijed, gazilo se preko mrtvih, preko šljemova, slomljenih pušaka i o ekivao svakog asa iznenadni udarac ili rafal automata u le a. Nakon jednog sata teške borbe uspjeli su bata-

ljeni brigade da odbiju neprijatelja na cijelom otsjeku i da zadrže svoje položaje.

Na obema stranama gubici su bili osjetni. Naši bataljoni pretrpjeli su najviše gubitaka od artijerije i u no nim napadima. Preko 65 boraca i starješina poginulo je ili nestalo. Ta ne gubitke neprijatelja nismo mogli ustanoviti, ali su vjerovatno bili osjetniji nego naši.

7 JUN

Osvanuo je 7 jun. Tek što se razdanilo, otpo elo je dejstvo neprijateljskih bombardera po našim položajima. Poslije avijacije, uslijedila je kratka artiljeriska priprema. Bilo je jasno da je to priprema koja treba da obezbijedi lakši prodor kroz naše položaje.

U tim trenucima svima su nam živci bili napeti. Uho je neprestano lovilo udarce koje je jasno prenosila zemlja, a tijelo je osjealo kako pod njim zemlja podrhtava. Tresak granata u kamenjaru, a zatim šištanje paradi i kamenja po strelnja kom stroju bilo je ini se manje strašno od tišine i o ekivanja sljedeće bombe ili granate. Sa nestrpljenjem se o ekivao napad neprijateljske pješadije. Samo neka po ne — mislili smo. Naše jedinice, iako su bile izložene ubita nom dejstvu avijacije i artiljerije i trpjele osjetne gubitke, vrsto su držale svoje položaje.

Poslije bombardovanja, oko 8 sati grupa »Anaker« sa 118 izvora i kim bataljonom izvršila je obuhvatni napad na i-tavom odbranbenom otsjeku brigade sa tri pravca: od Javorka i Barica 118 izvora i ki bataljon, od Vukove Stijene i Tovarnicice dijelovi puka »Brandenburg«, a od Vukove Stijene i jugozapadnih padina k 1722 6 eta 2 bataljona 738 lova kog puka.

Neprijatelju je sa pravca Javorka i Barica, uz podršku artiljeriske vatre, uspjelo da sa jednom etom zauzme Bošiju Glavu i potisne naš vod prema Halugama, zasipajući ga mitraljeskom i minobaca kom vatrom od koje su tri borca bila ranjena. Sa dvije ete neprijatelj je izbio stazom u rejon koliba, sjeverozapadno od Gornjih Bara, i ozbiljno ugrozio 1 etu 2 bataljona. Treća etapa napala je od Haluga u lijevi bok neprijatelja i u sadejstvu sa 2 etom odbila neprijateljski napad.

Malo kasnije pojavili su se njemački transportni avioni i poleteli da spuštaju padobrane s hranom i municijom. Nekoliko padobrana palo je u rejon potoka Kota, na »ni ije zemljište«. Pa su borci 2 i 3 bataljona potražili da ih zaplijene. Ali su ih Nijemci, koji su već držali Bošiju Glavu, skriveni iza kamenjara i zaklona, obasuli mitraljeskom vatrom. Povela se oštra

borba oko padobrana. Komandir 3. ete, Jovo etnik® krenuo je iz rejona Haluga, sa etom kroz gustu šumu na juriš, udaraju i neprijatelja u lijevi bok i nanose i mu osjetne gubitke i natjerao ga na djelimi no otstupanje. To je omoguilo 2 i 3 bataljonu da tako e potisnu Nijemce i zaplijene nekoliko padobrana u kojima je bilo nešto hrane i municije, toliko nužne za vo enje borbe. Zaplijenjeni padobrani bili su nam jedini sanitetski materijal za zavijanje rana ranjenim borcima.

Poslije kratkog vremena neprijatelj je, uz podršku minobaca ke i mitraljeske vatre, produžio napad prema položajima 2 i 3 bataljona. Ovi su ga odbili sprije avaju i mu dalje nastupanje. Ali kako su Nijemci bili na podesnjim položajima to su ozbiljno ugrožavali 2 i 3 bataljon. Zato je odlučeno da se protivnapadima potisne neprijatelj od G. Bara i Ardova. Tako je 2 bataljon izvršio protivnapad na Gonje Bare, a 3 bataljon jugozapadno od koliba. Cilj protivnapada bio je da se neprijatelj odbaci što dalje od te linije. Nakon kratkog vremena 2. eta 2 bataljona ponovila je napad i u rejonu G. Bara odbacila Nijemce, ali su oni protivnapadom jakim snagama opet zauzeli prvobitne položaje i ugrozili desni bok 2 bataljona. Da bi oslabio ovaj pritisak 3 bataljon je udario neprijatelja u desni bok, uspio da ga potisne i olakša tešku situaciju kod 2 bataljona. U ovim žestokim okršajima poginuo je i komandir 1. ete 2 bataljona Boško Zuni.⁷

Neprijatelj koji je napadao sa pravca Vukove Stijene i Tovarnice na Arđov uspjeo je u prvom naletu, jakom mitraljeskom i minobaca kom vatrom, da potisne 4 bataljon sa prednjeg kraja odbrane i da ga odbaci oko 300 do 400 metara. Pošto protivnapadom nije uspio da povrati prednji kraj, 4 bataljon je bio primoran da se povuče na proplanak iznad šume jugozapadno od Jezera kod Donjih Bara, organizuju i na toj liniji odbranu. To je bila najpodesnija linija s koje se neprijatelj mogao zaustaviti. Nijemci su podilazili, ali su bili turenjakom mitraljeskom vatrom. Nastupali su iako su trpjeli ozbiljne gubitke. Uslijed žestokog pritiska postojala je opasnost da položaj brigade bude prosjećen na dva djela i da neprijatelj izbjije u rejon Donjih Bara i dalje prema Sutjesci.

Uviđajući ozbiljnost situacije, štab brigade je oko 13 sati donio odluku da 4 bataljon otsudno brani posjednutu liniju

^a Jovo etnik poginuo je 3. marta 1944. godine kao zamjenik komandanta 3. bataljona Druge dalmatinske brigade u borbi sa Nijemicima u selu Milojevići kod Danilovgrada (Crna Gora).

⁷ Boško Zuni je za mnoga herojska djela u injena u NOB-u proglašen narodnim herojem.

i da mitraljeskom vatrom i protivnapadom zaustavi neprijatelja, a potom uz pomo 3 bataljona, povrati izgubljeni položaj; da 1 bataljon sa svojih položaja, bo nom vatrom, tu e neprijatelja koji se uklinio u položaj 4 bataljona i da na taj na in potpomogne odbacivanje neprijatelja; Prate a eta hitno da poja a 4 bataljon sa dva mitraljeza, a minobaca kom vatrom podrži njegovo dejstvo.

Protivnapad 4 bataljona po eo je u 14 sati. Nijemci su se uporno držali na zauzetoj liniji i nisu popuštali. Me utim, poduhva eni bo nom vatrom 1 i 3 bataljona i minobaca kom vatrom Prate e ete, kona no su primorani na otstupanje. Poslije dvo asovne borbe pretrpjevši ozbiljne gubitke bataljon je uspio da odbaci Nijemce ka Dobri i uspostavi prvobitni položaj.

Neprijatelj koji je napadao jugozapadnim padinama k 1722 na položaj 1 bataljona, bio je pušten da podi e prednjem kraju'odbrane što bliže. Bataljon nije otvarao vatru. Strelja ki stroj ležao je iza.zaklona, a borci su stiskali puške, o ekuju i komandu za plotunska vatru ili juriš. Kad su se Nijemci približili, bataljon je izvršio juriš. Otprila je borba prsa u prsa. Situaciju je olakšala 2 eta koja je neprijatelju udarila u lijevi bok nanose i mu izvjesne gubitke. Poslije sat i po žestoke borbe bataljon je uspio da potisne neprijatelja niz južne padine Planinice. Neprijatelj je ponovio pritisak, ali je mitraljeskom vatrom i ponovnim protivnapadom 1 bataljona bio odbijen izgubivši pritom 10 do 15 mrtvih.

Kona no su Nijemci uvidjeli da opštim napadom ne mogu posti i neke znatnije uspjeh, pa su obrazovali nekoliko grupa opremljenih automatskim oružjem i ru nim bombama i oko 18 sati pokušali da se kroz jaruge, guste šume i mrtve uglove, na spojevima bataljona, probiju u unutrašnjost naše odbrane, kako bi iznenadnim prepadima na naše štabove stvorili zabunu i neizvjesnost kod naših boraca. Jedna takva grupa, ja ine od 10 do 12 vojnika, iskoristila je slabu me usobnu vezanost izme u 1 i 4 bataljona i uspjela da se probije kroz položaje 4 bataljona lijevo od Jezera u rejon Donjih Bara i Jznenada pripuca na štab brigade. Zahvaljuju i snalažljivosti Štaba, grupa je poslije kra e borbe razbijena.

Druga neprijateljska grupa se pomo u konopca, preko neprohodnih kamenjara i litica, popela u rejon k 1722 i na njoj se utvrdila. Odatle je bo nom mitraljeskom vatrom ozljeno ugrožavala 1 bataljon. Zbog toga je štab bataljona riješio da pod zaštitom mraka pošalje jednu grupu vojnika — "Ombaša s puškomitraljezom radi uništenja ove neprijateljske

grupe. U prvi sumrak su bombaši (pet boraca na elu sa najboljim bombašem Dušanom Vuji em⁸), iskoristili svaki žbun i kamen, uspjeli da se neprimjetno popnu na k 1722 i da neprijatelja iznenade, razbiju i prisile da ska e niz strmine.

Pred sam mrak Nijemci su, uz podršku artiljeriske i minobaca ke vatre, snagama s kojima su napadali i ranije, a s linije gdje su bili zaustavljeni, produžili dejstvo. Po elu je opet žestoka borba. Kad su se približili na pedesetak metara do prednjeg kraja odbrane brigade, digli su se na juriš. Bataljoni su ih, me utim, brzom i preciznom vatrom prisilili da se povuku na prvobitnu liniju. Poslije toga po elo je vrlo jako dejstvo artiljerije iz rejona Graba i sa pravca emerna. Nakon artiljeriske pripreme krenuli su neprijateljski strelja ki strojevi u napad. Svaki put smo ih puštali da pri u blizu, a zatim plotunskom i uzdužnom vatrom mitraljeza kosili njihove redove prikivaju i ih za zemlju i primoravaju i ih da se puze i povla e.

Nijemci su na kraju dana djelovima 118 izvi a kog bataljona izbili u Haluge i Gornje Bare, gdje su protivnapadima 2 i 3 bataljona bili zaustavljeni. Ostale neprijateljske snage, koje su napadale na Arđov i Planinicu, odba ene su na polazne položaje.

Oko 22 sata Nijemci su na naše položaje otvorili snažnu artiljerisku vatru, koja je trajala preko 30 minuta. Položaji brigade bili su osvjetljeni od eksplozija i plamena granata i mina. Pješadijske snage iskoristile su ovu vatru da bi se privukle našim položajima, pa su poslije njena prestanka pošle na juriš. Prvi strelja ki strojevi nisu imali noževe na puškama, ve automate i ga ali su u pokretu. Ka našim položajima nastupalo je preko 2.000 neprijateljskih vojnika. Sru ili su se na 2 i 3 bataljon, ali su ih ovi smjelo do ekali i na juriš odgovorili protivjurišem. Zapo elu je strašna borba. Odjekivali su udarci kundakom i jauci od uboda noževa. U tom kovitlacu borac 3 bataljona, Tadi Milan, zabio je Nijemcu nož pod ple ku, a Tomaševi Ante zabio mu je nož u slabinu. Tri Nijemca izboli su noževima borca Mareli Marijana, koji je umro od zadobivenih udaraca. Nijemci su po eli da ostupaju, a naši su jurnuli za njima zabijaju i mnogima noževe u le a, dok su se drugi okretali, otvaraju i vatru iz automata. Ipak su morali da se povuku na polazni položaj.

Pored navedenog, 2 i 3 bataljon su u teku no i preduzimali nekoliko napada na njema ke položaje, na sjeverne

⁸ Dušan Vuji poginuo je 4 oktobra 1944 godine kao vodnik voda u borbi s Nijemcima pri oslobo enju Trebinja.

padine k 1795 i Jezera, ali nisu uspjeli da potisnu neprijatelja, jer se on nalazio u dobro ure enim zaklonima, naro ito oko jezera kod Gornjih Bara.

Borci su puze i izvla ili svoje ranjene drugove iz streila kog stroja i odvla ili ih u šumu. Tu su bolni arke An a Žuljan, Ankica Belamari i druge, u nedostatku platna od padobrana, cijepale svoje košulje i zavijale rane ranjenicima. Iznemoglo se od gladi i umora. Ljudi su vapili za hranom i vodom. Hrane nije bilo, a voda se morala topiti od snijega i nije je bilo dovoljno. Po eli smo klati konje i sa konjetinom kuvati travu srijemušu ili koprivu. To nam je bila jedina hrana. Ti napor i besane no i naglo su iscrpivali borce.

Gubici na našoj strani bili su ovog dana mnogo ve i nego prethodnog — preko 70 poginulih i nestalih drugova i drugarica. Verujem da gubici neprijatelja nisu bili manji.

8 JUN

Budu i da je neprijatelj težio da se po svaku cijenu probije preko Bara u dolinu Sutjeske, to je i ovog dana nesmanjenom žestinom napadao na cijelom otsjeku brigade, jako iscrpene i oslabljene gubicima u borbama proteklih dana.

Ve od ranog jutra brigada je bila izložena ubita nom dejstvu avijacije. Ovo je bio siguran znak da e neprijatelj obnoviti svoje napade i po svaku cijenu pokušati da probije našu odbranu. O ekivali smo artiljerisku vatru i ona je uskoro otpo eli, ali ja e nego obi no i nanijela nam je osjetne gubitke. Komandant brigade i komesar bili su ranjeni. Poslije vatre strelja ki strojevi neprijatelja odlu no su krenuli u napad.

Djelovi grupe »Anaker« napali **ÖU 1** bataljon oko 6.30 asova na položaju Planinicu. Kako je ovaj bataljon oskudjevalo u municiji, pustio je neprijatelja da se približi na pedesetak metara a zatim se, s bombama u rukama bacio na njega. Nijemci su se malo povukli i zaledli iza kamenjara, pa su opet prešli u napad. Dolazilo je po ne znam koji put do borbe prsa u prsa. Poslije jednog sata vanredno oštare bliske borbe 1 bataljon je suzbio napada a.

Istovremeno su drugi djelovi grupe »Anaker« sa djelovima puka »Brandenburg«, a uz podršku minobaca ke i artilleriske vatre, izvršili snažan pritisak na 4 bataljon i odbacili ga sa prednjeg kraja u unutrašnjost šume. On je pokušavao vatrom i protivnapadima da zaustavi Nijemce, ali bez uspjeha, Pa se pod pritiskom povukao na položaje ispred Jezera i Donjih Bara. Ovim je odbrana brigade bila dovedena u pitanje. Tre i bataljon bio je neposredno ugrožen bo nom vatrom s položaja

koje je ranije držao 4 bataljon. Prijetila mu je opasnost potpunog uništenja. Njegova 2 eta koja se nalazila na lijevom krilu bataljona bila je gotovo uništena, a komandir ete Stevo Opa i⁹ teško je ranjen. Zato se bataljon po eo izvla iti na pogodniju liniju u rejonu k 1600, jer je svako dalje zadržavanje na dosadašnjim položajima bilo nemogu no. Povlaenje bataljona vršilo se pod vrlo teškim okolnostima i pod snažnom vatrom neprijatelja s fronta i boka. Zbog nepovoljnog razvoja borbe kod 4 bataljona, a pritisnut jakim napadom 118 izvi a kog bataljona od Gornjih Bara i Boš ije Glave, morao se poslije dva sata žestoke borbe, povu i sjeveroisto no od k 1600 i 2 bataljon. Nijemci su bez obzira na gubitke energi no pritiskivali otstupaju e bataljone, koji su s novo-zapsjednutih položaja vatrom zadržavali brzo nadiranje neprijatelja. U ovoj borbi bataljoni su im onemogu ili brz prodror ka Donjim Barama, zadržavaju i ih vatrom na uzastopnim linijama. Sada su naši položaji (2, 3 i 4 bataljona) bili udaljeni od njema kih svega oko 50 metara.

I nama i Nijemcima bilo je jasno da je ovaj položaj od presudnog zna aja. Zato su se za njega i vodile ovako žestoke borbe. Nijemci su znali da bi njegovim zauzimanjem onemoguili našim snagama prodror prema sjeveru i da bi nas doveli u bezizlaznu situaciju. Iz ovoga razloga je i posljednji borac naše brigade bio spremam da prije pogine, nego da dozvoli Nijemcima da ovladaju položajima prije izvršenja našeg zadatka.

Zato je neprijatelj, poja an novim snagama koje su bile zadržane kod Slanog Brda, produžio oko 10 asova dejstvo na položaj brigade. etvrti bataljon je potisnut sjeverno prema Donjim Barama, a 3 i 2 bataljon isto nije od kote 1600 i kote 1214, dok je 1 bataljon i dalje ostao na položajima Planinice, jer na njega nije vršen onakav pritisak kao na ostale bataljone.

U takvoj situaciji, oko 11 sati, brigada je dobila nareneje od štaba Druge proleterske divizije da se ovi položaji moraju održati po svaku cijenu, sve dok ne stigne smjena ili poja anje.

Vrhovni štab je Zbog teške situacije na Barama uputio Majevi ku brigadu (oko 200 boraca) sa zadatkom da zajedni kim dejstvima sa Drugom dalmatinskom odbaci Nijemce sa Gornjih Bara. Majevi ka brigada je pristigla u momentu kad su bataljoni Druge dalmatinske bili potisnuti iz rejona sjeveroisto no od kote 1600. Upoznavši njenog komandanta sa si-

⁹ Stevo Jandrije Opa i je prešao u etvrtoj ofanzivi sa »Grom desetinom« prvi pretko porušenog mosta na Neretvi na njenu lijevu obalu i omogu io svom bataljonu nesmetan prolaz na istom mjestu.

tuacijom, štab Druge dalmatinske brigade zahtjevao je da se **jvtaj**-vi ka brigada odmah uvede u borbu sa zadatkom da u sadejstvu/ sa 2, 3 i 4 bataljonom Druge dalmatinske brigade protivnapadom odbaci neprijatelja prema koti 1600 i Gornjim Barama.

Majev ani još nisu bili zauzeli svoj borbeni raspored, kad su Nijemci nastavili sa napadom. Tukli su minobaca ima po položajima i nadirali stazom od Gornjih prema Donjim Barama. Uz jaku podršku avijacije i artiljerije napadali su, bez obzira na žrtve. Naši borci su se uporno borili. U šumi, po grupama, ubijaju i neprijatelja iza drve a, povla ili su se korak po korak prema M. i V. Siljevici — posljednjoj liniji i položaju koji je zatvarao dolinu Sutjeske.

U toku ovog pritiska, Nijemci su uputili jednu grupu (ja ine 10 do 15 vojnika), da se probije od kote 1214, kroz šumu, i prije naših snaga zauzme Malu i Veliku Siljevicu, kako bi onemogu ili našim jedinicama da zauzmu ove prihvratne položaje. Me utim štabovi 2 i 3 bataljona preduhitrili su neprijatelja, pa su pod komandom Jože Grubeli a i Jove etnika uputili jednu grupu boraca da zauzme ove kote i obezbijedi bataljonima povla enje na njih. I baš u momentu kad je naša grupa izbila na Malu i Veliku Siljevicu na nju je izbijao i neprijatelj. Po elu je opet bliska mitraljeska i puš ana vatra. Poslije kra e borbe grupa naših boraca uspjela je da razbije neprijatelja i rastjera ga po šumi.

Izbijanjem neprijatelja u rejon Donjih Bara doveden je 1 bataljon, koji se još nalazio na položajima Planinice, u vrlo kriti nu situaciju. On je bio gotovo otsje en te je jedva u toku no i 8/9 jtrna uspio da se isto nim padinama Planinice kroz gustu šumu preko Gusnog Puta i Varde povu e na Stoca (k 1168).

Pred no situacija je bila kriti na, manevrisati se više nije imalo kuda. Nijemci su napadali nadmo nim snagama. Ono malo preostalih, još zdravih boraca jurišalo je na neprijatelja riješeni da po cijenu života održe položaj.¹⁰ Oko 19 sati Nijemci su pred linijom Mala i V. Siljevica, Stoca, protivnapadom i vatrom naših djelova bili zaustavljeni. Vrhovni štab je sada naredio da se ovi položaji uporno drže i sprije i pro dor Nijemaca u dolinu Sutjeske.

¹⁰ U to vrijeme brojno stanje naših bataljona bilo je ovakvo: 1 bataljon oko 70 boraca, 2 bataljon 55 do 60, 3 bataljon 46 do 50, 4 bataljon oko 45, a Prate a eta 20 do 25 boraca. Ovdje je ura unat izvjestan broj ranjenih. To zna i da je na položajima zajedno sa star ješinama bilo jedva oko 200 boraca.

U zaključku izlaganja borbi u toku 8 juna, moram podvući da su Druga dalmatinska i Majevi ka brigada preživljavale vrlo tešku situaciju na Barama. One su bile u velikoj mjeri borbom iscrpene i gubicima oslabljene. Ishrana ljudstva bila je vrlo slaba a ponestalo je i municije i bombi. Neprijatelj je znao za naše teškoće i zato je pokušavao da svim sredstvima koja mu stoje na raspolaganju slomi našu moć i moral i da ovlađe ovim vrlo važnim položajem.

Po sjećanju komandanta bataljona, brigada je u borbama 8 juna imala preko 80 poginulih i nestalih boraca i starješina. Gubici neprijatelja nisu bili poznati, ali se može sa sigurnošću pretpostavljati da su bili veći od naših, jer je bilo evidentno da je i njegova snaga pri kraju ovog dana znatno malaksala.

9 JUN

U toku noći 8/9 juna 2 i 3 bataljon Druge dalmatinske brigade sa djelovima Majevi ke brigade vršili su nekoliko napada na njemačke položaje, ali ih nisu uspjeli zauzeti. Ujutro oko 10 sati, pokušali su slabiji njemački djelovi da se stazom od Donjih Bara spuste prema Štocu, ali su vatrom naših jedinica vraćeni nazad. Oko 12 sati kurir iz štaba divizije provukao se kroz šumu do štaba brigade i predao narene enje komandanta divizije, Peka Đapovića, prema kome je odmah trebalo preduzeti izvlačenje iz obrane i probijanje prema Lükim Kolibama. O ovom je trebalo izvestiti i Majevi ka brigadi.

Po dobivenom narenenju otpetelo je oko 13 sati povlačenje Druge dalmatinske i Majevi ke brigade s položaja Mala i Velika Siljevica. Iskrvavljeni, prorazene, umorne, i gladne i iscrpene Druga dalmatinska i Majevi ka brigada, sa po oko 200 boraca, pod stalnim dejstvom njemačke avijacije, povlačile su se dolinom Sutjeske prema selu Tjentištu. Međutim, tamo se nije moglo, jer su Nijemci oko 12 sati potisnuli 1 bataljon Šeste istočnobosanske brigade prema Ozrenu, zauzeli Krekove i presjekli stazu koja vodi od Tjentišta prema Milinkladi. Na ovaj način su dovedeni u tešku situaciju djelovi Šeste brigade, koji su se nalazili jugozapadno od Tjentišta. Međutim, ova brigada se herojski borila i uz žrtve omogućila naše povlačenje prema Lukim Kolibama.

Kako se ka Tjentištu nije moglo, to je narenenje da Majevi ka i Druga dalmatinska brigada krenu lijevo uz Usovici Potok i da se ispod položaja Šeste istočnobosanske brigade probiju (preko sedla između Ozrena i Pleša ka Hrvatski). To je bio

jedini prolaz širine 500 do 600 metara koji Nijemci nisu uspjeli da zatvore, a kojim je trebalo da pro u još neke naše jedinice.

Oko 16 sati prešli smo Usovi ki Potok, u podnožju izme u Ple a i Ozrena. Sustigli smo djelove nekih naših jedinica koji su se pred nama povla ili. Po prelasku potoka brigada je uspjela da se probije duboko u šumu, ali je u rejonu sedla izme u Ple a i Ozrena napadnuta od dvije e^kadrile njema kih bombardera koji su, bombarduju i iz niskog leta, napravili na tom prostoru pravu pustoš.

Komandiri eta i komandanti bataljona jedva su uspjeli da održe pod komandom ono malo preostalog ljudstva. Neki su borci pokušali da izbjegnu smrtu opasnost, skre u i lijevo i desno. Lijevo se nalazilo Tisovo Brdo (k 1379) na kojem su djelovi etvrte crnogorske proleterske brigade vodili žestoku borbu sa 118 izvi a kim njema kim bataljonom. Desno u rejon Ozrena (k 1405) uhvatili smo vezu sa 1 bataljonom Šeste isto nobosanske brigade, kojeg su Nijemci potisnuli od sela Krekova, a koji im je i dalje davao otpor na tom pravcu. Nijemci su na ovom terenu upotrijebili i vojni ke pse koji su im pomagali u pronalaženju naših ranjenika i iznemoglih boraca. Na ovom prostoru naša brigada izgubila je oko 15 boraca, što poginulih što nestalih.

Da bi ova, gotovo bezizlazna situacija bila još teža, saznali smo da je na tom istom mjestu, jedan sat ranije neprijateljska avijacija napala kolonu Vrhovnog štaba i da je tom prilikom ranjen drug Tito. Teško nas je pogodilo to saop enje, teže od svih dotadašnjih patnji i napora.

Pritisnuti jakim njema kim snagama sa svih strana, morali smo smanjiti svoju komoru i ostavljati konje koji su nam do tada nosili teško oružje i ranjene drugove. Pored toga, nare eno nam je da zakopamo sva teška oružja. Teška odluka! Trebalо se rastati od oružja kojim smo tukli Talijane i etnike u dolini Drine i Neretve, od oružja koje je doprinijelo našoj pobedi na Barama i za koje je proliveno mnogo krvi. Ali odluka je pala i tako se moralо postupiti. Zakopali smo nekoliko teških mitraljeza i top 37 mm, a minobaca e smo pokušali da nosimo sa sobom i uspjeli da ih iznesemo do Crnih Jezera (na Zelengori, zap. od Vrb. Koliba). Ali, dalje nismo mogli pa smo ih tu zakopali. »Sahraniли« smo svoja teška oružja sa tugom koja se teško može rije ima objasniti.

Oko 18 sati, uz neopisive napore, uspjeli smo da se izvemo iz ove kriti ne situacije, premo potok Hravku, i uhvatimo se Debele Ravni. Kad smo to postigli, bili smo uvjereni da je najve a opasnost prošla.

Ovim je završena jedna od najtežih borbi Druge dalmatinske brigade. U njima je brigada imala osjetne gubitke. Preko 300 njenih boraca uva Zelengora zauvijek u svojoj utrobi kao simbol najsvršenijeg izraza ljubavi i požrtvovanja kako se gine za slobodu i spas svoje domovine.

KROZ ZELENGORU

10 i 11 JUN

]

No u 9/10 juna brigada je, bez borbe, marševala sporu uz nagibe Debele Ravni (k 1276) i Katuništa. Išlo se cijelu no a predeno je jedva 6 do 7 km. Borci su se spoticali, padali, ali su ipak išli dalje. Otstupalo se ka Lu kih Kolibama, a niko od nas nije znao kakva je situacija okolo. Po izbijanju u rejon Lu kih Koliba, oko 16 sati, saznali smo da je itava 2 eta 3 bataljona etvrte crnogorske proleterske brigade, brane i položaj Ljubin Grob i ne dopuštaju i Nijemcima da ovladaju ovim vrlo važnim položajima, herojski izginula.¹¹ Istom takvom upornošću i požrtvovanjem djelovi Druge proleterske brigade branili su položaje prema Košuti. Oni su uspjeli da obore jedan njemački avion.

Pošto je komandant brigade, drug Ljubo Vučović bio ranjen, komanda nad Drugom dalmatinskom brigadom povjerena je drugu Savu Drljeviću.

Do sumraka bataljoni su se kratko vrijeme odmarali, a zatim je poela priprema za pokret. Održan je po etama sastanak partiskih organizacija i štabova bataljona s štabom brigade. Iznijeta je teška situacija u kojoj smo se nalazili. Podvukeno je da brigada mora po svaku cijenu da pređe Vrbni ku Rijeku, i da u ovim naporima moraju da prednja e starješine i lanovi Partije.

Oko 22 časa od Šeste isto nobosanske, Druge dalmatinske i Druge proleterske brigade formirala se jedna kolona pod komandom načelnika štaba Druge proleterske divizije Jovana Vukotića. Pravac kretanja kolone bio je: Vrbni ka Rijeka, Mratin Kolibe i dalje prema sjeveru. U prethodnicu kolone odredena je Šesta isto nobosanska brigada.

Na Treskavcu (tt 1805), V. Košuti (tt 1871) i na koti 1592 nalazili su se Nijemci, pa se između njih trebalo neprijetno probiti i izbiti na Vrbni ku Rijeku. Isti tako, Nijemci

¹¹ Druga eta 3 bataljona etvrte crnogorske proleterske brigade ta navedena i druga juna ka djela u injena u NOB-u odlikovana je Ordenom zasluge za narod I reda (Vidi » etvrta proleterska », strana 187, izdanje VII, 1952).

su držali selo Vrbnicu i Stružinsko Brdo. Kretanje je zbog toga bilo vrlo sporo, esto se kidala veza izme u .kolone, te su se borci poluglasno dozivali, da bi se veza uspostavila. Išlo se itavu no i tek 11 juna, u samo svitanje, izbili smo u dolinu Vrbni ke Rijeke, koju su Nijemci stalno tukli mitraljeskom i minobaca kom vatrom, tako da su se jedinice morale probijati trkom i po djelovima. Na tom prelazu izginulo nam je mnogo konja.

Šesta isto nobosanska i Druga proleterska brigada brzo su prešle Vrbni ku Rijeku i odmah se na zapadnoj ivici sela Vrbni e i na Stružinskom Brdu sudarile sa djelovima 369 njema ke divizije, razbile ih i zarobile pritom ve i dio njema ke komore. Druga proleterska brigada produžila je gonjenje razbijenog neprijatelja prema sjeveru — prema selu Ratkovcu i Zakkuru. Druga dalmatinska brigada uspjela je da se bez borbe prebaci preko Vrbni ke Rijeke i oko 11 asova izbjije u rejon Mr in-Koliba. Prvi bataljon, koji se kretao na elu brigade, probijao je put kroz neprohodnu šumu, kre u i „se u pravcu Jablanovog Brda (tt 1353). Trebalo je još prije izi i iz šume i razabratи gdje smo.

Nad nama je samo nebo. Sada je tišina. Idemo dalje. Kolona bataljona stigla je do jednog proplanka, borci se onako iznemogli, kao klasje žita, jedan do drugog složiše na vlažnu zemlju i odmah pospaše.. Niko nije o ekivao da e se ova tišina, ponovo proloniti novom jekom. I ja sam jedva do ekao da sjednem i da se malo odmorim. Ali ,to nije dugo trajalo. Samo što sam sjeo, dobio sam poziv da se vratim u štab divizije. Teško je bilo vra ati se ak tamo, onako iznemogao, zato da mi saopšte kuda u da se kre em. U sebi sam negodovao: »Zašto me vra aju zbog toga, zar mi to nisu mogli napisati«.

Dosta brzo sam se vratio u bataljon. Taman sam sjeo na jedan bukov panj, kad odjednom zapuca sa svih strana. Ugleđah sive njema ke figure kako iza debelih bukava i zaklona, " koje su se ušan ili, pucaju na nas. Nijemci su bili po itavoj šumi. Našli smo se u strašnom položaju. Na Barama smo utrošili svu municiju. Kod boraca se nalazio samo poneki metak ¹ rijetko koja bomba. Odlu io sam da se ponovo bacimo na neprijatelja. Komandovao sam: »Tre a eti lijevo, Druga i Prva Pr^av o — juriš na neprijatelja«. Zapucale su puške i po koja P^omaba sa naše strane. Jurišali smo. Nastao je krkljanac. Bilo je ¹ ranjenih boraca, koji su se jedva vukli, pa ipak su se razvili strelice i pošli na neprijatelja. Ete su se brzo izmiješale sa ^{oko 20} njema kih vojnika. Nastalo je gušanje Odjednom rjemci po eše da se kolebaju i uzmi u. Ja sam tada ponovo,

još ja e komandovao: »Juriš drugovi, neprijatelj otstupa!« Borci su ve zaplijenili nešto municije i još snažnije grunuli na Nijemce. Ve u prvom naletu bilo ih je desetak mrtvih, a sada ih ima više. Iako iznemogli i iscrpeni, nat ovje anskom snagom smo se bacili na neprijatelja. Odlu nost je dopunila našu malobrojnost. Svaki se uhvatio i borio sa dva i više «Švaba. U roku od pola sata neprijatelj je bio razbijen a mi smo imali samo dva ranjena druga.

Zarobili smo nekoliko njema kih vojnika. Me u njima i jednog podoficira. Po eli smo ga saslušavati, zapitkivati, tražiti da nam nešto kaže o njihovim snagama, na kojim pravcima ih još ima i koliko ih je. On je prvo utao. Malo kasnije, kad se pribrao, rekao je: »Nemate kuda! Svuda se po šumi nalaze jaki njema ki bataljoni, sa dovoljno hrane i municije. Vi ste brojno slabi, bez hrane i sa velikim brojem ranjenika.«

Tom prilikom bio je zarobljen i jedan civil koji je Švabima služio kao vodi. U toj gužvi, ne razmišljaju i ubio sam i njega. Kasnije sam zažalio što sam to u inio. Shvatio sam da nam je mogao biti od velike koristi i dati dragocjene podatke o neprijatelju. Kad je drug Tito saznao za ovaj slu aj, zamjerio mi je.

Kod zarobljenih Nijemaca pronašli smo jednu i po štrucu kruha i malu kutiju masla. Pola kruha i masla poslao sam u štab a štrucu od jednog kilograma kruha i polovinu masla podjelili smo u bataljonu.

Nije bilo važno koliko e svaki borac dobiti od ovog »sljedovanja«, jer je to bila stalna praksa u našim jedinicama da štabovi i starješine dijele sa borcima i najmanji zalogaj hrane. To je ono što je, pored ostalog, uljevalo pažnju i poštovanje boraca prema svojim starješinama i što je omogu avalo uspješno izvršavanje zadataka u najtežim momentima borbe i gladi.

Dva zaplijenjena mitraljeza »šarca«, dvije radiostanice, 15 pušaka, 5 mašinki, 7 pištolja, deset hiljada metaka, ran evi, izme i do 40 ubijenih Švaba govore o posljednjem jurišu boraca Druge dalmatinske brigade u Petoj ofanzivi. Predve e 11 juna brigada je izbila u rejon Jablanovog Brda (tt 1353), gdje je i zano ila.

12 i 13 JUN

Druga dalmatinska brigada 12 jima bila je na odmoru, sa još nekim našim jedinicama, u rejonu Jablanovog Brda i popunila se djelovima Tre e dalmatinske brigade koja je tih

dana rasformirana. Poslije podne održane su po etama i bataljonima pripreme u vezi sa pretstoje im pokretom. Trebalo je ostaviti konje i svu suvišnu opremu. Morale su se nositi samo puške, automatsko oružje i municija. Ovdje su se od Druge dalmatinske brigade odvojile Šesta isto nobosanska i Majevi ka brigada, koje su upućene u Prvu diviziju, Druga dalmatinska, Deseta hercegova ka brigada i Sedma divizija imale su se probiti za Prvom proleterskom divizijom preko Jele a ka Miljevini.

Oko 19 asova, pod zaštitom mraka otpočeo je pokret brigade prema selu Zagorici, Rataju i dalje prema Miljevini. U toku itave no i brigada se kretala besputnom šumom i 13. juna oko 10 asova sa Desetom hercegova kom brigadom izbila u selo Rataj. Za njom su pristizali djelovi 7 divizije. Poslije 15 dana borbe po besputnom, pasivnom i planinskom terenu stigli smo u selo. S lijeve obale rijeke Bistrice uli su se njemački »šarci« i minobaca i. I sa puta od Miljevine, u našem pravcu, tukli su »šarci«, minobaca i i poneki top. Brigada se kretala od Rataja ka cesti sa zadatkom da što prije pređe ričku Bistrigu i likvidira neprijatelja ako na nje naiđe. S noloža Nozdre (k 757) i Miljevine neprijatelji su na brigadu otvorio mitraljesku i minobaca ku vatru. Bataljoni su zaledli i pognuti kretali se kanalom pored same željezničke pruge u pravcu mosta na rijeci Bistrici. Čelo brigade oko 13 asova približavalo se mostu. Najednom iznad mosta pojavilo se oko 12 »Štuka« i počelo ga snažno bombardovati, ne dopuštajući tako brigadi da preko njega pređe. Brigada je bila primorana da se vrati natrag, u vođstvo njake i šumarke. Desno i lijevo od mosta rijeka se nije mogla preći, jer su joj obale bile suviše strme.

13. juna oko 16 asova bataljoni Druge brigade uspjeli su, i pored minobaca i mitraljeske vatre koja je obasipala most i prostor oko njega, da se prebace preko mosta na suprotnu obalu Bistrice, pretrpuvši pritom gubitke od 10—15 boraca. Poslije prelaska mosta trebalo se što hitnije prebaciti preko ceste Foča — Kalinovik, jer je sjeverozapadno od ceste bila slobodna teritorija, a ostati sa njene južne strane značilo je još uvijek neizvjesnost. Izbijši na cestu brigada je naišla razbijene njemačke tenkove, masu razbacane vojničke opreme i desetine švapskih leševa koje su zdrobile Prva proleterska i Druga proleterska brigada. Po prelasku ceste brigada je produžila u pravcu sela Miljevine, koje se nalazilo uz samu cestu.

¹⁴ Sutjeska n

Stigli smo u Miljevinu, ali neprijateljska avijacija nije prestala da nas napada. itav ovaj prostor je bombardovan i mitraljiran. Tu ena je svaka ku a, koliba, štala. Neprijatelj nije poštедeo ni stoku na livadama ni ljude — pojedince na njivama, tukao je sve što mu se inilo da se može boriti protiv njega i njegove vojske. Na sve strane gorele su ku e i kolibe.

U toku no i 13/14 juna sve naše jedinice prešle su cestu kod sela Miljevine i nastavile pokret preko Jahorine prema centralnoj i isto noj Bosni. Time je za nas Peta ofanziva bila završena.

Obrad EGIC

S E D M A K R A J I Š K A

edma krajiška brigada spada u red mla ih brigada koje su bile u sastavu Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba NOV i POJ u periodu Pete okupatorske ofanzive. Formirana je 9 novembra 1942 godine. U njen sastav su ušli Janjški (1-vi) i Pljevski (4-ti) bataljon Treće, i Ribnički (2-gi) i Manjački (3-i) bataljon Šestog krajiškog partizanskog odreda. Jezgro tih bataljona inili su ve prekaljeni borci koji su u estvovali u borbama od po etka ustanka u Bosanskoj Krajini — 27. jula 1941 godine. Brigada je prilikom formiranja imala oko 1.200 boraca. Bila je u sastavu Pete krajiške divizije.
^^

J U toku etvrte ofanzive dejstovala je po bataljonima na pravcima Sanski Most — Ključ, Banja Luka — Sitnica — Mrkonjić Grad i Jajce — Janjški. Kada je otpočela druga faza ofanzive brigada je ovako razvila vodila uporne borbe zadržavajući prodore neprijateljske snage ka Glamoču, Livnu i Kupreškom Polju. Tako se desilo da je njen 2-ji bataljon koji je zatvorio pravac Ključ — Ribnik — Mlinište otstupio sa glavninom snaga Petog korpusa ka planini Šatoru, a glavnina Brigade ka Kupreškom Polju. Ovdje je po naređenju Vrhovnog taba primila zadatak da zatvara pravac Livno — Sujica — rozor i Kupres — Prozor, otstupajući postepeno ka Prozoru, ako je Sedma krajiška brigada bez 2-og bataljona ušla u sastav Glavne operativne grupe, nastavljujući borbe u sastavu G] 6 ?fštitnice ka Jablanici i dalje preko masiva Prenja do avati eva, odakle je izvršila pokret preko Kalinovika u širi pJ°n Jabuke. Tu je zatvarala pravce koji preko Jahorine iz-

vode u oblast Fo a — Ustikolina — Kalinov k gdje se tada nalazila glavnina snaga Glavne operativne grupe.

Posljednjih dana marta brigada je odlukom Vrhovnog štaba ušla u sastav Prve proleterske divizije. Tada su štabovi njenih bataljona i komande eta ojaani kadrovima iz ove divizije. Iskusni partiski-politički rukovodioci iz Prve proleterske brigade doprijeli su u vršenuju brigade podizanjem organizacije i metoda partiskog i političkog rada na viši stepen.

No u 10/11 aprila brigada je kod Ust'koline prešla Drinu i nastavila nastupanje ka Cajni u i Metaljci, a odavde ka Pljevljima. U to doba razvile su se oštretne borbe na pravcu Celebi — Fo a gdje su ostaci crnogorskih etničkih pokušavali da sprječe prodor Druge proleterske divizije iz doline Drine ka Tari. Na zahtjev Vrhovnog štaba Stab Prve proleterske divizije naredio je Sedmoj krajiškoj brigadi da izvrši pokret pravcem Boljani — Celebi sa zadatkom da udari u bok i pozadnu etničkih snaga koje su od elebi a napadale ka Fo a. Brigada je uspješno izvršila ovaj manevr. No u 16/17 aprila razbila je etnike na Celebi u i u selu Je mištu izbivajući na taj način u pozadinu glavnih etničkih snaga, koje su otstupale pod udarcima Druge divizije od Fo a. Etnici su bili razbijeni. Brigada je odavde ponovo enju Vrhovnog štaba izvršila pokret preko Tare i 21 aprila ušla u Zabljak koji su taljanske i etničke snage napustile. Tu je brigada u operativnom pogledu stavljen pod komandu Štaba Druge proleterske divizije, a zatim nastavila prodiranje preko Sinjajevine gdje je razbila etnike i ovladala masivom ove planine i oblašću u gornjem toku rijeke Mora e.]

Izvještaji partiskog rukovodioca i politodjela brigade iz vremena neposredno pred Petu neprijateljsku ofanzivu pokazuju da je brigada, uprkos teškim uslova pod kojima se borila u toku etvrte ofanzive, napredovala u svakom pogledu.* U teškim borbama i pokretima u toku te ofanzive i protivofanzive preko Drine i kroz Crnu Goru borci i starješine stekli su bogata ratna iskustva, što je pozitivno uticalo na podizanje borbene vrijednosti brigade. Neposredan dodir sa proleterskim jedinicama, korištenje njihovih iskustava u pogledu organizacije života i rada u brigadi i, posebno, pojava anđelje brigade u partiski-političkom kadru dolaskom rukovodilaca iz Prve proleterske

* Neposredno uoči Pete neprijateljske ofanzive brigada je imala 763 borca i rukovodioca. Od toga je novih KPJ bilo 169, kandidata za KPJ 58 i novih SKOJ-a 221. U to doba dio njihovih boraca i rukovodilaca koji je preboleo tifus u toku etvrte ofanzive već se bio vratilo u jedinicu.

brigade uticalo je na poboljšanje kvaliteta partiskog, politiskog, kulturno-prosvjetnog i vojno-stručnog rada, što se neposredno pred Petu ofanzivu pozitivno odrazilo na moralno-političko jedinstvo brigade, njenu borbenost i spremnost za izvršavanje zadataka.

*

Uoči Pete ofanzive Sedma krajiška brigada nalazila se sa 1-vim i 4-tim bataljonom u rejonu sela G. i D. Lipovo, a sa 3-im bataljom u rejonu sela Crkvene, orijentisana ka Kolašinu. Trebalо je da u estvuje u ooštem napadu Glavne operativne grupe na Kolašin. U vremenu od 15 do 20 maja brigada vodi borbe protiv njemačkih snaga koje nastupaju iz Kolašina ka S'njajevini i gornjem toku rijeke Mora e. Oštре borbe od 16 do 19 vodio je njen 3-i bataljon na pravcu Kolašin — s. Crkvine — Gornja Mora a.

U toku 19 do 20 maja u okviru odluke o pregrupisavanju Glavne operativne grupe Sedme krajiške brigade dobla je zadatak da izvrši usiljeni marš u Pivsku Župu sa zadatkom da ojača i odbrana na pravcu Gacko — Pivska Župa. Njene dodatašnje položaje imali su preuzeti djelovi etvrte crnogorske i druge dalmatinske brigade.

INA PRAVCU GACKO — PIVSKA ŽUPA

Već u početnoj fazi neprijateljske ofanzive pravac Gacko — Pivska Župa dobio je krupan operativni zadatak. U trenutku kada je Vrhovni štab donio odluku za izvlačenje Glavne operativne grupe u pravcu sjeverozapada odbrana i kontrola Pivske Župe bila je preduslov za održavanje vrstne cjelokupnog borbenog poretku Glavne operativne grupe u izvlačenju i slobode manevra u situaciji dok su se njene krupne snage još uporno borile za uspostavljanje prodora neprijatelja na jugoistočnom dijelu obreza — na istočnim padinama Sinjajevine, u izvornom dijelu Mora e i na pravcu Nikšić — Savnik, a jedinice odbrane za proboj na sjeverozapad tek bile u prikupljanju. U takvoj situaciji prerađeni gubitak značajnih prelaza preko kanjona Pive kod Pivskog Maiastira, na ušće u Vrbnje i onog kod sela Mratinja znatno bi umanjio operativnu slobodu grupe¹ mogućnosti njenog manevra.

Pomenuti pravac branila je Deseta hercegovačka brigada azvučena na širokom frontu između planina Golije i Lebrščića. Ona je vodila uporne odbrambene borbe protiv nadmoćne snage iz borbenih grupa »Anaker«, postepeno uzmišljajući ka Pivskoj Župi.

Dvadeset prvog maja Sedma krajška brigada otpoela je svoj pokret po teškom planinskom zemljишtu. To je bio za njene borce prvi veliki napor u ovoj ofanzivi. Trebalо je za najkraće vrijeme prevaliti oko 70 kilometara planinskom stazom, savladavajući i na nekoliko mjesta velike visinske razlike. U toku marša bila su dva duža zastanka — prvi negdje u okolini Savnika da bi se skuvalo meso, i drugi na Pivskoj Planini da bi se organizovao ruak od katunima. Taj ruak najvećim dijelom sastojao se od šolje mlijeka. Iscrpena maršem i gla u brigada je 23. maja izbila u selo Goransko.

Dvadeset etvrtog maja, zajedno sa Desetom hercegovačkom brigadom, preuzele je izvršenje dodijeljenog zadatka. Ove dvije brigade vodile su uporne borbe sve do 29. maja u večernje i pravac Gacko — Pivska Zupa na niz uzastopnih položaja najprije na liniji s. Zukve — Sejtan Kula (k 1575) — Vuja Bara, zatim Sišman (k 1398) — Crvena Greda (k 1387) — Apiše (k 1624) i najzad na liniji Gola Glava (k 1134) — s. Goransko.

Danono ne borbe na teškom planinskom terenu i sloboda ishrana teško su se odrazile na brigadu. Za tih nekoliko dana brigade su danju zadržavale nadmoćnije snage ustupajući postepeno zemljiste, a no u su izvodile protivnapade, ponekad svim snagama da bi povratile izgubljene položaje i primorale neprijatelja da se sjutradan ponovo bori za zemljiste koje je bio osvojio, a ponekad samo manjim djelovima u cilju zamaranja i iscrpljivanja neprijateljskih snaga.

Poslije 25. maja, uvojenjem dijelova 7 SS divizije »Princ Eugen« Nijemci su postigli neuporedivu nadmoćnost na ovom pravcu. Od tada na operativnu grupu Desete hercegovačke i Sedme krajške brigade napadaju dva bataljona 7 SS divizije i ojačani bataljon iz grupe »Anaker«.

Brigade su uspješno izvršile zadatku. Operativna situacija 29. maja, kada su one bile zbrane sa posljednjim položajima iznad kanjona P've od Pivskog Manastira pa do uša Vrbnog, znatno se izmijenila. Do tog vremena glavnina snaga Glavne operativne grupe vodila je veće borbe na sjeverozapadnom dijelu obreza za proboj, a od 29. maja otpeljeno je njeno pregrurisanje ka Vučevu u cilju stvaranja uslova za izvođenje proboka preko Zelengore. Istovremeno su snage na sjevernom dijelu obreza napustile Sandžak i povukle se na lijevu obalu Tare, a dalje na istoku one su držale greben Sinjajevine i desnu obalu Komarnice.

Međutim, pravac povlaženja Sedme krajške i Desete hercegovačke brigade bio je sasvim u suprotnosti i sa stvarnom operativnom situacijom i sa koncepcijom Vrhovnog štaba za probok iz okruženja. U trenutku kada je težište bitke već bilo

preneseno na sjeverozapad i kada je Vrhovni štab skra uju i front povla enjem snaga na lijevu obalu Tare i desnu obalu Komarnice stvorio kona no povoljne uslove da izyla enjem snaga sa tog fronta oja a glavninu na pravcu probaja, povljenje Desete hercegova ke i Sedme krajške na masiv Pivske Planine bilo je bespredmetno.

Vrhovni štab je no u 27/28 maja u duhu svoje koncepte proboja izdao nare enje Tre oj diviziji za pregrupisavanje i ostalih njenih snaga (Druge dalmatinske i etvrte crnogorske brigade) ka Pivi. I zaista, 29 maja etvrta crnogorska brigada otpoela je pokret iz doline Tušinje ka Piv. Ta su pregrupisavanja bila u duhu odluke da se Tre a divizija orijentiše za proboj pravcem Stabna — Izgori — Grab — Zelengora. I stvarna operativna situacija i na njoj zasnovana ova odluka o dejstvu Tre e divizije ukazuje da su se Sedma krajška i Deseta hercegova ka brigada morale povla iti na južne padine Bio a zatvaraju i prvenstveno pravac koji preko sela Stabna, Miloševi a i Brljeva izvodi u Mratinje. Tako bi one obezbijedile povoljan oslonac sa koga bi bilo mogu e po pristizanju etvrte crnogorske i Druge dalmatinske pristupiti realizaciji ideje Vrhovnog štaba. Ovako su se povla enjem na desnu obalu Pive one našle na pravcu odakle e upravo toga dana, uslijed skrivanja fronta i orijentacije na proboj, biti izvu ene i ostale dvije brigade Druge divizije.

S druge strane, pravac koji sa južnih padina Bio a izvodi preko sela Stabna i Brljeva ka Mratinju ostao je potpuno otvoren, a zna aj toga pravca u datoj operativnoj situaciji izvanredno je porastao. On je izvodio u selo Mratinje u ijoj se bližini nalazio most na Pivi, preko koga je u nekoliko narednih dana, shodno koncepciji Vrhovnog štaba o proboju iz obroa, trebalo da se prebaci glavnina snaga sa bolnicama i Vrhovnim štabom sa Pivske planine na Vu evo i dalje preko Sutjeske na Zelengoru. Prelaz kod S epan-Polja 29 maja, poslije povljenja dijelova Prve proleterske divizije sa elebi a i Zlatnog Bora na lijevu obalu Pive i Drine, bio je izgubljen, a onaj kod s. D. Kruševa nalazio se neprestano pod snažnom artiljeriskom vatrom sa pravca Zlatnog Bora.

Zna aj prelaza kod Mratinja uo ili su i Njemci pa je Stab 118 divizije 28 maja izdao nare enje borbenoj grupi »Anaker« da svojim bataljonom iz rejona sela Stabna i Miloševi a izvrši prodor pravcem Brljevo — s. Mratinje. Istovremeno ie nare eno glavnini snaga grupe »Anaker« da iz doline Sutjeske ovlada Vu evom i posjedne kanjon donjeg toka Pive sa mostom kod D. Kruševa. A ve 30 maja, pošto je otkrio manevr Glavne operativne grupe ka Vu evu i dolini Sutjeske i iz Procjene situacije zaklju io da se ona priprema za prodor ka

Zelengori, general Liters mijenja i zadatak 7 SS divizije »Princ Eugen«. Toga dana njeno dejstvo na frontu s. Boan — Savnik — s. Brezna — Pivski Manastir bilo je obustavljen i nareno joj je da se prebací u prostor izme u Pive i Sutjeske da bi sa linije selo Goransko — južne padine Bio a — zapadne padine Volujaka prešla u nastupanje ka Mratinju i Vu evu.

Posmatrano u tom svijetlu povla enje Desete hercegova ke i Sedme krajiske brigade na Pivsku Planinu predstavlja krupnu grešku operativnog zna aja. Ovo je izazvalo duboku krizu na ovom veoma osjetljivom operativnom pravcu. Ne samo da je ono uticalo u smislu gubljenja operativne inicijative u momentu kada je ona bila neophodan uslov da se osigura pregrupisavanje snaga za izvršenje probaja, ve je dovelo u p'tanje o uvanje vanredno zna ajnog prelaza preko Pive kod Mratinja. Oja anom bataljonu iz grupe »Anaker« koji je 29. maja nave e izbio u selo Brljevo ostalo' je da se preko katuna Javorka spusti u Mratinje. Pred njim se na tom pravcu nije nalazila ni jedna jedinica Glavne operativne grupe.

No u 29/30. maja u Štabu Tre e d vizije pravilno je procijenjena situacija i uo en je zna aj pomenutog pravca. Ali obe brigade ve su se bile povukle na desnu obalu Pive u sela Vojnovi , Piš a i Pirni Do, pa je manevar divizije usl'jed gubitka mostobrana na lijevoj obali Pive došao u pitanje. U tom trenutku trebalo se borit' za Mratinje i za most na Pivi. preko koga su še morale prebaciti krupne snage koje su do 30. maja još bile na desnoj obali Pive. Pored šest brigada Tre e i Sedme divizije, bile su tu etiri brgade Druge proleterske, a na maršu ka Pivi nalazila se još i Tre a dalmatinska brigada. Pregrupisavanje snaga, prema tome, nije b'lo završeno, a prelaz na Pivi kod Mratinja bio je najozbiljnije ugrožen. Na desnoj obali Pive nalazio se i Vrhovni štab i Centralna bolnica.

NA JAVORKU PIVSKOM

U zoru 30. maja Sedma krajiska brigada primila je narene je da usiljenim maršem krene pravcem selo Vojinovi i — Barni Do — Mratinje na katun Javorak sa zadatkom da sprije i prodor neprijatelja pravcem Brljevo — Mratinje. Na elu brigade išao je njen 1-vi bataljon, koji se kasno u no izvukao iz kanjona Pive. Ostali dijelovi brigade, pošto su se 29. maja nave e prebac'li preko Pive, odmorili su se i skuvali hranu. Ujutro je otpo eo novi marš — jedan od najtežih marševa u itavoj ofanzivi i najnaporniji marš Sedme krajiske brigade. Trebalo je, poslije 15-dnevih danono nih borbi i marševa i veoma oskudne ishrane, savladati u što kra em vremenu razdaljinu od 25 km po surovoj Pivskoj Planini i duboki kanjon Pive

ga visinskom razlikom od 800 metara. Tridesetog maja oko 14 asova na drugu stranu kanjona, na katun Javorak izbio je gtab 1-vog bataljona sa ukupno 41 borcem. Glavnina bataljona nalazila se rasuta na planinskoj stazi od sela Mratinja do Javorka, kre u i naprijed posljednjim snagama. Tu je bataljon odmah stupio u borbeni kontakt sa njema kim zvidnicama koje su upravo prilazile Javorku sa pravca Brljeva. U oštrot borbi bataljon je odbacio Nijemce i održao se na katunu. Ubacuju i nove snage Nijemci su pokušali da na svaki na n zbace 1-vi bataljon sa Javorka, ali je on, postepeno oja avan novim borcima koji su pristizali iz Mrat'nya, uspio da odbije sve napade. Uskoro je na katun izbila i grupa od 25 boraca 4-tog bataljona. Ove snage preuzele su inicijativu i uspjele da odbace Njemce ka selu Brljevu.

U toku no i 30/31 maja na Javorku se prikupila glavnina Sedme krajiške brigade zauzevši položaje ka selu Brljevu, a 31 maja i u toku no i izme u 31 maja i 1 juna na ove položaje stigle su Deseta hercegova ka i etvrta crnogorska brigada sa Štabom Tre e d'vizije.

Za 1 jun Stab divizije je, u duhu primjene direktive od Vrhovnog štaba, organizovao napad pravcem Javorak — Brljevo, sa ciljem da se njema ke snage razbiju i omogu i prodor divizije pravcem Stabna — Izgori — Grab. Sedma krajiška brigada napadala je na lijevom krilu divizije — od Stolova (k 1382) ka selu Brljevu obuhvataju i njema ke položaje od kanjona Pive. U toku no i 1/2 juna 2-gi bataljon 738 puka 118 lova ke divizije bio je izbaen iz sela Brljeva i u neredu se povukao ka selu Miloševi ima i dolini Vrbni e. Ali je na ovaj pravac u toku 2 juna izbio 13-ti puk 7 SS div'zije »Princ Eugen«, koja je upravo bila zavröila pregrupisavanje svojih snaga po ranije pomenutom nareenju, generala Litersa od 30 maja. Ovaj puk je potisnuo jedinice Tre e div'zije i ovladao Brljevom i na taj na in stabilizovao situaciju na ovom pravcu. Napadi Tre e divizije u toku 2/3 juna n su doveli do uspjeha. Tre eg junu divizija je prešla u odbranu pred brojno i tehniki nadmo nijim neprijateljem.

Od 31 maja do 3 juna Krajiška brgada vodila je krvave borbe pod nepovoljnim uslovima. To je otkriveno krševito zemljište veoma nepodesno za razvijanje jedinica. Neprijatelja je podržavao artiljeriski div'zion koji je nanosio krupne gubitke jedinicama, jer one nisu imale artiljerije za protivještvo. Ishrana tih nekoliko dana bila je veoma slaba. Borbe nisu prestajale ni danju ni no u. Danju je neprijatelj preuzeo inicijativu i pokušavao da odbaci jedinice, a no u su one Prelazile u napade. Za itavo vrijeme borbe neprijatelj je snab-

djevan hranom i municijom vazdušnim putem. Oko paketa koji su spuštani padobranima razvijale su se oštре borbe.

Poslije neuspjeha da se na ovom pravcu izvrši proboj i teške operativne situacije u kojoj se našla Glavna operativna grupa kada se ve ispoljio novi manevar 7 SS divizije ka Mrat'nu i Vu evu sa juga i zapada i kada su snage 118 divizije izdržale napade Prve proleterske divizije i uspjele da se održe na lijevoj obali donjeg toka Sutjeske od Košura do njenog uša, Vrhovni štab je 3 juna donio odluku o podjeli Glavne operativne grupe u dva dijela. U okviru ove odluke Sedma krajška brigada dobila je nareenje da se i dalje zadrži na pravcu Brljevo — Javorak — Mratinje sa zadatkom da sprije i brz prodor Nijemaca u Mratinje kako radi obezbjeđenja prebacivanja preostalih jedinica iz Prve i Druge proleterske divizije sa Pivske Planine na Vu evo tako i radi obezbjeđenja pozadnje glavnih snaga Prve i Druge divizije na Vu evo i u dolini Sutjeske koja bi bila ugrožena brzim prodorom 13-tog puka SS divizije preko Mratinja na Vu evo.

Brigada je ostala na pravcu Brljevo — Javorak do no i 5/6 juna, vode i danono ne teške odbrambene borbe. Daleko nadmo nije njema ke snage pokušavale su da je zbace u Mratinje. Njene jedinice su u toku dana uporno branile položaje, povlače i se postepeno ka Javorku da bi no u preduzimale protivnapade, iznuravale neprijatelja i nanosile mu gubitke. U toku 5 juna brigada je odbrana na ivici kanjona Pive sjeveroisto no od Javorka i ka Previji (k 1341), a 5/6 juna napustila je odbranu ovoga pravca i povukla se preko Mratinja na Vu evo.

U borbama od 31 maja do 6 juna brigada je pretrpjela veoma krupne gubitke. Oko 200 boraca i rukovodilaca poginulo je i ranjeno. Ali su ove žrtve i vanredni napori donijeli znaajne rezultate. Nijemcima je sprije eno brzo 'zbijanje u Mratinje i ovla ivanje prelaza na Pivi, koji je ostao još 6 dana u rukama Glavne operativne grupe. To je imalo krupan operativni znaaj s obzirom na pregrupisavanje njema kih snaga ka Sutjesci i na njihove namjere da okruže snage Glavne operativne grupe izme u Sutjeske i Pive.

NA POLOŽAJU KREKOVI — MILINKLADA

U toku 6 i 7 juna brigada je marševala preko Mratinja pravcem Mrkalj Klade — Dragoš Sedlo — Suha — Tjentište — Krekovi. Na Vu evu brigada se po odluci Vrhovnog štaba rasteretila svega onoga što je otežavalo pokret. Radilo se o težem naoružanju i kuhinjama. Na vrletnim planinskim stazama konji su padali od iznemoglosti, tovari se preturali, a

borci se mu ili da spasu konje i materijal. esto je uslijed toga dolazilo do zastoja i prekidanja kolona. U širem rejonu Haluga brigada je zakopala teške nrtraljeze, minobaca e, top »Pito« i sve ono što nije bilo neophodno. Na Javorku se brigada snabdjela sa više goveda i ovaca, pa su tih dana borci primali po komad kuvanog mesa. To je bilo sve.

Sedmog juna Vrhovni štab je donio odluku da se obustave pokušaji probaja Druge divizije pravcem Suha — G. i D. Bare — Želengora. Uporni napadi Nijemaca preko Tovarn'ce ka Barama primorali su Drugu dalmatinsku brigadu da pre e u odbranu još 5 juna. Sedmog juna bilo je o igledno da bi pokušaj prodora tom planinskom stazom iziskivao krupne žrtve. Sem toga, krupne snage Prve divizije i Drinske operativne grupe bile su vezane za borbe na Košuru, odakle su Nijemci pokušavali da ovladaju stazom koja od Tjent'šta preko Krekova vodi za Lu ke Kolibe. Izvještaji sa svih strana (sa pravaca Magli — Vu evo, Grab — Suha, Tovarnica — Gornje Bare, Boš ija Glava — Tisovo Brdo, Košur — Krekovi govorili su o tome da su N jemci ubacili u borbu veoma krupne snage i da se one neprekidno pove avaju. Prijetila je opasnost da jedinice Prve i Druge divizije izgube potpuno operat vnu slobodu i da budu opkoljene na uskom prostoru srednjeg toka Sutjeske. Zbog toga je Vrhovni štab izdao nare enje da Druga proleterska divizija kreće za Prvom d vizijom i da svojim dijelovima smjeni njene snage prema Košuru kako bi ona mogla da produži nastupanje kroz Želengoru. U vezi s tim Sedma krajiška brigada koja se u toku 7 juna spustila u kanjon Sutjeske u rejonu Suhe dob la je nare enje da smjeni snage Druge proleterske brigade na položajima Krekovi — Milinklada.

Uve e 7 juna bio je organizovan posliednji napad na Košur. U njemu je u estvovala i Sedma krajiška brigada. No ni napadi na utvr ene položaje ostali su bez uspjeha. Jedini povoljniji pravac kojim je bilo mogu e napadati na Košur od Krekova preko Poštari a suviše je uzan tako da se na njemu nije moglo razviti za napad više od jednog bataljona. Ostale jedin ce pokušavale su napadati lijevo i desno od toga pravca, lome i se no u po besputnim i kamenitim strminama i jarugama. Osmog juna ujutro bataljoni su zauzeli odbrambene položaje od sela Krekova do Milinklade štite i stazu kojom su u toku 8 i 9 juna prolazile jedinice i bolnice.

Nijemci su preuzeli in'cijativu nastoje i da na svaki na in ovladaju stazom i da se preko Ozrena i Ple a spoje sa snagama koje su napadale od Tovarnice preko G. i D. Bara. Njihove napade podržavala je artiljerija i avijacija. Položaji su neprekidno zasipani granatama, a grupe aviona smjenjivale

su se jedna za drugom. Pored bombardovanja protivpješadijskim bombama i mitraljiranja, grupe »Štuka« su u vše navrata tukle položaje jedinica i stazu bombama i do 500 kg. Samo u jednom bombardovanju 1-va eta 3-eg bataljona imala je 17 izbaenih iz stroja. Poslije artiljer'ske i avio pripreme Nijemci su prelazili u napad. Nastupali su obično u manjim kolonama jarugama sa Košura i iz potoka Hravke. Veoma strmo, ispresjecano, kamenito i pošumljeno zemljište otežavalo je napad sa razvijenim borbenim poretkom. Ovdje su Nijemci u pokušajima da iz doline Hravke izbjiju na stazu upotrebljavali specijaliste za planinsko ratovanje, koji su se pomoću užadi pokušavali penjati na plato sjeverozapadno od sela Krekova, ali su i u tome bili osuđeni.

Sve više su se osjećale posljedice iscrpenosti. Apatija je bila sve masovnija pojava. Pojedini borci su umirali na položaju. Ljegali su i nisu se više dizali. Na pozive drugova više nisu reagirali. Strašan je bio uko eni pogled njihovih staklenih očiju. Ostali su se održavali krajnjim naprezanjem. U razmacima između dva njemačka jurša borci su drijemali i spavali uprkos prasku granata i avionskih bombi. Događalo se da su Nijemci nailazili na borca isturenog u šumi: 20 ili 50 metara ispred položaja radi osmatranja koji spava. Starještine su svakog asa motrile na borce i opominjale ih da ne spavaju. Jedino okrepljenje bilo je mlađe bukovo lišće i sok koji su ljudi skupljali ispod bukove kore.

U blizini staze između Milinklade i Krekova neposredno iza položaja brigade b'ča je Vrhovni štab. Njegovo prisustvo i njegova upornost da se što duže očuvaju položaji ispred ove staze u tako teškim uslovima imalo je presudan uticaj na držanje brigade. Borci su znali da se iza njih nalazi Vrhovni komandant i to im je bilo dovoljno da shvate ozbiljnost zadatka koji izvršavaju. I borili su se do posljednjih mogućnosti. Devetog juna poslije podne Nijemci su najzad uspjeli da se probiju od Košura do Krekova i da presjeku front Sedme krajinskog i Šeste istočnobosanske brigade koja je ostala desno i ostupala ka Tjentištu. Toga dana popustila je i odbrana Druge dalmatinske i Prve majeviće brigade na Barama. Otvor na Sutjesku nije više bio moguć i branići. I zbog toga i zbog manevra 389 divizije preko Zelengore moralno se krenuti dalje, jer su Nijemci već stezali obrub.

Ali je op'sana odbrana imala za Glavnu operativnu grupu krupan znak. U toku 9. juna Sedma banijska divizija stigla je na Sutjesku i no u 9/10. Uslovičkim Potokom preko Pleća izbjila u Hravku. Nijemci nisu imali vremena da posjednu položaje na Ozrenu, Pleću i Vilinjaku i da organizuju kontrolu terena kojim je prošla Sedma divizija.

KROZ ZELENGORU

No u 9/10 juna Sedma krajiška brigada bila je u pokretu stazom od Milinklade za Lu ke Kolibe. Uslijed velike iscrpenosti kolona se sporo kretala. Ranjenici, od kojih neki i na nosil ma, još su više otežavali pokret. Za itavu no brigada nije uspjela da savlada strmi uspon od Koliba Hr ave preko Debele Ravni do Lu kih Koliba, ve se pokret produžio i ujutru 10 juna. U toku 10 juna zadržala se u rejonu Lu kih Koliba. Taj odmor proveden je u uslovima estog i snažnog bombardovanja iz vazduha, a jednom su Nijemci, probijaju i se kroz šumu, iznenada upali me u borce, pa je nastala bliska borba u kojoj su bili odba eni.

Desetog juna nave e brigada je dobila nare enje za pokret. U nare enju je stajalo da se radi potrebe za što ve om pokretljivoš u brigada ponovo rastereti svega što bi pokret otežavalo, pa i kazana za kuvanje hrane. Kazani u ovoj situaciji zaista nisu bili potrebni jer se u njima nije imalo šta kuvari, a n ti je za to bilo vremena.

Brigada je no u 10/11 juna marševala na elu lijeve kolone pravcem Vrbni ke Kolibe — Potok Vrbnica — Balinovac. Ujutru 11 juna njene jedinice sukobile su se u rejonu Balinovca sa Nijemcima. Po svemu sude i to su b'li dijelovi jedinica 369 divizije koje su prošlog dana bile razbijene od Prve proleterske divizije. Njemci su bili ubrzno razbijeni i odba eni, pa je brigada 11 jun provela u rejonu Balinovca. Ubijeno je nekoliko konja za ishranu ljudi.

No u 11/12 juna brigada je bila u pokretu ka Rataju gdje je stigla u toku 12 juna. Ovdje je prim'la zadatak da zatvori pravac od Kalinovika na položajima Nozdre — s. Ocrkavlje — Rataj, sa koga su Nijemci uz podršku tenkova i, avijacije pokušali da ovladaju prolazom na Miljevini, koji je otvorila Prva proleterska brigada, i da na prugu Fo a — Kalinovik sprije e prodor Glavne operativne grupe sa Zelengore.

Kasno no u 12/13 juna glavnina brigade je krenula na zadatak. Njen 1-vi bataljon zauzeo je položaje neposredno ispred Rataja okrenut frontom ka Jele u i Ocrkavlju. Ostala dva bataljona su marševala drumom ka Kalinoviku. Uzoru su izbili na most preko rijeke Bistrice u Ocrkavlju, odakle su imali da se razviju za odbranu na liniji s. Ocrkavlje — k 688 — k 693. Ali su upravo u tom trenutku, dok su još stajali u koloni, bili iznenada zasuti mitraljeskom i topovskom vatrom iz tenkova koji su zano ili na cesti s onu stranu mosta. Itava kolona se sa druma povukla na njegovu stranu iznad Ocrkavlja, a tenkovi su, tuku i neprekidno po jedinicama, produžili dalje ka Miljevini, ugrozivši na taj na in dalje prebacivanje

jedinica i bolnica iz Zelengore na sjever. Iako je otporom brigade, osobito njenog 1-vog bataljona, nastupanje njema ke pješadije bilo zadržano, ovaj prođor tenkova uslovio je velike teškoće u normalnom prebacivanju snaga preko druma u situaciji kada je forsirano izvlačenje sa Zelengore zbog pritiska koji su njema ke snage vršile na bokove i pozadinu Glavne operativne grupe i na Zelengori i drumom od Foče i Kalinovika. Zbog toga su se neke od jedinica koje se u toku noći 12/13. juna nisu prebacile preko druma prebacivale u toku 13. juna pod dejstvom ne samo avijacije, koja je bila neprekidno nad Miljevinom, već i tenkova.

Trinaestog juna jed'nice Sedme kraj'ske brigade, osobito njen 1-vi bataljon i dijelovi 4-tog bataljona, vodile su teške borbe. Toga dana samo 3-a eta 4-tog bataljona izgubila je u borbi 30 od oko 45 boraca, i 1-vi bataljon od jednog bombardovanja u selu Rataju imao je 17 mrtvih i 8 ranjenih.

No u 13/14. juna brigada je napustila položaj i krenula na sjever. Bio je to kraj velike ofanzive, kraj natovlje ovje anskih napora i žrtava u ovoj velikoj bici Oslobodila kog rata.

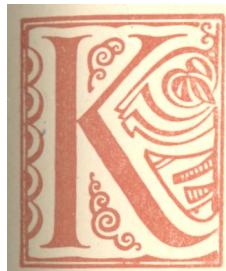
Iz ovih borbi brigada je izašla sa ukupno 480 boraca i rukovodilaca.

U toku Pete neprijateljske ofanzive ona je pretrpjela ogromne žrtve — blizu 300 poginulih, umrlih od bolesti i iscrivenosti i nestalih. Od 169 lana KPJ poginulo je 50, a SKOJ je bio više nego prepolovljen: od 221 lana palo je 120. Te žrtve Sedme kraj'ske brigade su utkane u najslavniju pobedu Narodnooslobodilačke vojske — u epopeju Sutjeske.

Pero MORACA

SJE ANJE NA SEDMU KRAJIŠKU

rajem aprila bili smo pred Kolašinom. Željeli smo da ga što prije napadnemo. Raunalni smo da već potu eni etnici i demoralisani Italijani nijesu u stanju zadržati grad u svojim rukama. U kolašinskim zatvorima amile su stotine rodoljuba i komuna pod etničkim terorom. Još više ih je strijeljano na Brezi pored Kolašina. Pretpostavljamo da živi znaju da smo stigli tu nedaleko i da se na nas ljute što ih ne oslobaamo, a i oni mrtvi kao da nas zovu" da im oslobodimo grobove koje gazi prljave noge izdajnika.

U Sedmoj krajiškoj brigadi je stvoreno izvanredno raspoređenje za jednu takvu akciju. Svaki borac zna da smo pred gradom od kojeg je Draža napravio centar za svoju izdajničku akciju, pred gradom u kome su izvršeni, a i svakodnevno se vrše strašni zločini nad komunistima i rodoljubima.

Znaju i da je to vojna tajna, moji zemljaci su me krišom svakodnevno zapitkivali:

— Kadete na Kolašin?

Odgovarao sam da to ne znam, ali da su mu dani izbrojeni. I nijesam znao. Rečeno nam je da ne smijemo ništa sami preduzimat, jer se operacija planira s više brigada i da će uskoro uslijediti.

Zatvarali smo prostor od Lever Tare do Gornje Mora e. petnici su katkad pravili ispade iz Kolašina. Progonili smo ih. To nam nije smetalo da pojaamo rad na svim sektorima. Ugradnje naše jedinice. Naročito smo pojaali rad partiskih organizacija i politički rad u jedinicama. Brigadna tehnika je

proširila svoj rad. Pored radio-vijesti po eo je da izlazi i list brigade. Rad kurseva, vojno-stru ni rad, sve je krenulo, u pismenim izvještajima sumirali smo stanje po svim sektorima. Hrana je bila oskudna, ali se nije gladovalo. Dani su bili vedri, a zemlja kopna. Majsko sunce nas je izdašno zas palo svojom toplotom. I namu ili smo se mnogo od Sanskog Mosta do Kolašina. Etiri puna mjeseca pokreta i borbi. Pored mnogobrojnih neprijatelja i priroda nas je neprekidno b' evala hladno om. Sad je neprijatelj razbijen i povla i se. Naša lepeza se širi preko Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka — od Neves'nja do Bijelog Polja s dubokim prodorom do same Podgorice. Vedri dani nam omogu uju sa Sinjajevine vidik ogromnog prostranstva. Naši pogledi su usmjereni ka Bjelasici, Sari, planinama Srbije. Na uli smo nešto o kombinacijama Vrhovnog štaba, da nam je pravac kretanja: Limska dolina — oblast Kosova i Metohije, a onda prema mogu nostima.

Bilo je to negdje polovinom maja, kad nam je jedna vijest poremetila l'jepe snove i planove. Komandant brigade drug Rade je bio na položaju, a ja sam ostao u štabu. Imali smo telefonsku vezu s pozadinom, s frontom i sa višom komandom — Štabom Druge proleterske divizije. Telefon je esto zvonio, dizao sam slušalicu i razgovarao. Sad, nakon petnaest godina, j sje am se samo jednog razgovora:

— Neki Nijemci su se pojavili u Kolašinu. U najkra em roku treba bar jednog živog da uhvatite i da nam ga sprove dete, naredio je komandant Peko.

Nijemci u Kolašinu. To je bio prvi r av nagovještaj onog što e se slijede ih dana doga ati.

Narednog dana doga aji su potvrdili našu bojazan. Naši bataljoni u Mora i i Lipovu uhvatili su borbeni kontakt s njema kim jedinicama. Drugu Gliši⁵ nošlo je za rukom da zarobi dva njema ka podofic ra. Nad oslobo enom teritorijom pojavili su se njema ki avioni. Tražili su i na frontu i u pozadini ciljeve, a potom bombardovali. U našoj pozadini bila je varošica Zabljak, spaljena do temelja. Poznavala se samo po krežubim zidinama, koje su inile okvir oko jedne jedine ulice. Našem neprijatelju je i to bio dobar cilj. Jednog dana su se prolo mila nebesa hukom motora i sirenama desetine aviona. Potom su odjeknule reske i teške detonacije. Bombardovali su Zabljak, ne radi dokraj ivanja krežubih zidina, nego su znali da se tu negdje nalazi Vrhovni štab.

Naše jedinice su se ve svojski ukop ale u okršaje s Njemcima ispred Kolašina, kad smo dobili nare enje da se najhitnije prebacimo na položaje prema Gacku.

⁵ Gliša Race, komandant 3-eg bataljona.

Petar Lubarda: SUTJESKA (freska, detalj)

Otišao sam na Zabljak da posvršavam neke poslove i da se pozdravim s porodicom. Kako se vratolomnom brzinom mijenjaju situacije u ovom našem partizanskom ratu. Ravno prije mjesec dana došao sam na Zabljak. Nikad s toliko radosti i ežnje nikud nijesam išao, niti u kad i i. Usput sam mojim drugovima Krajišnicima mnogo priao o Durmitoru i njegovim ljudima. Nijesam ih prevario. Oni su nas do ekali s partizanskom puškom o ramenu, raširenenih ruku, kao što je i nas crnogorske partizane do ekala Krajina u ljeto 1942 g. Bili smo sre ni i jedni i drugi.

Sad, nakon mjesec dana došao sam ponovo na Zabljak. Majka, rodbina, komšije pitali su me šta se to doga a. Kazao sam im da dolaze Njemci s velikom snagom, da smo mi morati napustiti tu teritoriju, a oni neka se privremeno sklone u najzabitija mjesta, dok Njemci ne pro u. To je bilo gorko kao emer, ali je bilo istina.

Preko Jezera sam išao ka Bukvici, da bih negdje u Drobnjaku stigao svoju jedinicu, koja se kretala ka Gacku. Dan je vedar i miran. Džinovski masiv Durmitora se otslikava na modroplavoj pozadini neba. Majska sunce izdašno grije, ali nam ni ono više nije prijatelj i saveznik, jer nas otkriva neprijateljskim avijatima arima. U nedostatku boljih ciljeva oni su tog dana mitraljirali i oban e sa dvoje-troje govedi u polju.

O JEDNOM PARTIZANSKOM MARSU

U Bukovi koj Gori sam stigao brigadu. Nakon borbi kod Kolašina dobro bi došao odmor. Ali mjesto toga stavljeno nam je u zadatak da takore i bez predaha premaršujemo Sinjajevinu, Ivicu, Drobljak, Pivsku Planinu, kanjon Pive, Zupu Pivu i da se popnemo na padine Golije i Lebršnika prema Avtovcu u Hercegovini. Krajišnici ne znaju te puteve, izuzev prema karti, a ja sam njima išao u prolje e 1942 god. Bio sam iscrpen i zamoren, kao i sad. Nepregledno su dugi i teški ti putevi. Svaka planina seže u nebo, a dolina se beskona no spušta. Ljuti krš raznosi dbu u i probija kožu na tabanima. Ima mnogo klanaca koji zadržavaju pokret kolona. Naro ito ga komore usporavaju. Danju avijacija, a no u se ne vidi. Ne zna se šta gore usporava kretanje.

Upitao sam komandanta, druga Rada, kako je isplanirao pokret. Odgovorio mi je smješkaju i se:

— Ta no po nare enju: bez predaha.

Opisivao sam mu teren sumnjaju i da se to može izdržati.

— Partizani sve mogu, izdrža e, odgovorio mi je.

Išli smo no u i danju. Možda dvije no i i jedan dan, ili dva puna dana. Više se ne sje am, ali se sje am da smo u neprekidnom maršu prešli put od Kolašina do Avtovca. U koloni smo pravili zastanke i odmore, uzimali hranu, spavalici. I no u i danju do po inaka je dolazilo po nuždi. Danju je avijacija napadala i tada bi se kolona zaustavlja, zaklanjala koliko bi to bilo mogu e. No u bi dolazilo do zastoja zbog zaglavljivanja konja. To su bili dragocjeni trenuci odmora, a esto i sna. ovjek je odredio sebi no , ili dio no i za spavanje. Ali spavati se može i na minute, pa ak i na sekunde. U tom dano nom maršu, koji se otegao u vje nost, nije mi ni prvi, ni posljednji put bilo da zaspim idu i i da usnim nešto. Isto to sam i kod drugih gledao. Ide ovjek i spava dotle, dok ne udari nogom o kamen, ili ne zapne kojim drugim dijelom tijela za što.

Kad smo pošli iz Bosanske Krajine nekoliko dje aka iz zbjegova pridružilo nam se. Imali su po desetak godina. Nalazili su se u komorama i davani su im neki sitniji poslovi. Skoro na kraju ovog našeg marša, ini mi se da je bio rasvit, ugledao sam kako jedan sredovje an ovjek nosi na le ima jednog od tih dje aka. Zaustavio sam ga i upitao, zašto ga nosi. Odgovorio mi je sažaljivo:

— Zaspalo je, druže. Ne možemo ga nikako probuditi, pa e neg e ostati. Ako ga turiš na konja, ho e da padne, pa evo ga malo nosim. Probudi e se ono, pa e i i. Ja imam svoju djecu, pa mi padnu na pamet kad ovu vidim. Onda mi nije teško.

NEOBI NA BORBA

Narednih dana vodili smo borbe na obroncima Golije i Lebršnika s jedinicama »Princ Eugen« divizije. Neprijatelj je bio brojno neupredivo ja i i uz to dobro snabdjeven i pripremljen za rat u planinama. Naše jedinice su se svakodnevno prore ivale. Nakon svake borbe živi su morali preuzimati zadatke mrtvih i ranjenih. Umor se kao nešto materijalno taložio u tijelu. Došla je i glad, ona nama, partizanima siromašnih planinskih podru ja stara poznanica. Sad je došla kao i ranije što je dolazila. Prvo je nestalo hljeba, zatim variva. Jeli smo neslano meso. U prolje e ono je mršavo, ljepljivo, gadno i gladan ovjek ga jede s odvratnoš u, zato što mora. Pored toga, samo meso je nedovoljna hrana. Prvo gubiš snagu i noge, ono što je nama najpotrebniye.

U zatišjima na našem frontu, u bistrom planinskom vazduhu ujemo bitku koja sastavlja krug po obroncima Vojnika, Sinjajevine, Ljubišnje, Vu eva i Volujaka. O ito je neprijatelj

pokrenuo velike snage i opkolio nas. U jedinicama se diskutuje o tome. Ali još više i neumorno po inje da se pri a o hljebu ka amaku u najrazli itijim varijantama. Partiska organizacija mora da se bori protiv tih pojava organizovano. Partiski sastanci su kratki, u pogodno vrijeme i na zaklonitom mjestu. Na njima se pretresaju glavna vojna pitanja, ali se ni ova ne zapostavljaju.

A u pivskim šumama rijetka su sela. Njihovi stanovnici su siromašni. Hrane nemaju ni za svoju eljad. Ali vojska se mora hraniti. Snabdijevamo se organizovano preko odbora. Naš stav je vrst — protiv ma kakve anarhi nosti u tom pogledu.

Nakon nekoliko dana teških borbi na Lebršnici i Goliji, ja e snage neprijatelja potisnule su nas na desnu obalu Pive. Neprijatelj je dobio slobodan prolaz za ovladavanje itavim prostorom lijeve obale sve do Mratinja. To je pretstavljalо vrlo veliku opasnost za sve naše jedinice. Most na Pivi kod Mratinja bio je jedini povoljan za prelaz naših snaga. Trebalо je prete i neprijateljske snage prije nego što ovladaju Javorkom pivskim, položajem koji dominira Mratinjem. To je znalo još jedanput, kao i sa Sinjajevine, zapeti u danono nom maršu, izbaciti se na Pivsku Planinu, savladati je sve do Dube, si i u kanjon Pive, popeti se na pivski Javorak prije neprijateljskih jedinica i tu ih po svaku cijenu zadržati.

Mnogo je tih nare enja »po svaku cijenu« i do brigade. Onda onih koja izdaje štab brigade štabovima bataljona, tako da je za etu i vod skoro svaki zadatok »po svaku cijenu«. To bi nam se teško osvetilo kad ne bi bilo i samoinicijative pri prosu ivanju zadataka koje mla i primaju. U ovom sluaju je zaista trebalo zapeti iz sve snage i po svaku cijenu izvršiti zadatok. To je itavom starješinskom kadru i svakom borcu brigade bilo jasno. Glavnina naše vojske s Vrhovnim štabom ne smije se na i u klopci. To ovog puta zavisi od nas, naše izdržljivosti i hrabrosti.

Sad kad obnavljam uspomene na ovaj događaj, nakon petnaest godina — ini mi se da je taj marš, koji je trajao jednu no i sjutradan do podne bio ustvari jedan beskona anjeliš. Elni je bio 1-vi bataljon. Svi ljudi nijesu mogli ovo izdržati. Pored ostalog zavisilo je i od fizi ke snage. Kad se uvidjelo da kompletne jedinice ne mogu savladati taj prostor, sli su oni koji su mogli, a drugi zaostajali. Kolona je bila sve tanja i duža, ali su ipak svi išli. Najteže je ostalo posljedne — kanjon Pive — silazak na mratinjski most s Pivske Planine. Puba je toliko strma, duboka i kamenita, da i najodmornijem ovjeku drh u noge, kad se niz nju spušta. Daleko je teže peti se uz stene pivskog Javorka. Kolona brigade se proreivala,

rastojanje u koloni se stalno pove avalo. Nije više bilo desetina, vodova, eta. Mjesto u koloni je jedino odgovaralo li noj snazi pojedinca. U kanjonu Pive bilo je toplo. Znoj je oblijevao borce a oružje i municija pritiskivali izmu ena tijela. Sigurno su i tog dana, kao i svakog drugog od po etka ofanzive avioni bombardovali, ali se ja više ne sje am aviona. Možda je i mnogo vremena prošlo od tada. No ipak sam ubijeden u to da me neko i odmah nakon Pete ofanzive pitao: Da li su nas tog dana avioni napadali u pokretu? ja mu ne bih znao kazati, a vjerujem ni drugi. Tog dana ta injenica nije imala takav zna aj, da bi je zapamtili.

Ali se ne mogu zaboraviti neobi ni gubici 3-eg bataljona u tom maršu. No u dok se umorna i pospana kolona spuštala uskom kamenitom stazom preko pivskih greda, uo se vrisak. Borac je zaspao i pao niz grede. uo se tup udar nisko u gredama. Ledena jeza tragi ne smrti rasanila je ostale. Nakon izvjesnog vremena borbe izme u sna i straha od ambisa san je ponovo pobijedio. uo se drugi vrisak, koji je potonuo u provaliju ispod kolone — i drugi borac je u snu napravio pogrešan korak i survao se niz litice. Ta stravi na opomenu je ponovo upozoravala na opasnost, ali i po tre i put san je pobijedio. Sre om, borac koji se survao s puta držao je konja za ular. Konj je stao na ivicu provalije, dok je on visio drže i se vrsto rukama za ular. Drugovi su mu pritekli u pomo i izvukli ga na put.

Ipak smo pobijedili teško e i stigli na vrijeme. Pošto ne pišem na osnovu dokumenata, nego na osnovu sje anja, ostavljam istori arima da utvrde. Meni se ini da je grupa »Anaker«, koja se kretala lijevom obalom Pive u pravcu Mratinja imala ogromnu prednost nad nama. Za njih je tako e taj zadatak imao veliki zna aj. Ali su oni išli p'pavo, oprezno, po nare enjima viših komandi, bez samoinicijative mla ih starješina. Zato je pobjeda pripala partizanskoj izdržljivosti, koja je bila nošena svjesnom samoinicijativom višeg i nižeg komandnog kadra i boraca.

Naši prvi djelovi od svega nekoliko desetina susreli su se s njema kim djelovima na prostoriji brljevskih katuna, potisnuli iznena ene Njemce i zauzeli katun. Me utim Njemci su ocijenili malobrojnost protivnika i protivjurišem potisnuli partizane. Za nas je glavno bilo dobiti u vremenu, jer se svakog momenta poja avala naša snaga novim borcima, koji su uspijevali da pristignu. Zbog toga je ubrzo postalo mogu e da se preduzme novi juriš i da se neprijatelj potisne duboko iza linija koje je dosegao, a to je na položaj iza sela Brljeva. Prolaz naših jedinica preko Pive i Mratinja bio je obezbije en.

IZNENA ENJE

Nakon prve borbe na Javorku (pivskom) ustalili smo položaje prema Njemcima. Oni su se utvrdili na kosi povrh sela Brljeva. Bio je kraj mjeseca maja i po etak juna. Vrijeme jako promjenljivo. Nijesmo znali emu da se radujemo. Ako je vedro — avijacija nas neprekidno napada, a kiše su bile neobično hladne ovdje između Volujaka i Durmitora, iji vrhovi ovih dana esto osvi u pod snijegom. Bez sumnje u ovom sluaju bilo je bolje kad je vedro, jer Njemci nijesu samo mitraljirali i bacali bombe iz aviona, nego i padobrane s hranom i municijom za svoje jedinice. Za sve ono što bi palo van njihovog položaja, vodili smo upornu borbu da nama pripadne u dio. Za svaki padobran pripremana je posebna taktika operacija, kako da se zaplijeni. Neki su usred dana s istog prostora pod zaštitom vatre s našeg položaja uzimani. Ponekad se ekao sumrak, da bi se bez žrtava došlo do dragocenog materijala.

Neobični su ti naši ljudi, prekaljeni ratnici. Poneseni vjerom u nužnost i opravdanost borbe i snagom mladosti — uvijek na u u sebi nove snage za podvige i optimizam za tumačenje i najbezizlaznijih situacija u naš prilog. U itavojoj toj tragici događaja oni na u i komi nog i smiju se od svega srca, pa tim i kod drugih stvaraju vedrije raspoloženje. Sego, zamjenik komesara 1-og bataljona, i Sefik, zamjenik komandanta su uvijek u prvom borbenom redu, a pored toga kao rukovodioci imaju mnogo obaveza. Ipak, kad su pričali kako se komandant Nedić ponašao kad su mu doveli zarobljenog Francuza, smijali su se toliko da, iako su naizmjenično pričali, jedva su stigli do kraja.

Francuz je, ne znaju i ni riječi našeg jezika, prestrašen, kao da će ga to spasti, samo ponavlja:

— Ja Francuz, ja Francuz ...

Nedim je baš ta injenica što je Francuz dovodila do bijesa.

— Ne udim se ja Njemcima, Italijanima... i onda je "redao nacije po Evropi do iznemoglosti... Ali ti Francuz, pa došao s njema kom puškom da me tjeraš po Pivi..."

Drugima je bilo smiješno što se Jovica toliko uzbudio pred tom injenicom da je u Hitlerovoj vojski bio i taj Francuz.

I pored svakodnevnih napada, sami nijesmo mogli odbaciti Njemce s položaja koje su vrsto držali. I s jedne i s druge strane ovdje se front pojava. Jedinice njemačke »Princ Eugen« divizije nastupaju iza grupe »Anaker«. Na naše položaje Pristižu četvrta crnogorska i Deseta hercegovačka brigada. Njemci su u jednom velikom našem napadu sa sve tri brigade

odba eni prema Vrbnici i Miloševi ima. Tim je postignut veliki uspjeh u ovako teškoj situaciji za naše jedinice. Potom dolazi do protivnapada od strane vrlo jakih neprijateljskih snaga. Mi vrsto držimo naše položaje, sve do nare enja da se povu emo kao posljednja jedinica. Naš pokret je usmjeren preko Mratinja i Vu eva pravcem opštег pokreta probijanja ka Sutješci, koji je Vrhovni štab ve odredio.

DVA SUSRETA

S Javorka smo krenuli preko Mratinja uz Vu evo. I druge jedinice su išle istim putem, pa je zbog toga dolazilo do zastoja. Avioni su bombardovali koriste i svaku provedricu, jer je tih dana padala kiša. Kraj puta je bilo leševa poginulih i umrlih od bolesti i iznemoglosti. Na Vu evu smo imali duži odmor. Druge jedinice su prolazile pored nas putem. U jednom momentu, kad su avioni napali kolone, posmatrali smo, kako se jedno preplašeno gove e svom snagom otima da pobegne djevojci koja ga je vodila. Ona je vrsto držala uzicu i, ska u i s njim po otvorenom prostoru, izlagala se kao cilj neprijateljskim avionima. Privukla nam je pažnju svojom hrabroš u i upornoš u. Kad je naišla pored nas, prepoznao je drug s kojim sam posmatrao i komentarisao prizor.

— Rekoh li ti pošteno da ne ideš s nama.

— Re e mi, ali ja po oh i ne kajem se, odgovori u prolazu, smiješe i se izmu ena djevojka.

To je bio njihov drugi susret. Prvi put su se vidjeli na Sinjajevini na po etku ofanzive. Bila je s podru ja Kolašina. Javila mu se kao rukovodiocu u bataljonu, da je primi u partizane. On je predosje ao što nas eka. Vidio je onako mladu i lijepu. Bilo mu je žao i po eo je da je odvra a šale i se:

— Ne znaš ti to, kako je teško biti partizan. Najbolje ti je kod svoje ku e. Ako bude opasno sklanja e se i drugi, skloni se i ti s njima. Najstrašnije je biti stalno u borbi, u pokretu, ratovati. I ja bih pobjegao da imam kud.

Slušala ga je ude i se, a potom otišla u drugu jedinicu, gdje su je primili.

udan je ovaj naš rat. Neprijatelj nema nikakvih obzira, niti poštuje ma kakve zakone ovje nosti. Cesto stavlja na indeks uništenja sve naše živo stanovništvo. Zato smo primorani da primamo i djecu u jedinice. Ti mali dje aci su nam bili od koristi. Oni su vršili svoje sitne i krupne dužnosti s osobitim pozrtvovanjem i hrabroš u. Neki su bili u komorama, neki kuriri, a neki, malo stariji i u bora kim jedinicama. Oni su brzo sazrijevali u surovim uslovima rata u prekaljene ratnike. Bio sam kritikovan baš odmah poslije Pete ofanzive što sam jednog

takvog primio u lanstvo Partije. Nikako nijesam mogao shvatiti da sam pogriješio. Jovica je bio ne samo iskusni borac, nego i politički delegat me u kuririma. Iako je imao svega petnaest godina za njega se moglo reći da je zreo ovjek, zreliji i pouzdaniji od mnogih koji su bili mnogo stariji od njega.

Sje am se i evuke, gluvonijemog radnika, omladinca iz Jajca, borca od prvih dana ustanka. Prošao je kao borac u strelja kom stroju Sedme brigade etvrte i Petu ofanzivu. Nije mi poznato ni iz literature, ni inače, da je gluvonijem ovjek mogao postati izvrstan ratnik u ma kakvom drugom ratu. Naš Cevuka je bio do tada izgradio svoju posebnu taktiku. On nikad i nigdje nije zaspao a da se prethodno ne zaveže kaišem za drugog borca. Na taj način se obezbjeđavao da ne ostane iza jedinice. Na položaju je morao da osmatra kako se ponaša neprijatelj, ali isto tako i budno da drži na oku svoje drugove lijevo i desno, da bi ustanovio kako se oni ponašaju. Na taj način je uvijek imao jasnu situaciju, pa ak i kad se radilo o napadima iz vazduha. Samo se jedanput prevario i to ga je skupo koštalo. Bili smo izišli iz svih obruba a Pete ofanzive na prostoriju isto ne Bosne. U jednom momentu Cevuka je video da su se svi njegovi drugovi srušili i pripili uz zemlju. Bacio se i on, smatrajući da su ih napali avioni. Me utim ovog puta se nije radilo o tom. Cevuki se otšrafila kragujeva ka bomba, pala s opasa a na kamen i upalila se. Za druge nije bilo moguće nosti da je uklone, niti da ga obavijeste. Trenuci su bili dugi do eksplozije. Cevuka je bio sav izranjavljen, ali ipak živ. Dugo nakon toga su ga nosili i lijevali njegovi drugovi, sve dok se nije ponovo vratio u jedinicu. Iako gluvonjem bio je izvrstan borac, krepak i vedar, a pored toga se dobro obavještavao o događajima i razumijevao u opštu situaciju.

KOŠUR

Preko Vučeva smo prešli pod dosta dobrom zaštitom oblaka i noći. Kad smo se počeli spuštati prema dolini Sutjeske razvedrilo se i otpetelo je esto nadljetanje i bombardovanje naših kolona. Zbog toga smo se kretali sporom. Put je bio prilično zakrenut raznim jedinicama, komorama, sanitetima. Jako pokriven velikim lisnatim šumama, neprijateljski avioni su ga dosta dobro gađali. Više od dvadeset dana strahovitog neprijateljskog pritiska iz vazduha i sa zemlje, neprekidni pokreti i glad, ostavili su teške tragove na nekim našim ljudima. Osjećali su se elementi demoralizacije. Demoralisani ljudi su na dva potpuno različita načina reagirali. Idući i nizi te lisnate, ogromne šume tog dana sam slušao psovke i upozorenja onima koji glasno govore ili okreću lice k nebuh. Jer, navodno, avija-

ti ari imaju prislušne sprave, kojima mogu da uju glasove sa zemlje, a svjetlosne reflekse ljudskih oiju mogu da vide kao odbleške ogledala. Ljudi koji su to govorili bili su uvjereni u ispravnost svojih upozorenja i maloumnost onih koji ih ne slušaju. Drugi su opet putem ložili vatre, da bi ispekli par ad konjetine koju su usput pribavljali na razne na ine, kao sledovanje ili od crknutih i poginulih konja. Dimovi tih vataru su obilježavali put naših kolona neprijateljskim avijati arima. Ti naši ljudi, koji su ih ložili, ostajali su gluvi i nijemi na sva upozorenja. Tifusne bolesnike bilo je potpuno iluzorno opominjati. Oni nijesu mogli shvatiti i osjetiti opasnost ni za sebe, ni za druge. Oni se nijesu ni eg bojali.

U jedinicama naše brigade i pored strahovitih napora i gubitaka koje smo preživjeli moral je o uvan. Jedinica je bila sposobna za pokrete i za izvršavanje daljih borbenih zadataka. Bosna je brdovita i siromašna, ali je Crna Gora još brdovitija i siromašnija. I zbog toga je ljudima lagnulo kad su stupili na tie Bosne, baš ovdje negdje na padinama Maglica, koje silaze Sutješci.

Usred tih strana i tih bombardovanja naišao sam na komesara Prve divizije druga Fi u Kljaji a. Bio je vedar kao i uvijek kad sam ga vi ao. Zaustavio me je i pitao o stanju u brigadi. Naro ito se interesovao za dvadesetak drugova iz Prve proleterske brigade, koji su još kod Fo e bili raspore eni, pretežno kao partiski i politi ki radnici, u našoj brigadi. I ovog puta kao i ranije raspitivao se za svakog pojedina no, a posebno kako su se snašli u novoj sredini i na rukovode im dužnostima. O tim drugovima ja sam mogao samo najpohvalnije da kažem 1 to je Fi u o ito radovalo.

Snažne su spone tog ratnog drugarstva. S nekim od tih drugova on ide iz Srbije, s drugima od Rudog. Skoro dvije godine dijelili su teško e i pobjede. Upoznao ih je i zavolio. Oni mi se da i mene više voli zbog njih. Kad je naišao fotograf Vrhovnog štaba, zaustavio ga je, zagrljio me i rekao mu da nas fotografiše. Zbog dejstva aviona morali smo se sklanjati, dok najzad fotograf nije uspio da napravi snimak.

U dolini Sutješke, nakon mnogih dana provedenih u kamenitim škrapama i divljim šumama, stali smo prvi put na par e plodne zemlje. No to nije bilo naro ito utješno, jer nas je tu ekao Njemac.

Kao da je predodre eno ovoj našoj Sedmoj krajiškoj brigadi da neposredno iz dugih i iscrpljuju ih marševa ulazi u teške borbe. Tako je bilo i ovog puta. Odmah nakon prelaska Sutješke dobili smo zadatak da napadnemo Košur. To je zaoobljena debela glavica na lijevoj strani Sutješke, a sad dobro utvr en njema ki položaj, s kojega se može vrlo efikasno tu i

jedini naš prolaz prema dolini Hravke i Lučkim Kolibama. Napadali smo Košur u više mahova, ali su naši napadi odbijani, kao i raniji i kasniji napadi svih naših jedinica na ovu kobnu debelu glavicu. I ni mi se da se nikad i nije s manje plana i organizacije napadao jedan jak neprijateljski položaj, kao ovaj. Imali smo nove gubitke. Osobito nam teško pada to što su šego i Šefik ranjeni i izbačeni iz stroja. Naredna dva dana držali smo položaje prema Košuru i obezbjevali prolaz našim jedinicama. To su bila dva dana neobično teških napada neprijatelja. Nijesmo smjeli dopustiti Njemcima ni stopu zemlje više da nam uzmu. Ustvari položaj naših jedinica na nekim djelovima bio je stari seoski put, a sad ustvari jedini naš prolaz. Tu pred Košurom za ta dva dana bilo je bezbroj juriša i protivjuriša na sektorima svih naših bataljona. Pored ostalog, Njemci su kišom tromblona zasipali naše položaje. Pritisak sa zemlje nadopunjavaju dejstvom avijacije. Prošlih dana smjenjivala se oblačina s provedricama, ali otkad smo sišli u dolinu Sutješke, potpuno se izvedriло. Avioni nas napadaju od zore do mrkog mraka, pa tako i noću. Trpimo velike gubitke. Brigadna bolnica se grđno povećala.

Jednog od tih dana u svitanje dobio sam zadatak, da sve bolnice i intendanture Prve divizije, Treće i Sedme krajишke brigade u jednoj koloni prebacim pored Košura u dolinu Hravke. Ništa neprijatnije od toga nije mi mogao staviti u zadatak onaj ko mi je to naredio. Unaprijed sam vidočio nepreglednu dugu kuživu metu njemačkim mitraljescima i artiljercima s Košura, a da i ne govorim o avijaciji. Jedan dio puta je zaklonjen šibljem, a onda se izlazi na istu livadu, koso nagnutu prema Košuru. To je već duže vremena njihova meta. Sve su tačno izmjerili. Vidočio sam ne jednom kad ga grupno bacaju, sve mine padaju na cilj. Sreća je što je izgleda zemlja meka i municija slaba, ni svaka petnaestna eksplodira. Doduše, ovoj koloni bolnica i komora dosta je i toliko. Uz neophodan dio stručnih kadrova i boraca tu se pored ranjenika i bolesnika nalazi sva nečistoća ovih jedinica. Sve se to jedva kreće i u normalnom pokretu. Ali izložiti ga kao metu i gledati kako neprijatelj kosi tu žalost, koja nije sposobna da se brani, niti da se skloni, bilo je teže od svega. A nije bilo drugog izlaza. Naredio sam intendantu Sedme brigade drugu Mirku da se prebaci na ivicu tu enog prostora i da prihvata djelove koji
^{us}piju da prođu. Mirka sam izabrao za ovaj zadatak, zato što sam ga poznavao kao disciplinovanog, inteligentnog i okretnog druga.

— Nemoj da idemo tuda. Sve će nam to Švabe razbiti¹ pobiti. Nego da idemo lijevo preko kose, pokrivenim terenom, odgovorio mi je Mirko.

Rekao sam mu da drugog prolaza nema, da su sve naše jedinice i komande otišle onuda, kuda smo i mi dobili zadatak da idemo i da se ništa ne poga amo, nego nek ide na izvršenje zadatka.

— Ja sam osmatrao taj teren i ini mi se da se može pro i. Uostalom, daj mi petnaestak minuta vremena da provjerim, odgovorio mi je.

Kolona je stajala na dosta otvorenom prostoru za napad iz vazduha i svaki minut je bio dragocjen. Ipak sam se odlučio da mu dopustim tih petnaest minuta da provjeri. Otišao je kao na krilima i na vrijeme se vratio zadovoljan svojim istraživanjem.

— Malo je krševito, ali' može, rekao je i pošao na elu kolone.

Skrenuli smo lijevo od puta preko krševitog i šumovitog terena, na kom nije bilo nikakve staze. Kolona bolnica i komora je bez gubitaka savladala taj put i dohvatala se visokih šuma na Milinkladi.

FRAGMENTI

Tek pred večerem sam se našao negdje u dolini Hravke s drugovima iz Sedme brigade. Oni su tog itavog dana vodili dramatične borbe s Njemcima. Stipe Bilan i Meka Jandrić su mi pričali o drskim i uzastopnim jurišima neprijatelja na naše položaje. Bili su neobično zadovoljni što su tog dana naše jedinice izvršile svoj teški i odgovorni zadatak.

— Drug Tito s Vrhovnim štabom bio je iza našeg položaja i znali smo ako popustimo da neće biti dobro, rekao je neko od njih.

— Spuštali su se pomoći u konopaca niz grede s lijevog boka, dodao je drugi.

Tanak zastor od krajnje iscrpenih boraca Sedme brigade, stajao je tog dana pred tvrdoglavim njemačkim jurišima kao gvozdena brana. Takvu upornost, izdržljivost i hrabrost moguće je shvatiti samo ako imaš pred očima Maku, Štipa i mnoge njima slične borce ove brigade.

Maka je robustan momak iz Janja. Ralo je u njegovim rukama bilo mala stvar dok je orao zemlju. A kad su zlikovali pogromi protiv srpskog stanovništva dosegli njegovo selo Trojice prihvatio je oružje. Bio je rumen u obrazima, punog i snažnog tijela. Smatrao je da je mitraljez takva stvar ica s kojom ovjek može da se igra kako hoće. Uvijek je bio dobro udan, vedar i nasmijan. Izuzetno se ljutio i galamio samo onda kad su ljudi oko njega krajnje spori, kad okljevaju i ne mogu

nešto da u ine. Tada bi Maka u inio to što drugi ne mogu i na njego vom licu bi zaigrao dobro udni osmjeh.

Stipe je stolarski radnik iz Jajca, predratni član Partije. S omladinom je politi ki radio naro ito u fiskulturnim organizacijama. Kroz taj rad omladinci su postajali politi ki napredni, a Stipe je o eli io svoje miši e, kao da je znao šta ga eka. Stihiju ustanka trebalo je da uzme Partija u svoje ruke i Stipe je poslan na teren me u ustani ku masu. U tim danima masovnih pokolja srpskog stanovništva od strane Pavelića i njegovih ustaša, nije baš bilo lako Hrvatima pojaviti se u ustani kćim srpskim selima. No Stipe je znao kuda vodi put stvaranja povjerenja masa prema komunistima. Ubrzo je ušao u sastav Solajine udarne desetine najhrabrijih. Ustanici Srbi su ga vidjeli ne jedanput na najopasnijim i najtežim mjestima. Postao je njihov Stipe, koji je me u njih smio do i i onda kad su, zavedeni od etnika, po eli da pucaju i nā Solaju.

Sad, u Petoj ofanzivi Stipe je komandir ete. On prvi nastupa i posljednji otstupa iz borbe. Nikad se mnogo ne žuri, a uvijek stigne na vrijeme. Za njega bi se moglo reći, kao i za Maku i mnoge druge, da ima mnogo sreće što je još uvijek živ.

Tim i takvim drugovima smo govorili da vode ra una o tom, da se nepotrebno ne izlažu pogibiji. No oni bi se na to nasmiješili i rekli, da bi za njih bila šteta koliko i za drugog i da bi se za njih odmah mogla naći dostojava zamjena. Takvo tumačenje je u cjelini bilo neispravno, ali je u njemu bilo istine. Narod koji se bori za slobodu u stanju je da iz svog krila neprekidno računa heroje.

Naša brigada od početka ofanzive stavlјana je u pod jednu, u pod drugu komandu. To je imalo loših posljedica, jer naše komande nijesu imale mogunosti da upoznaju jedinicu. Prekidan je kontinuitet u redovnom rasporedu opterećenja pokretima i akcijama. Pored toga, s pridatom jedinicom i pored sve savjesnosti nešto druga ije se postupa, nego s onom iz organskog sastava. Zbog toga je Stab Sedme brigade imao puno razloga da interveniše, kako bi se prekinula ovakva praksa. Pošto je naša brigada bila krajem utvrte ofanzive uključena u sastav Prve proleterske divizije, to smo smatrali da Stab Prve divizije treba ponovo da nas preuzme pod svoju stalnu komandu. Naš štab brigade je odlučio u dolini Hravke da ja idem na Luku Kolibe kod drugačije, komandanta Prve divizije i da mu iznesem našu želju i motive te želje. Pošao sam na konju izjutra uz Debelu Ravan. Krkljanje bitke nije se stišavalo ni u na svim stranama, ali od ranog jutra bitka je počela da bijesni svom žestinom. Partizanske snage su bile stisnute u izduženom džepu neprijatelja. Znao sam tjeskobu

našeg položaja ali me neprijatno iznenadilo, kad sam u bistem i vedrom jutru, penju i se lijevim padinama Hravke, kao na dohvati ruke, usred stena desne obale ugledao njemačku zastavu. Zastava se vijorila na nekom visokom drvetu, kao znak za avijaciju, da ih ne bi bombardovala. Cini mi se da na tom pravcu nije bilo nikakvih naših snaga i ni danas mi nije jasno zašto se nijesu spustili da nam presijeku put u dolini. Da li su to bili manji djelovi, koji nijesu smjeli da se upuste u takav poduhvat, ili su postupali samo po naređenjima pretostavljenih.

Od ranog jutra do mrklog mraka tog dana je avijacija masovno dejstvovala duž našeg puta i položaja oko tog puta. Bio sam, kao i drugi, već iznuren dugotrajnim naporima, gla i nesanicom. Izjahati na konju uz ovu kosu bilo je spasonosno, ali to je ubrzo postalo neuporedivo teže, nego i i pješke. Put je skoro itav otkriven i sve što se na njemu kreće pretstavlja dobar cilj njemačkim vazdušnim nišandžijama. Po tom putu vide im se tu i tamo i tragovi. Ubijeni ljudi i konji leže oko puta i putem. Rado bih se otarasio konja, vratio ga. Ili kad zviždi bomba bar se skinuo i legao po zemlji, ali ovom prilikom ni to ne mogu da u inim. Jedan komandant jaše pred mnom sasvim hladnokrvno, kao da ga Njemci kruškama ga aju. Ljutim se na njega, u sebi ga psujem što se tako ponaša. Ali ne mogu da mu mašta resem u tom smislu, ili što drugo u inim. Pomisli e: Vidi komesara kako se prepao.

Srećno smo izjahali na kosu i pozdravili se. Gore je bio jedan pojasi velike šume u kom je ovjek mogao malo da odahne, da odmori dušu i prenapregnute nerve. A ispred te šume pružalo se ogromno golo prostranstvo livada i pašnjaka Lučkih Koliba, opet sa svih strana oivi enih šumom.

Na domaku livada, skoro na ivici šume, našao sam druga Krsta. Gledao je oko sebe i na drveće oko njega. Kad sam mu prišao ispriao mi je i pokazao kako je malo as pala bomba u grupu partizana i raznijela im komade tijela i odijela okolo i po drveće. Krsto nije bio ranjen, ali mu je grčka bola nad tom slikom izmijenio izraz i ponašanje. Slika je bila zaista jeziva. Raskomadani udovi, razbijene i unakažene glave, ugljenisani i razderani dijelovi tijela. Najjezivije su djelovale krpe i komadi izbačeni na lisnate guste bukove grane okolo.

Drug Ko a se nalazio na položaju Prve proleterske brigade, na prednjoj ivici površi Lučkih Koliba. Duga akcija prostora nas je dijelio od njega. Odlučili smo se da idemo ivicom šume i da ponegdje skraćemo zaobilazne puteve. Oni se tog bistrog junskog dana nijesu skidali s komada izduženog neba, stisnutog me u planinama, koje je pokrivalo obojak zemlje po kom smo se kretali.

Sporo smo išli prema elu klina koji je probijao neprijateljske obrue. Smrt je svakog momenta lebdjela nad glavom. Cesto smo morali le i na zemlju i osluškivati reski cijuk bombi koje su padale, pitaju i se u sebi: Da nije to ona posljednja. No i pored toga, kako sam se približavao položaju naših elnih jedinica, lakše sam se osjeao. Sve manje je bilo onih prizora koji demoralisu: mrtvih, ranjenih, bespomoćnih i izgubljenih ljudi, ije patnje umnožavaju i tvoje sopstvene. Cini mi se da su se tako osjeali i drugi drugovi s kojima sam išao. Sve vrijeme smo nešto priali. Bilo je i smiješnog, jer je svaku pri u avijacija po nekoliko puta prekidala.

CIGARETE »MORAVA« NA ZELENGORI

Prva proleterska divizija je otvorila brešu kroz neprijateljski obrub i nastavila pokret prema Miljevini. Mi smo izišli iz kotla Hrvavke na Zelengoru. Bilo je više prostora, a i pritisak sa zemlje i iz vazduha kao da je nešto popustio. Duž pravca pokreta smjenjujemo se s drugim jedinicama. Iz pokreta ulazimo u borbu i iz borbe se priključamo i kreemo. Naši pokreti su postali užasno spori iako smo bacili teško naoružanje i kazane. Veliki broj jedinica ide istim putem. Danju avijacija i dalje masovno u estvuje i otežava nam kretanje. No i su bez mjesecine. U gustim šumama Zelengore ne vidi se prst pred okom, a putevi su kameniti i ružni. Uz to, ljudstvo je krajnje iscrpeno. Prve noći u pokretu s Lukićem Koliba, iako smo svu noć bili u pokretu, jedva ako smo prevalili nekoliko kilometara. Svaki pas bio je neki zastoj. Ljudi su postali nervozni, vikali jedni na druge, ali zastoje niko nije mogao otkloniti.

Valjda još u Pivi, uli smo da je došla jedna engleska vojna misija u Vrhovni štab na Zabljak. To nas je obradovalo, jer je značilo mijenjanje politika koga stava Zapadnih saveznika prema našem pokretu.

Tokom našeg pokreta preko Pive, Vučeva, Sutješke, već smo nekoliko puta vidjeli englesku misiju. Bili su košati, dugonogi i dobro opremljeni. Mnogo su se razlikovali od nas. Prolazeći i pored mjesta gdje su se zadržavali nailazili smo na ambalažu, staniol, Drazne konzerve. Govorili smo:

— Teško je nas shvatiti gospoda Englezi, dok im god te je konzervi.

Na Zelengori smo ih vidjeli u druk ijoj svjetlosti. Približili su nam se po spoljnem izgledu. Postali su nam ratni drugovi. Culi smo da je jedan poginuo i bilo nam ga je žao. Druge smo vidjeli kako u šumi traže od partizana da im pokažu trave koje se mogu jesti. Pokazivali su im: zeju travu, neku vrstu

djeteline, kisjelicu, srijemušu, mezgru bukove kore, neko ko-
rjenje i razne druge trave koje su korisne i bezopasne kao
hrana. Bilo je to pomalo smiješno. Ljudi, koje smo do ju e-
tretirali kao gospodu, sad s nama zajedno traže i jedu živu
travu.

— Ako, sad e nas bolje razumjeti, rekao je neko u koloni.

Oni e biti ponosni, što su bili is nama u najtežim danima
naše borbe. Ma s kakvim predrasudama da su došli, ovi ljudi
e nam kroz zajedni ka stradanja postati prijatelji.

— Pokaza emo im sve trave koje se mogu jesti.

Tu negdje na Zelengori susreo sam se s mojom ma-
ti nom jedinicom, 5-im bataljonom etvrte crnogorske brigade.
Iako je sastav bataljona mnogo izmijenjen, našao sam u njemu
puno svojih starih drugova. Radovao sam se što ih vidim
žive i spremne da podnesu i sve dalje napore koji nas ekaju.
Herojski su se borili na mnogim mjestima, a naro ito na pod-
ru ju Sutješke za prihvatz Sedme banijske divizije.

Stari moji drugovi rekli su mi da smo se na lošem mje-
stu sastali i da me nemaju im po astiti. Ipak su odnekud
izvadili pravu jugoslovensku »Moravu«. Negdje su je zaplijenili
od neprijatelja. »Morava« je zamirisala u planinskom vazduhu
Zelengore, a ja sam se me u mojim starih drugovima osjetio
kao kod ku e.

Još u decembru 1942 g. bio sam raspore en na dužnost
zamjenika komesara Sedme krajiške brigade, koja se tek tada
formirala iz teritorijalnih jedinica sa podru ja Jajca, Klju a i
Mrkonji a. Sve sam poduzeo što je bilo u mojoj mo i da ne
idem iz Petog bataljona. Ništa mi nije izgledalo dragocjenije
od prisustva poznatih mi likova, od tople rije i starih mojih
drugova s kojima sam rastao od djetinjstva, u io gimnaziju,
studirao u Beogradu, u estvuju i u politi koj borbi, i najzad
ratovao od prvih dana ustanka u Crnoj Gori. Smrt je svuda
ružna, strašna, odvratna, ali me u njima inilo mi se da bi
bila lakša.

Sad su mi jednako bliski i dragi moji drugovi Krajišnici,
kao i ovi od kojih sam se tako teško odvojio. Me u njima sam
našao drugove koji su mi vremenom nadoknadili one me u
kojima sam izrastao.

GDJE SE KRAJNOSTI DODIRUJU

Na Zelengori smo vodili borbe s Njemcima. Bili su pokolebani munjevitim udarom i probojem Prve divizije. To se o ito
vidjelo, jer su pokazali manje upornosti nego ranije. Prema
avijaciji smo potpuno nemo ni. ak nemamo nikakve volje ni

da trosimo municiju na nju. Iz iskustva nam se ini, da je to **uzalud**. S onima koji nam stoje na putu imamo još i snage i volje da se borimo. I pored svih užasa kroz koje smo prošli ovako prepolovljeni i iznurenici, sa uvali smo udarnu snagu. Ipak kod pojedinih drugova eš i su znakovi demoralizacije i ona se javlja kao ravnodušnost prema svemu.

Više ne lože vatre pretežno tifusari, nego i oni koji su »izgubili vezu s jedinicom«, pa idu za svoj raun. Nikakva upozorenja ni ubjeivanja ne važe za njih, kao da su gluvi. Tupo te gledaju i peku meso, naj eš e od poginulih i crknutih konja. Ne boje se da e se otrovati, niti se boje od avijacije koja neprekidno nadlije e, traži ciljeve i dejstvuje bombama i mitraljezima.

U našoj jedinici, tako e, kod pojedinaca ima pojava ravnodušnosti. Dvojica srednješkolaca do pred ofanzivu bili su lijepi, pametni i otresiti momci. Za jednog od njih znam da je rastao u imu nijoj porodici. Teško e koje je nametnula ofanziva nijesu mogli izdržati, valjda uslijed povoljnijih uslova života pod kojima su rasli i nedovoljne prekaljenosti. Uđeno su se iz dana u dan mijenjali. Od divnih mladi a koji su mnogo držali do svoje spoljašnosti, postali su najneuredniji borci u koloni. Jednom od njih bile su prsle pantalone i golo meso se duž itave nogavice vidjelo, a niko ga nije mogao nagovoriti da to zašije. Ostatke nekih tralja na nogama više su vukli za sobom, nego što su im služile kao obu a. Nijesu se umivali i na sve što se dešavalo oko njih gledali su ravnodušno. Izgledalo je da još jedino imaju nešto fizi ke snage da se kre u u koloni.

Bilo je jutro, brigada je išla u koloni po jedan kroz veliku i gustu šumu, koja je svojim lisnatim drveem pokrivala put. Suma je bila tolika i hladovina takva, da oko puta nije bilo trave. Mjesto nje tie su pokrivale debele naslage liša. Bila je tišina i uli su se meki koraci umornih partizana. Ni aviona nije bilo, ni huk bitke nije dopirao u ovu kotlinu pod zelenim krovom. Najedanput me trgao pucanj u koloni na pedesetak metara ispred mene. Požurio sam da vidim šta se desilo. Vidio sam kako partizani kundacima pušaka i rukama razgrliš e u udolici pored puta. Pravili su raku za svog druga, koji se malo as ubio, tu, na njihove o i. Rekli su mi da je kazao:

— Ja dalje ne mogu.

Potom je izšao iz kolone, prislonio se uz me u puta, neo ekivano izvadio pištolj i ubio se. Prethodnih dana govorio da se osje a jako umornim i iscrpenim, ali da ne e dopustiti da ga drugovi nose. Bio je dobar i hrabar drug. Niko nije shvatio šta pritom misli. Sad je svima jasno. Umoran i iscrpen nosio J-e druge na nosilima. Znao je kako je to užasno teško. Nije htio da ionako preoptere ene drugove još više optereti. Našao

je ovaj izlaz. Pitao sam se šta je u moralnim kategorijama to što je u inio i nijesam mogao na i odgovor, jer se u njegovom rješenju krajnosti dodiruju.

Neki drugi su druk ije postupali. Jedan naš teški ranjenik zaspao je vrsto drže i uzdu konja u svojim rukama. Naišli su od gladi izbezumljeni ljudi. Vješto su skinuli uzdu konju s glave, malo ga zaveli u stranu, zaklali ga, uzeli nešto mesa i izgubili se. Drugi su naišli, vidjeli zaspalog ranjenika, kako vrsto drži uzdu u rukama i nedaleko od njega raš ere enog konja. Probudili su ga rije imo:

— Druže, druže, je li ono bio tvoj konj.

Tog ovjeka u uslovima ofanzive ni sama smrt nije mogla probudit oporijim re imo.

Na odmorima no u tvrdo se spava pored vatre. Neko može i gladan, kad je premoren tvrdo da zaspi. Drugi opet ne mogu. Oni koji ne mogu da spavaju potstti u vatru i pri aju. Glad svrdla u stomaku. Crveni žar vatre i sam potsti e ljude da pri aju o hrani. Ta pri a još više poja ava osje aj gladi. Ljudi se obziru oko sebe, ali nema ništa što bi se dalo staviti na taj crveni žar i pojesti. Glad se osje a kao težak bol. Jednom od drugova dolazi u pamet da bi se mogli pojesti i opanci od sirove kože ispe eni na takvom žaru. No on ima samo ostatke nekakvih tralja, drugi nemaju ni to. Na jednom koji spava sa skoro novi opanci. Njega ina e znaju kao tvrdosana. Nakon kratkog dogovora, oprezno mu skidaju opanke i me u na žar. Koža se skuplja, zatim gr i, onda po inje da bubri i vri soko-vima. Prevr u tu zgr enu kožu po žaru da ne bi sagorela i kad se dovoljno spekla pojedu je. Time glad nije prestala, ali je bar malo utoljena.

Skoro e ve pun mjesec dana otkako traje Peta ofan-ziva i mi se nalazimo u izuzetno teškom položaju, u neupore-divo težem, nego ikad ranije. Neprijatelj je dovukao ogromne snage sa svih strana. Svi su skoro u položaju da zavide mr-tvima, zbog umora, gladi, nesanice. Gora i voda su raznijele s nas odijelo i obu u. Iza jednog probijenog obru a nailazimo na drugi, koji treba probijati. Nesahranjeni mrtvi drugovi i živi kosturi ostaju oko puta i obilježavaju ga. Živi mogu da vide danas šta ih sjutra eka. Teško naoružanje smo bacili, s municijom smo oskudni. Svaka druga vojna formacija bi se u takvoj situaciji raspala. Došlo bi do toga da se spasava ko kako može. Me utim naše jedinice se uporno drže. Naša vjera u pobjedu je fanati na. Ona nas održava i spasava. A tu vjeru svako-dnevno pothranjuje, drži i uva partiska organizacija. U našoj brigadi ona živi i radi uprkos svih neda a, upravo zato da bi

pobjedila neda e i one u nama i one oko nas. Rad partiske organizacije ispoljava se u samokontroli komunista, lanova Partije i ŠKOJ-a, i pružanju pomo i ostalim drugovima da izdrže. Partiska organizacija ne napušta ni svoj redovan organizacioni rad. U predahu bitke, dok se drugi odmaraju, komunisti partiskih elija i rukovodstava, sastaju se i rešavaju pitanja. Ti sastanci su kratki, esto onako »s nogu«, zato ih zovu »lete im sastancima«. Dnevni redovi tih sastanaka se ne zapisuju, ni diskusija na njima, ali oni se bave važnim pitanjima: vojni kim zadacima i njihovim izvršenjem, pitanjem ishrane, pravi nosti i raspodjeli dužnosti, brigom za ranjen ke. Držanje komunista po svim tim pitanjima je na najvidnijem mjestu sastanka, a onda o drugima.

ZAR IMA NEKO ZIV?

Izišli smo iz visokih pustih šuma Zelengore u Rataj. S one strane je Miljevina. Radost preživjelih je pomiješana sa strahom. Ova pitoma naselja su presje ena kolskim putem Fo a — Kalinovik. Kolski put služi neprijatelju, a ne nama. Mi se moramo boriti da ga što prije pre emo. Planine sa gustim nepreglednim šumama su naši prijatelji, ali i one su nam mnogo muke zadale baš svojom neprohodnoš u i pustoši. U njima smo pojeli konje do posljednjeg. Glad nam je postala neprijatelj ravan Njemicima.

U ovim selima žive siromašni ljudi, koji su još više osiromašili tokom dvije godine rata. Mnoge vojske su tada prolazile i snabdijevale se kod njih. Naša vojska je do te mjere iscrpena i gladna, da se za nju postavlja pitanje opstanka. Moramo nabaviti nešto hrane. Nijesmo zaboravili na naše dugo izgra ivane principe u pitanju odnosa prema narodu u vezi snabdijevanja hranom. Kako sad pomiriti realnu situaciju s tim principima. Koridor kroz koji emo pro i preko sela je neobi no uzak, cio u domenu neprijateljske pješadijske vatre, kako iz pravca Fo e, tako i iz pravca Kal novika. Da bi riješili situaciju drug iz višeg rukovodstva prenosi nam stav:

— Vojska se mora nahraniti. Mi smo u izuzetnoj situaciji. Zato moramo izuzetno i postupiti. Ako ne može druk ije uzmite i posljednju kravu. Seljak je kod ku e, ljeto je, ne e on dozvoliti da mu djeca pomru od gladi.

Tako teške rije i sam prvi put uo u dvije godine partizanskog rata. Mu no se bilo složiti s njima, ali drugog izlaza Rije bilo.

Stanovništvo ku a u koje smo došli srelo nas je prestrašenim i sažaljivim pogledima, kao nekoga ko se vra a iz mr I tvih. Pitali su i nas i sebe, kako je to mogu e da je iko živ

izisao iz pakla bitke koja traje ve mjesec dana. A to što je izislo nijesu bile razbijene grupice i pojedinci, nego itava dobro organizovana vojska, koja je u naletu pred njihovim oima, tu, u Rataju i Miljevini, razbila neprijateljski obro, potisnula ustranu Švabe i omogu ila sebi prolaz. Seljaci Miljevine su od po etka ofanzive gledali svojim oima ogromne neprijateljske motorizovane i pješa ke kolone, koje su se kretale drumom i nestajale u brdimu. Gledali su mase aviona koje su kao rijeka sa sarajevskog aerodroma jurile preko njihovih sela. Zemlja je danima i nedjeljama drhtala od neprekidne jeke eksplozija i huka bitke. Zaista je bilo realno pretpostaviti da e otuda malo ko živu glavu iznijeti, pa je i u enje ovih ljudi opravdano.

U Rataju se štab naše brigade smjestio u veliku kamenu ku u. Intendantura nam priprema za ve eru pe eno ov je meso. Najzad dugo o ekvani zalogaj ljudske hrane. Stab Prve divizije, Ko a i Fi o su nam gosti na ve eri. Izisli su živi i zdravi iz Zelengore. Šale i se kažu nam da smo ih lijepo po astili, samo da je to malo. Slijedežemo ramenima, jer više nema, a ono što je bilo pošteno smo podijelili.

Naša brigada je dobila zadatak da se postavi na pravcu prema Kalinovku, s tim da uva prolaz drugim jedinicama, koje su nastupale iz Zelengore. Kamenite uke Rataja i Miljevine, koje dominiraju kolskim putem iz pravca Kalinovika, su gole. Dva dana smo na tim položajima. Trp'mo strahovit pritisak Njemaca, jer su valjda svjesni da im je to posljednja šansa da nam pres jeku put. Avijacija bjesomu no bombarduje naše položaje. Ponovo trpimo velike gubitke, naro ito od bombardovanja. Vrijeme je vedro. Junski dan je beskona no dug. Zalud pogledaš u sunce, ono se tako sporo spušta zapadu, kao da je stalo u mjestu. Naši ljudi su stekli iskustvo da se od avijacije najbolje može zaštititi približavanjem što bliže neprijateljskim položajima. No ima i takvih terena gdje to nije mogu e. Golu, oblu i ušiljenu glavicu pored ceste, koju držimo cito dan bombarduje eskadrila za eskadrilom. Kamen ljuto ci ju e. Ono malo zemlje diže se u prašinu. Kad se gusti dim eksplozije i prašine slegne, vidiš nastavljanje bitke istom žestinom.

U toj strahovitoj vatri od bombardovanja jedan mališan — borac, skupio se i napregao slabašno tijelo kao zapeti luk. Neko ga je upitao zašto se tako stiskao i napregao. Odgovorio je:

— Ako me pogodi, da otsko i.

Mladi život se borio za opstanak svim što je realno, a onda se volja za životom latila nerealnog, naivnog. Svejedno, mladi u je ostalo samo to da zategne miši e, kako bi avionska bomba otsko ila od njega. Nije ni pomislio da napusti golu

uku, koju je branio sa svojim drugovima. Tu odmah iza njegovih le-a nalazi se most na Bistrici preko koga prelaze partizanske kolone no u i danju neprekidno.

Taj most je u zoni neprijateljske vatre. Situacija na njemu i oko njega je jeziva. Mrtvih ljudi i konja ima u vodi i oko mosta. Jedan konj je zaglavio noge u drveni pod mosta i ostao na njemu. Svapski mitraljezi su ga dokusurili, a gladni ljudi kako nailaze režu po par-e mesa. Dok to rade meta su neprijatelju, ali teško je pro-i, a ne uzeti par-e mesa. Uskoro na mostu nije više mrtav konj, nego njegov kostur.

I pored sveg krkljanca u kom se nalazimo primje ujemo da mnoge eskadrile iz pravca Sarajeva prelije u preko nas i istresaju svoje tovare tamo negdje na podruju Sutjeske. Potmula jeka para Zelengorom i stiže do nas. Znali smo da se to legendarni heroj Sava Kovačević bori za ranjenike. I pored sve težine situacije u kojoj se i sami nalazimo saosjeamo još s daleko težim položajem Treće divizije i naših ranjenih ešelona.

9

Tu negdje na podruju Miljevine, me u mnogima ranjen je i dr Moni Levi, referent saniteta Sedme krajiske brigade. Jedna od onih malih bombi za žive ciljeve pala je ispred njega, izranjavila ga po cijelom tijelu i povrijedila mu oba oka. Vodili su ga sa zavezanim oima. On i svi ostali su mislili da je s njegovim vidom svršeno. Dr Levija smo svi voljeli i cijenili, ali malo je ko imao hrabrosti da mu prije i porazgovara s njim. Nijesmo imali utješne riječi da mu je kažemo. Znali smo mu životni istorijat. Im je završio medicinski fakultet otišao je na dugogodišnju robiju, kao komunist. Promijenio je mnoge kaznione, ostao tamo desetak godina i uoči rata izšao na slobodu. U partizanima, na prostranim livadama zaboravio bi se i šetao s rukama prekrštenim kao da su okovi na njima — tri koraka naprijed i tri natrag. Bilo nam je jasno da se to Levi šeta okovan po samici. Ratni napor za izmu enog robijaša bili su dvostruko teži, a sad i ovi da izgubi. Sta mu se moglo teže desiti nakon svega zla koje je preživeo? Zar ne bi bila lažna svaka utješna riječ koja bi se rekla tom ovjeku? — inilo nam se tada.

KROZ POSLJEDNJI OBRU

Dosta brzo smo napredovali prema pruzi Višegrad — Sarajevo, sve manje napadani od neprijatelja. Avijacija je neprekidno pratila naš pokret, ali je njena aktivnost nešto manjeg obima. Iako smo prema pruzi išli kroz naseljene krajeve.

uspjeli smo samo djelimi no da riješimo pitanje snabdijevanja jed nica hranom. Jelo se oskudno i opet samo meso. Situacija nam nije bila jasna i smatrali smo da je ofanziva još u toku i da smo osobitih teško a imati na komunikacijama Sarajevo — Višegrad. Proklinjali smo puteve i pruge i inilo nam se da su ih zli duhovi gradili. Veliku opasnost nagovijestila nam je avijacija, kad smo stigli na brda više Pra e. Dugo su nas i teško bombardovali.

Od Štaba Prve divizije, u iji sastav smo se ponovo uključili, dobili smo zadatku da kao elna kolona izvršmo proboj preko ceste i pruge. Treći i 4-ti bataljon vodili su jaku borbu na cesti. Treći em je pošlo za rukom da zaplijeni nekoliko kamiona i nešto oružja i municije. Vozila su bila zapaljena na licu mjesta, a oružje i municija su nam dobro došli. Osiguranja su vodila borbu lijevo i desno, dok se glavnina prebacivala preko pruge i ceste. Stajao sam duže na cesti dok je kolona preko nje prelazila. Ma koliko umorni i iznurenim partizani neobično brzo prelaze ceste, prosto ti se ini da je ne dodiruju, kao da je žarom posuta. Uđeno mi je bilo zašto ljudi žure da što prije pređu i kad se nalaze na elu kolone, jer ako se radi o otsjecanju, onda je lakše ostati s glavninom, nego u sastavu manjih djelova biti na drugoj strani.

Među partizanima Sedme brigade našlo se i takvih koji su nakon više od mjesec dana najvećih teškoća i našli u sebi snage da uz strme strane s puta iznose svoje drugove teške ranjenike na plećima. Jednog od tih sam upamatio. To je bio Dušan Popržen. Gledajući ga kako sam na leđima nosi ovjeku teškog koliko i on mislio sam: nije fraza ono što esto govorimo — da nema sile koja nas može uništiti. Dušanu Poprženu i drugim niko nije narečao da ine to što su inili.

Naša akcija na pruzi je uspjela. Pruga je razrušena i blindirani vozovi, koji su došli da intervenišu, ne pretstavljavaju veliku opasnost za prelazak naše vojske. Doduše to smo platili novim gubicima. Poginuo nam je Nikola Vještica, komesar ete iz Pljeve, prvi Solajin borac. Njegovo oružje donijeli su drugovi i predali njegovom maloljetnom bratu, koji je bio u našoj brigadi. Poginuo je i popularni komandir ete Žura Zrilić iz Sokolova, koji je doveden u juna kada vodio svoju etu.

Sa kolskog puta Višegrad — Sokolac izviješteni smo od naših prethodnika, da na tom putu nema neprijateljskih snaga. Ipak smo poslali jače zasjede i prema Sokolcu i prema Višegradi. Zasjeda prema Višegradi imala je više sreća. Naišli su domobranci kamioni sa svježim hlebom, koji je pečen u Višegradi i vožen za snabdijevanje garnizona u Sokolcu. Dragocjenijeg plijena nije moglo biti. To je valjda prvi hleb koji su partizani očima vidjeli od početka neprijateljske ofanzive. Bilo

- ga je dosta i oni koji su ga zarobili smatrali su da mogu nešto više da se po aste. Zbog toga je kasnije bilo raznih nezgoda ; za njih.

U istim kamionima na ena je i pošta. Partizani su napunili džepove domobranskim pismima. Od ku a im je pisala rodbina o svojim sitnim svakodnevnim brigama. Našim ratnicima bio je smiješan jezik tih pisama i te sitne ljudske brige. Najgrublja stvarnost u kojoj su se nalazili ve dugo vremena, pomjerila je naše shvatanje daleko od obi nog. Osobito su bila smiješna ljubavna prenemaganja u nekim pismima. Bilo mi je jasno što su se partizani smijali tim pismima.

Prije rata sam volio da itam romane. Katkad nijesam mogao ispustiti knjigu iz ruke dok je ne pro itam. Za vrijeme rata bilo je, iako rijetko, i takvih prilika da na em negdje knjigu o kojoj sam slušao. Uzimao sam je i dugo nosio do stvaranja povoljnijih uslova da bih je mogao itati. Takvi uslovi su nastajali, ali za udo knjiga mi je ubrzo postajala dosadna.

inilo mi se da svi pisci pišu dosadno, preopširno. Sukobi su bili blijedi i slabi, problemi sitni. Takvu knjigu sam ostavljaо nedo itanu, s tim što sam u drugoj prilici uzimao drugu. Ali inilo mi se da su sve jednako dosadne i zato sam ih ostavljaо sve nedo itane*. Najzad sam sebi odgonetnuo ovo raspoloženje prema knjigama i piscima. Ljudske tragedije, koje svakodnevno gledaš sopstvenim oima, živiš s njima i u njima, i dinamika doga aja u kojima si, zasjenjuju ti to što je ovjek uzimaju i iz života i mašte mogao prenijeti na papir.

Iako nas neprijatelj nije ostavio na miru, izvanredna manevarska prostorija isto ne Bosne pružila nam je mogu nosti da prihvatomamo borbe samo pod za nas povoljnijim uslovima.

- Isto na Bosna bila je ratom prili no opustošena, ali nas je i nahranila iako je to bilo prili no teško. Strah od gladi je djelovalo kod mnogih i onda kad su se fizi ki zasitili. Bilo je i onih koji su u tom otišli vrlo daleko. Do e ti u jedinicu i moli da mu se da nešto hrane. Davali smo i ne sje aju i se o emu se radi. Upravo, pretpostavlja i da je naša brigada u povolnjem položaju, zato što smo na ovu prostoriju izbili kao elo kolone.

U nekom glasina kom selu došla su jednog dana trojica boraca i molili.

— Druže, etiri dana nijesmo ništa jeli...

Naredio sam ekonomu da im odmah da hranu. Na to se jedan naš kurir šeretski smijao, namigovao mi i pokazivao neprimjetno na njihove prili no velike ruksake. Zaista je bilo sumnjivo. Rekao sam im da skinu ruksake. Nakon okljevanja skinuli su. Njihovi ruksaci su zaista bili preoptere eni hranom.

Bilo je svega: i hljeba i sira i pekmeza i mesa i brašna i to u svakog pozamašne koli ine. Objasnili su da ih nije prošao strah od gladi. Nesumnjivo to je mogao biti jedini razlog.

NESHVATLJIVA VITALNOST

Dvojicu Janjana, Miroljuba Sakana, komandira ete, i Vasa Marjanovića, vođu teškog mitraljeza — zatekla je Peta ofanziva u Centralnoj bolnici u Pivi. Obojici je bila amputirana po jedna nogu iznad koljena. Rane su im bile zalihe ene, ali su kao teški invalidi ostali u bolnici. Nakon katastrofe koju je preživjela Tte-a divizija na Sutjesci, ova dvojica su nastavili put za nama na po jednoj nozi. Iskusni ratnici su se vještoto provla ili kroz njema ke položaje. Hranili su se svim onim što se u pustim planinama moglo naći i poslužiti za ishranu. Neumorno se kreću i pregazili su sve vode i gore i stigli svoju Sedmu krajišku brigadu u isto noć Bosni.

Prvi put, nakon ofanzive, vidio sam ih u jednom selu gdje su bile dobro rodile trešnje. Obojica su se bili visoko popeli na jedno drvo s drugim zdravim partizanima i brali trešnje. Sišli su da se pozdravimo. Na naše uenje što da se oni, tako teški invalidi, penju po drveću kad im drugi mogu ubrati trešanja, odgovorili su:

— Najslaće je kad sam sebi ubereš, a to je sad za nas sitnica. Kad smo mi mogli iz Pive dovedi do i i to kroz Njemce, šta je to onda popeti se na trešnju.

Radomir Šepanović je u Sedmu brigadu došao iz Prve proleterske na dužnost zamjenika komesara ete. Bio je mlađ, poletan, snažan i lijep. Sve zadatke je primao sa smiješkom na usnama i ništa mu nije bilo teško. U borbama oko Brinja baca ka mina je pala u njegovoj neposrednoj blizini i izravnila mu itavo tijelo. Rane ispod grudnog koša bile su tolike i takve da se inilo da mu se jetra vidi. Svi su mislili da su to smrtonosne rane od kojih se ne može preživjeti. Odnijeli smo ga u Centralnu bolnicu, više radi oduživanja posljednjeg duga prema drugu, nego da ga spasimo. Međutim, Radomir se jednog dana pojavio me u nama u isto noć Bosni. Bio je drugi ovjek. Na njegovom licu nije više bilo mlađala kog rumenila. Pričao nam je o tragediji naših ranjenika na Sutjesci, o svojim patnjama, dok je uspio da sa nezalije enim ranama prete toliki prostor koji je kontrolisao neprijatelj. Najzad je raskopao bluzu ispod koje su se ukazali mnogi zavoji od zelenog lišća bokvice zakoreli od krvi još nezaraslih rana.

I drugi njemu slični su nas pristizali. Takva vitalnost koja pobije uje nemoguće nije bila samo izraz snage i borbe za život. Valjda je bila odlučujuća a ratni ka prekaljenost i volja za na-

stavljanje borbe, kako bi se ostvarili ideali za koje smo se borili.

Ubrzo nakon prelaska u isto nu Bosnu jednog dana dobili smo Naredbu, koju je svojom rukom napisao drug Tito. U Naredbi je stajalo da se Sedma krajiška brigada po svom držanju i hrabrosti pokazala dostoјnom da definitivno uđe u sastav Prve proleterske divizije, kao treća brigada te divizije.

Veće priznanje se nije moglo dati. Preživjeli borci su bili ponosni na odluku Vrhovnog komandanta. Oni nijesu iznevjerili svog prvog komandanta, legendarnog Solaju. Imali su u rukama svjedočanstvo da su se pokazali na svim poljima dostoјni najboljih boraca i njihove jedinice dostoјne najboljih naših jedinica. Taj ispit je položen u najtežem periodu naše borbe na život i smrt. Mogli su se s ponosom vratiti svojoj Krajini, koja ih je poslala daleko od svojih kuća da se bore za slobodu. Na tom stravnom putu mnogi su ostavili svoje kosti, ali su pobijedili neprijatelja, da bi naši narodi mogli živjeti u slobodi. Među njima su pali mnogi đeveti junaci, rukovodioči jedinica od Ustanka: Nikola Vještica, Božo Roljić, Pavle Đeđer, Žura Zrilić, Milan Stupar, Mile Kecman, Tomi, Miljuš, Oli, Kospić, Javorović i mnogi drugi.

Mijuško SIBALIC

P E S E T A H E R C E G O V A K A

ovla e i se uo i Pete ofanzive iz revira Nivesinja, prema Ulogu i emernom, Deseta hercegova ka brigada, sa svojih šest bataljona, baterijom topova i Omladinskom etom — svega oko 1.240 ljudi, po eli je svoj borbeni put u vidu kruga da bi se na koncu ofanzive ponovo vratila tamo odakle je i pošla.

ODBRANA OTSEKA RAVNO

13 maj. Dolaze i preko Zelengore, Vu eva, Mratinja (iz Mratinja je brigada krenula 12 maja) i Plužina, smenjujemo delove Prve dalmatinske brigade na otsek Ravno. Glavnina ove brigade ranije je pošla preko sela Brezne ka Nikši u. Naš je osnovni zadatak da zatvorimo pravac Gacko — Ravno — Goransko. Obren Ivkovi¹ odmah kreće ka Goranskom. Da li će tu ostati ili ide dalje — ne znamo. Valjda je nekom povedeno osmatranje pravaca preko planine Golije koja nas razdvaja od nikši kog otseka i naših snaga na njemu.

Ovde smo samo sa etiri bataljona. Naši 1-vi i 5-ti bataljoni, koji su ostali u Suhoj i Vrbnici, na zatvaranju pravca Sutjeske prema Fo i i od Lelije i Konjskih Voda ka Zelengori, dobili su nare enje da krenu za nikši ki otsek, preko Pivske Planine i Javorka.

16 maj. Pošto nam je ju e stigao 4 bataljon, brigada je posela 2 bataljonom Knez-Strane i Ku etine, 3- im šumu južno,

¹ Obren Ivkovi , zamenik komandanta Prve dalmatinske brigade.^

do Sejtan-Kule, a 4 bataljonom Hadži a Poljanu — Javoroy "Vrh i Zmijski Krš, pripremaju i se za odlu an napad na etiike. Patrole izvi aju široko na krilima, prema Izgorima i Kazancima, uz ja e frontalno obezbe enje prema Ledenuku i Trešteniku. Naš 6 bataljon je po nare enju štaba divizije upuen pre dva dana ka Nikši u, u sastav grupe ostalih naših bataljona na tome otseku.

Podataka o široj situaciji nemamo. Isto tako, nemamo ni sa kim veze ni levo ni desno. Ose amo se usamljenim. Zato šire izvi amo i vrš e se i uže obezbe ujemo. Sva naša rezerva su baterija topova, Omladinska eta i kuriri.

Pokušaji da dublje izvi amo ja im delovima nisu uspeli. etni ke grupe su tako budne i guste da smo se radije odlu ivali slati pojedine obaveštajce ka Ulogu, Nevesinju, Gacku i Planoj.

Sva naša nastojanja da se ukopamo u osnovi su propala. Doduše, u celoj brigadi imamo valjda svega desetak ašov i a i možda još toliko pijuk-sekirica. Sa zidanim i otvorenim nat površinskim bunkerima ide nešto bolje, mada su oni uo ljavici, j

17 maj. Otkako smo došli na Ravno preganjamo se i vodimo gotovo neprekidne borbe sa etnicima. I to svaki dan, as danju, as no u. Njihov broj je ozbiljno porastao. Pre neki dan bilo ih je preko 1.000. Naknadno su im stigla i znatna ojaanja. To nas još više iznurava. Nikad sna kako treba. Niti : popariti odelo kako valja. A u ovo doba vaši su ve a opasnost od etnika. Tifus još nemilice hara u vojsci i na terenu. Partizansku burad uvamo kao i topove. Ona su nas spasla; imali 1 smo vrlo malo obolelih.

etnike nije teško poterati. Ali se ne daju baš lako opkoliti. im ih prestanemo goniti evo ih opet, pripucavaju iza le a. I No as smo ih razbili na Ledenuku i Trešteniku, gone i ih preko sela Lipnika i Jasenika. Uve e su se ponovo za nama vratili. Gonili smo ih pre toga u dva maha ak preko Ponikava i Samobora. Upadali smo i u Avtovac, ali badava. Pošto se vra timo na stare položaje, eto i njih nazad.

18 maj. No as smo naprazno napali Ledenuk i Treštenik. 1 etnika je nekud nestalo. udnovato?

Rešili smo da glavne snage odbrane ipak pomerimo napred. Drugi bataljon prelazi na Mramor sa etom na Orlovcu, 3- i na Treštenik, a 4-ti na Ledenuk i Jablanov Dol. Prednji delovi su u zasedi na Vu joj Jami i Koviocu.

Uve e su stigla dva izveštaja, jedan iz Izgora, a drugi iz Duli a, da su se pojavili Nemci sa motorizacijom u Planoj

i Nevesinju. To nas nije baš zabrinulo niti uz nemirilo. Ne zato što su možda i donosioci bili nedovoljno pouzdani, već valjda više zato što smo navikli da se u zadnje vreme uvek neko oko nas mota i obleće. A u ovom našem ratu i tako se vrlo esto malo vodilo računa ko je tamo i ko se sve kreće dalje od nas. Navikli smo odavno da se savršeno mirno odmaramo i isto tako ratujemo u uslovima neprekidnog okruženja. A da li se u ovim prilikama uopšte zna ko je okružen, a ko okružuje? Naredi se jednostavno da probiješ, da zauzmeš ili uništiš, pa ma kako i koliko bio snažan i mnogobrojan protivnik. I uvek se ide sa verom u uspeh. I redovno pobe ujemo.

19 maj. Ovo je prvo prepodne da na frontu vlada relativna tišina, bez manevrovanja i pucnjave. Uye se samo lakša borba prema Avtovcu. Kakva retkost! Valjda pred novu buru.

Etnici su još od sinočine nekud nestali. Ah, ti etnici. Ima li od njih igde gore vojske? Ništa od njih ne možeš zapleniti do koju vašku, praznu torbu i pušku ili pocepane opanke. A i tekako nam znaju potrošiti municiju. Istina, imamo je dosta u zalihi. Samo u komori brigade — 12 tovara. I bataljoni imaju bar po 1—2 tovara. Fišeklje boraca su usto pune. Ima ih koji nose i po 5—6 bombi. Ali municiju valja uvek štedeti. Pre svega sada, kad je imamo dovoljno. Zapleniti u prošeku bar onoliko koliko se potroši, nepromenljiva je deviza naše borbe.

Posle podne pojavili su se iznenada Nemci. Potisnuvši lako naše zasede sa Vučje Jame, a nešto posle i sa Kovioca, Nemci su odmah produžili energiju napad na Treštenik i Ledenik. Naši iznenađeni bataljoni prihvatali su borbu, ali ne do kraja. U sumrak su Nemci izvršili opšti juriš i odbacili naše snage. Najpre sa Ledenika, zatim sa Treštenika i Mramora. Ali su ovaj uspeh platili mnogim žrtvama. Valjda su nas zato i onako malo i mlijavo gonili.

Jedinice javljaju da je na drumovima u Gata kom Polju osmotren gust automobilski saobraćaj u oba pravca. Italijanske »Savoje« ešte nas prele u, ali ne otvaraju vatu.

Zbog neizvesne situacije odlučujemo se da ove noći izvučemo 3 bataljona u rezervu — us. Lisinu; 2 bataljona da posedne front prema selu Krivom Dolu, od Kućetina do Šejtan-Kule, sa etonom na Orlovcu; 4 bataljona da preuzme i deo fronta 3-eg, brane i se na taj način na liniji kolibe Hadžića i Poljane — Javorov Vrh, sa osiguranjem na Zmijskom Kršu. Izviđamo dublje ka Izgorima i preko Vučje Bare.

Uveče, ponovo sa terena dobijamo jedan pa drugi izveštaj da su Nemci stigli u Kifino Selo, Gacko i Planu. Etnici su se razbežali. Njihov se front raspao. Neke od njih Nemci su pri-

tvorili. Ne razumemo postupak Nemaca prema etnicima. Do ju e su to bili vrsti saveznici.²

Od Šegrt³ smo dobili obaveštenje da je grupa naših bataljona stigla kod Nikšića. Smenili su delove Druge proleterske brigade i organizuju odbranu pravca Nikšić — Javorak — Brezna — Župa Pivska. Peti bataljon je u rejonu Gornjeg Polja — na M. Brezoviku i Virovštaku; 1-vi bataljon je na Šišmanu i Pišteti, a tek pristigli 6-ti poseda za odbranu rejon Lipova Ravan — Jasenovo Polje, zatvaraju i klanac Surdup.

Nerado smo primili ovu vest. Na Ravnom, prema tome, ostajemo samo sa tri bataljona, Omladinskom etom i baterijom topova. Vidimo da e brigada ostati pocepana za ovaj period. Podeljena je ak ravnomerno, »da ne kriva ni tamo ni amo«. Cini nam se da bi bila korisnija obratna odluka — da se vratio Šegrt k nama. Cemu ovo cepanje na takvom otstojanju? Naravno, nismo to predložili. Nemaju i pojma šta se drugde događa, takav predlog bio bi i neumesan, možda shvaen i kao malodušnost, a takvi nismo.

20 maj. Zorom Nemci otpo inju napad jakim snagama. Ovog puta i snažno podržani artiljerijom. Napadaju u više talasa, gustim strojevima. Ima ih 2—3 puta više od nas. Posle uporne borbe koja je trajala itavo prepodne, potisнуvši pretvodno naše borbeno osiguranje, Nemci su najzad podišli Hadži a Poljani i Ku etinama. Pokušaj Nemaca pred no da ju rišem zauzmu Hadži a Poljanu i Ku etine nije uspeo. Svojski

U se branili 2 i 4 bataljon. Na Javorov Vrh bili su Nemci delimi no isko ili, ali ih je 4 bataljon zbacio u protivnapadu. Ovaj njihov neuspeh povukao je i ostale delove nazad, te su Nemci konačno morali da otstupe u neredu, zano ivši na liniji Mramor — Treštenik — Ledenik. Na bojištu je ostalo više mrtvih Nemaca. Naročito na otseku Krivi Do i Javorov Vrh, gde je teren pretežno ist, sa malo zaklona i gde smo na vreme zgusnuli unakrsnu vatru.

Ostavljuju i ja e borbeno osiguranje prema neprijatelju, naši su bataljoni zano ili na starim položajima Ku etine — Javorov Vrh. Treći bataljon je još u rezervi, baterije topova na Sejtan-Kuli, a brigadna bolnica i Omladinska eta u selu Osojni.

² Prepostavljaju i da e se ipri eventualnom savezni kom desantu na jadransku obalu etnici pridružiti Saveznicima, Hitler je po etkom 1943 doneo odluku da se etnici razoružaju, o čemu je izvešten i Mussolini 15. maja iste godine. — Prim. red.

³ Vlado Šegrt, komandant Desete brigade, neposredno je rukovodio grupom bataljona Desete brigade kod Nikšića

Za uđo, mada su znatno nadmo niji, Nemci ne preduzimaju obuhvat, već uglavnom lupaju frontalno, duž puta Avtovac — Ravno. Predveđe, pošto se bila uklinila njihova glavnina u Hadži a Poljane, ukazala se vrlo povoljna prilika da ih odlučno napadnemo, možda i uništimo. Međutim, nismo se usudili da rizikujemo. Za uništenje tolike grupe trebalo je više snage i vremena, ak i pošto bismo ih okružili. Ili, bar da je bojište dalje od druma. Avtovac je bio udaljen svega 10—12 km, a podaci o neprijatelju u dubini veoma nejasni, te bi nas mogu na brza ojačanja pešadije i tenkova sa te strane mogla dovesti u veću nepriliku.

Iz štaba divizije nam skreću pažnju da svestrano izvijamo i hitno javljamo novosti. Sumnjuju da su ispred nas Nemci. Više veruju da su to domobrani ili ustaše. Udi nas ovo nepoverenje. Dosada tako što nije se dogodilo. Pišemo nov detaljan izveštaj o situaciji kod nas. Za svaki slučaj, zahtevamo od bataljona da se ponovo dobro proveri sa kakvim neprijateljem imamo posla.

Za noćas planiramo napad na Nemce. Uvećemo i rezervu — 3 bataljon. Želimo da iskoristimo njihov današnji neuspeh, da im poremetimo što više planove i smanjimo udarnu snagu za sledeće dane.

21 maj. Naš noćni napad uspeo je samo delimično. Drugi bataljon je napadao Mramor, 3-i Treštenik, a 4-ti Ledenik. Sva tri bataljona bila su neújno i u silovitom naletu iskorila na neprijateljske položaje. No na tisina se prolomila od silnog treska stotina bombi na najbliže bunkere na itavom frontu. Treći i 4 bataljon ak su se i dublje uklinili. Međutim, napustivši prednje bunkere, Nemci su se brzo pribrali i brzim i energičnim protivnapadom zbacili naše bataljone, iji su se borci bili isuviše zabavili oko njihovih ruksaka. Bilo je obostranih žrtava. Mi smo imali oko 20 mrtvih i ranjenih, pretežno iz 4 bataljona.

Kad smo se uzoru vratili na polazne položaje, ostavili smo i 3 bataljon u prvom borbenom redu. Drugi je ponovo poseo Kućetine, sa etom na Orlovcu, 3-i levo od njega, prema Krivom Dolu, do Sejtan-Kule i Hadži a Poljane i 4-ti na liniji Hadži a Poljana — Javorov Vrh — Zmijski Krš. Na taj način ostajemo na ovom pravcu bez ikakve rezerve.

Pred podne Nemci ponovo kreću u napad. Ovog puta nešto šire nas natkriljuju. Izvukli su nešto iskustva od juče. Desnim krilom idu sa Jablanovog Dola, a od Lebršnika niz Knez-Strane napada gata ka ustaška milicija.

Današnji napad podržava ne samo artiljerija, ve i aviacija. Po desetak »Štuka« je skoro neprekidno iznad nas. Druge odlaze na istok, valjda ka Fo i.

Pokušaj nema kog opšteg juriša na elom frontu slomljen je još u po etku masovnom bliskom i dobro usmerenom vatrom naših bataljona. Nemci i njihovi izvi a ki psi, koje su sobom vodili, ostali su prikovani za zemlju sve do no i. Isto tako im je propao i nov pokušaj da obuhvatom zauzmu Javorov Vrh, u kom pravcu su napadale i najja e snage. Brstina⁴ i Sakoti⁵ odlu no su sara ivali i uspešno su se održali na položajima.

Nemci su ponovo imali osetne gubitke. Morali su ve inom preko istine da napadaju, da se povla e i ponovo napadaju. A to ne može pro i olako kad se vrši u bliskoj vatri branioca koji precizno ga a. Naši gubici nisu veliki.

22 maj. Danas je relativan mir na frontu. Izgleda da su Nemci malo ošamu eni od ju erašnjeg neuspeha. Samo izvi aju i valjda spremaju nov udar. Mi tako e sre ujemo redove i odbranu. Drže se konferencije po etama, pretresaju se dobri potezi i slabosti iz proteklih borbi.

U sumrak je stiglo od emerna na Ravno više od 1.000 Nemaca. Zna i — stižu im poja anja. Eto uskoro novog napada. Najviše strepimo za krila i bokove. Nemamo baš nikakvih podataka o situaciji levo ni desno.

23 maj. Oko podne Nemci ponavljamaju napad, no ovog puta znatno manjim snagama, »Štuke« nam se ne skidaju sa glava. Nije ih mnogo, po 3—4, ali tek što jedne odu, evo novih.

Opet su najja e delove uputili frontalno. Ovog puta na Sejtan-Kulu. Me utim, svi su njihovi napadi ponovo zamirali u onih zadnjih 200 m. Danas se potpuno ponovila ju erašnja scena, samo u manjem obimu. Njihov obnovljeni napad isto tako je propao kao i onaj ju erašnji. Silno se brane naši bataljoni. Ako se Nemci negde preko dana i ukline, prve ih no i naši bombaši izbacuju. udan je ovaj »šturmbandfirer« Han. Mi neprekidno strepimo za gole bokove, a on se grupisao, pa uvek isto — pravo elom o zid.

U bojevima zadnjih dana pali su mnogi Nemci. Okršaji su bili veoma žestoki pa nekako nema zarobljenih. Niti se ko predaje. Je li to slu ajnost ili je takva ova operacija? Bataljoni nikako da nam pošalju živog Nemca, iako se stalno gušaju sa njima. Najzad nam šalju neke podatke iz legitimacija, koji

⁴ Dušan Brstina, komandant 4-og bataljona.

⁵ Radovan Sakoti , komandant 3-eg bataljona.

o ito govore da su pred nama delovi SS divizije »Princ Eugen«, jložda i još neke druge? Usto, naši obaveštajci javljaju da su 19 i 20 maja kroz Dugu prošle veće kolone Nemaca i komore ka Nikšiću. Iz Čemernog i Izgora javljaju naši odbornici da su Nemci i tamo stigli. Došli su preko Vrbe i kroz Bora. Ima ih mnogo i u Ljubini i Vrbnici. Ove vesti se ponovo potvrđuju. Računamo da je pred nama, na Ravnom, oko 2.000—2.500 Nemaca.⁶ Sta se zbiva pozadi planine Golije i Bioča — ne znamo.

O svemu hitno izveštavamo štab divizije. Napominjemo da je neprijatelj suviše nadmoćan i da dalja odbrana ovih položaja ne zavisi samo od nas. Uostalom, oni nas mogu jednostavno zaobići i manevrom prisiliti na povlačenje. Ipak ne smemo nipošto dozvoliti da nas okruže. Obaveštavamo i Šegrta kod Nikšića.

Umesto odgovora sa radikalnijim rešenjem, realnijim zadacima i perspektivom, dobijamo samo kratko narečenje da položaje i dalje branimo po svaku cenu. Osim toga, od nas se još uvek zahteva da zarobimo i pošaljemo žive Nemce. Imamo utisak da se donekle sumnja u prisustvo Nemaca na našem otseku. U svakom slučaju, vidimo da naši viši štabovi još nemaju dovoljno jasnu pretstavu o snagama neprijatelja, a naročito o njegovim planovima i osnovnim namerama. To nas udi, ali nas i brine. Bojimo se da ne zakasne bitne odluke za naša dalja dejstva. Već puna dva dana jasno osećamo da dahove ofanzive i uporno ukazujemo na njih, ali još uvek ne vidimo sigurno da su reagovanja prepostavljenih komandi u skladu sa novonastalom situacijom.

Oko podne stigli su Rade⁷ i Ljubo⁸ u Orah i stavili se na raspolažanje radi ojačanja i vršenja zatvaranja ovog pravca. Njihova brigada treba da stidne do mraka.

Brzo smo se složili da još iste noći razbijemo i odbacimo Nemce prema Avtovcu. Računamo da su iznurenii, bez dovoljno urene odbrane i sistema vatre i da će biti iznenadeni našim protivnapadom, napose, njegovom snagom, silinom i manevrom.

Odlučili smo da, zaobilazeći prikriveno neprijateljska krila, naročito prirodne bastione Treštenik i Ledenik, i ostavljajući i za pritisak s fronta samo naš 2 bataljon, glavnim snagama obuhvatimo Nemce dublje, sa oba boka — Sedmom bri-

⁸ Borbena grupa »šturmbandfirera« Hana, sastava: 2 bataljon 13. član 14. puka SS divizije »Princ Eugen«, 2 bataljon 738. puka 118. divizije, brdski artiljerijski divizion i gata ka ustaška milicija.

⁷ Rade Marjanac, komandant Sedme krajiskog brigade.

⁸ Ljubo Babić, politički komesar Sedme krajiskog brigade.

gadom sa severa, a Desetom sa juga. Ta no u 23 asa treba otpo eti snažan koncentri an napad u pozadinu neprijatelja, opštim pravcem ka selu Berušici. Po razbijanju treba ga goniti samo manjim delovima.

Im je pao mrak, krenuli su bataljoni Desete i svega jedan iz Sedme brigade. Ostali krajiški bataljoni nisu ni stigli do sela Oraha, a no je ve poodmakla. I sam Marjanac je precenio mogu nosti svojih Krajišnika. Maršuju oni gotovo bez predaha sve od Kolašina. Pošto se videlo da e Sedma brigada zakasniti — emu su uzrok suviše mrkla no i loš teren, a pre svega zaista veliki umor koji je ta brigada nosila u nogama — protivnapad je obustavljen. Neki bataljoni jedva su stigli da se do zore vrate na polazne — odbrambene položaje.

Sedma brigada je zanoila u rejonom sela Zukva — Kuetine, a Deseta na položajima — u šumi, južnije od Seitan-Kule i Zmijskog Krša.

Dobijamo obaveštenje od Šegrta i Crnog.⁹ Naši bataljoni kod Nikšića imali su tako e ja ih okršaja sa Nemcima. Iznenadili su ih pojmom iz Duge. Nemci su bili još više iznenadjeni našim prisustvom tamо. Imali su i veće gubitke. Nisu ni naši prošli olako. Stradale su i neke naše komore.

Svi izveštaji sporo stižu, iako ih nose oprobani kuriri — konjanici. Šteta što nemamo radiosredstava. Brža veza uštedela bi nam vrlo esto mnogo krvi i napora. A još više po ovom bespu u.

24 maj. Na frontu vlada relativno zatišje. Umorne su obe strane. Uye se samo povremena pucnjava onih što nasilno izvaju i odmeravaju snage za sutra. Ve šesti dan se neprekidno rvemo sa Nemcima. A noge još pamte etvrtu ofanzivu. Rešili smo da no as jednom i mi mirujemo. Zbog toliko nužnog sna i odmora.

Dobivši pouzdane podatke o (za nas sumnjivom) kretanju Nemaca kroz Dugu i o njihovom prisustvu kod sela Krsta i Višnji a Dola, izvla imo odmah Sedmu brigadu¹⁰ sa otseka Ravno, rokiraju i je više na otsek planine Golije. Računamo da e se tamo pre i bolje odmoriti. Brigada se komotno razmestila u rejonom Radoj i a, Smrije nog i Goranskog, izviaju i naro ito preko Komanskih Koliba i Zavodišta ka Višnji a Dolu, dok je naš 2 bataljon preuzeo njen deo fronta na Ku etinama. Ne ra unaju i Sedmu brigadu, kao jaku dublju rezervu prema Desetoj brigadi, otsada e na otseku Ravno

• Vaso Miskin Crni, zamenik politi kog komesara brigade.

"Brigada je imala svega tri bataljona — 1, 2 i 4 bataljon.

ostati, kao bliža slobodna rezerva, jedino dva topa, nekoliko baca a, desetak kurira Desete brigade i Omladinska eta.¹¹

Na ovaj na in bio je dosta dobro obezbeden naš levi bok, dok je desni — prema Izgorima i planini Bio u — i dalje ostao nezašti en i osetljiv. Pomalo ra unamo i sa pogrešnom prepostavkom da neprijatej valjda ne e i i i po takvim vrle-tima kakva je planina Bio . A možda su tamo ve stigle kakve naše snage? Kakva šteta što malo poznajemo situaciju! Kad bismo imali samo još jedan bataljon! Postavili bismo ga daleko — prema Izgorima. udno je to. Koliko god se ima bataljona, skoro redovno nedostaje još samo jedan.

U sumrak se štab brigade spustio u selo Orah. »Štuke« no u ne mogu da tuku. Ina e, naš štab je redovno u ku ama, pa i po danu, ako ih igde ima u okolini. Rizikovali smo esto i nije nas itavog rata nikad pogodilo. A na otvorenom umalo da svi nastradamo u dva maha — kod Studenih Vrela i Nenesinja.

Ovog puta ipak nismo po danu mogli ostati u selu. Orah je danas bio triput bombardovan. Sre a naša što nismo bili tvrdoglavci dosledni. ekaju i ve eru, sedimo oko ognjišta i pri amo.

Tek što smo zaspali, otvori se paklena borba na Trešteniku, a zatim se zapali ceo front: Tutnjava nikako ne prestaje, ali se i ne primi e. Požurismo do 2-og bataljona. Ni oni ne znaju šta se doga a. Naši još uvek ute i ekaju. Možda su se i Nemci usudili da pokušaju sre u sa no nim napadom? ute i ostali bataljoni. Intenzivna nema ka vatrica nije prestala sve do praskozorja. Nisu ni napadali. Propade nam odmor ove no i. Ipak, ugrabili smo bar nešto.

Docnije smo saznali za pravi uzrok nema ke panike ove no i. Za vreme dana je Meha Trbonja, sa još nekoliko svojih »ahbab«, uo io jedan izdvojeni nema ki bunker na Trešteniku, tek ozidan od kamene suvome edine. Tražili su odobrenje da te no i oni idu u patrolu, i naravno, bili su poslati. Privuku se oni bunkeru i, budu i iskusni bombaši, za as ga unište i usko e u njega. Ruksake, kao glavni objekt napada, pokupe, °spu usput još mašinkama i povuku se odmah nazad. Kažu da su u ruksacima našli municije, konzerve, salame, hleba, okolade i limuna. Rat se ratom hrani.

26 maj. Ju e zorom Nemci su svim snagama otpo eli metodi an napad na položaje Desete brigade, sistematski i ne-prekidno podržavan jakom artiljeriskom vatrom. Iako je tek bilo svanu e, »Štuke« su ve tukle. Ovoga puta manje požali _¹¹ Omladinska eta, sastavljena pretežno od dece stare 13—15 K°dina, služila je isklju ivo za zaštitu bolnice i štaba brigade.

dinu, a vjše e te na vatrenim linijama. Najja i pritisak osećao se na Ku etinama i Sejtan-Kuli.

Dinami na borba trajala je skoro ceo dan. Redali su \$J upadi i obostrani protivnapadi, dok najzad nije prevladala masa neprijatelja. I pored dugotrajne i muške odbrane, 2 bataljon je morao kona no popustiti. vrsto prikovan s fronta, odbaen sa Orlovca i ve neposredno ugrožen sa Knez-Strana, on je pojeo da se povla i sa Ku etina prema Rudovoj Gori. Tre i i 4 bataljon branili su se veoma žilavo do pred no kada su, zbog probroja fronta na desnom krilu, i oni povu eni.

Neprijatelj je zano io na zauzetoj liniji selo Jasen — Rudova Gora — selo Lisina — Bogoševica — Vu ja Bara. Naši bataljoni, prihva eni od dva krajiška bataljona na Paktinama, skupa sa njima su poseli kose na liniji Guja — Paktine — Me e a, odmah prekoputa Nemaca.

Ponovljenim napadom Nemci su danas lako potisli nedovoljno sreene snage naše odbrane, ovladavši u toku dana i linijom Guja — Pakline. Nekoliko neprijateljskih aviona bacalo je pakete na Hadži a Poljanu.

Prebacivši zaostale delove bolnice i sve brigadne i nepotrebne delove bataljonskih komora preko reke Pive, u Pirni Do, naši bataljoni su još za videla zaseli na nove položaje: 2 bataljon na Šišmanu i Razvršju, brane i greben Panosa, sa ja im zasedama na Muratovici; 3 bataljon na Crvenoj Gredi; dva krajiška bataljona levo — do Apišta, zatvaraju i prolaz za selo Smrije no, dok je naš 4 bataljon upu en na Obijaj. Stab brigade zano io je na odli noj osmatra nici na Panosu.

Uve e dobijamo nare enje od štaba divizije da po svaku cenu povratimo izgubljene položaje. Cenimo da smo suviše j slabi za takva dejstva. I — da su ona u ovom sluaju neopravданo riskantna. Frontalan protivnapad bio bi jedino mogu an, a on bi, s obzirom na ovako nepovoljan odnos snaga, bio besmislen. Za širi, pak, obuhvat neprijateljskih krila nema ni najosnovnijih uslova. Teren je gotovo nemogu an za kretanje. Svaki naš pokret preko planina, Zagrice i Bio a, radi eventualnog udara u levi bok neprijatelja, potpuno je isklju en zbog neprohodnosti zemljišta. Uostalom, iz istih razloga vremenski ne bismo stigli da ostvarimo ma kakav širi manevar ni preko planine Golije. Osim toga, bojimo se pogoršanja situacije na Goliji, u kom sluaju bismo se našli u vrlo neugodnom položaju, a bila bi sasvim kompromitovana i zadnja mogu nost d@ se otsudnom odbranom pokuša spre iti dalje nadiranje nepriatelja. I najzad, nikako ne želimo da se zapletemo u frontalne borbe sumnjivog ishoda, za koje bi vreme neprijatelj mogao daj upadne iza naših le a, u Goransko i Plužine, i da nas okruzfc

g^u veoma ograni eno prolaznih kanjona reke Pive, Komanice i Bukovice. Zato smo odlu ili da ne napadamo, ve da sredimo za odbranu. Bataljonima je nare ena krajnja upornost. Me utim, i pored svih mera, intimno sumnjamo u potpun uspeh odbrane ako nas Nemci svim snagama odlu no napadnu. U svojoj odluci i predvi anju razvoja situacije izvestavamo štab divizije.

Na ovaj na in, pravac za planinu Bio i selo Mratinje bio je na et još u toku 25-og, a ostao je sasvim otvoren u toku 26 maja. Istina, pravci preko Bio a za Mratinje otvoreni su još od po etka borbe sa Nemcima, te im novostvorena situacija ustvari i nije pružala nikakve nove mogu nosti.

POVLA ENJE NA PIVSKU PLANINU

Borbe na Ravnom bile su i za Nemce oštore i naporne. One su, kao neki magnet, od po etka privla ile na sebe pažnju nema kog komandovanja i nove nema ke snage. Usled toga Nemci su napravili kardinalnu grešku, ostavljaju i prazan pravac Izgori — planina Bio — Mratinje, odakle su skrenuli svoje snage prema žarištu borbi — ka Ravnom, što e imati dalekosežnih posledica, po nas svakako povoljnih. Upravo, jedan od osnovnih uspeha borbe naših grupa na otseku Ravno sastoji se baš u tome što su oni na sebe privukli nema ke snage predvi ene za nezašti eni mratinjski pravac. Ipak je udnovato što Nemci još uvek ne uvi aju svoju grešku. Umesto da sada, dok je još vreme, smelo skrenu, makar i delom snaga ka Mratinju, oni e i dalje, uglavnom frontalno, gurati ka Goranskom i Plužinama. Valjda su i oni strahovali za svoje bokove, traže i više oslonca na snage koje su im išle u susret od Nikši a.

27 maj. Sedimo na zapadnom grebenu Panosa, izme u Sišmana i Razvršja, sa štabom 2-og bataljona. Dogledom odlu no osmatramo bojište, mada je tek zora. Pomalo je sumaglica i obla no.

U selu Stabni se vidi oko 500—600 Nemaca. Izvi aju platoon ispod Suvobora, ka selu Sedlarima. Idu veoma lagano i oprezno. O igledno od ne eg prezazu. Na grebenu Katinog Kuka, Suvobora i Kamenitog Ple a ne vidimo nikoga. U rejonu Še la Radoj i a je najja a neprijateljska grupa. Vidimo je kako zauzima i poseda polazne položaje za napad. Otprilike jedna ^eta penje se od Me e e stazom prema Komanskim Kolibama, sme u sela Radoj i a i Me e a, kod Koliba, gužva je najve a. Vidi se i nekoliko stotina konja, i još toliko seljaka, koje P* Nemci poterali da im služe. Postavljaju artiljeriju na va-

trene položaje. Toliki konji ipak nisu samo zbog artiljerije. Ocenjujemo da mogu imati najviše 10—12 brdskih topova. A toliko nas je tuklo i dosad. Vajda ovoliki konji pripadaju komori cele napadne kolone.

Posle kra e artiljeriske pripreme, Nemci krenuše širokim frontom u napad. Naša odbrana držala se odli no sve do pred podne. 7* to vreme Nemci su uspeli, mada uz znatne žrtve, tek odbace naša borbena osiguranja. U dva maha bili su od r<*seg 2-og bataljona odba eni sa ivice Panosa. Povremen nailazi gusta magla pa teško osmatramo Obijaj i Ledenicu. S vremena na vreme ipak vidimo da se još vrsto drži naš 4 bataljon. Otpo e slabija pucnjava i od Goranskog, ali duboko na planini Goliji — prema Višnji a Dolu.

Me utim, oko podne, posle snažne artiljeriske podrške, napokon su Nemci izbili na Sišman, produžuju i napad na Razvrsje. U isto vreme probili su front i kod Muratovice, duž puta Radoj i i — Smrije no. Naš 2 bataljon po eo se osipati nazad, preko grebena Panosa, 3 bataljon i jedan krajiski rokiranju se severno od sela Smrije na, dok je 2 krajiski bataljon odba en prema Plo i, ka našem 4 bataljonu, koji se još držao na Obijaju. Na taj na in naša odbrana bila je ve probijena, i to baš tamo gde je bila najja a i najguš e posednuta. Novih rezervi nije bilo da je podrže, niti je bio u izgledu dolazak drugih snaga s one strane Pive.

Potisnuti smo s fronta, neuredno se povla imo, a vrstina bataljona je poljuljana usled otsudne bliske borbe i doeka neprijateljskog juriša. Nemamo rezervi, a bez njih ni mogu nosti za kakvu aktivniju intervenciju. Veze ni sa kim, ni levo ni desno. Sa svih strana pritešnjeni smo na uskom prostoru neprohodnim kanjonima reka Vrbni e, Bukovice, Pive i Komarnice i strahujemo za sudbinu sopstvenih prelaza u otstupnici. Nejasna nam je situacija na Goliji, ne znamo šta se dešava na planini Bio u, a najmanje kod grupe naših bataljona na pravcu prema Javorku i Nikši u. U takvoj situaciji štab brigade je kona no izgubio i zadnju nadu da e se održati na ovom toliko važnom mostobranu. Doneta je odluka da se sve snage izvuku iz borbe i uz prihvata prebace no as preko reke Pive.

Mada je bilo nare eno da se glavnine odmah izvuku, veina bataljona, osobito levokrilnih, bila je prinu ena da se duže vreme povla i pod borbom, u strelja kom stroiu. Naive e teško e imali su naš 4-ti i jedan krajiski bataljon, otstupajući vrlo teško i sporo po bespu u lјutog krša Ledenice. Nanokon, pred mrak, uneto je više reda u povla enje, kada po inje¹ prelazak preko reke Pive.

U sumrak prelazi reku Pivu, kod sela Krsta a, najpre 2 bataljon Desete brigade. Tim pravcem prešao je, skupa sa njim, i deo štaba brigade, a znatno ranije brigadna komora, bolnica i baterije topova. Sve ostale snage izvršile su prelazak u rejonu Pivskog Manastira. U toku ove no i prešao je samo još jedan krajiški bataljon.

28 maj. Zorom Pivu prelaze kod Manastira najpre 3 bataljon Desete brigade i jedan krajiški bataljon. Nešto kasnije prelazi zadnji krajiški i najzad naš 4 bataljon.

Prešavši Pivu, naš 3 bataljon je odmah poseo položaje kod sela Borkovi a, radi prihvata ostalih snaga.

Dok je naš 4 bataljon u zadnji as prelazio jutrom reku Komarnicu, susrele su se na izvornom delu Pive tri nema ke kolone SS divizije »Princ Eugen«, koje su napadale — od Gacka, Višnji a Dola i Brezne. Prelaze i Komarnicu pod neprijateljskom dalnjom vatrom, zaštitni delovi našeg 4 bataljona imali su etiri mrtva i nekoliko ranjenih. Uglavnom na suprotnoj strani kanjona. Da penju a strana kanjona Komarnice nije bila pošumljena i da izvla enje nije vatrom štitio naš 3 bataljon, gubici 4-og bataljona bili bi svakako mnogo ve i.

Prešavši u Pivsku Planinu, brigada se razmestila u rejonu sela Borkovi a, Bori ja i Piš a, zatvaraju i prelaze na reci Pivi od sela Plužina do Pivskog Manastira. Uhvatili smo kona no vezu sa Šegrptom. Najzad se, posle dužeg vremena, prikupio i sjedinio štab Desete i sama brigada. Ostala naša tri bataljona (1, 5 i 6-ti), posle zadnjih oštih borbi u Pivskoj Župi, preba ena su kod sela Bezuia, tako e pod teškim uslovima, preko Komarnice, i sada brane prelaze od tog sela do Pivskog Manastira. U rejonu Desete razmestila se i Sedma brigada. Naizad, pretstoji nam jedna no potpunog odmora, bez borbe i arkanja.

Na taj na in, posle devet dana neravne i krajnje uorune borbe i rvanja, ve kriti no pritešnjeni od Stabne, Gacka. Višnji a Dola i Brezne, kona no smo napustili Pivsku Župu. Za to vreme nrosek nepriateljevog dnevнog nastudanja bio je svepa 2 km. Definitivno je ugušen naš dosadašnii pravac i likvidiran zadnii deo naše? mostobrana na levoi obali Pive. Time ie otvoren nov — mratiniski pravac i stvorena nova kriza, ak za samu Glavnu operativnu grupu.

BORBE ZA JAVORAK

Našavši se jedna prema drugoj, razdeljene neprohodnim kanjonom Pive i Komarnice, obe strane uo avaju važnost Bio a mratinjskog prelaza. Zato nastaje obostrana trka: ko e preda posedne to važno podru je.

30 maj. Maršujemo pored reke Pive ka Barnom Dolu. Još uvek se ose amo vrlo iscrpenim. Danas opet žurimo. Ko zna po koji put i koliko smo puta još ovako. Bar e se više odmoriti Dalmatinci. Njima smo ju e predali front na Komarnici. Imamo zadatak da zajedno sa Sedmom brigadom zatvorimo pravac Miloševi i — Javorak — Mratinje. Sedma brigada je krenula zorom istim pravcem ispred nas. Jedino njen 3 bataljon ide sa nama.

Pozadi brigade, stalno izostaju i, maršuju brigadna bolnica i komora. Bolnica ima više od stotinu ranjenih i bolesnih. Otskora ljudi nerado odlaze u Centralnu bolnicu. Ni mi ih više ne šaljemo. Glavni problemi bolnice su lekovi, hrana i konji za nepokretne. Iako ranjenici ine za sebe i sami sve što mogu, ipak, svaki as moramo da šaljemo u bolnicu izvestan broj zdravih boraca da im se na u pri ruci, bar onim najtežim. Ostavili smo im, radi zaštite, svoj 1-vi bataljon, a mi hitamo napred.

Sa nama nije jedino 3 bataljon. Ostao je pod neposrednom komandom Štaba Treće divizije, na otseku Krstac — Suvod, zatvaraju i prelaze na reci Pivi, kao i put od Plužina, obalom Pive, ka Mratinju.

O ekivali smo da smo bar sada, prvi put od po etka ove ofanzive, imati u ruci kompletну brigadu. A evo, ona se ponovo cepa. I ne samo to. Jasno ose amo da e ovog puta odvojenost još duže potrajati.

Zato, u želji da 3 bataljon imamo svakako kod sebe, upujemo molbu diviziji da nam ga naknadno što pre uputi.

* * *

Predve e stižemo elom u Barni Do. Prilaze i mu, ujemo ve nekoliko sati povremenu borbu oko Javoraka, na planini Bio u. Zato hitno upu ujemo sa elom kolone 2 i 4 bataljon na Javorak, preko Mratinja, da bismo što pre podržali Krajišnike. Pre sedam dana Sedma brigada je došla nama u pomo, na Ravno. Sada mi žurimo nju da pomognemo. Išli bismo odmah i sa elom brigadom, ali je staza iz Mratinja preko Previje do Javoraka tako uska i jadna, da bismo u ovoj mrkloj no i uzalud izgubili ve eru i no ni odmor, a verovatno ne bismo s elom brigadom do zore stigli na Javorak. Zato smo odlučili da sa ostatkom brigade još ve eras pre smo samo Pivu, no imo u Mratinju, a zorom da krenemo na Javorak.

31 maj. Zora je, a Nemci avionima ve tuku po Mratinju. Od bombardovanja smo imali nekoliko ranjenih. Kre-

emo na Javorak, gde su no as ve stigla naša dva bataljona. Odande se uje omanja borbena huka. Zurimo, ali ipak se ide dosta sporo. Staza je vrlo teška, osobito od Previje. Mestimi no se služimo i rukama. Pravo su udo ovi naši bosanski konji i. Idu oni kud ni koza ne može. Samo mu pusti uzde ili oglav, pa da vidiš kako ide. Još da im je zobi! Nisu je videli odavno. Uglavnom se hrane bukvinom, a negde se na e i malo trave. Ipak smo bateriju morali, bar zasada, ostaviti u Mratinju. Neka naknadno pokušaju izi i, ako budu mogli.

Usput nailazimo na desetak odba enih sanduka puš ane municije. Povremeno se uje samrtno stenjanje ili potmulo rzanje ugruvanih konji a, negde na dnu ovih aluga. To su jasni tragovi ubrzanog marša Sedme brigade ovom stazom. Ipak nas udi zašto su ostavliali toliku municiju. Uzimamo je iako se Božo i Simo¹² bune tvrde i da su konji ionako preoptere eni.

Pred podne stižemo na Javorak. Tamo se brani Sedma brigada, odmah južno ispod samih koliba. Pozadi nje su naš 2 i 4 bataljon u rezervi. Do ekuju nas Rade Marjanac Lah¹³ i Ljubo Babi. Stisak ruke i zagrljaj. Baš pred naš izlazak na Javorak odbili su Krajišnici jedan pokušaj Nemaca da ga zauzmu. To je bila ona huka i pucnjava koju smo slušali od jutros. Rade nam pri a da su od ju e ovde. Prethodnica Sedme brigade — deo 1-og bataljona — odmah po izlasku na Javorak, sudarila se u šumi pozadi koliba sa oko pedesetak Nemaca. Iznena eni Nemci pobegli su brzo iz bliske iznenadne vatre u kojoj su se našli. Krajišnici su ih gonili do pred selo Brlevo. Silan je i vrlo snalažljiv bio taj komandant 1-og bataljona — Medi Jovo. Zatim su Nemci nešto ja im snagama pokušali zauzeti Javorak, ali su pred no bili ponovo odbijeni.

Odmah po stizanju na Javorak, sporazumno sa Štabom Sedme brigade, preuzimamo 4, 5 i 6 bataljonom rejon samih koliba Javorka, do Konjske Lastve. Iako iznureni, Krajišnici su ipak zadržali za sebe deo otseka — od koliba do po etka kanjona Pive. Naš 2 bataljon odre en je u rezervu, iza koliba Javorka, pozadi unutarnjih krila obeju brigada.

Sa divizijom imamo samo povremen kontakt. Njena je pažnja razapeta od nas do Nikši a. Zbog direktivnog rukovanja, jedino opravdanog u ovim uslovima vanredno širokih frontova, veoma dinami ne situacije i sporih veza, ostavljena Je brigadama i ve a sloboda akcije. Iako o ekujemo dolazak

¹² Inženjer Simo Babi, glavni intendant brigade; Božo Vukoje, komandant bataljona iz prvih dana ustanka, sada u intendanturi brigade.

¹³ Milan Lah, na elnik štaba Sedme brigade.

nekog iz štaba divizije, samostalno se odlu ujemo i planiramo protivnapad sa obe brigade prema Stirnu i Brljevu. To je **naš** najbolji i davno provereni na in izvršenja odbranbenih zadataka. Zbog jedinstva komande i akcije na zajedni kom pravcu, oba štaba brigade redovno su na okupu i sede skupa u kolibama Javorka. Jedino nam eš e nedostaje Šegrt. Teško on miruje u ovakvim trenucima. as je kod bataljona, as ide u više komande. Da nije toga, esto bi nam nedostajali i najsavojniji podaci o situaciji i razvoju doga aja. I ovako znamo vrlo malo. Mi uglavnom samo povremeno naslu ujemo ideje i planove prepostavljenih i zadatke i pokrete ostalih, p2 i susednih brigada. O neprijatelju, pak, znamo upravo samo ono što sami izvidimo i otkrijemo. Veoma je ozbiljna slabost ne obaveštavati pot injene. Ova slabost je odavno postala karakteristika ove operacije. U etvrtoj ofanzivi u tom pogledu nismo ose ali naro ite teško e. Valjda se ovog puta situacija razvija takvom brzinom da više komande jednostavno ne stižu?

U prvi sumrak, taman kada su zaplamsale ru ne granate naših bombaša na Oberu i krajiških oko katuna Smedereva, stigli su na Javorak i Vako Durovi i Vojo Nikoli, komandant i komesar etvrte crnogorske brigade. etvrta je ve posle podne krenula iz Mratinja ovamo. Za njom e krenuti naš 1-vi bataljon i baterija topova. Na Javorak e etvrta do i tek u toku no i. Dobili smo i nare enje Tre e divizije da odmah, svi skupa, etvrta, Deseta i Sedma brigada, krenemo u energi an protivnapad, s ciljem da se neprijatelj što pre odbaci sa Stirna, iz Brljeva i Budnja preko reke Vrbni e, a zatim da se goni preko sela Plužina i Stabne.

Lako smo se složili da ve zapo eti protivnapad samo produžimo i da u duhu novog zadatka zorom uvedemo sveže snage etvrte brigade. Sedma brigada (bez 1-og bataljona) napada opštim pravcem Javorak — Brljevo; etvrta (oja ana 1-im bataljonom Sedme brigade) i naši 4, 5 i 6 bataljon napadaju opštim pravcem Javorak — Stirno — Budanj, gone i neprijatelja preko sela Stabne i Plužina. Za to vreme naš 2-gi i 1-vi bataljon isti e teren preko Rupe ka Smrekovcu i Katinom Kuku i kona no zatvoriti taj pravac za Mratinje.

PROTIVNAPAD NA BUDANJ I BRLJEVO

I jun. Sino ni protivnapad potpuno je uspeo. Kratak, ali snažan i odlu an juriš naših bataljona, osobito Danila¹⁴ i Grka¹⁵ na M. Gradac i Ober i dva krajiška bataljona oko Sme-

¹⁴ Danilo Komnenovi, komandant 5-og bataljona.
¹⁵ Grk Dušan, komandant 6-og bataljona.

dereva, nateriali su lako Nemce na uzmak. Otstupaju i uz jnanje zaštitne borbe tokom cele no i, glavnina Nemaca se povukla u selo Brljevo, ostavljaju i nešto manje snage na gtirnu, Kamenitom Ple u i kod Budnja.

Uzoru, u visini Stirna, na levom krilu Desete, uvedena je etvrta brigada (oja ana 1-im krajiškim bataljonom) povučavši za sobom sve bataljone u vanredno silovit nalet. Omanja nema ka posada na Stirnu prosto je zbrisana. etvrta brigada je za as izletela na Kamenito Ple e, a odmah zatim, zajedno sa tri hercegova ka bataljona, napadnuto je i zauzeto selo Budanj u prvom jurišu. U Miloševi ima i Sedlarima nije bilo neprijatelja. Pojedine patrole, naše i crnogorske, izbile su na potok Vrbnicu. Najdublje je prodro naš 6 bataljon. On je ceo, sa svojom komorom, prešao potok Vrbnicu, probio se do u šumu Zagricu, zaka ivši se patrolama ak za sam greben Panosa. Surovu, vrletnu i neprohodnu Zagricu valjda su mogli savladati samo iskusni brani od kakvog je ljudstva bio saставljen ovaj bataljon. Sjajno su napadali svi bataljoni. Osobito etvrte brigade. Ona je unela mnogo poleta i svežine u celokupni napadni poredak. Ono malo preživelih neprijateljskih vojnika pobeglo je u Brljevo.

Nakon okršaja pogledali smo bojište. Na nekoliko mesta su ležale grupe od po 4—8 mrtvih Nemaca. Uglavnom, pogoreni u le a i potiljak. Bili su ozidali bunkere od kamena, nasred travne gole kose, ali ne i sa zadnje strane. Me utim, baca i etvrte su tukli baš pozadi bunkera, tako da su le nom vratom slistili posadu ovih nekoliko bunkera. Majstori su bili nišandžije ovih baca a.

Dok se ovako povoljno odvijala situacija na Štirnu i kod sela Budnja, Sedma brigada je, prema Brljevu, bila slabije sre e. Neprijatelj¹⁶ se zbio na jednu uzvišicu u južnom delu Brljeva, koju je na vreme utvrdio i pretvorio u mali bastion. Gusto posednut na malom prostoru, ranije utvoren i kružno branjen, sa pripremljenim sistemom vatre, usto osetno dominiraju i okolnim terenom, ovaj bastion je bio vrlo nepovoljan objekt za dnevni napad. Brljevo nije palo ni posle pristizanja i pritiska naših i crnogorskih delova. Pošto je prvi pokušaj bombaških grupa ostao bez osetnog uspeha, nastavljena je samo povremena minobaca ka vatra po okruženom neprijatelju. Rešili smo da sa ekamo no radi definitivnog obra una sa ovim bastionom.

Me utim, pred mrak je prime eno nekoliko maniih nema kih kolona kako se kre u od Goranskog ka Plužinama.

" Glavnina 2 bataljona 738 puka 118 divizije.

Ovo, a zatim povremeno dejstvo neprijateljske artiljerije i pgajava njihovih aviona sa hranom i municijom, potstakli su okružene Nemce u Brljevu na manji ispad, koji su skupo platili. 1

Pojava neprijateljskih oja anja u Plužinama, a pre svega potpuno nepoznavanje situacije ispred i oko nas, posebno prema Ravnom i Izgorima, izmenili su naše prvobitne namere. Došli smo najzad do zaklju ka da bi produženje nadiranja ka Plužinama pretstavljalo neopravdan, ak i opasan rizik. Svaki ozbiljniji prodor Nemaca iz Izgora, preko planine Bio a ka Mratinju ili Štirnu, mogao bi dovesti u vrlo neugodan položaj ne samo osnovne snage etvrte i Desete brigade ve, što je osnovno, direktno ugroziti samo Mratinje. Zato smo odustali od daljih ofanzivnih namera, pa i od likvidacije utvr enog Brljeva, na kome bismo ina e sigurno morali ostaviti bar stotinak mrtvih i ranjenih. Brigade su zaustavljene i zano ile su na dospojenim linijama, u rasporedu za odbranu, stim da se Deseta izvještaju ovog pravca i cela rokira na otsek Smrekovac — Katin Kuk — Suvobor. O svemu ovome obaveštavamo i Štab Treće divizije na Javorku. Istovremeno ga ponovo molimo da nam uputi naš 3 bataljon. Ovaj bataljon je dosada bio u odbrani na otseku Krstac — Suvodo, na Pivskoj Planini, s perspektivom da se, kada mi izbijemo u rejon Plužine, prebacim preko reke Pive i u e u naš sastav. Pošto se odustalo od takvih namera, smatramo da nema više razloga za njegovo otsustvo iz mati ne brigade. Sada nam može do i jedino preko Martinja, zašta je potreban samo jedan dobar marš.

Dok se odvijala borba oko Budnja i Brljeva, naš 2-gi, a za njim i 1-vi bataljon, izbio je bez teško a pred Pamu nicu. Drugi bataljon je poseo Smrekovac, oslonivši se na Vilište i Krvava Brda (2. etom na Trnova ke Kolibe), dok je 1-vi zaposeo položaj ulevo — preko esme Zemunice i Oštare Glave do Katnog Kuka. Na taj na in po prvi put je zatvoren ovaj dosada uvek otvoreni pravac za Martinje.

U duhu poslednje odluke nare eno je odmah našem 1 i 2 bataljonu da što bolje organizuju vatru i budu spremni za otsudnu odbranu; 6 i 5 bataljonu da se odmah izvuku na Stirno i tu odmore i zano e; 4 bataljonu da odmah krene preko Sedlara i Stabna za Katin Kuk; baterija topova da se zorom prebacim u Rupe, a brigadna bolnica da do e iz Martinja na Javorak.

Kasno no u dobijamo izveštaj 2-og bataljona sa Smrekovca. Prime ene su dve ve e kolone Nemaca kako se od Knez-Strane i sela Stubice kre u ka planini Bio u. Javljam da su »seli« na Smrekovac, prema jezeru, od Vilišta do Krvavih Brda, i da su jednu etu uputili na Trnova ke Kolibe radi za-

levo od njih je naš 1-vi bataljon. Usput im je dezertiralo nekoliko novomobilisanih boraca.

f U toku no i dobijamo potvrđan odgovor iz štaba divizije. Naš zadatak je usvojen i ostao nepromenjen. Sedma brigada e Lg i dalje orijentisati osnovnim snagama prema Brlavu, na nravcu za Javorak, dok e etvrtu sa 1-vim bataljonom Sedme zatvoriti pravac Budanj — Stirno. Do daljeg neprijatelj ne sme u i u Mratinje ni po koju cenu. Napominje se da kroz njega sada prolaze ostale jedinice, a treba sa ekati i Centralnu bolnicu i zaštitnice. Obavešteni smo da je u Mratinje stigao i Vrhovni štab. Sad nam je karakter našeg zadatka jasan, pa do nekla i opšta situacija oko nas.

TRKA ZA KRVAVA BRDA

2 jun. Ta no u 4 asa Nemci su otpo eli veoma snažan napad na elom frontu, od Vilišta do sela Stabna, podržavan jakom vatrom minobaca a i nekoliko brdskih topova. Napadaju u tri kolone — od sela Stabna na Katin Kuk, od Pamu nice na Krvava Brda i esmu Zemunicu. Druge dve kolone znatno su ja e. Manji pritisak vrše i na Trnova ke Kolibe. Ovu borbu tako e ujemo. Tamo su izgleda podišli iz Izgora preko Volujaka. Osim toga, prime ena je uzoru manja kolona Nemaca u pokretu od Stabna ka Sedlarima. I jedna i druga se spuštaju sa Ledenica u selo Smrije no.

Povremeno nas nadle e i tu e po nekoliko aviona. Pla-nina Bio je dosta gola. Bojište je ovde-onde pokrila zakržljala kleka i smrekovina, pa su ovi avioni baš nevolja. Osobito za komore. No, i mi njih tu emo, zato se sad drže ve e visine, pa nam je ipak lakše.

Dok su Nemci razvijali intenzivan napad na naš usam-ljeni 2-gi i 1-vi bataljon, svi ostali delovi brigade bili su tek u pokretu ka mestu boja. Sesti bataljon je tek stizao iz Stirna na Suvobor, posedaju i ga za odbranu jednom etom ka Katin-Kuku. Stigavši u to vreme upravo u Rupe, naš 5 bataljon je nastavio pokret za Bogdan. Baterija topova ve je bila na va-trenim položajima izme u Rupa i Bogdana, dok je 4 bataljon ^{bio} još u pokretu od Štirna za Rupe.

Naš 4 bataljon nije sino krenuo preko Sedlara i Stabna za Katin Kuk, kako je bilo predvi eno našom zapoveš u, ve J^e, budu i premoren i gladan, zano io poviše Miloševi a. Zorom JfJo pokušao ali je ve bilo kasno. Do ekali su ga Nemci kod ^{*^}dlara. Pošto je u to vreme ve bio otpo eo opšti i sinhronizo-^{an} napad Nemaca u tom rejonu — iz tri pravca — od Plužina,

Sedlara i Brljeva — a etvrta brigada ve se bila **povukla** n« Kamenito Ple e, to se naš 4 bataljon našao usamljen, pod pretnjom da bude otse en. Me utim, on se brzo snašao i uspeo jj| da se vanredno brzim manevrom spretno izvu e na Stirno, g(je) su ga prihvatili delovi etvrte brigade. Tako je nov napatj I svežih nema kih snaga do ekala Deseta brigada sa svega dva i to veoma iznurenata bataljona u prvoj liniji, dok je **ostatak** ; brigade bio u pokretu, prikupljaju i se u njenu rezervu. ^H

Napadaju i u više uzastopnih talasa, Nemci su **pokušali** i u nekoliko mahova da odbace snage naše prve linije **odbrane** ali su svaki put bili zaustavljeni bliskom vatrom naših bataljona. Planina Bio je u tom delu gola kao dlan, tako **da je** pešadiska vatra efikasna, usled ega su Nemci imali **znatne** gubitke. Ali i pored toga, jedva bi prošlo pola asa ili najviše as od poslednjeg neuspelog pokušaja, a oni bi uvodili nove rezerve i ponovo napadali. Pred podne, po našoj oceni, ukljuilo se u borbu preko 1.500 Nemaca. Iznena eni smo prisustvom ovako mnogobrojnog i upornog neprijatelja.

Nemci nisu mogli razviti zna ajniji napad na naš 2 bataljon na Smrekovcu zbog neprohodne stene iznad V. Jezera. U to su se oni brzo uverili. Zato ih je 2 bataljon povremeno tukao vatrom im se pojavi malo praznine u talasima magle, i koja se as dizala as sruštala. Sesti bataljon tako e je lako odolevaо pokušajima Nemaca da od Stabna ovladaju Katin- 1 Kukom. Na taj na in ubrzo se sva silina nema kog napada ka- 1 nalisala i sruila na Okiljevi a.¹⁷ Prvi bataljon više nije bio u stanju da izdrži pritisak mnogo snažnijeg neprijatelja. Naro- j ito na svom desnom krilu i centru.

Masovnim jurišem, podržanim minobaca kom vatrom, « Nemci su najzad ovladali gredom Krvavih Brda, ime je naš i borbeni poredak bio rase en. Prvi bataljon se ozbiljno po eo 1 da koleba. Neki njegovi delovi po eli su i da ostupaju sa • desnog krila i centra, ponovo da se vra aju ili rokiraju levo 11 i desno. Gubici su znatni sa obe strane. Tomanovi i edo koji 1 su se, na povratku sa obilaska borbenog stroja, zatekli odmah 1 pozadi 1-vog bataljona, poleteli su na mesto proboga da po- U mognu Okiljevi u. Tek što je stigao, Tomanovi je pao smrtno II pogо en.

Uo ivši brzo po etni uspeh, Nemci kroz nastalu brešu 1 ubacuju istog asa rezervu ja ine oko jedne sveže ete. Svi je JI lepo vidimo, kao na egzercirištu, kako sa Greznice žuri u koloni jfl pravo na sever, uz Krvava Brda. Usled prodora Nemaca na 9 Krvava Brda, naš 2 bataljon, našavši se otse en i Usamljen, i.

¹⁷ Milinko Okiljevi , komandant 1-vog bataljona.

Jtjog neprohodnog terena, u nemogu nosti da udari u bok napadna i pomogne pritešnjrenom 1-vom bataljonu, po eo je i sam da povija svoje levo krilo uz uvalu Smrekovca, drže i se i dalje vrsto na Vilištu. Nastala je kriza boja.

Da bismo omogu ili 1-vom bataljonu da se više prikupi i konsoliduje stanje na desnom krilu, rokiramo nove delove 6-og bataljona sa Suvobora na Katin Kuk. Pošto se 4 bataljon ve pojavio kod Rupa, upu ujemo ga na Bogdan, u rezervu brigade, pozadi desnog krila 1-vog bataljona, i odlu ujemo se da bacimo momentano jedinu slobodnu rezervu brigade — tek pristigli 5 bataljon u rejon Kljusine, u susret Nemcima koji hitaju uz Krvava Brda. Zato je 5 bataljon odmah produžio pokret uz Kljusine, preko Dokovog Dola, sa zadatkom da zbaci ili bar zadrži neprijatelja na Krvavim Brdima. Nismo se odlu ili na protivnapad glavnim snagama, pošto bi za to trebalo nešto više vremena dok stigne i 4 bataljon, a vremena nije bilo, jer je front ve pucao. Osim toga, naša suviše aktivna dejstva u postoje em odnosu snaga nikako nisu obe avala odlu an uspeh. Naprotiv, takav bi potez bio vrlo rizi an i možda bi mogao dovesti u pitanje dalje vo enje odbrane pa, prema tome, i ono osnovno — bezbednost prolaza kroz Mratinje. Zato smo radije potražili pomo u jedinom savezniku na planini Bio u — zemljištu, koriste i rezerve pretežno za popunjavanje nastale breše u odbrani i pove anje žilavosti u dubine. Zaista, tipi na odbrana slabijeg od izrazito ja eg.

Intervencija naših rezervi, koju je neprijatelj tako e mogao u celini da osmotri, imala je efekta. Nemci su prekinuli napade na elom frontu, osim na Krvavim Brdima. To je dalo dragocene oduške i 1-vom bataljonu. Povinuvši svoje desno krilo i centar za oko pola kilometra, on je ponovo sredio svoju odbranu. Uto je stigao i 4 bataljon na desno krilo 1-vog, izme u njega i 5-og bataljona koji se jedva zaka io i kona no održao na vrhu Krvavih Brda. Na taj na in front se privremeno stabilizovao.

Jedinstvena je bila scena na Krvavim Brdima. Dve kolone ratnika — Nemci i naš 5 bataljon — jedna pored druge, a obe zure punom snagom da se što pre dohvate kupe Krvavih Brda. V°k na elu 5-og bataljona kolonu vuku Danilo i Jovan,¹⁸ Zivko ^t ¹ Joz o,¹⁹ ispred Nemaca žuri dresirani vu jak i puškomitralseska ^{tf}ojka iza njega. Na ostalom delu bojišta gotovo tajac. Borba utišala. Svi žele da vide ishod ove trke. A ona se vidi as

¹⁸ Jovan Andri , zamenik komandanta bataljona. ¹⁹ Zivko Josilo, politi ki komesar 5-og bataljona. Jozo Bakraf, komesara bataljona.

kao na dlanu, a as je prekriju gusti pramenovi magle. CinJ nam se da naši jedva gmižu. Zaista, to nije varka. Uhranjeni! SS »soldati« pre e sti i. A tada, naši e biti upravo pod njima To bi vodilo vrlo teškom završetku. Uznemireni, za svaki slu aj izveštavamo ih preko kurira o situaciji i da požure. Treba sve od sebe da daju, i zadnju snagu. Danas se o ito vidi koliko smo svi dokraj ili svoje fizi ke snage. Samo mesec dana ranije 5 bataljon bi mogao skoro u trku da uzleti na ovu gredu. A danas, kao da nema nogu. Vide oni kao i mi situaciju, ali brže ne ide. Da imamo bar radio vezu umesto kurira. Sad bi itekako vredelo bodriti 5 bataljon. Uvek se u oveku na e negde pokoji skriveni to ak koji ga pokrene i onda kad se misli da je ve sve iscrpeno.

Napokon se izdvoji deo bataljona — onaj svežiji — sa komandantom i komesarom na elu. Stigli su u zadnji minut. Borbu u susretu na kapi Krvavih Brda nismo videli, jer nai e opet magla. Plamsalo je nebo itavih desetak minuta od guste vatre. Najzad je borba jenjala. Obe su strane zasele skoro na same rubove kupe i niko ne popušta ni pedlja. Nema ki gubici bili su osetni. Me u našim peginulim bio je komandir ete Gojko uri , vodnik Nikola Mio , borci Su i Žarko, Santi Ivan i Vlado Mušketalo, a me u teže ranjenim našao se i prvi bombaš bataljona Miloš Jagodi . Dobro je ime pogonov ovom brdu. Valjda su ga ranije okrvavile Osmanlige ili hara lije Smail-age engi a. A i da nisu, otsada bismo ga tako zvali.

Tek što se borba stišala i splasnuo pritisak Nemaca na Krvavim Brdimu, otpo eo je nov, još snažniji i ve im snagama napad na naš centar. Napad se ubrzo proširio i na oba krila. Zapalio se ceo front. Redali su se esti obostrani juriši. Naš centar morao se ipak povu i za oko jedan kilometar, gde se održao. U sumrak se utišala borba. Gubici su bili znatni na obe strane. Osobito su Nemci Skupo platili današnji dan. Osim manje rezerve iz 6-og bataliona, svi naši bataljoni zano ili su u prvoj liniji: vrh Krvavih Brda — Bio ka Greda — Kljusine — Bogdan — Greznica — Katin Kuk, neposredno ispred ne ma kih borbenih redova.

Današnji prodor Nemaca na Krvava Brda i jake borbe u pozadini — kod Trnova kih Koliba, ugrozili su opstanak našeg 2 bataljona na prvobitnom odbranbenom položaju prema V. Jezeru. Usled toga on se u Smrekovac po eo rokirati prema Presjeci. Na taj na in, gube i direktnu vezu sa ovim bataljonom, mi smo ispustili i mogu nost ma kakve neposredne kontrole situacije na tom pravcu. Zato e otsada sudsina pravca Smrekovac — Presjeka — Mratinje biti potpuno u rukama

2-og bataljona. Uvereni smo da e ga bataljon vrsto braniti, jer mu je takav zadatak bio postavljen još u po etku. Karakter zadataka ostao je nepromenjen i u novonastaloj situaciji. Tu je naš stari i oprobani štab bataljona koji je odavno naviknut na samostalan rad i u najsloženijim uslovima. Ipak, za ovaj pravac brinemo više nego za onaj preko Javoraka. Bojimo se da Nemci ne udare krupnim snagama koje prevazilaze stvarne mogu nosti jednog našeg bataljona. Šteta što se uz Ljubibrati a-⁰ nije našao bar još jedan naš bataljon. Naravno, ne bi bila greška da je još od po etka orijentisana glavnina ili cela naša brigada na taj pravac.

Posle povla enja 2-og bataljona, negde oko 13 asova, na Vilištu se pojavilo do 200 Nemaca, a nešto kasnije, pošto su naše manje pobo nice bile odbrane, jedna veća njihova grupa izbila je duboko na našem desnom krilu, kod V. Vitla. Ova nova oja anja kretala su se od 500—600 ljudi. Zaista neravna borba. Nama visi neprekidno za vratom ova prokleta avijacija koja nas stalno tu e i izvija, a usput dotura Nemcima hranu i municiju. Njima pristižu sveža oja anja, sa kojima nas na ovako širokom i besputnom frontu sve više zaobilaze, a nama niotkuda ništa. Ni ete vojnika. Hleba, ima već tri dana, i ne vidimo. Pa ni onog od zobi. Uz to brojno stanje brigade neprekidno opada, a raste brigadna bolnica. U njoj se već nalazi preko 130 ranjenih i teže bolesnih.

Negde posle podne, u vreme kad je borba zahvatila ceo prostor od Brljeva i Stirna do Krvavih Brda i Trnova kih Koliba, a žestoki okršaji na Bio u bili u punom jeku, stiže nareneće od Treće divizije da etvrta brigada odmah kreće u sastav svoje divizije, na nov zadatak. Deseta i Sedma brigada imaju da rokiraju svoje snage tako da zatvore pravac Budanj — Stirno, koji je dosad držala etvrta brigada (i 1-vi krajški bataljon).

Odmah smo uhvatili vezu sa Radom Marjancem. On ne može da odvoji nikakve snage od Brljeva, jer Nemci i tamo uporno napadaju. Mi, tako e, ne možemo ništa izvući i za Stirno, jer su svi bataljoni upleteni u bliske borbe i jedva odolevaju nadmo nom protivniku. Da smo imali ikakvih rezervi, bacili bismo ih dosada u protivnapad prema V. Vitlu da osiguramo sopstveni desni bok, a posebno nov pravac V. Vitlo — Javorak. Osim toga, Sedma brigada je spala na poslednje zalihe municije i bombi, što zabrinjava štab brigade. Marjanae izričito šumni da e njegova brigada moći da odoleva i sutradan. a situaciju smatra kritičnom. Tim više što e pravac

Nikola Ljubibrati , komandant 2-og bataljona Desete brigade.

Budanj — Širno ostati da brani jedino njihov 1-vi bataljon, koji sada jedva drži Kamenito Pleće pred uzastopnim i upornim nema kim napadima.

U to stiže i Šegrt od Radovana.²¹ Mnogo je ljut zbog njegovih zamerki, naročito zbog neobjektivnih primedbi oko pri-vremenog gubljenja kontrole na pravcu Smrekovac — Presjeka — Mratinje. Radovan se ne slaže s tim da u toku noć i skratimo front, povlače i obe brigade na liniju Konjska Lastva — Javorak. Komanda 3 divizije ipak je na vreme ušla slabosti na pravcu Presjeka — Mratinje, koje stvarno i već odavno postoje, i, ukazujući na vreme Vrhovnom štabu na njih, do-prinela je da se ipak blagovremeno preduprede eventualne teže posledice, ustvari da se preduprede Nemci da relativno lako odbace naš usamljeni 2 bataljon sa Presjeke i upadnu u Mratinje. Ipak nas ozbiljno udi zašto Radovan nije prihvatio skraćenje fronta. Ono je, nametnuto razvojem situacije, postalo neminovnost i jedini racionalan izlaz, koji sadrži najmanji rizik i najviše uva snage od nepotrebnih gubitaka. Brza intervencija Vrhovnog štaba za skraćenje fronta i hitno upu-tivanje drugih snaga na pravac Presjeke i zapadno od Maglića kona noć e uneti stabilnost i u toj zoni.

Posle kraće diskusije, na pristanak Šegrta i Kapora i insistiranje Marjanca, štab brigade je samoinicijativno odlučio da se brigada povuče pod zaštitom noć i u toku sutrašnjeg dana posedne nove položaje za odbranu: Kolibe — Javorak — Konjska Lastva. Levo od nas, do reke Pive, biće Sedma bri-gada. Manje zaštitnice ostaviće na liniji Rupe — **Širno** — Brlevo. O odluci ukratko obaveštavamo i diviziju, uz napomenu da će zato pravac preko Javorka za Mratinje biti apso-lutno sigurno zatvoren.

Deseta i Sedma brigada, posle svih proteklih borbi i napora, došle su do granice svojih fizičkih i psihičkih moći. Stalni marševi i odbrambene borbe već duže vreme, malo sna po hladnim ukama, loše odeleni i obuća, veliki gubici, nedostatak municije, a iznad svega skoro nikakve mogunosti za negu, leže i bezbednost ranjenih i bolesnih — sve se to napokon loše odrazilo na moral i udarnu snagu brigade. Apatija i bez-voljnosc su sve češće pojave. Polete i prenute borci tek ako negde oštrosajuča izbliza. I ni nam se kao da se u diviziji ne rađa una dovoljno sa ovim faktorom. Jer, mi neprekidno dobijamo zadatke kao da se u brigadi ništa ne menja. **Šta** li će biti kad se sasvim istopimo? A to nas eka ako duže potraju ovakve borbe i naporu.

²¹ Radovan Vučanović, komandant Treće divizije.

or e Andrejevi -Kun: **PORED** **PALOG** **DRUGA** (*crtež*)

U sumrak je osmotren pokret novih nema kih oja anja prema Brštevcu i Plužinama. Ža nas je to zna ilo novo ozbiljno upozorenje. I ina e po nas loš odnos snaga još više se pogoršavao. Postojala je mogu nost da se taj odnos kriti no pomeri u korist Nemaca. Postojale su i druge opasnosti. Izbijanjem Nemaca na V. Vitlo, odakle bi mogli lako i nesmetano da upadnu u našu duboku pozadinu — na Javorak, ne samo što bi obe brigade bile dovedene u situaciju da budu okružene na prostoriji bez puteva i hrane, ve bi i Mratinje bilo neposredno ugroženo. Odlaskom etvrte brigade postao je opasno ugrožen pravac Brljevo — Javorak, a naro ito Budanj — Stirno — Javorak, gde je ostao samo 1-vi krajiški bataljon — na Kamenitom Ple u, i to pred mnogo ja im neprijateljem i gotovo bez municije. Usled toga su postali nesigurni i naš levi bok i pozadina, a time i jedina otstupnica Desete brigade — zonom Širna. Preko Štima cure za nas i ova utanjena sledovanja hrane i vrši se evakuacija ranjenika. Tuda se još jedino može održavati kurirska veza, a drugih i nemamo sa štabom divizije. A snabdevanje je ovde pitanje opstanka. Prazna planina Bio ne može hraniti ni ljude ni stoku; vukovi su sa nje pošli u ve u pitominu. Najzad, postojala je bojazan da e nas Nemci, s obzirom na opšti odnos snaga i razvu en front (od Volujaka i Vlasulje do reke Pive), sutra razbiti i razdvojiti i time doveсти u pitanje odbranu Mratinja. Sve ovo skupa presudno je uticalo na to da se odlu imo na skra enje fronta i izvla enje osnovnih snaga još no as iz neposrednog dodira sa neprijateljem.

PONOVO NA JAVORKU

3 jun. Naši bataljoni zorom ve pristižu u rejon Javorka. Poslednji dolaze 4 i 5 bataljon, stazom ispod Pandurice. Na Javorku se prikuplja i Sedma brigada. Prema Mratinju odlaze još zaostali pozadinski delovi etvrte crnogorske brigade. Ponovo smo u istoj kolibi sa Štabom Sedme brigade.

Odlu ili smo da prolaz za Mratinje branimo po svaku cenu. Povukli smo se na svoju ruku, pa zbog toga moramo na sebe preuzeti potpunu odgovornost za dalji uspeh odbrane. Puni smo samopouzdanja. Naš 5 bataljon je na Konjskoj Lastvi i izvi a prema Krvavim Brdima, V. Vitlu i Boljanovi a Vratima. Ispred koliba Javorka je 1-vi, a desno, izme u koliba ū Konj. Lastve 4 bataljon. Odmah pozadi koliba smestio se 6 bataljon, u rezervi. Naše dublje zasede su ak pred Stirnom, a krajiške pred Brljevom. Glavnina Krajišnika je levo od nas, |°d koliba na Javorku do kanjona Pive.

Ovog puta smo se duže nego obično pozabavili organizovanjem što boljeg vatretnog sistema. Stvaramo unakrsnu vatru gde god se može. Osnovno je da se naj vrši drži sam goli hrbat, gde su kolibe. Ko njega drži dominira ovim pravcem. Zato smo samo manji deo teških mitraljeza ostavili kod 1-vog bataljona, a veći deo, njih 8—10, predali smo Brstini. On ih je grupisao u rejonu k 1473 i pripremio da kosom, nadvišavajućim i višestrukom vatrom tuku pre svega istinu ispred koliba, do šume.

Jučerašnje naporne borbe i gubici loše su se ponovo odrazili na moral jednog dela brigade. Njena udarna snaga, uzev u celini, jednostavno se sve više topi i mi jasno vidimo kako lagano, ali neprekidno opada. Brojno je brigada već sada prepolovljena. U ovakvim teškoćama nismo dosada nikad bili. Bilo je velikih gubitaka i pre, ali tegobe, koje ovako duboko nagrizaju moral, nismo ovoliko osećali. Zato je naša pažnja koncentrisana baš na to pitanje. Naredili smo da se, pre svega, poja i hrana. To zna i samo veći obrok mesa. Slobodno vreme u jedinicama koristi se za intenzivan političko-partiski rad, radi u vršenja jedinica. Edo,²² Vojo,²³ Crni, Spiro²⁴ i Vule²⁵ gotovo su neprekidno u etama i među borcima.

Kuriri su za štab brigade podigli od suvozidine i omanjili bunker između k 1473 i koliba, u samom streljačkom stroju. Dosad tako nešto nismo nikada praktikovali. Niti ikada posle, do kraja rata. Takav neuobičajen gest štaba brigade izazvao je povoljan efekat kod bataljona. Svima je sada bilo jasno da smo se vrsto odlučili na odbranu do poslednjeg. Sve ove mere delovale su osvežavajuće, unose i nov duh i polet u brigadu.

Oko podne izšao je Radovan na Javorak. O ekivali smo oštru kritiku i bili spremni da sa mnogo argumenata opravdamo svoj postupak. Radovan se, međutim, samo interesovao za situaciju na ovom pravcu i mirno odobrio našu odluku, naređivši da tu obavezno ostanemo do daljeg. Dakle, ipak je bio zadovoljan preduzetim merama. Iskoristilo smo njegovo prisustvo da se bar donekle obavestimo o svemu što se zbiva oko nas. Odlazeći, Radovan je komandu nad snagama ovog pravca preneo na Desetu brigadu.

Ovog dana nije bilo značajne borbene delatnosti. Nemci su pokušali u dva maha da prodru manjim snagama od Stirna i Brljeva, ali su ih cdbili naši i krajiški istureni delovi.

²² Edo Kapor, komesar brigade.

²³ Vojo Kovačević, rukovodilac Politčkog odeljenja brigade.

²⁴ Spiro Srzentić, član Politčkog odeljenja brigade.

²⁵ Vule Mišunović, član Politčkog odeljenja brigade.

4 jun. Ujutro ovog dana smo obavešteni da Sedma i Deveta brigada izlaze iz sastava Treće divizije i da se prepotinjavaju Štabu Druge divizije. Do kontakta sa Štabom Druge divizije ostajemo na vezi kod Vrhovnog štaba.

Manja borba traje već celo pre podne. Naši istureni delovi napokon su morali otstupiti ka Javorku. Prikupivši snage, Nemci su posle podne izvršili vrlo snažan opšti juriš na Javorak. Nalet je bio naoko vrlo efektan. Ali, nije bio dovoljno uređen i organizovan. Izgleda da im je ovaj put nedostajalo hrabrosti, te su po eli da galame i otvaraju paklenu vatru pre vremena — na oko 200 metara pre nego što će iz šume izi i na istinu. Ponovo je njihov glavni udar usmeren na naš 1-vi bataljon i desno krilo Krajisnika. Zbog bliske i snažne nemačke vatre, levokrilni redovi 1-vog bataljona su se malo pokolebali i otstupili tridesetak metara. Mitraljeska eta 1-vog bataljona skida isturene mitraljeze sa postolja u namjeri da se i ona malo pomeri. Okiljevi i Glogovac galame, ljute se i bodre pokolebane vodove. Rakova²⁶ eta Bile ana ipak ne mrda. Pripjeni su uz zemlju i budno ekaju trenutak da otvore vatru. Manje kolebanje je zahvatilo i desnokrilne redove Sedme brigade. Marjanac je tamo, pokušava da uspostavi raniji poredak. Od naših još niko ne otvara vatru. To je dobar znak. Ugovorenovo je da ih do ekako plotunskom vatrom tek kad izi u iz šume. Utom su Nemci, u priličnom neredu, izbili na istinu. Do ekala ih je vražje gusta i ubita na plotunska vatra. Ostojanje je bilo 150—200 metara. Naročito su jezivo štektali dugački rafali grupisanih mitraljeza kod Brstine. Za trenutak juriš je propao. Nemci beže bezglavo, ostavljajući mnoge mrtve i ranjene, iako naša rezerva — 6 bataljon — još nije upotrebljena. Ponovo ih gone naše i krajiške patrole prema Stirnu i Brljevu. Nemci su ovog puta napali zaista lošom taktilom. Valjda su mislili da ne mogu sa ekati juriš, pogotovo borbu prsa u prša. Međutim, i da su napali kako valja, pa i znatno ja im snagama, teško da bi uspeli. Smrtonosan je bio vatreni kotao ispred koliba na Javorku, vešt i planski spleten od naše bliske vatre. Dok su Nemci bežali ka Brljevu i Stirnu, gonjeni od naših patrola, srušili se, po njima i Brljevu, nekoliko artiljeriskih plotuna. To nam na svoju ruku daje podršku artiljerije Treće divizije od nekud s one strane Pive.

Veze sa našim 2 bataljonom još nemamo. Javljuju nam iz Vrhovnog štaba da će nam biti upućeno naš 3 bataljon u Mratinje.

²⁶ Rako Mirković, komandir eta 1-vog bataljona.

5 jun. Gone i sino zaplašene Nemce, naši su delovi izbili ak pred Stirno, u blizini Pandurice. Delovi Sedme brigade su kasno no u odbacili Nemce sa Stolova i izbili pred selo Brljevo. Glavnine obeju brigada i dalje drže liniju Konjska Lastva — Javorak u prvobitnom rasporedu za odbranu.

Zbog hladno e i nevremena koje je vladalo na Bio u i Konjskoj Lastvi, upu ujemo zorom 6 bataljon da bismo mogli smeniti promrzli 5 bataljon i pružiti mu mogu nost da se bar malo odmori, dok bude u brigadnoj rezervi. Šestom je skrenuta pažnja da naro ito budno izvi a prema Boljani a Vratima.

Odjutros su se Nemci ponovo aktivirali, odbacivši naše isturene prednje delove. Oko podne su pokušali da napadnu Sedmu brigadu na samom Javorku, ne velikim snagama. Dok su Nemci bili podalje od prednjeg kraja, otstupaju i prednji delovi Sedme brigade, pri prolasku preko Javorka, povukli su za sobom i desokrilne delove glavnih snaga ove brigade. Marjanac je bio dalje, negde na centru svoje brigade, te na mesto kolebanja sko ismo mi, komesar Ljubo i kuriri i red brzo bi uspostavljen.

Hrabri su bili baš ti Krajišnici koji po oše nazad i stvorile ovu trenutnu gužvu. Proveravali smo nekim od njih fišeklje i džepove. Imali su još po 2—3 metka i nijedne bombe. Ipak su oni odmah zaledli, orni i spremni da do ekaju Nemce. Ne znamo zbog ega, ali se i Nemci povukoše ka Stirnu i Brljevu. Bi e da i kod njih nešto škripi.

Ovog dana dobijamo nare enje da napustimo Javorak. Odre eni smo u zaštitnicu glavnih snaga. U toku sutrašnjeg dana imamo da zatvorimo sve pravce iz Mratinja prema Vučevu i Dragoš-Sedlu. Sedma brigada odlazi pravo za Sutješku. Zato e sa Javorka krenuti najpre Sedma pa Deseta brigada.

U ZAŠTITNICI NA MRATINJU

6 jun. U toku protekle no i, pozadi Sedme brigade, krenuo je ka Mratinju odmah i naš 4 bataljon. Peti bataljon je pošao još ju e, za videla, odmah po smeni i dolasku sa Konjske Lastve. On je dobio zadatak da usiljenim maršem, oko Magli a, što pre izbije u Jelov Do (zapadno od Magli a) i, izbacuju i osiguranje na Suvu Jezerinu — prema Trnova kom Jezeru, zatvori taj pravac ka Prijevoru. etvrtem bataljonu je nare eno da na Katun Brdo i od Razvršja do reke Pive posedne izlaz iz Mratinja, zatvaraju i pravac Mratinje — Prepeli je.

U toku ovog prepodneva oba su bataljona stigla na odre ena mesta. Peti je u rejону Trnova kog Jezera istog dana uspostavio kontakt sa jednim bataljom etvrte crnogorske

brigade. Rekli su im da su pre dva dana vodili borbe kod Jezera i da su tom prilikom odbacili neku grupu Nemaca. Tako smo uputili kurire i prema Presjeci da prona u 2 bataljon. Ion posle podne ima da napusti Presjeku i, pošto prebací sve svoje delove u katun Plan ili Poljanu, da u visini Kjlekovog Plea i Stubice zatvorí pravac za Vu evo. Zorom otpo inje pokret i ostalog dela brigade, opštim pravcem Previja — Prepeli je.

U vreme kada su otpo ele manje borbe naših zaštitnica oko Javorka, glavnina brigade ve se pela serpentinama iz Mratinja ka Prepeli ju. Pre podne su i zadnji delovi zaštitnice napustili Javorak, krenuvši ubrzanim maršem za glavninom brigade. Stab brigade, bolnica, baterija topova, Omladinska eta, 1-vi i 6 bataljon razmešteni su u katunu Prepeli je.

Most kod Mratinja bio je ve srušen. Izgleda pre dva dana. Ne znam zašto je tako rano prekinuta ova dragocena veza sa Treom divizijom i Centralnom bolnicom. Saznajemo da je zbog toga bilo onemogu eno i prebacivanje našeg 3 bataljona, koji je bio ve došao u Barni Do. Kakva šteta!

Došavši u Prepeli je, napokon smo dobili izveštaj i uspostavili neposrednu vezu sa 2 bataljom, prekinutu još 2 juna, za vreme borbi na Bio u. Tog dana bataljon je bio otstupio na Presjeku, uz manje zaštitne borbe, ostavivši svoju 2 etu na Trnova kim Kolibama. Nekoliko dana kasnije kod te ete je došao jedan bataljon Prve proleterske brigade, a eta se tada povukla u sastav svog bataljona. Tre eg juna došla je na Presjeku jedna eta Prate eg bataljona Vrhovnog štaba, gde je ostala još dva dana na desnom krilu bataljona. No u 3/4 juna na Presjeku je došao i 2 bataljon etvrte crnogorske brigade i ostao sve do 5 juna kada se povukao preko Klekovog Plea za Sutjesku. U toku ovog vremenskog perioda Nemci su jedva uspeli da ovladaju ulazom u klanac Presjeke, ali dalje nisu mogli. Naši su vrsto držali izlaz iz klanca, kao i kamenite grede sa oba njegova boka. Odli no je radio Stab 2-og bataljona. Kao da smo imali stalnu radiovezu. Naša opšta idejna povezanost, ose anje za interes celine, odnosno ujedna en pogled na ratovodstvo i akciju, pokazali su i ovog puta da su prvi uslov za me usobno sporazumevanje a ponekad i sigurnija veza °d svake fizi ke linije.

Danas posle podne, dobivši naše nare enje, 2 bataljon je napustio Presjeku i prebacio se ispod Magli a u katun Plan i Poljane, zatvorivši pravac ka Vu evu na liniji k 2309 — Klekovo Plea — katun Stubica. Uve su Nemci ovladali Presjekom, otvorivši i ova vrata za Mratinje.

Na ovaj na in e, kao zaštitnica glavnih snaga, Deseta brigada ovog dana zano iti u visini Mratinja, od reke Pive do Trnova kog Jezera, zatvaraju i sve pravce u toj zoni ka Vu evu i Sutjesci. Pred nama e zano iti neprijatelj na liniji Previja (k 1341) — Presjeka — Trnova ke Kolibe.²⁷

Od Druge divizije dobili smo nare enje da zakopamo celokupno teško naoružanje i sve što optere uje jedinicu. Konje treba da sa uvamo za prenos ranjenih, bolesnih i iznemoglih kao i radi ishrane ljudstva. Diskusija na sastanku štaba nije pokazala jednodušnost. Nije svima bilo ubedljivo takvo nare enje. Ipak smo u Prepeli ju zakopali nešto bataljonskih minobaca a i teških mitraljeza, kao i sve minobaca e iz brigadne Prate e ete.

U Prepeli ju rasformiramo 1 i 6 bataljon. Za komandanta 4-og bataljona postavljen je Danilo Šarenac.²⁸ Morali smo to u initi u interesu popune ostalih bataljona i da bismo bolje sa uvali dragocene kadrove nekih podru ja. Pojedincima ili kompletnim etama 1-og i 6-og bataljona popunjene su 2, 4 i 5-ti.

7 jun. Po nare enju Štaba Druge divizije moramo krenuti hitno da smenimo Drugu dalmatinsku brigadu u rejону D. Bara i delove etvrte crnogorske u Suhoj. Naš je zadatak da sigurno zatvorimo otsek izme u Sutješke i potoka Kota i sa tog pravca ne dozvolimo Nemcima prodor ka Tjentištu i Hr avki. Stoga, posle podne napuštamo dosadanju liniju odbrane Razvršje — Klekovo Ple e — Suva Jezerina i kre emo ubrzanim maršem ispod Magli a, preko katuna Plan i Prije vor i kose Prijevor, ka Suhoj i Priboru na reci Sutjesci. Napred maršuje 5-ti pa 2 bataljon, a za njima baterija topova, štab brigade, Omladinska eta i brigadna bolnica i, najzad, 4 bataljon kao zaštitnica. Na taj na in itavu zonu od reke Pive do Magli a i Suškog Potoka ostavljamo potpuno otvorenu i slobodnu za upad neprijatelja ka Vu evu i Sutjesci.

Budu i da se još uvek uju povremene borbe u Suhoj, a naro ito oko Bara, odakle snažno odjekuje jaka kanonada minobaca a, kao i artiljerije koja tu e sa emerna, usled ega ne možemo sigurno predvideti ishod i završetak tih borbi, od lu ujemo se na oprezniju varijantu — da što pre si emo u Suhu i Priboru na Sutjesci, a potom da preko Zabre i Stoca stazom izbijemo na Medvede Brdo. Peti bataljon je dobio zadatak da posedne Stoca i tu zatvori stazu za Sutješku, **upu u** ju i samo jednu etu na D. Bare, kao istureni odred i smenu

²⁷ Ovog momenta se na otseku izme u reka Pive i Sutješke nala žila cela SS divizija »Princ Eugen«.

²⁸ Poginuo u Hercegovini odmah posle Pete ofanzive.

Drugoj dalmatinskoj brigadi; 2 bataljon da posedne M. i V. gjiljevicu, a 4-ti da smeni delove etvrte brigade u Suhoj. Za ovaj zadatak naše snage su relativno malobrojne. Ali, štab divizije je verovatno imao u vidu naše mogu nosti. Naro ito injenicu da od ju e imamo svega tri bataljona, umesto ranijih šest.

Ovog dana, do našeg pokreta za Sutjesku, neprijatelj nije bio osobito aktivan na Bio u, sem što je izbio na Carev Do i Veliko Ple e, ometan jedino od naših manjih isturenih zaseda. Me utim, pošto smo otvorili mratinjski front, krenuli su i Nemci neometano napred. U vreme kada se za elje naše brigade svijalo ka katunu Prijevoru, pojavili su se manji nema ki delovi na samom Vrhu Magli a. Izvukli su gore jedan top i , koji se žurno oglasio prkosnom vatrom po padinama prema Sutjesci. Pojava Nemaca na vrhu Magli a i dejstvo ovog top-a mada se tako šta moglo o ekivati, delovali su iznena uju e i uneli su dosta nervoze i zabune u naše više komandovanje, i pored toga što niko time nije bio naro ito i neposredno ugrožen niti je pretrpeo iole zna ajnije gubitke. Verovatno se prepostavljalo, što bi doduše bilo normalno, da su Nemci ovladali i širim rejonom Magli a.

Dok smo držali položaje na liniji Suva Jezerina — k 2309 — Klekovo Ple e — Stubica, neprijatelj nije mogao izi i na Magli . Jednostavno zato što je teren bio takav da je neprijatelj mogao da napada samo ograni enim brojem jedinica i samo na pojedinim pravcima. Za prodor prema Sutjesci on bi morao angažovati ve e snage, koje nisu mogle i i preko Magli a, ve samo levo i desno od njega, preko koliko-toliko prohodnjeg zemljišta. Zbog toga sam vrh Magli a za nas nije igrao nikakvu ulogu, niti ga je iko od snaga NOV stalno posedao. To tim više što na njemu nije bilo nigde ni ega, pa ni par eta drveta za one diskretne etne vatrice po udolicama i šrapama 'za samih vatreñih linija bez kojih naša prozebla i gladna vjska jedva da bi tamo mogla duže opstati. Prema Magli u samo povremeno išle manje izvidnice našeg 2 bataljona. Me utim, sada smo besni i iznena eni željom Nemaca da zasednu baš na najvišu kupu Magli a. Ljutimo se što na njega ako i besplatno izi oše i što prkosno i bahatno zveckaju sa njega.

Izgleda da Magli nije Nemcima ni bio potreban za drugo P^ni da izazovu iznena enje i demonstriraju silu. Ta no je to su oni posedanjem Magli a mogli bolje osmatrati teren i pse mnogobrojne kolone koje su se u to vreme motale na sve rane i slivale se ka Sutjesci. Me utim, i takva mogu nost

bila je samo povremena, jer su este magle promenljive gustine i udi neprekidno hvatale i napuštale vrh Magli a, ne dozvoljavaju i onome ko ga drži da stalno koristi njegove prednosti. Da su Nemci imali kakvih širih planova, uskla enih sa izbacivanjem izdvojenih grupa na vrh Magli a, oni bi sigurno krenuli i preko Klekova Ple a i Jezerine, pa i dalje ka Sutjesci, a to su mogli sasvim komotno da u ine, pošto je u to vreme naš front bio ve potpuno otvoren, bez ikakvih snaga u neposrednoj blizini. Udnovato je što Nemci nisu iskoristili ovu povoljnu mogu nost. Tako su bili drski i uporni na Bio u, a sada, kad o ekujemo da krenu svom snagom na Sutjesku, oni su upravo stali, pipaju i dugo i izvi aju i oprezno, i gde treba i gde ne treba. udan splet vrleti i aluga na Volujaku, Magli u i kod Mratinja, slu eni i otegnuti pravci snabdevanja i, najzad, ono najzna ajnije — gubici i druge posledice dosadanjih borbi, naterali su kona no Nemce da malo zastanu i smanje svoje prohteve.

Što je više odmicao dan, to se nema ki top sa Magli a javlja sve rede — samo povremeno i po kojom granatom. Nešto zbog magle, a nešto zbog nedostatka municije. Neprijatno je trpeti dominiraju u vatru koju ne može neutralisati. Da li zbog nema ke topovske vatre sa Magli a, ili novih momenata u vezi sa Sedmom i Tre om divizijom, ili možda zbog nekih drugih razloga, tek, mi u sumrak dobismo nare enje iz štaba divizije da se sa elom brigadom hitno vratimo na stare položaje, izuzev na pravac Mratinje — katun Brdo — Prepe li je. Pored toga, zahteva se da povratimo i Magli . udi nas i pomalo ljuti ovo naglo menjanje odluka. Možda su tome krive i naše spore veze, ili možda isu više malo znamo o zbivanjima oko Sutješke.

Vra aju i odmah brigadu na levokrug, obaveštavamo štab divizije da e sve biti u redu, osim što Magli ne emo ni pokušavati da osvojimo, jer je to nemogu no. Ali, garantujemo da ni Nemci ne e sa njega si i, pošto je i za njih takav poduhvat nemogu an, sve dok smo mi okolo Magli a.

Nare enje da povratimo Magli zaista je bilo nepotrebno i nerealno. Tim više što se u njegovom podnožju može lako onemogu iti svaki dalji pokret. Jutros, da je napadala cela SS divizija, ne bi bila u stanju da prodre na Magli . Ve eras je i za nas, iz istih razloga, nemogu an takav poduhvat. U postoji je im uslovima vrh Magli a se za kratko vreme uopšte ne može zauzeti. Na dve kupe, koje povezane blagim udoljem ine vrh Magli a, dovoljno je po jedan vod, najviše eta hrubre pešadije i, dok se oni ne unište gla u, artiljerijom ili avijacijom, ili dok

ne istroše municiju, od juriša nema ništa. Ima, ali preko nekoliko stotina mrtvih. Na tolike žrtve od jutros nije bila spremna ni SS divizija, a veeras ni mi. Uostalom, tolika je sada cela naša brigada.

8 jun. Vrativši se nazad, Deseta brigada se našla uzoru ponovo na starim položajima — oko Maglića, stim što 4 bataljon nije vran u Prepeli je već na Crvene Prljage i kolibe plan. Peti bataljon se vratio u katun Jelov Do sa delovima na Suvoj Jezerini, dok je 2-gi poseo Klekovo Pleće, istovremeno zatvarajući i kod koliba Stubice prolaz iz Mratinja. Nemci su, uglavnom, i ovoga dana bili neaktivni. Osmotreni su na istim mestima gde i juče — oko Trnova kog Jezera i na Velikom Pleće. Manji delovi više su i u Mratinju. Osim toga što su iz ovih rejonata ešte slali arkaše i izvidnice prema nama i što je uništena jedna njihova omanja grupa koja je pokušala da se spusti sa Maglića, drugog ničega nije bilo.

Izviđajući i dublje preko Katuništa, naš 2 bataljon je na Prepeli ju u hvatio vezu sa delovima Sedme baniske divizije.

I . Predvečerni nam stiže naređenje da se još u toku noći prebacimo preko Sutjeske, kod Priboja ili Ravnog Borja, a potom da krenemo za Tjentište. Odmah svijamo brigadu u kolonu. Bio je već mrak kada je elo brigade prolazilo kolibe Prijevara, idući i stazom preko istoimene grede za Priboj.

O situaciji na Sutjesci znamo samo toliko da je za nas vrlo teška. Uostalom, to ujemo po pucnjavi i borbenoj huci i osećamo po mirisu baruta, a donekle i po stilu rukovo enja, dosada neuobičajenom. Me utim, gde je ko i šta radi, kakvi su bliži i širi naši ili neprijateljski planovi, da li ima koga od naših desno ili levo — o tome znamo veoma malo ili, bolje reći, ništa.

*

Za vreme zastanka, kod raskrsnice puteva pod Pločom, zakopali smo topove. Odavno su oni kod nas. Bili smo ih dobili na dar od Prve divizije još dok smo bili u Bosni, negde iza Vlašić-Planine. Bilo je to uoči i etvrte ofanzive. Iz milošte su ih borci zvali »Krnjo« i »Zelenko«. U mnogim su bojevima do danas oni u estvovali. Prošli su svu etvrtu i ovu ofanzivu i mnogo nam puta efikasno pomogli. Zepče, Prozor, Rama, Konjic, Bahtijevica, Porim, Nevesinje, Ravno, Bihać, sve su to imena za koje je bojeve i uspehe vezano ime »Krnjo« i »Zelenko«. Plenila je naša brigada i druge topove, ali smo ih uvek davali drugim jedinicama ostavljajući i kod nas samo »Krnju« i »Zelenku«. Zadnje plotune oni su ispalili na Rupama, u od-

brani Bio a. To su bili oni topovi koji su znali da samo izbliza prate svoju pešadiju i da je pomognu najefikasnijom direktnom vatrom. Ratuju i tako, oni su esto upadali u najveće borbene gužve i okršaje. Ginuo je tokom mnogih borbi sastar naše baterije isto kao i pešadijskih bataljona. Ratna sreća nije mimošla ni njene komandire.

PRELAZAK SUTJESKE

9 jun. U 3.30 asova gustom šumovitom padinom krečemo za Priboj. Orijentišemo se pomoću u busole, jer nema traga od pešaka ke staze. Obezbeđuju i se za svaki slučaj pomoći nicama od Suhe i Zabre, brigada je između 7 i 8 asova za eljem prešla Sutješku. Konji su gazili, ostali su išli preko mosta.

Majevi ka i Druga dalmatinska brigada već su otišle ispred nas. Pred Tjentištem skreću nas kuriri. Šeste istočnobošanske brigade ka Usovi kom Potoku. Za drugi zadatci ne znamo, osim da odmah idemo dalje — napred. Šesta brigada je u Tjentištu prema Borovnoj, Košuru i Krekovima, a manjim delovima na Ozrenu. Rekoše nam da su Nemci sa Košurama upali u Krekove. Staza je teška za kretanje, osobito konja, ali je dobro utabana, valjda od brigada koje su pre nas ovuda prošle, pa ipak se nekako ide. Od povremene artiljerijske vatre, ije granate dole u preko Košura i padaju na ovu stazu i oko nas, imamo već nekoliko mrtvih i više ranjenih.

Uskoro je počelo veoma žestoko i intenzivno bombardovanje koje ne prestati gotovo celog dana. Dosadanja vatre neprijateljske artiljerije i sva dosadanja bombardovanja su prema ovome igračka. Im jedna grupa aviona istrese bombe, stiže ubrzano nova. Ne gaaju precizno, niti mnogo nišane, na ovom, za njih, više poligonu nego bojištu. Ustvari, oni samo planski mitraljiraju i obasipaju kišom lakih bombi površinu uskog zemljишnog pojasa od Tjentišta do Hrvavke. Ostavši bespomoćno ceo dan u ovome paklenom obrubu, brigada je pretrpela velike gubitke i osetan psihički udar.

U ovakvim trenucima, u kojima od silnog uzbuđenja trepere svi nervi i staje dah u grlu, kad se rešava pitanje biti ili ne biti, najbolje se proverava i meri moral i vrstina vojske. A ova naša kao da je u tome beskonечно velika. Ne usmo jaučati zova u pomoći. Spokojstvo, red i mirno a dominirali su brigadom. Nikada ranije nismo kao ovoga dana tako duboko osetili snagu, nesalomljivu volju i veru koja leži u ovim ljudima.

U kratkim pauzama između avionaleta instinkтивno se pomeramo Usovi kom Potokom naviše. Negde oko podne izbijamo na sedlo, između u Ozrena i Pleže. Duž jednog uskog pro-

planka, na samom sedlu, zastalo je elo brigade. Desno, naivici šume, pojavio se drug Marko.²⁹ Daje nam znak da stanemo, a Šegrt da pri e bliže. Saznajemo da se tu nalazi drug Tito i da je i on ranjen. Plotuni nekog od ovih brojnih bombardovanja zahvatili su pre nekoliko sati i Vrhovni štab, dok se nalazio oko Milinklada. Ova bolna vest je novi i neo ekivan udar za sve nas. Ipak, raduje nas što smo tu, pored Tita i Marka, što ih vidimo žive posle svega ovoga. U današnjoj gužvi i tutnjavi vrlo lako se moglo dogoditi i ono najgore. A što se nije dogodilo, može se dobrim delom zahvaliti slu aju.

Stigavši kod Vrhovnog štaba, zatekli smo oko njega samo manje delove njegovog Prate eg bataljona, sa komandantom Muhom Osmi em. Šegrt dobija zadatak da preuzmememo komandu nad svim mesnim snagama i hitno posednemo Ozren i Ple e. Na Ozrenu smo zatekli manje delove Šeste isto nobosanske brigade. Nije im bilo žao što dolazimo. I ta je brigada krajnje iscrpena i više nego desetkovana u proteklim borbama. Naš 2 bataljon, upu en na Ple e, ubrzo se sudario i lako proterao manju grupu Nemaca iz rejona Vilinjaka. Ne usu ujemo se i i dalje, jer je situacija sasvim nejasna. Ne smemo preduzeti ak ni dublje izvi anje, jer nam vremenski zadatak nije odre en, pa bi nam mogle propasti zaostale izvidnice. Osim toga, što je osnovno, zbog blizine Vrhovnog štaba i odgovornosti zadatka, odlu ujemo se radije na sigurnu odbranu uže zone, izme u Ple a i Ozrena, nego da radi proširenja ovog uskog koridora preduzimamo ma kakav napad neizvesnog završetka.

Na sedlu izme u Ozrena i Ple a postoji uzan proplan i . U kasni sumrak brigada se svijala prema tom mestu. Na sedlu smo zatekli Vrhovni štab i druga Tita. Jedva smo pronašli nekoliko konja koje smo mogli oslobođiti za englesku misiju. Iza nas ostaje samo Šesta isto nobosanska brigada. Sve ostale snage su otišle napred. Banijci nas nisu još prošli, ali ujemo da nisu daleko. Negde su blizu, iza nas.

Skoro celu no maršovali smo do koliba Hr avke. Marš je bio naporan, gotovo isto kao i prethodne no i. I još oštiri. Sa nama se do Hr avke kre u Vrhovni štab i drug Tito, koji daje zapanju e brz tempo maršu. Otkud mu toliko snage? Pomr cina je mrka i gusta kao testo. Strma staza, stvorena i utabana od drugih jedinica koje su pre nas ovuda prošle, nazirala se samo s vremena na vreme. Ljudi i konji se stalno spoti u, sudaraju i posr u. Najlakše se kretao onaj koji je dohvatio konja za kakav kaiš ili konop i da bi ga konj vodio, ili pak ako je drug ispred njega imao makar šta belo ili svetlo na le-

²¹ Aleksandar Rankovi .

dima. Da nije snage, koju na neobjašnjiv način stvara i sama pomisao na prisustvo druga Tita, mi bismo se sigurno odlučili da ovde zano imo i krenemo tek sutradan. Za gladnu i krajnje iznurenju Desetu brigadu dve uzastopne noći bez sna — više je nego mnogo. Ipak, iako zadnjim naporom, idemo u redu.

PONOVO U ZAŠTITNICI

10 jun. Pošto smo u Hrvatski preturili preko glave onaj opasni deo sna koji konjanika obara, a pešaka skreće u jarak, i uz to još dobili porciju makar i nedokuvane konjetine, kremo lagano uz Debelu Ravan strmom stazom za Luka Kolibe. U Hrvatsku je stigla uzoru i Šesta isto nobosanska brigada.

Ostatak dana provodimo u ekanju, odmarajući se u šumici, između Luka i Koliba i Zamrštena, duž puteljka koji vodi od sela Vrbnog. Na sve strane oko nas kreću se, reklobi se, esto bez cilja i svrhe, mnogobrojni nebora koji delovi, grupice ili pojedinci iz raznih brigada. Njihove odavno veprazne komore, koje su sad pretvorene u kolone nosilaca ranjenika, mnogobrojni bolesnici, rodoljubi i ranjenici, sve to nekud luta, odlazi i ponovo se vraća, kao da nekud stvarno ide i nekog ili nešto traži. Kako zapuca s jedne strane, sva ta masa instinkтивno kreće u suprotnom pravcu. Ovakvu gužvu i metež malo razumemo. Možda i zato što se dosad nikada nismo našli u sličnoj situaciji. Vrlo esto dolazi do prepirke, pa i oštrijih reči, sa ponekim delovima te šarolikim nebora ke mase, koja se kreće as amo as tamo. Ovaj metež ne samo što ostavlja utisak anarhičnog stanja i smušenosti koja me u njima vlada, već esto navlači na sebe i okolinu bombardovanja kojih i tako imamo isuviše.

Danas se uju povremeni plotuni i borbe na sve strane. Osobito na Ljubinom Grobu, gde se muški i odlučno brani etvrta brigada. Istovremeno neprijateljska avijacija gotovo ne prestaje sa bombardovanjem. Istina, nešto slabije nego juče, kada je u bombardovanom krugu bilo manje naše vojske. danas, na površini od 10—12 km² slegla se ovde glavnina Operativne grupe zajedno sa Vrhovnim štabom. Širina neprijateljskog obroča, kao i prethodnog dana, ponovo se svela na jedva 2—3 km. Stvoren je gotovo idealan cilj za nasrtljivu neprijateljsku avijaciju. Vrhovnom štabu i drugu Titu svaki as fiđu u zrnu iznad glava, isto kao i svima nama. Ovog dana imali smo znatnih gubitaka, a nisu bolje prošle ni ostale brigade, i

Ustvari, itava ova gužva je nastala zbog toga što je na platou' Luka i Vrbnog Koliba Vrhovni štab odlučio, smeljio i u pravi as prikupio glavninu svojih snaga (sedam brigada), |

spremaju i se za presudan proboj i ofanzivna dejstva preko

Miljevine. Odlu eno je da se više ne ekaju delovi drugog dela glavnine Operativne grupe (Sedma i Tre a divizija), kako bi se pravovremeno iskoristio pad Balinovca i Mr in-Planine, odnosno proboj koji su ovog dana herojskom borbom izvojevale prva proleterska i Tre a kраjiška brigada.

Posle podne stiže nam od Druge divizije kratak i jasan zadatak — ulazimo u levu kolonu, kao njena zaštitnica. Ispred nas e pre pono i otpo eti pokret Majevi ka, Sedma kраjiška i etvrta crnogorska brigada. Mi emo se kretati opštim pravcem Balinovac — Mr in Planina — selo Zagorice — selo Rataj — selo Miljevina. Ostale brigade ulaze u desnu kolonu koja e se kretati desno od nas. Ovaj put, kao retko kada ranije u ovoj ofanzivi, vidimo potpuno opštu situaciju i u njoj sopstvenu ulogu. Sa osobitom radoš u i olakšanjem brigada je primila vest o najnovijim uspesima Prve divizije.

Zadnja dva dana su najteži period u kojima se brigada ikad našla. Sve one tegobe što ih skupljamo i vu emo još od Zep a i Prozora kao da su ovde dostigle kulminaciju i ho e da nas smrve. Neprekidni marševi i danono ne borbe; mnoge neprospavane no i i nedovoljan odmor; neredovna i nepotpuna ishrana, ime se nad brigadu nadnela prava avet gladi; zakopavanje teškog naoružanja; nailaženje u sve strane na raznu opremu odba enu od naših i neprijateljskih jedinica; svaki as susretanje mnogih izostalih ranjenika i bolesnika koji su bespomo no ekali i o ekivali pomo ; prolazanje pored mnogih nezakopanih Nemaca i poginulih naših drugova i uopšte suo avanje sa svim onim strahotama ove epopeje, na koje nailazi zaštitnica u kojoj se ve duže vreme nalazimo; zatim ogromni gubici;³⁰ mnoštvo novih ranjenih i bolesnih uz otsustvo i minimalne mogu nosti za njihovu negu i, najzad, mnoge druge teško e — sve je to iscrpio takore i i zadnje fizi ke i duhovne mo i brigade, usled ega je ona dovedena na opasnu ivicu poslednjih mogu nosti. Brigade koje su dobijale pretežno ofanzivne zadatke nisu ni izbliza imale prilike da iskuse sve nevolje koje su se neminovno sru ile na zaštitne delove glavnine. Nekako je one nekadanje vitalnosti, životne i neodoljive udarne

Kod pojedinaca su uzdrmane perspektive i vera u pobedu.
—^njih^poneki pokuša sam da prona e izlaz, napušta naše re-

NA T ³⁻ ^{s m o u} Petu ofanzivu sa oko 1.240 boraca i šest bataljona. Ijonan Kolibama brigada je brojala oko 600 ljudi i svega 3 bataljona. Dakle, nedostajalo je oko 50% prvobitnog sastava Desete brigade. Tre u procenat ne pretstavlja i gubitke. Oni su znatno manji. Uz bolni • ostao je naš 3 bataljon i mnogi ranjenici u Centralnoj

dove ne bi li se dokopao svoga kraja. Pojava apatije i ravnodušnosti graniila se u pojedinim slučajevima sa gubljenjem **svake** volje i smisla za život i egzistiranje. Sve ove opasne pojave postale su već vrlo ozbiljna briga štaba i političkih organa I O tome se stalno konferiše i vode se gotovo neprekidni razgovori sa ljudima, naročito kad imamo duže zastanke. Ali ipak, zahvaljujući i pre svega visokoj svesti osnovne mase boraca i vanrednim naporima starešina da pronađu, probude i založe zadnje snage, ova kriza, koja je bila na pomolu, ipak je na koncu srećno prebrođena. Svi smo bili takore i već živi mrtvaci, krajnje iscrpeni i okrvavljeni, ali smo, eto, izdržali do kraja. Ne uvene su i zapanjujuće moralne, duhovne i fizičke snage ovakvih ratnika. Kao da njihova vera, svest i žar revolucionarnih ideja koje ih nose ne znaju za objektivne granice ljudskih mogućnosti. Možda je baš ovo osnovno pitanje u kome je drug neprijatelj pogrešio u računu. A nije ni uđo. Ni sami nismo znali šta smo sve u stanju da izdržimo. Baš u tome, više nego igde, naše jedinice su našle izvore onih snaga koje su odlučujuće parirale ogromnu neprijateljsku brojnu i vatrenu nadmoć.

DRUG TITO DAJE NOV ZADATAK DESETOJ BRIGADI

Tek što su se završili bataljonski i etni partiski sastanci (koji su održavani svakodnevno, ponekad i više puta) i konferencija ostalog sastava, stiže i Šegrt od druga Tita. Ovakvi sastanci vanredno su moćno sredstvo za otklanjanje svega što škripi i ne valja. Posle njih uvek se oseti nekako zdravija atmosfera, nov duh, više snage i poleta. Zato za njih redovno naemo vremena i u najtežim asovima. Upravo, u takvim trenucima oseća se i najveća potreba za poja animi partiskopolitičkim radom.

Drug Tito takođe smatra, iznosi nam Šegrt, da bi Deseta brigada trebalo da se izdvoji iz Operativne grupe i u pogodnom momentu i podesnim pravcem prebaci u **Hercegovinu** radi samostalnog delovanja. Ali, zadatak nije ni lak ni jednostavan. Zato drug Tito prethodno želi da uđe mišljenje celog užeg štaba brigade. Odmah odlazimo kod njega.

Našli smo ga u blizini Vrbnih kih Koliba, na nešto uzdignutoj strani jedne povećane i gusto pošumljene kose. Sa njim je bio i drug Marko. Tito je sedeo u jednom omanjem, tankim slojem od jednorednog kamena ozidanom zaklonu, otvorenom spredu i ozgo, sa signalnom električnom lampom oka enom spredu i torbom za sekcijske preko ramena. Ranjena ruka oslođena je na jedva beo platnen zavoj vezan oko vrata. Diktirao je neko naređenje, pominjući i nama dobro poznate nazive "P"

dela oko Miljevine i Jabuke, kontrolišu i ih eš e na karti koju je držao u ruci. Oko njega su samo daktilografi i kuriri. Bio je vedar i raspoložen, iako je bio umoran i iscrpen, kao i svi mi.

Preneli smo drugu Titu svoju spremnost da se prihvati novog zadatka, ak i radost što se vra amo u Hercegovinu. Znamo da e nas tamo ekati nove ljute i krvave borbe, ali i ^{novi} borci i pobede. Zato smo izrazili duboko uverenje u siguran uspeh im se malo fizi ki oporavimo. Dobili smo utisak da je zadovoljan. Zna on odli no naše stanje i ime danas raspolažemo, zato smo sre ni što nam je poklonio poverenje. Usvojio je i naš predlog da još koji dan idemo sa glavnim snagama dok mi sami ne ocenimo momenat za odvajanje. Još nam je na kraju skrenuo pažnju da u inimo što možemo za prihvati preostalih boraca i ranjenika iz Sutjeske i Zelengore, naro ito duž zone gornje Neretve, zatim nam je govorio o potrebi da se, pre svega, dobro oporavimo i potom krenemo u akcije i mobilizaciju novih snaga. Uđno je ose anje veli ine sopstvene snage i vere, koje obuzima i poneće svaki put posle ma i najkrajeg razgovora sa drugom Titom. Snaga njegove li nosti, nai neobi an na in, veoma brzo napaja sve prisutne nekom posebnom vedrinom i optimizmom, vra a i ra a polet i novu snagu, otvaraju i jasne poglede i perspektive na budu nost.

Našim povratkom u štab skoro jednovremeno stiže i nare enje od Druge divizije da hitno krenemo za Ljubin Grob, na kome su se upleli u teške borbe delovi etvrte brigade. Iako smo žurili, kad smo stigli borba je vejenjava. Etvrta brigada je sama izdržala i ovu važnu taku o uvala u našim rukama. Odmah iza toga dobili smo zadatak da, ostavljaju i manje snage u Vrbni kih Kolibama, smenimo etvrtu brigadu na Ljubinom Grobu, da tu sa ekamo i obezbedimo prolaz Sedme divizije, a potom da se svijemo u zaštitnicu, u pravcu Balinovac — Mrin Kolibe — Jablanovo Brdo.

FORSIRANJE BISTRICE

11 jun. Protekle no i prolazili su pored nas bataljoni, bolnice i komore leve kolone. Odlaže preko Vrbni kih Koliba stazom prema Balinovcu. Još treba da nai u Banjci, ali ih ^Rigde nema. Niti sa njima imamo veze. Napokon, pred samu „ru, nailaze i oni. Lagnulo nam je kad smo ih ugledali. Verovatno i njima. Koliko je pretrpela ova naša najiznurenija divizija dok se najzad nije neposrednije do epala glavnine! Platili smo i pla ali ra un i mi svi ostali skupa sa Vrhovnim štabom, odugovla e i ve duže vreme as opštег proboga i odlažu i dinami niji razmah naših ofanzivnih dejstava, sve u išekivanju Sedme divizije, i ostalih delova drugog ešelona Glavne

operativne grupe. Najzad, evo prolaze i Banijci da bi se posle dužeg vremena ponovo uklju ili u elni — olanzivm deo ešeiona.

Sa Banijcima je išao i Vladimir Nazor. U Vrbni kim Kolibama sišao je sa nosila i produžio peške niz strmu nizbrdicu padina Košute, stazom za Balinovac.

U svanu e, kada su ovu opasnu zonu prolazili zadnji delovi Sedme divizije, otpo eo je i daleki napad Nemaca sa Treškavca i neposredniji od Orlovca na Ljubin Grob i stazu preko Lu kih i Vrbni kih Koliba, kojom je ve prešla leva kolona. Pucnjava koja se otvorila na obe strane ustvari je samo ubrzala pokret Sedme divizije. Borci su se instinktivno rokirali nekoliko stotina metara, sa istine proplanka na ivicu šume, nastavljaju i spuštanje još ve om brzinom. Po odlasku i zadnjih delova Banijaca otpo elo je svijanje glavnine Desete brigade ka Vrbni kim Kolibama i njen dalji pokret prema Balinovcu kao zaštitnice leve kolone. Napuštaju i Ljubin Grob oko 8 asova i odmah zatim Vrbni ke Kolibe, naši zadnji odredi su se lako odlepili od nasrtljivog neprijatelja. Tom prilikom imali smo nešto i žrtava. Me u njima se nalazi i poznati borac Voja Guši, komesar 4 bataljona. Maršuju i preko Balinovca i Mr in Koliba, brigada je još u toku dana stigla na Jablanovo Brdo, gde je i zano ila, obezbe uju i se naro ito od sela Ljubine.

Ovog dana neodoljivo su prodirale naše kolone prema putu Kalinovik — Fo a. Nemci su se gr evito branili, upinju i zadnje snage da nas zadrže bar na reci Bistrici. Me utim, koriste i probaj Prve divizije i šire i ga sve više, naše glavne snage su bile u takvom ofanzivnom zamahu da je pred njima morala pucati preostala nema ka odbrana. Manevar, iznenanja i ofanziva, stari aduti naše snage i mo i, dali su nov potstrek i zamah našem opštem naletu, iju snagu više niko ne e mo i obuzdati.

Ovakvoj dinamici boja redovno su bila svojstvena ona mala i sitna iznena enja koja nekad mogu, makar i samo "na momenat, da unesu znatnu zabunu i nespokojsvo. Sli no se desilo i ovoga puta. Duž zone probaja bile su zastale po šumi brojne naše i nema ke grupice koje su se, lutaju i i traže i svoju jedinicu, svaki as sretale i sudarale. Samo se tek negde otvori vrlo oštra borba i odmah naglo umukne. esto i u najbližoj okolini. Nisu bili retki slu ajevi manjih okršaja i me u našim delovima. Zbog toga, svi skupa nastojimo da pove amo budnost i ostale mere onog najužeg obezbe enja. U jednoj od takvih situacija zatekao se ovog popodneva i sam Vrhovni štab u dolini Vrbni ke Reke. Idu i na za elju brigade, koja je vec odmicala od Vrbni ke Reke kuriri nam javljaju da se kroz

šumu šunja i oprezno privla i jedna grupa Nemaca, samo nekoliko stotina metara dalje. U tom momentu Vrhovni štab je bio svega pedesetak metara od nas, bez ikakvih naših jedinica, a Nemci su išli pravo na njega. Edo je hitno obavestio druga Marka, te je usledila munjevita i odlu na akcija Prate eg bataljona i opasnost je brzo i sre no otklonjena.

13 jun. U toku ju erašnjeg dana brigada je danila u Rudnoj Planini, pomerivši se svega nekoliko km — na Mokri Do i Siljevno Brdo. Posle etiri uzastopne neprospavane no i ju e smo napokon mogli da se dobro ispvavamo. Izuzev nekoliko lakših okršaja sa manjim grupama Nemaca, koje su se odnekud pojavile pred Mokrim Dolom i Golom Rudom, verovatno od sela Ljubine i Zakmura, druge borbe brigada nije vodila.

Na Jablanovom Brdu smo ju e zakopali ostatak minobaca a i teških mitraljeza, koje su bataljoni dovde »prošvercovali« i ljubomorno uvali.

*

Krenuvši sino kasno preko sela Zagorice, brigada je ve ujutru stigla pred selo Rataj. Ispred nas su Banijci. Tražimo od Štaba Druge divizije dozvolu da odmah samostalno pre emo drum i tamo se definitivno otka imo od glavne grupe. Nismo dobili odobrenje. Moramo sa ekati u rejonu sela Rataja dok ne pro e Druga dalmatinska. Bespomo no stojimo na mestu nekoliko sati dok neprijateljska avijacija snažno tu e ovo selo i itavu zonu reke Bistrice i selo Miljevine. Opet lupa po Desetoj brigadi. Ponovo padaju mnoge žrtve.

Me u 17 mrtvih i još više ranjenih bilo je i onih gubitaka koji duboko potresaju celu brigadu. Sede i, kao i uvek nenametljivo i skromno, mirno i pribrano, le ima oslonjen na uspravnu omaru, pao je smrtno pogoten i naš visoko poštovani, opšte voljeni drug i stari rukovodilac politi kog odela brigade Boriša Kovačevi . Dok je držao u ruci još nedovijenu cigaretu od bukova liš a, ugasio se isto onako ne ujno i tiho život toga velikog, slavnog i plemenitog revolucionara, kakav je on oduvek bio. Ovo je drugi lan štaba brigade koji pada u ovoj ofan²¹vi. Me u poginulim na prilazu r. Bistrici bio je i stari komandant bataljona Ratko Staniši . Teško je bilo podnositi ovakve uzastopne udarce. Kao da nam neko upa srce. Sasvim je nepotrebno i besciljno bilo ovako dugo naše ekanje. Situacija je "Psolutno dozvoljavala da bez ikakva zastajanja pre emo Bistrlicu.

I Napokon, brigada je tek pred podne po elu forsiranje reke i prelazak preko druma. Ispred nas su dva uništena tenka.

Neprijateljski protivkolac odnekud sleva tu e neposrednom vatrom sva mesta prelaza. Verovatno sa serpentina Ocrkavlja. Da bismo smanjili gubitke, odlu ujemo da ne prelazimo mostom, ve da gazimo vodu, izme u železni kog mosta i sela Duškovi a. Me utim, protivkolac je osmotrio naše prve talase na vodi i preneo vatru na njih. Ve ina granata rikošetira i uz fijukanje odlazi nekud u neznan. Valjda zato što nas ga a pod malim uglom pa je i voda dovoljna da tanetu skrene pravac, j Neprijatno je pasivno podnositi topovsku vatru na reci koja nas ko i brzom maticom. Usled toga što se neprijateljska vatra prenela na vodu, ostatak brigade, osobito oni komotniji, instiktivno skre e na most. Dok su tako jedni gaze i forsirali usku Bistrigu, drugi su pozadi železni kog nasipa ekali i spremni, im protivkolac prenese vatru na reku, da u skoku pre u preko mosta. S one strane druma uo se bodre i glas Šegrta, koji nas je ekao na prvoj kosi. Varakaju i se na taj na in dobra dva asa sa nema kim tobdžijama, po cenu desetaka mrtvih i ranjenih, kona no smo prešli vodu i drum, prikupljaju i se pored Nozdra, na maršu za Miljevinu.

S one strane druma nailazimo na nov metež. U sve strane se kre u zaostali borci raznih jedinica, snalaze i se u ishrani kako ko ume. Ni naši baš u tome mnogo ne izostaju. U trenutku kada smo ponovo ugledali sela, ku e, ljude i hranu, popustila je za momenat i ona visoka disciplina. Zato se Cedo ljuti, oduzima i vra a seljacima nepravedno rekviriranu stoku, j upozorava i deli ukore.

Okrenuvši kona no le a Zelengori, gladi i smrti, koju je ova krila iza svake bukve, forsiramo marš na sever da bismo j se što pre udaljili od opasne zone.

Put do Nozdra drži pod povremenom vatrom neprijatelj- j ska artiljerija, tuku i nekud od Fo e. Avijacija se gotovo ne j skida sa ove doline, obrušavaju i se ak na pojedine ku e, kolonice, njive i staze. No, i pored svega toga, ljudi ne misle mnogo više na svoje živote. Ulaze u ku e, traže hranu i trpe 1 znatne gubitke od avijacije.

Podnose i nove gubitke, prihvataju i i previjaju i nove ranjenike, brigada se oko podne kona no izvukla iz najopasnije j zone, u zaseoke Sokola i Gojtanovi a, gde je na miru ru ala. I Najzad smo u ku ama, sa meštanima i odli nom hranom. U 1 novoj situaciji dišemo sa velikim olakšanjem. A nervi pojedi- I naca tek sada po inju da popuštaju, pošto su prošli najgori j dani.

U zaseoku Sokola rasformiran je ostatak naše Omladinske 9 ete. Preživeli borci pridati su bataljonima.

KRUG SE ZAVRŠAVA

Krenuvši iz Sokola 13 juna posle podne, brigada je zano ila u rejonu sela Bujakovine. Ponovo smo doživeli bombardovanje i imali novih sedam mrtvih i ranjenih drugova. Bolje bismo postupili da smo sa ekali no za pokret. Sutradan, na maršu za selo Kolakovi e, zahvatila nas je neprijateljska avijacija u nekoliko navrata. Ponovo padaju nove žrtve. Poginuo je komandir ete Marijan Krišto, zamenik komandira ete Tekli Tomo, a me u ranjenim smrtno je pogo en Pažin Strašinj, komesar ete. Kod sela Kolakovi a, gde smo zatekli etvrtu crnogorsku brigadu, odvojili smo se od Glavne operativne grupe. Dok ostale snage kre u prema severu, za isto nu Bosnu, Deseta brigada je okrenula na jug, za Hercegovinu. 15 juna, pred zoru, brigada je na Rogoju prešla drum Sarajevo — Kalinovik. Posle kra eg odmora i nekoliko manjih uzastopnih akcija, brigada je uskoro prešla Neretvu i produžila put Hercegovine. Na taj na in završen je i zatvoren ovaj krug svestlog i tegobnog borbenog puta jedne od mnogih narodnih brigada. Izvršavaju i svesno, predano i sa žarom svoje proleteriske dužnosti, borci i starešine Desete brigade davali su sve od sebe u ovoj nacionalnoj epopeji, pa i ono što je najdraže — svoje živote. Ukupno njih oko 450 padoše u ovoj bici.

Rade HAMOVIC

U O B R U U

šao sam i razmišljao: Samo da nam po e za rukom da bez zastoja i bez ve ih gubitaka probijemo i ovaj, ko zna koji po redu, obru i da se prebacimo preko Sutješke. Tamo bi se, ra unao sam, najzad našli izvan ove velike opasnosti — uništenja.

A tamo na Sutjesci, prošlo je evo dva dana i dvije no i, bez prestanka je i i tutnji, Svakog asa naši mijenjaju položaj. Sad se ne zna da li su se ve spojili Nijemci, oni koji dolaze od Vratara niz Sutjesku, sa onima iz pravca Fo e. Mada smo u teškom položaju, razvoj doga aja je takav, osje am to, da emo iz ovoga obru a uskoro po i na proboj.

Imali smo kratak zastoj kod Prepeli ja. Nemamo još nekih posebnih zadataka za našu, Desetu hercegova ku brigad itav dan treba da ekamo nare enje za pokret. Za to vrijeme trebalo je da sprovedemo neke izmjene u sastavu brigad Mostarski bataljon je ostao sa Tre om divizijom na drugoj obali Pive. Ostali bataljoni naše brigade skoro su više nego prepovoljeni. Dva bataljona su imala toliko gubitaka da ve govorimo o tome da ih rasformiramo.

Moje razmišljanje prekide kurir Vrhovnog štaba. 0" donese poziv da zamjenik politi kog komesara brigade drug Miškin, i ja po emo tamo. |B

Vrhovni štab se nalazio u podnožju Volujaka, u jedno; šumi iznad same Sutjeske. Kad smo stigli kod druga Tita, p^o" red njega zatekosmo i drugove: Rankovi a, Ko u Popovi a, Vtf limira Terzi a, Fi u Kljaji a, Peka Dap evi a i Mitra Bakic Tito je odmah zatražio da mu podnesemo izvještaj o stanju 1

brigadi i njenoj borbenoj sposobnosti. Želio je da sazna* kako su borci i kako su podnijeli gubitke koje je brigada imala u borbama sa divizijom »Princ Eugen« na sektoru Trnova kod jezera, Katin-Kuka i Javorka. U ovim velikim borbama Deseta brigada je bila lijeva pobo nica glavnine snaga Vrhovnog štaba i zadržavaju i njema ke snage, omogu ila je Vrhovnom štabu i ostalim jedinicama prolaz u pravcu Sutješke.

Ukratko smo upoznali druga Tita i ostale drugove o tome da su nam bataljoni više nego prepolovljeni. Rekli smo da od pet bataljona sada možemo imati najviše tri. Mostarski bataljon koji je udarna snaga brigade, ostao nam je s one strane Pive, kod Pivskog Manastira. Zamolili smo ga tada da naredi da nam se vrati Mostarski bataljon u sastav brigade. On se s tim odmah složio. Ispri ali smo mu i o herojskoj smrti Vlada Tomanovi a. Pao je u jurišu protiv divizije »Princ Eugen« kod Katina-Kuka. Kad su ga borci Prvog bataljona donijeli, ranjenog, uvijenog u šatorsko krilo, prišli smo mu Rade i ja. Osmjehnuo se, iako su mu par ad bombe isjekli i stomak i plu a, i rekao tihim glasom:

— Drugovi, nemojte gubiti vrijeme oko mene. Ja vidim, sa mnom je gotovo. Vi treba da izvršite nare enje druga Tita. Da ne dozvolite Nijemcima da izbjiju na Vu evo prije nego što se glavnina naših snaga i Vrhovni štab probiju.

Tita i ostale duboko su dirnule ove rije i. O igledno uzbu en, on re e:

t — Zaista, to je bio hrabar i dobar vojnik!

Zatim nam je saopštio da Deseta hercegova ka brigada ne e više biti u sastavu Tre e divizije nego da prelazi u Drugu proletersku diviziju. I sva nare enja ubudu e brigada e döbijiati od Štaba Druge divizije, od Peka Dap evi a i Mitra Baki a. Složio se da reorganizujemo bataljone, ali nam je prigovorio što nijesmo izvještavali o ovim teškim borbama koje je vodila Deseta i gubicima koje je pretrpila. Potom se obratio na elniku Terzi u:

— Mostarski bataljon odmah da se vrati u sastav Desete!

Miškin i ja vratitili smo se poslije toga u brigadu, koja se tada nalazila na Vu evu, pod Magli em, i odmah reorganizovali bataljone. Dva smo rasformirali.

Po etkom Pete ofanzive u politodjel naše brigade došao Je Vojo Kova evi , Grahovljani, moj komš'ja i stari komunist. Nekidan stigao nam je i Vule Mi unovi . To je mlad ovjek, iskusnan omladinski i partiski rukovodilac. Na mjesto poginulog Vlada Tomanovi a, za zamjenika komandnta brigade došao l^e Vojin Popovi koji je i ranije bio u hercegova kim odredima. B Od koliba Prepeli je smo krenuli sa svega tri bataljona. Mostarski bataljon nije uspio da se probije preko Pive, nego je

i dalje ostao sa jedinicama Treće divizije. To nas je još **više** ožalostilo. Ostali smo bez dva bataljona, a i treći nam se **nalazi** daleko od nas, u velikoj opasnosti. Gdje god bi stali, o tome smo razgovarali.

Prije polaska dobili smo jedno neoekivano nareenje koje nas je sve rastužilo. Vrhovni štab nareuje: »Sva teška oružja treba što prije zakopati u zemlju ili uništiti. Zakopavati oružje samo u tom slučaju ako ih je moguće dobro sakriti. Komoru treba svesti na što je moguće manju mjeru. Jedinice treba da budu što više pokretljive. One treba da budu u stanju da što efikasnije operišu«.

Tih dana, u jedno predveče, rastali smo se sa brigadnom artiljerijom. Ostavili smo dva brdska topa koje smo **bili** jako zavoljeli. Borci su ih pazili kao nešto najdraže. A sad je došlo takvo vrijeme da ih bacimo niz Perućicu u neprohodnu prašumu. Zatvaraće smo uništili i zakopali. O, kako nas je sve redom ovo pogodilo, kako je to bio muštan trenutak, taj rastanak sa našim topovima.

— Da ih ponesemo sobom pa ma šta se s nama zbilo — predlagali su borci.

— Oni su nam donosili sreću — govorio je stari Luka, pomoćnik nišandžije. — Kako, braćo, sad da ih ostavljamo kad nam je najteže! Kuda ćemo bez topova?

Bilo nam je kao da smo u ovoj prašumi ostavljali ratne drugove, kao da smo se rastajali sa živim ljudima. Ali, narene smo izvršili.

Ispod Maglića je bilo hladno. Svejedno što je već pođalo jun, hladno je bila velika. Ništa ne pada, ali se sa planine ne diže magla, vlažna, gotovo mokra, a ledena. Svi smo mokri, mokri su nam i odijelo i obuća. Kada se digne magla i nestane debelog prekriva a iznad nas pred nama se ukaže blještav i oštari sniježni vrh visokog Maglića. Nikad ranije nisam povjerovao da bi se neprijatelj i gorenje mogao popeti, da će i Maglić zaposjeti.

Pred noć sam pošao s Petim bataljonom u pravcu Prijevora. Stiglo nam je nareenje da zatvorimo taj pravac. Iz šume pred Prijevorom iskrsnu drug Tito sa Vrhovnim štabom. Iznajih je Prateći bataljon. Tu je i Štab Druge divizije. Išli su u pravcu Sutješka. Kad nas ugleda, drug Tito upita:

— Kuda? — Odgovorih mu:

— Idemo u pravcu Prijevora. Tamo treba da zatvorimo njemačko nastupanje iz pravca Trnova kog Jezera i vojnaka.

— A otkuda tu je ona artiljerija?

Rekoh, da su jedinice Desete brigade ju e pred no napustile Magli i da su Nijemci u toku no i izvukli top na vrh Magli a. Danas odozgo tuku naše položaje. On nam na to re e:

— Treba Nijemce da zbacite odozgo, ili da im onemogu te svako dalje napredovanje. Treba ih zadržati sve dok glavnina naših snaga ne pre e preko Sutješke prema Zelengori.

Poslije toga produžiše prema Sutjesci. Peko Dap evi me obavijesti da e se štab divizije nalaziti uz Vrhovni štab i da sutradan do em na Sutješku gdje emo se dogovoriti o daljem pokretu i zadacima Desete brigade.

Odozgo, sa Magli a, obasipao nas je top svojom vatrom u kratkim i jednakim razmacima. Po stazi kojom smo se spuštali, ispred nas i pozadi prskale su granate. Danilo Komnenovi, komandant Petog bataljona, govorio je idu i:

— Ovome se nisam nadao. Druže Vlado, jesi li vidio? Nijemci izniješe top na vrh Magli a!

Sad tek vidimo kakva se velika ofanziva povela protiv nas.

Nisam mnogo mislio na njema ke topove. Dok traje ova magla slabo se vidi. Zato Nijemci od svojih topova nemaju mnogo koristi. Bio sam nespokojan zbog drugoga. Zaokupljale su me misli kako emo no as pre i Sutjesku. Kako emo se probiti kroz njema ki obru ?

Zurili smo niz strme padine, kroz prašumu. No je polaganio padala najprije se uvla e i u gustu borovinu i jelovinu. Duboko dolje ula se huka nemirne Sutješke i neprestana mitraljeska i artiljeriska vatra. Gore, iznad nas, i dalje je tukao top sa Magli a.

Idu i po izgaženom putu, kuda su maloprije prošle mnoge jedinice i veliki broj ranjenika, nailazimo na pojedince koji su ostali. Sjede ili leže i izgubljeno gledaju ispred sebe. Poneki su mirni, zatvorenih oiju pa izgleda da spavaju. Nisu mogli da izdrže dalje sa svojim brigadama. Iznemogli i malaksali, pa popadali u hladno blato po putu. Samo poneki podigne glavu i pogleda nas izgubljenim pogledom. Pitaju da li imamo hljeba, ili štogod drugog da se jede. Mu na je to i tužna slika. Do e ovjeku da uzme jednog malaksalog na vrat i da ga ponese. Ali, dokle bi mogao izdržati? Zurimo. Svaki minut je dragocjen.

Nekoliko dana neprekidno nas tuku »Štuke«. Ne daju nam oka otvoriti. Njihovi naleti ne prestaju, obasipaju nas bombama i mitraljiraju nalijetaju i u niskim talasima. Tako je bilo danas, i ju e, i prekju e, i ima ve evo sedam dana kako traje neprekidno bombardovanje iz vazduha. Na Prijevor srno stigli u prvi mrak. Zano io sam zajedno sa lanovima Štaba •Petog bataljona. Ovdje je neki dan stradala komora etvrte crnogorske. Sada borci našli komade mesa od konja koje su bombe raznijele, naložili vatre i peku ovo smrdljivo meso.

Komandant Komnenovi i komesar Zivko Jošilo nude mi da jedem s njima. Pokušao sam, ali nisam uspio iako dva dana nisam ni vode okusio. Mnogi i od boraca ne mogu da jedu.

Pored nas je vodio put i tuda nai oše neki kuriri. Oni kažu:

— Idemo iz Vrhovnog štaba. Treba što prije, po cijenu života, da uhvatimo vezu sa Sedmom banijskom divizijom i javimo joj da krene za glavnim snagama.

Morali smo im dati neke naše drugove koji ve prili no poznaju ovaj teren, da ih provedu.

— Ko e, drugovi, da po e? — pitali smo. — Banijci su negdje iza nas. Njih ima više od hiljadu, a imaju sa sobom i nekoliko stotina ranjenika i naroda iz zbjega. Nijemci su tu iza nas, to i sami znate.

Javilo se nekoliko dobrovoljaca. Željeli su da pomognu, jer je trebalo spasti više od hiljadu drugova. Odredili smo, dvojicu omladinaca. Otišli su radosno sa kuririma-proleterima. Otišli su nazad, uzastranu i nikad ih više nisam vidio. Nisu se vratili u svoju brigadu. Nisu oni jedini. Koliko je takvih divnih mladi a ostalo po kanjonima Sutješke, izme u Magli a, Volujaka i Zelengore. I niko im ne zna za grobove. Malo im je ko i imena zapamtio, mnogima.

Sutradan izjutra produžio sam sa kuririma u pravcu Sutjeske. Trebalo je da po em u Stab Druge divizije. Tog dana poslije podne našao sam se sa Pekom i Mitrom. Bili su u pokretu prema Tjentištu i Zelengori. Drug Peko mi kratko re e:

— Treba da se probiješ sa brigadom u pravcu Kalinovika i Bjelašnice. Mi odlazimo preko Zelengore. etvrta crnogorska napustila je Vratar i niko ne zatvara pravac prema Izgorima. Druga dalmatinska vodi teške borbe na Barama. Vi sami! odredite pravac kojim ete se probijati. Dovi enja.

Komesar i komandant divizije odoše na konjima uz podnožje Zelengore. S dvojicom kurira sjeo sam kod mosta na Sutjesci, nasred puta. Tu treba da do ekamo brigadu. Malo sam razmišljao o tome kojim pravcem da se probijemo. Napisao sam pismo na elniku brigade Radu Hamovi u i obavijestio ga o stanju i zadacima koje smo dobili od Štaba divizije. Obavijestio sam ga da treba da krenemo za glavninom i Vrhovnim štabom i da pokret treba da izvršimo što prije. Obojicu kurira koji su bili sa mnom poslao sam da nose pismo. Ostao sam sâm na mostu. Tu me samoga i no zatekla. Odmah nave e iskupili su se neki ranjeni borci i iznemogli koji su izostali iza svojih jedinica.

Pored rijeke još se zadržavaju neke naše jedinice. Proleteri su no as prodrli kroz obru neprijateljskih snaga.

Na Sutjesci sam ostao do svanu a. Stajao sam pokraj hladne rijeke koja je hu ala. Znao sam da su proleteri otišli naprijed i da nas sada ništa ne dijeli od neprijatelja ni s jedne ni s druge strane. Pored mene su sjedili borci koji su se iskupili sa raznih strana.

Nikad mi asovi nisu tako sporo prolazili. Nikad nisam doživeo teže trenutke. Evo ve dvije godine otkako ratujemo, a takve no i nisam doživio. Nije bila teža ni ona no na Bitovnji u vodi i blatu do koljena, kada nismo znali ni gdje se nalazimo. Nije bilo više neizvjesnosti ni one no i u planini Babi za vrijeme Treće ofanzive. Bila je ovo najpresudnija no za Desetu brigadu, za sve moje drugove, za one koji su nadjedaniji našoj borbi, koji su kaljeni u stotinama bojeva. Ovdje pokraj same rijeke Sutješke mogao sam da nekoliko asova mislim samo o tome, ra unaju i jedno te isto: ho emo li pro i na vrijeme, ho emo li sti i glavninu ili emo ostati u obru u? Oko nas, pored rijeke Sutjeske i na padinama Zelengore, neprijateljska oružja ne miruju. Nebo su presijecali svjetle i signali u raznim pravcima. Vrlo esto, tu u blizini, negdje iznad same litice, bljesnula bi pokoja raketa i gasila se iznad vrhova visokih omorika. S vremenom na vrijeme poneki od drugova koji su pored mene, pokušavao je da zametne bilo kakav razgovor, ali mu nije uspjevalo. Oigledno je da smo bili svi zaokupljeni jednim te istim mislima: kako e uspjeti ovaj naš prodor.

Pred svanu e pojavile se prve jedinice Desete brigade. Tada mi je lakinulo. Potrao sam pred borce sav sre an što ih vidim. Nastojao sam da bar svakog po imenu zovnem i da mu se javim.

Prebacivanje brigade preko Sutjeske nije dugo trajalo. Odmah smo produžavalii naprijed.

Kada je i posljednji borac Desete prešao Sutješku, pošao sam zajedno sa Radom Hamovićem na elo kolone. Nijemci su bili u neposrednoj blizini. Zasipali su nas vatrom sa svih strana. Ni sam ne znam kakvima su nas oružjima tukli. Oni su vrlo dobro vidjeli stazu kojom je izmicala kolona. Cilj je bio pred njima kao na dlanu. Topovske i minobaca ke granate padale su po stazi i oko nas. Vidio sam tada strašne prizore na mjestima po kojima su neprijateljske granate padale na kolonu. Na jednom mjestu velika rupa nasred puta. Vratio sam se za as da pogledam: umiješeno krvavo blato zajedno sa komadima ljudskog tijela i odjeće. Tu su nam poginula dvojica ili trojica drugova. Tog asa pogibije Drago Vuković, kurir Štaba brigade. Drago je rodom iz Gata ke površi. Bio je siro e bez oca i majke. Sve do 1942 godine uvoao je stoku bogatijim seljacima. Kad je Prvi udarni bataljon naišao u njegovo selo,

Drago je pošao s nama. Bio je još mlad i nejak pa smo ga zadržali pri Štabu brigade. Otada je stalno sa mnom. U prvo vrijeme, dok nije nau io da ita i piše, nije mogao biti ni kurir. Dali smo mu zadatku da vodi brigu oko konja. Ja i Drago bili smo veliki prijatelji, zajedno smo i spavali. Zbog toga se bio malo i osilio. Kad ja nisam u Štabu, nije htio da sluša ostale. Nekoliko puta smo mu ukazivali na to, savjetovali mu da bude razumniji. Zao mi ga je sada kao ro enog brata. Bio je bistar mladi .

Neprekidno moramo da nare ujemo da se žuri. Sreća nas je kurir. On nam javlja:

— Nijemci su prodrli od Tjentišta. Sklopili su obalu na Sutjesci. Sada idu za nama.

Brigada se penje uz obronke Zelengore mokrom i blatnjavom stazom. Prolazimo pored iznemoglih i ranjenih drugova iz Treće dalmatinske. Dižemo ih, pomažemo im da idu polagano naprijed. Kad smo stigli elom kolone u visinu Ozrena njema ka bombardovanja talasima »Štuka« još traju. Razgovaram sa Radom. Najednom uh poznat glas iz šume:

— Šegrete! Jesi li to ti?

Ugledah druga Marka i odazvah mu se.

— Gde ti je brigada, gde su ti ostali drugovi? — upita me.

— Evo brigade ovdje, ide iza mene.

— Zaustavi kolonu, a ti odmah do i ovamo.

Rekoh drugu Radu da zaustavi kolonu, a ja se uputih kod Marka.

U šumi sam, pored njega, našao i Muhu Osmi a sa drugaricom. On je rodom iz Prozora, a kod nas u brigadi nalazio se na dužnosti komandanta bataljona. Kasnije je bio na dužnosti pri Vrhovnom štabu. Desno od njih, pod jednom stijenom, ugledah Engleze, lanove vojne misije pri Vrhovnom štabu. Uvukli se pod jednu stijenu pa se zaklanjavaju kamenjem od njema kih bombi i mitraljiranja koje ne prestaje. Drug Marko mi re e:

— Jutros, prilikom velikog bombardovanja, ranjen je drug Tito.

S teškim osje anjem u srcu i uzbu eno upitah ga gdje je Tito i je li teže ranjen.

— Ranjen je u ruku. Po i da vidiš.

Pošao sam nedaleko.

Drug Tito se osmjeđnu kad me ugleda.

— Jutros su nas strahovito bombardovali. Poginuo nam je šef engleske vojne misije.

Tada sam saznao da je poginuo i uro »Spanac«, li ni pratilac druga Tita. Poginulo je još dosta drugova iz Prate eg bataljona.

U tom trenutku pogledah na vrh Ozrena koji je od nas bio udaljen 100 do 150 metara vazdušnom linijom. Tamo sam video vojnike u zelenim uniformama. Odmah rekoh drugu Terzi u:

— Ono su Nijemci!

Terzi mi na to re e:

— To ne može biti, jer na Barama se nalazi Druga dalmatinska. Ona odbija njema ke napade, iako je imala vrlo teških gubitaka. A prema Košuru se nalazi Šesta bosanska i Majevi ka brigada.

K Kad sam ponovio da su to Nijemci, Tito zatraži dogled i kad razgleda re e:

— Švabe! Šegrte, od danas e se sa tvojom brigadom kretati i Vrhovni štab. Treba da obezbijediš položaj do no i kada emo izvršiti pokret u pravcu Lu kih Koliba.

Kad sam dobio nare enje, pozdravio sam Vrhovnog komandanta i pošao u brigadu. Pri polasku drug Marko mi re e: — Treba odmah upoznati sve borce u brigadi da je drug Tito lakše ranjen. Ne treba dozvoliti da se zbog toga stvori panika me u borcima i nepotrebno propri avanje.

Prošao sam pored Engleza. Oni me zapitaše koliko e dana ovo trajati i kada emo imati pokret? Odgovorio sam da e pokret vjerovatno ubrzo, a koliko e dana trajati ofanziva, to ne znam.

U Štabu brigade sam rekao drugovima da je drug Tito lakše ranjen i iznio zadatke naše brigade. Odmah smo postavili obezbje enje po ivicama šume. Nijemci su krenuli u napad. Svi borci su bili obaviješteni da je Vrhovni štab i drug Tito u neposrednoj blizini. Znali su da je drug Tito ranjen pa su zbog toga bili vrsto riješeni da Nijemce ne puste ni koraka naprijed makar svi izginuli.

Poslije ovog neuspjelog njema kog napada pošao sam da vidim mjesto na kome je Tito ranjen. Na tom mjestu sam našao sveže grobove drugova koji su tu poginuli. Bomba koja je ranila druga Tita napravila je ogromnu rupu. Izgledalo je kao da je tu neko kopao atrnju.

Ä Krenuo sam u brigadu. Uzput sretoh komandanta Druge dalmatinske, druga Ljubu Vu kovi a koji je hramao. Bio je ranjen u nogu, ispri ao mi o teškim borbama i juna kim podvizima Druge dalmatinske brigade.

Trebalo je objediniti komandu i obezbijediti položaje. Zato sam pošao prema Hr avki i Košuru da se povežem sa Isto no-

bosancima. Tu sam prvi put upoznao Peru Kosorića. S njim sam našao Pašagu Mandžića, Cvjetinu Mijatovića i Miloša Zekića. Rekoh Peri za nare enje Vrhovnog komandanta položaje treba po svaku cijenu održati do noći. On mi odgovori da mu je brigada gotovo sva izginula na Košuru. Ali dodade:

— Ovo što nas je preostalo držaemo se do posljednjega
Posle obilaska položaja otišao sam do druga Tita i upoznao ga sa stanjem. On mi tada reče da se brigada u prvi mrak povuće sa položaja i izvrši pokret u pravcu Hravke i Lukića Koliba. Kad bude sve spremno za pokret da dođem kod njega i javim mu.

Tako sam i učinio.

U prvi mrak sam obavijestio druga Tita da je sve spremno za pokret. Pošao je sa brigadom. Bili smo sređeni što je sa nama; Vidio sam da su borci ganuti zbog njegove rane. Pogledi se nisu odvajali od njegove krvave, nabuzinu previjene ruke. Krv je još uvek probijala kroz zavoj i kvasila bluzu. Upitao sam:

— Druže Tito, boli li te rana?

On se osmjejnuo i reče:

— Boli, rana mora da boli, ali nije ovo ništa. Samo se vi dobro držite.

Zatim zatraži da mu dam vode.

Brigada je krenula u pravcu Hravke. Tito je išao u našoj koloni. Borci, umorni i gladni, išli su polagano. Mnogi zabacili puške koje omahuju oko njih. U koloni je polagano išao, umoran, iscrpen i gladan, omladinac oko Bulajića. Nosio je pušku lovački prebačenu preko ramena i omahivao njom. Ugledavši ga, Tito reče:

— Kažite onom drugu da nosi pušku kako treba, maše s njom, udariće nekoga.

Kad je to uočio, oko počeće da negoduje, zašto se neko miješa u to kako on nosi pušku. Vojo Kovačević ga obavijesti da je to primjedba druga Tita. Oki bi užasno krivo.

— Volio bih da sam poginuo — govorio je poslije.

Kad smo prešli Hravku naišli smo na kolonu Druge proleterske koja se odmarala na putu. Proleteri polijegali i umorni i iscrpeni spavaju kao da su mrtvi. Jednom proleteru iz Kragevca kog bataljona priča drug Marko i zatraži da se malo pomakne. Trebalо je nekoliko trenutaka dok se ovaj Kragevčanin pomakao, a poslušao je tek kada je poznao druga Marka.

Ujutru smo stigli u blizini Ljubinj Groba. Tu se nalazio Štab Druge proleterske divizije. U Štabu napravili nekakvu

^{oU} našlo se nekoliko zrna riže. To dijele u šoljama za bijelu kavu- Sje am se, prvu ašu ponudiše drugu Titu. On im re e:
i____Ne u, dajte ovim Englezima. Oni su nam saveznici, a teže mogu izdržati nego mi.

Trebalo je po svaku cijenu da zadržimo Ljubin Grob. To • kota koja dominira prostorom našeg povlačenja u ovom dijelu Zelengore. Deseta brigada dobila je zadatak da brani ioložaje prema Ljubinom Grobu, na kome je etvrta crnogorska ve vodila žestoke i krvave bojeve. Tu je poginuo i komandant etvrte brigade Vako urovi . Poginuo je tog jutra prilikom njema kog bombardovanja.

Bili smo na sastanku kod Vrhovnog komandanta. Na sastanak su trebali da do u svi komandanti divizija i brigada. Tu do oše i kuriri Štaba Banijske divizije. Stab divizije obaveštava da se probijaju u istom pravcu. Vrhovni komandant odredi Desetu hercegova ku da ostane na ovim položajima i omogu i prolaz Banijskoj diviziji i ranjenicima koji se s njom nalaze. Ostale jedinice glavnine snaga Vrhovnog štaba treba da izvrše pokret u pravcu Vrbni kih Koliba.

Odmah ujutru otpoeli su njema ki napadi. Primijetili su kolonu Banijske divizije i bolnicu koju je diviziia obezbjevala pa krenuli da je unište. Sje am se, i Stab Desete je morao i u strelja ki stroj i napadati da bi se omogu io prolaz ovoj jedinici.

Me u Banjicima sam vidio Vladimira Nazora i Ivana Ribara. I oni su se morali prebacivati preko brisanog prostora koji je bio pod udarom njema kih mitraljeza.

Vrijeme se brzo mijenjalo. Kad smo se nalazili kod Ljubinog Groba sijalo je sunce, a veas kasnije počelo da pada kiša. Pred veas smo napustili kotu i spustili se na malu poljanu kod Lučkih Koliba. Tu nam stiže zapovijest da zastanemo i da tu ekamo do jutra. Teško je opisati sliku koja se tog hladnog junskog večera pružala na Lukim Kolibama, usred Zelengore. Slegla se tu ogromna vojska, ranjenici, tifusari, i izbjegli narod. Sve se to skupilo na ovom uzanom prostoru i eka komandu za pokret. Svi se nadaju, svi vjeruju da će poslije ovog pokreta, poslije ovog proboga, doći do nečega boljeg pa su nestrpljivi.

Ovdje smo mogli da ložimo vatre. Za as je naložen ogroman broj vatri koje su osvjetlile livadicu na kojoj se nalazimo *gustu šumu oko nje. Borci su još imali po koji komadi sirove ^{koko}njetine. Pekli su je na žaru i onako, samo malo ugrijanu, gutali.

Stigao je poziv pa sam pošao u Vrhovni štab, kod Vrhovnog komandanta. Pozdravio sam ga i sjeo. Drug Tito reče

da je dugo razmišljao i odlučio da mijenja taktiku ratovanja. »Nije moguće«, rekao je, »da držimo veliki broj jedinica uz Vrhovni štab jer tako dajemo mogunost neprijatelju da nas tu eće. Zato misli da Deseta hercegovačka treba prva da se odvoji od glavne snage Vrhovnog štaba.

Zatim me upita:

— Sto ti misliš o ovoj odluci?

Odgovorio sam da se slažem i vjerujem da će se i drugovi u Štabu brigade složiti sa ovom odlukom. Na to mi on odgovori:

— Početkom brigade, upoznaj drugove o ovoj zamisli i odluci koju treba da donesemo i onda doći sa na elnikom Hamovićem pa ćemo vam dati dalja uputstva.

Štab brigade nije bio daleko od Vrhovnog štaba, svega kilometar-dva. Kad sam došao video sam da su me drugovi jedva ekali jer žele da uđu zapovijest o daljem pokretu. Upoznao sam ih o odluci Vrhovnog komandanta. Ova odluka je primljena vrlo radosno. Svima je bilo dragovo što idemo u Hercegovinu, ali ujedno i žao što se odvajamo od Vrhovnog štaba i proleterskih jedinica. Rekao sam da Rade i ja treba da pođemo kod druga Tita. Drug Vaso Miskin nam tada reče: — Zatražite od druga Marka da odobri da drug Avdo Humo ili Uglješa Danilović pođe s nama u Hercegovinu. Kad bi jedan od njih s nama pošao, mnogo bi nam pomogli i ne bismo opet pravili greške u koje smo bili zapali u 1942 godini.

Svi smo se složili sa mišljenjem Crnoga. Nekidan kad sam saznao da je u blizini Pokrajinski komitet KP za Bosnu i Hercegovinu, pošao sam da ih obiđem. Tu sam našao Isu Jovanovića, Avdu Huma, Uglješu Danilovića. Sva trojica boluju od tifusa. Ranije nisam poznavao Uglješu i Isu. S njima sam našao i Đžemu Bijedića i još nekoliko drugova. Razgovarali smo o stanju u Hercegovini i borbama koje su tamо vođene, o sudbini Mostarskog bataljona koji je ostao u sastavu Treće divizije. Svi drugovi se slažu da je u Hercegovini moguće ponovno ustanak i razviti borbu. Samo treba voditi rauna i ne pasti u greške koje su 1942 godine tamо pravljene.

Na elnik Štaba brigade Rade Hamović i ja krenuli smo u Vrhovni štab. U putu smo sreli kurire Vrhovnog komandanta koji mi predadoše pismo od druga Tita. U pismu je bilo naređeno da Deseta hercegovačka brigada kreće u pravcu Hercegovine. Uzeo sam pismo. Producili smo ga u Vrhovni štab. Tito nas je odmah primio. Upoznali smo ga da je Stab brigade jednoglasno primio odluku da Deseta brigada pođe u Hercegovinu, samo smo mu predložili dvije stvari: da nam dozvoli da mi ocijenimo i biramo mjesto gdje da se odvojimo od

glavnine snaga Vrhovnog štaba i da s nama po e jedan lan Pokrajinskog komiteta KP za Bosnu i Hercegovinu, Uglješa panilovi ili Avdo Humo. U tom trenutku do e i drug Marko.

Obojica, i drug Tito i drug Marko, su se¹ složili sa našim predlogom. Marko nam re e da Vaso Miskin u toku dana do e kod njega. Uz to dodade da e s nama u Hercegovinu po i Uglješa Danilovi .

Vrhovni komandant nas je astio crnom kavom i pored pisma dao nam usmena uputstva. Bio je siguran da smo svojim povratkom u Hercegovinu nai i na veliki otpor. Tamo je mnogo garnizona koji su puni Talijana i Nijemaca. U Hercegovini ima Dražinih etnika i Paveli evih ustaša. Zato ne bi trebalo stvarati nikakvu ve u komoru. Treba da budemo što pokretljiviji. U sadašnjim uslovima u Hercegovini može opstati samo vrlo pokretljiva jedinica sa snalažljivim i elasti nim komandovanjem. Treba izbjegavati frontalne sukobe i ne dozvoliti da ih neprijatelj nametne. Manevirati i napadati neprijatelja tamo gdje se ne nada, udarati ga i nanositi mu gubitke u ljudstvu. A uz to ne zaboraviti da treba vršiti stalnu mobilizaciju dobrovoljaca. Naro ito nam je napomenuo da se uvamo grešaka koje smo pravili u 1941 i 1942 godini i izraz'o svoje uvjerenje da e narod Hercegovine, naro ito isto ne Hercegovine, koji je u 1941 i 1942 godini listom bio za naš pokret, pružiti podršku partizanima i da e borci, koje su etnici zaveli, pre i partizanima jer su uvidjeli šta zna i takozvana kraljeva vojska u otadžbini i njihov Draža.

— U slu aju da se ne uzmognete održati u Hercegovini, neka vam veza bude Vrhovni štab. Treba redovno slušati emisije radiostanice »Slobodna Jugoslavija« i tako ete otprilike znati gdje se nalazi Vrhovni štab. Probijajte se u pravcu velikih operacija. Po tome ete znati da smo mi tamo. Nemamo radiostanicu da vam je damo. im je dobijemo ili zarobimo od neprijatelja, posla smo vam je. Povremeno nas izvještavajte o stanju putem kurira.

To su bile rije i druga Tita na rastanku, a koje su se docnije i ostvarile.

Vratili smo se u-Štab brigade. Na sastanku smo odlu ili da se brigada odvoji negdje na Miljevini i da idemo prema Rogoju i Treskavici. Kad smo stigli na Vrbni ke Kolibe, obaviješteni smo da je Prva proleterska divizija probila njema ki °bru na sektoru Miljevine i da napreduje u pravcu planine Jabuke. Raniji plan Vrhovnog štaba predvi ao je da se proboj vrši kod Vrbni kih Koliba, ali se odustalo od njega na jednom Rastanku kod druga Tita kad je odlu io da se svim snagama JUme prema mjestu proboja i da se taj proboj širi.

Deseta brigada ide u Hercegovinu — odjeknulo je to du, boko u srcima svih boraca. Svi su bili radosni. O tome su ranije govorili, o tome smo razmišljali i mi u Štabu brigade] Borci su se radovali svakom pokretu brigade koji je bio j pravcu Hercegovine. Takvo nare enje svi su iskreno priželjkivali, a kad su uli da je ono iz usta druga Tita, njihovoj radosti nije bilo kraja. Ipak, svima nam je "bilo i teško, i borcima i nama u Štabu. Teško nam je padalo saznanje da treba da se odvojimo od glavnih snaga Narodnooslobodila ke vojske od Vrhovnog štaba i našeg Vrhovnog komandanta. Istina, i ranije smo esto bili daleko od druga Tita. Ali, u najtežim trenucima sje ali smo se njegovog lika, njegovog glasa i njegovih rije i koje su uvijek bodrile i davale nove snage. Mi u štabu smo ozbiljno razmišljali da li smo uspjeti i da li sa ovakvim borcima koji su jako iscrpeni možemo sti i u Hercegovinu.

Zano ili smo kod Lu kih Koliba. Ovdje treba da do ekamo zoru. Bila je ve prevalila pono kad sam se uvio u šinjel i spustio pokraj naložene vatre koju su stalno potsticali kuriri. Na sve strane oko nas nalazile su se vatre. San nikako nije htio na o i. Razmišljaо sam o sjutrašnjem danu. Pored mene sjedi Si ko Vukovi, sedamnaestogodišnji kurir, koji je još kao dje ak sa starim ocem krenuo u partizane. Gleda me i kao da pogodio moje misli pita:

— Sto misliš, druže komandante, ho smo li sjutra uspjeti da izi smo iz obru a?

— Ho smo svakako. Kad smo dosada izdržali, izdrža smo još jedan dan. Kad se na smo s druge strane ceste bi e mnogo lakše.

Još nije bilo svanu e, a naš logor na Lu kim Kolibama je oživio. Stigoše nam vijesti da je Ko a još no as odveo brigadu naprijed, prema Rataju. Ostale brigade idu za njegovom. Nigdje u blizini ne uje se nikakva pucnjava, nije bilo nikakvih znakova što bi nas potsje alo na to da još traje najve a i najkravija bitka u istoriji našeg ratovanja, Peta ofanziva. Samo bi se s vremena na vrijeme, negdje u daljini, tamo odakle smo došli, prolomila potmula grmljavina topova, grmljavina koju na tom terenu slušamo neprekidno nekoliko dana i no i.

— Ono grmi tamo kod Save? — pitam na elnika Rada. On potvr uje klimanjem glave. Sad tamo i nema ko drugi da vodi borbe sa Nijemcima. Jedino je tamo ostala naša zaštitnica, Tre a divizija. Tamo Sava vodi borbu sa Nijemcima. On je prije nekoliko dana postao komandant Tre e divizije.

Slušamo taj potmuli tutanj. Izgleda da se itava zemlja trese. Zaokupile nas teške brige i neizvjesnost: šta e bit

sa našim drugovima koji su ostali tamo u obru u? Kako e pro i gava sa svojom brigadom? Sta e biti sa našim Mostarcima koji su ostali zajedno sa Savinom brigadom da štite bolnicu u kojoj se nalaze najteži ranjenici? Svi mislimo isto. Rade Hamovi nekoliko puta ponavlja:

— Ako Sava bude živ, on e se probiti. Takav je on. Najvažnije je to što on ne e pokleknuti i klonuti duhom. A ni naš Tre i bataljon ne e se loše ponijeti. To su Mostarci.

Svanulo je. Planinska magla polako se diže i razreduje. Spremamo se da krenemo.

Deseta brigada nije se više nalazila u opštem planu nastupanja glavnine snaga Vrhovnog štaba. Kolona brigade pošla je polagano niz obronke Zelengore. Svi smo mislili o Hercegovini, mislili smo na ono što nas tamo eka kad se probijemo iz obru a.

Izgubili smo mnogo drugova. Desetine i desetine ih je ostalo po kotama Zelengore, u kanjonu Sutjeske, po Magl' u i Volujaku. Prekju e smo izgubili politi kog komesara bataljona Voju Guši a. Tužno je bilo pogledati njegovog starog oca koji ga je grlio onako ranjenog, na izdisaju. Grle i ga govorio je:

— Volim što mi ovdje gineš. Izgubi u te ali se poslije ne u stidjeti tvoga imena. Volim te više ovdje mrtvog nego da si živ me u izdajnicima.

Ubrzo je Vojo izdahnuo i stari otac ga je pokrio liš em. Tu je Vojo i ostao. Tu su ostali još mnogi drugovi. Nadali smo se da je ono najteže minulo. St gli smo pred cestu Kalinovik — Fo a. Tu nas primijetiše njema ki avioni. Po putu su se nalazili tenkovi, a okolo vrlo jake njema ke snage. Proleteri su ve bili probili ovaj obru .

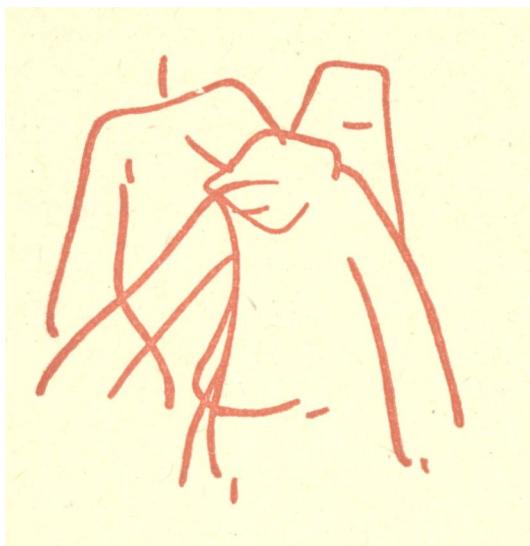
Strahovita vatra iz vazduha trajala je više od tri sata. Tukli su njema ki mitraljezi sa svih strana. Talasi aviona smjenjivali su se jedan za drugim. Bombama i rafalima zasipali su šumu, uvale, potoke, zeleno žito, seoske ku e — sve redom. U toj borbi nam izginuše mnogi drugovi. A trebalo je još da Pre emo rje icu Bistrigu. U prelaženju trebalo je davati nove žrtve.

Proleterske jedinice održale su široki prodor koji su nainile u njema kom živom zidu. Kroz taj prodor ve je prošlo nekoliko brigada. Tuda je prošla i Deseta, a s njom zajedno Druga dalmatinska. U Miljevini su gorjеле ku e. Zapalile ih avionske bombe i topovske granate. Gore krovovi seoskih ku a kao da su benzином posuti... Gotovo je mjesec dana kako se nalazimo u divljini. Pokraj sela, ku a i živih bi a nismo **Prolazili**.

Prošao je taj dan velikih borbi, dan u kome ni za trenutak nismo imali odmora. Stalno idemo pokraj desetina i desetina mrtvih, palih drugova. To je bio posljednji dan Pete ofanzive. Poslije smo se nalazili van fašisti kih obru a. Ali to ne zna i da smo bili na miru. I dalje su nas progonili avioni i zas pali bombama. Ve smo se rastali od proletera. Oni su okrenuli udesno prema visokoj Jahorini. Opet smo doživjeli strašno bombardovanje. Avionske bombe smrtno raniše komesara ete Strahinju Pažina, omladinca iz Livna. Od smrtne rane izdahnu Danilo Vukajlovi , profesor književnosti iz Mostara. U partizanima je od po etka ustanka. Žajedno smo na Bora napadali. Nekidan izgubismo i druga Borišu Kova evi a, divnog druga i revolucionara.

Tako smo izišli iz posljednjeg obru a ove velike ofanzive.

Vlado ŠEGRT

P R V A D A L M A T I N S K A

o etak Pete neprijateljske ofanzive zatekao je Prvu dalmatinsku brigadu na odmoru u rejonu sela Bajovo Polje. Međutim, pojava njemačkih kolona od Bihaća ka Nikšiću, zatim sukobi Drugog proleterske divizije na pravcu Kolašina kao i drugi događaji, nagovještavali su velike promjene u situaciji koje nijesu obe avale toliko željeni odmor.

Na sastanku održanom u štabu Treće divizije, negdje poslije sastanka sa Vrhovnim štabom (18. maja), komandant i komesar divizije upoznali su štabove brigade sa nastalom situacijom. Tom prilikom rečeno nam je: da Vrhovni štab ocjenjuje da se radi o ozbiljnim namjerama neprijatelja; da su prodiranjem njemačkih snaga u Crnu Goru nastupile nepredviđene teškoće u pogledu našeg osnovnog pravca dejstva i da je situacija narođito otežana uslijed velikog broja ranjenika i bolesnih od tifusa koje treba zbrinuti i obezbijediti. U vezi sa tim promijenjen je i pravac dejstva Treće divizije.

Prva dalmatinska brigada dobila je zadatak da u rejonu istočno od Nikšića, gdje se prebacila 21. maja, zadržava nadiranje neprijatelja ka Savniku, a potom da se povuče pod zaštitom Pete crnogorske brigade na položaje na desnoj obali Komarnice.¹

Za vrijeme tog povlačenja neprijateljski avioni su nasto bombardovali i mitraljirali nanjevši nam manje gubitke u ljudstvu, a osjetne u konjima. Na položajima na rijeci Ko-

¹ U toku 27. i 28. maja. — Prim. red.

mamici² tako e smo bili izloženi povremenim ali jakim udarima neprijateljske avijacije. U toku no i 31 maja/1 juna dva naša bataljona su prešla Komarnicu, napala Nijemce u **rejonu** sela Rudinice — selo Miljkovac, razbila ih i iste no i se **povukla** zaplijenivš; nešto oružja i znatnu koli inu municije. Ova municija nam je dobrodošla, jer smo u njoj jako oskudijevali.

Tih dana poja ali smo ideoološko-politi ki rad sa ljudstvom pr'premaju i ga za još ve e napore koji su se jasno nisu ivali. Na bataljonskim konferencijama objašnjavali smo spoljnu i unutrašnju situaciju; na sastancima sa lanovima Partije i kandidatima detaljnije smo pretresli njihove **zadatke**, držanje, zalaganje i dr.

etvrtog juna brigada je dobila od štaba divizije narene, otprilike ovakve sadržine: »Naša Prva proleterska divizija vodi žestoke borbe na Vu evu. Vaša brigada e se postaviti na prostoriju Rudina — Nikovi i, dok e Peta crnogorska brigada ostati i dalje u zaštitnici naše divizije. Štab divizije e se kretati sa Prvom dalmatinskom brigadom.«

U Nikovi i Rudine stigli smo poslije napornog no nog i dnevног maršа 5 juna. Ova sela su bila toliko preplavljenia ranjenicima i bolesnicima, da je sve to pretstavljalo jednu veliku bolnicu. Stanje je bilo vrlo teško. Žbog neprekidnog bombardovanja i m'traljiranja iz vazduha, kao i zbog našeg brzog pokreta, kod ranjenika se stvorilo saznanje da je situacija ozbiljna, da se nešto krupno događa. Predosje ali su, naro ito oni teški, nepokretni, da smo ih morati sklanjati i ostavljati. Otuda su se mnogi priključili jedinicama i poslednjim snagama nastavljali pokret.

Prva i Druga divizija ve su bile preko Pive, a i Sedma ju je prešla u toku 6-og i no i 6/7 juna. U trouglu Piva — Tara — Durmitor ostala je samo Tre a divizija (sada sastava Prva dalmatinska, Peta crnogorska i Tre a sandžaka) sa teškim ranjenicima Centralne bolnice. Peta crnogorska, kao zaštitnica divizije i bolnice, vodila je teške borbe na zapadnim padinama Durmitora, a na samom Durmitoru se borila Tre a sandžaka.

Od Sutjeske i Zelengore uli se neprestano jaka artilleriska vatra i aviobombardovanje. Kroz te kanonade pratili smo borbu naše dvije elitne divizije — Prve i Druge proleterske i vjerovali da se tamo odlučuje i sudbina Tre a divizije sa Centralnom bolnicom. Znali smo da su tamo Tito i Vrhovni štab. Išlo nam se za njima. A bolnica?! Osje ali smo da nam prolazi dragocjeno vrijeme.

² Položaj je bio na liniji: selo Borkovi i — selo Dubljevi i — selo 1 Bezuje. — Prim. red.

šestog juna saopštio nam je štab divizije da je stigla radiodepeša Vrhovnog štaba u kojoj se nare uje da Tre a divizija sa bolnicom kreće odmah za njima, pošto su Prva i Druga divizija uspjele da razbiju obro i prokr e put. U vezi sa tim p,va dalmatinska je trebalo da izvrši pokret preko Pive, uhvati vezu sa Sedmom divizijom i obezbijedi plato Vu eva sve do izlaska ranjenika i ostalih jedinica. Da bi se ranjenici i bolnica mogli u initijalnoj pokretljivijim, stavljeni su im na raspolažanje svi jaha i i ve i dio tovarn'h konja (komora je svedena na minimum). Štab brigade je odmah pozvao štabove bataljona i upoznao ih sa situacijom i nare enjem. Ali, još štabovi bataljona nijesu bili stigli u bataljone, kada nam je saopštено da su kod Prve i Druge divizije iskrse nove teško e, te zbog toga Vrhovni štab nare uje da Tre a divizija i ranjenici izvrše prelazak preko Tare i probiju se ka Sandžaku. Komandant brigade je dobio zadatku da sa delom snaga odmah kreće ka Tari, pre e je i na sandžaku koj strani obrazuje mostobran. U vezi sa ovim 3 bataljon je, u prisustvu komandanta brigade, napravio od priru nih sredstava neku vrstu brvana i prebacio dio snaga preko Tare.³ Ali na drugoj strani do ekaša h je neprijatelj snažnom vatrom i prinudio da se uz gubitke povuku. Poslije toga ponovo je donesena odluka za probijanje u pravcu glavnine — preko Vu eva i Zelengore.

B Sedmog i 8 juna brigada je vršila pripreme za pokret. Pošto su svi konji dati ranjenicima, nare eno je da se minobaca i i druga teška oru a zakoDaju. Dio teških ranjenika su nosili zarobljenici — Talijani. One najteže morali smo skloniti i ostaviti. Bili su to teški momenti. Granice izme u brigade i bolnice nije bilo. A neprijateljska avijacija, zamor i glad su tu granicu kasnije sve više brisali. Brojno i tehnički neuporedivo ja i neprijatelj želio je da nas razbij, nabaci na kajone Pive i Tare i tako potpuno uništi. Naro ito je pritisak bio jak sa juga, na pravcima odbrane Pete crnogorske brigade koja je sve to uspješno izdržala.

I Osmog juna oko 16 asova brigada je dobila nare enje da što prije pre e Pivu, izbjije na Vu evu i uspostavi vezu sa Sedmom divizijom, za ije se dijelove prepostavlja da se još nalaze na Vu evu. Zora 9 juna zatekla nas je na prelasku Pive preko improvizovanih mostova kod Donjeg i Gornjeg Kruševa i, blagodare i obla nosti i magli, mogao se u toku dana Preduzeti dalji pokret uz Vu evu.

³ U pogledu vremena pokušaja prelaska Tare upor.: *Tre a udarna I fr ^{Kija} "Bici na Sutjesci*, Sutjeska I, str. 160; *Pr'morac Rudolf: Zalitni ke borbe Tre a udarne divizije pri proboru na Sutjesci*, Sutjeska > str. 191; *ivković Obren: Poslednji okršaj na Sutjesci i Kronja Ante: dnevnika (u ovoj knjizi)*. — Prim. red.

Uspon ka Vu evu bio je strahovito težak i fizi ki i psj, hi ki. Gladnim i iznemoglima, trebalo nam je skoro punih ffl asova da se iz korita Pive popnemo na 1.000 metara nadvišavaju i plato Vu eva. Usput strašni prizori: pored starih ranjenika i bolesnika novi ranjenici od bombardovanja, **novi** iznemogli drugovi. Izdale su ih i posljednje snage, a mi, po ondašnjim mjerilima »zdravi«, ne možemo da im pomognemo. Oni to vide i znaju. Ne traže pomoć. Cak nas gone da se bar mi spasavamo. A onda, gladni tifusari! Bore se sa životom i za život!

Na Vu evu naš 2 bataljon naišao je na neprijateljske dijelove koji su nadali od Mratinja. I na vrhu Magli a su Nijemci. Ra unali smo da je glavna opasnost minuti kad proemo Pivu i popnemo se na Vu evo. Ali nije bilo tako.

Nemamo veze sa našim glavnim snagama. Avioni stalno bombarduju Vu evo. Sa vrha Magl a tuku nas artiljerijom. I ovdje nailazimo na tifusare; mnogi nijesu svjesni situacije. Ve ina ih je ravnodušna, ali se na je i poneki panikar.

Na sastanku u štabu d'vizije no u 9/10 juna donesena je odluka: da Peta crnogorska sa 2 bataljonom Prve dalmatinske i dijelovi Treće sandžake brigade izvrše obezbjeđenje od pravca Magli a i Cureva dok se ranjenici i zaštitnica izvuku iz kanjona Pive, a da Prva dalmatinska sa 1-vim bataljonom Petete crnogorske preduzme odmah pokret, prema Sutjesku, dohvati se linije Košur — Krekovi — Ozren i tu sa eka i obezbijedi prelaz ostalih snaga i ranjenika.

Brigada je krenula zorom 10 juna pravcem Hadži a Ravvan — Suha Gora — Mrkalj Klade — Dragoš Sedlo — Skakavci — Ravno Gorje i poslije cijelog dana 10-og i no i 10/11 juna stigla na Sutjesku. Usput nas je povremeno bombardovala avijacija i artiljerija sa Crvenih Prljaga. Itava ova staza obilježena je leševima i iznemoglim i izgladnjelim tifusarima. Bili su kao sjenke. Ne osvrnuli se na opasnost od avijacije, oni su ložili vatre, smudili meso od crknutih ili ubijenih konja.

U zoru 11 juna brigada se poslije mnogih napora spustila u kanjon Sutjeske. Bataljoni su bili nešto pozadi sa patrolama i osmatračima duž rijeke. S druge strane, uz samu obalu, nalazili su se Nijemci, koji su povremeno puštali mitraljeske rafale po našoj strani¹. Oko 8 asova jedna neprijateljska kolona je izbila od Suhe ka Tjentištu. Odmah zatim stigla je u štab brigade jedna grupa koja se probila od Zelengore preko Sutjeske. Od njih smo doznali: da je Sedma divizija uspjela da se probije za Prvom i Drugom d'vizijom, da je usput ostao veliki broj iznemoglih ranjenika i bolesnika i da su na drugoj strani Sutjeske jake njemačke snage koje drže sve dominantne

visove. O svemu tome štab brigade je poslao izvještaj štabu divizije, uputivši mu i neke od ovih o evidaca. Oko 13 asova dobili smo od komandanta divizije Save Kovačevi a odgovor: da neprijatelj vrši jak pritisak od Cureva, Popovog Mosta i j/Iagli a, da je situacija teška, a da se nazad ne može.

Poslije ovoga štab brigade je donio odluku: da se po svaku cijenu izvrši prelazak preko Sutjeske i napadne njemački logor kod Tjentišta, stim što će se napad proširiti i na Košur, Ozren i Vlinjak. Na taj način uspostavili bismo mostobran i obezbijedili prelaz ostalih dijelova divizije i bolnice. Prelaz je trebalo da počne u 20.30 asova.

F U štab brigade pozvani su komandanti i komesari bataljona da bi se upoznali sa situacijom i zadatkom. Ali, pre nego što je sastanak završen, za u se lavež njemački pasa na desnoj obali, a odmah zatim se osuđuju mitraljeska i minobaca ka vatru sa druge strane rijeke. Ovo je izazvalo izvjesnu zabunu kod naših dijelova duž rijeke, te je štab brigade na licu mjesta donio odluku da se napad izvrši odmah i da se, u slučaju da budemo razbijeni, jedinice probiju napred ka Vrbni kraj Kobilama, gdje će biti zborni mjesto.

Tri bataljona Dalmatinske i jedan bataljon Crnogorske neustrašivo su zagazili u rijeku. Gazili su je povezani u lanac, jer je Sutjeska bila nadošla, a usto brza pa se pojedinačno teško mogla prelaziti. Iako su se pod neprijateljskom mitraljeskom vatrom ovi lanci kidali i itave ljese boraca padale u nabujalu rijeku, Sutjeska je ipak predena. U silovitom jurišu na njemački logor kod Tjentišta neprijatelj je razbijen, a komora sa oko 200 konja zaplijenjena.

Naše jedinice zadovoljile su se postignutim uspjehom, a neke, izglađnjene, zadržale su se oko komore duže nego što se to u ovako neizvjesnoj situaciji smjelo činiti. Nijemci su iskoristili šumu i sūmrak, prikupili snage i izvršili protivnapad, koji naši bataljoni nijesu izdržali. Znajući i da se nazad ne može, probijali su se po d'jelovima, kroz noć i šumu, bez puta i vodi a, ka Zelengori, svaki na svom pravcu.

Štab brigade, sa nekoliko kurira, prešao je Sutjesku u Prvi sumrak i zadržao se, kako je bilo predviđeno, na putu Pored rijeke. Tu je ostao do duboko u noć, bez veze ma s kime. Pokušavao je da se, šaljući kurire u razne pravce, poveže sa bataljonima. Ali se kuriri nijesu vraćali.

Posljednja dva kurira štab brigade je poslao štabu divizije sa izvještajem o nastaloj situaciji. U njemu je, pored ostalog, rečeno da brigada ne može obezbijediti prelazak preko Sutjeske glavnini divizije i bolnice, ali je predloženo da oni ođmaši krenu za nama. (Kasnije, kad smo se probili, saznali

smo da ovi kuriri nijesu stigli u štab divizije, kao ni kuriri upu eni bataljonima; naišli su na njema ke zasjede i izginul¹.) Ne ekaju i na odgovor štaba divizije, štab brigade je duboko u no krenuo u pravcu svojih bataljona. »Preno io« je na izvornom dijelu bez'menog poto i a jugozapadno od Tjentišta, ispod samih njema kih položaja. U njegovom strmom i stješnjrenom koritu nije se moglo ni le i ni sjesti, ali se najsigurnije mogla sa ekati svjetlost dana. Zorom, 12 juna, nemaju i još veze sa jedinicama produžili smo kroz gustu šumu, izme u njema kih položaja, u pravcu Tisovog Brda. Usput smo po eli pristizati grupe boraca iz brigade i grupe iznemoglih ranjenika i bolesnike Sedme divizije. Oko podne ve je bila okupljena glavnina 1-vog i 3-eg bataljona. Neprijatelj je držao kotline i sve grebene i v sove, te smo se morali neopaženo kretati najtežim terenom — ni visovima ni dolinama. No u smo prešli Hravku i po jakoj kiši zadržali se na južnim padinama Javorka. Bili smo mokri, gladni, umorni, neispavani — a spavati se nije moglo. Dan ma se nije jelo ništa drugo sem srijemuše, mlade bukovine i katkad par eta mršave konjetine.

Izjutra, 13 juna, krenuli smo u pravcu Vrbni kih Koliba. Usput smo sustigli naš 4-ti bataljon, skoro kompletan. U izvornom dijelu Hravke (Dobri Do i Kapi in Do) zano ili smo. Ve smo se našli i sa 1-vim bataljonom Pete crnogorske brigade. Dakle, sem brigadne bolnice i nekih »pozadinskih« dijelova, brgada je bila uglavnom okupljena. Oko nje su se okupljali bolesni i iznemogli drugovi iz raznih jedinica. Tu je štab brigade održao sastanak kome su prisustvovali i zamjenici komandanta i komesara Pete crnogorske brigade (Niko Jovičić i Jagoš Uskoković, koji su bili sa svojim 1-vim bataljonom). Razmatralo se pitanje daljeg pravca pokreta. Osnovno je bilo riješiti da li da se krećemo za glavnim snagama koje su se, prema avionombardovanju, nalazile na pravcu za što nu Bosnu. Bilo je i drugih predloga koji nijesu mogli izdržati kritiku (kao, naprimjer, da se vraćamo ka Sutjesci, ili da produžimo ka Hercegovini). Ljudstvo je bilo iscrpeno, bez teškog oružja i municije — skoro nesposobno za borbu. Trebalo ga je izvući najsigurnijim i najpogodnijim pravcem, i to kao kompletne jedinice koje će poslije kraće oporavka ponovo biti sposobne za borbu. Odluka je pala da se krećemo za isto nu Bosnu.

U toku noći (13/14. juna) brigada je produžila pokret i sjutradan stigla na Vrbni ke Kolibe. Usput smo bili bombardovani, ali bez većih gubitaka. Na Ljubinom Grobu je bilo »Kosovo« — ljudski lješevi, pobijeni konji, samari, kazani, prekrili su proplanke. Tu su jedinice iz glavnine vodile vrlo teške borbe.

Na Vrbni kim Kolibama našli smo se sa još nekim borcima 1-vog i 3-eg bataljona, kao i dijelom brigadne komore i bolnice. Istog dana pred mrak došla je jedna grupa boraca jz Pete crnogorske i Treće sandžaka brigade na selu sa komesarom Pete brigade, Dragišom Ivanovićem. Od njih smo doznali šta se sve zbilo sa glavninom divizije i bolnicom, kao i za slavnu smrt komandanta Treće divizije Save Kovačevića.

Tu smo zanoili. Na sastanku štabova Prve dalmatinske i Pete crnogorske brigade razmotrena je mogunost da se proprijemo po grupama u više pravaca (naprimjer, preko Treskavice i pruge Sarajevo — Konjic). Na kraju se, ipak, ostalo pri odluci za istočnu Bosnu, stivajući da cestu Kalinovik — Foča trebalo preći u rejonu Dobre Vode, a ne poznatim putem preko Miljevine, kako bi se izbegao svaki sukob sa neprijateljem. Dalje bismo produžili preko jugoistočnih padina Jahorine i pruge Sarajevo — Višegrad ka Romaniji.

U toku 15. juna vršene su pripreme, a oko 16. asova brigada je krenula u jednoj koloni, zajedno sa ranjenicima i bolesnicima, pravcem Konjske Vode — Dobra Voda — selo Sijera. Cestu Kalinovik — Foča prešli smo u toku noći. Najzad smo ugledali i selo, ali vojsku nijesmo smjeli puštati u njega. Razmjestili smo se po okolnim šumarcima, a intendantima je ostavljeni da uine što mogu. Nije bilo lako intendantima onih jedinica koje su bile u zaštitnici. No, ovi su ipak uspjeli. Bilo je nešto mlijeka i hljeba, a pomalo mesa. Ukrzo je u brigadi postalo veselije.

Nekako u to vrijeme pojavila se jedna njemačka kolona od sela Dobro Polje u pravcu Kalinovika, te smo bili prvi eni da radi obezbjeđenja isturimo u tom pravcu 1-og bataljona i da za dalje prikriveno kretanje koristimo prvenstveno doline potoka i rječica. U selima Mrežice, Mazlina i Jabuka ostali smo do 18. juna, dobro se odmorili i pothranili. Toga dana popodne krenuli smo preko Jahorine ka pruzi Sarajevo — Višegrad. Usput smo naišli na organizovane veze. Saopšteno nam je da je tuda prošla i glavnina sa Vrhovnim štabom. Veselju u brigadi nije bilo kraja. Saznali smo i da je drugi Tito ranjen. No, to smo tada zadržali za sebe.

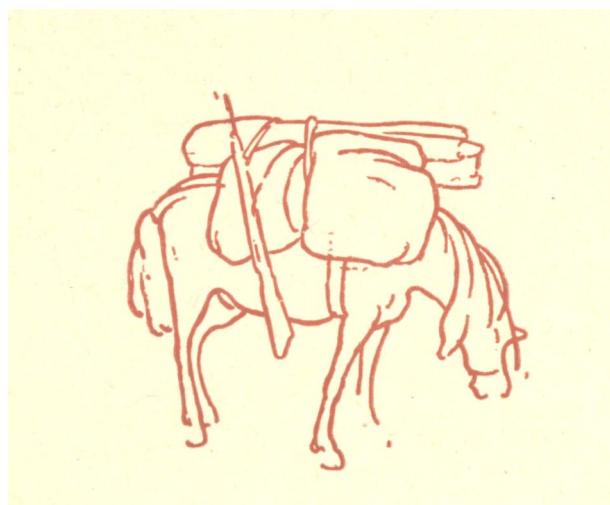
U rejonu Saračevog Polja naišli smo 19. juna na kurire Vrhovnog štaba koji su nas obavijestili da je Vrhovni štab u toku pretpripreme no i sa dijelovima Drugog proleterske divizije prešao prugu kod Stambola i a, da se još uvijek na tom mjestu prebacuju naši zaostali dijelovi, a da Prva proleterska divizija Prelazi prugu u rejonu Sjetline. Odlučeno je da 1-og i 4-og dalmatinskih i 1-og crnogorskog bataljona, sa štabom brigade i bolnicom, preći prugu kod Stambola i a, a da 3-i dalmatinski

bataljon krene u pravcu Sjetline, poveže se sa d'jelovima Prve proleterske divzije i pređe prugu u tom rejonu. Ukoliko to ne bude mogao, da se orijentiše prema Stambol i uđe i štiti od Sjetline glavninu brigade.

Glavnina brigade se prebacila nesmetano preko pruge i produžila ka selu Bogoviću gdje se, kako su nam rekli, **nalazio** Vrhovni štab. Međutim, kako smo kasnije saznali, naš 3- i bataljon je naišao na otpor u rejonu Sjetline, promenio pravac i' pošao za Dalmaciju.

Dvadesetog juna prije podne su komandant Prve dalmatinske Gligo Mandić, politički komesar Ante Kronja i zamjenik političkog komesara Vlado Šekić zajedno sa pola četvrtim komesarom Pete crnogorske brigade, Dragišom Ivanovićem pozvani u Vrhovni štab gdje su drugu Titu podnijeli iscrpan izvještaj.

Gligo MANDI i Vlado ŠEKIC

I Z D N E V N I K A

a vrijeme Pete ofanzive bio sam na dužnosti komesara ove brigade. Za ovo što u iznijeti koristio sam kratke zabilješke iz jednog sa uvanog džepnog kalendara, a nešto e biti i po sje anju. Sto se ti e datuma oni su potpuno ta ni, jer su pisani odmah sjutradan.

Od završetka etvrte neprijateljske ofanzive Prva dalmatinska brigada se nalazila u Gata kom Polju. Tu je vodila borbu sa etnicima oko Plane i ustašama oko Kule Fazlagi a. Negdje 10 maja dobiveno je nare enje od Štaba Tre e divizije **da** brigada kreće preko Krsta a na prostoriju Baiovo Polje — Brezna radi odmora. Tamo se stiglo 14 maja poslije podne i tu je brigada ostala do 20 maja.

Za to vrijeme se bataljon sre ivao, naoružavao, vršio dezinsekciju itd. Održano je i savjetovanje na kome je analiziran partisko-politički rad u brigadi, međunarodna i unutrašnja politika i vojna situacija. Ovaj odmor je korioen i za razna predavanja, konferencije, kulturno-prosvjetnu djelatnost i drugo.

19 maj: Nave er je primljen izvještaj od Štaba Tre e divizije o koncentraciji neprijateljskih snaga u Nikši u i okolini. **Nare eno** je da se brigada pripremi za pokret u pravcu Nikši a.¹

20 maj: Brigada spremna za pokret. Poslije podne je preko Javora pošla u pravcu Nikši a. Na Javoru su još svježi tragovi borbe, koju su vodile jedinice etvrte i Pete crnogor-

¹ U pogledu vremena prebacivanja brigade na ovaj pravač upor.: "bren Ivković: *Poslednji okršaj na Sutjeski* (u ovoj knjizi). — Prim. red.

ske brigade sa Talijanima: porušene ceste, zapaljeni i **prevrnuti** kamioni i zidovi zapaljenih ku a svjedoci su žestoke **borbi** i poraza talijanskih jedinica.

21 maj: Ujutro je brigada stigla na odre enu prostorij kod Nikši a i zauzela položaje. Bataljoni su raspore eni na liniji Zagrad — Dragovolji i — Laz. Toga dana je zapo eli neprijateljska ofanziva od Nikši a. Cini mi se da smo izviješteni da se jedna neprijateljska kolona kre e preko Golije iz **Gacka** u pravcu Nikši a.

22 maj: Jedinice se nalaze na istim položajima, samo što je jedan bataljon preba en od Laza na Gradac. Tog dana bilo je manjih okršaja sa neprijateljem.

23 maj: Jedinice su na istim položajima i vode manje borbe.

24 maj: Isti položaj — manje borbe — vidi se da neprijatelj ispituje ja inu naših snaga, kao i nj hov raspored. Obavešteni smo da neprijatelj dalje koncentriše snage u sektoru Nikši a.

25 maj: Jed nice su na istim položajima. Odmah ujutro neprijatelj je izvršio žestoke napade uz podršku artiljerije i prisilio naše jedinice da se rokiraju na nove položaje Dragovolji i — Gradac — Granice.

26 maj: Neprijatelj ne popušta sa napadima. Naše jedinice su prisiljene na postepeno povla enje uz borbu. One napuštaju tu prostoriju i u toku no i se, prema nare enju štaba divizije, prebacuju na položaje na prostoriju Gvozd — Granice — Bukovik.

27 maj: Pritisak neprijatelja na naše snage se poja ava, ali naše jedinice uspijevaju da u toku dana zadrže položaje Seoce — Bukovik — s. Ra evo. Preko no i 27/28 maja one se prebacuju preko Savnika na desnu obalu Komarnice.

28 maj: Dolazak na prostoriju selo Borkovi i — selo Bezuje; jedinice tu zauzimaju položaje.

29 maj: Položaj jedinica — Borkovi i — Bezuje; nije bilo ja ih okršaja sa neprijateljem koji samo izvi a.

30 maj: Položaj jedinica — Borkovi i — Bezuje, manji okršaji sa neprijateljem.

31 maj: Položaj isti, manji okršaji sa neprijateljem.

1 jun: Nešto se mijenja raspored jedinica na prostoru Borkovi i — Dubljevi i — Bezuje, prema Komarnici. Manji okršaji. Neprijatelj izvi a avionima i bombarduje.

2 jun: Položaj jedinica isti, samo što se 3- i bataljon upu uje u rejon sela Bori ja prema Krsta u da zatvori i onemogu i neprijatelju nadiranje od Plužine.

3 i 4 jun: Položaj jedinica isti.

5 jun: Položaj je isti — manji okršaji sa neprijateljem. Prema nare enju štaba divizije treba da se izvrši pokret prema fludinama i zauzme položaj prema rijeci Tari. Brigada po inje pokret.

6 jun: Pokret prema Rudinama i zauzimanje položaja prema rijeci Tari. Neprijatelj stalno bombarduje.

7 jun: Položaj prema Tari — štab brigade i intendantura u s. Rudinama.

8 jun: Položaj isti, situacija je vrlo kriti na. Prema nare enju štaba Tre e divizije, a na osnovu depeše Vrhovnog štaba, 3- i bataljon sa komandantom brigade ispituje mogu nost prelaska rijeke Tare i prebacivanja za Sandžak. Bataljon nailazi na neprijateljske položaje i povla i se. Tada se u Tari utopio zamjenik komandanta 3-eg bataljona Gojko Ujdurovi , koji je prvi pokušao da prepliva rijeku. Neprijateljska avijacija stalno bombarduje.

Pred mrak pokret sa Rudina u kanjon Pive. Spuštanje do rijeke je vrlo mu no — strmim i neprohodn m terenom, i to no u. Konji koji su bili u komorama mogli su se kretati samo bez ikakvog tereta. U našoj brigadi smo imali dvoje koji su itav marš sa brigadom prošli jašu i na konjima. Te no i, kada smo se spuštali u kanjon Piv, morali smo ih nositi. To su bili drugarica Ranka (prezimena se ne sje am) bez noge, i drug Bogdan Novovi koji je imao uko enu nogu u koljenu. Pri spuštanju jedinica ka Pivi nailazili smo na mnoge grupe ranjenika koji su se uz vatrnu odmarali. Pored njih je bilo i teških ranjenika na nosilima koje su nosili talijanski zarobljenici. Neke od njih su zarobljenici ostavili i pobegli. Sli nih prizora bilo je i pri prelasku preko mosta, gdje je bilo i dosta lješeva poginulih od bombardovanja.

9 jun: Izmoreni borci od no nog spuštanja do rijeke morali su odmah nastaviti usiljenim maršem penjanje uz Vu evo. To je tek trebalo izdržati! Kada smo stigli na Vu evo, imali smo zadatku da uputimo neke jedinice prema Mratinju (mislim da je trebalo smijeniti neke dijelove Desete hercegova ke brigade), a ostale prema Curevu. Jedinice prema Mratinju imale su toga dana ja e borbe sa Njemicima. Tokom dana neke naše jedinice su bile bombardovane.

Na Vu evu smo se sreli sa drugovima iz Pokrajinskog komiteta KP Crne Gore i s njima razgovarali o situaciji u kojoj si no se nalazili.

t 10 jun: Jedinice su i dalje na položajima prema Mratinju Curevu, gdje vode borbe sa Njemicima. Situac'ja je veoma ^ka. Stalno nailaze nove grupe ranjenika i tifusara, koji su

napustili Centralnu bolnicu i sami lutaju. Ima mnogo teških prizora puginulih i umrlih drugova. Bombardovanje ne prestaje

11 jun: Brigada² se, prema dobivenom nare enju, spušta sa dotadanjih položaja ka desnoj obali Sutjeske. Ona je imala zadatak da po padu mraka pre e rijeku i likvidira neprijateljska uporišta na njenoj lijevoj strani. Zauz'manjem ovih uporišta trebalo je omogu iti prelazak preko rijeke ostalim jedinicama, štabu Tre e divizije, kao i pokretnim bolnicama i ranjenicima iz Centralne bolnice. Svi naši bataljoni su ve prije podne stigli na desnu obalu i zaposjeli odre ene položaje. Poslije podne su u štab brigade pozvani komandanti i komesari bataljona radi prijema zadatka. Dok im je izdavao nare enja i uputstva štab brigade je izvješten da od pravca Suhe nailazi jedna neprijateljska kolona ja ine oko 300 vojnika sa oko 200 konja. Kasnije je ustanovljeno da je to komora (vjerovatno diviz'ska) koja ide u sastav svoje divizije i da e vjerovatno pro i pored Tjentišta. Me utim, ona nije produžila kuda smo mi o ekivali, ve se smjestila ispod Tjentišta, naspram naših položaja. Tu su se raspremili i odmah postavili osiguranje. Nai latak ove komore stavio je štab pred novu situaciju, koja je tražila izmjenu ranijeg plana napada. Naime, komora je bila tako postavljena da je njen osiguranje moglo neometano izvršiti bo ni udar na naše jednice pri njihovom napadu na uporište s one strane Sutjeske. Moralo se prvo likvidirati osiguranje i komora. Mislim da je bilo predvi eno da dva bataljona napadnu komoru, a druga dva da odmah likvidiraju neprijateljska uporišta. Bataljoni su postavili sve teške mitraljeze na položaje da mogu tu i komoru. O novonastaloj situaciji odmah je izvješten štab Tre e divizije.

Me utim, prije predvi enog napada, neprijateljske patrole iz osiguranja komore otkrile su položaje naših jedinica i otvorile vatru na njih. Uskoro su i ostale snage osiguranja otvorile vatru iz svog oružja. Kod nekih naših d jelova nastala je pometnja i oni su se po eli povla iti. Intervenisao je li no komandant brigade Gligo Mandić — i u takvoj situaciji izdao nare enje da se pre e na izvršenje zadatka. Tada su stupili u dejstvo naši mitraljezi i ostalo oružje, što je donekle stvorilo pometnju kod neprijatelja, jer sigurno nije o ekivao ovakav odgovor. Prvi borci i starješine su prešli Sutjesku, a za njima i ostali. Ovdje je Sutjeska progutala neke naše borce koji nisu znali kako treba prelaz'ti rijeku, naro ito onako brzu i nabujalu. Oni su ra unali: dosta je znati plivati, a šta je Dalmatin-

² Prva dalmatinska brigada je imala tada tri svoja bataljona* bio joj je pridat i 1-vi bataljon Pete crnogorske brigade. Drugi bataljon Prve dalmatinske bio je u sastavu Pete crnogorske brigade. — Prim.

cima pre i ovakvu rijeku! Po prelasku jednog broja boraca, Razapeta je preko rijeke na nekoliko mjesta žica, da bi se ostali mogli za nju držati. Kad je ve i dio brigade prešao na drugu stranu, napali smo neprijateljsko osiguranje i komoru. pod jakim pritiskom neprijatelj je po eo otstupati. Ve je po eo da se hvata mrak. Stab brigade je tako e bio na drugoj strani Sutjeske gdje je ekao izvještaje od jedin ca.

Borba je prestala i zavladalo je zatišje. Najedanput se nonovo ula žestoka pucnjava od pravca gdje se nalaz'la koniora. To je nas u štabu jako iznenadilo. Kako smo nešto kasnije doznali, Njemci su se pod pritiskom naših jed nica bili povukli. Me utim, naši su, im su zarobili komoru, prekinuli gonjenje. Mrak je bio pao. Neki borci su se razmiljeli po komori u kojoj je bilo svega. Starješine su, izgleda, izgubile kontrolu nad svojim jedinicama. Poslije kratkog vremena neprijatelj, koji se sredio, izvršio je protivnapad na naše raštrkane jedinice. U takvoj situaciji nije mu bilo teško da ih potisne i povrati komoru. Tada je nastalo ono što nismo o ekivali. Starješinama je bio vrlo teško sakupiti borce, a još teže se moglo po i na likvidiranje neprijateljskih uporišta iznad Sutjeske. Vrijeme je prolazilo, a nikakvih izvještaja od štabova bataljona. Da nas novonastala situacija ne bi ponovo vratila na desnu obalu Sutjeske, štab je odlu io da odmah izvijesti Stab Tre e divizije o situaciji i nagovijesti mu da je sada vrlo povoljan momenat da se pre e Sutjeska.

Odmah su upu ena dva kurira sa predlogom: da štabovi bataljona, pošto prikupe borce, krenu u pravcu Zelengore (ka Vrbni kim Kolibama, preko Ple a), a da štab brigade još sa eka ovdje neko vrijeme i kasnije se priklju i jednom bataljonu u pokretu.

Mi smo smatrali da je ovakvo rješenje najbolje, pogotovo ako se uspije da se u toku no i ostale jedinice Tre e divizije prebace preko Sutjeske. Da smo imali jedinice na okupu, svakako bi smo prišli izvršenju postavljenog zadatka. Sada je bilo osnovno da se prikupe jedinice. To nam je uspjelo tek drugog dana kod Vrbni kih Koliba i to ne potpuno.

Poslije nekog vremena dijelovi pojedinih bataljona su se okupili oko štaba brigade i skupa krenuli prema Vrbni kim Kolibama. Teško nam je bilo po i i ostaviti ostale dijelove naše divizije ne obezbijedivši im prelaz. Ipak nas je donekle tješilo da e kuriri na vrijeme sti i i predati im naš izvještaj. Kasnije smo doznali da su kuriri Kitarevi i Bego naišli na neprijateljsku zasjedu i da je Bego poginuo, a Kitarevi teško "anjen.

»^{Ve} 12 jun: Marš se nastavlja u toku dana uz manje zastoje. Neprijateljske položaje koje smo primjetili daleko smo

zaobilazili. Tako smo uspjeli da se itavog dana kre emo jednu ili dvije lakše borbe. Na lazili smo na teške prizore pođulih, ranjenih i bolesnih. Okupljali smo sve zdrave, zaluštale iz raznih jedinica. U toku no i smo u inili manji zastoj Ple u. Bili smo jako iznureni i gladni. Bez hrane smo ve duže vrijeme.

13 jun: Pokret Ple e — Vrbni ke Kolibe. Preživijujemo isto kao i dan ranije. Probijamo se zaobilaze i neprijateljske zasjede. Pred mrak stižemo na Vrbni ke Kolibe.

14 jun: Odmor u Vrbni kim Kolibama. Tu se moglo spremiti nešto konjetine sa travom, jer druge hrane nije bilo. **Ovdje** nam se priklju io veliki broj grupa iz naše brigade i drugih jedinica. Svi su štabovi bataljona na okupu i najve i broj boraca. Ovdje smo održali part sko savjetovanje i zaklju ili da svi drugovi iz drugih jedinica moraju ostati sa nama. U toku no i smo se spremili za pokret, a sjutradan, 15 juna, stigli smo u Konjske Vode. Za vrijeme ovog marša prklju ilo nam se mnogo drugova koji su se probili preko Sutjeske sa Petom crnogorskog brigadom i Štabom Tre e divizije. Oni su nam ispri ali kako se odvijala s'tuacija 13 juna. Teško nam je **bilo** slušati o ishodu borbe na Sutjesci.

U toku no i *15/16 juna* prelazimo preko ceste Kalinovik — Fo a i smještamo se na prostoriju Borija — Prvi . Tu smo tek prvi put došli do hrane, koja je bila pripremljena i podijeljena svim borcima.

17 jun: Pokret Prvi — Mazlina — Zbi .

18 jun: Pokret Zbi — Pra a — Bogovi i.

19 jun: Nalazimo se u Bogovi ima.

Vrhovni štab je izvješten o našem dolasku. Sjutradan (20 juna) je pozvan štab brigade u Vrhovni štab koji se nalazio, mislim, kod Crvenih Stijena na Romaniji. Tu smo ga upoznali sa stanjem svoje brigade i situacijom na Sutjesci 13 juna.

Ante KRONJA — Cen o.

POSLJEDNJI OKRŠAJ NA SUTJESCI

oslije teških borbi Prva dalmatinska osvanula je 1 maja 1943 na prostoru Ravno — selo Kova i. Stab brigade, brigadna bolnica i dva bataljona razmjestili su se na prostoru s. Kova i — s. Lisina — s. Smrije no, a ostala dva bataljona na položaju Ravno — Ledenik (k 1654). Postavili smo jaka osiguranja prema Gacku i Goliji, a ostalo ljudstvo, premoreno od borbi, odmaralo se u neposrednoj blizini, u nekim uvalama oko naloženih vatri.

Razmišljam kako je došlo proljeće, a da to nisam ni primijetio. Ono po kalendaru teće već od 21 marta, ali kako da ga osjetimo kad smo krajem marta Pazili snijeg preko Ljubine, Prenja i Obrlina, zebli na studenim kišama i, šibani vetrovima, ježili se na maršu, na straži i u borbi, u slaboj odjeći i obući. A sada je izgleda došlo pravo proljeće. Osjeće se to po topлом vazduhu, po mirisu livada, po raspupalom drveću, po zemlji koja više nije tako neprijatno hladna. Sada će nam biti lakše, moćiemo da zano imo gdje hoćemo, onima bez obuće — a takvih u našoj brigadi ima veliki broj — lakše će biti i na maršu i u bivaku.

Drugog i trećeg maja neprijatelj je izviđao na ovom Pravcu a njegova artiljerija tukla je naše položaje Ravno — Ledenik. Četvrtog maja uzorujuće neprijateljske snage (talijansko-četničke), uz podršku artiljeriske vatre, zauzele su ove Položaje i time ugrozile naš dalji opstanak na prostoru s. Lisenja — Kova i. Sjutradan uzoru izvršili smo sa dva bataljona Protivnapad, iznenadili neprijatelja, nanijeli mu teške gubitke¹ natjerali ga u bekstvo prema selu Lipniku i Mikolja i.

Na putu za štab brigade svratih u brigadnu bolnicu koja je bila smještena u selu Lisini. Osim nekoliko teških, svi su bili uglavnom lakši ranjenici i bolesnici. Bolnica nam je krajnje siromašna — vrlo slabo stojimo sa zavoјnim materijalom i ljevkovima, a o hirurškim i drugim instrumentima i da ne govorimo. Ranjenici u bolnici leže na tanko razastrtoj slami, prekrivenoj nekim pohabanim ebadima. Doktor Marin Britvic mnogo se zauzima oko njihovog lijeenja i njege. Hrana je vrlo slaba i jednoli na — ima mesa i, samo za najteže ranjenike, pomalo mlijeka i škroba, i to naješ e bez soli. -

Materijalni uslovi naše brigade bili su krajnje teški. Borci više gladni nego siti, jer ovaj siromašni kraj ni sam u ovo doba godine, »izme u dva hljeba«, nije imao dovoljno hrane. Glavna hrana je mršavo meso, kuvano na vodi bez variva i za ina, ponaješ e bez soli. Jeli smo travu, kupili puževe i kuvali ih u porciama. Pa ipak, niko se ne žali na slabu hranu niti na ostale teško e i nezgode.

Bataljone na položaju Ravno — Ledenik smijenile su uzoru 10 ili 11 maja jedinice Desete hercegovačke brigade. Poslije toga dva bataljona naše brigade prebacuju se u reion Bajovo Polje — Brezna u sastav brigade štab brigade, bolnica i ostala dva bataljona prebacili su se ovdje nešto ranije). Tu smo ostali do 14 maja na odmoru i sreivanju.

etrnaestog maja¹ brigada (dva bataljona nešto kasnije) se prebacuje na pravac Nikšić — Savnik, gdje smjenjuje neke bataljone Pete crnogorske brigade. Pri prolazu preko Javorka (na putu od sela Brezna prema Jasenovom Polju), naišli smo na tragove borbi (od 1 i 2 maja) u kojima je našlo smrt nekoliko stotina talijanskih vojnika. Pored puta popaljeni talijanski tenkovi i kamioni, razbacani šlemovi, popaljene barake i drugo.

Raspored brigade na novoj prostoriji bio je: štab i brigadna bolnica s. Seoca — s. Vu je [na putu Nikšić — Savnik]; dva bataljona zatvaraju pravac prema Nikšiću koj Župi i selu Ozrini i, a druga dva pravac prema Gornjem Polju. Koliko se sje am, štab brigade bio je najprije u selu Dragovolji i, a zatim se premjestio u Seoce.

Prvih dana bilo je relativno zatišje, sem što je neprijateljska avijacija izvi ala pravce Nikšić — Bajovo Polje i Nikšić — Savnik. Dok su naši bataljoni posjedali navedene položaje Njemci su se prikupljali u rejonu Nikšića, a naro ito prema Gornjem Polju. Dan i no kolone kamiona dolazile su od pravca

¹ U pogledu vremena prebacivanja brigade i borbi na Nikšić — Savnik upor.: *Treći udarna divizija u Bici na Sutjeski, Sutjenska I*, str. 141, i Kronja Ante: *Iz dnevnika (u ovoj knjizi)*. — Prim. — ^{reča} 1

Bile a. Njegove patrole vršile su (18 i 19 maja) manje ispade u cili^u izvi anja, i to od Gornjeg Polja prema Lukovu i od jjikši a prema Nikši koj Župi.

Tih dana (20—24 maja) vode se oštare borbe oko sela 5ina na, Jasenovog Polja i dalje prema Javorku. Neprijatelj je, najzad, uspio da ovlada Javorkom, ali je protivnapadom nekih jedinica Desete hercegova ke, Prve dalmatinske (jedan bataljon) i Pete brigade odba en. Ovaj pravac štitili su dijelovi jjesete hercegova ke brigade. Po grupisanju snaga i materijala moglo se zaklju iti da e neprijatelj izvršiti jak napad na naše jedinice, a naro ito na pravcu Gornje Polje — Brezna. On je uspio poslije nekoliko juriša, da zauzme (mislim 24 ili 25 maja) položaje V. i M. Orah, a na pravcu Nikši — Šavnik (26 maja) Gradac. Sjutradan vrši jake napade na Seoca, Ivanje i Bukovik, te se oko ovih sela razvijaju oštare borbe.

Pod pritiskom jakih neprijateljskih **snaga**, a po nare enju Štaba Tre e divizije, Prva dalmatinska se povla i (27 maja oko 12 **asova**) preko Krnova i **Savnika** na položaje na desnoj obali rijeke Komarnice na **liniji** s. Borkovi i — s. Dubljevi i — s. Bezuje — s. Duži, da bi zatvorila pravce preko ove rijeke. Na ove položaje, koliko se sje am, brigada je izbila 28 **maja**. U to vrijeme neprijatelj je ve bio ovladao Gornjom i Donjom Breznom, lijevom obalom Komarnice i Goranskim. Pravac **Krnovo — Savnik** poslije našeg povla enja **štiti** su bataljoni Pete crnogorske brigade.

U toku 29, 30 i 31 maja vodile su se jake borbe u rejonu Savnika izme u neprijatelja i dijelova Pete crnogorske brigade. Isto tako vo ene su oštare borbe i u rejonu Plužine — Krstac — selo Miloševi i, izme u naših jedinica (Desete hercegova ke i Sedme krajiške brigade) i neprijatelja, koji je težio da ovlada ovim rejonom. Jake neprijateljske snage su svakoga dana prolazile od Brezne prema Goranskom i dalje prema Pivi radi poja anja svojih dijelova, kao i radi zatvaranja pravca Izgori — Zelengora. Na položaju iznad rijeke Komarnice ostaju, do 7 juna — kao zaštitnica — dva bataljona, dok su se štab bri- gade, dva bataljona i brigadna bolnica prebacili, 6 juna (vjero- vatno no u) na prostoriju s. Nikovi i — s. Rudine. Za ovo vrijeme vodile su se oštare borbe oko uš a Komarnice, u rejonu V Miljkovca, s. Rudinice i Luga. U ovim borbama se naro ito takao 1-vi bataljon naše brigade. Sedmog i 8 juna brigada 1^e Prikupljena u rejonu s. Rudine — s. Nikovi i. U to vrijeme štab divizije donosi odluku da sa jednim bataljonom Prve dalmatinske ispita prelaz preko rijeke Tare u rejonu sela Vrano- ^{Vln}e, prema uš u potoka Sušice. Ovo ispitivanje vršio je, 8 juna,

li no komandant brigade sa 3-im bataljonom. Prelazak uspio zbog toga što je neprijatelj ja im snagama bio zaposjeli desnu obalu; pored toga i teren je bio težak, obale strme i pristupa ne, a Tara hladna, brza i prilično velika. Prilikom pokušaja ovog prelaska izgubili smo nekoliko drugova, a me u njima i zamjenika komandanta 3-eg bataljona Gojka Ujdu. rovi a.²

Ovoga dana neprijatelj je snažno bombardovao **Rudine** Nikoviće, Šepan-Polje i Vučevu. Peta crnogorska i Treća sandžaka brigada vodile su oštре borbe na južnim i zapadnim padinama Durmitora. Poslije neuspjelog pokušaja prelaza preko Tare, Prva dalmatinska kreira iz rejona Nikovića — Rudine ka Pivu, radi prelaska preko mosta kod sela Donjeg Kruševa. Međutim, taj most je porušila neprijateljska avijacija, tako da smo morali improvizovati nov kod Gornjeg Kruševa. Prelazak je izvršen 9. juna uzoru.

Od Pive kolona se pella strmom uzbrdacom i, pored snažnog dejstva neprijateljske avijacije, dohvatiла se gustih borovih šuma na Vučevu i stigla do Prepelića. To je veliki proplanak obrastao gustom travom, koja je prosto mamila da se stane i odmori. Međutim, nijesmo usdjeli ni da se dobro orijentisemo i prikupimo iz dosta razvune kolone, kad smo nedaleko od elas kolone ugledali grupu neprijateljskih vojnika. O igledno nas nijesu primijetili. Komandant 1-og bataljona Bogdan Stupar, koji je uvijek bio spremna na brze odluke i akcije, bacio je munjevitom brzinom jednu etu u napad na neprijatelja. Ostalo je nekoliko Nijemaca mrtvih, a ostali su pobegli u selo Mratinje. Bila je to vjerovatno neka manja prethodnica, koja je trebala da obezbijedi izlazak ostalih neprijateljskih snaga iz Mratinja na Vučevu. Poslije ove kratke, ali za nas važne borbe, bataljoni su raspoređeni na položaje i to: 1-vi — Katunište (k 1778), a 2-gi — Siljevica (k 1542) i Razvršje (k 1286). Svi smo osjetili veliko olakšanje zbog toga što smo prije neprijatelja uspjeli da zatvorimo ovaj važan pravac. Da je neprijatelju uspjelo da ja im snagama izbjegne u rejon Prepelića imali bismo teških borbi i posljedica, jer bi nam ugrozio lijevi bok i to u najtežoj situaciji (glavnina divizije sa bolnicom tek je ovog dana izjutra po elu prelaziti Pivu).

No ni marš od Rudina ostao mi je duboko u sjećanju. Umorni i gladni, esto smo zastajkivali i gubili vezu. Sve nas

² Gojko je bio neobično hrabar i energičan mladić, omiljen u celoj brigadi, a narođeno u svom bataljonu. Proglašen je narodnim herojem.

je gorila želje, a nigdje potoka ni izvora da je ugasimo. No je bila tamna, te smo se u koloni sporokretali spoti u i se na uskoj stazi ožile i kamenje. Pred zoru uelo kolone izbilo je kod

Donjejeg Kruševa. Oko porušenog viseo eg mosta ije su daske i iskidana žilana užad visili nad kanjonom Pive, leže mrtvi borci, konji, volovi. Bio je to vrlo tužan prizor. Skrenutusmo uskom stazom uzvodno ka mjestu na kome je trebalo da pređemo Pivu. Tamo je Ivan Milutinovi sa grupom boraca pravio brvno za prelaz. Posjećene su dvije velike bukve koje su izrasle neposredno uz desnu obalu rijeke. One su bile duže nego što je širina Pive. Preko debelih stabala stavili smo daske skinute ga neke stare kuće, a zatim je po eo prelaz. Nedaleko od mosta, gore u strani, na nosilima je ležalo oko 100 teških ranjenika i bolesnika. Pri prolazu pored nih neko me sa nosila zovnu slabim, iznemoglim glasom. Pri ovoj i poznadah hrabru partizanku Desete hercegovačke brigade Pavu Mileticu. Bila je teško ranjena u glavu. Pri rastanku poletješe i oti suze niz blijedo i mršavo lice. Nije mogla ništa reći sem: »Pozdravi mi drugove«.

Tek što je prelaz po eo pojaviše se dviie »Štuke« koie naiDrije napraviše krug, a zatim se munievito strmoglaviše jedna za drugom i, uz strašno zavianje, bacise bombe koje padaše u blizini mosta. Potom se ponova vratise mitraliirajući i desnu obalu rijeke u reionu mosta, od ega pade nekoliko mrtvih i ranjenih boraca. Oštećeni most brzo smo popravili, a zatim je kolona po elu prelaziti. Poslije prelaska nastade mu no penjanje uz Vu evo. Sve se slilo u iednu neprekidnu riječku koia mili uzbrdo. Ranjeni i bolesni iedva se vuku. eše siedau i odmaraju se da bi ponovo pošli. Neki umiru od iscrojenosti, gladi i visoke temperaturi. Penju i se tako uz strmo Vu evo video sam više teških nrizora. Tako sam spazio tri tifusara, vjerovatno pod visokom temperaturom, kako se usput sva aju oko jedne osrlodane koniske nožurme. Pod samim vrhom Vu eva prolaze i pored kolone, vidie dvoicu mršavih i bliiedih mladaca. Jedan od njih, izdužena lica, unro otvorene oči prema nebu, a drugi siedi pored njega. U razgovoru doznadoh da je ovaj sa izduženim licem Dalmatinac, koj je tako sjede i umro. A dalje — sli ne slike, desno i lijevo od staze leže mrtvi i ranjeni kao i bolesni tifusari, tu i tamo pod tovarom srušeni konji.

I Na položajima iznad sela Mratinja vodile su se oštare borbe. 10 i 11 juna i svi pokušaji neprijatelja, koji je bio vrlo uporan, da izbjegne prema Prepeli ju nijesu uspjeli. Poslije odvajanja 2-og bataljona, štab brigade sa dva bataljona i ostalim

dijelovima ostali su da se prikupe u rejonu Rupe — Jezerina. Radi obezbije enja prelaza preko Sutjeske Stab Treće divizije naredio je prikupljanje Prve dalmatinske brigade prema Dragoš-Sedlu i pokret dalje ka toj rijeci. U vezi s tim 1-ji bataljon napušta, 10 juna oko 12 asova, položaje kod Mratinja i kreće u sastav brigade, a 2-ji bataljon ostaje i dalje na položaju dok ga 11 juna nijesu smijenile neke jedinice iz Treće sandžaka brigade. Odmah poslije smjene 2-ji bataljon je izvršio pokret da bi stigao brigadu prije njenog prelaza na lijevu obalu Sutjeske. Međutim, kada je krenuo iz rejona Prepelića, umjesto da počne pravcem za Mrkalj-Klade i dalje za Dragoš Sedlo, on skreće pravcem Hadžići a Ravan — Ždrijelo i spušta se noć u prema Curevu. Kada je pred zorom 12. juna komandant bataljona video da se nalazi skoro u pozadini neprijatelja i da je pogriješio pravac kretanja, okrenuo je bataljon prema Vučevu i dalje ka Dragoš-Sedlu, gdje je stigao poslije podne 12. juna. Im smo stigli javili smo se komandantu divizije Savi Kotoviću.

Spuštajući i se od Vučeva ka Dragoš-Sedlu ugledah dvojicu mladića. Jednog poznadon. Bio je to Mirko Pašajlić, sin siromašnih roditelja iz sela Lukavca kod Nevesinja, koji je 1941. u svojoj sedamnaestoj godini, došao u partizane. U ustanku je bio kurir uvenog junaka Dukice Grahovca, a zatim, pri otstupanju partizanskih snaga iz Hercegovine, postao je borac 2-gog bataljona Desete hercegovačke brigade, u kojoj je ranjavan dva puta. To je bio zdrav, hrabar mladić, pun ponosa i odvaznosti. Pri prelazu Neretve, marta 1943. godine, teže je ranjen u glavu, od čega je oslepeo. Susret sa njim bio je neobično dirljiv. Nije me video, ali me je po glasu poznao. Mnogo mi je bilo žao ovog mladog borca. Ostao je sa drugom koji ga je vodio. Ja ga nikada više nijesam video, i vjerujem da je one teške noge i 12/13. juna poginuo ili se utopio.

Prva dalmatinska brigada sa tri svoja i jednim bataljom Petom crnogorskom brigadom prikupila se i izvršila prelaz Sutjeske 11. juna poslije podne, dok je 2-ji bataljon ostao u sastavu Petne crnogorske brigade.

Neprijatelj je 11. i 12. juna vršio jake pritiske na oba boka naše razvedene kolone. Naročito je bio aktivniji od sjevernih padina Maglića ka Mrkalj Klade, a zatim iz Suškog Potoka prema položaju Prijedor (k 1645) — Makaze. Taj položaj, koji je junom krenuo Mostarski bataljon sve do mraka 12. juna, prelazio je nekoliko puta iz ruku u ruke. U ovim borbama Mostarci su imali znatne gubitke. Isto tako, neprijatelj je vršio jak pritisak i na naš desni bok — od Cureva ka Crnom Vrhu

(k 1588) i od sela Mrkalja prema Tjentištu. Od Suhe njegovi dijelovi doprli su niz rijeku u visinu mosta kod Brijega (k 805). Tako je cio dan 12 juna vršeno prikupljanje divizije sa ranjenicima pod vrlo teškim uslovima. Pa ipak, iako gladne i izmorene, a uz to i oskudne u municiji, naše jedinice su se borile sa velikim požrtvovanjem za spas ranjenika koji su se kretali razvu eni od Vu eva prema Dragoš-Sedlu. U ovakvoj situaciji komandant divizije Sava Kova evi odre uje grupu bataljona, kao prethodnicu, za obezbije enje prelaza rijeke. Grupu su sa injavali Mostarski, 2-gi Prve dalmatinske i jedan bataljon Pete crnogorske brigade. Za komandanta grupe odre en je Savo Buri , a ja za njegovog zamjenika. Ostali batalioni Tre e sandžaka i Pete brigade bili su raspore eni kao zaštitnica i pobo nica u rejonu prelaza Sutjeske. Prelaz rijeke izvršen ie u rejonu zaseoka Kelji i (oko 500 m uzvodno od sela). Pri izdavanju nare enia Sava Kova evi nam je rekao da je Prva dalmatinska izvršila prelaz Sutjeske 11 juna poslije podne i da se vjerovatno nalazi negdje u reionu Ozrena (k 405), ali je napomenuo da od brigade nema nikavog izvještaja, da se borba nigdje ne uie, zbog ega je bio veoma zabrinut.

Grupa od tri bataliona izvršila je prelazak Sutjeske brzo, ali je, uslijed sporog kretanja bolnice, i ona morala da usporava kretanje i gubi dragocjeno vrijeme. U zoru se našla na samim kosama ispred sela Krekovi, gdje se odigrala sudbonosna i teška borba izme u neprijatelj i ove grupe bataljona.

Njemci su bili utvrđili niz uzastopnih položaja i organizovali takav sistem vatre da je tu zaista bio vatreni pakao kakav sam rijetko u ratu osjetio. Borba je trajala od jutra pa do 11 asova. Vršeno je nekoliko juriša u kojima je neprijatelj bio odba en na same padine kod sela Krekovi. Ali i pored velike hrabrosti naših bataljona, probaj nije uspio. Neprijatelj je, pored vješto organizovane odbrane položaja, držao ja u rezervu u rejonu Krekova i Košura. Nju je upotrebio u najve em jeku borbe, kada su naše snage vršile posljednji i najja i pritisak na njegove položaje. U ovim jurišima palo je na stotine mrtvih i ranjenih, kako na jednoj tako i na drugoj strani. To je bila prava klanica. Za to vrijeme, neprijateljska avijacija je u talasima, sa grupama od po 6 aviona vršila žestoka bombardovanja i mitraljiranja duž naše kolone, naro ito u rejonu Tjentišta i Usovi kog Potoka, gdje su bili prikupljeni ranjenici. Ne u zaboraviti onaj trenutak kada je Sava, sa jedne kose ispred sela Krekovi, snažnim glasom pozvao bataljone na juriš. Od mjesta Savine pogibije bio sam udaljen oko 50 metara. Na ^{ls}tom mjestu poginuli su uro Roganovi , Dušan Bojovi , Savin

brati Dragan i veliki broi drugih, poznatih i nepoznatih drugova iz raznih krajeva naše zemlje.

Da je nekom sre om Tre a divizija krenula stazom koja ide izme u Krekova i Ozrena — uz desnu obalu Usovi kog Potoka, kuda su se uglavnom ranije probijale jedinice Sedme banjske divizije, a prethodne no i bataljoni Prve dalmatinske, i da se taj proboj uspio izvršiti no u, doga aji bi se, po mom mišljenju sasvim druk ije razvijali. Ovo bi pogotovo bilo mogu no da je Prva dalmatinska uspjela da se održi no u 12/13 u rejonus Ozrena. Ovaj pravac je teško prolazan pa su ga Njemci bili grupno i rje e posjeli nego što su to uradili na pravcu Krekovi. Možda bi teške ranjenike i u ovom slu aju izgubili, ali bi se divizija, iako uz teške gubitke, probila u pravcu Milinklade i dalje prema Miljevini.

*

Poslije neuspjelog juriša kod sela Krekova masa boraca i ranjenika koji su bili sposobni da idu, pokolevana i u neredu pošla je prema zapadu. Prije osmo Usovi ki Potok i na osmo se prikupljeni (oko 600 boraca) u rejonus Lastva (k 1349) — Kazani (k 1034). Tu smo proveli ostatak dana 13 juna. Rejon Lastve teško je prohodan te na njega Njemci nisu toliko obrali pažnju. Njihovi položaji nalazili su se na oko 200 metara iznad nas, na jednoj stijeni. Uli smo njihov razgovor i vidjeli kako ubijaju iznemogle i izgubljene partizane. Nekoliko nema kih vojnika koji su sišli u šumu (vjerovatno da traže vodu) kada su nas ugledali toliko su se uplašili da nisu imali kada ni da vi u. Tu nas je zatekla no 13/14 juna. U ovoj grupi bio je, desetkovani gubicima, i 2-gi bataljon Prve dalmatinske. Negdje oko 18 asova mene i Novaka Kneževi a, komandanta 2-og bataljona, pozvao je Ivan Milutinovi i naredio nam da od 2-og bataljona i ostalih sposobnih boraca formiramo jednu udarnu grupu, koja e štititi prelaz na desnu obalu Sutjeske. Grupa za prelaz (oko 150 boraca) krenula je oko 20 asova. Ostatak ljudstva — bolesni i lakše ranjeni, kao i oni bez oružja — kretao se za ovom grupom. Lomili smo se niz jaku strminu i kroz neprohodnu šumu. Kada je elo kolone izbilo na most, do ekala nas je jaka mitraljeska i puš ana vatrica. Jedna eta je izvršila pritisak jakom vatrom i bombama i poslije kra e borbe Njemci su se povukli na desnu obalu rijeke, ali se zadržaše u blizini mosta. Za vrijeme prelaza oni su nas držali pod jakom mitraljeskom i puš anom vatrom, stalno osvjetljavaju i mjesto prelaza. Ipak smo uspieli da pregazimo rijeku, tako da smo se prije zore 14 juna našli po grupama u stoljetnoj gustoj

Šumi Peru ice. Te no i izgubili smo dosta boraca — neki su poginuli, a neki se utopili ili nestali. Nestao je i drug Veselin Masleša. Sutjeska je bila hladna, brza i na mjestu prelaza duboka.

etrnaestog juna uzoru trebalo je da se prikupimo u rejonu Trnova kog Jezera, ukoliko tamo ne bude neprijatelja. Me utim, prikupili smo se u rejonu potoka Peru ica (avlovo Vrelo). Tu smo proveli cijeli dan, pokušavajući da izvidimo mogunost prelaza preko Suškog Potoka i preko Prijevora prema Trnova kom Jezeru. Me utim, neprijatelj je i dalje držao ove položaje. Od gladi i premorenosti teško smo se kretali. Savo Medan, iskusni španski borac, predložio nam je da zakonljemo jednog zalatalog konja.

Ujutru 15. juna preduzeli smo ponovo izvi anje prevoja prema Trnova kom Jezeru koji su držali Njemci. Pri sukobu sa neprijateljem na Prijevoru, poginuo nam je Kralj Mustafa, geometar, rodom iz sela Plane, srez Bile a. On je bio sa Tripom Bjelicom u bateriji iz ijih su cijevi ispaljeni posljednji hici na neprijatelja (12. juna pri zalasku sunca).³ Oko 16. asova Njemci

U poledi da se povlači od Maglića i Trnova kog Jezera ka Suhi. O tome sam odmah izvestio Ivana Milutinovića. U prvi sumrak pošli smo prema Trnova kom Jezeru, gdje smo stigli uzoru 16. juna. U ovoj grupi bilo nas je oko 200 boraca i poslije kraćeg odmora krenuli smo preko Volujaka prema selu Izgori, gdje smo stigli oko 19. asova. Pored naše grupe, iskupilo se, u toku 16. i 17. juna, i priličan broj boraca, koji su se sa drugim grupama ili pojedinačno probijali. Svi smo bili iznurenici od umora i gladi, a uz to goli i bosici. Oko polovina je bila bez oružja, a i municije je bilo vrlo malo. Izgorani su nas dobro do ekali i dobrovoljno nam ustupili dosta stoke. Pored toga, seljaci su nas stalno obavještavali o pokretima Njemaca na emernu, kao i o njihovom povlačenju iz Gacka prema Nevesinju.

U toku 17. juna Ivan Milutinović i ostali rukovodioci donjeli su odluku da on sa jednom grupom pođe u Crnu Goru, a druga da kreće prema Vrhovnom štabu. Odlučeno je da se iskupljeni borci, koji su većinom bili bez oružja, probijaju po grupama, svaka prema svome terenu. Ja sam se ovoga dana nalazio sa oko 50 boraca na položaju kod sela Brajina Laza, Prema emernu koje su držali Njemci. Oko 8. asova (17. juna)

B ³ Ovi topovi su zarobljeni od Njemaca u borbama kod Gornjeg Vakufa (Crni Vrh) mjeseca februara 1943. godine. Tripo Bjelica i njegovi drugovi rastali su se sa svojim topovima za vrijeme najžešće borbe kod sela Krekovi — rastavili su ih i dijelove pobacali u Usovici Potok.

napao nas je vod Njemaca te smo tu izgubili nekoliko drugova
Povukli smo se prema Volujaku, na položaj zvani Babica
Kolibe.

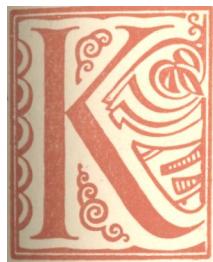
Odluka da svaki ide na svoj teren stajala nas je mnogo
žrtava, pogotovu one iz Krajine, Dalmacije pa i Hercegovine
jer su etni ki razbojnici relativno lako uništavali ove gladne
i iznurene grupe, koje su uz to bile bez oružja. Od sakuplje-
nih boraca — Dalmatinaca, Krajišnika i Hercegovaca mogao
se formirati jak bataljon, ali nažalost to nije ura eno.

Osamnaestog juna pozvaše me u jednu kolibu gdje sam
našao neke rukovodioce. Rekoše mi da sa grupom od 30 — 40
boraca, koji su uglavnom bili Hercegovci, krenem do sela Bo-
dežišta i tamo ispitam da li se vratila Deseta hercegova ka
brigada i gdje se nalazi. Krenuli smo preko Grabovog Osoja
i dalje preko emerna. Preko Zivnja spustili smo se niz jednu
tešku strminu u Gra ani ki Potok. Tu, u jednoj staroj vode-
nici na osmo Andriju Petkovi a, našeg ovjeka. Kad nas je
udio iznenadio se i jako obradovao. Iz stara kih o iju pote-
koše krupne suze. Skoro mu je poginuo sin Obrad, komesar
Gata kog bataljona, negdje kod Bora kog Jezera.

Zadržali smo se nekoliko dana u selima Bodežištu, Ju-
govi ima i Dubljevi ima. Po dolasku Desete hercegova ke bri-
gade ušli smo u njen sastav, gdje sam dobio zadatak da formi-
ram jedan bataljon na terenu Nevesinja.

Obren IVKOVI

NA PIVI I SUTJESCI

ao što je u po etku borbi manje-više svakom borcu bilo teško napustiti svoj zavi aj, tako je i dalmatinskim partizanima bilo teško napustiti more. Uz njegovo šaputanje i talasanje svaki Primorac se rodio, rastao, zreo, ribario i negde na moru ili na njegovom suvom kamenu umirao.

Ali, i ovde na Pivskoj Planini, ispod Durmitora, izme u Tare i Pive, uz zavijanje »Štuka«, grmljavini topova i štektanje ne-pia kih »šaraca«, gladni, sa malo metaka, u neravnom boju, ptiskali su osvetni ke pesnice partizani sa plavog Jadrana. Tu, na planinama Crne Gore i Bosne, zajedno sa borcima iz ostalih na^h krajeva, trebalo je tu i onog što je zaposeo itavu zemlju, brojna ostrva, obalu mora pa ak i vrh Durmitora.

Naša kolona kretala se od Piš a skoro celu no . U Nikovi e smo stigli u svanu e. Avijacija još nije po ela smrtonosnu setvu. Zurili smo da što pre pro emo kroz selo i sklonimo se od Pogleda iz vazduha. No, to nije bilo lako. Nismo ni slutili da cemo tu nai i na one što su, bore i se, izba eni iz stroja — ^a teške ranjenike. Sa njima je bolni ko osoblje. I ranjenici ¹ bolni ko osoblje svesni su stanja u kome se nalazimo. Oni na flosilima nemo posmatraju kolonu boraca. Zeleli bi da im se rklju e, da još jednom stisnu osvetni ko oružje. Me utim, P~h ni obru svakodnevno se sve ja e steže. Treba ga razbijati Solim grudima.

A bolni ko osoblje? Ono se uskomešalo. Ose a da su blizu pSki asovi, za mnoge možda i poslednji. Ono ima najteži za-

datak: brigu o ranjenicima, ali u velikoj blizini neprijatelja koji svakog asa može da izbije pred njih i da ih divlja ki zbrisće. Znaju oni da je neprijatelj celu našu zemlju stavio **van** me unarodnih propisa. A sada, ni sopstvene zaštite nemaju. Partizanske kolone moraju probijati eli ni zid neprijatelja j stalno prore ivati svoje redove. Nisu u stanju da pruže zaštitu gvojim drugovima izba enim iz stroja. To je bilo teško ose anje i za jedne i druge: i za one koji su sposobni za borbu i pokret, i za one koji su ranjeni.

Kolona je morala što pre napustiti Nikovi e. Trebalje brzo sti i do Rudina. Iza nas je bila u zaštitnici Peta crnogorska brigada. Sa Durmitora su se ule žestoke borbe. Daleko ispred nas odjekivao je echo eksplozija avionskih bombi i dalekometskih tonova. To Prva i Druga proleterska divizija probijaju neprijateljske obrede. Treća divizija je svakog sata zapadala u sve težu i, kako je izgledalo, bezizlazniju situaciju. Trebalje prikupiti sve snage i odlučiti se na kom mestu pre i u proboj.

Pred prelazak Pive formiran je štab grupe koji je imao da koordinira sadejstvo divizije. On se primio odgovornog zadatka: izvesti sve divizije i veliku bolnicu do slobodne teritorije. U štabu su poela razmatranja i ocenjivanja. Svaki sekund je bio dragocen. I borci su pravili raunice. Trebalje što hitnije kretati za Prvom i Drugom proleterskom divizijom. Ose ali smo: što je veća razdaljina između naših divizija (Sedme i Treće) i onih napred (Prve i Druse) biće jača i koncentracija neprijatelja na zaštitnicu. Stab naše Prve brigade je tako analizirao situaciju. Izgledalo nam je kao da štab grupe zakanjava. Zato smo tamo poslali Gliga Mandića da vidi šta treba dalje raditi. Iako štab grupe nije bio od nas na velikoj razdaljini (on se ustvari nalazio na susednoj uki), izgledalo nam je da je prošla itava većnost od Gligovog odlaska do povratka. Na koncu se ipak vratio. Izgledao je ozaren kao i uvek kad se radilo o nekom dobrom rešeniu. I me u nas, u štabu, uneo je mir svojim izgledom. Bez uvoda, s nogu, Glico je između ostalog rekao:

»Stigla je depeša od druga Tita. Nareuće da Treća divizija odmah kreće napred. Prva i Druga divizija prokratile su put. Trebaće hitno izvršiti ogroman organizacioni rad. Bolesnike i ranjenike treba u inicijativi pokretljivim. Sve sposobne konje treba odmah predati bolesnicima i teškim ranjenicima. Niko od zdravih ljudi ne može imati konja. Komoru smanjiti na minimum. Za ceo štab brigade i politodel zadržati samo jednog konja. Takvo je nareuće — zastade za moment Glico —* štaba grupe.«

Posao je bio obiman. Trebalо je precizno re i kuda smo Lg dalje orijentisati. Zato smo pozvali komandante i komesare bataljona. Me utim, još nismo ni završili sastanak a ve je stiglo drugo nare enje. Sasvim suprotno onom što je Gligo preneo iz depеše druga Tita. Novo nare enje je, izme u ostalog sadržalo:

— Neka Gligo odmah krene sa jednim bataljonom u pravcu Tare i zauzme njen desni kanjon. Sa našim jedinicama smo krenuti u pravcu Sandžaka.

Nastao je tajac. To je nova situacija — italo se u pogledima svih prisutnih. No, nije bilo vremena za diskusiju. Trebalо je brzo i odlu no raditi. Gligo je izdao nare enje Štabu 3-eg bataljona naše brigade da odmah krene na zadatku. Nije trebalо vršiti nikakve pripreme za pokret. Dovoljno je bilo da komandant bataljona izda prosto nare enje: »Pokret« i ve je gve bilo na nogama. I Gligo je krenuo na zadatku.¹ Nastala su nova išekivanja. Sati su bili ve nost. Da li e zauzeti desni kanjon Tare? Dok smo mi išekivali, obru oko nas se sve više stezao. Topovi i avioni kao da su se takmi ili ko e više elika j eksploziva rasuti po terenu gde su se nalazile naše jedinice. Iz Pete crnogorske sve je više ranjenika pristizalo u bolni ku kolonu. Interesovao nas je svaki detalj o situaciji naro ito šta je sa Prvom i Drugom proleterskom divizijom. Sa njima nemamo vezu ve nekoliko dana. Ovaj nedostatak nisu ose ali samo štabovi — svaki borac je to ose ao. Veza sa Prvom i Drugom divizijom ulivala je veliko poverenje i sigurnost. Jer, sa njima je mozak oslobođila kog rata. Vrhovni štab se kre e sa Prvom i Drugom divizijom. Drug Tito je sa njima.

Gligo se vratio sa Tare. Nije mogao izvršiti postavljeni zadatku. Kao i uvek posle neuspela, bio je natmuren, mrgodan. Nije trebalо ništa da govori sve je bilo jasno. No, Bogdan Novovi, kad ga opazi, iako sa jednom drvenom nogom, hitro se podiže i ne ispuštaju i lulu iz zuba procedi:

— Nije uspelo, Gligo. Ne gubi nadu, komandant si.

Slomljen od umora i neuspela, Gligo se spusti na zemlju da se malo odmori. Kad je došao k sebi, po eo je nevezano slagati:

— Nismo uspeli. U inili smo sve ali uzalud. Sa bataljonom se spustili u samo korito Tare. Neprijatelj se pritajio i

¹ U pogledu vremena pokušaja prelaska Tare upor: *Treća udarna divizija u Bici na Sutjesci*, Sutjeska I, str. 160; Primorac Rudolf: *Zaštitničke borbe Treće udarne divizije pri proboru na Sutjesci*. Sutjeska I, str. 191; Ivković Obren: *Poslednji okršaj na Sutjesci i Kronja Ante*: *Iz dnevnika* (u ovoj knjizi). — Prim. red.

pustio nas do reke. Od bukve smo napravili, uz teške napore prelaz preko reke. Me utim, kad smo po eli sa prelaženjem neprijatelj je otvorio paklenu mitraljesku vatru. Saznali srao da se s one strane Tare nalaze jake neprijateljske snage: Tali jani, Bugari, etnici.

Prisutni lanovi štaba su pažljivo slušali svaku izgovoreniju re. Svaki je mislio da možda ipak nije sve preduzeto. No, teško je to re i kad se zna da je Gligo išao na zadatok. Teško uzdahnuvši, Gligo nastavi kao da je nešto zaboravio:

— Imali smo teške gubitke. Poginuo je i zamenik komandanta bataljona drug Goiko Ujdurovi.

Nastao je ponovo tajac, jer je svaki od nas znao kakvog smo borca i rukovodioca izgubili u Gojku.

— Još smo jedan dragocen dan izgubili, ote se Bogdanu Novovi u. Trebali smo kretati za jedinicama koje su se probile, a ne gubiti vreme.

Gligo ponovi nare enje:

— Sve konje treba dati teškim ranjenicima i bolesnicima. Cak i one koji nose oružje i municiju. Municiju i oružje neka nose borci. Teške baca e zakopati ili uništiti.

Ovo je delovalo kao udar groma. Shvatilo se da se konji daju ranjenicima i bolesnicima, ali se teško moglo shvatiti da se daju i konji koji nose baca e.

Osmog juna oko 16 asova dobili smo nare enje da se po svaku cenu probijemo u pravcu Pive, Druge i Sedme divizije.

»Treba što hitnije forsirati Pivu«, glasilo je nare enje Štaba divizije. Nova situacija. Nova organizacija pokreta.

Im je pao prvi sumrak, kolona je krenula prema koritu Pive. Svaki borac je oseao olakšanje, mada je vladala neizvesnost. Pretstoje žestoke borbe, to svaki zna, ali kako e se završiti, to se ne zna. Mere i vazdušnom linijom, od Rudina do korita Pive kratko je otstojanje. Me utim, mi smo, kozjom stazicom u cik-cak, milili celu no. Usput smo imali stalne zastoje: pomr ina, konji pobijeni iz aviona, ljudski leševi i samari. U mraku svaki predmet ini, rekao bih, nepremostivu prepreku. Borac se saplete, posrne i padne. Sve to ometa pokret. Tom kozjom stazicom prošla je većina naših jedinica koje su se probile kao prethodnica. Svaka je ostavila za sobom neke tragove, uglavnom tragove krvi i ljudskog mesa.

U beskrajnoj tišini, makar i sa zastojima, naša kolona je ipak odmicala. Neko je pri zastoju i dremnuo, neko sanjario o jelu. Uhvatio sam i sebe u jednom takvom momentu. Razini-

sijajući, odjednom sam udario nogom u nešto mekano. Stali je, pomislih. Da nije neko ebe koje mi ovog asa uopšte ne treba? Pomr ina je, jedva se vidi prst pred okom. Sekund sam razmišliao da li da se napregnem i sagnem da vidim šta je. Zaustavi u kolonu, a po funkciji spadam u red onih koji treba da održavaju disciplinu pokreta. Ipak reših da se brzo sagnem i napregnem o i da raspoznam predmet. Brzo sam se trgao, jer sam u tami prepoznao glavu peginulog borca. Bila je ve izobliena od nagaza ljudskih nogu i konjskih kopita. Pored njega je ležala troroga kapa. To bi moglo zna iti da je iz neke od dalmatinskih brigada. Mada sam navikao na strahote, za trenutak me uhvatila jeza i tuga. Produžio sam razmišljaju i koji je, ima li oca i majku, decu, ženu, ili mu je ve sve pobijeno j uništeno? Sta li je po zanimanju, kakav je posao napustio da bi se dobrovoljno latio puške za slobodu svoga mora i prkosnog Jcamena? Koliko li je uništio neprijateljskih života, da bi konačno i svojim platio? Njegovo telo e se ovde potpuno raspasti. Samo e kosti ostati da ih inspira planinska kiša i tada e biti nalik na ostale kosti. Ni po emu se ne e razlikovati. Rodbina e, kad jednog dana izvojujemo slobodu, tragati za njim i raspitivati se kod preživelih boraca i njegovih starešina. Verovatno ni oni ne e mo i ništa o tome da kažu, jer nisu imali prilike da vide gde se ugasio njegov život.

Moje razmišljanje je prekinuo otsjaj vatri u gustoj šumi, naloženih u cik-cak. Ko li loži vatru, pomislih. Sto smo se više bližili sve jasnije su se uo avale nepomi ne ljudske figure koje su više li ile na senke. Zapanjenih brada, nepotrišani, upalih oiju, oko vatre su sedeli italijanski zarobljenici. Oni su nosili teške ranjenike i tu, pored svake vatre, poredana su nosila sa teškim ranjenicima. Niko ni sa kim nije razgovarao. Samo prasak topovskih granata prekidao je mrtvu tišinu. To su nemalke haubice pokušavale da tuku most na Pivi kojim prelaze partizanske jedinice. Situacija je bila jasna: opkoljeni smo, iz ovog obru a mogu se izvu i samo oni koji su sposobni da 8@ bore. Ranjenici su samo nemo posmatrali kolonu boraca. °ni nisu puštali ni glaska od sebe. Neki su ak govorili:

— Idite vi. Nemojte da dajete nove žrtve zbog nas koji smo i ina e izba eni iz stroja.

Nije bilo mogu no mirno ih posmatrati i slušati. Bili smo potreseni i bespomo ni.

F, Kada smo izbili na bu nu i nemirnu Pivu sunce je ve obasjavalo padine Vu eva. Negde u daljinu uli su se motori *^tuka« i »Savoja« koje nose smrt. Na Pivi gužva. Granate psplodiraju oko samog mosta. To zapravo i nije most. To su

samo dva drveta prepre ena preko reke. »Štuke« po ceo (ja 1 pikiraju na njega te svaki žuri da pre e Pivu i do epa se Vu eva. Žure zdravi, žure tifusari, žure ranjenici. I intendanti sni se dali na posao. Oni gone poslednja grla mršave stoke. ^ Žele da ih ostave okupatorskim vojnicima. Most je zagušen Ima ih koji skliznu s njega. Ti se više ne vra aju u redove živih. Besna Piva ih guta svojim zapenušenim talasima i nosi u zagrljaj još divljije Drine. Komandno osoblje bataljona j brigade, iako iscrpeno, ini sve da se prelazak odvija u redu i i što brže, jer svaki as može nai i avijacija i napraviti novo Kosovo.

Samo što smo prešli Pivu, ve novi ranjenici. Opet na gtazi nailazimo na jednog partizana, polusvestan je, ali sa razmrskanim kukom. Potpuno nepokretan i neprevijen. Naglas zapomaže i pita:

— A gde je moja ba ... ba ... baniska brigada? Ranjen ?am ju e od avionske bombe. Ima li ko da me previje? Dajte mi nešto za jelo, ako imate.

Naša bolni arka ga je previla i dala mu par e mesa što je uvala za naše bolesnike i ranjenike. Ne može niko da ga uzme na nosila jer ih nema — sva su ostavljena po raznim skrovištima. Ostao je tu trenutno utešen.

Penju i se uz strme padine Vu eva sustigli smo vrlo lepog i razvijenog mladi a na šLakama. Zastao je da obriše znoj. I jni smo zastali. Vlado Šeki ga upita iz koje je jedinice:

— Ja sam, druže, ranjenik, re e otse no, iz Tre e krajiske brigade. Najradije bih išao sa njom ako znate gde je. Vidite da jedva idem. Naprežem poslednju snagu. Ve bih davno klonuo, ali sam lan Partije. Ovo što inim, inim zbog onih koji su zdraviji od mene, a kažu da se dalje ne može.

Vlado, Gligo i ja nemo smo se pogledali i bez re i potapsali ranjenika po ramenu. Odlaze i od njega Gligo jedva procedi kroz zube:

— Vala, da nije uopšte ratovao ve samo da izi e ovakav kakav je na vrh Vu eva, pa to bi ve bio herojski podvig.

Vlado, zamenik politi kog komesara brigade, tako e je mislio da nešto kaže, mada ga je svaka izgovorena re zamarala. ^H

— Vidite li, drugovi, šta ova naša Partija radi od ljudi; Kad budemo stariji, ako prezivimo, govori emo mla ima kakvaj je bila ova Peta ofanziva za Titove partizane.

Iako na izmaku fizi ke snage, Gligo viknu da se u kolonij drži ve e otstojanje, jer su »Štuke« ve po ele da bombardui pravac kretanja kolone. Kad smo izbili na Vu evo, osetili sm

Pivo Karamatijevi : U BORBU! (crtež u glini)

olakšanje jer je jedan obru ve ostao iza nas. Naša obezbeđenja štite nas od pravca Mratinja. Neprijatelj može da nas uznemirava samo avionima i artiljerijom. Šta e biti na sledećem obru u, na Sutjesci, to još ne znamo. Znamo samo to da su naše prethodnice na Sutjesci imale žestoke borbe. No, bez obzira na to šta nas o ekuje mora se napred, jer naše zaštitnice vode teške borbe sa okupatorском vojskom koja žuri da nas sustigne i uništi.

Da pre emo Vu evo i stignemo do korita Sutjeske, trebalo nam je dva dana i dve noći. Nemci su sve više stezali obru. I na Volujak su se ve popeli. I topove izvukli. To je, verovatno, prvi put u istoriji Volujaka da je bilo iji top pucao sa njega. Sa Volujaka se ima pregled svakog pokreta. Ak se i neposrednim ga anjem može tu i pojedinač. Naša kolona se kretala ivicom šume kako bi bila što manje primetna za neprijatelja.

Staza prema Sutjesci nije se mogla zagubiti. Nije morala biti u kartu ucrtana, obeležena je iscrpenim tifusarima, borcima na izdisaju, leševima. Tifusara je bilo više nego ranjenika, a i delovali su sttašnije. Tako smo naišli, spuštaju i se kroz crnu i gustu šumu, na grupu tifusarskih senki iz Sedme banjske divizije. Pored staze naložili su vatre ne zaziru i ni od koga i ni od ega. Spremali su nešto za jelo ne obra aiu i pažnju na našu kolonu. Ništa za njih nije pretstavljalno opasnost. Oni nisu mogli da shvate da njihove vatre mogu poslužiti kao meta avijaciji i artiljeriji. Interesovalo ih je samo jelo. Kad sam malo bolje zagledao šta spremaju, primetih da su to neoprane gove e iznutrice, izvane još pre nekoliko dana kad su tuda prolazile prve naše jedinice. Bez vode i soli, bacali su neoprane iznutrice na žar i takve ih jeli!

Nije bilo vremena za posmatranje. Trebalo se brzo spuštati niz strme padine Skakavaca ka koritu Sutjeske. Ne zna se šta je teže — ili i i uz strminu ili niz strminu. Teško je i jedno i drugo. Uz teške napore stigli smo konačno blizu Sutjeske. Uli smo je kako šumi, a ništa nismo znali o situaciji na drugoj strani. Uli su se samo kratki rafali iz mašinki, po emu smo znali da su Nemci.

Zadatak je naše brigade, kao prethodnice Treće divizije, da ispita stanje s one strane Sutjeske i obezbedi prelazak ranjenicima i ostalim našim jedinicama koje su iza nas. Gligo je naredio koloni da se neprimetno razmesti nedaleko od reke, da osmatra pokrete s one strane i o svemu obaveštava štab brigade koji se, sa politodelom, smestio u neposrednoj blizini Jedinica koje su zaposele desnu stranu Sutjeske.

— Vreme je dragoceno, re e Gligo, daj da pozovemo tJ mandante i komesare bataljona kako bi se sa njima napravi detaljan plan o forsiranju Sutjeske.

Kuvar Sime je, po svom starom obi aju, im je kolo ' Stala, ve naložio vatru da zamuti neku kašu. Zna on šta z n 3 za organizam topla voda sa malo brašna. Dovoljno je da KJ miriše na brašno. Komandanti i komesari ve su se skuplji I u vreme kad je Sime razlivao kašu. Kako im se samo razvukfl lice kad su videli šta Sime radi. Nabrzinu smo srkali kašu1 pravili raspored.

U jednom momentu, dok smo još srkali, izbi pred nas meni poznato, ali izmu eno lice. Morao sam malo da se naregnem da bih ga prepoznao. To je bio Luka Markovi , intendant 2-og bataljona Prve proleterske brigade. Odatle se i znamo.

— Imate li bilo šta za jesti, upitao je.

Sime nije voleo te nezvane goste i nije ništa imao **da pruži** Luki. No, pošto smo se nas dvojica poznavali, jeli smo zajedno iz moje porcije. Susret sa njim nam je dobro došao, jer je poznavao situaciju oko Sutjeske. On nam je, **izme u** ostalog, rekao i ovo:

— Sa Sedmom divizijom sam se probio preko Sutjeske. Ona se probila preko Zelengore, a diviziska bolnica je zaostala. Nemaca ima na svakom koraku i bolnici se bilo teško probiti. Ranjenici i bolesnici koji nisu mogli da se probijaju za jedinicom razmireli su se po šumi. Tu ih zasede nema ke hvataiu i odmah streljaju. Ima itavih kamara leševa tifusara i ranjenika. Svuku ih do gole kože pa ih onda streljaju. Ve tri dana sam bez veze. Za jelo nisam imao ništa, nego sam pasao travu kao životinja.

Slušali smo ga bez predaha. Takva je fakti ki bila situacija. Gligo je na kraju izvadio sekciu Gacko 1:100.000. Kad je po njoj utvrđio gde se nalazimo, po eo je, koliko se se affl, ovako izlagati situaciju:

— Pred nama je Sutjeska, drugi odbranbeni obru . Prema obaveštenjima, neprijatelj drži sve dominantne kote s one strane reke. Od Tjentišta tako e nastupa neprijatelj prema Visu i Pogledalu. Naš je zadatak da se probijemo po svaku cenu preko Sutjeske i da stvorimo mostobran za našu divizilj. Prelaz emo izvršiti u 20.30 asova. Na kraju je povišeni® glasom dodao:

— Jedno znajte, drugovi: mi se moramo ve eras **probi** j preko reke.

posle kratke diskusije Gligo je rasporedio teške baca e iz 1-og bataljona Pete crnogorske brigade). Tu je trebalo svu municipiju koncentrisati i tu i, u pogodnom trenutku, što je mo-
•^{p1}_{n0} ja om vatrom po neprijatelju.

Oružje ne žaliti, ni municipiju, jer preko Sutjeske ne možemo od teškog oružja ništa nositi, dodao je Vlado.

Štabovi bataljona još se nisu ni razišli kad je stigao kurir i^z bataljona. ukopan, sav prebledeo, stao je pred komandanta brigade i raportirao mu:

— Šalje me drug Jerko Kova evi (zamenik politi kog komesara) da vas izvestim o velikoj koloni Nemaca koja se kreće od Vratara pored same Sutjeske. Na proplanku, ispred nas, spremna se da logoruje. Ima veliku komoru.

Završivši raportiranje mladi Biokovac je ekao nare enje za svoj bataljon. Komandant je ve zvao diviziskog kurira da ga pošalje u štab divizije sa najnovijim obaveštenjima. Međutim, nastala je nova situacija. S leve strane osula se paklena vatra »šaraca« i baca a po partizanskom stroju koji je ekao komandu. Vatra se razgarala sve ja e i to je bio znak da neprijatelj ima ozbiljne namere. Stab brigade je morao brzo do nositi odluku i kratka Gligova naredba presekla je trenutnu zbujenost:

— Na svoja mesta! Prelaz preko Sutjeske, umesto u 20.30 asova, treba izvršiti odmah!

Komandanti i komesari su odjurili svojim bataljonima. Lanovi štaba i politodela tako e su se rasporedili po bataljonom sem malog broja koji su ostali na okupu. I oni su se spustili do prvi jedinica koje su forsilale reku. Tu smo i saznali kako je došlo do pucnjave sa neprijateljske strane. Reku je Preplivao dresiran vojni ki pas i zalajao na partizane. Za Nemce je to bio znak da treba otvoriti vatrnu. Bez obzira na to što je me u nekim našim jedinicama nastala za momenat pometnja, one su se brzo sredile i krenule u napad. Klju alo je kao u kazanu, ali su se uli poznati prodorni uzvici partizana: »Napred«. Kao i Piva, i Sutjeska nam je progutala izvestan broj °brih boraca. Progutala nam je zamenika politi kog komesara 3-eg bataljona druga Jerka Kova evi a. Reka se morala •Ovladavati kroz kišu granata i zrna. Nije bilo vremena za j .^šljanje: ho e li i koga e udariti zrno ili granata. Trebalо iaM- ^{nапреc*} Naš baca je tukao kao pomaman. To je nepri- |BP³ momenat se povukao sa prednjih položaja.
li z v ^³ pre ^^a Sutjesku. Ali samo prešla, a nije mogla da •Ost'¹ ?ad^{ad} ata^{ata} k^{na} širem planu — da obezbedi mostobran za jedinice. Na drugoj strani reke našla se u vrlo složenoj

situaciji: no, šuma i jake snage neprijatelja. Na svakoj koticj i uvalici bio je neprijatelj. To je onemogu avalo da se jedinice] grede. Naprotiv, kako je koji bataljon prelazio u šumu, nailazio je i po dubini na neprijateljske zasede. Veze izme u bri- gade i bataljona su pokidane. Stab brigade ostao je na putu pored Sutjeske.

Nastala je nova situacija u kojoj se našla divizija, iji je prelazak bio odre en za sutradan. Gligo je odmah **poslao** kurira do Save Kova evi a — komandanta divizije — da mu javi o situaciji. Predlagao je da sa ostalim jedinicama odmah krene ne ekaju i još jednu no i dan. Otišao je jedan kurir i nije se vratio. Stab brigade poslao je drugog, tre eg i sve redom dok ih je imao. Nijedan se nije vratio. Gligo je pokušavao i dozivanjem. Vikao je Savu što ga je grlo nosilo. Me- utim, ni od kurira ni od Save nikavog traga. Naš štab je ostao bez ijednog kurira. Štabovi bataljona su izgubili svaku vezu sa štabom brigade. No je razastrla svoja krila, te je u šumi bio sve guš i mrak. Kud krenuti, šta raditi? postavljalno se pred štab ovog asa pitanje. Izlaz je bio u tome da samo jnalo skrenemo s puta u šumu i ekamo da se no smiluje i digne svoje zavese kako bismo se snašli. Radovali smo se što smo probili jedan od glavnih neprijateljskih obru a, ali smo istovremeno bili u neizvesnosti šta e biti sa Savom i jedinicama sa njim. O ekivali smo da e se ipak neki kurir probiti do njega i da e koristiti no za pokret prema Sutjesci. Tako e smo pretpostavljeni da e Sava po osvetljavanju terena raketama oceniti da su Nemci stisli jako obru i da svako dalje ekanje može biti katastrofalno.

U no noj tami sve je mirovalo. Samo su nema ke rakete ozna avale dokle je koja jedinica stigla. To je i za nas bilo dobro, jer smo znali gde su neprijateljske jedinice.

Naš štab, zapravo deo štaba, smestio se u neki poto i . Strmina je bila sa jedne i sa druge strane. Nikad nisam tako mrzeo poto i kao te no i. Njegovo žuborenje mi je smetalo da ujem pokret ljudi. Iako je to bila junska no ipak je za nas bilo suviše naporno da prestojimo u vodi celu no . No, to ipak nije smetalo da se, stoje i u vodi, le ima malo oslonjen na strmu obalu poto i a, zaspi. S vremenom na vreme bi se od planinske hladno e i pretrnulosti nogu u hladnoj vodi budili, na ulivši uši da li emo uti Savine jedinice kako prelaze Sutjesku. Me utim, sve je bilo uzalud. Savin glas sam poslednji put uo na Rudinama kad je nare ivao da se Prva dalmatinska brigada odre uje u prethodnicu Tre e divizije. Naš štab je celu no ekao na vezu i iskoristio je sva sredstva da je uspostavi-

Sutradan u prvo praskozorje krenuli smo kroz gustu šumu, skupli^a.i^u i razne delove naše brigade koji su se u no noj tmini, nailaze i na neprijateljske zasede, razasuli. Ubrzo smo okupili jedan bataljon boraca iz raznih bataljona. Probijaju i se kroz zasede Nemaca, kona no smo izbili ispod Ljubinog Groba i skupili ponovo skoro celu brigadu. Tu smo naišli na pravo Kosovo leševa, kazana, samara.

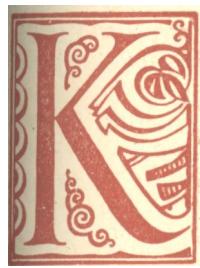
•

Uz kratke odmore u borbi kona no smo uspostavili vezu sa Vrhovnim štabom negde ispred Kladnja. Naše jedinice su se ve po ele oporavljati od udaraca Pete ofanzive. Pred Kladnjem smo uhvatili vezu i sa ostacima Pete crnogorske brigade, sa njima smo se nekim delovima našli još na Vrbni kraj kolibama. Tada smo saznali za krajnji rezultat: na elu divizije nije više išao njen proslavljeni komandant. On je ostao pored Sutjeske — zauvek.

Paško ROMAC

P E T A C R N O G O R S K A

ada je, 15 maja, po elu Peta neprijateljska ofanziva, Peta brigada nije bila na okupu. Stab brigade sa etom prate ih oru a, 1-vi i 3- i bataljon nalazili su se sjeveroisto no od Nikši a, u šrem rejonu s. Lukova, i sa te strane vršili pritisak na nikši ki garnizon, dok su se 2-gi i 4-ti bataljon nalazili u sastavu Udarne grupe bataljona koja je dejstvovala u pravcu Bio a (12 km sjeveroisto no od Podgorice).¹ Peti bataljon (Zjametski) se zbog velikih gubitaka u etvrtoj neprijateljskoj ofanzivi sveo na jednu etu, te je rasformiran, a njegovo ljudstvo je ušlo u sastav 4-og bataljona.

U BOJEVIMA KOD RADOVCA I BIOCA

Udarna grupa bataljona krenula ie 12 maja ka Piperima pravcem Nikši ka Zupa — Turija — Vukotica — Radov e, sa zadatkom da razbije etnike na liniji Ostrog — Radov e — Bro nik i da u sadejstvu sa Zetskim odredom onemogu i saobra aj komunikacijom Podgorica — Kolašin, sadejstvuju i na

¹ Udarna grupa bataljona formirana je 10 maja u Nikši koj Zupi, prema nare enju Štaba Druge proleterske divizije (za komandanta grupe odre en je Niko Strugar, zamjenik komandanta etvrte proleterske brigade; za politi kog komesara Dragiša Ivanovi , politi ki komesar Pete brigade, a za na elnika štaba Niko Martinovi , na elnik štaba Pete brigade. U njen sastav ušli su 3- i bataljon etvrte proleterske i 2-gi i 4-ti bataljon Pete crnogorske brigade, a na terenu pridružila su joj se i dva brojno slaba bataljona Zetskog odreda.

taj na in snagama Druge proleterske divizije, koje su u to vrijenje dejstvovalo prema Kolašinu.]

Na prostoriji s. Gostilje — s. Kopilje — s. Seoca — s. Radoj e bila je grupisana glavnina etničkih snaga (oko 4.000) već inom prisilno mobilisanih etnika iz raznih krajeva Crne Gore: Pipera, Kukavica, Bratonožića, Bjelopavlića, Lješanske Nadije i dr.), koja je bila ojačana italijanskim artiljerijom iz podgori kog garnizona. I

Kada je Grupa, poslije usiljenog marša po teškom terenu, stigla, no u 12/13. maja, u rejon Vukotice, Štab Zetskog odreda ju je obavijestio o rasporedu etnika i mogućnostima iznenadnog napada. Odlučeno je da se napad izvrši u toku noćne i na glavnu etničku grupu u širem rejonu Radovaca (između Pantelijevog Vrha i Ilijinog Brda), i to iz tri pravca, po bataljonima, uz prethodno zabacivanje dijelova Zetskog odreda u pozadinu neprijatelja. (U cilju presjecanja ostupnice na pravcu s. Kopilje — s. Crnci ubedljena je jedna etnačka, a na pravcu Kopilje — Radevac vod iz Zetskog odreda, dok su ostali njegovi dijelovi napadali sa 3-im bataljonom etvrtne brigade.)

Smielim i energičnim dejstvom probijen je, poslije dvoasovne borbe, neprijateljski borbeni raspored, a do noći slobodljeni su i posljednji otpori. Time je bila potpuno razbijena ova etnička grupa. Italijanska artiljerija od s. Kopilia se odmah u početku borbe povukla preko Crnaca u pravcu Spuža, dok su razbijene etničke grupe jedva uspijele da se do mraka povuku na lijevu obalu Morače i desnu obalu Zete, u okrilje italijanskog garnizona iz Podgorice. Tom prilikom zarobljen je veliki broj etnika i prisilno mobilisanih seljaka i zaplijenjena izvjesna kolica oružja, municije i razne opreme.

U toku noći 13/14. maja dva bataljona (2-gi i 4-ti Peti brigade) i Zetski odred ostali su na terenu Pipera, dok je 3-i bataljon etvrtne brigade upućen u rejon Gostilje — Kovači Dolovi, prema Spužu i Danilovgradu. Štab grupe bataljona i Štab Zetskog odreda nalazili su se u zaseoku Ziva Dubravica.

Odmah nakon razbijanja etnika kod Radovaca prebačen je jedan italijanski bataljon 383 puka (bez jedne kompanije) iz Podgorice u Biograd sa zadatkom da, dejstvom u pravcu s. Bliznica — s. Seoca, prihvati etnike i spriječiti našim snagama izbijanje u rejon Biograda, na komunikaciju Podgorica — Kolašin. Bataljon je podržavala artiljerija sa Gorice i Spuža, a sjutradan uzoru je i neprijateljska avijacija bombardovala i mitralijirala selo u Piperima i Bjelopavlićima bez naročitog efekta. Uskoro zatim (u toku noći 13/14. maja i sjutradan) upućen je ka Biogradu još jedan bataljon 383 puka sa pukovskim dijelovima. Nastupajući

pravcem s. Mrka — s. Petrovi i — s. Blizna neprijatelj je palio ku e pored puta, naro ito u s. Blizni.

Prate i pokret neprijatelja, Štab Grupe je namjeravao da napad otpo ne uzoru 15 maja. Me utim, da bi neprijatelja sprije io u daljem paljenju ku a, komandapt 4-tog bataljona Vujadin Popovi , koji se sa 3- om etom (Zijame ani) nalazio kod Štaba Grupe, odlu io je da sa oko 20 boraca zadrži Italijane dok pristignu ostale naše snage. Ostavlaju i jedno puško-mitraljesko odeljenje kod škole u s. Blizni (oja ano sa nekoliko boraca Zetskog odreda) da zadržava i zavarava neprijatelja, on je sa ostalim nrodužio preko Dubravice i iužne strane Vinogradista. Pri tome je na kosi jugoisto no od Vinogradista razbio jednu grupu Italijana i zaplijenio 4 minobaca a i nešto drugog oružja. Poslije toga, ova grupa je oko pono i izbila u rejon Bio a i iznenada napala neprijateljske baterije na njihovim vatrenim položajima (s. Mijeli — Popova **Gora**). Ali, zbog slabih snaga, upo etku nije bilo uspjeha. Me utim, kada su uzoru 15 maja dijelovi 2-og bataljona izbili na Popovu Goru (u rejon s. Mrke) i snažno napali artiljeriju, uspjelo je da savladaju i zaplijene dve neprijateljske baterije topova 75 mm.

Predzoru je Udarna grupa izvršila napad sa pr'bližno ovakvim rasporedom: 3- i bataljon etvrte brigade na desnom krilu — napadao je pravcem s. Rade a — Vežešnik sa zadatkom da zauzme Vežešnik, presije e komunikaciju Podgorica — Bio e i sprije i intervenciju Italijana od Podgorice: 2-gi bataljon Pete brigade napadao je pravcem Petrovi i — Velja Glavica — Paci ; a 4-ti bataljon pravcem s. Blizna — s. G. Mrke — s. Bio e. Bataljon Zetskog odreda napadao je sa jednom etom u me uprostoru 2-og i 4-og bataljona, jednom lijevo od 4-og bataljona, jednom na pravcu Vežešnika, a ostatim dijelovima zatvarao i kontrolisao pravce od Podgorice.

Tre i bataljon etvrte proleterske brigade, koji je stigao usiljenim maršem u s. Zavalu, izbio je (15 maja u 3 asa) jednim dijelom na Vežešnik, a dijelom se spustio na komunikaciju **Podgorica** — Bio e (sa jednom etom presiekao je otstupnicu **u pravcu** Vežešnika). Oja avši dotadanju odbranu ovog **pravca** a južnim padinama Vežešnika, bataljon je uspiešno odbijao sve napade neprijateljskih snaga koje su iz Podgorice hitale u Pomo okruženom 383 puku u rejonu D. i G. Mrke — Vinogradiste — Velja Glavica (upu ena su iz Podgorice dva bataljona **legije »crnih košulja«**, a nešto kasnije i jedan bataljon 127 Puka koji ie stigao iz Skadra). Tako ni intervencija spolja, ni snažne podrške avijacije i- artiljerije **niiesu** mogli promijeniti ^{s1}tuciju. Ona se po neprijatelja još više pogoršala kada su i

zaplijenjene baterije otvorile vatru po okruženim dijelovima i kada ih je poela mitraljirati i bombardovati sopstvena avijacija.²

Dok je 3- i bataljon etvrte proleterske dijelom **snaga** zadržavao neprijateljska poja anja, dotle su ostale naše **snage** (sa jednom etom 3-eg bataljona) pristupile uništavanju okruženog neprijatelja. U toku borbe koja je trajala dan i no uništena je ili zarobljena itava okružena grupa, sem dko 150 vojnika koji su se pod zaštitom no i izvukli kroz šume i **kaljenjare**, u pravcu s. Zavale i dalje prema Podgorici.³ U **ovoј** borbi zarobljeno je oko 600 vojnika i oficira, me u kojima **dva** ljekara. Na bojištu je prebrojano oko 370 mrtvih, me u kojima i komandant 383 puka. Zaplijenjeno je 8 topova, veliki **broj** baca a, 27 mitraljeza, oko 70 puškomitraljeza i velika koli ina municije i razne opreme.

Neprestana dejstva naših jedinica i nemogunost da se sa malim brojem seljaka izvrši asanacija zemljišta i pokopaju mrtvi, s jedne strane, a s druge, potreba da se naši ljudi koji su ranije pali u zarobljeništvo zamijene za italijanske zarobljenike, kao i da zarobljenim italijanskim vojnicima doturi hranu njihov garnizon iz Podgorice, naveli su Štab Udarne grupe da stupi u pismen kontakt sa italijanskom komandom u Podgorici. U pismu, koje je upućeno po jednom ranjenom italijanskom vojniku, traženo je: da se izvrši zamjena zarobljenih oficira i vojnika za one naše ljudе koje su zatvorili i internirali Italijani i etnici, zatim da italijanska komanda pošalje jednu sanitetsku ekipu i potreban broj vojnika da pokopaju niihove mrtve na bojištu i, najzad, da se za 500 zarobljenih Italijana pošalje kamionima hrane za deset dana. Pritom je garantovano da će ljudstvu koje doček radi sahrane mrtvih Italijana, biti dozvoljen nesmetan rad i siguran povratak u garnizon, kao i to da će kamioni koji budu dotjerali hranu do Bioće a biti odmah vraćeni zajedno sa pratiocima.

Italijanska komanda u Podgorici je tada prihvatile samo naš predlog u pogledu ishrane i kamionima doturila petodnevnu hranu (konzerve, dvopek i drugo) za 500 vojnika. Mi smo, s druge strane, odgovorili svojim obavezama i vratili kamione i vojнике koji su ih pratili.

² Naše su jedinice pomoći u zaplijenjenih signalnih platna obmanjivale neprijateljsku avijaciju tako da je bombardovala i mitraljirala sopstvene trupe.

³ Seljaci su dva dana poslije likvidacije okružene grupe hvatali italijanske oficire i vojнике koji su bježali ak i u pravcu naše slobodne teritorije.

Naši uspjesi kod Bio a imali su vrlo velikog uticaja na dalje akcije neprijatelja. Smatruju i da su to uvodne borbe u cilju prodora Glavne operativne grupe VS u Albaniju ili

Kosmet, Nijemci i Italijani su preduzeli hitna pregrupisavanja snaga. Kod Italijana su ovaj naš brzi prodor ka Bio u sa pre-sijecanjem komunikacije Podgorica — Kolašin i katastrofa njihovog 383 puka tu, u blizini albanske granice, izazvali pravi metež. Nastalo je užurbano prebacivanje snaga — iz Skadra je upu en u Podgoricu 127 puk, a iz Bijela Polja, Kolašina i Itfojkovca preba ena su prema Mateševu i Lijevoi Rijeci etiri bataljona divizije »Venec ja«. U isto vrijeme za Bio e je upu-ena cijela 86 legija »crnih košulja«. Njema ko komandovanje je tako e uputilo iz Raške u Bio e dva bataljona 1-vog puka »Brandenburg«, a iz Nikši a (iz SS divizije »Princ Eugen«) za Danilovgrad i Podgoricu motorizovani odred (bataljon pješadije sa tenkovima). Tako je od 17 do 21 maja na prostoriji Mateševu — Ljeva Rijeka — Bio e — Podgorica — Danilovgrad bilo prikupljeno preko 16 njema kih i italijanskih bata-ljona, ne ra unaju i druge dijelove.

Poslije boja kod Bio a i raš iš avanja bojišta (prikuplja-nja i sre ivanja plena) zarobljeni Italijani upu eni su pravcem s. Blizna — Manastir Mora a ka Kolašinu. Ali, pošto je u to vrijeme (19 maja) Kolašin bio u rukama neprijatelja, zarobljenici su sa ranjenicima i opremom upu eni preko Rovaca i Lukavice u pravcu Savnika. U isto vrijeme preduzete su mjere za brzo i tajno prebacivanje bataljona u sastav svojih brigada (2-og i 4-og sa jedinicama Zetskog odreda u sastav Pete, a 3-eg u sastav etvrte brigade). Pokret je otpo eo no u 19/20 maja (3- i bataljon je krenuo vjerovatno 18 maja). S obzirom na ugroženost pravca Nikši — Savnik i nepogodnost terena za kretanje, kao i potrebu brzog prebacivanja bataljona, odlu eno je da se zaplijenjena artiljeriska oru a u toku no i unište, s tim što e se u toku dana iz njih dejstvovati, u cilju obmane neprijatelja, sve dok se cielokupna zanlijenjena municija ne utroši. Na taj na in e se stvoriti utisak kao da se radi o pri-premi za nova dejstva. Municipia je ispaljena iz rejona s. Ožega s. Petrovi a, a zatim je uništeno sedam topova (iedan je još ranije evakuisan u pravcu **Savnika**). Višak zaplijenjenih pu-šaka, koiiborcima niie bio potreban, zakopan je u reionu Vu-kotice i Štitova. Poslije toga naše su jedinice no u 19/20 maja jianustile teren Pipera i krenule pravcem Seoca — Radov e — [«ikši ka Zupa, na izvršenje novih zadataka.

BORBE KOD NIKŠI A I SAVNIKA

Dok je Udarna grupa bataljona vodila borbe prema Bio u ostali bataljoni Pete brigade dejstvovali su vrlo aktivno u rejonu Nikši a u cilju vezivanja nikši kog garnizona. Tako je 1-vi bataljon zauzeo, 17 maja, etni ko uporište Kablena Glava (7 km jugoisto no od Nikši a), oslobođio sela Bršno, Laz i Ozrini e, ovlađao grebenom Žirovnica i na taj na in proširio slobodnu teritoriju sve do Kunka. I 3- i bataljon je proširio teritoriju sve do linije s. Glibovac — s. Dragova Luka — s. Rubeža.

Situacija na terenu bila je u to vrijeme povoljna. Uspjesi kod Bio a podigli su duh i samopouzdanje boraca i stanovništva. Poja an je politi ki rad po etama i bataljonima, posvjetena je puna pažnja ranjenim i iznemoglim drugovima. Bataljoni su bili popunjeni uglavnom iskusnim borcima — ilegalcima sa terena i drugovima koji su došli iz logora kao zamjena za zarobljene Italijane na Javorku i dr. mjestima. Zaplijenjeno oružje i oprema omogu ili su da se bataljoni dobro opreme i naoružaju, naro ito puškomitraljezima, mitraljezima i baca ima i snabdiju municijom. Formirane su i prate e ete po bataljonima, naoružane minobaca ima 81 mm, lakim minobaca ima i mitraljezima »Breda«, sa mazgama zaplijenjenim na Javorku i u drugim akcijama.

Stab brigade je, negdje 18 maja, obavjestio štabove bataljona da neprijatelj priprema ofanzivu širih razmjera. Ovo je donekle izmijenilo naše planove i nametnulo nove zadatke. Borci i rukovodioci brigade, koji su ve inom bili sa terena na kome se brigada zatjekla po etkom ofanzive, imali su težak osje aj da e se, i pored postignutih uspjeha, morati možda povla iti. Pustiti neprijatelja da još jedanput izvrši odmazdu nad našim porodicama i nezašti enim stanovništvo bilo je teže od svih napora koji su nam pretstojali.

Bataljoni su 18 juna bili uglavnom ovako raspore eni: 3- i na položaju s. Glibovac — s. Dragova Luka — s. Rubeža, zatvarao je pravac Nikši — Lukovo; 1-vi na položaju Žirovnica — s. Laz — s. Bršno — s. Ozrini i zatvarao je pravac od Nikši a ka Nikši koj Zupi; 2-gi i 4-ti sa Zetskim odredom pripremali su evakuaciju zarobljenika i plijena od Bio a; Stab brigade sa prate om etom bio je u s. Lukovu. U to vrijeme pravac Gornje Polje — Jasenovo Polje — Javorak — Brezna zatvarali su 1-vi i 2-gi bataljon Drusre proleterske brigade, koji su siutradan upu eni ka S epan-Polju, u sastav Drinske operativne grupe. O ekivao se dolazak Prve dalmatinske brigade na prostoriju Dragovolji i — Laz — Zagrad. Pravac Gacko — Krstac

— Nikši zatvarale su neke jedinice Desete hercegova ke brigade.

No u (najverovatnije 18/19 maja) neke jedinice italijanske divizije »Ferara« napale su, uz podršku artiljerije i potisnule dijelove našeg 1-og bataljona na Kablenoj Glavi. Me utim, prije nego što je neprijatelj uspio da se organizuje na zauzetom položaju, bataljon je izvršio protivnapad i odbacio ga u pravcu s. Bršna, nanijevši mu osjetne gubitke. Na pravcu od Gornjeg Polja neprijatelj nije vršio ispadne. Obaviješteni smo da su etnici iz Nikši a pobegli u s. Straševinu, kao i da su se italijanski dijelovi od Dukla i Rubeža orijentisali prema Kli evu i Ozrini ima.

Koriste i vedar proljetnji dan, neprijateljska avijacija, naro ito izvi a ka, bila je u toku 19 maja vrlo aktivna, što je znatno ograničilo naše pokrete danju. Oko 17 asova primije ena je velika neprijateljska motorizovana kolona drumom **od** Bile a prema Nikši u, koia se u prvi mrak prikupila na prostoriji Kapino Polje — Rudo Polje (uži rejon Nikši a). Pratili smo sve do kasno u noči pristizanje motorizovanih jedinica u Nikši , a oko ponoći uočena je jedna jača motorizovana kolona kako produžuje prema Podgorici (vjerovatno motorizovani odred »Smithuber« koji je uputio ka Bio u).

Slijedeći dan neprijateljski dijelovi (desne i srednje kolone SS divizije »Princ Eugen«) izbili su u širi rejon Nikši a i ovladali Gornjim Poljem i komunikacijom Gornje Polje — Jasenovo Polje — Javorak. Zbog ovako ozbiljne situacije na ovom vrlo važnom pravcu (bili su ugroženi desni bok i pozadina Pete brigade) Štab brigade je naredio da se 3- i a zatim i 1-vi bataljon prebace u rejon sela V. i M. Orah i da napadnu neprijatelja na liniji M. Orah — Rastovac.⁴

Njemci su na ove položaje doveli jake snage (preko dana **su** tu postavili šatore, a na komunikaciji su imali i motorizovane dijelove). Me utim, i naši bataljoni (1-vi i 3- i) bili su **odmorni**, dobro naoružani i ojačani etom prate ih oružja. Poslije izviđanja u toku dana bataljoni su izvršili noćni napad na neprijatelja na položaju M. Orah — Rastovac. Jedna eta, vjerovatno 3-eg bataljona, upala je među same neprijateljske šatore (izgledali su im početno i kao neke bele stijene). U borbi koja je trajala sve do zore neprijatelj nas je tukao jakom minobacačkom i mitraljeskom vatrom i naneo nam osjetne gubitke. Izginuo je, pored nekoliko etnih i vodnih rukovodilaca, i ve-

⁴ Drugi i 4-ti bataljon Pete brigade i jedinice Zetskog odreda stigli su (mislimo 21 ili 22 maja u 16 asova) u s. Lukovo.

liki broj novodošlih drugova. Napad je, i pored dobre pripreme samo djelimi no uspio — Njemci su uglavnom zadržali Položajni Na pravcu Nikši — Lukovo — Savnik neprijatelj ovoaj j dana nije preduzimao nikakve akcije.

Borbe, oštare i krvave, na položajima oko Jasenova Polja I M. i V. Oraha, Savnog Brda, Ladenika i Granica, nastavile su' se u toku dana i slijede e no i. Zbog smjelih i žestokih napada naših jedinica, kao i zbog njihovog žilavog otpora, kod neprijatelja se stvorio utisak da se na ovom sektoru nalaze naše mnogo ja e snage. Tih dana otpo ele su borbe i na pravcu Nikši — Lukovo — Savnik. Naše jedinice su se, poslije djelimi nog povla enja isturenih dijelova, zadržale na liniji Jasenovo Polje — M. i V. Orah — Savno Brdo — Gradac — Dragovolji i. Na ovim položajima brigada je, sem malih izuzetaka, uspjela da se aktivnom odbranom održi sve do 24 maja, stim što su lijevo krilo (na liniji Tovi — Gradac — Dragovolji i) držali neki dijelovi Prve dalmatinske brigade.

Stalna briga Štaba brigade, na elu sa legendarnim Savom Kova evi em, štabova bataljona i komandi eta o borcima, a posebno o ranjenicima, i njihovo neposredno rukovo enje bor bom vidno su doprinijeli ovakvoj borbenosti liudstva brigade. Stab brigade bio je svakodnevno u neposrednom kontaktu sa štabovima bataljona, a preko njih sa cijelim sastavom.

U toku 22 maja bilo je uglavnom zatišje, sem nekih manjih ispada neprijateljskih izvi a kih dijelova sjeveroisto no od Nikši a i pokušaja manjih dijelova da se probiju preko Sipa na ka Jasenovom Polju.

Sjutradan (23 maja) su 2-gi i 4-ti bataljon stigli na prostoriju Jasenovo Polje — Praga, a od Zetskog odreda formiran je 5-ti bataljon naše brigade i upu en ka Gvozdu. Tako se najzad, ovoga dana cijela Peta brigada prikupila na prostoriji Jasenovo Polje — V. Orah — Gvozd — Praga, sa Štabom bri gade u erani a-Gori. Mada su joj este kiše ometale dejstvo, neprijateljska avijacija je ipak uspjevala da prati svaki pokret naših jedinica. Na pravcu Nikši — Lukovo nalazio se jedan bataljon Prve dalmatinske brigade koji je obezbje ivao lijevi bok naše brigade.

Neprijatelj je 24 maja poslije snažne artiljeriske pripreme preuzeo žestoke napade na itavom frontu brigade, a naro ito na položaje 1-vog i 3- eg bataljona, na liniji V. i M. Orah Sipa no. U toku dana Njemci su uz artiljerisku podršku uspjeh da poslije nekoliko juriša i borbe prsa u prsa zauzmu Završje, Brestova ki Vrh i Knež Polje i da se na toj liniji održe, i pored naša dva no na protivnapada (no u 24/25 i 25/26 maja). U toku

26. maja neprijatelj

komunikacije Nikšić — Lukovo — Gvozd i potisnuo je naše zaštitne dijelove.

Rano uzoru 27. maja Njemci su preduzeli opšti napad u pravcu Savnika, i to jedna kolona duž komunikacije i isto nije preko Laza i Dragovolja, a druga sa zapada, opštim pravcem

M. Orah — Brestova ki Vrh — Grada ka Poljana — Krnovska Glava. Naši bataljoni su, i pored toga što su bili premorenici u danonošnim borbama, pružali vrlo žilav otpor, a naročito na desnom krilu brigade. Tako je 4-ti bataljon, povlačen i se pod borbom prema Grada koj Poljani, vodio žestoke borbe oko s. Prage. Isto tako, neprijatelj je vršio vrlo jake napade i na položaje 2-gog i 3-eg bataljona, naročito sa pravca od M. Oraha, dok se 1-vi bataljon uspješno odupirao snažnim napadima na pravcu Brestova ki Vrh — Cerani a Gora. Ocijenjujući situaciju na desnom krilu brigade kao vrlo kritičnu, Stab brigade je **suzio** front uglavnom na zaštitu komunikacije Nikšić — Savnik, koju su ovoga dana do poslije podne zatvarali i neki dijelovi Prve dalmatinske brigade. Popodne su dijelovi Prve dalmatinske preduzeli povlačenje ka Savniku pod zaštitom naše brigade.

U popodnevним asovima, kada se naš front nalazio u visini Cerani a-Gore, 4-ti i 1-vi bataljon su dijelom snaga zadržavali nadiranje neprijatelja, dok su njihove glavnine još u toku prethodne noći posjele Mali Vojnik, Komandirovo Brdo i Mlino Brdo, kao i Krnovsku Glavicu i Ostrvicu. Drugi bataljon je, u cilju obezbijedjenja boka, uputio po padu mraka dio snaga u pravcu Mokrog, a kasnije se i glavnina bataljona povukla u pravcu Poštenja. Isto tako je, u cilju obezbijedjenja desnog boka brigade i sprečavanja neprijateljskog nadiranja od Bajovog Polja i Brezne prema Savniku, upućen po padu mraka i 3-i bataljon u rejon s. Duži, gdje je stigao sjutradan ujutru. Peti bataljon koji se nalazio desno od 1-og, pružao je predvečerni otpor u rejonu Cerani a-Gora, a zatim je upućen u pravcu **Savnika** na položaj Gradac. Brigadna bolnica i intendantura već su se nalazile u pokretu preko s. Miloševića u Pravcu **Savnika**.

Blagodareći upornosti naših bataljona, dobrom poznavanju zemljišta u vještome manevrovanju, neprijatelju je, i Pored velike brojne nadmonosti,⁵ angažovanja jake tehnike

⁵ Na pravcu Nikšić — Savnik dejstvovala je glavnina SS divizije »Princ Eugen« (ojačana 14-tim pukom, neki dijelovi 13-og puka, oko dva divizionalna artiljerijska, više tenkova, a od 27. maja i motorizovani odred »Smithhuber« — bataljon pješadije ojačan tenkovima), jedna motorizovana pukovska grupa italijanske divizije »Ferara« i dr.

(tenkova i artiljerije) i stalnog bombardovanja i mitraljiranje« iz vazduha, ipak usporeno nadiranje i naneti su mu osjeta« gubici. On je prema našem otporu ra unao da se na **pravcu** Nikši — Savnik nalaze najmanje tri kompletne brigade.

Glavnina SS divizije nastavila je 28 maja još **energi nije** nadiranje ka Savniku, ubacuju i glavne snage desno i lijevo od komunikacije. One su vrlo energi no uz jaku podršku artiljerije i avijacije napadale na položaje 4-og i 1-og bataljona na ograncima Malog Vojnika, na Komandirovom Brdu, **Krnovskoj** | Glavici i Ostrvici. Razvile su se vrlo oštре borbe u kojima su položaji prelazili nekoliko puta iz ruke u ruku. Iako ie neprijatelj stalno ubacivao u borbu svježa poja anja, naše snage su uspjele da ga, povla e i se sa prihvatom, zadrže na **položajima** južno od Savnika i u toku 28 i 29 maja, naro ito na **serpentinama** u rejonu Gradac — Cuklin. U tim borbama su **naši** i hrabri bombaši, mitraljesci i puškomitralješci smjelim podvizima pružali borcima punu podršku u najtežim **situacijama**.

U to vrijeme situacija se, zbog nadiranja dijelova njema ke 1 brdske divizije, naglo pogorsala i na pravcu od Sinjajevine, odakle je (dolinom Tušinje i Bukavice) prijetila ozbiljna opasnost našem lijevom boku i pozadini. Zbog toga se Peta brigada prebacila, u toku 30 maja, dijelom na desnu obalu Komarnice, a dio je i dalje ostao na lijevoj obali, vode i borbu sa neprijateljskim dijelovima koji su poslije ulaska u Savnik (30 maja) nastavili nadiranje komunikacijom prema Zabljaku.

Sjutradan i u toku 1 juna brigada se povukla na položaje na liniji s. Duži — Komarnica — s. Godijelji, vezuju i se desno sa Prvom dalmatinskom, a lijevo (dijelovima 1-og bataljona) sa Tre om sandža kom brigadom. Tu je zauzela ovakav raspored: 1-vi bataljon na kosi iznad s. Pušina i Jejovca (k 1427), a u toku no i 31 maja/l juna prebacio se na desnu obalu Grabovice u širi rejon eoca (iznad s. Komarnice); 3- i bataljon u s. Duži spre avao je prelazak preko Komarnice sa pravca od D. Brezne i Vojnika; 2-gi je zatvarao put s. Poš enje — s. Komarnica i branio prelaz preko r. Komarnice (vezuju i se desno sa 3- im, a lijevo sa 5-tim bataljonom); 5-ti je bio sjeveroisto no od s. Poš enja i zatvarao pravce prema s. Komarnici, a 4-ti bataljon izme u rijeke Komarnice i potoka Grabovica, nešto sjeverozapadnoje od s. Gornji Godijelji. Stab brigade bio je u isto nom dijelu s. Dubrovsko, u ijem su se širem rejonu nalazili i ostali dijelovi brigade. Na ovim položajima brigada je imala zadatak da po svaku cijenu sprije i neprijatelju prelaz od Komarnice i prođor prema Dobrom Dolu. S obzirom na prolazan teren i mogu nost uklinjavanja dijelova njema ke 1-ve

L dske divizije, koji su tih dana pristizali na ovu prostoriju E|i sadejstva italijanskoj diviziji »Ferara«, situacija na lje- krilu brigade bila je prili no neizvjesna.

Na ovim položajima brigada je ostala nekoliko dana vo- L e i uglavnom zaštitni ke borbe sa neprijateljskim dijelovima Koji su pokušavali da se prebace preko Komarnice. Tih dana Hjijanska divizija »Ferara« smijenila je jedinice njema ke gg divizije »Princ Eugen«, koje su upu ene u pravcu s. Martinja i u dolinu Sutjeske kod Izgora, dok su dijelovi 1-ve brdske divizije podilazili komunikaciji Savnik — Zabljak. Neprijatelj je svakodnevno vršio artiljeriska i avio-bombardovanja i mitraljiranja naših položaja i pritiske slabijim dijelovima u cilju izvi anja i uznemiravanja. O ekuju i ja e napade morali smo neprestano, danju i no u, držati jake snage na ovim esto bombardovanim položajima, a to nas je zamaralo i iscrpljivalo. Usto je i vrijeme bilo nepogodno (esti pljuskovi). I sa hranom je bilo teško — jelo se uglavnom meso i to u znatno manjim koli inama nego obi no. Brašno se dobijalo veoma rijetko.

Tu je brigada ostala sve do 7 juna ujutru, odbijaju i uglavnom neprijateljske manje ispade. Me utim, ovoga jutra neprijatelj je uz artiljerisku i avijacisku podršku preuzeo napad jakim snagama na cijelom frontu Tre e divizije. Pošto se nalazila na glavnom pravcu nadiranja od Savnika prema Pivskoj Planini, Peta brigada je primila najteži udar. Borbe su vo ene u toku cijelog dana. Ranjenike, kojih je u toku dana bilo sve više, upu ivali smo u Centralnu bolnicu. U toku no i 7/8 i sjutradan 8 juna brigada se povla ila opštim pravcem Dobri Do — Todorov Do usporavaju i zaštitnicama, koje su bile obrazovane po bataljonima, nadiranje neprijatelja. Slijede e no i (8/9 juna) glavnina se potpuno odlijepila od neprijatelja i krenula usiljenim maršem preko Pivske Planine ka Prelazima na Pivi kod Gornjeg Kruševa.⁰

K; Tako je Petoj crnogorskoj brigadi pala u deo teška uloga zaštitnice. Ona je i prije godinu dana (22 juna 1942) bila osta- vljena sa Hercegova kim odredom da na sjevernim padinama Zelengore (u rejonu Vrbni e) obezbijedi zbjeg naroda iz Crne Core i bolnicu sa oko 170 ranjenika. A sada, u sastavu Tre e divizije, imala je da štiti južni bok Glavne operativne grupe I^Centralnu bolnicu. Nalaze i se na vrlo važnom pravcu Nikši

• ° Dalja dejstva brigade obra ena su u lanku Sava Burica:
ua Pivske Planine do Zelengore.

— Šavnik, ona je u danono nim borbama (od 18 do 31 **mai_a**) usporavala nadiranje brojno nadmo nije i tehni ki dobi[^] opremljene glavnine SS divizije »Princ Eugen« **i omogu ila** snagama Glavne operativne grupe pregrupisavanje na **zapad** A to je bilo utoliko teže što su se njena dejstva **i manevri** morali prilago avati ne samo takti kim uslovima borbe, nego i potrebama zaštite velikog broja izbjeglica koje su se, zbog terora neprijatelja, povla ile sa jedinicama. Pored toga, ona je angažovanjem svoja dva bataljona (zajedno sa bataljonom etvrte proleterske i Zetskim odredom) u diverziji **prema** Bio u, koja je dovela do odvajanja znatnih neprijateljskih snaga sa glavnih pravaca **i njihovog grupisanja** u rejonu **Podgorica — Matešovo**, posredno doprinijela slabljenju **pritiska** u dolini Lima i Tare. To je omogu ilo da se Prva **proleterska** divizija lakše grapiše ka fo anskom sektoru, kao i da **brigade** Druge proleterske divizije duže istraju na kolašinskom i pravovremeno se pregrupišu ka mratinjskom pravcu.

Vojko TODOROVIC i Vujadin POPOVIC

OD PIVSKE PLANINE DO ZELENGORE

trouglu izme u Tare, Pive i Durmitora, na Pivskoj Planini, ostala je 6 jima, od svih naših snaga, samo Tre a divizija sa oko 2.500 ranjenika i zbjega. Na tom prostoru od nepunih 150 km^2 ona se zadržala još dva dana, pokušavaju i da prona e što povoljniji izlaz, da se probije iz neprijateljskog obru a i spase ranjenike.

Uslovi za rješenje tog složenog zadataka bili su vrlo teški. Prostorija na kojoj se našla divizija sa ranjenicima prirodno je otsje ena sa dvije strane dubokim i neprohodnim kanjonima Pive i Tare, a sa tre e je zatvorena masivom Durmitora. Na oba kanjona i Durmitor neprijatelj je ve izbio jakim snagama. Od uš a Tare do elebi a bila je raspore ena 4-ta domobrantska lova ka brigada. Iz Sandžaka je pristizala italijanska divizija »Taurinense«, i ve se u no i 7/8 juna naslonila na 4-tu lova ku brigadu i potpuno zatvorila izlaze iz kanjona Tare ka Sandžaku. Preko **Durmitora** nastupali su: 1-va brdska divizija i **jedan** puk Bugaru. Iza njih Sinjajevinu su pretraživali pukovi italijanske divizije »Venecija«. Desnom obalom Komarnice i Pive nadirali ®^u italijanska divizija »Ferara« i dijelovi SS divizije »Princ Eugen«. Na kanjon Pive, od Pivskog Manastira do mratinjskih kosa, ve su izbili bataljoni SS divizije. Surovo zemljište koje l° trebalo savladati i jak obru neprijatelja koji se morao askidati, zahtjevali su od divizije, sa tolikim brojem ranjenika ^{2b}Jega, mnogo ja e i odmornije snage i daleko više vremena. K. Od po etka ofanzive jedinice Tre e divizije stalno su bile borbama sa njema kim i italijanskim divizijama. Otimale

se sa protivnikom, u toku dana i no i, po nekoliko puta oko svakog položaja. Pod zaštitom no i brigade Tre e divizije su protivnapadima vra ale teren koji bi danju gubile. Bataljoni su se spuštali u kanjone rijeka, ponovo se peli na najviše vrhove planina da bi suzbili njema ke alpiniste, koji su iznenada izbijali i na ona mjesta gdje dotada ljudska nogu možda nije ni stala. Na golum i kamenitom planinskom zemljištu naše jedinice su bile stalno pod udarima neprijateljskih topova i baca a i bombardovane od jutra do mraka »Štukama« i »Savojama«. Za dvadeset i etiri dana borbi i marševa borce je ispijala glad, nesanica, kiša i hladni vjetrovi. U tim borbama i po takvim putevima oticala je krv i snaga Tre e divizije. Tih dana, ve dosta prorije ene, njene brigade su svom žestinom branile položaje, i to Peta brigada na Durmitoru, Komarnici i Pivi, Prva dalmatinska na Tari, a Tre a sandžka od Tare preko Durmitora. Mostarski bataljon (koji je ranije bio otsje en od svoje brigade i ostao u sastavu Tre e divizije) spre avao je Nijemcima prelazak na desnu obalu Pive preko mosta kod Krsta a.

Osmog juna u injen je još jedan pokušaj na Tari da bi se Tre a divizija i bolnica probile u Sandžak. Pravac za Sandžak izgledao je privla niji od ostalih. Na njemu su bile italijanske jedinice, slabijeg kvaliteta i manje otporne od njema kih snaga koje su se nalazile na ostalim pravcima. Ali, da bi se divizija sa bolnicom probila u Sandžak, prethodno se morao savladati kanjon Tare neobi no strm i dubine od skoro hiljadu metara. Treballo je spustiti se u kanjon, napraviti prelaz na rijeci, a zatim se ispeti kozjom stazom najtežim usponom koji ljudska nogu jedva može savladati i, naposljetku, sa te jedine staze probiti položaje divizije »Taurinense«.

Na utoku Sušice u Taru dijelovi Prve dalmatinske brigade pošli su da ispitaju mogu nost za prelazak. Ali kad su se ti dijelovi spustili u korito rijeke, primijetili su ih Italijani sa suprotne strane. Toga asa su granate minobaca a i rafali »Breda« udarili po mjestu gdje se ispitivalo. Ali, uprkos vatri, grupa boraca je sa užetima sko ila u rijeku i pokušala da ih prenese na drugu stranu. Neukrotiva Tara savladala je iznemogle pliva e. Borci su se podavili u divljoj rijeci. Tada je bilo jasno da se Tara ne može pre i i pored toga što se na njoj nalazio slabiji branilac. im se pokazalo da se preko Tare ne može pre i, nije se bilo teško odlu iti za drugi pravac. Jer, u tim asovima bio je ostao samo još jedan jedini izlaz, a i on

velikih teško a i neizvjesnosti. Taj neizvjesni put vodio je preko kanjona Pive na Vu evo i dalje preko Sutjeske.

Sa Sutjeske su stizale vijesti da je tamo neprijatelj jak i da se ostale divizije i Vrhovni štab probijaju uz strahovite napore. Takve vijesti potvr ivao je neprestani tutanj koji je dolazio otuda.

Još u kanjonu Tare štab divizije je naredio: da Prva dalmatinska brigada i inžineriski vod Treće divizije hitno krenu na Pivu, naprave prelaz preko rijeke kod G. Kruševa, preko koga da brigada pređe i što prije izbije na Vu evo da bi obezbijedila prelazak preko Pive ostalim snagama divizije i bolnici.

O Vu evu nije bilo nikakvih podataka. Da li su tamo stigli Nijemci i zatvorili i taj jedini izlaz iz kanjona Pive? Sve to trebalo je da utvrdi Prva dalmatinska.

Dok se Prva dalmatinska spremala za pokret, štab divizije je odmah uputio kurire sa nare enjem svim jedinicama divizije i bolnice. Petoj brigadi je nare eno da se padom mraka, 8. juna, sa položaja Todorov Do — Komarnica — Piva, odvoji od neprijatelja i u toku noći krene preko Pivske Planine i spusti se na Pivu kod G. Kruševa. Sandža koj brigadi je nare eno da ostane na padinama Durmitora i Pivske Planine i zadrži neprijatelja dok ostale snage divizije sa bolnicama ne pređe u Pivu. Mostarski bataljon dobio je zadatak da u prvi sumrak napusti položaje na Krsta u i uputi se preko Pivske Planine i Pive na Vu evo. Bolnica koja je bila sakrivena po šumama i vrta amu u Rudinama i Nikovićima, dobila je nare enje da padom mraka krene, po ešelonima, ka kotitu Pive.

Osmog juna poslije podne Prva dalmatinska spustila se niz bespuću kanjona na Pivu kod G. Kruševa. Mosta nije bilo, iako su dva dana ranije na tom mjestu prešle jedinice Sedme banijske divizije. Inžineriski vod je sjekirama oborio nekoliko bukovih stabala. Bez mnogo dotjerivanja inžinjeri su grubom građom premostili Pivu i tako spojili Pivsku Planinu i Vu evo. Od toga asa po inje prelazak Treće divizije i ranjenika preko »mosta« kod G. Kruševa. Prelazak traje sve do 10. juna uveče kada su most porušili dijelovi Treće sandža ke brigade koji su Posljednji prešli rijeku. Za sve vrijeme je prelaz u kanjonu rijeke bio glavni cilj dejstva neprijatelja. Nad njim su se jatili **njemački** i italijanski avioni i po njemu su tukle baterije sa blatnog Bora. Za nešto više od dva dana, za koliko se prelazio, u kanjon je baš eno na stotine bombi i granata. I sve to da ^bJ se srušilo nekoliko bukovih balvana preko kojih se prelaziila Piva.

Prva dalmatinska brigada je prešla preko mosta u **no i** 8/9 juna i ve je 9 juna izbila na Vu evo. Nijemci, iako su nekoliko dana ranije izbili na mratinjske kose i Magli , kao da su se plašili da se spuste na Vu evo i za epe i taj jedini izlaz iz kanjona Pive.

Sa položaja Nikolin Do — Komarnica Peta brigada se u prvi mrak 8/9 juna odvojila od neprijatelja. No u je prevalila Pivsku Planinu i predzoru 9 juna pokušala da se spusti u kanjon Pive. Spuštanje u kanjon bilo je gotovo nemogu no. No je bila mra na i u kanjonu je bila potpuna nevidjelica. Kanjon strm i besputan, a staza, koju su pokretom trasirale banijske brigade i Dalmatinci, bila je neprolazna: duž staza zastali su ranjenici i zaglavile se komore. Komore i ranjenici nijesu mogli da se kre u niz gudure kanjona ni danju, a kamoli no u. Te no i bataljoni Pete brigade nijesu uspjeli da se spuste na Pivu. Ostali su pri vrhu kanjona i ispred njega. Devetog izjutra i u toku dana, i to uz teške napore, samo su se neki bataljoni spustili niz kanjon.

Dubok procjep kanjona zjapi izme u Pivske Planine i Vu eva, a njegove strme strane padaju sa visine od hiljadu metara u korito Pive. Ambisi kanjona su toliko duboki i uski da u njima i jutra kasne, a no i dolaze naglo i prerano. Prelaženje preko njih je uvijek stravi no i opasno, pa ak i na onim mjestima gdje postoje putevi i prelazi. Baš na ovom dijelu gdje je most postavljen, nema ni puteva ni staza, osim tragova koje su ostavile jedinice, teškom nuždom natjerane da se lome preko njega. Spuštanje i penjanje tim tragom je mogu no samo i rukama i nogama.

Devetog juna uzoru, na prelazu kod G. Kruševa »stazom« i van nje, niz strmine kanjona survavale su se grupe ranjenika, komore i zbjegovi. Uz veliko naprezanje ranjenici su grabili da što ranije pre u na lijevu stranu Pive i izbjegnu bombardovanje. Rijeka je prelivala most i preko njega se prelazilo polako, i to jedan po jedan. Pri prelasku svako se morao pridržavati rukama za zategnutu žicu. Konji nijesu mogli da prelaze preko balvana, ve su bez tovara preplivavali rijeku. Rastovarenu komoru i oružje prenosili su borci na rukama i na drugoj strani ponovo tovarili. Stovarivanje i tovarenje usporavalo je prelazak i stvaralo još ve u gužvu u uskom koritu Pive. Rijeka tu nema ni s jedne strane obalnih prilaza.

Još u rano jutro 9 juna na prelaz su stigli komandant divizije Sava Kovačevi i Ivan Milutinovi . Oni su, sa još nekim rukovodiocima, stalno uspostavljali red i ubrzavali prebacivanje preko mosta. Avioni i artiljerija sa Zlatnog Bora

tukli su još od ranog jutra. Bombe su eksplodirale u koritu rijeke i po stranama kanjona, i ne samo što su pogatili kolone boraca i ranjenika, već su sa strmih strana kanjona rušile stijene, koje su kao usov odnosile sve pred sobom do u korito rijeke. Od eksplozija bombi i granata, od lomljave stijena i zavijanja »Štuka«, u kanjonu je itav dan tutnjalo i dimilo. Od grmljavine i pritska eksplozija kanjon se nadimao i iz njega je izbijala neprestana jeka, a crni dim je kuljao visoko u nebo i hvatao se Pivske Planine i Vučeva. Most je bivao esto oštećen, a nekoliko puta i potpuno rušen i ponovo podizan. Jedna grupa inžinjeraca neprekidno je sjekla građu, dok su ostale popravljale most ili postavljale novi kad se prethodni poruši. Dan je odmicao, na mostu se povećavavala gužva, a naročito onda kad su »Štuke« nadlijetale i ponirale u provaliju.

Na stranama kanjona na desnoj obali rijeke, bez vode na junskom suncu, neke tifusare i zbjegove izdavalio je strpljenje. Oni su se survavalili strminama do rijeke i gotovo izbezumljeno navaljivali na most. Pojedinci su to inili posljednjim naporima i od silnog naprezanja su umirali baš kad bi stigli do rijeke. Drugi, opet, od užasa i iscrpenosti, već su gubili svaku osjećaju straha i teške stvarnosti i ukočenog pogleda ostajali su nepomični mimo svih narečja starještina i molbi svojih drugova da krenu naprijed. U toj strahoti bilo je slučajevi da se ak i ranjenik bez obje noge skotrlja do mosta i očajno zapomaže da ga prebacuje na suprotnu obalu, nadajući se da će biti spasen svih muka samo ako prečka rijeku. Ali, nažalost, ni tamog nikoga nije ekala bolja sudbina.

Stazom iz korita Pive do Vučeva centralne su se jedinice, grupe ranjenika i komore, a u stopu su ih pratili topovski plotuni i avionske bombe, tako da bataljoni Pete brigade, iako su žurili, nijesu uspjeli da za dana stignu na Vučevu. Neprijateljska artiljerija sa Zlatnog Bora držala je pod stalnom vatrom klance kroz koje se jedino moglo uspeti na Vučevu. Zbog toga su jedinice morale zastati u kamenjarima kanjona, neke s jedne a neke s druge strane Pive, i tek u noći 9/10. juna jedva su uspjele izbiti na Vučevu.

Stab Treće divizije stigao je na Vučevu 9. juna u noći. Im je stigao odmah je štabu Pete brigade izdao narečje da jedinice brigade smjesti krenu naprijed u pravcu Maglića i Sutješke. Brigada treba da obezbijedi Vučevu od Popova Mosta, ureva, Prijevora i Maglića. Iako iznemogle i umorne, jedinice Pete brigade odmah su krenule na zadatku. Umor, glad i nesanicu nije više niko pominjao.

Desetog juna uzoru bataljoni Pete brigade krenuli su na zadatke i to 5-ti ka Popovu Mostu i Curevu. Bataljon je imao zadatak da obezbijedi Vu evo od Popova Mosta i ureva. **Tre i** bataljon **je** upu en na Mrkalj-Klade. On je imao da brani **stazu** koja od Vu eva vodi ka Sutjesci, da je ne bi ugrabile njema ke snage od Prijevora i iz šume Peru ice. Drugom i 4-tom bataljonom je nare eno da se uvuku u šumu ispod Magli a, okrenu front prema planini i sprije e spuštanje Nijemaca sa Magli a na Vu evo. Prvi bataljon je upu en ispod Dragoš-Sedla **prema** Sutjesci. Njemu je nare eno da kontrolise dolinu Sutjeske i izvi a njenu lijevu obalu. Kroz šume, prikrivaju i se od Nijemaca sa Magli a, bataljoni su u svitanje pošli na zadatke.

Istog dana su iz kanjona Pive pristizali zaostali dijelovi bolnice, komore i na kraju one jedinice Sandža ke brigade, koje su bile u zaštitnici. Do no i 10 juna posljednji dijelovi divizije kao i teški ranjenici, koji su se nekako još mogli kretati, prešli su most na Pivi i oenjali se na Vu evo.

Na Vu evu, od ivice kanjona Pive pa do Lokve Derne-išta, ranjenici i tifusari su se uvla ili u šume i vrta e. Po vlažnim šumama i vrta ama oni su se »odmarali« i »povra ali snagu«, hrane i se sirovim konjskim mesom, raznim travama, liš em i korama drve a. Takvim »odmorom« i »hranom« pripremali se za dalji pokret i za još ve e napore. Iza divizije i bolnice koja se na Vu evo uspela uz ogromne napore, kretao se i neprijatelj. On je ve 10 juna izbio na Rudine i kanjon Pive. Bili su to prednji dijelovi njema ke 1-ve brdske divizije.

Na pustoj visoravni Vu eva, ija podnožja sa tri strane glo u planinske rijeke: Piva, Sutjeska i Drina, a sa etvrte se dižu, preko dvije hiljade metara, goli i kameniti vrhovi Magli a, Tre a divizija se i ovdje našla, ali sada još vrš e, ukliještena neprijateljskim snagama, i to na uskom prostoru bez ikakve mogu nosti za predah, bez hrane, pa ak i bez vode.

Još prije izlaska Tre e divizije i bolnice na Vu evo, na gole i šiljate vrhove Magli a bile su se ispele njema ke SS jedinice. Pomo u užadi SS-ovci su izvukli mitraljeze, baca e, pa ak i topove. Sa golih visova oni su kontrolisali cijelu visoravan, a posebno stazu koja ide ispod Magli a prema Sutjesci. Sa Magli a su imali odli an pregled i mogu nost da tuku itavu okolinu. Osmatra i sa Magli a davali su ta ne podatke za ciljeve artiljerije koja se bila nastavila na: Zlatnom Boru, Pivskoj Planini, Popovom Mostu, Barama i emernu. Tako je Vu evo za tri dana — od 10 do 13 juna — postalo pravi poligon za ga anje po kome su padala zrna sa svih pravaca i iz svih oru a.

Kada su bataljoni Pete brigade stigli desetog juna izjutra na odre ene položaje, osmotrili su ispred sebe rovove po proplancima i duž staza, osmatra e po visovima i kamenjarima i pokrete kolona i grupa vojnika po šumama. Svi izvještaji koji su toga dana stigli u štab brigade bili su sli ne sadržine. U njima je stajalo: od Drine, dolinom Sutjeske do Suhe, i od Suhe, preko Prijevora i vrhova Magli a, mratinjskih kosa i kanjonom Pive do utoka u Drinu, Nijemci su potpuno zatvorili obroku Vu eva. Vu evo i na njemu Treća divizija sa bolnicom bili su potpuno opkoljeni. U izvještajima je stajalo još i to da Nijemci sa svojih položaja upu uju ja e patrole sa psima. Psi se mu ki i neopaženo prikradaju položajima, pa im ih otkriju, cikom daju znak patroli koja se kreće nešto pozadi njih, a odmah poslije toga artiljerija po inje da tu e »markirano« mjesto.

Jedinice Pete brigade ostale su na pomenutim položajima sve do 12. juna u podne. Za to vrijeme bataljoni su odbijali njemačke ispadne sa svih pravaca, a naročito sa Magli a i iz šume Perućice. Nijemci su sa visova Magli a navodili grupe »Štuka« koje su se stalno jatile nad Vu evom. Piloti kao da su u tome nalazili razonode, spuštali su aparate na sto do dvjesti metara i u niskom letu, gotovo dodiruju i vrhove šuma, oblijetali oko drveća i gonili grupe boraca ili ranjenika, pa ak i pojedince. Pošto bi iz aviona istresli bombe i ispraznili redenike, po injalo je »bombardovanje« lecima i to raznih boja i u tolikim kolima inama da se po njima gazilo na svakom koraku. Lecima su Nijemci pozivali partizane da se predaju i da uzalud ne ginu. Listi je trebalo da posluži kao propusnica do prve njihove komande. No na te besmislene pozive niko nije obrao pažnju, sem pušača, koji su listi e koristili za uvijanje iduvana.

Vatre se nijesu smjele ložiti. Svaki pedalj Vu eva je bio na nišanu njemačkog oružja, uvijek spremnog da tu e i no u i danju. Gotovo svaku noć su nadlijetali avioni, a ponekad su akcijski bombe bacali. Opkoljena divizija sa bolnicom nije više ništa imala od hrane, sem poneku iznemoglu i izranjavljenu ragu od koje bi i gladan vuk zanio glavu, a i takve rage već su bile rijetke, pa je glavna hrana bila lišća, trava i kora od drveća. Međutim, dok su se po Vu evu ranjenici, tifusari i borci na položajima previjali i umirali u grupama od oporih travica, na suprotnoj obali Sutjeske svaki dan su transportni avioni padobranima spuštali neprijatelju hranu, sanitetske potrebe i niuniciju.

Jedanaestog juna štab divizije izdao je nare enje da Prva dalmatinska i 1-vi bataljon Pete brigade pre u Sutjesku, istog dana u prvi sumrak razbiju Nijemce na lijevoj obali i stvore mostobran za prelazak ostalih jedinica i bolnice. Te veeri, 11 juna, na Sutjesci je planula žestoka borba. To je bio snažan sudar Prve dalmatinske i 1-vog bataljona Pete brigade sa njema kim snagama koje su se baš tada ulogorivale na lijevoj obali Sutjeske. Jedinice su kidisale na njema ki logor i zauzele ga. Nešto kasnije Nijemci su se pribrali i izvršili snažan protivnapad, odbacuju i Prvu dalmatinsku i bataljon Pete brigade u šume preko Usovi kog Potoka. U toku no i 11/12 i sjutrašnjeg dana jedinice su se prikupljale u alugama Hravke i dalje se probijale preko Zelengore.

Jedanaestog juna štab Treće divizije stigao je na Dragoš Sedlo, a na dan pred proboj tu su stigli i štabovi Pete crnogorske i Treće sandžaka brigade. Sa jednog uzvišenja iznad korita Sutjeske štabovi su osmatrali neprijatelja i zemljiste. Tražili su najbolje rješenje kako da se Treće divizija sa ranjenicima probije preko Sutjeske i planinskog vijenca koji prati rijeku njenom lijevom obalom. Na tom planinskom vijencu isti u se visovi: Siljevica, Vilinjak, Pleše, Ozren, Treskavac i Košur. Ovi visovi su meusobno prirodno povezani i svojim rasporedom i visinama potpuno zatvaraju vidik i svaki izlaz iz kanjona rijeke. Sa Dragoš-Sedla štabovi su osmatrali po-krete njemačkih kolona i kanjonom Sutjeske i po planinskim gudurama. Najupadljivija od svih kolona bila je ona koja se 12 juna itav dan pela od Suhe na Bare. Na Barama se video velik logor koji se stalno uveavao.

Baš tih dana su se SS i 118-ta divizija vrsto naslonile jedna na drugu. Obje divizije su svom snagom pritisle kanjon Sutjeske, sve od Suhe do njenog utoka u Drinu, i na taj način zatvorile svaki izlaz iz kanjona i sve prelaze preko planina. Na Vučevu se već 12. juna sa Maglićem i mratinjskim kosa spustili dijelovi SS divizije. Štabovima je bilo jasno da se iz-nemogla divizija (12. juna već i bez Prve dalmatinske brigade), sa daleko većim brojem ranjenika i bolesnika no što je imala boraca, nalazi u kritičnoj situaciji.

Na Dragoš-Sedlu se dugo diskutovalo kako naći izlaz iz te oigledno teške situacije. Na pravcu preko Sutjeske, kuda su se probile naše divizije, ima nekoliko staza od kojih je naj-prohodnija ona što vodi preko Popova Mosta, ali se na njoj isprije i utvrditi vis Košur koji se nikako ne može zaobići. Drugu stazu koja se penje od Suhe preko Bara zatvorili su njemački logori na Barama. Pored ovih ima još jedna staza

preko Krekova i Milinklade, ali nju vrsto zatvara vis Ozren. Drugog prolaza na tom pravcu nema, osim da se krene kroz gustu šumu izme u visova Ozrena i Vilinjaka, ali tuda nema staze, a zemljiste je strmo i šumovito. Probiti se tim pravcem kroz šumu u no i, sa kolonom od oko 3.000 ranjenika i zbjega, nemogu no je a da Nijemci ne otsijeku dugu kolonu bolnice. Sve staze i prolazi bili su teški i riskantni, a na svakom od njih pojedina no neprijatelj je bio daleko ja i od ukupnih snaga Tre e divizije. Ali nairizi nije je bilo zadržati se i asa više na prostoru od Vu eva do Sutjeske.

U tim procjenama dominirala je obaveza prema ranjenicima. U prijedlozima i odlukama koji su se uli toga dana na Dragoš-Sedlu bilo je osnovno — »moramo u initi sve za ranjene i bolesne drugove i sa njima zajedno ginuti«. Takva shvatanja su imale ne samo starješine, ve i svaki borac Tre e divizije. U tim kriti nim danima niko nije pitao ho e li se probiti on i njegova jedinica, ve — »ho emo li spasti bolnicu«. U initi sve da se spasu ranjeni drugovi — bila je osnova done-sene odluke na Dragoš-Sedlu.

Poslije dugog osmatranja neprijatelja i zemljista i diskusija o izboru pravca proboga, štab divizije je odlu io: da se probog preko Sutjeske izvrši no u 12/13 juna, i to pravcem: Tjentište — Krekovi — Ozren — Milinklada. Za izvršenje proboga je odre ena Peta brigada. Njoj je nare eno da 12 juna do 14 asova izvla i bataljone sa položaja i da se do mraka prikupi duž sfaze koja se od Mrkalj-Klada spušta ka Sutjesci. Pod za-štitom mraka da savlada Sutjesku, a zatim razbije Nijemce na pravcu Krekovi — Ozren. Pošto otvor prolaz od Sutjeske, preko Krekova i Ozrena, mora ga vrsto obezbijediti s jedne strane od Košura i Popova Mosta, a sa druge od pravca Kazani i Vilinjak. Prolaz obezbijediti sve dok bolnica ne pre e taj prostor. Na kraju odluke je dodato — u slu aju neuspjeha u probodu, bilo divizije u cjelini, ili da neka od jedinica bude otsje ena od glavnine, probijati se po grupama u pravcu izvornog dijela Neretve, a zborni mjesto da bude selo Igri.

I pored toga što su štabovi bataljona u estvovali u izvianju pravca proboga i što im je re eno sve o situaciji i zada-cima, štab Pete brigade je izdao i zapovijest pisano olovkom na listi ima iz bloka. U njoj je kratko re eno: da 5-ti bataljon savlada Sutjesku nešto uzvodno od Tjentišta i, pošto pre e rijeku, krene kroz šumu u pravcu visova Ple a i Ozrena i od tog pravca obezbijedi lijevi bok onih bataljona koji e napadati pravcem Krekovi — Ozren. etvrtom bataljonu je nare eno da savlada Sutjesku nizvodno od Tjentišta, razbije Nijemce na

lijevoj obali rijeke i zaštiti pravac proboja od neprijateljskih snaga sa Popova Mosta i utvr enog visa Košura. Drugi i 3.¹ bataljon Pete i 2.-gi bataljon Prve dalmatinske brigade da »prvi mrak savladaju Sutjesku u rejoni Tjentišta, razbiju neprijatelja u rejoni Krekova i Ozrena i dalje prokr e put bol, nici u pravcu Milinklade.

Dok su štabovi brigade i bataljona izvi ali svoje pravce sa Dragoš-Sedla, jedinice Tre e divizije i bolnica (toga dana sastav divizije je bio: Peta brigada bez 1 bataljona, Tre a san-1 dža ka, jedan bataljon Dalmatinske i Mostarski bataljon) prikupljale su se duž staze koja vodi od Lokve Derne išta do šume Ravno Borje. Ta staza od Vu eva do iznad korita Sutjeske bila je u tim asovima sva »slobodna teritorija« okruženih jedinića i bolnice. Ovu stazu od nepuna dva kilometra dužine obezbje ivali su: bataljoni Tre e sandža ke sa Pogledala i Vu eva, a Mostarski bataljon iz doline Sutjeske i šume Peru ice. Obj protivni ke strane znale su, i pored svih mjera tajnosti, jedna drugoj i stanje i namjere. Nijemci su ta no vidjeli kako se ukliještena divizija sa ranjenicima gr i od Vu eva do Sutjeske. fl

Dvije brigade Tre e divizije spremale su se*za proboj. Baš taj trenutak Nijemci su izabrali da im poremete pripreme i otmu što više veoma potrebnog vremena. Ja a kolona Nijemaca uputila se od Popova Mosta pravo na Dragoš Sedlo u rejon prikupljanja jedinica Pete brigade. Kolona je osmotrena sa Dragoš-Sedla. Na nju je prvo otvorila vatru minobaca ka eta Pete brigade, a zatim je upu ena zaštitna eta divizije, ali su i jedna i druga bile nemo ne da je zaustave. Napada se bezobzirno približio i ve je gotovo ugroazio Dragoš Sedlo i stazu ! kojom se silazi na Tjentište. To je bio kriti an trenutak. Trebalo je po svaku cijenu sprije iti Nijemce da se uhvate Dragoš-Sedla i zatvore put diviziji u koritu Sutjeske. U tom asu nije bilo drugog izlaza sem da se na tu njema ku kolonu upute bataljoni Pete brigade, koji su se baš tada užurbano pripremali ?a no ni proboj.

Komandant divizije Sava Kova evi naredio je da 3 i 4 bataljon odmah krenu u napad. U to ilu ispod Pogledala dva 1 bataljona su se sukobila sa njema kom kolonom. Razvila se žestoka borba na strminama od Pogledala do korita Sutjeske. Njema ka kolona se uporno odupirala i tek nešto kasnije po eli je popuštati i povla iti se uz oštru borbu u Dravcu Popova Mosta. Bataljoni nijesu smjeli ostaviti njema ku kolonu na desnoj obali rijeke, jer se mogla ponovo povratiti i ugroziti prelaz preko Sutjeske. Zato su je progonili ak do Popova j Mosta.

H Dok su se vodile borbe u pravcu Popova Mosta, neprijateljska artiljerija, sa položaja negdje iz rejona Krekova ili Ozrena, izvršila je žestok prepad na jedinice i bolnicu koje su prikupljale. Snažnim i iznenadnim artiljeriskim plotunima Nijemci su više od pola asa tukli prikupljene dijelove. Gubici su bili veliki. Naro ito su stradali komore i zbjegovi, ono što pije moglo brzo da se skloni.

Iz gustih šuma i dubokih jaruga no se ve pomaljala, a borba se ka Popovu Mostu produžavala. Bili su ve svi izgledi da se bataljoni ne e mo i tako brzo ni prikupiti, a kamoli premiti za proboj do zakazanog asa. Njema ka diverzija od popova Mosta postigla je svoj cilj. Vezala je dva bataljona za sebe i to baš u trenutku kada su bili najnužniji brigadi. Stab brigade je u dogovoru sa štabom Tre e divizije odlu io da u proboj ubaci Mostarski bataljon koji se nalazio na obezbje enju u šumi Skakavica. Hitno, po kuriru, Mostarskom bataljonu je nare eno da se što prije prikupi na Tjentištu gdje e dobiti naredni zadatak.

Ve je bilo krajnje vrijeme da se jedinice po nu spuštati ka rijeci, ali baš kada je izgledalo da je sve spremno i kada se sve pokretalo ka Sutješci, iznenadno se sru i kratka ali vrlo žestoka provala oblaka. Usljed ovog neo ekivanog udara prirode jedinice su još više zakasnile. Pljusak zaustavi pokret i do kože skvasti ionako iscrpene i iznemogle borce i ranjenike. Strmi put se natopi i posta nemogu an za pokret. No naglo do e i od niskih oblaka zamra i se još ja e. Kada su bataljoni krenuli sa Dragoš-Sedla, u njihove kolone su po eli upadati tifusari i ranjenici i to ne samo »pokretni«, ve i »konjanici«. Ovi upadi u kolone u iniše ionako težak pokret još težim.

Put od Dragoš-Sedla do Sutješke vodio je koritom kojim se spuštaju drva. Niz tu strmu i ukvašenu vododerinu jedinice nijesu mogle i i ve su padale, lomile se i u gužvi i mješavini sa ranjenicima i komorama survavale se ak do rijeke. Dockan u no jedinice su jedva nekako izbile na Sutjesku. Tu su se ponovo sre ivale. Mostarski bataljon nije bio stigao, jer nije uspio da prikupi razbacane patrole i zasjede. On se prikupio kasno u no i tek uzoru prešao Sutjesku kod Tjentišta.

Bataljoni su po eli forsirati Sutjesku u poznu no . Prelaženje preko rijeke bilo je vrlo teško i sporo. Ova mala planinska rijeka, ukliještena sa obje strane strmim planinama i gužvama, vrlo je snažna i opasna, a naro ito kad nad planinama oko nje u estaju kiše, kao što je bio slu aj tih dana. Nadošla »putjeska, crnja od mra ne no i, od obalnih šuma i planina, •Zanosila je i davila iznemogle borce. Jauci i dozivanja davije-

nički unosili su pometnju. Oni koji su je već prešli vratili su se, gazili ponova Sutjesku i spasavali drugove koji su, dave i se, zapomagaili. Već je bilo utrošeno mnogo vremena na spuštanje do korita, a još više na savlađivanje rijeke. Izgubilo se previše no i od koje se mnogo više otkivalo nego što se dobilo.

Oko ponoći i neki su bataljoni, i to samo njihove streljačete, savladali rijeku. Bez prate ih dijelova i komore bataljoni su se uputili na svoje zadatke, komore i prateće su ostale da prelaze rijeku. Peti bataljon je prešao kod Tjentišta i krenuo šumom u pravcu Ozrena i Pleže. Kroz mračne aluge onde zore nije mogao da pređe ni 500 metara. Tek je uzoru krenuo naprijed kroz šumu. Dva bataljona koji su predveđeni gonili Nijemce u pravcu Popova Mosta prikupili su se na rijeci negdje oko ponoći. Sutjesku su savladali u samu zoru i to 3. bataljon kod Tjentišta, a 4.-ti nizvodno od njega. Drugi bataljon Peti i 2.-gi Prve dalmatinske, pošto su savladali rijeku, i to samo streljačkim etama, krenuli su stazom od Tjentišta u pravcu Krekova. Na prelazu kod Tjentišta štab Petre brigade je ostavio kurira sa naređenjem Mostarskom bataljonu da, im pređe rijeku, krene stazom u pravcu Krekova.

Neposrednu obalu na lijevoj strani Sutjeske, od Košura do Kazana, Nijemci su ostavili neposjednutu. Položaj na tom dijelu su povukli nešto dalje od rijeke, za oko 300—400 metara, ispod sela Krekova i k 900. Položaj je imao oblik potkovice sa otvorom ka Sutjesci. Sa kosa jugoistočno od Krekova redali su se rovovi i saobraćajnice u više linija, obuhvatajući zidine popaljenog sela, i stepenasto se peli do vrha Ozrena, a sjeveroistočno su se protezali u pravcu Košura i oslanjali na padine ovog dobro utvrđenog visa. Drugi krak potkovih astoga položaja savijao se od Krekova preko Usovi kog Potoka i šume Lastva do na kosu Kazani. Ovo je bila jedinstvena odbranbeničjelina naslonjena na visove Košur, Ozren, Pleže, Lastva, Viličnjak, Kazani, i sa njima vrsto povezana rovovima, saobraćajnicama i rasporedom snaga i oružja. Sve je bilo tako podešeno i predviđeno, da jedan dio položaja podržava drugi, da se uspješno mogu tu i i me uprostori, a svi zajedno da tuku prostor između prve linije rovova i Sutjeske i to jednovremeno svim snagama i svim oružjima.

Kada su bataljoni, na kraju, uspjeli da pređu u Sutjesku, uputili su se na svoje zadatke. Ukvarenim stazama kroz šume, preko potoka i rivina, umorne i mokre kolone su išle polako. Po stazama su esto gazile lješeve, oružje, šlemove, mrtve konje, i kroz nevidljelicu se spoticale preko njih. Tim stazama

dan ranije prokr ili sebi put Prva dalmatinska i bataljon pete brigade, a prije njih ! druge naše jedinice.

No je bila potpuno mra na, a što se dublje ulazilo u šume j pelo se više od rijeke i upadalo u zasjenke visova, mrak je bivao sve guš i, a pokret sve teži. Bataljoni su ispred sebe, na kratkom otstojanju, isturili patrole koje su oprezno ispitivale put, traže i neprijatelja i njegove položaje. Dok su patrole pretraživale opasna mjesta, kolone koje su se kretale iza njih zastajale su i, slomljene umorom i snom, padale duž puta, dizale se i kretale naprijed. I tako naizmeni no do zore. Posljednjim naporima kolone su savla ivale mu ni put, no i umor. Za mnogo vremena prevailo se malo puta.

Peti bataljon je bio na lijevom krilu borbenog poretku brigade i kretao se šumom u pravcu kose Lastva, a 4-ti na desnom krilu brigade i pošto je savladao Sutjesku, uputio se u pravcu sela Poštari i sa zadatkom da obezbijedi glavninu sa pravca Košura i Popova Mosta. Drugi bataljon Pete i bataljon Prve dalmatinske brigade, kad su savladali Sutjesku, krenuli su stazom od Tjentišta u pravcu Krekova. Njihovim kolonama se priklju io ve na lijevoj obali rijeke i 3 bataljon, koji je stigao nešto kasnije od Popova Mosta. Sa elnim bataljonom kretao se štab divizije.

Mostarski bataljon je prešao Sutjesku tek uzoru i hitno se uputio u pravcu Krekova.

Trinaestog juna, u 3 sata izjutra, kolone su na svojim pravcima nagazile na njema ku odbranu. Kad su prvi znaci zore nagovijestili dan, tada su i prve eksplozije ispod spaljenog sela Krekova ozna ile po etak juriša Tre e divizije za probaj preko Sutjeske. Borci su kidisali na njema ke rovove. Me u prvima je isko io komandant divizije Sava Kova evi . Njegov poziv na juriš povukao je kolone bataljona od elja do za elja.

Ete 5-og bataljona su se sukobile sa neprijateljem u šumi Lastva u samo praskozorje. Nijemci su bili prikriveni iza drve a i po kamenjaru. Ete su ih primijetile tek kad su nagazile na njih. U oštrom okršaju dvije ete su prepovoljene i naba ene na Usovi ki Potok. Lijevokrilna eta 5-og bataljona Probila se kroz šumu u pravcu Ple e — Ozren. Etvrsti bataljon se u svitanje našao pod udarom jake vatre neprijatelja sa padina Košura i sa kosa koje se vežu isto no za njega. Uz velike gubitke bataljon se morao rokirati ulijevo u pravcu Krekova i Usovi kog Potoka.

Nijemci su otvorili strahovitu vatru. Iz prvih rovova su bacali bombe, iz sljede ih su tukli »šarci« i mitraljezi, a iza visova i kosa artiljerija i minobaca i. Cijela prostorija izme u

Sutjeske, Krekova, Košura i Kazana bila je odjednom pritisnuta vatrom. Ginuli su borci koji su jurišali na njemačke rovove, a i oni što su još bili u pokretu preko Sutjeske. Prvi njemački rovovi su pregaženi i po elo se uskakati u druge.

U prvom naletu palo je mnogo boraca i rukovodilaca. Među prvima je pao, poginuo u elo, komandant divizije Sava Kovačević, koji se nalazio na elu centra borbenog poretku. Već u prvim jurišima stigao je i Mostarski bataljon. On je uskočio na desno krilo Petre brigade i napadao duž staze Krekovih — Milinklada.

Početkom dijelovima jedinica koje su pristizale iz doline Sutjeske, juriši su se svom silinom i dalje produžavali. Odjeljenje topova, minobaca i mitraljeske ete, sa oružjem na rukama, uskakali su u streljački stroj i jurišali. Na itavoj liniji od Košura do Kazana i ispod sela Krekova i k 900, kroz šume u pravcu Pleže i Ozrena, svuda se jurišalo. Najsnažniji od svih juriša bio je na k 900, na rovove ispod popaljenog sela Krekova i uz Usovići Potok, na Ozren. Od silne eksplozije bojište i itav prostor od Sutjeske do planinskih vrhova prekrio je dim. Tutanj se prolamao kroz šume i prodole, odbijao se od planina i cijepao vazduh visoko u nebo.

Pristizali su, neki ranije, a neki kasnije, i bataljoni Treće sandžake brigade. Oni su izjutra prešli Sutjesku i iz pokreta jurišali, dijelom snaga na rovove ispod Krekova, a dijelom kroz Usovići Potok u pravcu Ozrena. Ali tim jurišima niti je savladan neprijatelj niti je zauzet vis Ozren. U jurišima jedinice su se izmiješale. Neke ete i bataljoni bili su prepovoljeni i ostali su bez komandnog kadra. Jedinice koje su uz Usovići Potok i preko njega jurišale na Ozren još više su se izmiješale kroz šume. Uspjeha nije bilo ni tamo.

Negdje oko 10 sati štab divizije se odlučio da se front na Krekovima vrstotozadrži i vrši pritisak na neorijatelja kako bi se što više vezao na tom pravcu. Pošto se štab prebacio preko Usovića Potoka, pokušao je da u šumi prikupi i sredi jedinice i sa njima otvoriti prolaz između visova Ozrena i Pleže. Na položajima Krekovi i k 900 borba se i dalje vodila, ali ne više onom žestinom kao u jutarnjim asovima. Municije je već nestajalo, a i kod Nijemaca u rovovima ispod Krekova to se osjećalo. I jedni i drugi su gaali samo kad bi uočili cilj. Nijemci se nijesu pokretali iz rovova, ak ne mrtve nijesu iznosili. Borci Treće divizije takođe su bili prikovanici za zemlju i samo su vrebali kad je koji njemački vojnik pomolititi glavu iz rova.

U šumi preko Usovića Potoka štab divizije je prikupio neke dijelove jedinica. Ali pokušaj da se prokrije put kroz šume

izme u Ple a i Ozrena nije ni tada uspio. Dok su prikupljeni dijelovi pokušavali da se probiju kroz šumu izme u Ozrena i Ple a, dijelovi Pete brigade i Mostarski bataljon vršili su jak pritisak na Krekove i k. 900 i vezali Nijemce na tom dijelu za sebe. Ali ni to nije bilo presudno, jer je neprijatelj ionako imao na svim pravcima jake snage i rezerve. U toku toga dana to su bili posljednji juriši na položaje ispod Krekova i u tom jurišu su gubici bili osjetni, a naro ito kod Mostarskog bataljona. Ve je bilo 14 asova. Ispod Krekova je ležao veliki broj mrtvih i ranjenih. Bojište je bilo sve u ranama i lomu, prekriveno mrtvim i ranjenim borcima Tre e divizije i niema kim voinicima. Po njemu je bila razbacana oprema, opustelo oružje i izlomljeno drve.

Baš tada je od Popova Mosta izbila njema ka kolona. Ona je za momenat zastala i kao iz razonode posmatrala prizor kod Krekova. Zatim je prešla Sutjesku i izbila u Tjentište. Desno od nje izbila je i druga od Košura. Obje su se razbile u nekoliko manjih grupa i krenule u pravcu Krekova i k. 900. Pojava ovih kolona iza le a ozna ila je kraj daljeg držanja položaja prema Krekovima i k. 900. Dijelovi jedinica Pete brigade i Mostarski bataljon bili su prinu eni da se izvla e sa tih položaja. To su vršili po dijelovima preko Usovi kog Potoka u šume. Mnogi od boraca ve su bili bez municije, pa su u povlačenju grabili ugažene metke kojih je još ponegdje bilo oko zauzetih njema kih rovova. U prolazu borci su pokušali da pokrenu ranjenike koji su toga dana bili pogoni u jurišima. Bilo ih je mnogo i ve inom su bili sa teškim povredama i ne-pokretni. Sa kolonom su pošli oni koji su mogli još nekako da se kre u. Najteži su ostali prikriveni ispod granja i me u lješevima.*

Kolona se ubacila u šumu i krenula u pravcu Ozrena i Ple a, da bi se tamo povezala sa jedinicama koje su napadale na tom pravcu. Povezivanje u šumi bilo je isuviše teško. Zemljište je tu strmo, izlomljeno potocima i jarugama i zasvo eno visokom šumom iz koje se ni nebo nije vidjelo. Po šumama su bile njema ke zasjede i patrole, koje su sa ekivale jedinice i grupe boraca. Hvatanje veze sa patrolama i kuririma bilo je bezuspješno. Oni su ili nagazivali na njema ke zasjede ili se gubili u šumama gdje je orijentisanje bilo vrlo teško. Jedinice i grupe su se povezivale samo ako bi naišle jedna na drugu.

Dan je ve bio na izmaku, a rezultati toga dana su bili minimalni. To je bio trideseti dan od po etka ofanzive. Trideset

* Kad su ih našli, Nijemci su ih postreljali, dok su neki koji su imali oružje a mogli su ga još koristiti, u inili to sami.

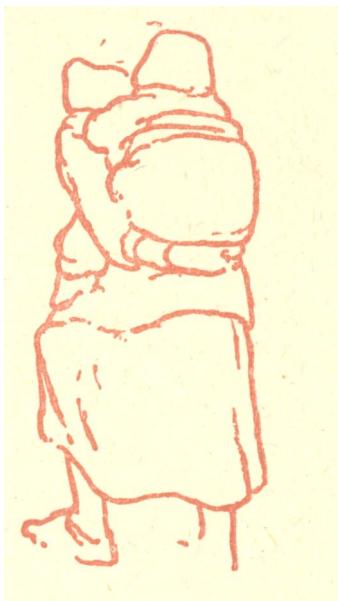
dana borbi sa puno žrtava i ogromnih napora. Ali ono što je od tih popodnevnih asova 13 juna o ekivalo borce Treće divizije i ranjenike bilo je najteže. Jedinice su bile blokirane sa svih strana u strmini kanjona Sutjeske, ispod visova Vilinjaka, Pleće i Ozrena, prepolovljene i među sobom izmiješane, malaksale od napora i gladi, a mnogi od boraca već su ostali i bez municije. Povezivanje jedinica i grupa i sređivanje u toj šumi bilo je vrlo teško, a pogotovo kad je nastupila noć. Tada je došlo do sprove enja u život onog dodatka borbene zapovijesti sa Dragoš-Sedla kojim je data orientacija i za takav slučaj. Taj dio zapovijesti primijenili su svi bilo kao jedinice, grupe ili pojedinac, samo da se ni po cijenu života ne padne u ruke neprijatelju.

Bilo je ne samo ranjenika, već i boraca koji više nijesu mogli da se kreću. Ti su ostali skriveni po šumama i ispod litica dan-dva i više, ukoliko ih Nijemci nijesu otkrili, pa su tek narednih dana, pošto su malo predahnuli, nastavljali sa probijanjem, a neki pojedinci su se probili i poslije nedjelju dana. Predno 13/14. juna probile su se neke jedinice i grupe Petre brigade. Proboj su izvršile između Ozrena i Pleće. Sa njima su se probili i neki dijelovi i grupe iz drugih jedinica i ranjenici. Koloni, koja se povlačila ispod Krekova i šumom preko Usovi kog Potoka, oriklju ile su se usput grupe boraca i ranjenika. Ona je u prvi sumrak pokušala da se probije između visova Vilinjaka i Bara, ali joj to nije uspjelo. Nijemci su je nabacili na Sutjesku, odakle je pod borbom uskoila u aluge Peruće i sljede u novo nastavila probijanje. Kad bi Nijemci osjetili mjesta probijanja, ja im snagama bi zatvarali takve pukotine i otsijecali zadnje dijelove kolona i grupa, i Otsje eni dijelovi nijesu tada gubili nadu da će se probiti pa su inili pokušaje na drugoj strani. Cijelu noć 13/14. kako u dolini Sutjeske tako i na planinama sa obje strane rijeke plamtele su rakete i vodile se borbe. Iako su imali neuporedivo brojnije snage i položaje kružno organizovane, Nijemci se ipak nijesu najugodnije osjećali u šumama i toj noći mještavini gdje se svuda kretalo i od svukuda pucalo. Oni su stalno osvjetljavali raketama teren oko sebe. Bili su iznenađeni i jedni i drugi i to na svakom koraku i sa svake strane. Te noći, izuzev onih koji od nemoj više nijesu mogli da se kreću, sve jedinice, grupe i pojedinci probijali su se ili u pravcu Zelenogora ili u šume sa desne strane Sutjeske. U probijanju njima su se pridruživale grupe boraca i pojedinci koji su u borbama bili otsje eni od svojih jedinica ili su se zagubili u šumi, kao i ranjenici koji su se mogli kretati. Probijanje se nastavljalo i na-

I rednih dana i iz kanjona Sutjeske i od kanjona dalje. Neprijetelj se nalazio na svim putevima i prolazima daleko ispred li iza Sutjeske. Iza njegovih snaga, koje su neposredno u estovale u borbama 13 juna, kretale su se ili su logorovale njegove rezervne i pomoćne jedinice i komore, tako da su se sve jedinice, grupe ili pojedinci, i poslije probroja iz Sutjeske, danima I još probijali kroz neprijateljske položaje i zasjede.

Peta brigada se probila u dva pravca. Dio snaga se probio Izme u Ozrena i Pleša i spojio se sa Prvom dalmatinskom **brigadom** i 1-vim bataljonom svoje brigade na Vrbni klm. **Kobama**. Tu i u daljem probijanju njima se pridružilo nekoliko stotina ranjenika i tifusara. Od Vrbni kih Koliba te jedinice su nastavile probijanje preko Zelengore, Jahorine, pruge Višegrad — Sarajevo u istočnu Bosnu. Drugi dio se probio u pravcu Crne Gore. Ovi za Crnu Goru još su u probijanju oforbnila jedinice koje su usput vodile borbe sa Nijemcima, etnicima i Italijanima. Poslije tri mjeseca, oba dijela su se spojila lu Crnoj Gori, popunila novim borcima i nastavila svoj borbeni put.

Savo BURIC

SJE ANJA NA PETU CRNOGORSKU

neprekidnim teškim borbama «u Bosni Peta crnogorska brigada stekla je veliko vojnopoliti ko iskustvo. Brigada je bila sastavljena od cvijeta omladine Crne Gore i biranih crnogorskih slobodara, kao i prili nog broja omladinaca i omladinki iz Dalmacije i Bosne. Od boraca sa terena Gornji Vakuf — Bugojno — Travnik formiran je Peti bataljon ove Brigade.

Kugod je Brigada prolazila ostavljalja je odli an utisak i imala znatan uticaj. To dokazuje i priliv novih boraca sa svih terena kuda je Brigada nailazila. Prilazile su i grupe i pojedinci. Ta masovnost i popularnost bila je uslovljena izvanrednom borbenoš u Brigade u cijelini i njenih djelova, kao i pojedinaca, a i intenzivnim politi kim radom, kako u Brigadi, tako i Brigade s narodom.

U sadejstvu i uvijek najiskrenijem drugarstvu sa drugim brigadama, Peta zt-iedno sa njima odnosi uvene pobjede, a naro ito u etvrtoj ofanzivi. Prozor, Konjic, Neretvica, Neretva, Kljuni, Lakat, Nevesinjsko Polje, Nevesinje, Velež — to su istoriske zasluge naših brigada za naše narode. Uloga Pete brigade u tim teškim okršajima dobila je svoju ocjenu i priznanje, a sama Brigada i svoju legitimaciju pred narodom. Izvanredna požrtvovanost, borbenost, upornost, visoka svijest i elan Brigade u tim velikim sudbonosnim okršajima prznati su i istaknuti, izme u ostalog i prije svega, divnom Pohvalom vrhovnog komandanta druga Tita.¹

¹ Zbornik dokumenata i podataka o NOR Jugoslovenskih naroda, tom II, str. 253. — Prm. red.

Iako je u tim borbama Peta crnogorska imala znatne gubitke njen borbeni elan bio je na vrhuncu. U nastupanju kroz Hercegovinu Brigada je imala više borbi, uvek s uspjehom, pjajviše gubitaka pretrpjela je na Plani izme u Bileće i Gacka.

U pobjedosnom nastupanju u Crnu Goru, nailaze i preko Pive, Peta crnogorska u sadejstvu sa Drugom i etvrtom proleterskom odnosi sjajnu pobjedu na Javorku i Jasenovom Polju prema Nikšiću. To je bila prvomajska proslava ovih brigada. U toj borbi su potpuno uništene italijansko- etničke snage u jačini od oko 1800 vojnika. Zaplijenjena je velika kolija ratnog materijala. Izme u ostalog nekoliko topova i oko deset tenkova.

Narod nas do ekuje sa velikim oduševljenjem. Ali, im slomismo i zarobismo Italijane na Javorku, preprije iše nam se krupnije etničke formacije. Njihov borbeni moral nije visok, ali je veliko njihovo brojno stanje, jer su 1942 godine u Crnoj Gori zaveli takvu strahovladu koja je gora od ma koje u istoriji napa enih Crnogoraca.

Naš elan i bojna udarnost su izuzetni. Etnici ne mogu odoljeti našim partizanima. Razbijamo ih strahovito i u svakoj borbi natjerajemo na vrtoglavu bjekstvo.

Nailazimo na krševite i siromašne krajeve Gornjih Bjelopavlići i Pipera. Za ishranu nezgodno doba godine, a osim toga narod osiromašen. Pa ipak dijeli sa nama posljednji zalogač, iako vrlo oskudan. Proleteri mnogo vode računa o tome da od naroda uzmu što manje. Za to nije potrebno držati partiske ili etne sastanke. Nešto hrane zaplijenjeno je i od Italijana. Sve je to malo... Brigada se slabo hrani.

Borba i zadaci su na prvom mjestu, a pobjeda glavni cilj. Ali, moral i elan Pete brigade ogledaju se ne samo u borbi. Kada su djelovi brigade prolazili pored kuća i porodica boraca i rukovodilaca nije bilo slučaja da neko zatraži otsustvo makar na nekoliko sati ili na jedan jedini dan. Niko neće da napusti svoje borbeno mjesto. A svako raspitivanje o porodici, o ocu, majci, bratu, sestri, ženi i djeci, kao po dogovoru, po injekciji jednom misli i rećenicom: »kako su se držali?«.

I pored izuzetno teških prilika koje su vladale u ovim krajevima na terenu zatičemo Zetski partizanski odred pod komandom Voja Todorovića. U toku Pete ofanzive taj odred ulazi u sastav brigade kao njen 5-ti bataljon.

Dva bataljona Pete i bataljon etvrte proleterske odnose
⁵Jajnu pobjedu na Bioću nad jakim italijanskim i etničkim Jedinicama. Katastrofalno ih porazismo. Gotovo dvije hiljade mrtvih, ranjenih i zarobljenih Italijana i etnika. Duga ka-

Iona od više stotina zarobljenih Italijana tromo se kretala ^
Pipere prema Nikši u ka ostalim djelovima naše brigade. Od-
mah po eše kukati zbog gladi. Pustismo ku ama veliki broj
seljaka koje su etnici i Italijani prisilno mobilisali.

I sa tih i okolnih terena, gdje su neprijatelji ve u inili
svoje, naro ito u pogledu stalnog zastrašivanja, poslije uni-
štenja Italijana na Bio u dolazilo je na stotine ljudi da po-
mognu u prikupljanju i sre ivanju plijena i da se pripreme za
stupanje u brigadu. Ipak, nije stupio veliki broj.

U tim borbama u Piperima protiv Italijana i etnika po-
ginulo je i nekoliko partizana. Tu su poginuli i poznati junaci
Vukosav Božovi , Marko Durovi , Miladin Pavli i edo Mi- 1
lutinovi .

Odmah poslije naše velike pobjede na Bio u njema ki
izvi a ki avioni po eše kružiti iznad nas. Svaki borac zna na
osnovu iskustva da »špijuni« (»Rode«) izvi aju u cilju pripre-
manja nekog napada. Dobivamo i izvjesna obavještenja u koja
ne vjerujemo — naime, neki su mislili da se Nijemci orijentišu
prema Jadranu u cilju sprije avanja iskrcavanja Saveznika i
otvaranja Drugog fronta. Vidjeli smo svi do posljednjeg borca
da se radi o ve oj neprijateljskoj ofanzivi. Djelovi naše brigade
oko Nikši a ve se pripremaju da do ekaju njene prve nalete.

Kod Nikši a nam se pridružio i prili an broj naših dobrih
drugova i patriota iz internacije, koje smo zamijenili za neke
zarobljene Italijane. Susret sa njima bio je dirljiv. Oni pre-
se ni što su na slobodi, a nama je pored sre i teško što ih
ne možemo bolje do ekati, jer sa njima odmah ulazimo u naj-
žeš i okršaj našeg rata. Nisu uspjeli ni da slobodno udahnu]
isti planinski vazduh svoje nape i iskravljene zemlje.
Zahtijevali su svoje mjesto u borbenom rasporedu, 'koje su u
internaciji željno o ekivali i sanjali.

Teško je opisati vedrinu duha i moral Pete brigade u
po etku Pete ofanzive. U svemu tome glavna crta je optimizam
i uvjerenost u pobjedu. Da bi svi disali istim duhom održavamo j
odmah u po etku ofanzive i partiske sastanke po bataljonima,
kao i konferencije po etama. Realnost i optimizam. Brigada se
do posljednjeg borca upoznaje sa teško ama koje prestoje.. -I
Centralna bolnica — više hiljada ranjenika . . . Lako li je biti
u ofanzivi, pa i u prethodnici! A sada je brigada zaštitnica
svih naših snaga. Me utim, osobina Pete brigade bila je da
realnosti gleda u o i onakvoj kakva je. Ona nije zavarovala ni
sebe ni druge, niti uljepšavala, a nikada ni precjenjivala te-
ško e, bez obzira kakve su prirode. To su juna ki prekaljeni

proleteri, koji su pokazali svoju odanost Revoluciji i borbenost u svim okršajima.

To je brigada Titova i Savina. Svi borci i rukovodnici znaju da je Tito velik i po tome što u najtežim situacijama nade najpravilnije rješenje. A i Sava je još onda bio legendarni junak i rukovodilac. Cijela Brigada je znala da Sava uvijek nastoji da svaka pobjeda bude sa što manje žrtava, bez obzira na borbenost i upornost i njegovu i Brigade u cjelini.

To je brigada i ogromnog broja ljudi prožetih Titovim duhom, brigada više od hiljade ljudi koji su joj na Sutjesci pripadali — brigada sa *Sutjeske 13. juna 1943. godine*.

Ovo su samo osvrti i fragmenti prema sje anju i kratkim razgovorima sa pojedinim drugovima.

Neka mi oproste svi oni živi drugovi, koje ne spominjem, a naro ito i oni koji imaju tješnju vezu sa poginulim drugovima, jer sve što bi napisala i prikazala pera i najve ih umjetnika, sve je to blijedo prema veli anstvenosti onog što su i kako su ti ljudi izvršili za našu Revoluciju.

Svjesni smo toga da je najbolje kada se ništa ne piše ili zaslužni ne istaknu pri davanju ocjene ili pregleda. Zato smo mi preživjeli dužni i mnogi obe avamo da smo u pogodnim publikacijama opširnije pisati o tim zaslužnim ljudima. Ne smo dozvoliti da nosioci naše Revolucije budu »neznani junaci« i pored sve veli ine toga naziva. Zato svi naši napisi imaju karakter osvrta i sje anja, otrzanja pojedinaca od zaborava, bez pretenzija na ocjene pojedinaca i jedinica, jer su ih njihova djela davno uzidala u temelje naše Revolucije i istorije.

Peta crnogorska udarna brigada borila se u Petoj ofanzivi u pravom smislu nad ovje anški. Pretjerano prikazana legendarna junaštva iz mnogih narodnih pjesama daleko su prevazi ena.

Poslije rata u zaplijenjenim njemačkim arhivama na eni su podaci da su na sektoru Nikšić — Savnik, bore i se protiv Pete brigade, Njemci procijenili da protiv sebe imaju ništa manje nego etiri partizanske brigade.

To kažu Njemci, brojno daleko nadmo niji i naoružani najmodernijim naoružanjem od metka do tenka.

Brigada je još od ranije imala veliko iskustvo u zaštitničkim borbama. Karakteristično je da su ne samo ete nego i vodovi i desetine, pa ak i pojedinci, zaustavljali neprijatelja i njegove tenkove za daleko duže vrijeme od normalno predviđenog. Ne samo povratanje položaja no nim jurišima, što je bila običajna pojava bez obzira na umor i glad, nego i direktna

borba sa tenkovima usred bijelog dana, na cesti ru nim bom-bama i puškomitraljezima. Onda bješe obi na, ali vrlo prijatna vijest, kako se Jovo Kova evi na elu svojeg voda uspješno borio protiv njema kih tenkova i odbio ih zajedno sa svojom etom pod komandom hrabrog komandira Nikole Zivkovi a, ime su i sami Njemci bili iznena eni i usporeni, pa i za duže potisnuti. Ili kad puškomitraljezac Vuksan Mijatovi sa lako-om iz stoje eg stava puškomitraljezom kosi Njemce i pored njihove velike vojni ke vještine. U Petoj ofanzivi i na Sutjesci borci su ga nazvali »tvr a bataljona«. A Jovo i Vuksan su tih dana o tome govorili kao o ne emu obi nom. Jovo bledunjav, ali živ kao vatra, a Vuksan, uvijek spremjan na šalu, sa plavim o ima kao nebo — kao da se izvinjavaju što nisu golim rukama slomili njema ki tenk. Oni osje aju da ih borci i ruko-vodioci vole kao bra u svoju. Niko i ne govori da su to podvizi. To se sagleda u pravoj veli ini tek poslije ofanzive i rata.

I tako redom u svim borbama Pete ofanzive.

Po etkom juna bili smo ve sjeverozapadno od Savnika. Položaji se drže pod neobi no teškim uslovima. Njemci ih oba-sipaju artiljeriskom vatrom iz oru a koia su u neposrednoj blizini na položaju Mokro. Upornost u držanju položaja zapre-paš uje Njemce. Teško im padaju i sitne vještine naših boraca. Nemo no golim okom vide kako naši borci mijenjaju položaj samo utoliko da upadaju u rupe koje izriju granate. Borci ne znaju teoriju o rasturanju pogodaka, ali znaiu da tako imaju manje gubitaka. A paljba je takva da se sti e utisak velikog požara i potpunog uništenja naših položaja.

Juriši su ve obi an metod. Na Komarnici jedna naša eta odbila je jednog dana ništa manje nego 17 njema kih ju-riša. Njemci ginu u tim jurišima, ali su suviše uporni. Zurilo im se, a i osilili se još više u toku rata, valjda pod drugim uslovima, kada su gazili zemlje bez otpora i uništavali nebo-ra ko stanovništvo. Poslije više takvih juriša, koji su završa-vani neuspjehom, postaju oprezniji, ali im dolaze stalno nova poja anja. Ginu i proleteri, ginu zaista herojski. . . Samo jedan primjer od mnogobrojnih . . . U selu Godijelji kod Savnika u dnevnim jurišima jedan položaj prelazi više puta iz ruke u ruku. Omladinac Zivko Ivanovi , koji je nedavno stupio u brigadu, smrtno ranjen ubija Njemce ak i posljednjim metkom, pa u vatri njema kog iuriša ne dozvoljava da ga živog uhvate, nego se uz borbeni poklik raznosi bombom.

Naši borci znaju situaciu gotovo na cijelom forntu. Tre a sandža ka je pored nas oko Durmitora i prema Tari, znaiu i za Desetu hercegova ku i Prvu dalmatinsku. Ali, glavna misao

i briga i kod boraca i kod rukovodilaca jeste — da li se probio Vrhovni štab i je li po elu [Centralna] bolnica da se probija.

Štab brigade esto održava sastanke sa štabovima bataljona i obilazi sve položaje. Površina partizanskog trougla izme u Tare i Pive je sve manja, a u njemu više hiljada ljudi. Treba izdržati. Borci se stalno raspituju za Vrhovni štab i bolnicu. Njemci ludo navaljuju. Borci kao iskusni ratnici priprekuju da li se tamo na Vu evu može brže i i, jer im se ini da se prili no okljeva. etvrtog juna dolazi nare enje da je Sava postavljen za komandanta Treće divizije, a na njegovo mjesto Savo Buri koji e sti i tek kroz nekoliko dana. Veselje što je Sava dobio diviziju. Svi mi znamo kakav je Sava. Mi ga najbolje poznajemo. On nije ni sirov ni surov, on je energičan. I disciplinovan. Sava je i ranije na partiskom sastanku plakao za borcima koje smo izgubili. Sava je veliki komandant; prema njegovoj preporuci u komandovanju je u estvovao ne samo štab, ve je esto konsultovan i politodjel. Sava je bio legendarni junak i divan komunist. Ode za komandanta divizije. Ali, to nije bilo daleko. Svi smo bili zbijeni i blizu.

Planina Pivska prekrivena ljudima, a bez hrane. Intendanture i brigade i bataljona radile su besprekorno u svim ranijim borbama i marševima, a u Petoj ofanzivi gotovo nisu imale što ni da rade. Škrob i kaša — malo i rijetko, neredovno zbog stalnih borbi. Teško! I bolnica potpuno gladuje. Ne zaboravljamo da se i u tome ogledaju junaci. Koliko je tek primjera samoodricanja i u tome i to u svim našim jedinicama! Težak umor! Ali duh ni malo ne popušta. Hrabrenje nije potrebno. Svi su hrabri. Istina, neki ine i uda od hrabrosti. Bila bi sre a za istoriju i kulturu naših naroda kada bi se sve to u detaljima opisalo.

Ni borci ni rukovodioci nisu zaboravili da tih dana treba da iza e novi broj brigadnog lista »Partizanska rije«. Tu je Dušan Kostić, a sa njim i Goran Kovačić. Svaki se slaže da konja za brigadnu tehniku i biblioteku treba uvati kao i one za oru. Marksisti ko-lenjinisti ko vaspitanje bila je stalna briga svih jedinica naše brigade. I zaista, taj broj »Partizanske rije« umnožen je, ali nije razdijeljen. Do e do Sutjeske, no i ostade na njoj. Sa njom ostade i brigadna marksistička biblioteka. Da li su prokleti Niemci i oni doma i strvani znali koliko je to oružje bilo ja e od njihovih topova na Magli u?

Borba, premor, glad, gubici u borbi — sve je to strahovito teško. Ali, najteže je bilo kada nai osmo na nepokretne ranjene blizu tjemena onog ugla neprohodnih kanjona Tare i Pive.

Brigada je dobila zadatak da se hitno prebaci prema Sutjesi u cilju probijanja itave grupe sa bolnicom.

I^olnica od nekoliko hiljada ranjenika postala je sastavni dio organizma brigade. Tu je i Tre a sandža ka za nama, koja e preuzeti ulogu zaštitnice, a ve smo se privremeno odvojili od neprijatelja. Bolnica je naša krv. Iako smo se trenutno odvojili od neprijatelja sa pravca Durmitora, stalno nas obasipaju njema ka oru a sa pravca Šepan-Polja i Magli a, kao i njema ki avioni. Njema ka oružja i dalje ranjavaju i mrcvare našu bolnicu i sve u onom kanjonu i oko njega. Htjeli bismo da prikupimo i posljednju kap te krvi, da sa sobom nosimo i najtežeg ranjenika, ali ve na Pivi ranjenika je toliko da se brigada ne može prebaciti u predvi enom roku. A na položaje se mora iza i. Ina e, bolnica bi bila potpuno uništena. Sto brže prebacivati sve ranjenike koji su se mogli nositi, voditi i vu i. Samo jedan jedini prokleti puteljak tamo presijeca kanjon Pive. Zakr en u potpunosti. To više nije puteljak, nego staza kaldrmisana ljudskim tjelesima, koja su u ve ini osaka ena, izmrcvarena i izgladnjela do normalne granice prirodne smrti. Njemci »Štukama« stalno bombarduju naš provizorni mosti na Pivi.

Dobivamo detaljna obavještenja o tome da je Tre a divizija sa Centralnom bolnicom opkoljena sa svih strana, da je prolaz preko Sutjeske potpuno zatvoren. Leknulo nam je kad smo saznali da se probio Vrhovni štab i drug Tito. Za njegovo ranjavanje saznali smo kasnije. Znali smo da su i prethodne jedinice imale strahovite okršaje i da je neprijatelj iza njih uspostavio vrlo jak obru . Ali, s druge strane, svaki borac bio je duboko ubijeden da smo pobijediti bez obzira na žrtve.

Zarobljeni Italijani esto raportiraju našim drugovima iz saniteta: »morto« — umro Dartizan koga su nosili. Možda su no u nekog od njih i zagušili da se bar za kratko oslobode od nošenja. To je teško provjeriti, a i ne pomaže.

Kakvi strašni prizori! Partizan, ranjenik bez obje noge Dokotrlja se do vrha kanjona blizu prelaza preko rijeke. Dovoljno mu je da zna da je tu prelaz. I kotrlja se niz pošumljenu stjenovitvu vrlet. I on ho e naprijed. Poneki ve po eli da traže revolvere ili noževe za svaki slu aj. Iz Pete ofanzive i Sutjeske izvla ili su se i probijali ak i ljudi bez nogu i bez ruku i sa slomljenim nogama i rukama. Pored ostalih nailazimo i na druga Josifa Malovi a iz etvrte proleterske, teško ranjenog, izlomljenog i nepokretnog. On kao i uvijek, pun humora i optimizma. Drži se onog oprobanog pravila da za komuniste nema bezizlazne situacije. Slu ajno je ostao u životu.

Centralna bolnica je naša bolnica. Ne poznajemo sve ratienske, ali svi mi, do posljednjeg borca brigade, smatramo ih kao da su nam najprisniji drugovi iz zajedničkog okršaja i natnji, kao da su nam prijatelji iz djetinjstva. I ne pomicamo na ostavljanje bolnice, iako znamo da bi se zdravi ubrzanim pokretom lako probili.

Prolaze i kroz bolnicu nailazimo na strahovite prizore, polumrtvi i mrtvi drugovi borci, od rana i od gladi. A na licu kao da im se ogleda velika, prevelika neispunjena želja. Položaji tijela mrtvih proletera pokazuju da su i posljednji djeli snage iskoristili za kretanje naprijed. Vidjeh pored ostalih i jednog druga: uspio je da se izvije uz kanjon na Vu evo i — umro. Me u blijedim usnama list srijemuše — uvjenuo od junskog sunca.

Jedan bosi tifusar napao da skida cipele sa mrtvog druga. »Živ sam, druže« — tiho je progovorio iznemogli ranjenik.

Prosuti mozgovi i utrobe, artiljerijom i avijacijom raznesena tijela, tijela proletera, revolucionara, nalaze se na svakom koraku. A »Štuke«?! Orli i gavrani sa bojišta iz narodnih pjesama sitnica su prema njima. Ali kao da ih nema. Brigada kreće naprijed.

Utisci i preživljavanja pri prolasku kroz bolnicu nimalo nisu pokolebali duh brigade niti smanjili njen borbeni elan. Naprotiv, pove ali su mržnju protiv neprijatelja. Još uvijek smo sigurni da će se i bolnica probiti sa nama. Za zdrave nismo ni mislili ni sumnjali, naravno uz predviđanje gubitaka koji su u svim okršajima prirodni. Glavna briga je bila da tu ogromnu bolnicu izvedemo.

Njemci tuku kao na nekom školskom poligonu sa svih strana. Naša brigada uprkos tome smjelo izvršava svoj zadatak.

Jedanaesti **jun** — Dragoš Sedlo... Štabovi. Po evši od Ivana Milutinovića, preko štaba grupe, divizije i brigade i nekih bataljona. Prisutni su i kuriri. Niko ne krije situaciju. Ona je **o igledna**. Ali, veliko povjerenje **me u** ljudima i u ljude. **Vjerujemo našem** kuriru kao rukovodiocu, konjovocu kao mitraljescu. Kod svih nepokolebljiva uvjerenost u pobjedu. **Donesosmo važnu** i ovje nu odluku — žrtovavati sve za ratne drugove. Tom odlukom se ponose naše jedinice. To je odluka **svih** štabova — od najviših do štaba brigade, a sa istim **Pozrtvovanjem** su je prihvatali i štabovi bataljona.

I vodljiva Odluka je pala: probijati se sa Centralnom bolnicom. "a e, u manjim grupama mogli bi se zdravi i pokretni no u

uspješno probiti bez obzira na desetostruko ve i broj na sigurnim položajima posjednutim po dubini. Brigada i ba" taljoni dobivaju zadatke za juriš na njema ke položaje u cilju probijanja sa bolnicom. Pri donošenju te odluke nadvladao je samoprijegor u cilju spasavanja ranjenih drugova. Ina e, vojni ki je bila i obi nim borcima jasna veli ina te odluke.

O premorenosti je suvišno govoriti. U vojnim školama se u i da su osnovna mjerila za okršaje: naoružanje, brojno stanje izvježbanost vojnika, zauzeti položaji, fizi ka kondicija i »srce u junaka«. A esto se veli ina jedne bitke odre uje prema broju piginulih, broju juriša itd. Sutjeska je izuzetak. Njemaca deset puta više. Odmoreni i svježi, najmodernije naoružani, na položajima takvim da se prema vojni kim pravilima iz okruženja ne može izvu i ni jedan ovjek. Pa ipak . . .

Svijest i moral naših jedinica i pojedinaca pobijedili su Njemce na Sutjesci. Njemce — i teško e svakojake. To je svijest i elan proletera, oružja ja a od svih oružja. Ipak je najvažniji ovjek. To je Sutjeska u cjelini pokazala.

Proleteri se ve i ne sje aju kada su primili posljednji redovni obrok hrane. To pokazui i bukve na Vu evu. Svaka je oljuštena, bilo od njema kih granata, bilo od gladnih boraca. Sok ispod kore ipak nešto pomaže. Srijemuše na Vu evu nema. Možda je i bilo, ali je ve pojedena. Donekle prividno utoli glad, ali presije e noge.

Tifusari, od bolesti i gladi, li e na one sa obdupcionog stola, a ipak se kre u. Ima i ranjenika tifusara. Jedan jaše konja preko Vu eva ka Sutjesci. Kao da uopšte ne uje granate i metke koji padaju oko niega kao kiša. Konj tako e ne reaguje zbog gladi i iznemoglosti. Uskoro koni pada a tifusari navalili i od niega ostaju samo kosti i utroba. Tifusara je mnogo a glad neodoljiva.

Zdravi borci nemaju vremena da misle o hrani. Oni su u stalnoj borbi i svoim tijelima uvaju jedini prelaz, iako Njemci sistematski tuku sa Magli a. Tamo su iznijeli ak i brdski top, a reklo bi se da ni lovac tamo ne bi mogao da se ispentre. Ta stazica od Vu eva ka Sutjesci je aorta naše grupe brigada i bolnice. Nema sile koja bi nas žive pomierila sa tog položaja. Niemci to dobro znaju i ne smiju izvršiti masovni juriš. Ali, biju stalno i to u elavu. Orijetka šumica na glavnom grebenu i neko šipražie ipak nešto pomažu, ali Njemci lako mogu vidjeti i pojedine borce.

Preziremo te bahate, site, strahovito naoružane Niemce. I osje amo se ja i od njih, iako ni sa municijom ne stojimo dobro. A smrt, pogibija?! Davno smo odlu ili kako da se prema

+ome ponašamo, pa nam je na Sutjesci u pogledu toga lako. T ranije smo joj više puta gledali u o i. A umiremo samo jedanput- N.i^u prezire i onaj borac koji je tek nekoliko dana u brigadi- Partija nas je davno nauila kakva treba da bude odanost Revoluciji. To Partija radi i u najtežim momentima Pete ofanzive. Njen sistematski rad ne prestaje.

Ponosni smo zbog odluke da u inimo sve za spasavanje bolnice.

Preko Sutjeske, tu odmah pred našim oima, Njemcima se padobranima direktno boja dobacuje hrana i municija, iako svega toga imaju još u izobilju. Ništa im ne pomaže. Ja i smo. To pokazuje i naša odluka. Nesalomljiv je duh naših jedinica i pojedinaca. Nas je vaspitala Komunisti ka partija. I zaista, borbe danono ne, krajnja fizička isprljenost, a na partiskim sastancima primaju se novi lanovi u KPJ. Nema veće sreće i asti nego postati lan KPJ u takvima prilikama. To su mlađi ljudi, skojevci, koji ine usta od junaštva i odanosti. U takvima trenucima vidi se ovjek u cjelini. Nimalo ne zaostaju za stariim komunistima. Elan ne samo što ne popušta nego se još i poveava. Hrabrenje nije potrebno, ali dogovor svakako. Svi jest najjače oružje i u kratkim okršajima, a kamoli u dugotrajnoj borbi.

Prelazak brigade preko Sutjeske... Prvi bataljon no u 11/12 zajedno sa Prvom dalmatinskom brigadom. Okršai sa Njemcima uspješan na Tjentištu. Njemci se povukli uz osjetne gubitke. Naši se probili. Glavnina naše brigade prešla Sutjesku no u 12/13 juna.

13 juna 1943 — Sutjeska! Književnici, umjetnici, a nalaže u esnici... ! Termopile, Scila i Haribda... Originali, prevodi, prikazi, parafraze... Imaginacije... ! Sutjeska je jedna. I fragmenti su strahovito jaki, makar se i hladnokrvno i blijedo prikazivali. Uvijek je važna građa za nešto jako i veliko. Neko voli fotografije, makar i slabe i nejasne.

Prisjetimo se svi mi, u esnici i nosiocima velike Sutjeske. Sa nama su svi oni koji su i prije nas tuda prošli uz krvavu borbu. Sa krvlju naših običnih boraca pomiješana je na Sutjesci i Titova krv i krv mnogih biranih komandanata i komesara iz svih jedinica koje su tamobile. Ali, za 13 jun izgleda kao da se mnogi ne slažu. U esnici govore, pišu, sjećaju se. Ljudi slušaju i itaju. Upore uju. Iako tamo nije bio, može biti u prvi mah initi da u esnici pretjeruju. Jer, svi kažu •ledno, i to od štabova do djeteta iz zbjega: »... u zoru 13 juna bili smo na glavnom udaru i jurišu, na nas je otvorena prva vatrica neprijatelja i mi smo prvi jurišali...« ... Svi su u pravu.

Svi govore istinu. Itekako. Svi su bili podvrgnuti uraganskoi vatri iz svih oru a. Kako oni na Krekovima, prema Ozrenu Vilinjaku, tako i oni blizu Sutjeske. Mali je to prostor. A ljudi više hiljada. Borba se za sekund pretvorila u klju anje i takvi grmljavinu da se nisu razaznavala oru a i oružja koja u kojem momentu dejstvuju, jer su svuda jednovremeno sva dejstvala. A sve to je bilo pomiješano i sa bojnim pokli ima partizana u jurišima na sve strane.

Pobjeda! Velika! Nije to pobjeda regruta ili samih mlađi a. Na Sutjesci ginu proleteri iz tri generacije, a esto i iz jedne porodice.

Sava — oli enje Sutjeske! Pogibe u prvim jutarnjim jurišima i naletima. Sava nije poginuo u borbi prsa u prsa. Sava je poginuo u mnogo težoj borbi, u borbi prsa proletera protiv stotina cijevi mitraljeza, puškomitraljeza, bombi, granata, dobro ukopanih i po dubini raspore enih Njemaca. Iako su prsa Njemaca bila zašti ena bunkerima, rovovima, stijenama i neprohodnim grebenima, proleteri su ih ubijali izbacivali sa mnogih takvih položaja. .. Dan ranije pogibe Savin otac Blagoje. Na Sutjesci gine i Savin brat Janko, Savin sinovac Dragan, — svi oni iz jedne porodice, iz tri generacije, ostadoše na Sutjesci, u temeljima naše Revolucije. Mujo, Ljubica, Vjera produžiše borbu sa istom žestinom. Nikola — tamo negdje na okeanima odolijeva fašisti kim rafalima u borbi revolucionara u meunarodnim razmjerama. I ostali lanovi porodice bore se prema svojim mogu nostima. Ogroman je broj takvih porodica sa velikim brojem žrtava!

To je legitimacija naše borbe pred svjetom. Tri generacije!

Heroj oko Pavi evi stariji je od Miša Mirkovi a i Miloša Kadovi a više od šezdeset godina.

Svi jurišaju na Njemce. Za Partiju, za Tita, za Domoštinu, za Revoluciju, za Slobodu, za Komunizam, za slobodu Jugoslavije, radni ke klase i ovje anstva! — takvi i sli ni su posljednji poklici drugova koji su ginuli, — a uvijek i »naprijed, drugovi!«

Trinaestojunskim jutarnjim jurišima pokazali smo da smo iako od gladi i stalnih borbi izmrcvareni opet bili u okršajima daleko izdržliiviji, uporniji i mnogo hrabriji od Njemaca. Ali, teren, položaji i naoružanje u inili su svoje.

Mnogobrojni juriši potiskuju Njemce iz prvih redova prema onima koji u vrlo velikom broju vrsto drže položaje na planinskim vrhovima i grebenima Ozrena i Vilinjaka. Ali ipak proboga nema osim na krajnjem lijevom krilu, na sektoru

jedne jedinice 5-og bataljona. Juriši ne prestaju više asova
No, pritom su se jedinice izmiješale na tako malom prostoru.
Tu su i borci Treće sandžake brigade, i Mostarskog bataljona
i 2-og bataljona Prve dalmatinske kao i mnoštvo ranjenika
rekonvalescenata raznih jedinica.

Savina pogibija bila je težak gubitak za diviziju. Ali, stegnuta srca proletera nisu klonula. Borba se nastavila nesmanjenom žestinom. Položaji, odnos snaga i ratne tehnike — naoružanje bili su neuporedivo u korist neprijatelja. Kad bi bio obrnut slučaj, ne bi se nijedan Njemac živ izvukao. I jednog i drugog bili su svjesni svi naši borci, pa zato nisu klonuli duhom bez obzira na izuzetno tešku situaciju. Naravno, prirodno je bilo da tolika masa ljudi poslije mnoštva neuspjelih pokušaja probijanja na glavnem pravcu, juriša i provla i se u svim pravcima. Istina, bilo je potrebno i u takvom užasnom paklu organizovanosti, brzine i stalnih pokušaja probijanja bez obzira na žrtve. Ionako se stalno ginulo, jer su sva oru a svuda dejstvovala, a Njemci su, pored podesnih i sigurnih položaja, bili i vrlo oprezni u toku 13. juna, jer su strahovali od naše odlučnosti da se probijemo po svaku cijenu. To su, uostalom, osjetili još u prvim jutarnjim jurišima. Izdaleka obasipaju uraganskom vatrom cijeli teren i nanose teške gubitke, ali ne smiju nastupati prema nama osim na nekim mjestima, gdje su se planinski grebeni sa neprohodnim vertikalnim liticama uvla ili niz planinske padine, ispod i oko kojih su se nalazile naše snage.

Jedinstvena misao je bila: razbiti neprijateljski obrub po svaku cijenu, probiti se i provu i kroz gvožđe, vatu, kamen i planinu.

Rukovodioci su zajedno sa borcima, jer je krupnijim jedinicama više nemogu no komandovati. Oni neprestano daju direktive lanovima mnogih štabova i organizuje se mnoštvo udarnih grupa za probor.

Štabovi bez izuzetka jurišaju zajedno sa borcima i na elu boraca. Podvizи, junaštva, jurišni udari i klanje sa Njemcima — sve su to samo fragmenti one opšte veli anstvenosti Pete brigade u Petoj ofanzivi, veli anstvenosti Sutjeske u **cjelini**.

- Procjenjujemo da je na Sutjesci Peta brigada imala oko 100 ljudi boraca, a da je od toga u Petoj ofanzivi poginulo oko 50 petiri stotine. Svi su poginuli u velikim okršajima, a većina uz taknute juna ke podvige. Bilo je veliko i brojno stanje zbjega ranije ranjenih boraca Brigade koji su tada bili u bolnici.

HE Blizu Save još rano ujutru smrtno je ranjen Dušan Bošić. Crijeva mu se obmotavaju oko kukrica u Krekovima.

Naša sanitetska služba dejstvuje munjevito. Sestre Martinov — Ljubica i Stana, previjaju njega i ostale drugove i zajedno sa njima ginu od granata koje gusto obasipaju itav prostoju (sluajna prepreka su im drveće ili neravnina terena). O mitraljeskim i ostalim mećima da i ne govorimo.

Junaštvo naše Sutjeske bilo je zaista masovno. Li no tje je poznato da je iz jedne ete naše Pete brigade proglašenoj ništa manje nego osam narodnih heroja.

Rukovodioci i borci kao da su se natjecali u samopožrtvoj vanju pri mnogobrojnim jurišima. Svaki sekund bio je ispunjen užasnim događajima. U 9 sati ujutro ljudi su mislili da je večeras poslije podne.

Navodim samo neke drugove sa Sutjeske.

Milan Papić, radnik, partiski rukovodilac 3-eg bataljona pogibe 12. juna u okršaju sa Njemcima na desnoj obali Sutjeske. Pogibio je omiljeni komesar 2-og i 3-eg bataljona — Stevo Boljević i Nikola Lješković. O njima se mogu i knjige napisati.

Na lijevom krilu pri proboru hrabro gine pred svojom etom 5-og bataljona Radule Božović, oprobani i priznati junak.

Sva oru a dejstvovala su do posljednjeg metka. Komandir ete prate ih oru a Veljko Backović omoguavao je prelazak preko Sutjeske, ispalio posljednju granatu u Njemce i uskoro hrabro poginuo u proboru.

Kole Rođenović, zamjenik komesara bataljona, oko Šaranović, zamjenik komandanta bataljona, Milutin Grozdani, Milivoje Bogićević, Ljubo Kovačević, Veljko Aleksić, Drago Aleksić — komandiri eta, Milan Gizić — radnik, Dalmatinac, partiski rukovodilac ete, Momo Radović, komesar ete, 18-godišnji mladi — to su ljudi koji ostaju kao svjetla uspomena na partizansko junaštvo i odvažnost rukovodilaca na Sutjeski. Milutin Grozdani ni u jednoj borbi nije mogao odoljeti da ma koji borac bude ispred njega. Jedino su mu to borci zamjerali, a voljeli su ga kao sebe.

Hrabro gine i Marko Baletić, šef saniteta Pete brigade, koji je mnogo učinio za naše ranjenike i za zdravstveno stanje i higijenu brigade. U okršajima i jurišima uvijek je bio među prvima.

Puškomitralješci i bombaši u Petoj ofanzivi neosporno su nosili glavni teret borbe i uspjeha. Njihova hrabrost i snalažljivost dostigli su vrhunac.

Jure Pašalić iz Dalmacije sa svojim puškomitraljezom kosio je Njemce i kada mu je glava bila sva u krvi. Glavno iO je bilo da obriše krv koja mu je smetala da ugleda fašisti ke krvoloke kako bi ih što više pokosio. Nastojanja komande ete

Franc Miheli : **KURIR** (litografija)

damu^{se rane} previju ostala su bezuspješna. Ante Perkovi — primjer junaštva i snalažljivosti — poginuo poslije proboja Sutjeske. Dušan Dukanovi, iako ranjen u etvrtoj ofanzivi na junima kod Nevesinja, još neoporavljen, juriša me u prvim u petoj ofanzivi, ubija Njemce i kada mu je krv šikljala mlaževima.

Juna ki gine Jagoš Ljumovi, nišandžija na minobaca u.

Oprobani puškomitraljezac Milun-Miza Kadovi, koji je na Sutjesci bio partiski rukovodilac ete, juna ki gine pred svojom etom.

Na Sutjesci hrabro gine i stari komunist Jagoš Kadovi sa svojim sinom Velizarom, a isto tako Marko Radovi, bivši sekretar sreskog komiteta i poznati komunist. Perko Kadovi, Božidar Mandi, Moma »harmonikaš« iz okoline Tešnja — to su ljudi koji ostaju u trajnoj uspomeni svih boraca sa Sutješke. Stari komunist Duro Popovi, ranjenik sa nogom u gipsu, dolazi u bataljon da juriša na neprijatelja i hrabro gine na Sutjesci.

Omladinski rukovodilac ete Dara Milutinovi i omladinka Vera Gnjati hrabro su poginule u jurišima svojih jedinica, a omladinka Joša Mališi pri prelasku pruge poslije nekoliko dana.

Na Sutjesci gine i veliki broj starijih slobodara, koji su nesebi no u estvovali u Narodnooslobodila koj borbi doprinoše i asti i slavi naših naroda. Srdan Novakovi, Risto Perovi, Blagota Ramovi i njima slični, koji su još od po etka bili u brigadi i poginuli za slobodu — to su svijetli likovi naše borbe.

Nau nici, književnici, umjetnici, istaknuti progresivni političari i javni radnici u velikom broju prolaze zajedno sa našom brigadom i mnogi ginu na Sutjesci. Tu pada poznati revolucionar Veselin Masleša, profesor Univerziteta dr Sima Milošević, književnik Goran Kovačić, javni radnik Bora Prodanović, doktor Jošan Bulajić, doktor Stanko Martinović i mnogi drugi ljudi poznati širom zemlje.

Dirljiv je bio trenutak kada je lan AVNOJ-a Nurija Pozderac, smrtno ranjen, predao u amanet svoga sina Ivanu Milutinoviću, odnosno Partiji da ga ona vaspitava.

Stari borac radni ke klase Lazar urovi, iako teško obovio ne daje se Njemcima živ u ruke, nego vrši samoubistvo.

Na Sutjesci je bila teško ranjena i Hilda Vučinić. Njen JUŽ MARKO! koji ju je neizmjerno volio, ne dozvoljava da je "Njemci uhvate, nego je ubija, a kasnije i sam gine."

Komandant 4-og bataljona Vujadin Popović bio je teško ranjen. Uvijek bez velikog uzbuđenja i sa izvanrednom uporabom optimizma on je i borcima i rukovodiocima ulivao veliko povjerenje i bio naj vrš i oslonac u najtežim situacijama. Njemci već u njegovoj neposrednoj blizini više u »halt« i ubijaju tifusare i teške ranjenike. Glavnina naših jedinica bila se probila. Jedan odličan drug i heroj predlaže **Vujadinu** da ga ubije, da ne bi pao Njemcima u ruke. Vujadin, iako potpuno iscrpen, baca bombu na Njemce zajedno sa svojim drugom, sklanjuju se, a zatim kroz smijeh kaže drugu da idu i put ubije sebe a ne njega, ako se već mora. Bio je siguran u pobjedu. I probio se zajedno sa istim drugom, koji je i tu pokazao veliko junaštvo.

Komesar ete Luka Vučinić bio je strahovito izrešetan i izlomljen na Sutjesci. Bio je nepomičan. Ležao je među poginulim drugovima. Ostao je nekoliko dana. Njemci su pri naislasku smatrali da je mrtav. Kasnije je naišla Ika Perović, omladinski rukovodilac iz istog bataliona. Tražeći i po bojištu da se sa poginulim ocem Ristom oprosti i zapamti gdje je ostao, naišla je na svoga komesara. Luka je davao znake života. Uz neopisive napore Ika ga je izvukla iz Sutjeske i svojom košuljom previla mu ranu. Negdje usput naišla je na neku zalutalu krvicu, pomuzla je i zalila ga mljekom bez obzira na Njemce koji su kao strvinari u velikom broju lutali po poprištu i ubijali teške ranjenike. Zatim je zajedno sa Lukom i jednom drugicom došla do sela Izgori u kuću u mlinara Mastilovića, koji ih je ovje no primio i pored pakla koji su Njemci izazvali. Tako je omladinka Ika Perović spasla život svoga komesara-heroga, koji je poznat iz svih okršaja brigade i to uvijek vesel i nasmijan.

Komandir Miljan Baletić, iako izrešetan mećima, bio je i u jurišima primjer junaka i borca.

Mitraljesci i puškomitralješci Petar Jovanović, Nikola Goleš, Ante Perković, Ruro Asanović, Milka Kadović »bredista« i njima slični takmičili su se u toku itave ofanzive, kao i ranije, kada su bolje olakšati probijanje svojih jedinica. Ranjavanje nimalo nije oslabilo njihov borbeni elan i efikasnost.

Poznati bombaši Ilija Baković, Luka Biljanović, Marko Vujošević, Miroslav Zmuk, Stojan Kovačić i ostali neustrašivo su obasipali bombama neprijateljske položaje i znatno olakšali prodiranje svojih jedinica.

U borbama se utrkuju roditelji i djeca. Mato Đžankić sa sinom Vladom stalno je za mitraljezom. Mato se bori kao mladić, iako je poodmakao sa godinama. On je u cijelom ratu služio

. primjer starine koji se ne odvaja od mitraljeza ni u najvećim okršajima.

Veliki broj porodica u cjelini u estvuje u borbi. Gine po ekliko lanova porodica, a neke i u cjelini — i roditelji i sva članica — i sve u jurišima naše Brigade.

Kuriri su asno i slavno pokazali da su neustrašivi i samoinicijativni borci, jer su naročito u ofanzivama njihove dužnosti bile po važnosti slične dužnostima rukovodilaca.

Heroj Aga-Veselin Durović gine u jurišu sa komandantom Savom. Kurir bataljona Branko Ognjenović akcija nije htio da bude kurir, jer je smatrao da neće imati dovoljno prilike da se u svim borbama pokaže. Služio je kao primjer druga i borca. Komandir kurira Savo Kadović, kome su Njemci na Sutjesci rasciđeli nogu, dejstvovao je puškomitraljezom kada mu je krv šikljala. Komandant nije uspio da mu oduzme puškomitraljez. Onako neprevijenih rana ipak je izdržao i probio se, a kasnije kao komandir ete poginuo u Crnoj Gori.

Drugarice nisu zaostajale ni u hrabrosti ni u izdržljivosti. Cak su u ofanzivi pokazivale i više požrtvovanja nego mnogi drugovi, naročito kada se radilo o pomoći ranjenim drugovima. Pored pobjede glavno im je bilo da ni one ni mačko, makar ni teško ranjeni, ne padne u ruke neprijatelju.

Svjetli lik Ljubice Račić ostaće u sjećanju svih drugova koji su je poznavali. Bila je poznata kao vrlo hrabar borac protiv neprijatelja, ali opasna i za one koji bi pokazali malo kolebanja u borbi.

Danica Tomašević, delegat voda, iako teško ranjena, u jurišima je ne samo među prvima, nego i među vojnički najsnalažljivijima. Pogibe na Zelengori.

B : Desanka Gajović, omladinski rukovodilac, bila je ona enje hrabrosti, samopožrtvovanja i disciplinovanosti. Sutjeska ju je pri prelazu njenog Prvog bataljona na juriš nosila kao godinu dana ranije Gračanica u Bosni, ali joj to nije smetalo da se odmah našla među prvima u jurišu, kada joj je jedan drug dodata pušku da je brza Sutjeska ne odnese. Među prvima u jurišima, a među posljednjim u ostupanjima.

I Prevelik je broj i poginulih i živih drugova i drugarica, koji su doprinijeli svojim podvizima i držanjem da naša brigada bude zaista slavna brigada naše Revolucije. Potresna i dirljiva je bila svaka knjiga ili priča o svakom pojedincu, jer to nisu bili obični ratnici, nego ratnici-revolucionari. Mržnja prema neprijatelju je užasna. Sjećam se kako mi je 13. juna 1943. Prišao stari borac Ante Sutić iz Dalmacije, koga sam poznavao iz ranjih borbi. Bio je gotovo sasvim iznemogao. Povjerio mi

je da nosi neki novac, koji je trebalo predati Vrhovnom štabu] Ako ostane živ preda e ga, ali za svaki sluaj stavlja mi «J znanje da e taj zlatni novac držati u kesi izme u nogu, ijj ga ni od njega mrtvog ne e Njemci dobiti. Uspio je da se 'pro bije i uspješno izvrši i taj svoj zadatok... I sitnica je karakteristi na.

Crnogorci, Bosanci, Dalmatinci — svi kao jedan ovjek revolucionarni džin, nadahnuti duhom Partije i slobode, misle samo na pobjedu.

Na stotine pripadnika Pete brigade nalazilo se još od etvrte ofanzive i od ranije u Centralnoj bolnici i u raznim drugim jedinicama na raznim dužnostima i zadacima. Tako je u Petoj ofanzivi Peta brigada bila i njihova, iako junske dana nisu bili u njenim redovnim jedinicama. Mnogi od njih bili su u njenim okršajima u maju mjesecu, pa su ranjeni u dano-nim borbama na sektoru od Nikšića do Sutješke.

Probijanje neprijateljskog obroka izvršilo se uglavnom 13. juna i u toku no i 13/14. juna. Prvi bataljon Pete brigade sa djelovima Prve dalmatinske probio se no u 11/12. juna. Izmjenošć jedinica u toku 13. juna izazvala je kod nekih pojedinaca izvjesnu nesigurnost. Energi niji rukovodioci su na desetine puta okupljali veće ili manje grupe i pokušavali da se probiju na raznim mjestima.

Još na Dragoš-Sedlu dobiveno je narene je od Štaba Druge grupe i Treće divizije da je glavni pravac probijanja za Vrhovnim štabom prema Bosni. Prethodno je bilo nareno da se poslije proboga sakupimo u pravcu sela Igri. Dok smo bili na Sutjesci držali smo se isključivo toga pravca prema Vrhovnom štabu. Međutim, situacija je bila tako teška da su i ostali, pravci postali važni, a naročito u toku no i kada je bilo omogućeno i probijanje i provlaka enje u manjim grupama. Tako su se u svim pravcima probili i provlakile grupe, pa ak i grupice od svega nekoliko ljudi. No, glavnina Treće divizije i Pete brigade probila se baš u pravcu prema Vrhovnom štabu, u pravcu Bosne.

I pored najbolje volje, upornosti i izdržljivosti mnogi su bili toliko iznurenii da su imali i izvjesne halucinacije. Sje am se jednog druga, koji je najozbiljnije poslije rata priao da se sa Sutješke probio kroz njemački obrok na taj način što je došao ovjek sa velikim brkovima na bijelom konju, dao pravac rukom kuda treba i i sve je bilo u redu.

Niko nema potpun pregled kako su se pojedine grupe probijale, osim onih koji su bili neposredni ovići. Sje am da smo poslije vrlo velikog broja pokušaja probijanja sa ve-

kim brojem manjih grupa uspjeli formirati i jednu grupu od preko 300 ljudi. Na elu su bili rukovodioci i ostali istaknuti borci. Namjeravali smo da izvršimo odlu uju i juriš sa više totina ljudi, iako je strmina bila vrlo velika, a teren više nego vrletan. Kao vezu za ono mnoštvo drugova koji su bili ispod nas ostavismo nekoliko drugova iz raznih brigada na elu sa drugom Milovanom Pejanovi em iz Tre e sandža ke brigade. Ostavili smo za vezu i druga Perišu Vujoševi a. Mi se ponovo skupljamo, a uje se nare enje njema kog starešine na vrhovima iznad nas: »Mario, šnajde dort«.² Ništa im to ne pomaže iako stalno bacaju bombe i obasipaju vatrom. Pred sam mrak sudarili smo se sa Njemcima izme u Vilinjaka i Ozrena. Borba je bila relativno kratka, ali vrlo oštra. Pobismo nekoliko Njemaca, razbismo ih i zarobismo oružja i nešto bojne komore. Tu nam u jurišu pogibe uveni mitraljezac Branko Milatovi . Njegov otac Novak poginuo je u etvrtoj ofanzivi kod Nevesinja. U svježoj su mi uspomeni divni juna ki podvizi drugova u tim jurišima, koje ovdje ne u pominjati, jer su to danas mahom poznati rukovodioci. To su zaista veliki pregaoci. U tokti no i probile su se i provukle mnoge grupe i grupice u raznim pravcima.

Pri proboru i poslije probora orijentacija prema Vrhovnom štabu i Titu bila je jasna svakom borcu. Ona je bila trostruka: na nebu, u vazduhu i po zemlji — Sunce, avioni i mrtvi drugovi i Njemci, kao i ratni materijal. Prizori užasni. Njemci su masovno ubijali naše ranjenike i bolesnike, koji su ostajali iza prethodnih jedinica. I ne samo to. Kultura, civilizacija? ovjek? Nipošto! Zvijer, hijena! — sve je to malo. Hitlerovci; fašisti — to je naro iti pojam. Da ... svojim o ima sam video kako su našem drugu tifusaru u njegovo ro enoj zemlji ta njema ka fašisti ka udovišta pobola dva velika ugarka u o i. 1 još nešto. Drugom su razbili lobanju i u nju svršili nuždu ... ~~^{to} bih ipak teško vjerovao da nisam video svojim o ima. 1 tako e istorija Njemcima zabilježiti ne samo Getea, Hegela J Marksa i Planka, nego i Hitlera ... i takve ljude kao što su ^{VI} o kojima govorimo sje aju i se Sutješke i Drugog svjetskog rata.

A glad? Vidjeh tifusara kako onako bolestan i gladan povra a nekoliko zrna, koja slu ajno na e na razbojištu i po a pored njega drugog tifusara kako htjede da jede ona ^povra ana zrna.

^{Poslije} probijanja sastali smo se 14 juna na Vrbni kim kolibama sa 1 bataljonom i djelovima Prve dalmatinske.

' Mario, sijeci tamo.

Uzgred su nam se pridruživali borci i rekonvalescenti iz raznih jedinica i bolnice. Bilo je i pojedinih jedinica iz ostalih brigada, koje su se zajedno sa nama prikupljale. Naša brigada i' nastojala da prikupi što više takvih drugova bez obzira na to što veliki broj iz bolnice, a naro ito tifusari, nisu imali oružja. Na tom terenu se nađe i nekoliko ključadi koja su još davala znake života. Po zalogaj takvog mesa od konjske mrcine bane na žeravicu ili u vruće pepeo — to je bilo veliko osvježenje, jer voda i srijemuša više nisu predstavljale nikakvo olakšanje nego, naprotiv, umrtnljivale su ionako preko svih granica iscrpene organizme.

Uveče 14. juna već smo оформili više jedinica. Na partizkim, a zatim etnim i bataljonskim sastancima odmah se zauzeo vrst stav da se obavezno nastavi sa prodiranjem prema Vrhovnom štabu dalje u Bosnu. Onda i nekoliko dana poslije toga smatrali smo da je nepravilna svaka orientacija u drugom pravcu, osim orientacije prema Vrhovnom štabu i glavnini naših jedinica. Eventualno samovoljno napuštanje jedinice i orientacija prema ma kojem drugom pravcu onda se smatralo kao dezterstvo, koje bi trebalo i strogo kažnjavati.

U toj i takvoj ocjeni bilo je i pretjerivanja, kao i one primjedbe na sporost u ranijem kretanju Treće divizije i na nikakvu pomoć od strane Prve divizije. Ta su pitanja postavljali i borci i neki rukovodnici i to ne mali broj još u toku ofanzive i prije Sutješke.

O daljoj bestijalnosti neprijatelja da ne govorimo! No ipak toliko da se ne zaborave postupci osvajača i njegovih pomagača, da se umije cijeniti skupi plena sloboda. Pored naše glavnine probijale su se prema Bosni ak i razne grupice, pa i pojedinci. Na njih su neprijatelji vršili organizovano napade iz raznih sela. U svojoj ne ovje nosti, pored Njemaca, ustaše i etnici su tako iznemogle pojedince i u Jame bacali. Primjer: Sveto Popović, bolestan i iznemogao, bane je živ u jamu blizu Vrbnog i zajedno sa još nekoliko partizana sa Sutjeske. Pukim slučajem on je ostao živ zadržavši se pri padu na nekom kamenu u sredini Jame. Kasnije se Sveto priključio svojoj jedinici i kao politički komesar junak poginuo.

*

Peta crnogorska poslije probijanja preko pruge **Sarajevo** — Višegrad imala je formacijski tri bataljona i djelove još jednog. Inače, kada se okupila na Vrbni kod Kolibama 14. juna u njenom sastavu je bilo oko 1300 ljudi iz raznih jedinica. Kasnije

I upu eni u svoje jedinice. Pri prelasku pruge Njemci su nas napali iz blindiranih vozova. Iako je bio dan uspjeli smo se orobiti- Odatle se vratio 4 bataljon sa djelovima bolnice koji su se probili. Povratak je uslijedio zbog toga što je taj bataljon izgubio vezu, a kurir štaba brigade ga nije našao.

U pravcu prodiranja ka Vrhovnom štabu bila je orijentacija na formiranje što ve ih grupa, dok se na drugim pravcima išlo ka smanjivanju grupa. Razumljivo. Smatrali smo velikom slabos u tendencije pojedinaca da idu u pravcu manjih grupa. Neke smo i kažnjavali, a bilo je slučajeva i da se preziru oni samovoljni i bezvoljni slabi i koji su napuštali jedinicu, plaše i se daljih teško a. Ipak, takvih je bilo malo, a ni od njih se nijedan nije predao neprijatelju. Naprotiv, mnogi od njih su kasnije opet bili hrabri borci kada su se, poslije znatnog oporavka, pridružili novim ili starim svojim jedinicama. Pri svemu tome uvijek treba imati u vidu da su to bile izuzetne teškoće u istoriji ratova, a naročito u pogledu fizičke iscrpenosti.

Ne može se reći da su svi u esnici bili svjesni potpune veličine i istoriske uloge Sutjeske. Bilo je i cijepidla enja. Mnogi sa 13-junske Sutjeske ljutili su se na neke koji su ranije prošli ne dejstvujući i u pozadini Njemaca, iako ovi nisu znali u kojem pravcu mi zadnji idemo. Ljutnja je bila i prema svima onima koji su se orientisali na Crnu Goru i Sandžak. Dosta toga je pokazao i sastanak rukovodilaca, štabova i politodjela u Kladnju. Tom prilikom drugi Tito nas je pravilno ocijenio i dobro naučio. Tek onda se vidjela prava veličina i ogromna istorijska uloga i značaj Sutjeske. Time su i slične zapovedi diskusije prestale.

Tako Sutjeska nije natovje anska patnja, nego i najveća slava i pobjeda. I zaista velika misao i velika istina je ono što je onda drugi Tito rekao. Prema mojemu sjetju on je, pored ostalog, rekao na tom sastanku: *Svaka regularna vojska u istoriji ratova potpuno bi kapitulirala u uslovima Sutješke, Gđi mi smo izvojevali veličanstvenu pobjedu koja će ovjekovjetiti našu borbu.*

Peta crnogorska kao i druge brigade NOV i POJ bila je brigada bratstva i jedinstva. To pokazuju i oni brojni rukovodioci Dalmatinци i Bosanci koji su se među borcima i rukovodiocima Crne Gore osjećali kao kod svoje rođene braće. I svi smo se veselili uspjesima i junasťu svakog pojedinca. Ludskoj zlobi nije bilo mjesto u našim redovima. Tome je mnogo doprinioslo uporni i sistematski partisko-politički rad. Poznato je kakvo je divno bratstvo i drugarstvo vladalo između Pete i

Prve dalmatinske i Desete hercegova ke u Tre oj diviziji, kao i Sandža ke i Druge dalmatinske sa kojima je u estvovala nj zajedni kim borbama, kao i uopšte njen odnos sa i prema drugim jedinicama. To dobro znaju svi borci i rukovodioци Pete brigade.

I slu ajno, 13 septembra, ta no tri mjeseca poslije Sutjske, Peta crnogorska nailazi na Sutjesku iz Bosne na putu za Crnu Goru prema zadatku dobivenom od Vrhovnog štaba. Brigada prorije ena, a etvrti bataljon i djelovi Drugog i Petog bataljona ve dejstvuju u Crnoj Gori. Sve ana i veli anstvena komemoracija palim drugovima na Sutjesci. Odajemo poštu i našem Savi, našoj slavi. Pogledasmo. Seljaci mu nijesu htjeli uzeti ni lijepi perorez niti muštiklu iz džepa. Poznavali su ga još iz 1942 godine kada je Peta brigada bila na tom terenu.

Petu crnogorsku proletersku brigadu, uz svu njenu skromnost, bahati Njemci osjetiše i pismeno prikazaše ne kao jednu nego kao etiri brigade! A kakva je tek uspomena i ocjena njenih pripadnika i prijatelja.

Dragiša M. IVANOVIC

S PETOM CRNOGORSKOM

rasvitak dana, na odvaljenom komadu betona od bunkera, sedeo je komandant Pete brigade Sava Kovačević i na kolenu pisao izvestaj Štabu Treće divizije. Pored njega dizala se stara kula iz turskog vremena. Zakrenutom ulicom kroz otvorene prepreke od bodljikavih žica tek oslobođenog Prozora. Peta brigada se svijala iz borbenog poretku u marševsku »kolonu po jedan« i zamicala bez zadržavanja dole niz slobodan put prema Neretvi i Ostrošcu.

Ratni blok na kolenu partizanskog komandanta bio je do pre jednog sata, upravo do upada našeg bombaša u štab puka divizije »Murče«, svojina italijanskog »kolonela«.

Ne vode i ra una ni o jednoj od ucrtanih rubrika u bloku i predviđenih od strane italijanskog Generalštaba da se obavezno popunjavaju — piše Sava po partizanskim pravilima:

»Štabu Treće divizije (za komandanta Perućetkovića).¹ Peta, Deseta i Prva dalmatinska izvršile zadatak. Vrata na Prozoru su otvorena. Slobodan je put našim ranjenicima i našim divizijama. Krećemo bez zadržavanja dalje. Sava.«

Ovaj izveštaj bio je odgovor na naredbu Vrhovnog štaba, Primljenu sinoć preko štaba divizije, koja se završavala: »Put naših ranjenika i naših divizija je preko Prozora. Prozor noćno mora pasti. Tito.«

¹ Poginuo u borbama oko Nevesinja.

Otposlat Savin izveštaj bio je sasvim dovoljan kao odgovor na dobijeno nare enje, ali je bio sasvim nedovoljan da bar približno prikaže borbu u no i ne toliko sa italijanskom posadom u gradu ve sa onim bunkerima raspore enim na svakih 150 metara oko grada i opasanim sa tri reda bodljikavih žica

Garnizon u Prozoru, u salivenoj ljušturi od elika i betona, opasan sa tri reda bodljikavih žica, bio se ispre io na našem putu. Posebno se nije moglo videti iz izveštaja šta je odlu ilo bitku za oslobo enje jedinog puta našim ranjenicima Vrhovnom štabu i ostalim našim snagama koje su odolevale nadiranju nema ke divizije »Princ Eugen« i drugih neprijateljskih snaga za nama.

Sede i pored njega tog jutra i znaju i Savinu skromnost, nisam hteo ni jednom re ju da uti em da se dopuni izveštaj. Sada, posle 15 godina, kada je sa svim svojim poznatim i nepoznatim podvizima veliki Vojnik naše Revolucije ostao na ve noj straži nad vodama Sutjeske, dopunjujem njegov izveštaj.

U momentu kada su te no i naših 15 haubica i topova sa Š ita, pred naš napad na garnizon u Prozoru, zasipali paljbom neprijatelja, štab brigade sa Savom nalazio se na 500 metara od italijanskih bunkera. Pozadi nas na Kolovratu sa hiljadu i nekoliko stotina metara dejstvovala je baterija brdskih topova iz artiljeriskog diviziona Prve proleterske, pridata za ovu akciju našoj brigadi. Pred pono , u 23 asa, ugovorena paljba naše artiljerije je prestala i po eo je napad bombaša i strelja kog stroja.

Svakih nekoliko minuta dopuzio bi poneki kurir iz bataljona do Save. Posle svakog izveštaja on bi pod šinjelom osvetljavao elektri nom lampom kartu na kojoj su bili ucrtni italijanski bunkeri. Kuriri iz strelja kog stroja izveštavali su: »Pokušaj bombaša da do u do bodljikavih žica nije uspeo, svaki koji je i uspeo da do e ostao je tamo«. Vreme je odmicalo, a rezultata napada nije bilo. U jednom momentu kada je po elu da bledi no , a sa njom i nade da emo Prozor zauzeti, Sava je kuriru pored sebe naredio da odmah ode do baterije brdskih topova i prenese artiljercima nare enje da sa jednim topom na rukama do u do štaba.

Deset-petnaest minuta kasnije pojavili su se artiljerci pitaju i gde ih vode i ko je to naredio. Komentarisali su na sav glas: »Kako se to sme raditi. Otkako imaju topove, prv¹ put im, kaže neko i nare uje da s niima idu u strelja ki stroj«.

Ne slušaju i njihove primedbe Sava je sa artiljercima i kuririma prihvatio top i doviknuo nosiocima municije da bez

pogovora po u za njim ne u strelja ki stroj nego ispred njega. Za komandantom brigade, pod mrtvim uglom, top se kretao kroz strelja ki stroj sve bliže bodljikavoj žici i bunkerima iz kojih su italijanski karabinjeri tukli prostor ispred naših boaca prikovanih za zemlju. Po nare enju Savinom i naš strejlja ki stroj je otvorio brzu paljbu iz svih oru a da bi se pod zaštitom naše vatre top dovukao što bliže bunkerima.

Na 150 metara ispred bunkera zaustavio se top u Savinim rukama koji je i sam bio artiljerac. Nišane i kroz cev topa na bunker ispred sebe, ubacivši dodatu granatu, opalio je. Istovremeno sa eksplozijom granata odletela je i kapa na bunkeru i u njemu za utali talijanski mitraljezi. Sa još pet-šest granata obra unao se Sava sa bunkerima desno i levo. Zatim je došao juriš, i preko povalenih bodljikavih žica na ovom prostoru od oko 300 metara izme u u utkanih bunkera u injen je prođor u utvr eni garnizon.

Bitku za »neosvojivi Prozor« te no i dobio je Sava.

Posle napisanog i otposlatog izveštaja prevodimo neotputnog izveštaj italijanskog »kolonela« u ratnom bloku. Kolonelo, komandant garnizona u Prozoru, popunjavao je rubriku po rubriku i hvalisao se kako je Prozor neosvojiv i utvr en tako da može da odoli svakom napadu, jer je, pored ostalog, snabđen rezervom hrane i municije i može da ostane u opsadi 6 meseci.

Uprkos svemu, protiv svih ratnih pravila, ustupio je grad u toku jedne no i obi nom komandantu bez akademija i visokih škola.

Na Trgu, dok kolona prolazi pored nas, naše intendantske jedinice i zarobljeni Italijani na preko 200 mazgi dovedenih iz provincije Mur e i na sva prevozna sredstva koja su se mogla na i tovare šestomesečnu italijansku rezervu municije, topove i hranu.

Za Petom brigadom, dok Deseta i Prva dalmatinska, ulaze u grad odlazi štab Pete dole niz slobodan put prema Neretvi.

uvši kako je prošao garnizon u Prozoru, Italijani i etnici u Ostrošcu nisu nas do ekali — pobegli su prema Konjicu i Mostaru.

U varošici Ostrošcu smestio se štab brigade na spratu ku e u kojoj je nekad bila trgovina. Nekoliko kilometara niz Neretvu od Jablanice i Brežnice dopire do nas potmulo krkjanje bitke. Kuriri nam javljaju da je bataljon etvrte brigade na Koločevu iznad Prozora, ponovo spasao put našim ranjenicima od nema kih divizija koje su nadirale za nama °d Bugojna. /

Od Konjica, u kom su se pravcu uputili bataljoni **naš** brigade, ve se ulo puškaranje.

Nekoliko koraka od štaba — Neretva.

Sa druge strane, odmah od obale i use enog puta, po inju da se dižu litice Prenja. Njegovi vrhovi, tamo dalje prema horizontu, paraju svaki oblak koji nai e.

S vremena na vreme javljaju nam osmatra i da se s one strane na brdima prime uju etnici.

U štabu brigade spremu se ru ak od zaplenjenih namirnica iz italijanskih magacina u Prozoru. Za stolom štab i kuriri. Ru amo kao jedna porodica. Mirnodopski. U momentu kad smo prešli na pun kotao alve, na jedinoj ulici Ostrošca, tu ispred ku e gde se smestio štab, ula se huka motora i mitraljeska paljba. Sko ivši prema prozoru da vidimo šta se to dešava na ulici, za deli sekunde videli smo i razabrali o emu se radi. Na sve strane stanovnici Ostrošca bežali su od italijanskih tenkova koji su prolazili ispod naših prozora. U prašini na ulici je ostajao trag od gusenica, a po zidovima ku a trag od mitraljeskih rafala.

Dok su kuriri pitali zbumjenu doma icu ku e da li ima prolaz na drugu stranu da se ne izlazi na ulicu, Sava je otkidao bombe sa kaiša kurira i ve silazio niz stepenice.

Iz hodnika u prizemlju videla se ulica i kanal od betona, napred uz ulicu italijanski tenk u pokretu koji je mitraljirao, dok pozadi nije više bilo tenkova.

Presko ivši trotoar, našli smo se u kanalu pored ulice sa Savom i, dok smo se okrenuli osmatraiu i ulicu, Sava ie ve isko io i trao za tenkom koji se usporeno kotrlja za ostalima ka izlazu iz Ostrošca.

U nekoliko skokova našao se komandant Pete brigade na tenku i odmah zatim ula se potmula eksplozija bombe koia se jasno razlikovala od mitraljeske paljbe tenkova. Slede i primer svoga komandanta, pojurili smo svi, pa ak i drugarica kuvar štaba, i za manje od 15 minuta tri italijanska tenka bila su savladana.

Svima oko sebe, kao da se ništa naro ito nije dogodilo veselim glasom dovikuje Sava: »Izvolite u štab na alvu«.

Od posade preživelih Italijana saznali smo da su u borbi na Jablanici razbijeni i u brzini nisu »potrefili« put s one strane Neretve, ve su se uputili s tenkovima s ove strane, željni kom prugom prema Konjicu, kroz Ostrožac. I eto, okonali svoj ratni pohod na pola puta izme u Jablanice i Konjica.

Bitka za ranjenike na Neretvi tek je otpo injala, a iz asa u as bližile su se kraju etvrta ofanziva i bitka na Ne-

re tvi. Sve više su se sa svih strana svaljivale nema ke, ustaške, etni ke i ostale vojske u dolinu Neretve. S one strane Neretve Italijani i etnici ekali su ušan eni da nas »dokusure«. Od Sarajeva, preko Ivan-Sedla prema Konjicu koji je spadao u »nadležnost« italijanske okupacione zone, nadiraie su nove nema ke divizije.

Odolevaju i na Neretvi navalni nema kih divizija iz pravca Konjica, Peta omogu uje Prvoj proleterskoj da preko porušenog, a zatim iste no i sagra enog mosta na reci bez gaza, pre e u prethodnicu, a za njom i našim ranjenicima (preko 3.000).

Bitka za ranjenike na Neretvi bila je dobijena.

Prešavši i sama Neretvu, pomagala je Peta brigada da se preko dela jedine kozje staze na litalicama Prenja, izloženom neprijateljskoj artiljeriji iz Konjica, prenesu i poslednja nosila ranjenih drugova u pauzama izme u eksplozija topovskih granata.

Sa Prenja, formiraju i desno krilo glavnine naših snaga, u jednom naletu preko Nevesinja i Gackog i u njima preko italijanskih i etni kih garnizona, preko bezvodne Golije, povjerala se Tre a divizija na planini Vojniku a sa njom i slavni vojnik naše armije Sava Kova evi da tu kod Javorke, na pričazima Nikši u sa svojom Petom brigadom, batalionom Druge proleterske i bataljonom etvrte brigade uništi još jedno »fashiisti ko gnezdo«, zarobi 7 tenkova i nadoknadi topove koje smo morali da uništimo i bacimo sa obale Neretve u njene zapenušane virove.

Proslavljam 1 maj — 1943 god. na Javorku sa još jednom pobedom više.

Gledamo artiljerce kako ska u od radosti, miluju cevi zaplenjenih topova i pozivaju sve okolo da vide kako opet imaju topove! To su isti oni surovi ratnici koji su **Dre** nenuna dva dana, baoaiu i toDove u Neretvu, nlakali kao deca i nog-nute glave uklju ivali se **u** kolonu koja je odmicala **uz** litice Prenja.

NA DOMAKU NIKŠI A

Posle neprekidnih bojeva i marševa u februarskim, martovskim i aprilskim danima etvrte ofanzive, ne zaustavljaju i se ni 24 asa na jednom mestu, izbila je Peta crnogorska brigada na domaku Nikši a.

Ovde je svaki kutak i svaki kamen bio poznat borcima brigade i njenom komandantu. Ponosno su stajali borci Pete brigade pred narodom rodnog kraja. Obe anje »vrati emo se«, dato pre godinu i više dana, kad se moralo pred navalom daleko Ja eg neprijatelja uzmaknuti, ispunjeno je.

Iznad puta, u zaseoku od tri- etiri ku e sela **Lukova**, koje su nekim udom ostale nepopaljene, u ku ama i pod g[^]B tarima razapetim na zelenim livadama, logoruje Stab p_{et~} i crnogorske. Oko Nikši a na predahu su i bataljoni Pete crno- 1 gorske i ekaju nare enje da udare na Italijane i etnike, dole I **u** gradu. Sivi šatori slivaju se s kamenim morem Gvozda i **j** Krnova. Gledani sa strane, ostavljaju utisak kao da još više pritiskuju i smanjuju ove zelene zaravnine izme u kamenja koje bujaju pod topnim majske suncem.

Ve nekoliko dana Italijani i etnici ne pojavljuju se iz grada. Topovima iz utvr enja na Uzdomiru dumbaraju okolo po kršu crnogorskom. Na to ve niko više od nas ne obra a pažnju.

Uz šatore razapete na livadama ve puže povijuša i livačko cve e. Ovoliko zadržavanje od blizu deset dana bilo je neuobi ajena pojавa za brigadu. Oko štaba brigade borci su po eli glasno da govore kako su se »dovoljno naodmarali«. Jedan drugom o ima su pokazivali na šatore koji zarastaju u travu.

Naviknuti na stalne pokrete borci su sve eš e po eli da obilaze oko šatora komandanta Save i kurira ne bi li na uli kada e pokret.

Nestrpljenje se ose alo kod svih. A brigada je ipak ostala na mestu.

U tri- etiri ku e, oko kojih su bili na i kani šatori, ostalo je samo nekoliko onih koji su hteli da osete »krov nad glavom« i kojima je dozlogrdio »nebeski krov« kroz Bosnu, Hercegovinu i Crnu Goru, tokom itave duge zime i etvrte ofanzive.

Neograni ena koli ina šatorskih krila zaplenjenih od Italijana kod Javorka, na Vojniku, bila je povod da se ve ina od nas iseli pod šatore. Neki koje je mrzelo da se petliaju oko nabavke ko i a za šatore jednostavno su stavili pet pod sebe i dva na sebe i tako spavalii sa natenane izabranim oblim kamenom pod glavom.

Uprkos izri itog nare enja intendanta brigade o pravilnoj raspodeli šatorskih krila, svak je uzimao šatore onako kako mu se svidelo. ak su i zarobljeni Italijani mirno i bez ustru avanja birali za sebe sa velike gomile koriste i otsustvo intendanta, Raka Perovog, koji je bio izdao to »strogog nare enje«, pa otišao, kako je uvek obavezno obrazlagao nama u štabu na politi ki rad u okolna sela i katune. Rezultat tog njegovog »politi kog rada« bio je redovno nekoliko »belih brava« više u našim kazanima i poneka delegacija seljaka više u štabu brigade.

Kad je iednog jutra Rako primetio neke seljake i uo
. se raspituju za partiskog rukovodioca Andra Mugoša, brzo
Ee izgubio me u borcima. Jednom borcu koji ga je zapitao da
s ožda nije zalistao i zaboravio da je gore štab brigade, a ne
dole kuda se uputio, odbrusio je u prolazu: »Zajedno smo jeli
ov etinu, pa, druže, sada zajedno i da odgovaramo«.

Nedaleko od štaba brigade ure ivalo je sebi smeštaj oko
1 000 Italijana, zarobljenih u borbama kod Nevesinja i Ja-
vorka. Žu no su se nešto me u sobom raspravljadi.

Kasno to PO podne oko štaba je bilo izuzetno bu no. Toga
dana došlo je naših dvadeset drugova koje smo zamenili za
deset zarobljenih italijanskih oficira. Iako je prošlo nekoliko
sali otkako su me u nama, još uvek su se sa nevericom zgledali
i nisu mogli da shvate da su na slobodi.

Nekoliko dana ranije bilo ja za našu isturenu mrtvu
stražu pred samim Nikšićem veliko iznena enje kad su ugledali
italijanski automobil sa belom zastavom da dolaze prema
njima. Zaustavljuju i se pred patrolom, izašli su iz automobila
italijanski oficiri — preko tuma a, koga su vodili sa sobom,
pretstavili su se kao parlamentarci zara ene strane, ponudili
da nam u zamenu za svoje zarobljene oficire dadu za jednog
dvojicu naših drugova iz logora u Crnoj Gori.

Štab Pete crnogorske je to prihvatio kao druga zara ena
strana i odredio Dušana Bojovića¹ sa nekoliko drugova da pre-
govara sa Italijanima.

Naši parlamentarci su prilikom pregovora i razmene
predložili italijanskoj komandi da zamenimo i italijanske voj-
nike za ostale naše drugove koji su amili po italijanskim i
etničkim zatvorima i logorima. Italijanska komanda je preko
svojih parlamentaraca odlučno odbila ponudu, izjavljujući da
ih samo interesuju oficiri, a ne i vojnici.

Prema spisku koji smo dali italijanskoj komandi, Italijani
su jednostavno iz zatvora i logora pokupili ove drugove
i ne govore i im ništa, potrpali ih u kamion i doveli na mesto
razmene. Zbog toga i naši drugovi, iako su bili me u nama, nisu
mogli da se sna u i shvate da su slobodni, jer su bili ubeni
da ih vode na streljanje.

Italijanski vojnici i podoficiri, kad smo im saopštili da
se njihova komanda ne interesuje za njih već samo za oficire
odmah su počeli da se svrstavaju u efe i između sebe biraju
komandire. Njihova delegacija je kod nas u štabu izjavila da
zeleno da se s nama bore rame uz rame protiv italijanskih i ne-

¹ Poginuo na Sutjesici.

ma kih fašista i molila da im se vrati oružje. Odmah smo ih vratili i tako je uz punu našu pomoć počela da se formira jedna od brigada italijanskih antifašista.³

Provodimo dan sa oslobođenim drugovima. Oni su nam pričali o streljanim drugovima, o svojim patnjama i mukama u logorima, a mi njima o našim borbama širom Jugoslavije. Kroz sve tu priču i veselje nismo poklonili pažnju ni kuriru koji je došao sa izveštajem od 2-og i 4-og bataljona, koji su poslati prema Biogradu, zarobili nekoliko stotina Italijana, preko 15 topova i popunili svoje redove sa nekoliko desetina novih boraca iz tog kraja.

No je bila uveliko pala kada nas je usred razgovora upozorio drugi sa stražarskog mesta da se nešto neobično dešava na serpentinama s one strane Nikšića iz pravca Grahova.

Uz štektanje mitraljeza na serpentinama pred nama, tamo u brdima bljeskao je i nestajao far za farom motornih vozila da se na novim serpentinama dole, bliže Nikšiću, opet pojave. Do duboko u noć pojavljivali su se i išezavali snopovi svetlosti na serpentinama i gasili se dole u Nikšićkom Polju.

Zagora je nestalo i svi smo gledali na tu stranu i utke odgonetali šta to može da bude.

Iz nare enja Vrhovnog štaba koje je stiglo iste noći, i od kurira iz bataljona koji je bio s one strane Nikšića, saznali smo i odgonetali tu iznenadnu pojavu. Kurir jejavljao: nema ka motorizovana kolona probila se u Nikšić; Vrhovni štab obaveštavao je preko štaba divizije da se protiv nas priprema nova neprijateljska ofanziva. Iz svih pravaca koncentrišu se nemačke, italijanske, ustaške i etničke snage prema nama i Centralnoj bolnici.

Druge naše divizije već vode teške borbe, one već razbijaju neprijatelja koji je počeo da nadire sa svih strana i formira obranu oko nas.

Ispunjavamo naređenje štaba divizije.

³ Pet godina posle ovog događaja i tri godine od završetka rata, delegacija Saveza boraca NORJ sa kongresa partizana Italije, januara 1948. godine, stigla je u jedno selo severne Italije. Na mitingu koji je organizovan u našu nastavu bilo je iskupilo itavsko selo. Iz mase je mahao obema rukama prema tribini jedan seljak i iz sive glase dovikivao na srpskom jeziku: »Zdravo druže komesare, ja sam iz Pećke crnogorske.« S pravom smo se i ja i moji drugovi iz delegacije toga momenta ponosili što smo bili pripadnici NOV i Titovih partizana Jugoslavije koji su do kraja i uvek ispunjavali svoju internacionalnu dužnost.

Postavljamo se ispred glavne neprijateljske kolone sa namerama da što prije pod borbom otstupamo prema masivu Durmitora ispod koga se nalaze naši ranjenici. Tu treba da ostanemo u zaštitnici bolnice.

Glas da je Peta ofanziva po elu, odnosili su kuriri od bataljona do bataljona kroz no.

U praskozorje idu eg dana pristizale su kolone naših bataljona i upu ivale se prema odre enim sektorima. Stab brigade bio je na okupu i sa njim komandanti bataljona. Pored slabe svetlosti lojanice, koja je dogorevala, komandant Sava objašnjavao je komandantima situaciju u kojoj se nalazimo i odre ivao zadatke: »Zna i, drugovi, tako kako smo se dogovorili, ovoga puta primeni emo taktiku — stovari, natovari», rekao je Sava komandantima bataljona, završavaju i savezovanje.

Sa ukazivanjem vedrog majskeg dana do sino zeleno Nikši ko Polje crnelo se pritisnuto nema kom motorizacijom.

ISPOD DURMITORA ... NA MARŠU KA TARI

Ostupamo korak po korak s jedne i druge strane puta preko krovskog stenja i opustelih pašnjaka prema Savniku. Ve nekoliko dana prisiljavamo Nemce da se dva-triput dnevno penju i skidaju sa vozila, da se uvek u tom penjanju i skidanju više njih skine nego popne, i da svaki put posle borbi zajedno sa nema kim vojnicima ostane u crnogorskim škripama i po nekoliko tenkova, kamiona i topova. Skra ujemo motorizovanu kolonu svaki put za nekoliko desetina metara i nekoliko desetina Nemaca.

Osmog dana uve e, posle najžeš ih borbi na prilazima Savniku, otstupamo da bismo sutradan iznad Savnika ponovo primenili na Nemce Savinu taktiku »Stovari, natovari, Švabo».

Na ulazu u Savnik komandantu Savi izlazi u susret komandant mesta. Po svim vojni kim propisima raportira borac Pete crnogorske Vojo Cerovi⁴, koga je Savo posebno voleo zbog njegove vesele naravi. Zna komandant Savnika, kao i svi borci Pete crnogorske, da Sava od svakog, ma kako teška situacija bila, zahteva strogo vojni ko držanje.

»Druže komandante, stanje ratno. U Savniku ništa novo«, zatim odmah tihim glasom tužno dodaje: »Savnik jednom du^{om} diše, u Savniku, sem jedne bake u onoj preostaloj ku ici, ne@ a više žive duše«.

⁴ Poginuo na Sutjesci.

»Staricu sa intendanturom brigade evakuisati pod Durmitor« — rekao je Sava komandantu Savnika i uputio se poanunate glave prema zgarištu. Tako potištenog svog komandant nikad ranije nismo videli.

U ranijim ofanzivama prelazilo je ovo mesto iz ruke u ruku nekoliko puta. Svaki put Italijani i etnici palili su ga razarali. Njegovi su se stanovnici davno raselili po durmitorskim kolibama i pe inama, partizanskim brigadama ili su izginuli.

Nema ki, italijanski i bugarski fašisti, etnici, ustaše i ko zna koja još »fela« raznih vojski bili se privukli oko nas i uvrzeli sebi u glavu da nas kona no u ovoj ofanzivi, u ovom oboru u, unište.

»Imaju veći broj motornih vozila nego mi boraca«, komentarisali su izme u sebe naši borci. »Eh, Švabo da nismo samo ovako ranjeni, pljunuo bih ja na tvoju mehanizaciju i tvoje oboru e« — jada se drugu pored sebe mitraljezac dok je i potmula grmljavina topova i eksplozija avionskih bombi oko nas i tamo prema Magli u oko glavnine naših snaga.

U ovoj ofanzivi je neprijatelj privukao dovoljno snaga da ih baci na nas, našu bolnicu i Vrhovni štab koji se nalazi sa glavninom naših snaga.

Nekoliko nema kih baterija s one strane Komarnice i sa Krnova tu e ve tre i dan brzom paljbom položaje Treće divizije koja štiti Centralnu bolnicu, sada ve naraslu za nekoliko desetina ranjenika više.

Odvajaju se od puta i motorizacije i ve polaze peške za nama nema ke divizije prema durmitorskom masivu i našoj bolnici koja leži razmeštена izme u kanjona Pive i Tare. A mi još uvek i uprkos svega držimo položaje.

Za naše brigade koje se nalaze na desnoj obali Pive formira se štab grupe. Komandu nad Trećom divizijom preuzima Sava Kovačević. Za komandanta Pete brigade određen je Savo Burić iz Prve proleterske.

Da bi se izvršila koncentracija ranjeni kih ešelona, Treća divizija je još tri dana odolevala naletima neprijatelja i drži položaje oko bolnice, na Komarnici, tamo prema Žabljaku. Tari, ispod irove Pećine na Durmitoru, prema kojoj se vec penju nema ki alpinisti.

Obru neprijatelja sve se više steže oko nas. Vatre ono malo preostalih koliba koje gore i one što su ih Nemci naložili da bi se ogrejali u studenoj no i pod Durmitorom ocrtavaju zašarenu liniju obora. Starci i žene koji su uđnim slučajem

izbegli ispred nema kog streljanja pri aju nam o pokoljima koje vrše hitlerovci.

U mrkloj no i ispod Durmitora, za prethodnicom Treće divizije neprestano prolaze dugi ešeloni ranjenika i tifusara prema obalama kanjona Tare. Osam stotina nosila, više od hiljadu i pet stotina ranjenika na konjima i preko dve hiljade ranjenika i bolesnih pešaka ide kroz no krivudavim kamenitim stazama. Posebnu brigu inio nam je ešelon prebolelih tifusara. Pegavi tifus pretvorio je puškomitralsce i bombaše u skelete koji nisu shvatili komandu da idu u kolonu niti su razumevali opasnost u kojoj se nalazimo.

Na nosila i konja imali su pravo samo najteži ranjenici. Svi drugi »lakši« morali su da idu peške. Nekoliko stotina nosila na ramenima staraca, žena i devojaka, na ramenima naših boraca i Italijana iscrpivalo je ljude i žene tako da su i oni po eli da padaju od umora. Još nekoliko hiljada rana otvorilo se na ramenima drugova pod nosilima u toj no i na maršu prema Tari. Predlog štaba bolni kih ešelona da deo nosila sa teškim ranjenicima sakrijemo u peine sa odgovaraju im brojem lekara i bolni arki odlu no su odbili borci divizije. Jednoglasan zaklju ak je bio: nosiemo do kraja, zajednoemo se sa njima probijati ili izginuti.

Kreće u proboj kolona boraca i ranjenika, da tamo preko Tare opet razmahne na sve strane.

»Kolona, stoj« — prenosi se od borca do borca nazad, prema za elju. Na pitanje zašto — odgovor stiže sa eli kolone: prelazak preko Tare nije uspeo. Neprijatelj vrsto drži drugu obalu kanjona, talasi reke odneli su komandira i polovinu ete koja je pokušala da se prebaci preko da bi vezala splavove na drugoj strani za prelazak naših ranjenikai. Izgubili smo još jednu dragocenu no i dan da poemo u proboj za glavninom naših snaga kako je Sava predlagao.

U štabu divizije hitno je doneta odluka: što pre izbiti na pbalu druge reke — na Pivu, obezbediti prelazak neposredno nad sastavka sa Tarom i probijati se preko Vučeva i Sutjeske za glavninom naših snaga.

»Bolnica stoj! ...Bora ke jedinice na elo kolone« — Prenosilo se od borca do borca kroz kolonu divizije.

- Kiša lije kao iz kabla, a na vrhovima Durmitora sneg. Šta nosilima spuštenim pored staze, pokisli do kože, ležali su u jauka, bez ijedne re i protesta, gladni i neprevijeni naši Pšenici. Poslednja košulja u diviziji bila je ve i se ena za zavoje.

Dok prethodnica žurno prelazi pored kolone ranjenika jedna jedina misao bila je kod svih nas što pre, još u toku ove no i, dok neprijatelj ne posedne obale Pive, obezbediti prelazak preko reke.

Grupa ranjenih Dalmatinaca naslonjenih na stenje, pored staze i zgr enih jedan uz drugog, iznemoglim glasom pevuši. Nedaleko od njih, na zaravni, pase bosanski konji . Preko sarama, povijen po vratu konja sa opuštenim rukama, leži mitraljezac Milan Raketi iz mog bataljona Prve proleterske. Pozivam ga i opominjem da mu je tako nezgodno, da treba da se ispravi i da na vreme u e u kolonu... Nema odgovora. Samo je konji za asak podigao glavu, pa opet nastavio da pase. Pipnem za ruku druga. Hladna, uko ena. Nije mrtav, ube ujem sebe...« Razuverava me, zgr ena pored stene, bolni arka i odgovara mesto mrtvog mitraljesca: »Njegova ruka, druže, ne e više držati mitraljez i pušku. ekam bolni ko odeljenje da ga skinem i sahranimo«. Još i sada, posle toliko godina, glas te drugarice, ini mi se, prepoznao bih u hiljadu po tuzi koja se u njega slila za poginulim drugom.

Kolona se neprekidno odvija i kre e kroz no , a pored nje još uvek oni koji ekaju. Hiljade naših ranjenika na elu, sa Tre om divizijom — Tre om proleterskom (sandža kom), Desetom hercegova kom i Petom crnogorskom brigadom na za elju, koji nisu, i ne e dozvoliti da se neprijatelj dotakne naših ranjenika.

PREKO PIVE

Bez minuta odmora, drže i se jedan za drugog, kre u napred borci i ranjenici, vrsto rešeni da žive, da pobede.

Sa danom koji se pomalja iznad Durmitora prispeli smo na obale Pive.

U ranim jutarnjim asovima, dok se podižu jutarnje magle, slušamo huk reke u dubini, koji nadmašuje tutnjavu bitke koja otpo inje. Gledamo reku u ponoru kao traku platna kako se preko kamenja survava prema Drini. Hiljadu i više metara treba silaziti do njenog korita, stazom use enom u stem papcima divokoza, hiljadu i više metara treba se peti uz stene da bi se došlo na planinsku površ, uvene pašnjake Vu eva-Kako emo sneti nosila, kako e naši konji i niz tu stazu sneti hiljadu osam stotina ranjenika? — pitaju se pogledima borci koji stoje na obali reke.

Bez obzira na avione koji tek što se nisu pojavili, moramo pre i reku. Navikli smo na njihovo besno zavijanje "

vazduhu i na njihovu ta nost pojavljivanja u talasima nad **nama u** rasvitaj dana. Pa ipak prvi put u ovoj ofanzivi odu-stali su i Nemci od svoje ta nosti i po eli da se šunjaju i no u **sa** svojim avionima nad našim glavama. Na no nim zastancima, da nas ne bi otkrili avioni, ne ložimo vatre (osim poneka tifusarska grupa). Jedinice Pete brigade ostaju i dalje u zaštitnici **da** štite nesmetan prelazak itave kolone preko reke. uje se ^{ve} štektanje mitraljeza kod zaštitnice, užurbano se spušta kolona ranjenika u re ni kanjon, užurbano savla uje poslednje metre staze prethodnica divizije da bi izbila na Vu evo i obez-bedila mostobran.

Sedimo sa Savom na kamenju pored same staze na mestu gde ona pada u kanjon. Pored nas prolazi kolona ranjenika i nestaje dole u ponoru prema mostu. U tim momentima bitke koja se po eli rasplamsavati Sava mi je izgledao, dok je sedeо **na** tom kamenu, kao gorski orao, miran i staložen, svestan svoje snage. Kuriru, koji je krenuo da prenese nare enje zaštitnici da po svaku cenu drži položaje do sumraka, nije zaboravio da dobaci: »U sumrak pri prelazu zaštitnice preko mosta **na** Pivi mineri da dignu most u vazduh«. Granate nema kih topova ve po inju da šaraju preko nas, oko našeg jedinog iz-laza i staze s one strane reke koja vodi na Vu evo.

Pored nas, nekoliko metara dalje, sedi drug bez desne noge (otse ena mu je ispod kolena). U borbama oko Vojnika neprijateljski mitraljez otkinuo mu je nogu, a konj koji ga je nosio, iznemogao od stalnih marševa ili ubijen pod njim, ostao je negde u durmitorskem stenju. Slušamo ga kako slabim glasom dovikuje drugovima koji prolaze sa nosilima ili vode konje sa drugim ranjenicima: »Drugovi, i ja u s vama, ekajte, mogu i ja«. U prolazu su mu borci dovikivali da e, im nai e prvi konj sa mitraljezom, skinuti mitraljez i njega poneti, ali on je i dalje dovikivao: »Drugovi, mogu i ja s vama«. Težnja da ide napred slomila je kod njega strpljenje da eka **da** nai e konj sa mitraljezom. Uo ivši prazno mesto u prek-inutoj koloni, uzeo je granu i, pomažu i se njome po eo se spu-štati niz okomite pivske stene. Na opomenu druga koji ga je sustizao da ne može izdržati i da treba ekati konja, odlu no je odgovorio da ne e ni po koju cenu da bude izba en iz stroja.

Most... Dole na stazi u stenama prema reci zastoj, ne jnože se dalje: ubijen je na stazi konj koji nosi kazane. Iz du-bine se uje prodoran glas komandira ranjeni kog ešelona koji nare uje »konja s kazanima zbaciti sa staze«. Njegov glas prate j^Pi udarci o stenje konja i kazana koji lete dole prema reci. •^a konjem i kazanom leti i jadikovanje druga, verovatno ku-

vara: »Sta ste uradili, odgovara u intendantu zbog kazan^{^B} emu u kuvati drugovima ru ak« — iako i sam zna da n'^{^U} imao niti e imati skoro prilike ništa da skuva u tim istim IJ zanima. Živimo ve nekoliko dana, i mi i naši ranjenici par etu polupe enog konjskog mesa i travi. uva i kuvar svaki deli opreme po svim nepisanim zakonima naše Armije »Mesta — prolaz za ranjenike!« — uje se sa svih strana. »Pao je konj pod ranjenikom, mitraljez na ruke; konja ranjeniku!«

»Štuke« dolaze! jedna, dve, pet, deset, dvadeset, trideset osam, brojimo ih naglas. »Al_a su se poredale Švabe« — mudruje neki šaljiv ina. »Kolona, ne kre i se! Pokrite nosila zelenilom, drugovi, nosila pokrite!«, odjekuje echo glasova koji se odbijaju o stene druge obale Pive. Kruže nad nama i odvajaju se grupe od po tri eli ne ptice, obrušavaju i se dole ispod nas u kanjon, lete niz kanjon da bi iz njega izletele olakšane za bombu od 500 kg. Sve o i su uprte na most. Šta e biti ako nam ga sruše? Ceo tok Pive je takav da se ne može nigde pregaziti; to je jedini prelaz na brzu ruku sagra en.

Prskaju stene u kanjonu, stubovi vode i dima od eksplozije bombi dižu se uvis i u svom tom košmaru od eksplozija ne vidimo više most. Ovoga puta on nam je važniji od samog života, od svega. Hiljade naših ranjenika treba tuda da pro u.

Odjedanput kad se dole malo razbistriло, ugledali smo kako se kolona i dalje kre e preko mosta. »Eno ga, stoji, izdržao je bombardovanje bolje nego mi« — vi emo iz sveg glasa i pokazujemo rukom prema mostu, ne toliko da pokažemo drugome, ve da sebe ubedimo da on još стоји. »E vala, drugovi, ne e mi niko verovati kada budem pri ao da su avioni leteli ispod nas. Dosta su nam leteli iznad glava, pravo je da nam malo lete ispod nogu« — preti pesnicom avionima koji s(udaljuju i komentariše neko od boraca pored nas.

Kolona i dalje kre e, bez obzira na mitraljiranje »Roda«-»Brže« — uje se sa svih strana. Kuriri svaki as donose izvestaj da Nemci navaljuju sve besomu nije na našu zaštitni • Gledamo dogledima, naša prethodnica je ve izbila na Vuce Mostobran na Pivi je obezbe en.

Sa zaštitnicom spuštamo se i mi niz litice. Staza je ležena krvlju i poginulim drugovima. Za bolnicom, posle c vog dana borbe, u sumrak dolazimo na most. Gledamo ga Po laze i preko njega tako krhkog, povezanog s eli nim za stene i udimo se kako je izdržao napade desetina nem bombi. ini nam se, iako se pod našim nogama klati da g |

I . m^o i razrušiti. Iza naših le a miner stavlja izme u bal P^{^6} dor_ed eli nih užadi, kojima je most vezan za stenje i dr K^{^f} na obali, nekoliko patrona dinamita.

Eksplozija iza naših le a i — dok smo se za momenat mosta više nije bilo. Razdvojio je miner obale reke fnas od Nemaca koji su nadirali za nama, za jednu no i bar pola dana.

NA SUTJESCI

Spušta se još jedna no nad Pivom i Vu evom, kao munje u **oblacima** sevaju neprijateljske granate po pivskim stenama. Približavamo se Maglicu, Dragoš-Sedlu i Sutjesci i neprijateljskom oboru u sa kojim se obra unava glavnina naših snaga. Izbili smo na vu evske pašnjake, a bitka u no i još ne jenjava. **Slobodna** teritorija svela se našoj diviziji na prostor od eli do za elja. Ispod rafala neprijateljskih mitraljeza kroz šume na Vu evu i ispod Magli a prenosimo ranjenike. Znamo da nas eka nov oboru na Sutjesci. Znamo da nas odmah idu eg dana i no i eka nov oboru na Zelengori.

U neprozirnoj no i, tamo prema Zelengori i Miljevini uje se isto tako neprestana potmula tutnjava topova. Po njoj ocenjujemo da je glavnina naših snaga, na elu sa Vrhovnim štabom i drugom Titom, probijaju i oboru , izišla na širinu tamo prema Jahorini i Romaniji. Po borbi koju vodi naša prethodnica na prilazima Magli u i Dragoš-Sedlu, prema Sutjesci, ocenjujemo da je neprijatelj brzim dovla enjem novih snaga zatvorio ponovo ranjeno mesto na oboru u.

K1 Stižu kuriri u toku no i iz Vrhovnog štaba i Prve dalmatinske brigade. Sa njima stiže i Moma Stanojlovi iz 3 bataljona Prve proleterske, koji je odre en za zamenika komandanta Tre e sandža ke brigade. Pre nekoliko dana, kada je Sava Kova evi preuzeo komandu divizije, isto tako se probio sa uririma i Savo Buri da preuzme komandu nad Petom crnorskog. Pored ranjenika iz Prve proleterske, u Centralnoj . se sa njima pove ao broj meni posebno dragih drugova »z Prve brigade.

U toku te iste no i vra aju nam se poslednji kuriri koje o poslali prema Prvoj dalmatinskoj sa veš u da nisu mogli In i Se pro¹ IJU do brigade. Prviput u toku rata staju pred Savu kuriri Kadovi i mali Dragan i raportiraju da nisu dant¹ Pre i Cikada oni nisu dotada dolazili pred svog komandi »a sa takvom veš u, a sada izveštavaju: »Nemci su od nas !%;/ . div izije na Sutjesci otsekli Prvu dalmatinsku brigadu«. daju i se dalje preko Ozrena i Hr avke, naišli su Dalma-

tinci na padinama Zelengore na drugu liniju neprijatelja. Oslabljeni smo za jednu brigadu koja mora sada i sama da se obrunava sa drugim obruem. Sve naše snage napadaju Nemci-moramo sami, ovom snagom kojom raspolažemo, izvršiti probaj.

Pored preko 4.000 ranjenika razmeštenih u šumi na ivici vu evskih pašnjaka, prolazi Peta crnogorska iz zaštitnice divizije sa Savom Buriem u prethodnicu prema Sutjesci da popuni upražnjeno mesto Prve dalmatinske brigade otse ene od nas.

Ne razlikuju se po borbi i naporima dani i no i pred Sutjeskom. Danju Nemci i ostali napadaju i sprovode svoju zamišljenu operaciju »Svare«, a no, naša partizanska no, ostaje nama za ofanzivu protiv njih.

itav dan provodimo i u borbi pod naletima aviona. U no i na Vu evu, u prolazu, borci gase »tifusarske« vatre koje oni, i pored stroge zabrane, da nas ne bi u no i otkrili avioni, i dalje lože. Ugašene vatre izgledaju nam kao rane na davno ve nekošenim pašnjacima.

Najtežu vest te no i pred Sutjeskom dobili smo iz Centralne bolnice: »Nekoliko drugova koji nose nosila umrli su od premorenosti i napora pored ranjenih drugova«. Isto nam se to desilo na Prenju, u toku etvrte neprijateljske ofanzive. Odvajamo nekolicinu iz sastava kurira i prate eg voda divizije za smenu umrlih drugova pod nosilima. Preko radiostanice, koju e talasi Sutjeske idu e no i odneti zajedno sa radiotelegrafistom, šaljemo poslednju depešu VS: »Ostajemo uprkos svemu sa ranjenicima. Polazimo u probaj! Teško kretanje naše bolnice još više otežavaju preboleli tifusari Sedme banijske. Sutrašnji dan koristi emo da se probijemo preko Dragoš-Sedla do obale Sutjeske da sutra u no slomijemo otpor neprijatelja«.

Pred nama je dan i Sutjeska, izme u nas preko 4.000 ranjenika, za nama dani gladovanja, grobovi dragih drugova, nad nama avioni koji stalno bacaju bombe i mitraljiraju. Jednu grupu aviona smenjuje druga.

Ceo dan maršujemo. »Za elje još stoji na mestu« —javljaju nam kuriri. Prešli smo tog dana jedva tri kilometra.

Na ramenima krvare rane naših drugova koji nose ranjenike. Rane drugova na nosilima tako e krvare. Pored nosila bolni arke teše ranjene drugove i govore im da emo u idu u zoru sti i u selo preko Sutjeske i da e oni dobiti mleka. Kako se samo smeše naši ranjenici, do aravaju i belo mleko koje vec danima nisu videli. I oni i mi privikli smo se ve da živimo na par etu konjskog mesa i travi.

Dok se u jutarnjim asovima, pod bombardovanjem vukovskih pašnjaka pored šume, strahovito sporo odvija kolona nosila prema Sutjesci, dobijamo još jednog ranjenika, još jedna nosila više. Sedeli smo naslonjeni na jeliku jedan pored drugog kad je na 20 metara od nas eksplodirala avionska bomba i smrtno ranila Nuriju Pozderca, lana AVNOJ-a, koji mi je baš toga momenta priao o Savinoj plemenitosti prema ljudima. Priao je kako je Sava naredio da se jedan jedini kilogram jest menog brašna, koji je intendant uvaо kao neprikosnovenu rezervu, da glumcima Pozorišta narodnog oslobođenja da skuvaju kašu za malu devojcicu Ivku Ruti. Izvlači se ispod zemlje i kamenja od eksplozije bombe, dok sam mu previjao rane i zaustavljao krv na raznetim venama stopala, Pozderac je nastavio da priao velikoj partizanskoj plemenitosti, mirno gledajući i kako mu iz sopstvenog raznetog stopala lipti krv.

Na maršu prema Sutjesci umro je, plemenitom smrću za veliku stvar naše borbe. Svi napor lekara da zaustave izliv krvi na njegovoj rani ostali su bezuspešni.

Posle itavog dana borbe i pokreta ispod nemačkih bombi koje su sipale i po nama i po našoj bolnici, ponovo pada noć. Niz strme litice Sutjeske, kao ljuta bujica, padamo i mi na obalu reke, rešeni da se probijemo i živimo. Škripe izlomljene kosti naših drugova na nosilima i konjskim samarima. Uže se škrugut zuba, ali se nigde u itavoj koloni ne uže jauk. U probor se ide i Savino naređenje se poštuje. Od druga do druga, od ranjenika do ranjenika u koloni se prenosi: »Sava je naredio da se ne jadikuje. Malodušnost je sramota za svakog od nas, pa i za one koji umiru na nosilima«. Kako samo strašno sporo kreće naša ranjeni ka kolonama! Ne odmiemo ni kilometar na sat. Približava se ponoć, a još nismo na obali reke.

Konačno, oko 3 sata posle ponoći stižemo na obalu reke.

Crna u noći i Sutjeska nabujala od kiša lomi se o stene i hita, i ona, napred u probor. U mrkloj, kišnoj, sudbonosnoj noći na Sutjesci iščit nam se da je svaki živi, ugnjeteni stvor pošao u probor. Na svaki šušanj stežemo jače puške. Tišina, ne uže se ni pucanj na Sutjesci. Naše izvidnice i bombaška odeljenja, koja su pregazila reku, ispituju gde je i zašto se neprijatelj tako umirio. Poznajemo ceo tok Sutjeske od ranije. Ovde na Tjentištu, gde Sutjeska nešto utišanija izlazi iz kanjona, njene obale su šire i pitomije. Na drugoj obali nema nikog — javljaju nam kuriri koji su se vratili od naših izvidnica preko reke. Da li je to moguće?! Još su u prvi sumrak, pre nekoliko sati bili, tu, na istom mestu arkale su se naše izvidnice sa neprijateljskim. Krećemo dalje spremni svakog asa da zapra-

šti. Gazimo Sutjesku. Prvi ranjenici ve zakora uju u hladne talase brze planinske reke, a još uvek su za elje bolnice i naša zaštinica na Vu evu, sve tamo do Pive, ostavljeni da obezbede bolnicu od Nemaca sa Magli a i onih koje smo ostavili sa one strane Pive prema Durmitoru. Kroz kolonu, preko reke, prenosi se nare enje baterije brdskih topova, koja se tek spušta negde sa vu evskih pašnjaka prema reci: »Bateriju brdskih topova spremiti za dejstvo. Ispucati svu municiju, topove uništiti«. U rasvitak zore su preneta i prva nosila preko reke. Neprijatelja još nema. Kre u dalje napred prema obroncima Zelengore Peta crnogorska i Tre a sandžaka. Gaze i dalje neprekidno reku ešeloni naše bolnice. Odjedanput, sa prvih obronaka (Košura) iznad Tjentišta, kao grom zagrmeše bombe, stotine »šaraca zaštektaše sa jedne i druge strane. Licem u lice našli smo se, kona no, sa nema kim obru em na Sutjesci.

Eho glasa komandanta Tre e divizije odbijao se toga momenta od litica kanjona Sutjeske, uli su ga svi borci i svi ranjenici: »Drugovi, za druga Tita, za slobodu! Juriš! Ura!« Glas Savin leteo je zajedno sa njim uz padine Zelengore. Njegov je glas ne samo pokretao borce nego i ranjenike sa nosila. Sve što je moglo da se kre e toga jutra na Sutjesci pošlo je za Savinim glasom na nema ke rovove.

Na samom rovu, za momenat, zaklanaju i svojim grudima borce i ranjenike od rafala, za utao je, zanjihao se i pao slavni komandant, ali istog momenta za utao je i nema ki mitraljez koji je smrtonosnom vatrom kosio naše drugove na jurišu.

Zaustavljamo se na momenat nas nekoliko živih pored mrtvog komandanta, koji iako mrtav pavši preko grudobrana na rovu sa ispruženom rukom kao da je pokazivao »Napred i dalje komandovao nama, svojim drugovima«.

Umor, glad, že , ništa više nije postojalo. Probiti se, zgasiti Nemce u rovovima na obroncima Zelengore, osvetiti poginulog komandanta. Bez obzira na gubitke, na sve, išli smo dalje, prema drugoj liniji rovova. Drugi juriš i druga odbrambena linija je probijena. U mladoj bukovoj šumi koja je tek nedavno ozelenela hvatamo se za gušu sa Nemcima. Svetimo slavnog komandanta, svetimo drugove koji dole na obali Sutjeske, iza nas, ginu na nosilima od nema ke artiljerije i bacca a kao i one koji nisu mogli zbog teških rana da po u sa nama na juriš.

Slivaju se sa nama u jurišu i drugovi koje smo ostavili da rukama iskopavaju grob svome komandantu i sahrane ga.

Još jedan napor, jedan zamah pa da se kona no obra u-namo sa tre om neprijateljskom linijom postavljenom na sa-

pjoj ivici i izlazu na zelengorske površi. Pucaju kosti od umora. Nekoliko puta ponovljeni tre i nalet ne uspeva. Neprijatelj je već skoncentrisao svu vatu iz pušaka, mitraljeza, topova i aviona na nas i bolnicu.

U predahu, pripremaju i se za nov juriš, po borcima koji leže priljubljeni uz zemlju stvara se pokriva od granica i liš a mlađe bukove šume, pose enih mitraljeskim rafalima. Preko celog dana bitke na Sutjesci, a sada sve ešte u kasno popodne, puze do nas s jedne i druge strane borbenog stroja kuriri iz bataljona i javljaju: »Poginuo komandant bataljona, poginuo komesar bataljona«. Iz Treće sandžake javljaju da je ceo štab brigade izginuo. Javlju mi da je i Moma Stanojlović poginuo. Komandu nad bataljonom preuzimaju preživeli komandiri i komesari eta. U toku celog dana slušamo bitku tamo preko Govze oko Miljevine, koju vode naše divizije.

Nemci se probijaju od Foče, uz samu Sutjesku, pozadi nas na Tjentište. Stiže i strašna vest — Nemci ubijaju naše ranjenike na Tjentištu. Vračamo borce sa juriša na Košur i Krekove dole da spasavaju nosila sa teškim ranjenicima.

U sumrak 13. juna na Sutjesci donosimo konačnu odluku. Kao celina ne možemo da se probijemo. Moramo se po bataljonima i grupama u toku noći probijati. Svaki bataljon i svaka grupa da ponese i povede sobom deo ranjenika. Zborno mesto preko Zelengore, Bora, Izgori.

Naša grupa ne uspeva da se probije te noći. Oko 150 boraca i 100 ranjenika sa Milutinom (Ivan Milutinović) probija se prema Suhoj kroz noć i hiljadugodišnju jelovu šumu uz korito divlje Sutjeske.

Probijamo se kroz šumu u kojoj nikad ljudska ruka nije otsekla nijednu granicu. Stotinama godina šuma je rasla i pod udarcima vremena i oluja padala i opet rasla. U sumrak tog dana probila se nova nemačka divizija obalom Drine i Sutjeske od Foče i opet zatvorila razbijeni obranu na reci, na obroncima više nas, bliže Zelengori. Nemci su na brzu ruku raspodjeljivali grupe u šahovskom poretku koje su nas ekale u zasedi.

Kratimo sebi put preko stotine trulih stabala, pored hiljada živih stabala borova i jela, koje i nam se u noći, svojim vrhovima dodiruju nebo. U koloni boraca i ranjenika iz nemoglih od stalnih bojeva koji već danima i noćima tražu, i iznurenih od gladi i žeća, dešava se neobična pojava. Kroz kolonu je počelo da se pronosi tihim šapatom: »Nemci su svuda, nema izlaza«. Primećemo znake uznemirenja. Prvi put u toku rata osetili smo kod pojedinih boraca da ih zaokuplja misao

O bezizlaznoj situaciji. Iz te tako zlokobne misli, kolonu u pokretu prenuo je Ivanov glas: »Kolona, stoj! Komunisti, lanovi Partije, napred!« Ispred kolone stupilo je nas 55 komunista koje je odgajala i vaspitala naša Partija i u ila da nema bezizlazne situacije. »Ovo je eta partijaca« — produžavao je mirnim glasom Ivan Milutinovic. Zatim je podelio etu, prolaze i pored nas u no i i dodiruju i svakog rukom po ramenu, na vodove. »Prvi i drugi vod, na elo kolone. Tre i u zaštitnicu. eta komunista ima za zadatok da izvrši probaj i obezbedi izvla enje iz obru a itave kolone!« Slušali smo to nare enje i mi 1 drugovi pozadi nas u koloni. Odjedanput nastalo je komešanje iza naših le a i jedan za drugim po eli su da istupaju partizani-vanpartijci ispred nas, pred Ivana, i da traže da i njih uvrsti u etu na elu kolone. eta komunista i kolona opet je postala jedno.

U no i, iznad Sutjeske, kre u i se kroz šumu, nailazimo na nekoliko tifusara koji su izostali iza kolona koje su tuda pre neki dan prošle. Oni su ostali tako u šumi, hrane i se travom i korenjem, izmu eni od tifusa i gladi. Bili su izgubili svaku mo rasu ivanja, ak više nisu ni raspoznavali da li smo partizani ili neprijatelji. Ne razumevaju i ništa, gr evito su se držali za stabla drveta pored kojih smo ih nalazili. S mukom ih uvla imo u kolonu. Idemo dalje, oprezno, korak po korak, otprilike sredinom okomite obale Sutjeske, izme u reke i vrhova tamo prema Zelengori.

Sto više jutro osvaja, sve više po inje da trešte nema ki mitraljezi. Nemci, dole pored reke, ve po inju da organizuju logore na pogodnim mestima. Verovatno to ine i gore, na planinskim vrhovima Zelengore. Smeštaju se tamo kao da su odlu ili da ne idu za nama i ne pretražuju šumu, nego da nas tako blokiraju, dokusure i umore gla u na tom prostoru.

Na dvadesetak metara pred nama, izvidnica moga, Prvog voda neprimetno daje znak da se stane. Kada smo bolje pogledali, videli smo kako se cev nema kog šmajsera priljubljenog uz drvo polako kre e i namešta da nas bolje poduhvati. Za tren oka našli smo se pored nema kog šatora. Rezultat kratkog okršaja: šestorica ubijenih i dvojica zarobljenih Nemaca. Broj partijaca u našoj koloni smanjio se za dva druga koji su ležali tu, pored nas, pokošeni nema kim kuršumima. To je bila jedna od grupa koje su Nemci postavili u šahovskom poretku na našem putu. Još jedan crni pion na šahovskoj tabli u Sutjesci bio je zbrisana. Svuda oko šatora bile su razbacane prazne kutije od konzervi i hartije u koju su bile uvijene o-kolade. Gledaju nas tupim, bezizraznim pogledima dva zaro-

bijena Nemca. Oholo nam odgovaraju i pokazuju rukom da su Nemci svuda i da ne možemo nikud proći. Iako znaju dobro iz ranijih bojeva, a i iz ovog e znati, da smo ipak prošli svuda gde smo hteli.

Odatle, gde iz korita reke prolazi staza, use ena u steni na 1.600 metara visine, prema Donjim Barama na Zelengori (tom stazom prošao sam u Tre oj ofanzivi sa Prvom proleter-skom), pa dalje u kanjonu Sutjeske nema puta. Napred stene vertikalno padaju u reku sve gore do Vrata Sutjeske. elo kolone stoji. Zadnji redovi sve više se zbijaju na malom prostoru ispod stena koje stoje nad nama oko 200 metara visoko. Sedamo, utimo i nemo gledamo dole na Sutjesku kroz prore ene borove kako se belasa na suncu. Ovde-onde dogorevaju vatre koje su Nemci no as ložili oko zidina stare austrijske kasarne,

• podignute još u vreme ranijih okupacija naše zemlje. Kroz huk reke ujemo kako se Nemci dozivaju dole u logoru oko Suhe. Sedamo oprezno na taj prostor, pod stenama, gde se ko našao pod gustim krošnjama jela i borova, zbijeni jedan do drugoga, sa vrstom odlukom i namerom da tu provedemo dan. Nemci odozgo ne mogu da nas vide zbog gусте šume. Podižem pogled uz strme stene i odjednom vidim donove na nema kim cokulama i noge Nemca obešene niza stenu nad našim glavama. Slušamo ga kako zviždi neki šlager. Sto više dan osvaja, to sve jasnije vidimo Nemce dole pored Sutjeske kako dovode ponekog našeg ranjenika ili tifusara, ubijaju ga i bacaju u Sutjesku. Gore, iznad naših glava, ujemo »Halt«, a zatim odmah rafal iz mašinke, krik i kratko i tupo udaranje tela o stene. To je krik nekog od naših tifusara koji je sam na svoju ruku, lutaju i kroz šumu, pokušao da se izvuče iz obra. Saginjemo glave da ne bismo to gledali. Skrguemo zubima, dok telo ubijenog druga tupo udara o kamenje i pada dole u ponor.

i ' U toku celog rata nismo imali dan koji je sporije odmicao. Presedeli smo ga na jednom mestu, tu pod stenama, i jedini pokret koji smo u inili bio je kad smo rukom dohvatali travu što se probijala između kamenja. To je bilo sve što smo jeli toga dana. Pored nekih nije bilo dovoljno trave, a nije se smeo odroniti nijedan kami ak u neopreznom pokretu, jer bi i najmanji kamen, kotrljavaju i se niz litice, povukao za sobom bar nekoliko kola kamenja dole u Sutjesku i otkrio nas. Zato su drugovi pored kojih je bilo trave dodavali onima koji je nisu mogli ubrati na svom »sektoru«. Gledaju i reku kako te e, nekoliko stotina metara ispod nas, postajali smo još žedniji. Svaki od nas dao bi toga dana sto života za kap vode, ali vode nije i bilo.

NATRAG PREKO SUTJESKE

Predve e tog dana pravimo plan kuda da se probijamo iz obru a i kako da izbegnemo umiranje od gladi. Odlu ujemo da se neprimetno, još u prvi sumrak, ali dok se vidi, spustimo prema Nemcima i obali reke i grunemo ponovo preko Sutjeske i Nemaca. Druge odluke i izlaza nije bilo, ukoliko se toga dana išta moglo nazvati izlazom.

Spustili smo se oprezno niz liticu na stotinu metara iznad Nemaca, na stotinu metara iznad reke. Svih dvesta pedeset boraca i ranjenika naše grupe zabilo se jedan uz drugog, spremno da se baci preko Nemaca na obali u talase Sutjeske i pre e na drugu stranu. Komanda nije bila potrebna. Na prvi pokret sa elu sru ili smo se u dolinu. Nemci su bili na obali s naše strane. Obra unavamo se munjevitom brzinom sa njima. Za trenutak našli smo se u talasima besne Sutjeske. Sa druge strane Nemci su se snašli i po eli da tuku u no i po talasima Sutjeske mitraljeskom vatrom. Niko od nas nije obra ao pažnju na to šljapkanje zrna po vodi. Svaki je mislio kako da se što više napije vode u Sutjesci. Uprkos toga što se držimo za ruke, svaki neoprezan pokret nogu u vodi po izgla anom kamenu zna io je — jedan borac manje (hladni talasi bi ga zaneli i progutali). Na drugoj obali, našli smo u zaklonima na brzu ruku napravljenim, na nema ku isturenu stražu sa kojom smo se tako e brzo obra unali.

U toj no i odneli su nam talasi Sutjeske i pokosili nemaka mitraljezi preko 50 drugova. Me u njima je bio i Vesa Masleša, koji nije do eka da još jednom sa nama zajedno vidi »majku Srbiju«, kako je esto u šali govorio nama koji smo »bolovali« za njom. Padine Volujaka i Peru ice spuštale su se s druge strane u Sutjesku. U proboju natrag preko Sutjeske penjemo se uz litice hvataju i se za ivice stena i žile drve a. Traže i vezu sa ostalim, jer smo se u no i razdvojili, izbili smo uzoru na vrhove iznad druge obale Sutjeske. Na samom vrhu skuplja se grupa od nas 70. Me u nama i Mugoša,⁵ koji je izgubio jednu ruku u po etku ustanka, a na drugoj mu u borbi nad Krekovima iznad Tjentišta raznelo zrno celu nadlanicu, kako je izišao te no i uz litice Peru ice ni mi ni on nismo shvatili. Ništa ne znamo za ostale iz naše grupe, ni šta je bilo te no i sa njima posle prelaska Sutjeske. Nas 70 došli smo pred sam izvor Peru i kog Potoka, gde voda sa više od 150 metara pada niz strmu stenu. Gore na Volujaku i padinama prema Trnovskom Jezeru i dalje su šetali Nemci. Ov e-onde ula se kratka **borba**.

⁵ Poginuo 1944 u Crnoj Gori.

To su drugovi iz drugih grupa kr ili put prema Crnoj Gori. Pod **vodopadom** smo ostali dva dana hrane i se srijemušom, ali smo **sada** vode imali na pretek. Dogovaramo se kuda i kako da se probijemo kroz obru . Izvi aju i neprijatelja, naišla smo na konja koji je pasao na proplanku. On nam je spasao život — ništa sla e u životu od njegove džigerice nismo okusili. Ujutro **je** patrola koja je otišla u izvi anje daleko u šumi dozivala da **se** orilo: »Otišli su«. To je zna ilo da nema više obru a, da je opet sloboda.

Pošli smo okrepljeni konjetinom na vrhove Volujaka i istog dana izbili na planinsko jezero ispod Lebršnika. U pollsrušenim kolibama, napravljenim ko zna kada oko planinskog jezera, nije bilo žive duše. Seli smo, naložili vatru i! iskuvali zelje i koprive u nekoj staroj kanti koju smo našli pored kolibe. Gledaju i dogledom, primetili smo da nam se na stazama sa planine Lebršnika približavaju tri seljaka. Kad su došli blizu, zaradovali smo se kao deca. Posle 20 i više dana, od Durmitora i Sutjeske, nismo videli oveka, sem naših boraca (nosioce ranjenika ra unali smo u borce). Strašno je ose anje bilo tih dana kod svih nas kada danima nemaš kontakta sa narodom za koga se borиш. Sedaju i me u nas, rekli su da idu na Sutjesku da traže preživele ranjenike. Nose im nešto je menog hleba. Kad su pomenuli re »hleb« još udnije smo ih gledali. To je bio trideset tre i dan kako nismo videli hleba, trideset tri dana života na travi, mesu i orbi bez soli. Dali su nam svoj hleb, a dva su poneli ranjenicima. Kad smo podelili, pripalо je svakom po zalogaj. Nekoliko nas je držalo itavi etvrt sata zalogaj hleba u ustima, bili smo rešili da dobro osetimo i zapamtimo ukus hleba. Uzgred ih pitamo da li su negde videli partizane, mada smo ube eni da ne znaju. Jedan od njih odgovorio je za sve: »Kako da ne, eno u našem selu, jutros smo ostavili itavu diviziju. Ima preko 5.000 partizana, i štab divizije je tamo. Ivan je u mojoj kolibi iznad popaljene ku e. U pri u ovog seljaka nismo mnogo verovali, ali pošto je zborno mesto po dogovoru na Sutjesci bilo Izgori ipak smo pošli tamo. U no i, šestog dana posle borbe na Sutjesci, spuštali smo se niz Padine Lebršnika i po lavežu pasa orientisali se prema selu. Stražar postavljen iznad sela radi obezbe enja, osetivši približavanje kolone, viknuo je kroz no : »Stoj! Ko ide?« Kad smo mu odgovorili da smo partizani, pustio nas je blizu, a zatim, uverivši se, pokazao putanju prema ku i u kojoj se bio smestio štab divizije. Ulaze i u kolibu, videli smo pored vatre poznata lica drugova sa Sutjeske. Pored vatre u kolibi sedeli su Ivan Milutinovi , Savo Buri i ostali drugovi.

U kratkom razgovoru objasnili su nam da je tu u selu Izgorima skupljeno preko 800 boraca i ranjenika, da su organi, zovali diviziju, istina, mnogo smanjenu, brigade i bataljone, da su namesto piginulih drugova, komandanata i komesara bataljona i brigada, postavljeni novi drugovi, da su bolnicu tako e organizovali. Sutradan, obilaze i pojedine grupe partizana, razmeštene u logoru u selu Izgorima, nismo mogli da prepoznamo nasmejana lica izmu ena borbama na Sutjesci.

Na savetovanju sutradan po našem dolasku, odlu eno je da nas 35 drugova po emo negde tamo prema isto noj i centralnoj Bosni ili prema Krajini i uhvatimo vezu sa Vrhovnim štabom i da ih obavestimo o situaciji kod nas. Spremamo se na dalöki put u neizvesnost. Oprashtamo se sa drugovima koji ostaju, ali su i oni istog jutra pošli ponovo preko Lebršnika i Golije prema Crnoj Gori da prikupe ostale naše snage i nastave borbu.

KROZ SUTJESKU, PREKO BOJIŠTA — DO VLASENICE

Nas 35-torica ponovo kre emo iz Izgora kroz Sutjesku preko razbojišta, gde smo bili pre šest dana. Ulaze i na Vrata Sutjeske, idemo putem širokim jedan metar, pored same obale, prokopanim u steni. Kopala ga je austrougarska carevina još pre Prvog svetskog rata. Dolazimo do mesta na kome smo vršili probaj natrag preko reke, prema Crnoj Gori. Tražimo Vesu Maslešu svuda okolo. Uzalud tragamo za dragim drugom. Talasi nabujale reke odneli su ga prema Drini. Odatile, od Suhe, pa dalje, itavim kanjonom reke ne uje se ništa sem šuma vode. Neobi na nam je ta tišina posle bitke koju smo preživeli pre nekoliko dana. Na zaravni Nemci su sahranili svoje mrtve koje nisu mogli da odnesu. Na krstovima šlemovi probijeni našim kuršumima. Traži e Nemci na karti reku Sutjesku i na njoj obeležavati grobove svojih sinova koje su poslali u tu u zemlju da plja kaju. A dole, niz Sutjesku, na obalamu s jedne i druge strane reke, na stenama i šumarcima, i još dalje tamo gde se Sutjeska širi ka Curevu, na proplancima, pored vode, na pesku leže nepokopana tela naših drugova. Prolaze i, pozdravljamo pale drugove stisnutom pesnicom. Ponekog prepoznajemo po odelu. Idu i stazom nailazimo na druga koji sedi naslonjen uz kamen. Prilazimo bliže i mislimo da je u tom položaju **umro** od rana, gladi i tifusa. I kad smo prišli sasvim blizu, **trebalo** je dobro zagledati i videti da »leš« odaje znake života. Nifl njemu su samo o i bile žive. Prišli smo mu, okupili se oko njega. Neprimetno je pokrenuo usne verovatno da nam nestoj kaže. Glasa nije bilo. Praznim pogledom je gledao negde u

daljinu. Na naše vikanje »ho eš hleba druže«, u potsvesti valjda **sinula** mu je re »hleb«, pokrenuo je teškom mukom o i prema **nama**, a zatimih odmah okrenuo, gledaju i i dalje u prazninu. Zgledamo se. inilo nam se da n'kada nije toliko mržnje prema **fašistima** bilo nagomilano u nama kao tada. Ne možemo da ga nosimo sobom na ovako dalek put na koji smo se uputili. **Ostavljamo** ga dvojici seljaka, koje smo našli u Sutjesci, da se brinu o njemu.

Gazimo preko stotine nema kih letaka ba enih iz aviona, na kojima krupnim slovima piše da smo do poslednjeg »uništeni« i »umoreni gla u«. Sa posebnim zadovoljstvom i jaroš u nogom cepamo letak, mi »uništeni« na Sutjesci, i maršujemo dalje svome cilju preko obronaka Košura i Ozrena.

Približavamo se mestu gde je poginuo Sava. Spuštamo buket ubranog livadskog cve a pored humke. Ostavljamo svoga komandanta, sa svim poginulim drugovima, da ve no stoji i uva stražu nad Sutjeskom i slobodom.

Prilazimo Vrbnici, selu partizanskom — tamo imamo narodni odbor i odbornike. Znamo ih iz ranijih bavljenja kod njih u selu, skoro svakog poimeni no. Sa stena iznad sela dovikivali su nam i pitali »ko smo«. Odgovaramo im »partizani«. Kad smo prišli blizu i kada su videli petokrake na našim kapama, tr ali su i zagledali nas, nisu verovali da posle Sutjeske još ima partizana sa puškama. Dok smo razgovarali, žene su, uvši da su partizani ušli u selo, vra ale iz šume naše ranjenike, koji su nekako došli do sela iz Sutjeske i koje su tu iznad sela u bajtama one le ile. Kad smo se približavali selu, one su ih ve bile iznele u šumu i sakrile ih, misle i da smo etnici ili Nemci. Me u ranienicima nalazimo Simu Miloševi a. Gorana Kova i a i malu bolni arku Oliku ija je majka dr Gutman, poginula na Sutjesci. Za pola sata nas je odbornik Tode dobro nahranio. Polaze i iz sela oprostili smo se sa ranjenicima, sa Simom Miloševi em i Goranom, a u koloni se nalazio jedan borac više — Olika, još dete. Posle dva dana etnici su našli u šumi iznad sela Simu i Gorana i zaklali ih.

Prolaze i kroz Zakmur uzimamo vodi a, starog poznanika Hajka Kova evi a, koji nas preko Govza izvodi kod Miljevine, a put preko Jabuke prema Jahorini. U Miljevini, na drumu Prema Kalinoviku, stajali su nema ki kamioni, a dve ete su Prikupljale leševe Nemaca koji su izginuli pri proboju naših divizija. Rajko nas provodi usred dana preko puta ispred **nema kih** kamiona dalje preko Jakube kroz ustaške zasede i etni ke straže prema Jahorini. Idemo po tragu kopita konja iz ⁸¹nasih kolona koje su tuda nedavno prošle i još svežih humki ⁸²aših poginulih drugova.

⁸¹ Sutjeska II

A-, n

Danima ve putujemo i raspitujemo se kod seljaka Jajhorini, na Glasincu preko Romanije za drugove. Ni glasa znaju da nam kažu o partizanima. Približujemo se na dan hoda do naših. Pri u seljaka u selu Sokolovi u da su naši zauzeli Vlasenicu, Zvornik, Kladanj, Hanpijesak, Oovo, da su zaplenili haubice i tenkove i da napreduju prema Tuzli, primamo potpuno kao maštanje seljaka. Ne možemo da zamislimo da vojska, onako izmlevena u obru u, može da pre e u ofanzivu. Seljaci nas ube uju i ta no nam navode mesta — da je Vrhovni štab kod Kladnja, Prva proleterska kod Zvornika, da su Krajišnici ju e napali Tuzlu i da je ona verovatno pala. Savetuju nam da izi emo na drum prema Hanpijesku, da je u njemu Šesta isto nobosanska brigada i da e se tu verovatno na i neki partizanski kamion koji e nas prebaciti prema Kladnju. Zvorniku ili Vlasenici, na koju stranu budemo zaželeti. Pri a seljaka bila je ta na. Sve naše pokrete seljaci su znali, a nikad se nije desilo da otkriju neprijatelju raspored naših snaga.¹

Približujemo se putu, a još uvek nismo sigurni. ujemo huku motora. Kad smo bolje pogledali, na motoru smo prime-tili veliku petokraku zvezdu. Istravamo na put pred kamion. Ne možemo da prepoznamo borce iz obru a na kamionu. Pri-aju nam o hiljadama novih boraca koji su došli u našu vojsku, o haubicama, o borbi na Vlasenici. Mislimo svaki za sebe kako smo ipak nepobedivi.

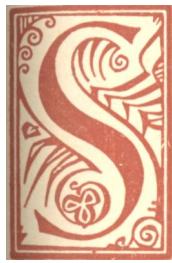
U Štabu Šeste isto no-bosanske izvinjavaju nam se kako ne mogu da nas po aste ne im naro itim, a daju nam za ru ak hleb, pirina , ak i bonbone, zaplenjene od neprijatelja u Zvorniku.

Gledamo iz Štaba na put.

Kroz Hanpijesak prolaze partizanski bataljoni pevaju i. Idu u boj negde tamo na položaju prema Zvorniku i Tuzli. Vojska još nezale enih rana dobijenih u obru u spremu se za nove pobeđe i osvetu za pale drugove na Sutjesci. A mi za koji as polazimo u Vrhovni štab da podnesemo izveštaj i dobijemo raspored u novim brigadama.

Raja NEDELJKOVI

NIKAD VE EG JUNAŠTVA ..

utješka je sinonim herojstva i požrtvovanja, drugarstva do samoodricanja, vere u sebe i oveka. »Nikad više junaštva sabijenog u jedan sat i u svakog oveka ponaosob, nikad više smelosti i uverenosti da se može i ono što izgleda nemogu no ...« rekao je pišu i o Sutjesci jedan naš književnik-borac. Ipak, o njoj e ostati još mnogo nedore enog.

UO I OFANZIVE

Prošlo je skoro godinu dana od kako smo napustili Crnu Goru, a evo, opet maršujemo prema Nikši ur Gledamo ovaj naš crnogorski krš, ini nam se kao da ga nismo nikad ni ostavljali. **Kao** da su ju e izre ene, se am se re i druga Tita upu enih etvrtoj proleterskoj (crnogorskoj) brigadi na dan njenog formiranja 19 juna 1942:

»... Ja vas uvjeravam da naši neprijatelji ne e u Crnoj •Gori dugo likovati. Crnogorci e ostati dosljedni svojim slobodarskim tradicijama. A i vi sami odvojili ste se od Crne Gore s vjerom da ete se u nju vratiti kao oslobođioc... .«

Manje nas je nego pre godinu dana. Mnoge smo drugove ostavili širom Jugoslavije. Neke su zamenili Bosanci i Dalmatinci, sa kojima smo izvojevali mnoge pobeđe i sada zajedno idemo u nova iskušenja.

Krajem aprila stigosmo u Pivsku Župu. Moja, Peta crnogorska, brigada je privremeno u sastavu Druge proleterske di-1 vizije, koja je, oslobođivši Savni ki rez, imala da se obezbedi

sa pravca od Nikšića, u istom su se rejonom nalazile jake italijanske i etničke snage.¹

Maršujem i za Gornju i Donju Breznu, 28 aprila smo izbili na prostoriju Miljkovac — Bajovo Polje. Tu smo primili zapovest da noć u 28/29 aprila napadnemo na Javorak. Međutim, napad je odložen za 1. maj u 23 časova, ekali smo da stignu i tri bataljona Druge proleterske brigade,² tako da nas sa etvrtom proleterskom brigadom bude oko 1.500 boraca sa 12 minobaca a protiv 2.700 Italijana i etnika.³

Oko 23 časova krenusmo u napad — Peta brigada sa zapadne strane, preko Velike Glavice i Bratuljevog Vrha, tri bataljona (1, 2 i 4) Druge proleterske sa severa, preko Smreće Glavice, Toplog Prisoja i Gole Strane, a etvrtu proletersku (1, 2 i 3 bataljon) sa istoka i jugoistoka, na Lipovu Ravan i Jasenovo Polje. Etnici se brzo razbežaše, ali se Italijani drže na utvrđenim položajima. Tek posle 13 časova borbe po eši i oni da se povlače. Ali, Peta crnogorska je već bila izbila na drum Javorak — Papratni Doli, a etvrtu proletersku u Jasenovo Polje, tako da su već 2. maja nerijateljske snage na Javorku bile okružene i uništene. Ima dosta zarobljenika, a došli smo i do velikog olena.

Posle uspeha na Javorku Peta crnogorska brigada je izbila na liniju Gornje Polje — Tovi — Vardar. Baterija se nalazila na Lepirici, severoistočno od Vujoščica (k 984), sa zadatkom da tu e neprijatelja i sprečava saobraćaj ka Nikšiću i Savniku. Stab brigade je bio u Lipovoj Ravni. Na istaknutim utvrđenim tačkama na Uzdomiru, u Dragovoj Luci i na Trebevićkoj Glavi održavamo dodir sa delovima italijanske divizije »Ferara«. Neprijatelj nas izvodi i tu e artiljerijom i avijacijom.

Dvanaestog maja naša dva bataljona, koji su bili određeni da u u sastav Udarne grupe⁴ bataljona, odlaze ka Bioću.

¹ Na sektoru Nikšića nalazila se italijanska divizija »Ferara« (Ferrara), koja je radi zatvaranja pravaca Golija — Duga — Nikšić — Savnik — Nikšić držala jaka uporišta Javorak, Jasenovo Polje, Gornje Polje, Lukovo i Gvozd.

² Ovi batalioni su bili u pokretu od Foče ka Savniku, ali su noćenju Vrhovnog štaba orijentisani ka Brezi, radi napada na Javorak.

³ Na Javorku se nalazio jedan ojačan italijanski bataljon sa baterijom brdskih topova, inžinjeriskom etonom i osam tenkova; u Jasenovom Polju nepotpuni italijanski bataljon ojačan baterijom brdskih topova »u Gornjem Polju jedan italijanski bataljon sa vodom topova. Severoistočno i jugozapadno od Javorka i na južnim i jugozapadnim padinama Vojnika nalazilo se oko 700 etnika (Pero Raičević, Obitelj na Javorku 1, 2 i 3. maja 1943. godine, Vojno-istoriski glasnik br. 1/1951, str. 68).

⁴ Udarne grupa bataljona bila je sastava 2. 14. bataljon Pete crnogorske brigade, 3. bataljon etvrtne proleterske brigade i dva brojno slaba bataljona Zetskog odreda.

Tre a divizija je imala da napadne i zauzme Nikšić. Kao operativni oficir Pete brigade i kao poznavalac terena (rodom sam iz tog kraja) dobio sam od Save Kovačevića, komandanta brigade, zadatku da razmotrim pravce i način napada Pete crnogorske i Prve dalmatinske brigade i da izradim plan za brzo zauzimanje Nikšića. I Sava je dobro poznavao teren oko Nikšića, jer je u okolini i oko samog Nikšića vodio borbe 1941 i 1942 godine. Me utim, zbog promenjene situacije odustalo se od napada na Kolašin i Nikšić.

Od 13 do 17 maja Stab brigade se nalazio u Seocima (isto noć od Lukova), a 1 i 3 bataljon i baterija topova su se nalazili na Savnom Brdu i na položaju Vojovac — Vardar — Gradac. Tih dana je u Seoci određena komisija (Save Kovačević, Ivanović politi kog odeljenja brigade, Ivan Milutinović i još neki drugovi iz etvrtne proleteriske) za zamenu naših drugova i drugarica koji su se nalazili u italijanskim zatvorima. Zamena je izvršena za italijanske oficire. Zamenjeni su Goiko Garović, roditelji Save Kovačevića, sveštenik Mirko Gološović⁵ i još neki drugovi i njih imena se sada ne se am.

Neprijateljska avijacija je vrlo aktivno izvještala, a artillerija je s vremena na vreme deistvovala po našim položajima i selima. Ofanzivu niko nije očekivao, a ni naša obaveštajna služba nije ništa o njoj znala. Ako ni Italijani nisu znali šta Nemci spremaju. Tih dana su samo dopirali glasovi iz Sandžaka i Hercegovine da se motorizovane nema ke snage kreću u komunikacijama, ali kuda i zbog čega. Neko nije znao da kaže. Ipak smo na osnovi ovih pokreta počeli pomicati da se radi o prpremama za neki veći napad, pa smo i mi počeli preduzimati neke mere za odbranu.

PRVI DANI OFANZIVE

Petnaestog maja bilo je oblačno, ali je neprijateljska avijacija ipak izvještala dolinom Zete i u rejonu Nikšića. I italijanska artiljerija je bila aktivna. Ovoga dana vršili smo užurbane pripreme da ne bi bilo iznenadne enja. Sutradan su ja i italijanska odeljenja iz rejona Uzdonik — Dragova Luka izvela ka Tovi u (6 km severozapadno od Nikšića), ali su ih naši Prednji delovi napali jakom mitraljeskom vatrom i odbacili u Dragovu Luku i na Uzdomir.

Sedamnaestog maja Stab brigade je iz Seoca prešao na Bukovik. Vreme je kišovito. Neprijateljska avijacija nije ak-

⁵ Golović su etnici maltretirali. Između ostalog, sa vezanim zvonom oko vrata vodili su ga kroz Nikšić.

fisma, ali zato artiljerija neprekidno tu e naše položaje v okolna sela. Ovog dana neprijatelj je izvršio ispad iz Nikšifa u pravcu sela Ozrini a, s ciljem da zauzme Kablenu Glavu koju su zauzeli partizanski odredi iz Zupe od etnika. Tako su se naše snage kod Nikši a povezale sa onima u dolini Zete. Sad su Italijani pokušali da prekinu tu vezu, ali su se usled dejstva naše minobaca ke i mitraljeske vatre i pretrpljenih gubitaka morali povu i u Nikši .

Sava Kova evi nas je obavestio da je nema ka SS divizija u pokretu prema Gackom i Bile i.

Osamnaestog maja, zbog kiše, neprijateljska avijacija nije bila naro ito aktivna. Naš 1 i 3 bataljon, a koliko se se am, i bataljon Prve dalmatinske brigade nalaze se na liniji Gornje Polje — Gradac. Neprijateljska artiljerija i minobaca i povremeno dejstvuju po našim položajima, naro ito na Gradac i Rastoke. Naše snage su posle podne napale etni ke položaje u rejonu Prijevora (6 km jugoisto no od Nikši a), ali je napad odbijen žestokom intervencijom italijanske artiljerije. Naša baterija je sa Lepirice dejstvovala na istaknute ta ke odbrane Nikši a.

Prema dobijenim izveštajima, SS divizija je nastavila pokret ka Bile i i elom zano ila kod Bile e. Svima je jasno da se radi o ve em nema kom poduhvatu. Meštani iz opštine Lukovo stalno dolaze u Stab brigade i raspituju se šta da rade. Sava i politi ko odeljenje im savetuju da ne ekaju Nemce i Italijane, nego da beže u planine i da sa sobom nose hranu i najnužnije potrebe.

Devetnaestog maja vreme je bilo umereno obla no, te italijanska avijacija intenzivno izvi a pravce ka Gacku, Bile i i Vilusima i bombarduje Nikši ku Zupu, gde ie poginulo nekoliko ljudi i zapaljeno nekoliko ku a. Prema Nikši u je oprezno nastupao jedan oja ani puk SS divizije (etiri bataljona od kojih jedan motorizovan) sa osiguravaju im delovima po visovima desno i levo od komunikacija. U Nikši su stigli samo motorizovani delovi.

Još 18-og uve e delovi divizije »Ferara« su ovladali Kablenom Glavom. Mi smo ih okružili, ali su se Italijani, uz podršku artiljerije iz Nikši a i intervencijom jednog bataljona sa Prijevora. probili i otstupili u Nikši . Ceo dan je na nikši kom frontu neprijatelj bio aktivan, a i mi smo povremeno vršili ispade u pravcu njegovih istaknutih ta aka.

Dvadesetog maja naš 1-vi bataljon se rokira ulevo, k^a komunikaciji, radi uspešnije intervencije u slu aju neprijateljskog nadiranja. Desno krilo bataljona je negde na Brezovoj

Glavi, a levo krilo na koti 956, zapadno od Seoca. Treći bataljon je na komunikaciji od Gradca do Bukovika i delom na Vardaru, a baterija topova još na Lepirici. Bataljon Prve dalmatinske na položaju Rastovac — Tovi sprečava nadiranje neprijatelja komunikacijom Nikšić — Gornje Polje — Javorak.

Posle podne je i glavnina desne kolone SS divizije stigla u Nikšić. Srednja kolona, koja je nastupala preko Nikšić ke puge, napala je bataljon Prve dalmatinske brigade u rejonu **Gornjeg Polja** i 1, 5 i 6 bataljon Desete hercegovačke brigade na položajima levo od komunikacije Nikšić — Javorak i uspela da se predve e probije do Gornjeg Polja. Uvečer su stigli u Nikšić Štab SS divizije i jedan motorizovani bataljon, sa tenkovima i artiljerijom.

Peta crnogorska brigada je i dalje vrsto držala svoje položaje. Drugi i 4 bataljon su ovog dana ušli u sastav svoje brigade. Pritisak neprijatelja na ovom pravcu nije bio jak, ali je artiljerija neprekidno tukla naše položaje i selo Lukovo.

U ODBRANI NA PRAVCU NIKSIC — SAVNIK

Dvadeset prvog maja Štab brigade se premestio iz Bukovika u Gvozd. Neprijateljska avijacija je po veoma lepotom vremenu ceo dan bombardovala i mitraljirala komunikacije, sela i položaje.

U ranu zoru neprijatelj je počeo napad, s ciljem da prodre u Nikšić ku Zupu, Šavnik i na Javorak. Pod zaštitom jake artiljeriske vatre, prva je pošla u napad desna kolona (Italijani i etnici). Kad je ova ovladala Kablenom Glavom i Lazom,⁶ prešla je u napad i srednja, glavna kolona SS divizije. Dejstvuju i topovima sa tenkova, ona je brzo zauzela Gradac i na njega izvukla artiljeriju, odakle je tukla Lukovo i naše položaje na Vujovcu i Vardaru. Nemci su brzo uspeli da poprave porušenu komunikaciju i da do 9. asova sa tenkovima i motorizacijom izbiju u Lukovo, negde u visini k 869.

Kad je počeo napad na osmatračnicu na Vujovcu (gde se nalazila i bateriska osmatračnica) nalazili su se Sava Kovacević, na elnik štaba brigade Niko Martinović i jedan od lanova političkih odeljenja koji je zamjenjivao političkih komesar Dragiša Ivanovića (izgleda Jefto Šepanović - ajo). Sava Kovacević je naredio Janku Mišunoviću, komandiru baterije, da se sa baterijom od položaja do položaja prebacuje ka Lukovu, s tim da protivkolac prebaci na položaj iznad cisterne

• Ne slaže se sa Kronjom.

u Lukovu, odakle može sigurno da ga a nema ke »Pantere«. Negde oko 10 asova devet nema kih tenkova bilo je postrojeno kao za smotru, te Sava re e: »Nikad ljepše mete u životu ne u vidjeti, niti e se ovom našem protivkolcu ovakva meta ikad pokazati«. Pošto je vrlo dobro izra unavao elemente za gaganje, Janko pogodi jednog, pa drugog »Pantera«, ali im ne naškodi ništa, samo se malo razmakoše. Po e Sava da ga a. Prvi jDut promaši, drugi put granata skliznu, ali tenk оста neošte en. »Bacaj ovo Janko, viknu Sava, nije ovo ništa, mora emo pribaviti bolje i sigurnije topove«. »Druže Savo, ne u ih baciti dok sam živ, valja e oni za druge ciljeve kao što su i do sada valjali«, odgovori Janko. Sava se nasmeja i dodade: »Dobro Janko, dobro«.

Uto stiže i neprijateljska motorizovana pešadija. Razvi se teška borba. Nekoliko tenkova ode prema Granicama, a ostali ostadoše na položaju. Oko 14 asova neprijatelj je uspeo da odbaci naše snage iz Seoca i sa Vujovca u Ivanje i na Tavine. Bataljon Prve dalmatinske brigade je u toku 21 maja zadržao neprijatelja na Savnom Brdu i Brezovoj Glavi, ali se delom snaga — zbog ugroženosti levog boka, morao orijentisati prema Seocima. Motorizovani deo kolone, koji je nadirao u pravcu Javorka, izbio je do Zive, severno od Javorka.

Sutradan su na Tavine i Sela koj Strani voene žestoke borbe sa srednjom nema kom kolonom. U borbama je u estvovao i bataljon Prve dalmatinske brigade.

U toku 23 maja neprijateljska avijacija nije bila aktivna, verovatno usled ravnog vremena (dan je bio kišovit i vetrovit). Isto tako bila je neaktivna i neprijateljska glavna kolona. Ovoga dana u Štab brigade u Gvozdu došao je i politi ki komesar Dragiša Ivanović. Naše snage držale su uglavnom položaje od prethodnog dana, samo što su se proširile malo udesno. A kad su stigli 2 i 4 bataljon, uputili smo ih ka Jasenovom Polju.

Dvadeset etvrtog maja, oko 11 asova, delovi Prve dalmatinske brigade, koja je napustila Nikšićku Zupu, prešli su Donje Vuje, tako da su Italijani i etnici ovoga dana nesmetano ušli u Nikšićku Zupu i selo Dragovolje, pale i plja kajući.

U isto vreme neprijatelj je, uz podršku jake artiljeriske vatre, po cenu velikih gubitaka uspeo da potisne Petu brigadu i delove Prve dalmatinske brigade na položaj urkovo Brdo Ivanjska Strana — Studena — Bresta ki Vrh — Praga. U toku noći 24/25 maja napali smo Nemce u rejonu Jasenovog Polja i naneli im teške gubitke.

U toku 25. maja (dan je bio oblaan i kišovit) Štab brigade je imao nameru da se prebaci ka Mokrom i Pošenju, a jedinice koje su se nalazile na položajima od prethodnog dana (u sastav brigade ušao je i novi, 5. bataljon, formiran od bataljona Zetskog odreda) vodile su borbe na Jasenovom Polju i kod Šipa na. Neprijatelj je nastojao da se dohvati Vojnika i izravn front prema srednjoj koloni, koja je dostigla liniju Bukovik — Ivanje — Knež Polje, dok je leva kolona SS divizije potiskivala Desetu hercegovačku i Sedmu krajisku brigadu prema Goranskom.

Ovoga dana primetili smo da neprijatelj vrši pregrupisanje snaga, verovatno sa ciljem da produži prodiranje ka Savniku. Sledi eg dana, 26. maja, neprijatelj produžava izvanje naših položaja. I mi izviamo, a na desnom krilu vršimo ak i protivnapad koji su Nemci odbili.

Dvadeset sedmog maja (dan je bio hladan i kišovit sa vetrom, a na planinama je pao i sneg) Štab brigade je stigao u Mokro. Vodimo ogorene borbe za odbranu Bresta kog Vrha. Italijanska divizija »Ferara« i etnici su prednjim delovima izbili na Kutsko Brdo, Rozin Vrh i Golo Brdo. Izgleda da su Nemci prepostavljali da su naše snage jače i utvrene, pa ak i da je Šavnik utvrjen. Zbog toga preduzimaju brižljive pripreme da prvo ovlađaju položajima koji dominiraju Šavnikom. Oni su ujutru, uz podršku jake artiljeriske i minobacačke vatre, preduzeli napad na elom nikši kom otseku i prinudili naše snage, uglavnom zbog nedostatka municije, da se — sušrotno narenu Štaba divizije koji je zahtevao da ne otstupimo ni stopu — povuku na položaj Krnovska Glavica — Jablan Brdo — Golo Brdo — Vojnik — Brezna. U žestokim borbama na Brežta kom Vrhu, Studenoj i urkovom Brdu i mi i Nemci imali smo velike gubitke.

Dvadeset osmog maja Štab brigade se prebacio u Pošenje. Vreme je još oblaano i kišovito. Pošto se italijanska divizija »Ferara« prošlog dana preko Zakraja približila Cerani a Gori i izravnala front sa srednjom kolonom, ujutru je po eo opšti napad na Cerani a Gori, Krnovsku Glavu, Jablan Brdo i Vojnik. I pored našeg snažnog otpora neprijatelj je, uz velike gubitke, uspeo da ovlađuje pomenutim položajima, tako da su naše snage u toku no i 28/29. preduzele povlačenje na desnu obalu Komarnice, ostavljajući 5. bataljon ispred Savnika.

Dvadeset devetog maja, iako je vreme bilo kišovito, neprijateljska avijacija je bombardovala Gradac, Zabljak i Savnik. Naše jedinice su posedale desnu obalu Komarnice, uhvativši

desno vezu sa Prvom dalmatinskom brigadom, a levo sa mesnim partizanima. Peti bataljon je poseo istaknute ta ke pred Savnikom: Gradac, Turiju i Cuklin, spre avaju i neprijatelju prodor u Savnik. Srednja kolona SS divizije je ovog dana napala ove položaje, uspela da odbaci naše zaštitni ke delove sa Gradca, i oko 11 asova se približila Savniku. Delovi koji su nadirali preko Brezne i Vojnika do mraka su izbili na Pridvoricu i Komarnicu, naspram sela Duži.

Sutradan je nema ka avijacija bombardovala i mitraljirala rejon Zabljaka, Dobrog Dola (10 km jugozapadno od Zabljaka), Savnika i neka druga mesta, dok su delovi SS divizije, uz podršku jake artiljeriske vatre, minobaca a i automatskih oru a, uspeli da odbace 5 bataljon i oko 13 asova, pošto su popravili drum kod Gradca i most na reci Bijeloj, ušli u Savnik. Producivši motorizovanim snagama pokret ka Zabljaku, oni su hitali da se spoje sa italijanskim divizijom koja je nadirala iz Pljevalja i nastojala da forsira Taru.

Trideset prvog maja cela Peta crnogorska brigada se nalazila na desnoj obali Komarnice. Levo, kod Dobrog Dola, uspostavili smo dodir s desnim krilom Tre e sandža ke brigade, koja je u operativnom pogledu pot iniena Tre oj diviziji. Neprijatelji pali sela Mokro, Kruševce, Miloševi i i druga, a narod beži u planine Vojnik i Durmitor.

Tre a divizija, koja se ovoga dana zatekla na liniji Lukavica — Ostrvica — Bijela — Savnik — Komarnica — r. Piva, nalazila se u vrlo teškoj situaciji. Ranjenika i bolesnika mnogo, narod u zbegovima, a hrane vrlo malo. Usto, nedostaje i municije.

U toku no i izme u 31 maja i 1 juna izvršili smo nekoliko ispada, sa ciljem da vežemo neprijatelja za njegove položaje.

KA VU EVU

Prvog juna sam se sastao sa Goranom Kova i em. Razgovaramo o situaciji. Goran je optimista. »Situacija je zaista teška — kaže — ali smo iz nje iza i pobedonosno kao uvek«. To je rekao tako sugestivno da nam svima bi lakše. A tako je i bilo. Izašli smo iz teške situacije, ali bez mnogo drugova i bez Gorana.

Još krajem maja govorilo se kako Sava treba da primi komandu nad Tre om divizijom. A kad je 4 juna stiglo nareneće Vrhovnog štaba estitasmo Savi novo postavljenje. Goran mu je estitao u stihu, a Sava, o igledno dirnut, zahvaljuje se, diže stisnutu pesnicu i kaže: »Teška je situacija, drugovi. Ali,

„hvati eme se u koštac sa neprijateljima i tu i ih kao što smo ih svuda tukli“. Istoga dana otišao je na novu dužnost, u pravcu pive. Pri polasku reče mi da dođe u Štab divizije, stim da krenem već sledeći dan. Kad smo 7. juna, drugarica Mileva Lajović (koja je pošla na dužnost u Štab divizije), ja i još nekoliko drugova, u pokretu ka Pivi, ujutru oko 8. asova stigli u gumeni Dragišnjica, doživesmo teško bombardovanje i mitraljištanje. Nekoliko drugova je poginulo i ranjeno. Ceo dan smo na putu. Stalno nas bombarduju i mitraljiraju, jer ovog dana prelaze preko Pive mnoge naše kolone. Osmog junu isto. Ovog dana uveče stigosmo u Nikovici i odmah produžimo put za Donje Kruševac.

Devetog junu, rano uzoru, izbismo na improvizirani most na Pivi, kod Donjeg Kruševa. Vreme je lepo i oko 8. asova »Štuke« se pojaviše iznad samih vrhova drveća. Baciše bombe. Gađaju i pojedince. Negde iz rejonata Šepan-Polja dejstvuje i nema ka artiljerija. Kod mosta na Pivi pomešali se ranjenici i narod. Prelazom rukovodi Ivan Milutinović. Uzalud objašnjava da borbeni delovi moraju prelaziti prvi. Janko Mišunović sa drugovima prenosi topove po delovima. Oko 10 sati opet 7—9. nemaju »Štuka« bombarduje i mitraljira prelaz. Bilo je dosta žrtava. Uprkos svega prelazimo Pivu i penjemo se na Vu evo. Istim putem je pređeš prošla Sedma banjska divizija. Ostavila je na putu mnogo mrtvih boraca. Na Vu evo stigosmo tek oko podne. Pošto smo se malo odmorili, Sava nam dade zadatke.

Naše snage još nisu prikupljene. Ovog dana pristižu na Vu evo: Prva dalmatinska (bez jednog bataliona), Peta crnogorska (bez jednog bataljona) i Treća sandžaka brigada. Oko 14. asova nadleže nas i jedna »Roda«. Okomila se na plato, na kome se nalazio Štab divizije nodeljen u dve grupe. Političko odeljenje sa drugovima iz AVNOJ-a: Veselinom Maslešom, Nurijem Pozdercem, Vladom Zečevićem i drugima nalazi se u jednoj vrti i obrasloj bukvama i borovima. Usred vrtiće je naložena vatra. Šuma je olistala, ali se dim probija kroz drveće. Opominjem ih. Oni se samo nasmejaše. Ubrzo doleteće bombarderi i bacaju bombe. Nuriju Pozdercu pogodi jedno par u petu. Umro je osleđen dva dana.⁷ U neposrednoj blizini leži stari i iznemogli Blagota Ramović, potpukovnik u penziji. Kažem mu da se skloni sa tog mesta, a on odgovara: »Ne brini se naelni e, ne e grom u koprivu; na kraju, za mene nije ni šteta«. Samo što se udaljih, Blagotu zaka i jedan rafal iz aviona. Posle kraće vremena umro je na rukama svoje sestre — partizanke.

⁷ Bolovao je od šeferne bolesti.

NA SUTJESCI

Desetog juna bilo je obla no, ali je neprijateljska avijacija bila ipak vrlo aktivna. Ceo dan izvi a Vu evo, Sutjesku, Zelengoru, a povremeno bombarduje i mitraljira.

Na Vu evu se još prikupljaju brigade Tre e divizije. Tu su i ranjenici, i bolesnici, i narod koji otstupa sa vojskom. Sve se izmešalo. Situacija je vrlo teška. Jedinice malaksale od umora i gladi. U Štabu Druge operativne grupe i Tre e divizije stalno sastanci i savetovanja. Zaklju ci i odluke se svaki as menjaju i dopunjavaju. Nema ta nih podataka o neprijatelju, o njegovim položajima i ja ini. Nemaju se ni podaci o našoj Prvoj grupi i Vrhovnom štabu. Naše jedinice su u toku no i 9/10 juna prešle reku Pivu. Zaštitni ki delovi prešli su na levu obalu Pive i zadržali se na liniji Oblik — Duži — Katun — Strmac — Glavice. Me utim, neprijatelj na desnoj obali Pive još od 8 juna nije toliko aktivan, sem avijacije i artiljerije. Verovatno se prikuplja i priprema za forsiranje Pive. Pored toga, besputan i jako pošumljen teren primorava ga da nastupa vrlo oprezno. Obezbe ujemo se i od pravca Mratinja gde je neprijatelj naro- ito aktivan.

Zaštitnica je ostala na pomenutim položajima sve do no i 11/12 juna kad joj je nare eno da otstupi za Dragoš Sedlo, ka Sutjesci.

Jedanaestog juna pred mrak prethodnica Tre e divizije (Prva dalmatinska brigada bez jednog bataljona i 1-vi bataljon Pete crnogorske brigade) uspela je da iznenadi Nemce i pre e Sutjesku. Otada smo sa ovom brigadom izgubili svaku vezu.

Dvanaestog juna Štab divizije je bio na Dragoš-Sedlu, a Peta crnogorska brigada, jedan bataljon Prve dalmatinske bri- gade sa baterijom topova i Tre a sandža ka brigada na prostoriji Dragoš Sedlo — Vu evo. Ranjenici- su još na Vu evu. O prethodnici ništa ne znamo. Komandant Druge grupe i delegat Vrhovnog štaba donose odluku da se no u 12/13 pre e Sutjeska kod Tjentišta i da se nastupa u pravcu Ozrena, za Prvom dalmatinskom brigadom i Prvom grupom. Oko 14 asova Sava Kova evi je pozvao na Dragoš Sedlo komandanta Pete crno- gorske Sava Buri a, politi kog komesara Dragišu Ivanovi a, na elnika štaba Niku Martinovi a, komandanta Tre e sandža ke Velimira Jaki a, politi kog komesara Božu Mileti a, zamenika politi kog komesara Voju Lekovi a i na elnika štaba ove bri- gade Žarka Vidovi a. U prisustvu komandanta Grupe i dele- gata Vrhovnog štaba pri Drugoj grupi, Sava je izdao štabo- vima usmenu zapovest za prelazak Sutjeske.

Baš u trenutku kada su se brigade prikupljale i formirao poredak za forsiranje reke, Nemci su otvorili snažnu artiljerijsku vatru na Dragoš Sedlo i Vis, nanevši nam osetne gubitke. Bilo nam je jasno da Prva dalmatinska brigada nije proterala neprijatelja, ali nešto bliže o njemu nismo znali. Oko 17 asova Sava je pozvao na Vis komandira baterije Janka Mi unovi a i naredio mu da otvori vatru na neprijateljsku artiljeriju i da po utrošku municije, zakopa topove. Sava je li no dogledom osmatrao plotune, poslednje plotune ove baterije.

Nešto posle 17 asova borba je prestala. Pošto je poremećen prelazak Sutjeske onako kako ga je Sava zamislio, promjenjen je red u koloni, a zatim smo se u prvi sumrak po eli približavati mestima za prelaz Sutjeske. Po Savinom naređenju sišao sam na reku i pomagao u prebacivanju jedinica. Prelaženje je trajalo skoro celu noć, sve do oko 2 aša 13 juna. Pred samu zoru bataljon Prve dalmatinske brigade naišao je na Ozrenu na prednje nema ke rovove iz kojih je na njega otvorena vatra.

Trinaestog juna vreme je bilo obla noć i maglovito. **Suma** je bila puna rose i vlažna od kiše koja je padala prethodnog **dana** i u toku noći. Nemci su se nalazili u rovovima na položaju Košur — Ozren u dobro maskiranim rovovima i posednutim sa više automatskih oružja.

Kad je bataljon Prve dalmatinske uzoru oko 3.30 asova do ekan bliskom pešadiskom vatrom sa padina Ozrena, razvio se za borbu i uz velike gubitke uspeo da protera neprijatelja iz prednjih rovova, a zatim i iz rovova druge linije. Pri zauzimanju druge linije rovova već se razdanilo. Udesno od njega razvio se za borbu i 3 (Mostarski) bataljon Desete hercegovačke brigade, a levo bataljon Pete crnogorske. Pošto su zauzeli prednju liniju rovova, bataljoni su nastavili borbu za glavni neprijateljski položaj koji se protezao gotovo samim vrhom Ozrena. Do ekan uraganskog vatrom iz automatskih i drugih oružja, naši bataljoni su se, pretrpevši velike gubitke, morali povući na polazne položaje. Oko 8 asova Sava se sa Prateom etom i delom štaba uputi ka prvim rovovima neprijateljskog položaja. Do ekan snažnom vatrom zaustavismo se u retkoj šumici, sasvim blizu neprijatelja. Odjednom, Sava iz svega glasa viknu: »Napred drugovi, napred proleteri! Svi bataljoni (3 i 4 su već bili stigli) po oče ponovo u napad. Sava uze pušku od kurira (pošto je kod sebe imao samo veliki pištolj i bombe) i počeo napred. Posle tri do četiri koraka pogodi ga neprijateljsko zrno. Pade na mestu mrtav. Istog trenutka, nekoliko koraka desno od Save, ga aju i neprijatelja, pogibe i Roganovi. ini

mi se da su pored mene, nekoliko koraka od Save, bili Milivoje Maksimovi i Mileva Lajovi. A kad neko od drugova re e Savinom sinovcu Draganu da je Sava poginuo, de ko po e da pla e, ali i on, pogo en, pade.

Savino telo prekrismo i produžismo borbu.

Nešto pre 9 asova stigoše i bataljoni Tre e sandža ke brigade i odmah u oše u borbu. Izmešaše se naši i sandža ki bataljoni, jurišaju, prore uju se, ali se neprijatelj ne mi e s mesta. Neko iz bolnice, koja se nalazila nedaleko od položaja, u dolini Sutjeske, javlja da su Nemci izbili na samu Sutjesku i da ubijaju ranjenike. Ivan Milutinovi, a ini mi se i Radovan Vukanovi, narediše komandantu Tre e sandža ke Velimiru Jaki u da hitno vrati bataljon Milovana Pekovi a i zašliti ranjenike. Tre a sandža ka brigada, koja je imala ovaj zadatak od ranije vide da su naše snage, štabovi i rukovodioci AVNOJ-a u opasnosti samoinicijativno je stupila u borbu. Bila je prepovljena. Izme u ostalih poginuli su politi ki komesar brigade Božo Mileti, zamenik komandanta brigade Moma Stanojlovi i komandant 4 bataljona M'lovan Pekovi. Pomo nik politi kog komesara brigade Voja Lekovi je ranjen. Poginuo je i veliki broj komandira eta i vodova.

Oko 10.30 asova naše snage su davale poslednji otpor. Borba se vodi na sve strane. Pokušavamo da se probijemo iz ovog vatreng kotla. Na levom diviziskom krilu, kroz šume Ozrena, probiše se neki delovi Pete crnogorske i delovi bataljona Prve dalmatinske brigade i u toku no i produžiše pokret za prvim ešelonom, ka Lu kih i Vrbni kih Kolibama. U toku 14 juna spojili su se u rejonu Lu kih Koliba sa jedinicama Prve dalmatinske brigade i 1-vim bataljonom Pete crnogorske (prethodnica Tre e divizije) i nastavili pokret za Glavnom operativnom grupom. Ostaci Tre e sandža ke brigade su se po grupicama ili pojedina no prebacivali ponovo preko Sutjeske i probijali ka Sandžaku, dok su se ostaci Pete brigade, Mostarskog bataliona i 2-gog bataliona Prve dalmatinske prebacivali preko Magli a i Volujaka u Hercegovinu.

Oko 11 asova 13 juna prikupilo se nekoliko stotina drugova, me u kojima: Ivan Milutinovi, zatim delegat Vrhovnog štaba pri Drugoj grupi, komandant grupe, kao i Raja Nedeljkovi i Veselin Masleša. Nismo se mogli probiti u pravcu Ozrena, a na mestu gde smo se nalazili nismo smeli ostati. Svaki minut je bio odlu uju i. Tada Ivan Milutinovi pokaza rukom kuda da krenemo. U koloni po jedan po osmo za Ivanom Milutinovi em, prvo paralelno sa linijom nema kih položaja

^a onda na jug, preko izvornog dela Usovi kog Potoka. Predanili gxno pod Malom Siljevicom.

Pre dolaska pod kotu 1720 formirana je eta od komunista. Za politi kog komesara je odre en Radomir Babi , dotada politi ki komesar Tre e divizije. Ova je eta oko 12 asova pošla u pravcu neprijateljskog položaja, u nameri da izvrši probaj. Me utim, do ekana je jakom vatrom i odbijena uz gubitke od nekoliko drugova. Posle toga krenusmo prema vrhu Male Siljevice (k 1720). Grupa je oko 15 asova stigla pod samu kotu 1720. Na savetovanju je rešavano kuda i kako da se probijamo. Nemci su na platou iznad same stene (k 1720), sa uperenim mitraljeskim cevima prema nama i Sutjesci. Ne znaju da se nas nekoliko stotina nalazi pod samom stenom. Sasvim smo iznureni od gladi i umora. Ipak, nešto moramo preduzeti. Doneta je odluka da se što pre evakuišemo, najdalje do 17 asova istoga dana. Odmakli smo se od stene za jedno 150—200 metara, gde smo, iznad Sutjeske, preno ili 13/14 juna.

Ujutru 14 juna, posle savetovanja, podelismo se na grupe za probaj preko Sutjeske. Prvo popalismo dokumenta i zakopasmo li ne dragocenosti — da ne nadnu u ruke neprijatelja. Odredismo vod bombaša pod komandom Novaka Kneževi a, dotadanjeg komandanta 2 bataljona Prve dalmatinske brigade, sa zadatkom da uništi neprijateljsku posadu na mos'u na Sutjesci, oko 150 metara severno od Pribroja, gde je trebalo da premo reku. U sumrak, kad je vod pošao u pravcu mosta, cela grupa je pošla za njim i sjurila se niz strminu ka Sutjesci, ne pridržavaju i se izdatih uputstava za prelazak. Simo što smo zagazili u vodu, neprijatelj nas iz neposredne blizine obasu mitraljeskom vatrom. Mnogi izgibioše ove no i, a mnogi se utopiše u virovima. Ipak je ve ina prešla Sutjesku i sklonila se te njenu strmu i klizavu stranu. Trebalo nam je nekoliko asova da se popnemo do vrha strane. Za to vreme iako je bila no , Nemci nam pobiše mnoge drugove.

Petnaestog juna, u ranu zoru, Radomir Babi , Rašo Radovi , Iko Mirkovi , Vera Kova evi , Rašo Aleksi , ja i još nekoliko drugova i jih se imena ne se am, na osmo se na grebenu izme u Sutjeske i potoka Peru ice. Greben je go, a pred nama neprijateljski položaj. Rašo Aleksi i ja javismo se dobrovoljno u patrolu da izvi amo i osiguravamo pokret ostalih. Nismo prošli ni nekoliko stotina metara kad Nemci otvorile vatru. Raniše Raša Aleksi a, a ja, zaklonjen za jednu bukvu, otvorih vatru na bunker ispred mene. Dozivam Aleksi a ali se ovaj ne odaziva. Onesvestio se. Zvao sam i grupu, ali je ona ve bila otišla na drugu stranu, u pravcu gde se Peru ica uliva u Sutje-

sku, a zatim prema Skakavcima. Povukao sam se do Peru ice i preno io u neposrednoj blizini neprijateljskog položaja. Gladan i umoran, nisam ni spavao. Skoro celu no slušam razgovor Nemaca i pucnjavu. Nemci povremeno raketama osvetljavaju prostoriju.

Negde oko 2 asa, 16 juna, povukoh se u potok Peru icu gde sam u jednoj pe ini našao dva iznemogla i malaksala druga — greju se pored vatre. Imena im se ne se am. Tog dana u ranu zoru Nemci napustiše položaj i odoše u pravcu Zelengore. U toku 16 juna sastao sam se sa Ivanom Milutinovi em, Radovanom Vukanovi em, Mitrom Mitrovi , Radomirom Babi em, Novakom Kneževi em. Rašom Radovi em i ostalima.

Po dolasku na Trnova ko Jezero, a možda i nešto pre, doneta je odluka kuda e ko da ide. Dati su zadaci da se razbijena vojska prikuplja i novi borci regrutuju. Ja sam pošao sa grupom Ivana Milutinovi a u Crnu Goru.

Mnogi znani i neznani drugovi i drugarice, iz svih krajeva naše zemlje, ostadoše na Sutjesci, daju i život za slobodu svog naroda i domovine.

Zaista »Nikad više junaštva sabijenog u jedan sat i u svakog oveka ponaosob, nikad više smelosti i uverenosti da se može i ono što izgleda nemogu e ...«

Rade KNEŽEVİ

T R E A P R O L E T E R S K A

(S a n d ž a k a)

pohalne borbe na plahovitoj Sutjesci su djela koja su po svojim nat ovje anskim napora ma, po žrtvama i posljedicama, prevazišla sama sebe i postala legenda. Zato nije dan vojnik, koji takva zbivanja izražava brojevima, pokretima i me usobnim odnosima protivn kih strana, ne može dati njihovu pravu sliku. ak i književnik, koji svojom visoko razvijenom stvarala kom maštom raš lanjuje do najprefinjenijih nijansi složena ljudska osjeanja, teško može dati njihovu vjernu i cijelovitu sliku. Taj splet psiholoških i fizi kih zbivanja kroz koja se ispoljavaju sve ljudske osobine, kroz koja se prosje ni ljudi uzdižu na nivo heroja, nijedan umjetnik ne može potpuno izraziti. To može do kraja da izrazi samo narod, stvaraju i od njih legendu. Samim tim ta zbivanja postaju besmrtna.

Po etkom 1943 godine Tre a proleterska (sandžaka) brigada, koja je dejstvovala u sastavu Glavne operativne grupe, došla je iz Bosne na prostoriju Sandžaka, gdje ju je narod oduševljeno do eka. Tamo je po etkom maja dobila zadatak da presije e komunikaciju Pljevlja — Prijepolje, da je zaposjedne i ne dozvoli neprijatelju komuniciranje. Ona je u tom periodu vodila borbu sa manjim neprijateljskim dijelovima, koji su vršili ispade od Pljevalja i Prijepolja, i istovremeno se Popunjavala novim borcima, jer je trebalo nadoknaditi gubitke koje je dotada pretrpjela.

Posle kraeg vremena brigada se donekle popunila, tako da je pred po etak neprijateljske ofanzive imala oko 850 boraca sa oko 600 pušaka, 60 automatskih oru a i dva mala topa (od kojih jedan »Pito«, a jedan protivtenkovski) razli nog mo-

dela i porijekla. U to vrijeme šuma je već bila ozelenila, a snijeg se zadržao još samo na planinskim vrhovima, na padinama većih planina i u pojedinim vrtama na visoravni, u Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku, borbe su vođene samo sa manjim neprijateljskim dijelovima, jer su se glavne snage neprijatelja pripremale za novu ofanzivu. Pretstojali su najteži bojevi u toku Narodnooslobodilačkog rata. I zaista, po naređenu njemačke Vrhovne komande, napad njemačkih, talijanskih i kvislinških jedinica otpočeo je jednovremeno: sa istoka u pravcu Bijelogog Polja i Savnika; sa sjevera — iz doline Limske jugu; sa zapada — iz doline Drine ka rijeci Ceotini; sa juga — iz Hercegovine ka rijekama Tari i Drini. Taj obrub, u poteku širok, trebalo je prema neprijateljskom planu sve više sužavati, da bi se na kraju suzio do granice koja bi omoguila uništenje naših snaga. Nije se smio dozvoliti našim jedinicama proboj na mačku pravcu, dok je taj obrub još bio širok. Trebalo je naše snage nabaciti na teško prolazne planinske masive, uokvirene kanjonima Pive i Tare, i dovesti ih u bezlaznu situaciju. Neprijatelj je napravio dobar plan i materijalno ga je u svakom pogledu obezbijedio — i u ljudskom i u tehničkom potencijalu.

Polovinom maja neprijatelj je uspio da jednovremenim udarima jačih snaga od Pljevalja, Prijepolja i Brodareva, poslije oštrelja borbi, potisne djele Treće brigade sa komunikacije Pljevlja — Prijepolje, sa položaja Jabuke i Mijajlovice, zatim i sa Kamene Gore.

Poslije nekoliko dana borbi na vododjelnici rijeka Limska i Čeotina, znatno nadmoćne neprijateljske snage prisilile su Treće sandžaksku brigadu da se stopu po stopu povlači ka eotinskim položajima. Brigada je posjela nove položaje: Kovren, Bliškovo, Tulovo i Korjen. Neprijatelj je produžavao napad od Brodareva, Kamene Gore i Pljevalja.

Dio naših snaga, koje su dejstvovali u pravcu Kolašina, neprijatelj je uz velike sopstvene gubitke uspio da odbaci ka planini Sinjaljevini.

Prije petaka ofanzive i u toku njenog izvođenja, neprijateljski izviđaci avioni esti su nadlijetali položaje naših jedinica, bombardujući ih i mitraljirajući. Dok je neprijatelj na taj način mogao da prikuplja podatke o kretanju naših jedinica i njihovim položajima, dotele mi u tom pogledu nijesmo bili u mogućnosti da na vrijeme uočimo pokrete njegovih snaga, niti da saznamo o njihovom grupisanju i jačini. Nama su takvi podaci redovno kasno stizali, a po sadržinu su bili i protivrečni. Vrlo esti smo tek u toku same borbe doznavali s kim se borimo.

Dok se razvijala borba na eotinskim položajima, Prva proleterska brigada je no u 18/19 maja dobila zadatku da krene u pravcu Fo e. Uskoro iz rejona Stožera odlazi za njom i Tre a kraj Ška brigada. Tako su dosadašnji položaji Tre e gandža ke brigade morali biti prošireni i na pravce koje su zatvarale Prva proleterska, odnosno Tre a krajiška brigada. Sandža ka brigada je morala poviti svoje desno krilo ka Kru'cama i primiti na sebe snage neprijatelja koje su dejstvovali od Bijelog Polja i Mojkovca, u me ureju Lim — Tara.

Jednovremeni udar neprijateljskih snaga sa fronta i boka dovodi brigadu u vrlo težak položaj. Neprijatelj uspijeva da neposredno ugrozi sa boka glavne dijelove angažovane na eotinskim položajima. Brigada je primorana da se u toku dana, pod vrlo nepovoljnim okolnostima, naro ito na polju kod sela Mao a, postepeno povla i ka rijeci Tari. Povukla se na kosan ike položaje na liniji avanj — Kri ak — Kosanica — Vlahovi i, da bi sprije ila izbijanje neprijatelja na rijeku Taru. Borbe se produžuju i u toku no i. Neprijatelj vrši prit'sak. Povremeno zastaje, da bi na osnovu nove situacije pregrupisao snage radi produženja napada.

Prema nare enju Vrhovnog komandanta »da se 3 sandža ka brigada prebaci kod Dur evi a i Lever Tare. sa zadatkom da odmah smen iji je štab u Negobu i«, naša brigada se u toku 28/29 maja prebacila na lijevu obalu kod Dur evi a Tare. Ona se 29 maja penje serpentinama u pravcu Zabljaka, a u toku toga pokreta prednji dijelovi neprijateljskih snaga izbijaju ka selu Kršu. Brigada nema vremena da u tome pravcu uputi neke snage radi obezbje enja, jer treba što prije izbiti na nove položaje. U toku no i 29/30 maja brigada je posjela žablja ke položaje: Razvršje — Pitom'ne — Tepca, sa zadatkom da obezbijedi naše glavne snage sa pravca koji vodi preko Durmitora ka rijeci Pivi i Pivskoj Planini, s tim da se jedan njen bataljon koji je bio upu en na Dobri Do poveže sa jedinicama Pete crnogorske brigade.

Pošto se dolaskom na žablja ke položaje udaljila od neprijateljskih snaga sa kojima je vodila borbu na desnoj obali Tare, Tre a sandža ka brigada je mogla dobiti dva-tri dana predaha, bez ja eg dodira sa neprijateljem. Ali, uskoro su se preko Sinjajevine pojatile kolone 1-ve njema ke brdske divizije (koja je sa Isto nog fronta preba ena na jugoslovensko ratište) u pokretu ka Durmitoru, u pravcu Moti kog Gaja i ka Zabljaku, sa zadatkom da u estviju u zauzimanju durmitorskih položaja i nabacivanju naš'h snaga na rijeku Pivu, radi njihovog uništenja. Prvo je otpo eli borba na desnom krilu. Poslije kra eg vremena uo en je 61-vi bugarski puk, koji je kod sela Pren ana prešao Taru i izbio preko Negobu a i Te-

pa kog Polja ka Zabljaku, odvajaju i dio snaga na pravac Nikovići — Podgora — Tepca, i 724-ti njemački puk koji je nastupao duž komunikacije Durdevi a Tara — Negobu a, a zatim u pravcu Zabljaka.

Borba se sve više zaoštravala. Neprijatelj je dovolio nove snage. Najjače borbe rasplamsale su se na desnom krilu brigade. Koncentrišući i jaku artiljerisku vatru na kose kod sela Pitom'na, neprijatelj je uspio da zauzme jedan dio ovih položaja. Jedan naš bataljon iz rezerve ubačen je u protivnapad. U toku dana došlo je do borbe prsa u prsa, ali neprijatelj, zbog blizine sopstvenih jedinica, nije mogao artiljeriskom vatrom da dejstvuje po našem streljačkom stroju. Pošto je odbačen sa ove kose, on je poslije sredinjanja ponovo krenuo u napad i, uz podršku jake vatre, dobio i uspije da ovlada ovim dijelom položaja. Borbe su produžene i sljedeći dan. Četiri neprijateljska puka, podržana jakom artiljerijom, napadaju na naša tri bataljona. Brigada se postepeno povlači ka prevoju na Durmitoru — Malom Štulcu, na kome treba pružiti jak otpor. Međutim, vrlo gusta magla otežava pokret. Jedinice su se zauštavile. Napravljen je plan vatre, ukoliko se to moglo pod borbom i za kraće vrijeme da uini. Grupisani su i brigadni minobacači. Njima rukuju odlične nišandžije.

Svojevremeno na Žejoj Glavi, iznad rijeke Tare i na njenoj desnoj obali, poslije jednodnevne borbe, neprijatelj se odmarao. Kada su se naši borci, gaze i duboki snijeg, u toku noći privukli neposredno do nenrijateljskih položaja, minobacači otvorili preciznu vatru po pospalom neprijatelju. Bez tablica ga anja i bez korekture! Jurčić — i iznenađeni neprijatelj je ubrzo proteran. Minobacači i precizno tuku i neprijateljske grupe koje sasvim blizu podilaze našim položajima. Uguši se i neprijateljske komande. Kod nas tišina. Iznenadna jaka pjesadiska vatra i neprijatelj se povlači, zanravo bježi. Ali, vrata i ponovo napada. Borba se produžila, ali je prevoj Mali Štulac vrsto ostao u našim rukama.

Za vrijeme borbe vidjeli smo jednu neprijateljsku kolonu u pokretu grebenom Durmitora. Osjetivši da je teško prodrijeti od Zabljaka, preko durmitorskih prevoja, neprijatelj je uputio dio snaga grebenom, s ciljem da što prije ovlada masivom Durmitora i izbjegi ka rijeci Pivi. Time bi se izmanevrisale naše snage koje su se branile na sjevernim i južnim padinama Durmitora. Upravo u to vrijeme je Peta crnogorska brigada u teškim borbama odoljevala neprijateljskim snagama na prostoru između izvornog dijela rijeke Pive i Durmitora, pa je neprijatelj, prodorom preko grebena Durmitora, mogao izbiti u njen bok, okružiti je i dovesti u gotovo bezizlaznu situaciju.

Tako su se na durmitorsko-pivskim položajima našle jedna do druge Treće sandžaka i Peta crnogorska brigada, u zaštitnici glavnine naših snaga, koja je već u to doba izvršila probor na rijeci Sutjesci i uz teške borbe postepeno napredovala kroz Želengoru.

No u 8/9. jula Treće sandžaka brigada je napustila durmitorske položaje i prešla rijeku Sušicu. U zaštitnici u toku 9. juna ostao je jedan bataljon, koji se pred neprijateljskim snagama postepeno povlačio preko Velikog Stulca, a zatim preko Sušice izbio u selo Nedajno. Neprijateljska kolona, koja je grebenom Durmitora izbila na njegove zapadne padine, jedino je neposredno ugrozila 2. bataljon kod Todorovog Dola, koji je — iako podjeljen na dva dijela i u dosta teškoj situaciji — ipak uspio da se povuče ka Pivskoj Planini i da dođe u sastav brigade.

U toku 9. juna jedinice Treće brigade našle su se na Pivskoj Planini, štete i Centralnu bolnicu koja je bila u pokretu ka prelazu na rijeci Pivi, dok je neprijatelj napredovao preko Durmitora ka rijeci Sušici i od Savne ka Pivskoj Planini. Posjedanjem Durmitora spojile su se 1.-va njemačka brdska i italijanska divizija »Ferara« i u tijesnom sadejstvu produžile napredovanje između Tare i Pive, težeći da što prije izbiju na Pivu sve do njenog uša i da se spoje sa snagama koje su se nalazile lijevo na Magli u i desno na rijeci Drini — od sastava Pive i Tare do uša Sutjeske u Drinu.

Na desnu obalu Tare, već ranije, izbila je divizija »Taurinense«. Neprijatelj je direktno ugrozavao naše ranjenike koji su se sada prebacivali preko Pive. Treće brigada je na položajima Vojinovići — Kneževići — Nikovići zadržavala prednje neprijateljske dijelove koji su izbjegli na Pivsku Planinu. Ona se sada našla u uloži zaštitnice naših snaga između rijeka Pive, Drine i Sutjeske i p^n'ne Magli. A kada se noć u 9. juna počela prebacivati preko pivskog kanjona, neprijateljska artiljerija je u toku dana, zajedno sa avijacijom, dejstvovala po mjestu prelaza i produžila dejstvo i u toku noći. Jedan prelaz preko rijeke bio je već uništen. Napravljen je drugi, uzvodno od sela Gornjeg Kruševa. Trebalo se kretati jednom stazom, koja je u visini Gornjeg Kruševa vijugala ka jugu i tamu nestajala. Dalje spuštanje u kanjon Pive vršeno je novom stazom koju su napravile naše jedinice. Trebalo se spustiti na Pivu pod najtežim okolnostima i preći je u toku noći preko jednog mosta koji su na brzu ruku podigle naše pionirske jedinice.

Po svetu u 10. juna neprijateljska artiljerija je produžila svoje dejstvo po mjestu prelaska. Avijacija se uvlačila

duboko u kanjon Pive i bombardovala, a zatim ponovo nadlijetala i mitraljirala jedin ce.

Drugi bataljon naše brigade je ostao u zaštitnici na desnoj obali Pive, odakle se ve ula ja a borba. U toku dana se i on pod borbom povukao ka rijeci i u sumrak, pošto su se svi ranjenici prebacili na lijevu obalu Pive, prešao most. Po njegovom prelasku most su srušile naše pionirske jedinice.

Na Vu evo su jed nice Tre e brigade izbile u toku 10 juna, a samo zaštitni ki bataljon uzoru 11-og. Preko Vu eva se kretalo i u toku dana. Neprijateljska artiljerija dejstvovala je sa nekoliko pravaca — sa Pivske Planine, preko Drine i preko Sutjeske. Sa planine Magli a dejstvovala je teška artiljerija. Nekoliko desetina artiljeriskih oru a sipalo je ubita ni elik na naše snage koje su se sada našle na jednoj vrlo uzanoj prostoriji. Avijac ja je i dalje bombardovala i mitraljirala.

Po izbijanju na Vu evo 1-vi bataljon Tre e brigade krenuo je 11-og uzoru i kao desna pobo nica naših snaga predve e stigao na položaje Koritnik i Pogledalo; u toku "stog dana 4-ti bataljon je zauzeo položaje u rejonu Lokva Derne ište, kao oja anje lijeve pobo nice, zatvaraju i pravce od Magli a, posebno od sela Mratinja; 5-ti bataljon se preko Mrkalj-Klada i Dragoša-Sedla spustio na Sutjesku, gdje je zauzeo položaje do same rijeke, a 2-gi bataljon se prebacio na Dragoš Sedlo.

Donijeta je odluka da se probijemo preko Sutjeske, jer je bilo nemogu e i i ka kanjonu Pive, koji je sam po sebi vrlo teška prepreka, a sada i posjednut sa nekoliko deset na hiljada neprijateljskih vojnika. Probijati se desno preko Drine, posjednute jakim snagama, vrlo je teško, a lijevo se uzdiže visoko i teško prohodni Magli , posjednut jakim neprijateljskim snagama. Ostao je jedino pravac preko Sutjeske, iako se na njenoj lijevoj obali nalazio neprijatelj, jer taj pravac vodi za našim glavnim snagama.

Za vrijeme probijanja i po probodu Prve dalmatinske brgade sa jednim bataljom Pete crnogorske, oja anja iz SS divizije »Princ Eugen«, upu ena sa Magli a, gusto su posjela položaje na lijevoj obali Sutjeske. I dok se glavnina Glavne operativne grupe vrhom klina izdužila ka selu Jele u, na desnoj obali Sutjeske, na prostoru Vu eva, ostale su dvije iscrpene brigade, koje su dotada pretrpjeli velike gubitke, tj. oko 1.500 iscrpenih boraca i ranjenika, okruženih sa nekoliko desetina hiljada neprijateljsk h vojnika.

Došao je 12 jun. Glavnina naših snaga ostavlja za sobom Želengoru i produžuje napredovanje. Na samoj Sutjesci vode se jake borbe, dok je neprijatelj na drugim pravcima manje aktivran. Popodne je nare eno 1-vom bataljonu da krene ka Dragoš-Sedlu, a 4-tom bataljonu da se i on povu e ka Dragoš-

Sedlu. Kada se 4-ti bataljon povukao sa položaja na padinama Magli a, dijelovi SS divizije »Princ Eugen« krenuli su za njim. Na drugoj obali Sutjeske vidi se na proplancima neprijateljski logor sa podignutim šatorima.

Predve e 12 juna našim premorenim i do krajnosti iscrpenim borcima podijeljena je zadnja zaliha hrane — po nekoliko suvih mrva ka amaka. Za njima je ostalo više od mjesec dana neprekidnih borbi i rijetko prospavanih no i. Ishrana slaba, esto nikakva. Na itavom putu od Pljevalja do Sutjeske nailazili smo na mrtve borce naših jedinica koje su ranije prošle, naro ito Sedme banijske divizije, koju je zahvatila epidemija pjegavog tifusa.

Dvanaestog juna no u, linijom koju je bujica trasirala, spuštale su se od Dragoš-Sedla ka Sutjesci jedinice Tre e brigade. Zajedno sa njima i ispred njih, pomiješani sa jedinicama, kretali su se i ranjenici. Upravo je pao jak pljusak, što je još više otežalo spuštanje niz strmu desnu obalu. Pošto br gada nije imala više koga da štiti na desnoj obali, trebalo je i i naorijed. Po izbijanju na rijeku, koju je usl'jed brzine toka bilo vrlo teško pre i, moralo se hvatati za ruke i teškom mukom prelaziti. Mnoge je odnijela brza Sutjeska.

Prije zore, 13 juna, sve jedinice Tre e brgade i svi ranjenici koji su se mogli kretati, prešli su na lijevu obalu. Bilo se razvedrilo, a uskoro je i sunce izšlo. I dok smo se kretali padinama lijeve obale Sutjeske, stazom koja se penje u pravcu sela Krekovi, ja e neprijateljske snage izbijale su na visove na desnoj obali.

Od brigadnih dijelova van sastava bataljona fornvrani je novi — Kombinovani bataljon. Neki dijelovi Pete crnogorske brigade i jedan dalmatinski bataljon ve jurišaju, a uvod' se u borbu i 3- i bataljon Desete hercegova ke brigade — formiran od mostarskog proletarijata.

Peti bataljon je u toku pokreta padinama na lijevoj obali Sutjeske prvi izdvojen i upu en u proboj. Tako je dospio na lijevo krilo brigade. Drugi bataljon napada na Ozren. Kombinovani i 1-vi bataljon napadaju u pravcu sela Krekovi, a 4-ti na desnom krilu brigade.

Ispred nas, na pravcu probaja, nalazi se šest neprijateljjsk'h bataljona sa oko 6.000 vojnika utvr enih u više linija. Iz prednjih rovova vire samo neprijateljski šlemovi. Pozadi nas izbile su na Sutjesku snage SS divizije »Princ Eugen«. Tako su se naše jedinice, zajedno sa ranjen cima, našle na jednom uzonom zemljишnom pojasu, okružene sa svih strana mnogo nadmo njim neprijateljskim snagama. U takvoj situaciji nije nam ništa drugo preostalo nego da vršimo proboj. Borba se rasplamsava as ja e as slabije. Utiša se pa se ponovo

razvije. Niže se juriš za jurišem. Toliko juriša i za tako kratko vrijeme vrlo rijetko se negdje dogodilo. Zašto se ovi naši ljudi tako bore? Bore se za ranjenike, za slobodu svoje zemlje, za dostojanstvo ovjeka i za ljepši život.

Na desnom krilu brigade bore se i jurišaju borci 4-tog bjelopoljskog bataljona. Pola bataljona je izba eno iz stroja, što mrtvih, što ranjenih. Poginuli su komandant, zamjenik komandanta i zamjenik komesara bataljona, a malo je ostalo i etnih rukovodilaca.

Kod sela Krekovi vode borbu borci Zlatara.

Lijevo se nalazi 2-ji bataljon sa borcima Mileševskog sreza, a na krajnjem lijevom krilu brigade 5-ti pljevaljski bataljon.

Borba na Sutjesci se produžuje. Dok je neprijatelj zauzet borbom s fronta, na padinama Ozrena, 5-ti bataljon se na prevoju izme u Ozrena i Lastve, uništivši nekoliko bunkera, probija u pravcu T'sovog Brda i dalje ka Zelengori.

Dije^vi 1-og bataljona se rokiraju ulijevo i pokušavaju proboj. Ali je neprijatelj ubacio rezerve i ponovo vrsto povezao front.

Ranjenici koji su se mogli kretati upu ivani su lijevom obalom Sutjeske uzvodno da se po grupama prebacuju za vrijeme dok neprijatelj vodi borbu sa našim jedinicama.

Prošlo je podne. Stiže nare enje da se još raspoloživim snagama izvrši napad u pravcu Krekova, kako bi se dio snaga koji se nalazi na lijevom krilu pokušao probiti. Dakle, treba olakšati proboj na lijevom krilu. Glavnu snagu u napadu na Krekove ine borci Mostarskog bataljona, koji je, iako je pretrp'o velike gubitke, još uvijek relativno brojno jak. Sa njim napreduju dijelovi 1-og, Kombinovanog i 4-og bataljona Tre e sandža ke brigade i manji dijelovi Pete crnogorske brigade. Izvršen je juriš. Novi gubici — novi mrtvi i ranjeni. To je bio istovremeno i zadnji juriš. Borba je poela da malaksava pa se najzad i utišala. Povremeno se uju pojedini pucnji. Desetkovane jedinice izvlače se po grupama iz prve strelja ke linije i kre u padinama lijeve obale Sutjeske.

Nailazi neprijateljski izvi a ki avion i osmatra bojište. Nepr'jatelj ne izlazi još iz svojih rovova i ne kreće naprijed.

Treba povući još ono malo snaga što se nalazi u strelja-kom stroju. Kasno popodne i one se povlače, po nare enju. Neprijatelj još ne kreće naprijed, a njegov avion i dalje izviće.

U prvim redovima leže naši mrtvi borci, izmiješani sa njema kim lješevima. Na putu koji vodi ispod sela Krekovi nalazi se veliki broj naših poginulih i teško ranjenih boraca. Teško je proći tim putem.

Kada su se i posljednje naše snage povukle ispred neprijateljskih položaja, ovaj je krenuo naprijed, ali oprezno. Uju se pojedini pucnji. To njemački vojnici ubijaju naše teške ranjenike. Zamjenik komesara jedne etaže 5-og bataljona, teško ranjen, zatražio je od svojih drugova da ga ubiju. Komandir voda mu je pružio pištolj. Tako je prestao da živi još jedan od naših hrabrih etnih rukovodilaca.

A ti isti njemački vojnici su krajem rata, kada su Jedenaste diviziji polagali oružje, molili da se prema njima postupa po međunarodnom ratnom pravu.

«

Završen je posljednji boj velike Bitke na Sutjesci. Odluka je pala, ali borbe još nijesu prestale. Mnogobrojne manje grupe zaostalih boraca i ranjenika probijale su se tu i tamo kroz neprijateljske položaje.

Veliki broj ranjenika, onih koji su se mogli kretati, uspije da se provu u ka Želengori, a jedan dio je ostao u šumama u dolini Sutjeske.

Pala je noć. Neprijatelj osvjetjava zemljište raketama. Povremeno se uye borba. To se manje grupe naših boraca probijaju pod zaštitom noći iz neprijateljskog obroka a ka zapadu ili jugu.

Prije boja na Sutjesci, Treća brigada je imala u 1-vom bataljonu oko 140 ljudi, u 2-om oko 110, u 4-om oko 200, a u 5-om oko 170 ljudi. Svega, sa Kombinacijom bataljonom, blizu 700 ljudi. Prvi bataljon je izgubio oko 70 boraca, 2-ji oko 50, a 4-ti oko 120. Ukupni gubici Treće sandžake brigade u boju na Sutjesci iznosili su preko 300 ljudi. Prema tome, br'gada je bila gotovo prepoplnjena. Poginuli su zamjenik komandanta brigade i politički komesar i već i broj rukovodaca bataljona i etaže.

U boju na Sutjesci, 5-ti bataljon, koji se uspije probiti, izgubio je relativno malo ljudi. Na Želengoru je, ranije i 25 drugova iz 4-og bataljona i još nekoliko iz drugih bataljona, izbilo svega oko 120 boraca, od kojih je preko 2/3, poslije nekoliko dana, uspjelo da se probije u istočnu Bosnu. Ono što je bilo sposobno za borbu svrstalo se u redove Druge proleterske brigade, a ostali, ranjeni i bolesni, upućeni su na Majevicu. Oni su se borili u redovima Druge proleterske brigade, a tri mjeseca docnije, po dolasku u Sandžak, ušli su u sastav svoje brigade.

U toku sljedećih tri dana pojedine grupe uspjele su da se probiju kroz neprijateljske redove. Dio se probijao uzvodno Sutjeskom i poslije neuspjelog pokušaja da se prebaci preko

Vilnjaka na Zelengori, prebacio se na desnu obalu Sutjeske a jedan dio je odmah prešao na njenu desnu obalu i probio se ka Vu evu. Za to vrijeme su se neprijateljske snage svijale u kolone, ostavivši izvjesne dijelove da u toku no i 13/14 i 14 juna kontrolišu pravce koji vode sa Sutjeske. Neprijateljske jedinice su pretraživale šume na njenim obalama, kao i padine kanjona neposredno duž rije nog toka. Borci i ranjenici, do kraja iscrpeni i bez hrane, morali su tri dana i tri no i da se probaju na prostor van bojišta.

Trećeg dana, 16. juna, na Vu evu se prikupilo do 180 potpuno iscrpenih boraca i ranjenika Treće sandžake brigade i nešto iz dalmatinskog bataljona. Tog dana na samom Vu evu više nije bilo ja ih neprijateljskih snaga, sem pojedinih patrola. Ponovo se prelazio kanjon Pive i ponovo savla ivao kanjon Tare. Poslije nekoliko dana ovi dijelovi prebacili su se u Sandžak.

Zaštitnica je asno izvršila svoje zadatke. Izginula je brane i ranjenike. Za ranjenike je vojna b'tka na Neretvi, tri mjeseca ranije. Za ranjenike su vodile borbu i ove naše jedinice na Sutjesci. Borci, koji su jedva mogli nositi oružje, bili su krvno i moralno vezani za borce — ranjenike. Istina, da su ih ostavili možda bi lakše izvršili probaj iz obrua, a i ranije i u povoljnijoj situaciji. Ali, ostaviti ranjenike a ne braniti ih zna ilo je odre i se sebe.

Neprijatelj je prema našem okruženim snagama na lijevoj obali Sutjeske angažovao nekoliko desetina hiljada boraca koji su, zauzeti borbom, kasno stigli da ugroze naše glavne snage, koje su krajnjim naprezanjem krile sebi put na sjever.

Dijelovi Treće sandžake brigade, koji su prešli Pivu i Taru, poslije kraja odmora i pošto su ojačani novim borcima, preduzeli su akcije u Pljevaljskom, Bjelopoljskom, Mileševskom i Zlatarskom srezu. U toku jula i avgusta iste godine vojne su borbe sa okupatorskim snagama, posebno sa etnicima, koji su uz pomoć okupatora potekli da jačaju. Treća sandžaka brigada je uspješno suzbila razvoj kvislinških snaga, popunila svoje redove i, po dolasku jedinica iz istočne Bosne u Sandžak septembra 1943., uvelikom olakšala dalji razvoj oslobođila ke borbe na ovoj prostoriji.

Žarko VIDOVIC

STANJE JE NEREDOVNO

re a sandža ka narodnooslobodila ka udarna brigada držala je položaje izme u Pljevalja i Prijepolja.

Petog maja stiglo je nare enje Štaba Prve proleterske divizije da naša brigada obezbedi punije pra enje neprijatelja, jer su postojala obaveštenja da on vrši pokret velikih razmara, mada još nije bilo jasno u koje svrhe. Stoga je trebalo pratiti pomeranja Nemaca i prebacivanje njihovih snaga

iz unutrašnjosti Srbije i verovatno iz Gr ke prema našoj teritoriji. Postojalo je sve jasnije da se neprijatelj koncentriše u Limskoj dolini. Provereni su podaci i utvr eno je da se ve e nema ke i domobranske snage prikupljaju kod Fo e i Ustikoline sa namerom da pre u Drinu i ugroze naše položaje na tom podru ju. Izveštaji sa svih strana nagoveštavali su da neprijatelji pripremaju ofanzivu ve u od dotadanjih, o igledno sa namerom da zaokruže glavninu naših snaga i Vrhovni štab i da ih unište. U tome je trebalo da u estvuju Nemci, Italijani, kugari, etnici i domobranske jedinice.

Neprijatelj je napravio širok obuhvat, ali naj eš e napade vršile su nema ke divizije na prostoru od Lima prema Tari, kao i od Nikši a prema Savniku i Pivi. Ogor ene borbe po ele su i sa severa, odakle su napadale jake nema ke snage. Naša brigada držala je baš te položaje i odbijala neprijateljske napade zadržavaju i svoje pozicije.

Osvanuo je šesti maj. Naša brigada je još vrsto držala svoje položaje. Svi naleti neprijatelja ostali su bezuspešni. Oko

deset sati po eli su nema ki avioni, umesto bombi, da bacaju pakete sa lecima, u kojima su pozivali partizane na predaju i obe avali punu slobodu svakome ko se prijavi sa letkom. Kako propaganda i ovoga puta uopšte nije delovala na borce, Nemci su nekoliko dana kasnije izdali proglašenje narodu Crne Gore i Sandžaka s pozivom na pokornost i pretnjom da će, ukoliko se ne odazovu, uništiti itav ovaj kraj, sav narod i partizane. Posle proglašenja Nemci su po eli još žešće napade. Razvila se žestoka borba. Naše jedinice morale su vršiti taktička pomeranja i ustupati izvesne položaje nadmožnjem protivniku. Neprijatelj je palio i uništavao sela kroz koja je prolazio. Sa partizanskim jedinicama povlačio se i veliki deo naroda. Do dvadeset i trećeg maja naša brigada je zadržavala nemačke napade i vodila danonoćne borbe. Toga dana stiglo je naređenje Vrhovnog štaba o popuni naše brigade, kao i o izvesnim izmenama u njenom komandnom sastavu.¹

Između dvadeset etvrtoog i dvadeset osmog maja vođene su najžešće borbe sa Nemcima na sektoru između Lima i Tare. U ovim borbama u estovale su brojne nemačke i italijanske jedinice uz podršku avijacije. Nemci su uspeli da nas istisnu iz Limske doline i nabace na Jabuku, Kamenu Goru i dalje prema Tari. Budući da su na ovom planinskom i siromašnom prostoru i ranije boravile neke naše jedinice, iscrpene su sve rezerve hrane, iako seljaci nisu žalili da našoj vojski dadu sve što su imali. Strah od gladi i se anje na gladovanje u etvrtom ofanzivi prodirali su u sve jedinice. Komesari po bataljonima imali su pune ruke posla. Moralo se najracionalnije raspoređivati ono što se imalo. Bilo je još nešto stoke i meso se nekako obezbeđivalo, ali hleba nije bilo. Ljudi su se, žive i danima samo na mesu, jedva kretali.

Borba na ovom prostoru nastavljala se iz dana u dan i postajala je sve žešća. Štab naše brigade pomerio se u selo Maoće.

Redovno, svakog jutra, nemačke »Rode« izviđale su naše položaje i mitraljirale sve što su primeđivale da se kreću. Jednog dana u ranu zoru po ele su da mitraljiraju kuće u kojoj se nalazio štab. Sa nama je bila i gruđa dece koju su hrvatske jedinice kod Jasenovca otele od ustaša. Sutradan u e u našu sobu jedan od dečaka, rodom iz sela Dubrave kod Gjelamoća. Zvali smo ga »Sudija«.

¹ Za političkog komesara brigade postavljen je Božo Miletic, za zamenika komandanta Momo Stanojlovića, a za zamenika političkog komesara postavljen je pisac ovog dela Janka.

— Drugovi, došao sam da vam kažem da je ju e za vreme mitraljirania Suca ubio ono prase što ga je doneo vama za ru ak. Mi smo ga gledali. Dok su Nemci mitraljirali, on se sakrio iza ku e i mašinkom ubio prase. Kada je prestao napad, on ga je zgrabio i odneo doma inu: »Evo, ubiše ti Švabe ovo prase. Najbolje da ga daš štabu, ina e nema šta za ru ak«. Covek ga je pogledao i rekao: »Dobro, uzmi«.

S teškom mukom je **Suca** priznao ovo komesaru. Odlu ili smo da ne bude više intendant našeg štaba i prebacili ga na drugu dužnost.

Na me ure ju srednjih tokova Lima i Tare ostala je samo naša brigada. Tukla se i zadržavala Nemce. Još ranije, po zadataku, otišle su napred Prva proleterska i Tre a krajiska brigada.

Nemci su žestoko pritiskivali. Hteli su po svaku cenu što pre da pre u Taru i spoje se sa svojim i italijanskim jedinicama koje su navaljivale od Savnika i Kolašina i da na tom prostoru izoluju jedan deo naših jedinica i bolnicu.

No u 28/29 maja dva bataljona naše brigade prešla su Taru i sukobila se sa jakom neprijateljskom kolonom koja je dolazila od Kolašina da bi nam osujetila prelazak Tare. Naši bataljoni sa ekali su ih kod sela Negobu a i odbacili. Time su stvoreni uslovi za prebacivanje i ostalih jedinica naše brigade na levu obalu Tare. Rano popodne 29 maja prešle su i poslednje naše jedinice. Trebalo je porušiti most koji smo na brzinu podigli. Nije se imalo im i nije se znalo kako. Nemci su ve silazili u kanjon s težnjom da ga zauzmu i spre e rušenje. Moralo se raditi brzo.

Najzad su jedan mitraliezac iz 1-og bataljona i još jedan borac prineli dva puškomitraljeza na ostojanje od 30—50 metara i dugim rafalima udarili po vorovima zavezanih eli nih užadi. Užad su popucala. Most se sa treskom stropoštao. Sada je bilo lakše zadržavati Nemce. I oni su morali praviti most. Mo i emo da ih zadržimo i sa manjim snagama. Na položajima je ostao jedan bataljon da bi ometao prelazak neprijatelja na levu obalu Tare. Ostale jedinice krenule su napred.

Izašli smo na visoravan Jezera. Desno od nas prostirale su se livade sa prore enom etinarskom šumom. Bila je kao kristal vedra no . Mese ina. Nešto dalje pred nama se ukaza neobi no lepa slika: ispod drve a itav venac vatri, oko njih sede ili leže ranjenici i bolesnici Centralne bolnice. Svuda pesme. Ogromni stubovi plamena dizali su se visoko i gubili u no i nose i sa sobom zvuke partizanskih pesama. Išli smo prema njima.

Levo od nas, u neposrednoj blizini, ukaza se gusta kolona uniformisanih vojnika. Na mese ini se videlo da se kre u pravcu bolnice. Hitro smo se razvili u borbeni poredak. Kolona je nastupala. O ekivalo se da e naši svakog asa otvoriti vatru. Ali je nare enje bilo druga ije. Moralo se prvo znati ko ide. Komandant 4-og bataljona pitao je:

— Ko je tamo?

Mukla tišina proguta pitanje. Odgovora nije bilo. Kolona je prilazila sve bliže. Ko ovo može biti? Razmišljali smo. Nemogu e je da su Nemci. Otkuda oni tu?

— i va la? — Povika na italijanskom neki od boraca.

— Prižionjeri Italijani, odazva se kolona. Laknu nam.

Pomešasmo se sa bolnicom. Svi odmah po eše da pitaiu kakva je situacija, koje se jedinice nalaze napred, koje pozadi, kakvi su izgledi i koji je pravac našeg daljeg kretanja. Objasnjavali smo im. Sa Tare se ula borba. Ovde se moglo ostati. Odlu ili smo da preno imo. Nad nama se uzdizao Durmitor i zaklanjao mesec. Bili smo u senci. Stigoše kuriri 2-og bataljona. Njihov se bataljon nalazio na Pirlitoru. Pri ali su o užasu koji se no u video preko Tare, gde su ju e vo ene borbe i kuda su prošle nema ke i italijanske divizije.

Nekolicina nas se popela na Pirlitor. Pred nama se ukaza strašna slika pustoši. Daleko preko Tare, sve do Kamene Gore i Jabuke, još je besneo požar. Na putu kojim su ju e prolazile italijanske i nema ke divizije gorela su sva sela. Iz kanjona Tare ula se borba. To Nemci pokušavaju da pre u.

Svuda oko nas nalazilo se mnoštvo naroda: žene, deca i stariji ljudi. Sve je to pošlo sa našim jedinicama, nosilo što se moglo nositi, i poteralo svu stoku. Sve je nemirno. Niko nije spavao. Okupljali su se u grupe i gledali preko Tare. Tamo je li ilo na pakao. Hiljade požara. U trenutku sve zgasne da se odmah pojave nove erupcije plamena i izgube u no i. Borci su posmatrali, stezali srca i razmišljali: da li je sve izgorelo? Da li je ostao ko živ? Od ega e živeti ono što nije poubijano?

Nekoliko boraca je još iste ve eri nestalo. Vratili su se sa ostalim narodom preko Tare. Rekli su nekim drugovima da se ne e predati: idu da se svete. Bori e se kao gerilci. Sutradan su komesari po etama objasnjavali da ima slu ajeva deserterstva, da se treba svim silama boriti protiv malodušnosti i najoštrijie reagovati na ove pojave.

Predve e jedna patrola privela je trojicu koji su pokušali da pre u Taru i pobegnu.

Posle saslušavanja u štabu bataljona naglašeno im je da su u inili težak prekršaj i da e za to biti najstrožije kažnjeni.

jako im nije konkretno rečeno kakva će kazna biti, o ekivali
su da će ona biti stroga i verovatno najstrožija — kazna smrć u streljanjem.

Sutradan su se javili i tražili da budu primljeni od političkih komesara brigade ili njegovog zamenika.

Primio ih je komesar.

Begunci su se žalili na strogu kaznu i molili komesara da utiće da bi se kazna ublažila.

Komesar ih je odbio.

— Nema govora ni o kakvom ublažavanju, rekao je **strogo**, vi ste nas izdali i **naDustili** onda kad nam je bilo najteže, **pa** sada tražite blage kazne. Ne, ne, morate odgovarati **za** svoje greške. Stab bataljona treba da vas kazni. To je njegovo **pravo**. Vas niko ovamo nije nasilno doveo, nego ste sami **dobrovoljno** došli. Mislili ste da je revolucija nešto sa vama im se **mozete** šaliti. Ne može to **liudi**. Znate li vi šta zna i napustiti svoje mesto u ratu? To zna i otvoriti vrata neprijatelju. Vi ste mogli upropastiti ceo bataljon. Zato vas stab i kažnjava.

— Zar baš smrt, druže komesaru? Zar ne može biti ništa drugo? Stari smo i inokosni ljudi, opterešeni decom. Može se greška i na drugi način popraviti, dodavali su mole ivo.

— Ne uđe da se mešam u rad stabala bataljona. Drugovi vas znaju ko ste i kakvi ste.

Oni stadoše, pozdraviše pesnicom i odoše.

Već je bilo palo veče kad se jedan od njih vratio. Molio je kurira da ga prijavi komesaru.

Komesar ga je ponovo primio.

— Ja sam Zejak. Druže komesare, došao sam još poslednji put da nešto pitam i zamolim.

— De, reci šta 'o eš.

— Prvo, 'o uđe da pitam da li se išta može izmeniti. jer mi se inačice tako se i u bataljonu šapuće, kao da će nešto moglo izmeniti. Ujutru kazna biti izvršena. Zato 'o uđe li ne da zamolim za jednu stvar. Držim da mi ne eš odbiti, ovek si.

— Kad će kazna biti izvršena, to ja ne znam. To je bataljon odlučiti, a veće je kasno da bi se nešto moglo izmeniti. Rekao si da hoćeš nešto da me zamoliš.

— Pa, eto, hteto sam nešto u vezi sa ovim stvarima. Zao mi je, druže komesare, na ovakav način da umrem. To sve do sada nisam mogao ni zamisliti, ali, eto, vidiš. Zlo sam napravio Pa moram da odgovaram.

Komesar je utao, pognuo glavu pa lomi neku granicu i pravi perle. Ovaj nastavlja.

— Znaš me, selo mi je ispod Bjelasice. Bio si mi u ku i. Najesen e mi biti 48 godina, otac sam etvoro dece, peto mi se rodilo nedelju dana pre polaska; nisam stigao ni da ga krstim. Zato ga i ne ra unam u žive. Ko zna kad i da li e uopšte biti kršteno. Pa pošto kažeš da se ovde ne može ništa promeniti u kazni, obe aj mi, tako ti Boga i svetog Jovana, da eš mi kad se vratimo biti kum i krstiti ono dete. Ukoliko ja sutra umrem, ti ot i mojoj ku i i reci ženi da sam se tako sa tobom dogovorio, a da sam ja u borbi poginuo. Ukoliko bi se što izmenilo i ja ostao živ, ja te opet molim da budemo kumovi. Grešku u popraviti, ne eš biti, druže komesare, kum kukavici i dezerteru. Obe aj mi, zna u kako u se držati. Datu re u poštovati.

— Dobro, Zejak, pristajem. Želim i bi u ti kum, pa bilo da se ti živ vratiš, bilo da pogineš. Hvala ti na po asti koju mi ukazuješ. Ho u sada da ja tebe zakunem istom ono tvojom zakletvom kojom si ti mene zakleo. Onim istim tvojim Bogom i svetim Jovanom: da li bi opet pokušao da napustiš svoju jedinicu ako bih ja naredio Štabu bataljona da ti vrati oružje i ti ponovo stupiš u jedinicu? Reci pošteno, budi sada ti ovek. Smem li ja garantovati za tebe.

— Druže komesaru, ne znam da li sada pretstavljuju išta moja ast i obraz, ali ja u mojoj zakletvi moram po i od toga, jer drugo danas i nemam. Ali znaj, ovo što u ti re i, ne u pogaziti. Molim te u to veruj, veruj pa makar koliko te to koštalo. Veruj mi, ne u re pogaziti. Ako te slažem i izdam, neka me izda ljeto, i godina, i porod, i sve ostalo. Obe avam ti da više nikad ne u dozvoliti sebi da se ne mogu zaklinjati u svoju ast i obraz.

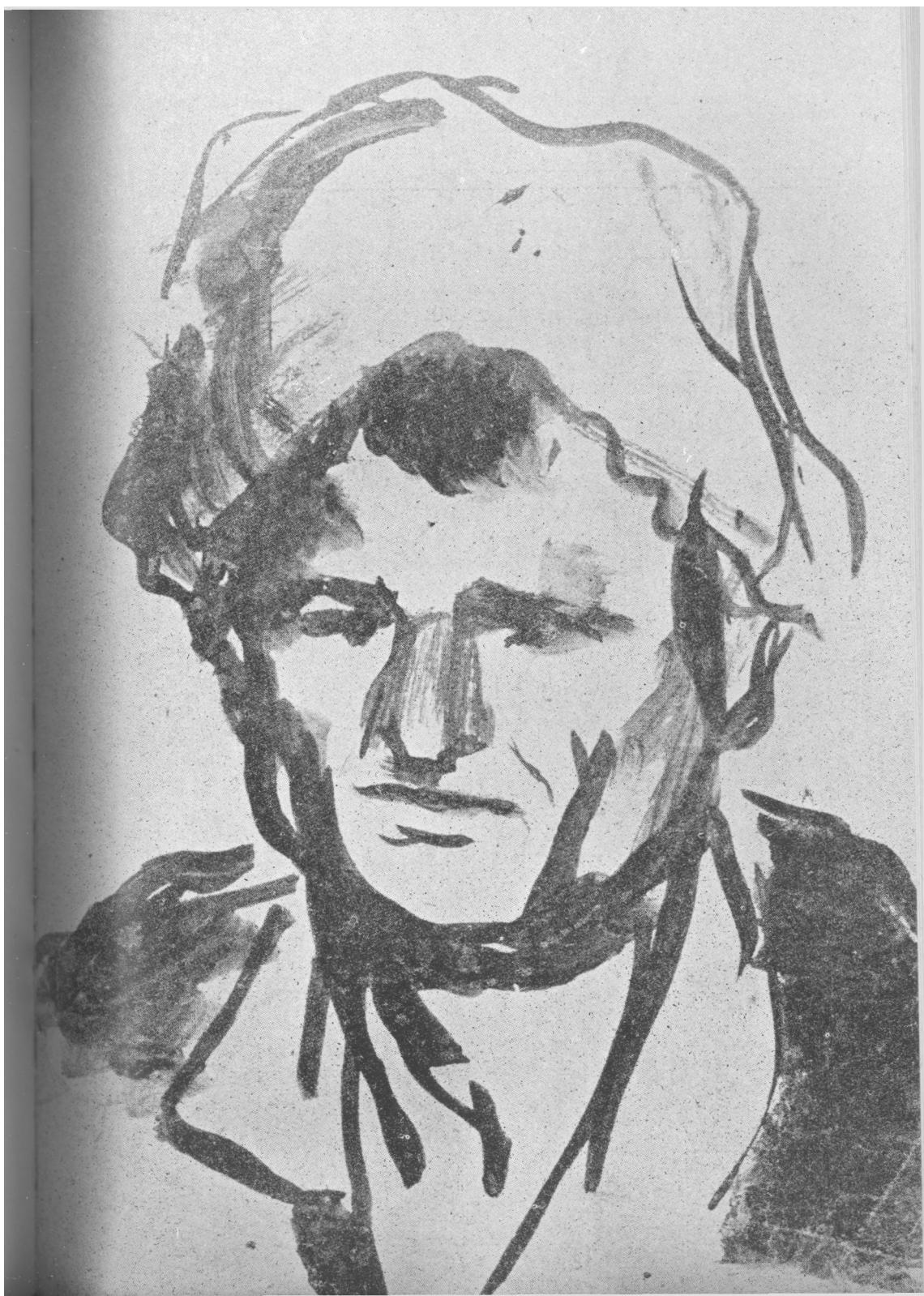
— Dobro, a šta emo sa onom dvojicom, možeš li ti garantovati za njih?

— Ja mislim da e i oni držati re. Najbolje da ih dovedem pa razgovoraj sa njima.

Sutradan sva trojica su bila u jedinici pod oružjem.

Zna se da su ušli u kanjon Sutjeske, borili se i više ih nikad niko nije video. Tamo su ostali sa žrtvama 4-og bataljona. Sva trojica su poginuli.

Tridesetog maja prošli smo kroz Zabljak koji je do temelja popalila i porušila neprijateljska avijacija. Na ovom sektoru zadržali smo se osam dana odbijaju i neprijateljske napade. Prvih dana juna ulala se jaka vatrica od Tepaca. Tamo je bio naš 4-ti bataljon. Peti je vodio ju e borbu sa Nemcima u

Jozo Janda: CRTEZ IZ PARTIZANA

gelu Pitominama. Izgubio je jedanaest boraca, a zamenika politi kog komesara bataljona Vladimira Damnjanovića, teško ranjenog i nepokretnog, ostavio kod jednog seljaka koji se prihvatio da ga uva.

Nemci su prešli Taru i dalje pritiskivali. Komandant Treće divizije Sava Kovačević je da neprijatelj ja im snagama nadire ka Mratinju i da, prema podacima, namerava dalje kanjonom Pive.

O igledno je neprijateljska namera bila da tu zatvori krug i otpočne obraćen sa našim jedinicama. Međutim, taj plan im nije uspeo, jer je jedan deo naših snaga sa Vrhovnim štabom već bio prešao Pivu i pošao prema Bosni.

Osvanuo je peti jun. Bili smo još na ovome sektoru. Naša brigada, koja je dotada bila u sastavu Prve proleterske divizije, dobila je naređenje da se stavi pod komandu Treće divizije; tako da nam je saopšteno naređenje Vrhovnog štaba da Treća divizija ima zadatku da štiti povlačenje Centralne bolnice i ostalih snaga koje su se probijale prema Bosni.

Tako je naša brigada ušla u sastav zaštitnih jedinica.

Večeras sledeći dan, prema naredbi Štaba Treće divizije, morali smo se oslobođiti svih teških oružja i pripremiti jedinice za povlačenje preko Durmitora prema Pivi. Štab brigade odlučio je da na Malom Štulcu (kraj 1953) priredimo iznenadno neprijatelju. Rešeno je da se sva teška oružja i municija koncentrišu, da pustimo Nemce što bliže i onda svom snagom udaramo po njima. Iz svih bataljona skupljeno je: 17 baca, 6 teških mitraljeza i sva raspoloživa municija za njih.

Sutradan izjutra došlo je do pokreta neprijateljskih jedinica. Nemci su počeli napade na naše položaje snažnom artiljerijskom vatrom. Na Malom Štulcu vladala je potpuna tišina. Naši su utali. Ne našavši na otpor, Nemci su se kretnuli sasvim bezbrižno. Rastojanje se smanjivalo, a prostor između nas postao gotovo isti. Kad su došli na oko 80—100 metara, planuo je Mali Štulac. Počeli su naglo i panično da otstupaju. Na položajima je ostalo mnogo mrtvih i ranjenih nema koga vojnici.

Vrativši se na polazne položaje, komanda nema koga jedinica organizovala je novi napad uz podršku čestoke artiljerijske vatre. Tukla je položaje sa kojih su se već evakuisale naše jedinice. Kao jedina tačka otpora ostao je Mali Štulac. Nemci su nemilosrdno tukli. Mali Štulac je i ovoga puta utao. Nemci su ponovo krenuli u napad, sada mnogo obazrivije. Opet je došlo do borbe iz neposredne blizine: opet je počelo da dejstvuje naše sakupljeno oružje. Nije se štedela municija. Nemci nisu mogli da izdrže. Ponovo su se povukli. Posle toga nastalo

je izvesno zatišje, ali za kratko vreme. Slede eg dana, još u jutarnjim asovima, jaka kolona Nemaca penjala se ispod Savinog Kuka ka vrhu Durmitora sa namerom da preko Crvene Grede zaobi e pravac našeg povla enja i udari u bok naših jedinica. Bilo je gotovo neverovatno da naoružana jedinica može tuda da pro e, jer se pre rata smatarlo podvigom kada bi se neko od planinara probio tim putem. Da bi izbegle zaokruženje, jedinice naše brigade morale su se povu i prema Velikom Štulcu i spre iti nema ko prodiranje u pravcu našeg krila. Na Crvenoj Gredi sa ekao ih je jedan vod Zlataraca. Sa njima je bio komesar ete Vlada Šaponji . Nemci su zadržani na vrhu Durmitora, a Vlada je poginuo sa još nekoliko boraca.

Kasno uve e (mislim negde 7 juna), na Velikom Štulcu na e me drug Veljko Zekovi i re e mi da je direktiva CK da se na terenu ostave grune gerilaca sastavljeni od politi ki jakih ljudi. Odlu eno je da ostanu drugovi: Jezdo Lovi , Mi o Zori , Velibor Ljuji i još neki. Mi smo nastavili pokret. Pred nama je bila Centralna bolnica.

•

Uslovi pod kojima je vo ena Peta ofanziva, i teško e kojima su bile izložene jedinice zaštitnice jedva se mogu porediti sa uslovima i teško ama na koje su nailazile jedinice Narodnooslobodila ke vojske u borbama ne samo do Pete ofanzive, nego i posle nje. Posebnu teško u pretstavljao je pegavi tifus, naro ito kod Sedme banijiske divizije.

Iza Centralne bolnice pomerale su se i jedinice Tre e divizije. Vodile su borbu i zadržavale neprijatelja. Putem su ostajali mrtvi ljudi, i to manje ranjenici koji su podlegli zadobijenim ranama, a mnogo više tifusari — u onim najrazli iti]im položajima, u kojima ih je smrt zatekla. Tifusar seo, uzeo nekoliko granica i kao tobož naložio vatru, iako vatre uopšte nije bilo, stavio praznu porciju da kuva ru ak i tako umro; drugi uzeo kašiku i po eo da jede iz prazne porcije i u tom položaju ga zatekla smrt. Tako svuda pored puta. Kraj jednog izvora grupa tifusara u nula da piye vodu i tako ostala. Dobijao se utisak da iz svakog žbuna mrtvim o ima gledaju tifusari u borce koji, pribiraju i poslednju snagu, vode borba. Mrtvi tifusari bili su sli ni: žuti u licu i ve ina sa trorogom kapom na glavi. Svuda se ose ao težak zadah leševa.

Kada smo prešli Taru i uspeli se na Zabljak, zakona ili smo u selu Bosa i. Ku e su bile prazne. Tifusari ušli u njih, a jedna grupa naložila vatru u sobi na patosu. Ku a se upalila, a oni ne umeju da iza u pa ih drugi izvla e. Nije teško zami-

sliti kolika mora biti snaga vojske koja danima prisustvuje ovakvim scenama i još nalazi snage da se bori protiv premo no naoružanog neprijatelja. Borci naših jedinica podnosili su sve to i vodili najkrvavije borbe.

Trećeg juna izjutra dođe u naš štab doktorka Gutman, koja je još po etkom rata došla u partizane sa elem porodicom. Ona se starala o borcima i leila ih kao da im je majka. Došlo je da javi da je bolnica jutros trebalo da nastavi pokret, ali da to nije u inila jer je grupa zarobljenih Italijana, pridodata bolnicu da nosi ranjenike, otkazala i nije htela da napusti selo. Video sam ih. Svaki je imao rane po ramenima. Danima su nosili teške ranjenike na nosilima. Premoreni i izmrcvareni glađu, izgledali su kao aveti. Bilo ih je oko dve stotine. Te noći ukrali su jednog bolni kog konja, zaklali ga i skoro celog pojeli. Izjutra su svi bili bolesni, je ali ispod onog drveća i na sve strane povraćali. Došao sam da im izdam narene enje za pokret. Nisu hteli ni da uđu. Kukali su i pravili se da ne razumeju. Nisam znao šta da radim. Tada mi je prišao jedan, omalen, crn: »Kamarado komisario!« Ređe da je komunista, da ovi zabušavaju, jer o ekuju da je danas ovde sti i Nemci i da ih oslobođeni. Ponovo sam im govorio, ali nije vredelo. Vratio sam se u štab i poslao kurire. Oni su ih silom primorali da pođu. Bolnica je krenula napred. Toga dana došao je na dužnost novi komesar brigade Božo Miletić.

Dok smo se nalazili na međureju Pive i Tare štab divizije proučavao je kojim pravcem treba vršiti probijanje. Ubrzo je stiglo narene enje da bi najbolje bilo ponovo se prebaciti preko Tare i ostati na sektor između Tare i Zlatibora. Skovali smo splavove i pripremali se za prelazak baš ispod Durmitora, gde se uliva Sušica u Taru. Zatim je došlo narene enje da ne treba i preko Tare nego razmotriti mogunosti orientacije preko Sinjajevine prema Komovima.

Ova neizvesnost uticala je na sve nas. Gubilo se vreme koje je bilo dragocenije od svega ostalog.

Odredeni smo Mile Peruni i i ja da uhvatimo vezu sa štabom grupe i da vidimo kakvo će biti konačno rešenje. Sve je bilo u pokretu. Stab nije dejstvovao kao celina. Najzad, dva dana dočnije, usledilo je narene enje Štaba Treće divizije da se treba probijati prema Bosni u pravcu Vrhovnog štaba.

Sutradan, rano izjutra, spuštali smo se u kanjon Pive i već oko deset sati bili na obali kod Kruševa. Niz kanjon se

silazilo strmom stazom u koloni po jedan. Ispod nas je besnela nabujala Piva, koia se bogato hranila otopinom snegova sa Volujaka, Vu eva i Pivske Planine. Na Pivi je bio napravljen most za prebacivanje: dva zategnuta eli na užeta, privezana za stabla na obali, i preko njih nabacane neke cepanice i talpe. Na tom mestu, preko mosta koji su bile podigle naše pionirske jedinice, morale su pre i sve naše formacije. Most je ležao na samoj površini vode, koja se klobu ala i udarala o talpe. Užad su podrhtavala. Borci su prelazili sa obu om punom vode.

Nemci su ta no znali gde smo jedino mogli i morali pre i reku. Privukli su topove i sa S epan-Polja otvorili baražnu vatru. Dejstvo artiljerije bilo je veoma jako, ali kako je most bio niže, u mrtvom uglu, nisu ga mogli porušiti. Tukli su jednu kosu više mosta niz koju je silazila staza kojom se spuštala naša kolona. Tukli su intenzivno, bez prestanka. Borci su pretr avali tu eni prostor. Kosa je bila prekrivena leševima. Na polomljenom drve u visili su delovi iskidanih liudskih tela: ruke, noge, kao i komadi konjskih telesa. Sve je bilo crveno, poliveno krvlju. Ali to je bio jedini put kojim se moglo si i do Pive, jer su vertikalne strmine i litice kre njaka spre avale drugi pravac prilaska mostu, a on je bio tesan i preko njega se moglo pre i samo pojedina no. Stvorio se pravi pakao. Nema ki avioni su izvi ali, nisko se spuštaju i u kanjon, jer su znali da nemamo oružja kojim bismo ih uspešno tukli.

Oko podne, u trenutku najja e artiljeriske vatre, po ele su »Štuke« da puštaju bombe. U klisuri je toliko urlalo da se više nisu mogle uti pojedina ne eksplozije. Ljudi su prikupljali poslednju snagu da pre u reku i zakora e na Vu evo, koje se strmo dizalo iznad Pive.

Prebacivani su poslednji ranjenici. Jedna devojka prebijenih nogu, dozivala je svoju drugaricu na drugoj strani da je pri eka, da je ne ostavlja. U trenutku kada je sve klju alo kao u kotlu, na jednu strmu liticu iznad samog mosta uspeo se stari Seid Musi , kova , koji je pošao u partizane sa svoje etvoro dece, i po eo punim glasom, kao da je na džamiji, da peva molitvu.

»Alah, Alah, Alah« — vikao je Seid. Artiljerija je gruvala. Piva se penušila. »Alah«, ponovo je dozivao Seid, kao da je alah negde tu, na susednoj litici, pa ne vidi i ništa ne uje. Seid je kleknuo, metnuo ruke na lice i sad ve šaputao **svoju** molitvu...

Prešli smo Pivu i zakora ili stazama koje vode na Vu evo. Milelo se. Više se išlo na kolenima i rukama nego uspravno. Nemci su pomerili dejstvo artiljerije i tukli Vu evo, koje je

stajalo vertikalno prema njima. Naše kolone su se povijale i polako odmicale.

Kasno popodne bili smo na vrhu Vu eva. Nai oše »Savoj« i po eše kao kišu da prosipaju neke sitne bombe koje su tukle sve uglove. Od njih se nije moglo na i zaklona. U krugu jednog takvog snopa našao se u jednom momentu i drug Nurija Pozderac. Tu je bila i drugarica Safa Lotri sa jednom grupom boraca. Nurija i Safa su ranjeni. Dva dana kasnije Nurija je podlegao ranama. Safa je i danas živa. Poneli smo Nuriju, pošto je bio nepokretan, i nastavili marš.

Kada smo izašli na vu evski plato, koji je bio pokriven bujnim livadama, nastavili smo prema Sutjesci. Neprijateljska avijacija je intenzivno tukla do kasno uve e. Sreli smo se sa nema kim jedinicama koje su imale namjeru da osujete naš prelazak Pive. Morali smo odvojiti jedan deo boraca da se tu e sa njima i probija put bolnici, a drugi da zadržava Nemce koji su nas u stopu pratili. Bilo je to 10 juna.

Jedanaestog juna uve e bili smo na prevoju ispod Magli a, više Sutjeske. U toku no i i sutradan, potiskuju i Nemce, ušli smo u kanjon Sutjeske. Celoe dana smo se arkali i prepucavali sa njima. Avioni nas nisu tukli. Nije nam bilo jasno zašto avijacija miruje. Kona no smo zaklju ili: »Mora da im je zagustilo na Isto nom frontu, pa su ih tamo poslali«. Tek kasnije smo shvatili da nisu mogli upotrebiti avione jer smo bili toliko izmešani sa Nemcima da bi tuku i nas morali zahvatiti i svoje jedinice.

Dvanaestog juna u kanjonu Sutjeske održano je kratko savetovanje u štabu divizije o prelasku preko Sutjeske.

Saopštiše nam da su no as imali vezu sa Vrhovnim štabom, da je grupa sa kojom je bio Vrhovni štab, probijaju i se, naišla na jake nema ke formacije i vodila strahovito teške borbe, ali da je uspela da se probije i da je povukla za sobom veliki deo neprijatel'skih snaga. Rekli su nam da su depešom obavestili Vrhovni štab da smo se, zbog izuzetno teške situacije, teško mo i probiti, ali da smo se, ukoliko ne uspemo, svi do poslednjeg pošteno i juna ki izginuti. Na licima prisutnih jasno se videla svest o ozbiljnosti situacije i velika neizvesnost. Bio sam preokupiran mišlju da smo mnogo vremena izgubili zadržavaju i se pod Durmitorom naga aju i koji je pravac najbolji za probijanje. Bi odlu eno da krenemo nekoliko kilometara niz kanjon i na odre enome mestu, najpogodnijem za to, pregazimo Sutjesku. Pošto smo završili sastanak, drugovi iz štaba divizije ponudiše nas da nešto zajedno pojedemo. Bilo je orbe od krompira, pa ak i po par ence hleba. Jedan kurir

ödbi da primi. Re e da nije gladan. Drugi, koji je sedeo pored njega i završavao svoj obrok, nagovarao ga je da uzme i dä njemu ako on ve ne može. Prepirali su se. Ja sam utao i inio se da ne vidim.

— Zašto, bre, danas, ovde, da uzmeš dve porcije, a drugi ni jednu? Bolje iza i na onu kosu i pogini. Budi ovek! Ne u da tražim. Dosta ti je to što si pojeo.

Ovaj se okrenuo, pogleda mene i ostale. Zaplaka se. Izvadi iz džepa par e hleba koje nije bio pojeo i ode kod kuvara da ga vrati. Kuvar odbi.

— uvaj, pa eš kasnije pojesti.

Ali on je navaljivao.

— Idi na posao — odbrusi mu kuvar. On se vrati i sede posti en. Bio je mlad, nije imao više od 17—18 godina, sme e kose, invalid u levu ruku.

itavog dana smo o ekivali da se sa Tjentišta, s one strane Sutjeske, pojavi Glico Mandi sa svojim jedinicama i, kao što je bilo zamišljeno, napadne Nemce s le a i tako nama otvori put za Bosnu. Me utim Glico se nije pojavljivao. Vodio je teške borbe ceo dan sa Nemcima. Ve e se približavalio. Treballo je osigurati prelaz. etvrti bataljon naše brigade dobio je zadatok da odbaci Nemce sa kota odakle su mogli tu i položaje gde je treballo gaziti reku. Razvila se žestoka borba. Nemci su se uporno branili. Po elu je kiša uz strašnu grmljavinu. Komandant divizije naredio je da se skupe svi topovi kojima raspolažemo i pomognе etvrtom bataljonu. Dovu ena su etiri topa i sva municija. Komandant Sava se popeo na jednu kosu i posmatrao borbu. Dao je ciljeve artiljercima i naredio da se otvori vatra. Pratio je dejstvo topova, vršio korekturu i kada su našli cilj, komandovao je brzu paljbu. Ubrzo je utrošena sva municija. Nemci su bili odba eni. Topovi su zakopani, pošto bez municije nisu pretstavljalni nikakvu vrednost, a nisu se mogli nositi dalje, jer kanjonom konji ne bi mogli da pro u.

Pokret je po eo još za dana. Celi no , sve do zore, trajalo je prebacivanje jedinica kanjom na vrlo kratkom otstojanju. Išlo se, padalo, potiskivalo, šuljalo i opet ustajalo. Došli smo do saza. Svuda je vladala tišina. Samo se katkad uo zveket oružja. Tek što smo prešli Sutjesku i po eli penjanje uz njenu levu, ne baš visoku obalu, obznani se zora svojim svežim rumenilom na Volujaku. Za nama je išla bolnica. Popeli smo se na obalu. Pred nama pu e prostrana planinska livada. Pozadi nje gusta šuma. Na pragu je dan. Sve do šume je vidno. Tišina, pa neobi no, kao da nije rat. Bataljoni su izlazili iz korita reke ne po nekom utvr enom poretku, ali se znao pravac: preko

Tjentišta — pa dalje. Sve jedinice, po navici, žurile su prema šumi, a ona ih je podmuklo mamila sebi. To muklo sporazumevanje najednom je raskinula uraganska vatra. Borci su se našli neposredno pred nema kim mitraljezima. Zasuo ih je vreo eli ni mlaz. Još se nije bilo sasvim razdanilo. Desilo se ono gto je moral da se dogodi. »Ura«, jurnuli su naši napred. Groktali su nema ki mitraljezi, padali naši borci. Ve su prvi zakora ili u šumu. Nastalo je gušanje. Nemci su se prebacivali u slede e pripremljeno utvr enje. Uz povike »ura« naši su i dalje nastupali kroz šumu.

Razvile su se odlu uju e borbe na Sutjesci. Nemci su otvorili koncentri nu vatru sa svih strana i uzvišica gde su na brzinu podigli svoje rovove i zeklone. Suma je je ala. Mitraljezi su štektali. Front se sporo pomerao. Nemci su se povla ili iz zeklona u zeklon. Nije se znalo gde se nalaze naši, a gde neprijatelj. Bio sam sa jednom grupom boraca. Tek što smo zakora ili u šumu, me u nas je tresnula jedna baca ka mina. Iz kolone je pala teško pogo ena u iteljica Kaja, kojoj je bilo jedva 21 ili 22 godine. Pogo ena je direktno u stomak. Bila je u besvesnom stanju, ali još živa. Tu je bio i njen otac, prota Jefstatiye Karamatijevi . Bilo je beznadežno. Nismo je mogli nositi. Rana je bila smrtonosna. Ceo stomak otvoren. Smestili smo je pod visoku bukvu. Prota se prekrsti, poljubi je u elo, skide sa sebe mantiju i pokri je njome. Kroz pla prošaputa:

— Neka mi bog sa uva ono ostalo troje ako je negde ovde živo.

Krenuli smo napred. Kaja je ostala. Sutradan, kad su se dvojica drugova iz ove grupe vra ali, svratili su da vide šta je sa njom. Kad su prišli, bila je živa pa, valjda ose aju i njihovo prisustvo, iako nije otvarala o i, jedva ujno izgovori: »Kaja«. Posle toga nije davala nikakve znake života. Oni su ekali još neko vreme pa su otišli.

S vremena na vreme uli su se samo povici: »Napred, drugovi«. Dan je sve više osvajao, ali borba nije jenjavala. Postajala je ak sve žeš a. Neprijatelju su stizala poja anja. Napadao nas je i sa le a. Prvo bolnicu, pošto se ona kretala sada za nama. Stab divizije nalazio se negde na sredini, a levo od njega štab naše br'gade. Sa bataljonima se nije mogla držati vrš a vez. Svi kuriri koje smo poslali izginuli su. Niko se nije vratio.

Znali smo raspored bataljona. Na desnom krilu nalazio se etvrti bataljon, ispred nas Drugi, a izme u njih Prvi i Doplunski bataljon. Na krajnjem levom krilu nalazio se Peti bataljon. Tamo, na pravcu Petog bataljona, besnela je ogor ena

borba. Ve je deset sati. Stiže kurir iz Prvog bataljona sa izvestajem: »Poginuo je komesar brigade Boža Miletić, teško je ranjen zamenik komandanta bataljona Halil Hadžimurtezi mnogo je boraca izginulo i ranjeno. Desno od nas nalazi se etvrti bataljon. Vodi se borba, ali Nemci su se jako utvrdili. Javi emo ishod borbe«.

Nai oše drugovi iz politodela brigade, koji su obilaze i jedinice natrapali na naš štab.

— Sta ima novo, pitamo.

— Teško, odgovaraju oni šapatom. Valjda znate.

— Ne znamo. Ako šta znate, recite.

— Pa, eto, nemamo šta dobro da kažemo, poginuo je komandant Sava. Situacija je teška, šapatom izgovori Mirko i sede. Tek što je seo, jedno zrno pre e mu ispred kolena uzdigнуте noge i zabi se u zemlju.

— Nemci idu u stopu za nama, nastavi on, ve su prešli reku i napali bolnicu. Tamo se našao vod koji štiti bolnicu. Nemci su ga uništili. Probili se do bolnice i izvršili pokolj. Nešto ranjenika što je bilo pokretno izvuklo se, izmešalo se sa borcima i ve su na položajima. Neki su se ak probili i otišli daleko napred. Pojedini e pro i i tamo gde se ne mogu probiti jedinice, jer se provla e u malim grupama pa ih neprijatelj ne prime uje. Kad pro u vatrenu liniju ispred nas, bi e lakše. Tu, baš ispred one kose, desila se teška scena. Me u teškim ranjenicima nalazila se i Dušanka Ivović, u enica VI razreda gimnazije, kojoj je bila prebijena noga. Nosili su je neki drugovi pa zastali, nisu mogli dalje. Nemci su kidisali. Nekoliko ranjenika koji su imali oružje prepucavali su se sa njima. Utom je naišao otac ranjene devojke, Dušan Ivović, u itelj, koji je pošao u borbu sa svoje troje dece. Znaju ga svi. Imao je AVNOJ-a. Borci su se povlačili. Nemci su prilazili sve bliže. Mnogi ranjenici koji su imali oružje vršili su samoubistvo. Kada je ugledala oca, ranjena devojka je zavriskala i, znajući da je on ne može nositi, tražila da je ubije. Nije imala oružja kod sebe. Uzbuđen i uplašen, otac nije znao šta da radi. Devojka je molila: »Ubij me, tata, nemoj me ostavljati da me zlostavljanu«. Dušan se lomio. Devojka je uporno molila. Nesrećni otac pokušavao je da se odvoji, da ode. Devojka je i dalje molila, a on se lomio. Zatim se mašio za kuburu i po e da vadi revolver. Utom je priskočio komesar ete jednog hercegova kog bataljona. »Idi ti, druže, napred sa ostalima, ja u ostati sa ranjenicom. Vide u šta u. Nešto moram u initi. Idi ti samo. Moraš i i«. Dušan se okrenuo, pogledao dete i slomljen zašao u šumu. Komesar je ostao, tukao se i poginuo.

Dok je Mirko priao, stiže komesarete Prvog bataljona Slobodan Tuzli Butum, student Beogradskog univerziteta, koji je još od poetka bio sa Zlatarcima, a jedno vreme služio kao kurir Glavnog štaba za Sandžak za vezu sa Vrhovnim štabom.

— Zlatarci pitaju da li mogu da se rokiraju malo levo.

— Šta ja znam kako je njima. Neka se rokiraju akb je bolje, samo neka ne gube dodir sa neprijateljem — povika načelnik štaba Žarko Vidović i nastavi: Ali, ekaj, baš dobro što si došao. Ja tebe odavno znam kao odličnog kurira. Idi do etvrtog bataljona, predaj im narene enje i donesi izveštaj. Evo ti, pro itaj. Ako budeš morao da ga uništiš, da im bar možeš ispriati. Pazi kako ideš, svi nam kuriri izgibioše.

Utom stiže i komesar Drugog bataljona:

— Drugovi, šta da se radi? U mom bataljonu od 110 ljudi ostalo svega 60, sve izgibie.

— Sta možeš, ostani gde si. Naredili smo etvrtom bataljonu da podiće i napadne one kose sa kojih tuku tvoje, pa ukoliko ih oni likvidiraju, i išemo napred do nove kose i novih bunkera, ako ih još ima, ali ne verujem. Nema valjda ni ovih Nemaca više nego što ih je.

Potraja neko vreme. Po e artiljeriska vatra. Nismo mogli ustanoviti odakle tuku, ali su detonacije granata nekako neobično odjekivale.

— Kakva je ovo artiljerija, Momo, pitali smo zamenika komandanta, — Ti si oficir, stručnjak, valjda eš znati.

— Verovatno su ovo granate sa bojnim otrovima, reče on dosta ozbiljno.

— Celo vreme mi se strašno dremalo i pritisikivao me san.

— Da ovo nije posledica ovih tvojih otrova, Momo, te mi se ovako drema? zapitao sam ga smejući se.

— Ne, ne, druk ije se drema kada si otrovan, to su neki drugi uzroci, povika Moma. Svi se nasmejasmo.

— Utom mi priče rukovodilac politodela Dragoslav orlevi Goša i reče šapatom:

— Druže, ti si partiski rukovodilac naše brigade. Situacija je veoma teška. Trebalo bi da Partija nešto uradi!

Ja sam ga za unapred pogledao.

— Šta? Sta bi moglo i trebalo? Ja te ne razumem. Reci određeno što misliš.

— Ne znam. Ni ja ne znam što. Ne bih mogao ništa odrediti da predložim, ali mi se iščini da bi Partija ... mogla ... trebala ...

— Možemo da razgovaramo i sa ostalim drugovima, da vidimo što oni misle, ali mi se iščini da mi sada ne možemo izmi-

sliti ništa što bi bilo bolje i pametnije od ovoga što sad inimo. Moramo se tu i i to se sada, ovde, ne može ni im zameniti.

— Dobro, ništa. Ja sam o ovome razmišljaо idu i iz Drugog bataljona, pa sam zato i rekao. Ne znam, ne insistiram, više. Ostavimo to.

Utom se pojavi Butum. Išao je iskrivljen drže i se za levi kuk.

— Druže na elni e, ranjen sam, pa sam se morao vratiti. Nisam izvršio zadatak.

— Je li daleko etvrti bataljon, jesli li video šta? Tuku li se oni? Gde si bio kad si ranjen?

— Bio sam sasvim blizu njih. I tamo se vodi žestoka borba. Nemci su me primetili, pripucaše i raniše me, evo ovde u kuk. Mogao sam oti i i kod naših tamo, bili su mi bliži, ali se ipak odlu ih da se vratim ovamo. Nisu oni baš mnogo daleko, iza one kose, ima još malo da se ide, ali nije mnogo daleko.

— Zaboga, brate, zašto nisi otišao k njima i predao na-re enje? Oni verovatno ne znaju gde smo mi. Mogao si im re i, pa bi onda oni nekako nekoga poslali. Sta sada da radim, više nemam ni jednog kurira. Po kome da im pošaljem nare enje?

— govorio je na elnik.

— Ništa, druže na elni e, ja u i i ponovo.

— Kako eš sad i i tako ranjen, kako možeš?

— Mogu, mogu, polako u, ništa ne brini, re e Butum, diže se i ode.

utali smo i gledali za Butumom. On se izgubi u šumi.

— Dobro bi bilo da se povežemo sa štabom Pete brigade i vidimo kakva je situacija kod njih, povika zamenik koman-danta Moma.

— Pa ne bi bilo loše, dodade komandant.

— Po ite vas dvojica. Pokazivao je na zamenika koman-danta i zamenika komesara.

Oni se digoše i odoše. Borba je i dalje besnela. Bilo je podne. Malo kasnije stiže zamenik komesara sa Ivanom Mi-lutinovi em.

— Moma nam pogibe, drugovi. Mene raniše, re e on. — Našli smo štab Pete. Kod njih je sli na situacija. Tamo je bio i drug Ivan. Dogovorili smo se da i dalje nastavimo borbu i ne dopustimo Nemcima da izlaze iz utvr enja. Izgleda da se naš Peti bataljon probio. Poslali smo kurire da uhvate vezu sa njim i izvide teren pa, ako se mogne, da nastavimo prebacivanje — jedinicu po jedinicu.

U toku razgovora stiže i Butum. Stade pred na elnika štaba, pozdravi ga i re e:

— Druže na elni e, izvršio sam zadatak. Predao sam nare enje, i evo doneo sam izveštaj.

Pruži papir. Na elnik otpozdravi. Butum se izma e dva koraka natrag i pade kao pokošen. Mi pritr asmo. Bio je mrtav.

— Da ga ne pogodi sad, povika neko.

Pregledasmo ga. Bio je samo jednom pogo en u kuk. Žarko ustade i pozdravi mrtvog borca. Ustali smo i mi ostali. Skidosmo kape. Bolni ar Radoš se prekrsti.

— Bože, svi izgiboše, zarida Radoš padaju i na kolena pored mrtvog Butuma. Gledali smo se i utali. U izveštaju koji je Butum doneo, koliko se se am, pisalo je: /

»Naš bataljon od prelaska reke vodi borbu sa neprijateljem. Izme u 9 i 10 sati, kada su neprijatelji dovukli nove snage i po eli napadati na našu bolnicu, mi smo ovde ostavili samo jednu etu, a ostalim snagama napali smo Nemce da bismo zaštitili bolnicu. U toj borbi poginuli su komandant bataljona Milovan Peković, zamenik komandanta Laie Vuksanović i zamenik politi kog komesara Strunjo Bulatović. Izgnula je i ve ina boraca. Nemci su prodrli i poubijali ve inu ranjenika i bolesnika koji su bili nepokretni. Prema tome, na ovom položaju nalazi se samo jedna eta, nemamo više bataljona.

Zamenjuje po svojoj inicijativi poginulog komandanta, komandir ete, R. Rako evi «

Ostaci 4-og bataljona primili su nare enje koje im je predao Butum. Krenuli su na izvršenje zadatka. Ne uino su podišli kosu i našli se iznenada za neprijateljevim leđima. Nastao je strašan prasak. Jasno su se ule eksplozije ru mrtvih bombi. Nema ka utvr enja na toj kosi likvidirana su. Delovi 4-og bataljona spojili su se sa 2-gim bataljonom.

Stigla su dva kurira sa izveštajem u kome je stajalo: »Izvršili smo zadatak, likvidirali smo nema ka utvr enja, ovladali kosama i spojili se sa Drugim bataljonom. U ovoj borbi imali smo nekoliko mrtvih i ranjenih boraca«.

Kuriri su nam ispričali kako se razvijala borba koju su vodili za pomenute kose: »Borci naše ete krenuli su sa ciljem da zauzmu kose. Iz krajnog utvr enja, koje smo hteli da zabiemo, primetili su nas Nemci i otvorili vatru. Naši borci su zastali, nije se moglo proći. Podelili smo se u dve grupe. Grupa levo pošla je pravo na bunker. Drugarica Desa Bulatović prišla je i ubacila dve bombe u utvr enje. Nema ki mitraljezi su umukli. Desa je ušla u utvr enje, i dok smo tukli susedne

bunkere, ona se pojavi na ivici utvr enja. Zove nas. Obukla nov nema ki šinjel, preko grudi joj je nema ki šmajser, u jednoj ruci »valter«, a u drugoj velika okolada. Pošla je prema nama. Hramala je na levu nogu. Iz cokule je tekla krv. Bila je ranjena. Ostali bunkeri bili su lako likvidirani«.

inilo se kao da se situacija nešto popravila. Me utim, nekoliko stotina metara dalje naišli smo na prostor koji je bio tu en iz više pravaca. Napred se nije moglo.

Komandant brigade Velimir Jaki sumirao je upravo prispele izveštaje iz bataljona. Kad je završio, podneo je ovakav raport Ivanu Milutinovi u:

— Druže Milutinovi u, I an si Vrhovnog štaba, ja sam još vojnik — komandant brigade, ho u da ti predam raport.

Ivan otpozdravi. Velimir nastavi:

— Stanje u našoj brigadi je neredovno i teško. Poginuli su nam: politi ki komesar brigade, zamenik komandanta brigade, ranjen je zamenik komesara brigade. Poginuo je komandant etvrtog bataljona, zamenik komesara Petog bataljona, šest komandira i osam komesara eta.

— U Prvom bataljonu od 140 boraca poginulo je 70.

— U Drugom bataljonu od 110 boraca poginulo je 50.

— U etvrtom bataljonu od 200 boraca poginulo je 120.

— U Petom bataljonu od 170 boraca poginulo je 60 ljudi.

— U Dopunskom bataljonu od 80 boraca poginulo je 20.

Prema tome, od ukupno 700 boraca koliko je imala naša brigada kada je ušla u ovu borbu poginulo je 320. Ranjeno je mnogo, ne znam koliko.

— Druže Milutinovi u, naša brigada je asno vrše i svoju vojni ku i patriotsku dužnost izgubila više od nolovine svojih boraca. Reci, druže Milutinovi u, da ie naša br'gada na svojim položajima i da e tu ostati. Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Voja LEKOVI

U JURIŠU NA KREKOVE

okuša u da evociram neke doga aje iz borbi od Durmitora do mesta proboga na Sutjesci jedne nove iedinice formirane u Tre oj proleterskoj (sandža koj) brigadi, zaštitnici Tre e divizije.

Kada se Tre a divizija našla na Pivskoj Planini dalo se zaklju iti da se radi o teškoj situaciji i da divizija pokušava na i izlaz iz nje.

U selu Crna Gora, ispod Durmitora, na desnoj obali Sušice toDovski vod Tre e proleterske (sandža ke) brigade (dva topa: »Protivkolac« i »Pito«) **dobio** je za relativno kratko vreme etiri uzastopna nare enja, **pri** emu je svako protivre ilo prethodnom. Prvo nare enje **bilo** je: zakopati topove i dobro zamaskirati mesto gde su zakopani; drugo: izvaditi zakopane topove i spremi se za pokret; **tre e:** opet zakopati topove, i, najzad, etvrto nare enje — izvaditi zakopane topove i krenuti preko r. Sušice u pravcu Rudina. To je bila posledica veoma teške situacije u kojoj su **se** naše jedinice nalazile, njenog brzog menjanja, kao i nedostatka sredstava za prikupljanje podataka o neprijatelju i meusobno obaveštavanje naših starešina.

Takva je situacija uslovila i nare enja inžinjeriskom vodu **brigade**. Po prvom se morao spustiti niz obalu Sušice na Taru da bi na njoj napravio skelu za prebacivanje na desnu obalu **ove reke**. Po drugom je iste no i povra en i upu en preko Sušice na Rudine gde je od delegata Vrhovnog štaba, koji je u to **vreme** bio sa Tre om divizijom, dobio zadatak da negde iznad **S epan**-Polja napravi skelu na Tari. No, i ovo je nare enje

bilo ubrzo izmenjeno. Novi zadatak voda, koji e se i izvršiti bio je da sa desetak pozadinskih radnika opravi i poja a most preko Pive kod Kruševa sagra en na brzu ruku uzvodno od prvobitnog mosta koji je srušila neprijateljska avijacija i artiljerija. Vod se odmah uputio u tom pravcu i, na Rudinama, gde put skre e ka Gornjem Kruševu, naišao je na kolibu pokrivenu duga kim i dosta jakim daskama. Poskidao je ove daske, potovario na konje i po eo se spuštati u kanjon Pive. Daske su se zadnjim delovima vukle po zemlji zapinju i as desno as levo po teško pi-olaznoj peša koj stazi, koja je prosečala visoke i strmenite stene.

Teški su prizori na koje su nailazili borci na ovom kratkom putu. Na samom po etku puta s desne strane, jedna grupa drugova i drugarica obolelih od tifusa naložila je nekoliko vatri i oko njih su sedeli, ležali, pekli meso i žagorili svi u glas. Teško je bilo razumeti šta govore i šta ho e. Kad je inžinjeriski vod naišao pored njih gledali su unezvereno, vi u i: »Kud bežite kukavice, zašto nas ostavljate?«? itd... Druga grupa obolelih od tifusa stvorila je užasnu graju, napravila se itava lesa od ljudskih tela. Otimali su se oko praznih porcija i nekih ebad. ebad, ija je svojina u tom momentu postala sporna, vukao je svaki na svoju stranu. Nas, koji smo sve ovo posmatrali, duboko je potresla njihova subrina.

Inžinjeriski vod je žurio ka mostu, ije su se konture nazirale duboko u dnu kanjona. Celim putem delovi jedinica koje su se spuštale ka reci, kao i sam vod, bili su izloženi jakoj artiljeriskoj vatri iz rejona S **epan**-Polja. Kod mosta smo stigli u sumrak. No je bila tamna te se nije moglo ništa raditi. Kiša je bez prestanka rominjala, a sve više jedinica se spušтало sa Rudina ka mostu. Rano izjutra pristupilo se popravci mosta. Za celo vreme te popravke jedinice su prelazile preko mosta obazrivo i polako. Optere enje je raslo, jer su preko mosta prelazili ne samo borci ve i natovareni konji i mazge, kao i stoka koju su jedinice vodile za klanje. Stoga je most nekoliko puta morao biti oja avan i popravljen. Usled nesigurne podloge, morali smo ga vezati sa obe strane za debelo drve e, da se pri prelasku stoke ne bi svalio u nabujalu reku. Sa njega su u nekoliko mahova padali konji i mazge sa svojim tovarima. Žedne mazge su kao lude srljale da se napiju vode i tako **otežavale** normalan prelazak.

Ina e nesiguran, ovaj prelaz je bio celog dana izložen bombardovanju neprijateljske avijacije; no ipak je poslužio da i poslednji ranjenici i jedinice pre u preko njega. Najzad, po prelasku .poslednjih jedinica sa ranjenicima, 10 juna oko 18 a-

sova, srušili smo ga na o igled neprijatelja koji nam je ve bio petama.

Pred samo rušenje mosta na desnoj obali reke su se našla dvadeset i tri mrtva druga, koji su kao teški ranjenici ili tifusari, ne uspevši da se prebace, pomrli savladani od rana i teških bolesti. Nare eno je da se njihovi leševi, kad se ve ne mogu zakopati, spuste u nabujalu reku. Tako se moralo i u initi. Iako teška srca, predali smo ih Pivi.

Penjanje na Vu evo nije prestajalo u toku itavog dana. Poslednji delovi Tre e proleterske brigade, ranjenika i delovi još nekih jedinica, stizali su pod zaštitom mraka u toku cele no i. Za itavo to vreme neprijateljski topovi su sa desne strane kanjona Pive i sa Šepan-Polja razornim granatama poga ali strmi put za Vu evo.

Po izlasku iz kanjona Pive, na po etku zaravni Vu eva, itavi bataljoni su popadali i ospali, savladani strašnim umorom usled neprestanih borbi i neprospavanih proteklih no i. U rasvit se morao pretraživati svaki žbun da neki ne ostane.

Pokret preko Vu eva u pravcu Mrkalj-Klada bio je celog 11 juna prven bombardovanjem i mitraljiranjem neprijateljske avijacije. Fašisti su navaljivali od Mratinja, Maglića i Vojluka da nam presekut put, iako su na tom sektoru naše jedinice davale najžilaviji otpor. Sada nam je svima bilo jasno da treba žuriti napred i da se više niko ne dvoumi kuda će se i u kom pravcu probijati Tre a divizija kao celina.

U ovoj situaciji se trebalo oslobođiti mnogih tereta. Zato je 12 juna u Peru i samog proboja nare eno bataljonima Tre e (sandžak) proleterske brigade da rasformiraju bataljonske i brigadne komore, i radne, inžinjeriske i topovske vodove brigade. Tako je topovski vod sahranio svoje topove, otisnuvši ih u niz stene u korito Sutjeske. Posle izbacivanja poslednjih metaka sa Dragoš-Sedla oni su nam inaće postali nepotrebni. U jednoj vremeni i rasformirane brigadne komore bilo je oko 50 kilograma je ma, što je pretstavljal poslednju rezervu za ranjene i do kraja iznemogle drugove, ali se dotada nije našlo vremena da se je am samelje. Mnogi drugovi prilazili su vremeni i uzimali nekoliko šaka je ma u džep, što će im biti hrana za nekoliko nastupaju ih dana. Iako nismo u potpunosti poznavali situaciju, sve ono što se preduzimalo, a naročito esto menjanje nare enja, nagoveštavalo je najteže dane.

Ljudstvo iz rasformiranih prištapskih jedinica i nekoliko desetina ljudi koji su iz pozadine otstupili sa zaštitnicom Tre e

proleterske, skupljeno je u *novu jedinicu* Treće brigade. Ova jedinica, formirana 12. juna u šumi Perujoj, između Mrkalj-Klada, Dragoš-Sedla i Sutjeske, dobila je zadatak koji je trebalo izvršiti noć u 12/13. juna.

Naređeno mi je da je te noć povedem u proboj. Nije dat precizan zadatak. Kako nije imala određen naziv i numeraciju, u šali smo je nazvali »udarni bataljon«. U njoj je bilo dosta neiskusne omladine, žena i boraca još nedovoljno oporavljenih posle ranjavanja i drugih bolesti, kao i slarijih ljudi iz pozadine i prištapskih jedinica. Zbog toga je zovemo i *novom jedinicom* iako bi se po broju ljudi mogla nazvati *n-ovi bataljon*. No, da ne bismo unosili zabunu, za one koji pišu istoriju zovemo je *Nova jedinica* Treće sandžake brigade. Rukovodstvo je uzeto od raspoloživog ljudstva koje se našlo na licu mesta. Jedinica je pri formiranju brojala oko 120 boraca. U toku priprema za pokret i kasnije narasla je na 150 boraca. Naoružanje je bilo vrlo slabo, a za zadatak kakav je prestoјao sledeće noć i jedinicama Treće divizije, gotovo nikakvo. Od pušaka sa kojima se raspolagalo većina ih je bila izvana iz komore. One su bile prikupljene od izginulih boraca, ili su služile pozadinskim radnicima za samoodbranu. Imala je samo jedan puškomitrailjez »Erno«, poneku ručnu bombu i malo municije.

U prvi sumrak kolona *Nove jedinice* počela se spuštati sa ranjenicima preko Dragoš-Sedla ka Tjentištu. Spuštali smo se ka Sutješci niz strmu vododerinu koja je nekad, valjda, služila za otiskivanje građe. Put koji vodi ka selu Popovom Mostu bio je presečen u toku dana i posednut od nemačkih jedinica na Kikalu (k. 1349). No, je bila tamna, a strmi teren pretvorio se u reku od blata, što je još više zamaralo ionako izmeđuene i gladne borce, a pogotovo ranjenike. I pored svega kolona se spuštala disciplinovano. Nadošla Sutjeska bila je hladna i brza kako to samo može biti planinska reka. Trebalo je pregaziti i na levoj obali stupiti u otsudnu borbu za proboj obreće, koji se sve više stezao. Nemci su bili za petama, a pred nama takođe neprijateljske snage koje je trebalo savladati. One su uspele 12. juna da divizijsku presek u puteve ka glavnim snagama. Neprijatelj je obručao okolo otsečene Treće divizije sve više stezao. Posednuti su Kikalo i Košur (k. 787) selo Krekovi i podnožje Ozrena.* Položaj neprijatelja protezao se dalje ka levoj obali Sutjeske.

Nazirala se zora a kolona novoformirane jedinice svojim elom zagazila je u Sutjesku. Kako je u ovoj jedinici bilo dosta omladine i žena, koji su sa svojima otstunili sa terena, nastao je vrisak i povuci. Plahovita i hladna Sutjeska nosila je ispod nogu i kamenje. Svojim besom i hladnoćom nateralala je između

eneborce da se pohvataju za ruke i da jedni druge izvlae na levu obalu.

Na samoj obali nije bilo borbi. Ni usput. Tišina je svuda. Najedanput **desno**, između **nas** i Košura, otvorio se uraganska vatra iz pešadijskog naoružanja i ručnih bombi. Nova jedinica se bez komande razvila u strelce i pojurala napred u pravcu **Ozrena**. Ispred **nas** ispreiše se ure eni neprijateljski položaji, brižljivo maskirani, nevidljivi i za najbolje oko, a pogotovu kad još nije bilo potpuno svanulo. Neprijatelj je ekao u svojim sigurnim i dobro maskiranim rovovima i do ekao nas gusto vatrom ručnih bombi i pešadijskog naoružanja. Po svetu u početku dejstvovati i neprijateljska artiljerija, bacajući i avijacija. Poneko iz neprijateljskih rovova na **naše** povike odgovarao je grdnjama i pretnjama iskvarenim rečima srpskohrvatskog jezika, a s vremena na vreme **su nas** zvali: »Ajde vamo, golje« ... itd.

Prvi okršaj proredio je naše redove. Nastala je mu na situacija. Ovde se u punoj meri odrazilo slabo naoružanje i nedostatak ručnih bombi i municije. Pored toga, jedinica nije bila ni organizacijski vrsta, bez dovoljno kadra itd. Posle prvog žestokog okršaja, rvanje je nastavljeno naletima naših jedinica u pravcu sela Krekova, gde je bio sektor glavnog pravca probora. To je trajalo skoro do dvanaestasova. Malaksalost na našoj strani oseala se sve više.

Posle prvog naleta na pravcu Krekova našao se i Prvi (zlatarski) bataljon. On je pokušao da probije neprijateljske položaje, ali je i taj napad ostao samo pokušaj. Od njega nas je na desnom krilu odvajala samo mala pošumljena udolina, na koju se nastavljao livadak u pravcu Ozrena. Oseala se teška situacija, nastalo je ovidno upinjanje poslednjih snaga u proboru, komešanje, žagor i povici. Poznajem već glasove skoro svakog borca. Nataša Stevović zove Kaju Karamatijević, da previjaju ranjenike, a ona je već bila poginula. Natašin glas ubrzo je umukao ... i ona je smrtno presećena »šarcem«. Avijacija sve više besni i topovske granate mešaju se sa strahovitim odjecima avionskih bombi i zvucima njihovih motora. Ne može se dalje. Oko mene nalazi se samo nekoliko boraca i jedini puškomitrailjezaci koga je ova jedinica imala. Prilegao sam pored njega i preostalih boraca i počeo sva u sa fašistima koji su se nalazili u rovovima. Njihova vatra prikovala „nas je za zemlju, gusta sitna šuma štitila nas je samo od oka, a ručne bombe, već inom »ka amashi« (borci su ih zvali tako jer su imale ručku), padale su oko nas.“

Desno od nas livadak ali preko njega niko ne može preći, a ko bi pokušao »šarci« bi ga odmah zaustavili. Iznad samog

livatka pružao se nema ki rov koji se nije prime ivao jer je brižljivo maskiran. Sa nekoliko boraca i mitraljescem našli smo se u visini neprijateljskog rova i nismo ga prime ivali sve dok se jedan neprijateljski vojnik nije podigao, valjda se ose ao nesigurnim, i po eo da produbljuje svoj rov. Dvojica smo ga »po komandi« nanišanili i oborili preko grudobrana. Ose ao sam potrebu da izvestim štab brigade o situaciji na svom otseku ... da se ne može dalje. Borce sam ostavio na tom mestu a nemaju i kurira vratio sam se nazad i na 50 metara od toga mesta sreo Žarka Vidovi a, na elnika štaba brigade i zamenika komesara brigade Voju Lekovi a. Izvestio sam ih i vratio se ponovo kod svojih boraca.

Levo od nas je 2 pljevaljski bataljon. Pošao sam kod komandanta bataljona Miloša Vu kovi a, da bismo se dogovorili za dalji rad. I tamo ista situacija. On se sa nekoliko boraca pribio uz nema ke rovove. Pružio mi je ceduljicu na kojoj je komandant brigade Velimir Jaki pisao svojom rukom da se treba po delovima probijati. Vrlo dobro se se am te ceduljice jer mi se duboko u pam enje urezala. Sa svojim borcima povukao sam se nešto unazad na jedan pošumljeni brežuljak gde smo našli oko 50 boraca i rukovodilaca iz naše brigade i crnogorskih jedinica. Ovde se rešavalо kuda se probiti, gde se ponovo zaleteti — odre ivane su bombaške grupe. Tisovo Brdo (k. 1379) bilo je jedini izlaz, tamo je u toku no i orijentisan 5 bataljon Tre e sandža ke brigade. Po tome što se ne uje borba i što avijacija bombarduje Tisovo Brdo (k. 1379) zaklju io sam da tamo nema neprijatelj ili je o iš en.

Prošlo je tek 10—15 minuta otkako smo došli kod ove grupe boraca, dok odjednom pet naoružanih Nemaca iz guste šume izbiše pravo na nas. Kad su nas videli o ito su bili zbuđeni. Neko je povikao: »Nemci! Jurnuli smo prema njima sa puškama na »gotovs«. Jedna drugarica, kasnije su mi rekli da je bila iz nekog crnogorskog bataljona, kao najbliža, pojurila je k njima sa puškom u ruci. Nemci su je rafalom iz mašinke presekli i dali se u bekstvo kroz gustu šumu u pravcu Tisovog Brda. U poteri za njima dvojicu smo uhvatili žive na steni nedaleko od brega na kome smo malopre bili. Na naš poziv digli su ruke i predali se. Možda ih ne bi ni primetili da sa stene nisu padale bombe na drugove koji su ispod nje prolazili. U tom zaletu prihvatali smo se Tisovog Brda, gde nije bilo organizovanih neprijateljskih položaja, sem što su pojedine grupe vojnika bile zamaskirane po šumi. Izgleda da su po tim gnezdima bili raspore eni snajperisti, jer su po izlasku na jednu malu zaravan mnogi drugovi izginuli od njihovih pogodaka.

Izme u tih gnezda na zapadnoj strani Tisovog Brda naišli smo na dva borca obolela od tifusa, koji su, ako su znali re i, ostali tu pre nekoliko dana iza svoje jedinice. Sedeli su u visokoj travi i strugali neke kosti i to im je bila jedina hrana mesana sa srijemušom i mladim bukovim listom. Vode nisu imali ali nam rekoše da ližu jutarnju rosu sa trave. Kad smo ih upitali: »Ima li ovde Švaba?« hladnokrvno su odgovorili: »Nešto gore puca...« Bili su potpuno indiferentni prema svemu što se oko njih zbivalo. Rekli su nam da je jedna naša jedinica ovuda prošla u jutarnjim asovima. Pretpostavio sam da je to bio 5 bataljon Treće brigade, ali nikakvih drugih tragova nije bilo. Kasnije je utvrđeno da se ceo bataljon tim pravcem probio. Malo dalje sukobismo se sa grupom neprijateljskih vojnika što je, po svemu sudeći, bila neka patrola. Tu u blizini naišlo je jednog gorostasnog mladića koji je ležao mrtav sa znacima komandira naše eute na rukavima.

Oko dvanaest asova nije bilo nikakvog izgleda za organizovan probaj. Nije bilo bataljona, pa ni novoformirane jedinice. Ko zna ko je sve u ovu bezimenu jedinicu te no i srstan, jer je formirana pred samu noć, a u toku jedne i to vrlo teške noći nisu se mogli upoznati svi ljudi.

Te noći, 12/13. jun, nije bilo nikakve zaštitnice. Divizija je bila orijentisana na probaj, sve jedinice pa i svaki pojedinac bili su glavna udarna snaga za probaj, a u isto vreme zaštitnica velikog broja ranjenika i svojih vlastitih snaga. Posle više uzastopnih i neuspelih pokušaja probaja, pokušalo se na više na ina iza i iz ove bezizlazne situacije. Probijanje je poelo na više strana ili, bolje rečeno, izvlačenje ko se kuda orijentisao.

• Još u prvom naletu naših jedinica i kratke ali žestoke borbe preoreni su neki naši bataljoni do te mere, da se na njih više nije moglo mnogo raunati i od ovoga momenta, može se reći, nestajalo je itavih bataljona. U tom okrušaju poginuo je komandant divizije Sava Kovačević. Shvatajući težinu situacije u kojoj se našla njegova divizija sigurno je htio svojim ljudima primerom, što mu je bilo svojstveno u svim teškim situacijama, da održi moral jedinica i da svojim herojskim grudima probije urene neprijateljske položaje. Ovoga puta, smrtno pogoden, pao je na elu svoje divizije.

Ko zna koliko je posle toga formirano novih jedinica ravnih po broju boraca vodovima, etama pa i bataljonima, u nastojanju da se nađe izlaz. No formiranje novih jedinica nije više dolazilo po unapred utvrđenom planu. One su formirane stičajem okolnosti, a nađelo su im dolazili odlučni borci ili preživeli rukovodioci. Nisu bile retke grupe na brzu ruku srstanih

boraca, pod komandom svojih drugova, koje su se probijale i žurile tamo gde je pošao drug Tito sa glavnim snagama. Takve grupe probijale su se i drugim pravcima, prema tome kako se koja orijentisala u po etku probijanja. Kad bi se ovo dalo nacrtati sigurno bi davalо sliku divergentnog probaja iz jednog malog kruga. Sli an primer teško bi se mogao na i u istoriji ratova.

U ovako teškoj situaciji bilo je tu i tamo subjektivnih slabosti o kojima se govori i koje se nisu mogle prikriti. One su se manifestovale na razne na ine i u raznim momentima. Li no ih nisam mnogo osetio. No, te subjektivne slabosti utapaju se u bezbroj hrabrih podviga, u beskona nu odanost, ljubav za svojim narodom i samopregor kojima malo ima ravna.

U situaciji u kojoj nije bilo nikakvih izgleda na organizovan probaj, pa ak ni na pojedina no izvla enje, nisu usamljeni primeri izražavanja ljubavi i neograni enog poverenja prema Partiji i drugu Titu. Zar nije ispunjen herojizmom i mržnjom prema neprijatelju, drug koji slomljenih nogu moli drugove: »Teško sam ranjen, ostajem ovde, napunite mi pušku«. Zar nije težak prizor kad k i Dušana Ivovi a, našeg starog druga i borca, poslednji put vidi svoga oca i moli ga da je ubije, jer je teško ranjena. Otac je gleda i ne može da ubije svoia dete, ve je ljubi i ostavlja. On nastavlja put u neizvesnost po vlastiti život, ali sa verom u kona nu pobedu. Teško ranjena omladinka od 16—17 godina bodri svoje drugove: »Bor te se, drugovi, ja dalje ne mogu, neka me ovde, ovde u umreti, samo mi napunite pušku«, itd., itd. Veliki je bio broj takvih heroja.

Cedomir DRULOVIC

S E D M A B A N I J S K A

eposredno pred Petu neprijateljsku ofanzvu Sedma brigada bila je najmalobrojnija i najiznurenija jedinica Sedme baniske udarne divizije. Njeni borci i starješine ubrajani su u one h ljade boraca iscrpenih pjegavim tifusom o kojima i drug Tito govori u svojim djelima kad daje ocjenu o našoj najtežoj ofanzivi. Stoga, da bi se stekla približna si ka o ovoj jedinici u Petoj ofanzivi, potrebno je sagledati njenu ulogu u prethodnoj etvrtoj ofanzivi i neposredno poslije nje.

U etvrtoj ofanzivi brigada je izvršila sve postavljene zadatke. Ona je stekla ratnu slavu u borbama na Baniji, Ripa kom Klancu i Oštrelju u Bosanskoj Krajni. Na Pidrišu ispod Kobile vodila je jedanaest dana i no i tešku borbu, nije dala neprijatelju da prodre u Prozorsku kotlinu u kojoj se nalazilo 4.000 ranjenika Narodnooslobodila ke vojske. Na 1.200 dobro naoružanih boraca brigade, koja zasluženo nosi ime legendarnog baninskog heroja Vasilja Gaće, kidisali su, na itavom putu do Neretve, dijelovi iz tri neprijateljske divizije: 369 »Vražje«, 7 SS i 717 divizije. Neprjateljski vojnici su se smjenjivali u jurišima na brigadu. Međutim uzmičanja nije bilo. Tek kada je obezbijele eno potrebno vrijeme za protivnapad Operativne grupe, Sedma brigada je smijenjena u namjeri da se odmori bar dva-tri dana. Ali, ratni uslovi to nisu dozvolili. Tako se brigada spustila u dolinu rijeke Rame, Vrhovni komandant, drug Tito, koji se tada nalazio u mlinu na rijeci, naredio je brigadi da sprije i etni ke snage da ne upadnu u nezaštienu Jablanicu.

U okuci Neretve, na pravcu nastupanja Operativne grupe, nalazile su se etni ke snage. Iz štaba divizije primili smo nare enje da brigada nastupa pravcem sela: Djavor, Jasle, sjeverne padine Velikog Prenja, Gornje Zimlje, Nevesinjsko Polje, Kifino Selo. Uz nare enje smo primili i pismo komesara divizije da ponovo raspalimo ustanak u Hercegovini u mjestima kuda budemo prolazili.

Brigada je na Velikom Prenju naišla na nesavladljive prirodne prepreke a bile su tu i etni ke snage koje su je zadržale. Njoj je, posje je izvještaja štabu Sedme divizije o situaciji na našem pravcu, nare eno da kreće na Gradac, Krstac, Bjelu, Glavati evo (gornji tok Neretve). Na tome pravcu, širokom najviše 8, a dubokom do 40 kilometara, kretale su se sve snage Operativne grupe. Jednu od tih mnogobrojnih kolona inila je i naša brigada.

Umor i glad su nas iscrpivali, osobito poslije Prozora. Ljudi su kopali repu ispod snijega da utole glad. Izmiješali su se zdravi i bolesni. Bili smo preoptere eni, jer smo po nare enju štaba d vizije predali tovarne konje da prenose bolesnike. Kazane smo uprtili na le a. Iscrpene borce i starješine kosio je pjegavac, koji nas je još iz Bosne kao senka pratio. Bili smo pri kraju snaga kada smo stigli u selo Gruš e. Te no i sve je zaspalo — ljudi i stoka — teškim snom.

Raštrkano hercegova ko selo Gruš e, u podnožju vrletne, teško prohodne planine Viso ice, u koju uviru dvije seoske staze, osta e stalno u sje anju borcima i starješinama brigade. Tu nas je neprijatelj broj dva, pjegavi tifus, takore i sve propustio kroz svoje »ruke«. Iznurio nas je, uništilo dosta boraca i starješina. To nam je padalo mnogo teže nego kada su ljudi ginuli u borbi. Bilo je dana kada se u bataljonu nije moglo na i desetak boraca sposobnih za borbene zadatke. Ni oružje nije imao ko nositi. U bataljon ma su formirane ambulante za rekonvalescente. Teške bolesnike slali smo u Centralnu bolnicu. Mjesec dana u Gruš u proteklo nam je u oporavljanju, u nadi da smo kao brigada ponovo, sa ostalim jedinicama naše divizije, prije i na zadatke.

Kada smo 22 aprila napustili Gruš e i svrstani u dvije kolone krenuli u dva suprotna pravca, osje ao se nris prolje a. Sa kolonom preboljelih tifusara 1 bataljona išao je prema selu Romani još uvijek rekonvalescentni tifusar, komandant brigade Nina Marakovi ¹, dok smo sa kolonom »zdravih« boraca i starješina 2 i 3 bataljona išli Mi un Pavlovi , na elnik štaba divizije,

¹ Ro en je 13 oktobra 1912 godine u Kostajnici, Sisak, Hrvatska. Student. Član KPJ od pre rata. U Narodnooslobodila ku borbu stupio 1941 godine. Poginuo je 13 juna 1943 u selu Rataju. Za narodnog heroja proglašen je 6 jula 1943.

zatim intendant brigade, drugarica Kaja iz politodjela i ja. Oružje boraca i starješina koji su izba eni iz stroja nošeno je na seoskim konjima. Cilj nam je bio da po selima planine Viskoce oduzmemmo oružje od seljaka (muslimana i Srba) — pripadnika ili simpatizera milicije ili etnika, koji su pripucavali na naše bolesne drugove dok smo se nalazili na tome terenu, i da ih za te ispade kaznimo (pojedina no) oduzimaju i im tovarnu stoku i hranu. Obišavši sela Dubovane, Blace, ukovine, Lukomir, Bobovicu, Tušila i Ljutu, sa sjeveroisto ne strane Visočice, spustili smo se na komunikaciju u selu Romanu (na pravcu Nevesinje — Kalinovik). Tu smo se poslije šest dana sreli sa našom kolonom od koje smo se rastali u Grušu. Susret je bio srda an. Dvadeset pet konja i nešto hrane koju smo prikupili bili su dragocjeni za brigadu.

Komandant Nina nam je saopštio da moramo smijeniti dijelove Osme brigade na položaju kod Uloga i Obija, pošto je ona dobila zadatak da odmaršuje ka Konjskim Vodama. Prema tome raspore eni smo na frontu prema Nevesinju. Tu smo saznali da se u Kalinoviku nalaze neki dijelovi Vrhovnog štaba sa drugom Mošom Pijade. Na ovim položajima smo praznovali i Prvi maj, doduše, skromno. Od Uloga je naletjeo avion i mitraljirao nas. Sjutradan, drugog maja, naše dijelove kod Uloga smijenili su dijelovi Desete hercegova ke brigade. Osje ali smo se sasvim s gurni, iako je više strana pripucavalo. Odavno nismo u tolikom broju bili prikupljeni na tako malom prostoru. Održavali smo vezu sa komandom mjeseta iz Uloga, obavještavaju i se o neprijatelju, o hrani i tovarnim grlima. To su za nas bili važni podaci. U isto vrijeme obezbjeivali smo se patrolama sa svih strana. One prema Bjelemi u sukobile su se sa neprijateljem. Pošto su potisnuli našu patrolu, etnici su se popeli na uke s one strane Neretve. Mi smo im odgovorili vatrom.

Kada je ubrzo poslije toga Deseta hercegova ka brigada povu ena sa položaja kod Uloga i upu ena na nove zadatke, ostali smo sami u zaštitnici. Padala je krupna majska kiša i natapala nam oskudnu odje u. Naro ito su se loše osje ali oni koji su tek preboljeli tifus. S vremensk'm nepogodama miješalo se pripucavanje neprijatelja. Iste veeri brigada je zauzela položaje u rejonu Kalinovika i tu ostala tri dana. Na putu za selo Jelašce štab brigade je stigao d jelove štaba divizije i tu saznao da je neprijatelj krenuo iz Nevesinja, da Nijemci hitaju iz Sarajeva da pre u Drinu i deblokiraju Fo u koju su okruživale naše snage. Zbog toga nam je bio onemogu en prelazak Dr'ne kod Broda. U takvoj situaciji smo sve bolesnike, sa drugaricom Ankicom Brodarec, uputili prema gornjem toku Drine, u ureni pored vatri, po jarugama u blizini sela, leže i ili drijemaju i, proveli smo tu majsku no .

Za ta tri dana, koliko smo ostali u rejону Kalinovika, drugovi iz štaba brigade imali su mnogo posla. Oni su se uglavnom nalazili po jedinicama. Treći bataljon je zapalio kasarne u Kalinoviku nad kojima se vije gust dim, dok su se 1-vi i 2-gi bataljon nalazili u selu Jelašcu. U selu Borju sakupljali smo hranu. U to vrijeme vratilo nam se 35 boraca iz bolnice. Obavijesteni smo da se od sela Romani kreću u tri neprijateljske kolone, a uje se i štektanje puškomitrailjeza. Upravljuju i se prema požaru u Kalinoviku, neprijatelj se na itavom frontu približavao našem položaju. Ipak smo za nekoliko dana završili mnoge poslove u brigadi po intendantskoj i sanitetskoj grani. U bataljonima smo formirali partiske elije. U 1. bataljonu imali smo 14 komunista. Skojevska organizacija tada nije formirana.

Saznali smo da je situacija u Crnoj Gori povoljna i da su naše jedinice zarobile oko 600 etnika sa dva baca a i 300 mina. Od Kalinov'ka do Foče neprijatelj je bio sve aktivniji. Šesnaesta banijska brigada odmaršovala je u pravcu Foče da sa Majevi kom brigadom spriječi nastupanje neprijatelja uz Drinu.

Devetog maja smo se čio dan borili protiv etnika, koji su u toku noći zauzeli dominantne položaje oko Kalinovika. U borbu su uvedeni 1-vi i 2-gi bataljon da pomognu 3. em bataljonu da se izvaze iz poluokruženja pred Kalinovikom. Neprijatelj je imao avion za izviđanje koji je navodio artiljeriju da nas uspješno gađa. Popodne smo se odlijepili od neprijatelja i otstupili u selo Jele i Rataj.

Brigada je etiri dana provela na prostoru: Jele — Rataj — Zakmur. Po bataljonima su držani sastanci. Uli smo da su etnici još u Kalinoviku. Poslije kišnog vremena osvanuo je sunac, vedar dan, koji su neprijateljski avioni iskoristili za letove u pravcu Drine. Oni su u selu Ljubinu bombardovali štab divizije.² Dan je topao. Borci skidaju dijelove odjeće, kite se jorgovanom. Idemo preko Trebić-Gore, razgovaramo sa drugovima iz politodjela o prvomajskim govorima sovjetskih rukovodilaca. U pravcu sjeverozapada vidi se Treskavica, na jugu Volujak, desno Zelengora. Priroda je neobično lijepa, uživamo u njoj. Kmuri i Zakmuri nadvišuju ostali teren. Na položajima kod sela Trebić ne ostao je 1. bataljon da patrolira prema Kalinoviku, dok su se 2-gi i 3. i nalazili u šumi kraj Zakmura. Pripremamo se da podržimo Šesnaestu brigadu koja se, poslije borbe sa ustašama kod Rajsjaka, morala povući i prema Zakmuru. Me utim, neprijatelj je, obezbjedivši svoj desni bok, krenuo uz Drinu.

¹ Poginuo je na elnik saniteta divizije dr Vajs, a smrtno ranjen na elnik štaba divizije Vojislav Dokić, koji je bio jedan od učesnika u Mariborskoj pobuni 1932. godine.

Poslali smo konje bolesnicima i ranjenicima u selu Beleni. U našoj neposrednoj blžini, s ove strane Drine, još se nalaze dijelovi bolnice. No as je iz 1-og bataljona nestao intendant, gtojan Cakalo, podoficir bivše jugoslovenske vojske. On se, prikupljaju i hranu za jedinicu, povezao sa etnicima i prešao na njihovu stranu. Uplasio se novih pokreta, ofanzive.

Negdje oko 13 maja 2 bataljon je smijenio dijelove Šesnaeste brigade u selu Risjaku, a na Kmuru je izšao 1-vi bataljon. U Zakkuru smo primili narene da se odmah prebaćimo u Ljubinu, a da 15 maja budemo u urevu.

Prije po etka Pete ofanzive, 14 maja, u Ljub'ni je izvršena smotra Sedme brigade, postrojene na poljanici pored šume iznad sela. Kada je komandant Nina Maraković primio raport, obišli smo postrojene bataljone. Omladinski udarni bataljon je imao 70 boraca. U teškim borbama u toku etvrte ofanzive poginula su njegova dva komandanta. Juče smo poslali prijedlog Vrhovnom štabu da se prvi komandant omladinac — Zivko Bronzi³ — proglašen narodnim herojem. Dok obilazimo postrojene omladince, pred očima mi lebdi lik Ilije Spanovića,⁴ koji je kao omladinski komandant poginuo na Prenju. U borbama je bio neustrašiv. Obično smo i dva druga bataljona, koji ni po emu nisu zaostajali za omladinskim, a zatim prištapske jedinice. Brojno stanje bilo je nešto preko 250 boraca. Imali su uglavnom vojni kuopremu, sa partizanskim kapama salivenim od talijanskih ebadi sa svjetlosivom prugom, a na nogama oputnjake (rijetko ko je imao vojni kecokule). Svaki je bataljon imao po dva-tri konja za nošenje oružja onih boraca koji su se nalazili u bolnici. Toga dana sam, sjećam se, održao govor brigadi o teškoj ambi koje smo preturili preko lete u Hercegovini, kao i o novim zadacima koji su nas očekivali u Sandžaku. Mnogo bi mi lakše bilo da sam im govorio kako je brigada krenuta u Baniju. Ali... Poslije smotre nastalo je veselje koje je prekratila truba najavljujući nalet neprijateljskog aviona.

Usput do Cureva, brigada je oživjela. Veselimo se susretu sa ostalim brigadama naše divizije, jer su to sve borci sa Banije, naši seljaci, rođaci i drugovi. Nagađamo o daljim pokretima. Neko kaže da idemo ka Kosmetu. Na račun toga padaju i šale

* Rođen je 7 aprila 1921 godine u Svinici, Petrinja, NR Hrvatska. Zemljoradnik. Iban KPJ od 1941 godine. U Narodnooslobodilačku borbu stupio je 1941. Poginuo je februara 1943 na Ripu kod Klancu. Za narodnog heroja proglašen 30 aprila 1943 godine.

⁴ Rođen je 1918 godine u Dragotini, Glinu, Sisak, NR Hrvatska. Mesarski radnik. Iban Partije od 1942 godine. U Narodnooslobodilačku borbu stupio 1941 godine. Za narodnog heroja proglašen 20 decembra 1951 godine.

kako smo za Baniju vozom iz Beograda; kako su Rusi ruknuti i otvoriti drugi front i tome slično.

Petnaestog maja ujutru, po lijepom i sunčanom vremenu, održana je, na poljani obrasloj travom, kod spaljenoga sela Šureva, smotra cijele Sedme banjške divizije. U ušima su mi odzvanjale komande komandira eta i komandanata bataljona, dok su se komandanti brigada preslušavali za raport komandantu divizije Pavlu Jakšiću, i komesaru Duri Kladarini. Ova dvojica su se ukratko osvrnuli na dotadašnje borbe i nagovijestili šta nas eka na daljem putu koji će odrediti Vrhovni komandant.

Po završenoj smotri uslijedio je pokret uz Drinu sa Sedmom brigadom na za elju diviziske kolone. Ula se i poneka banjška pjesma. Približavali smo se proleterskim brigadama sa kojima smo skoro pola godine sa injavali Operativnu grupu Vrhovnog štaba, ali n'lako da se sastanemo, da se vidimo i izmijenjamo iskustva. To onemogu avaju borbe na velikim prostorima. Za dana smo stigli na Sapan Polje i prešli most na Pivi, koji su napravili inžinjeri Vrhovnog štaba. Most se klatio, nezgodan je za pješake. Smijali smo se ako neko posrne i padne. Mladen Aldarević snima borce na mostu. Želimo da budemo što pristojniji na fotografijama, utežemo opasaće, vršimo stežemo oružje. Dotjerujemo se i zbog proletera koji su tu na Sapan Polju i gledaju nas. Doznajemo da je to Druga proleterska brigada. S njom smo imali susrete i na Pidrišu, u etvrtom ofanzivu.

S proleterima se srda no pozdravljam. Me u njima ima i Banjaca koji su još na Neretvi prešli, sa sredstvima veze, u Drugu diviziju. Hvale se proleterima, ali ipak traže da se vrate me u svoje Banjice. Slažemo se pošto i nama treba eta za vezu.

Preno ili smo 15/16 na Sapan-Polju pored Bukovika, a ujutru divizija je nastavila pokret. I dalje smo na za elju kolone. Taru smo prešli preko mosta kod Uzlupa. Ujemo da je naša divizija zaposjeti položaje: s. Boljani, s. Glasinci i s. Brvenica, da bi Njemcima spriječila prodor od ajni a prema Pljevljima. Na marju prema elebi u nailazimo pokraj Crvenih Stijena, gdje ujemo Taru — hu i u dubokom kanjonu. Po inje kiša. Kolona sporo odmiče. Borci su preoptereeni, pomažu jedan drugome u nošenju oružja. Odlučimo da prenoćimo u velkoj borovoj šumi u koju su pristigli svi borci. Doznajemo da su dva druga iz Šesnaeste brigade podlegla. Drugovi iz politodjela saštali su se sa jednim lanom Vrhovnog štaba, negdje u šumi, a sada, pre nego što smo prodrijemati uz vatre, prijavili novosti koje su uli. Pretpostavljamo da je negdje u blizini veći dio Vrhovnog štaba.

Ujutru, 17. maja, borci su dobili po poruku škroba za doručak (hljeba nema otkako smo u pokretu) a zatim krećemo za

Osmom i Šesnaestom brigadom i štabom divizije, koji su podmakli. Nemamo odre eni zadatak. Nadamo se da smo ga primi u putu. Zalazimo u Sandžak, i produžavamo izme u Ceoline i Ljubišnje, preko visoravni koja se blago srušta prema pljevljima. Seljaci nas u razgovoru upoznaju sa situacijom na tom terenu.

Negdje oko sela Meljaka brigadu je sa ekalo 200 boraca otpuštenih iz bolnice. Susret je srda an, svi smo radosni. Rekonvalescenti su mršavi, lica im tamna. Njima bolnica nije mogla dati potrebnu njegu zbog estih pokreta. Raspore eni su po bataljonima. Br gada se sada skoro udvostruila. Me utim, iz bolnice se vratilo malo starješina te su nam štabovi eta i bataljona ostali nepotpuni. U pokretu nam boriči iz bolnice pri aju da je umro drug »Rus« (pseudonim za Mloša Nikole Nožini a, zamjenika komesara 2-og bataljona).⁵ Primili smo nare enje da brigada zauzme i organizuje položaje u rejonu Podpe a, na komunikaciji Pljevlja — ur ev a Tara. Tu se brigada zadržala od 19 do 28 maja u borbi sa neprijateljem (1-vi bataljon je branio položaje lijevo od komunikacije za Pljevlja, 3- i desno, a 2-gi je ostavljen u brigadnoj rezervi u Vlahoviima). Dijelovi Treće dalmatinske brigade, koje smo smijenili na ovim položajima, odmaršovali su ka sjeverozapadu u sastav svoje brigade. Većko etiri asa neprijateljski avioni su po eli izvati naše položaje. Desno od nas nalazila se Šesnaesta, a lijevo Osmi brigada naše divizije.

O neprijatelju i raspoloženju naroda prema Narodnooslobodila kom pokretu imamo malo pouzdanih podataka. Seljak, u joj smo ku i otsjeli, priao nam je »u povjerenju« kako su Nijemci naredili da etnici predaju do 21 maja oko 600 pušaka, a da su Talijani protiv ovakvih mjera. Ne znamo kako da postupimo u pogledu prikupljanja hrane. Cio dan nismo nšta jeli nego zauzimali i ureivali položaje. Predveće je trebalo nešto skuvati. Seljaci se izgovaraju da moraju tjerati stoku u Crnu Goru, bolesnicima, da im je ranije tako nareno.

U prvi sumrak pozvani smo u štab divizije da izvjestimo o stanju u brigadi i primimo uputstva za dalji rad. Po njihovom mšljenju neke br'gade su bolje od naše. Poslije zajedničke vere vratili smo se nazad, planirajući šta smo sve uraditi. Trebalo je u prvom'redu reorganizovati jedinice, jer nam je posljednjih dana došlo dosta drugova iz bolnice.

⁵ Zaostao je iz grupe bolesnika, na putu od Gruša za Bjeleni e, da se malo odmori i ogrije. Zaspao je pokraj vatre i umro. Patrola ga je našla sa glavom u žaru. Rođen je u Pobraničima, opština Sunja. Bio je jedan od najboljih komunista u brigadi. Godine 1935 istupio je protiv jefti evaca, 1937 postao je član SKOJ-a, a 1940 uhapšen kao »antidržavni elemenat«. Član KPJ postao je 1941 godine.

Sastav brigade poslije rasformiranja tre ih eta u bataljonima bio je:

štab brigade (sa prištapskim dijelovima, sanitetskim i radnirn vodovima) i tri bataljona — ukupno oko 500 boraca. Bataljoni su imali po dvije strelja ke te, prate i radni vod — ukupno oko 150 boraca (od toga oko 10 u Štabu bataljona) i 80 pušaka (bivše jugoslovenske vojske, a nešto njemačkih i talijanskih). Cete su imale po 3—i puškomitraljeza, a prate i vodovi po 1—2 minobaca a i 2—3 teška mitraljeza. Bilo je nešto bombi, a puškane municije vrlo malo (na pušku prosje no oko 20, a na puškomitraljez oko 100 metaka).

U toku 21 i 22 maja na položajima je vladalo zatišje. Jedino je neprijateljska avijacija bila aktivna — izvišala je i mitralj'rala cestu i položaje. Borci, koje smo primili prije nekoliko dana, teško se prilagojavaju životu i radu jedinice. Nekako su ravnodušni prema svemu. Pojedincne ne mogu ni najštrije mjere da odvrate od krate i nedrugarstva. Oni su primili mnoge negativne osobine dok su bili odvojeni od eta i bataljona. Neki ak, neće da se umivaju. Prilikom pregleda vojničkih torbica našlo se i neopranih crijeva od zaklanih stoke. Strah od gladi osobito ih je obuzeo i nikako nisu mogli da uvide koliko su izgubili od svog partizanskog izgleda. Međutim, sada su štabovi popunjeni. Vratili su se i naši kursisti Vlado Bakari i Milutin Omazi. U politodjelu je došao novi drug, Ivo Frol. Stab brigade je kompletan, štabovi bataljona takođe popunjeni. U komandama eta imamo po dva rukovodioca. Osjećali smo da ja amo, da smo savladati sve slabosti. Trebalо se još ista i u borbi. Predveće 22 maja patrola 2 bataljona u sukobu sa etnicima ubila je dvojicu i otetila krdo stoke. Sve do 28 maja imali smo skoro svakodnevne sukobe i borbe. Na desnom krilu uspostavili smo vezu sa Sandžakom brigadom, jer se Šesnaesta brigada naše divizije prebacila na lijevo krilo. Istoga dana jedna talijanska kolona od 150 ljudi napala je naš 3 bataljon uz jaku vatrenu podršku. Talijani su odbijeni odlučnim protivnapadom.

U brigadu su dolazili seljaci da traže stoku koju smo imali uzeli. Napominjali su da maju mnogo sinova, rođaka i ostalih koji se bore u našim redovima. Tih dana iz biltena Vrhovnog štaba proglasili smo da je pokojni Zivko Bronzi proglašen za narodnog heroja.

U toku noći, 25/26 i 26/27 maja nismo imali nekih većih borbi, osim demonstrativnih napada u sadejstvu sa Sandžakom i Šesnaestom brigadom. Međutim, naši napadi nisu bili dovoljno objedinjeni, a vršeni su po kiši. Uglavnom smo rušili i palili mostove i ponegdje prekopavali ceste.

Za sedam dana nismo dobili bogznakakve podatke o neprijatelju. Jedne večeri su na elnik štaba naše brigade, Vlado Bakari i obavještajac Sandžakke brigade, išli do seljaka i je

su se ku e nalazile izme u naših i talijanskih položaja, da bi doznali nešto više o neprijatelju. Na ovim položajima najprije smo se sukobili sa etnicima, a potom sa Talijanima, i to sve na pravcu Pljevalja. Me utim, 27 maja se borba vodila na našem desnom krilu, kod 3-eg bataljona, koji je cio dan odbijao neprijateljske napade. I sjutradan izjutra ponovo se razvila žestoka borba kod ovog bataljona, susjeda Sandžaklijama. On je otstupio prema štabu naše brigade. Sve jasno je nam je da je težište neprijateljskih napada od pravca Bijelog Polja. Položaji na Korjenu su pali. Izgubili smo vezu sa Sandžaklijama. Od Pljevalja neprijatelj samo demonstrira ili je to nekakav nesporazum. Nijemci i Bugari žure da prije nas stignu na Bur evi a Taru, da nam tako sprije e prebacivanje preko Tare. Dvadeset osmi maj i naredna no bili su nam ipak najteži. Izgledalo je da ono što smo postigli u sre ivanju brigade odjednom može propasti ako se ne izvuemo iz teške situacije.

Korist'mo mrak da se organizovano odlijepimo od neprijatelja i otstupimo ka Dur evi a Tari. Tre i bataljon ima zadatku da zauzme i o uva položaje na Zelenom Borju, dok 1-vi i 2-gi ne otstupe preko Kraljeve Gore. Intendantura, bataljonske komore i bolesnici upu eni su nešto ranije ka Dur evi a Tari. Plan je uspio. Tre i bataljon je sjajno odoljevalo neprijatelju. Osobito su borci 1-ve ete ispoljili veliku hrabrost, puštaju i neprijatelja na bliska otstojanja, gdje su ga, u nedostatku municije, tukli kundacima. Krenuli smo tek oko 23 asa ka Dur evi a Tari, tj. sa zakašnjenjem oko tri sata od vremena koje je odredio štab divizije. Maršujemo s naporom, pomažemo bolesnicima. Mislimo i o 3 bataljonu koji je ostavljen u zaštitnici. Dan se bliži.

Taru smo prešli rano 29 maja. Nekoliko drugova i drugarica ostalo je no as iza nas. Još se ne' pojavljuju. Razmisljamo o kricima koje smo no as uli prilikom opreznog otstupanja kroz šumu. Tada smo utali jer smo mislili da je to neprijatelj. Možda su to bili glasovi naših drugova kojih sada nema a kojima je trebalo pomo i. Me utim, još nam prijeti opasnost. Nemamo vremena ni da se prebrojimo — treba se što prije izgubiti iz korita Tare. Nalazimo se na preglednom terenu, može nas otkriti neprijateljska avijacija. Bataljoni žure da se što prije prebace preko komunikacije Dur evi a Tara — Šavnik i zauzmu pogodne položaje u rejonu sela Me užvalje. Najzad se brigada prikupila po vrta ama sela Negobu a i Me užvalja. Poslije malog predaha krenuli smo i zano ili negdje ispred Zabljaka.

Spremamo se za pokret preko Durmitora, brinu i se da nam ljudi ne ostanu na putu. im smo pošli na horizontu se

pojavio se neprijateljski avioni i zatekoše nas na otkrivenom prostoru. Stali smo. Ko je imao zaklon zauzeo ga je, ko nije stao je kao ukopan. Avioni mitraljiraju, kruže, kao da se žele uvjeriti šta imaju ispod sebe. -Dobro smo prošli. Prikupljamo se u nekoj šumici da se odmorimo i priberešmo od maloprijašnjeg napada.

Od Žabljaka do Suši kog Jezera trebalo je u toku dana prevaliti oko 25 kilometara. Na putu sustižemo neku bolnicu. Bodrimo svoje ljude da idu što brže, da se ne mijesaju sa drugim ešelonima. Uje se pučnjava sa svih strana. Neprijatelj nastupa da bi nas okružio na što užem prostoru i tako lakle uništio. Približavamo se Velikom Štulcu, visokom 2103 metara, koji treba savladati. Vrijeme se pogoršava — rominja kiša sa snijegom. Borci, pomalo zagrijani naporom, zastajkuju da predahnu, ali ih hladno a opominje da kre u. Doživljavamo potresne prizore — nailazimo na ljude koji nas gledaju tupo, neodre eno. Mnog'ma bi trebalo pomo i, ali šta možemo kada ostavljamo ak i svoje iscrpene borce. I niz Durmitor smo se teško spuštali, jer nas je kiša pratila do korita Sušice. U podnožje stižemo tek kasno uve e. Ovdje je i Vrhovni štab. Komandant Nina odmah odlazi da primi nove zadatke. No smo željeli da iskoristimo za ma kakav odmor. Ekamo povratak Nine iz Vrhovnog štaba. Nare enje se može izmijeniti svakog asa i brigada uputiti na drugi zadatak, na novi dio fronta, na kome se naše jedinice tope u borbi sa Nijencima.

Vrhovni štab je odlu io da naša brigada posjedne Suši ki Potok, organizuje odbranu sa pravca Sandžaka i prihvati naše jedinice koje otuda otstupaju. Prvi bataljon je postavljen na lijevoj obali Suši kog Potoka da kontroliše pravac sjeveroistočno od sela Nedajna, odakle se neprijatelj može najlakše pojaviti; 3- i je imao da kontroliše i brani pravac jugoistočno od Nedajna (jedna njegova desetina prebacila se na desnu obalu Sušice, prema Oštroj Glavi, radi izvi anja u pravcu Žabljaka). Drugi bataljon je imao da odmaršuje južno od Durmitora i zatvoriti pravac od Šavnika za Dobri Do. Štab brigade smjestio se u Nedajnu. Ovdje smo ostali skoro sedam dana. Odvajanje 2-og bataljona teško nam je padalo. Bilo bi nam milije da smo išli sa cijelom brigadom na neki teži zadatak nego što smo taj bataljon uputili ak na Dobri Do (ovaj bataljon nas je stigao tek 8 juna na Vu evu, takore i, u posljednjem asu). Kada je u Nedajno stigao štab brigade zatekao je pripremljen smještaj. Pošto u Nedajno još nije bio stigao štab naše divizije mi smo dan-dva ostali pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba. Sedma divizija, sa Osmom i Šesnaestom brigadom stigla je u Nedajno no u 31 maja/1 juna i produžila u

pravcu S epan-Polja da smijeni Tre u krajišku brigadu koju su ekali teški zadaci na Sutjesci.

Istoga dana štab Sedme brigade potpuno je shvatio situaciju. Front od S epan-Polja uz Taru, pa preko Durmitora do Dobrog Dola, držale su snage Sedme divizije i Sandžaka brigada. Prema njima su nastupali Nijemci, Bugari i Talijani. U to vrijeme je Tre a divizija na Komarnici zatvarala pravce ka pivskoj Planini. Ovdje se prikupila cijela bolnica Operativne grupe. U pravcu Sutjeske vodile su se danono ne teške borbe, koje smo ocijenjivali po težini artiljeriske vatre i aktivnosti avijacije.

Utvrdili smo (31 maja) da je brigada prelaze i Durmitor izgubila 50 do 60 boraca. Ovo je za nas bio nenaknadiv gubitak. Preduzimali smo sve što je bilo u našoj moći da sa uvamo što više boraca. Tih dana događaji u Crnoj Gori potsje ali su na teške dane u kojima se nalazio narod Banije u po etku e-tvrte ofanzive.

Međutim imali smo još jednog neprijatelja — glad. I pre red sve teže vojni ke situacije, ishrana je pretstavljava centralni problem. Oko nabavke hrane nastale su tolike teškoće da je Vrhovni štab (negdje oko 4. juna) morao uputiti jedan apel, a u isti mah i kao opomenu, svima jedinicama zbog nepravilnog na ina snabdijevanja. Dešavalo se da su jedinice, zbog toga što su morale odmah da krenu na zadatak u pravcu Zelengore, uzimale, ne ekaju i ni ije nare enje, stoku koja joj je bila najbliža.

Nijemci su vrlo surovo postupali sa narodom, palili sve pred sobom. Narod iz sela Nedajna evakuisao je svu pokretnu imovinu i stoku na Durmitor da bi je sa uvao.

Drugog juna kod S epan-Polja vodila se teška borba koju smo neprestano slušali. Nijemci su pokušali da pređu u Taru kod Uzlupa. Krajišnici su ih odbili dva puta.

Našoj brigadi bilo je 3. juna neopisivo teško. Borci su bili toliko izgladnjeli, da im se mutila svijest. Intendant, inačice komunista, obavijestio nas je da su izgledi za nabavku hrane gotovo nikakvi, da je komanda područja u nemogućnosti da naređuje seljacima da donose hranu, pošto su se oni sklonili na Durmitor i tamo otjerali svu stoku, pokretnu imovinu i hranu.

— Seljaci pucaju na svakoga ko im priviri na Durmitor; nikome ne vjeruju — završi on.

Intendant je o ito bio neraspoložen i donekle preuvevljavao stvari. Mi mu nismo povjerovali, već smo riješili da nas petorica krenemo prema zbijegu ne bismo li tamo dobili brašna ili mesa. Od sela Nedajna išli smo uz planinu oko dva asa, kad nas pred jednom liticom zaustavi prodorni uzvik »Stoj!«.

Na pitanje šta ho emo, odgovorismo da smo patrola jedne brigade iz Hrvatske, i da izvi amo u rejoru svoje jedinice. Naoružani seljak nas pozva da iza emo gore da se malo ogrijemo i da zapalimo po jednu.

Kad smo se uspentrali uz kamenjar, zapazili smo u jednoj zavjetrini mnogo žena i djece. Bili su š u ureni pod nastrešnicama od granja. Seljak — stražar nas je uveo u svoju kolibu. Tu smo zatekli njegovu ženu srednjih godina, bavila se oko sitne, neo ešljane i mršave djece, koja su cvokotala od zime. Bilo nam je neugodno da zauzmemmo mjesto oko vatre, ali su doma ini navaljivali da sjednemo da se osušimo. U razgovoru ispri asmo o našim borbama od Siska i Sunje pa sve do ovih vrletnih planina. Ubrzo se oko nas okup še još neke izbjeglice koje nam ispri aše o patnjama naroda i zlodjelima neprijatelja. Na kraju smo bili po aš eni crnogorskim kajmakom. Dok smo jeli, doma in je govorio kako je zbjeg prli no sre en, da ima svoj odbor koji brine o smještaju i ishrani naroda. Zamolili smo ga da nekako prona e nekoliko odbornika i doveđe ih u svoju kolibu. On se odmah ljubazno odazvao našoj molbi.

Kad su odbornici stigli, objasnili smo situaciju u kojoj se nalazi brigada i zapitali da li bi nam mogli što prona i. Ne ase i ni asa, oni su izašli me u narod, dok smo se mi i dalje sušili. Kad su se vratili rekli su nam da su od naroda dobili etrdeset ovaca. Bili smo dirnuti tim gestom. Zahvalili smo se i odmah potjerali ovce u Nedajno.

etvrtoj juna izšao sam sa Ninom Marakovi em, komandantom brigade, na proplanak pored sela. To je bio naš posljednji nešto duži razgovor o stanju u brigadi i pretstoji im borbama, pošto su nas poslovi i ostale nepredviene okolnosti ubrzo razdvojili (ja sam ve bio ophrvan tifusom). Dok smo nas dvojica razgovarali, iznenada se pojavio neprijateljski avion sa pravca Zelengore. Letio je ravno na selo. Sklonili smo se u jednu jarugu. Avion nas je primijetio sa male visine i pustio bombu koja je padala pravo u naš zaklon. Sko ili smo i potrali u obližnju uvalu da izbjegnemo pogodak. Bacili smo se potruške prije nego što je bomba pala na desetak metara iza nas. Sre om, nije eksplodirala.

Pred pokret ka Sutjesci bili smo u velikoj neizvjesnosti. Borba se razgarala na svim pravcima. Kuriri su jurili u bataljone, sa nare enjima iz štaba divizije ili obavještenjima iz Sandžaka ke brigade. U telefone se nismo smjeli pouzdati. Po nare enju iz štaba divizije upu en je u selo Nikovi e drug Vlado Bakari . Još dok se on nije vratio iz štaba divizije bilo je nekakvih vijesti, doduše nesigurnih, da emo se prebacivati u Sandžak. Danas se ne sje am šta su nam sve iz sela Nikovi a

prenijeli Vlado Bakari i Ivo Frol, ali mi se ini da je upravo tada odlu eno da prelazimo Taru.

Petog juna štab brigade preuzeo je mjere za pripremu pokreta u pravcu Sandžaka. Pripremamo rezervu hrane, užad, žicu i sjekire za gra enje splavova, itd. Ostale su mi u sje anju posebno ove prepreme za pokret — povratak u Sandžak, jer su bile vrlo teške, upravo neizvodljive u onakvoj situaciji. Dok smo u štabu brigade raspravljali o pojedinim detaljima, dežurni telefonista je javio da broj 35 traži nekog rukovodioca iz štaba brigade. Razgovor sa štabom divizije obavio je drug Pero Lalovi. Kada nam je saopštio da je u štabu divizije odlu eno da h'tno krenemo u selo Rudine, osjetili smo veliko olakšanje. Svi smo nekako predosje ali da je perspektiva prema Sutjesci.

Selo Nedajno napustili smo 6 juna prije podne. Ono je našim odlaskom gotovo sasvim opustjelo — mještani su odavno bili negdje na Durmitoru, u skloništu ma. U selu je ostao drug Pero Velebit s nekoliko kurira da posluži kao veza sa našim 2 bataljonom. (Me u kuririma je bio i Pero Rudi, koji je u Petoj ofanzivi izvršavao najteže kurirske zadatke.) Nare eno im je da ekaju bataljon do 17 asova i, ukoliko se ne pojavi, da pozure za brigadom. Uzalud se ekalo. Bataljon n je stigao u Nedajno, jer je kurir no u zalutao i nije na vrijeme prenio uputstva. Tako je bataljon ostao na položaju sve dok ga nije smijenila neka jedinica Pete crnogorske brigade. Stigao nas je negdje ispred Sutjeske.

Brzo smo st'gli do Rudina. Izmaglica i sitna kiša su nas zaklanjali od neprijateljske avijacije. U Rudinama smo saznali da je pravac našeg pokreta Sutjeska i da smo ve ujutru prije i Pivu kod Kruševa. Kod Šepan-Polja i na Komarnici vodile su se teške borbe. Nepr'jatelj je izbio i u Mratinje i hitao da nam presije e pravce ka Sutjeski.

U toku no i (6/7 juna) Sedma brigada se spustila na Pivu. Osvanuo je lijep sun an dan. Pri prelasku rijeke imali smo velike teško e, najv'se od neprijateljske avijacije. Ali, i pored neprestanog pikiranja i sipanja bombi na iznurenje borce, naši gubici nisu bili tako veliki. Jedino su nam mnogo usporavali pokret. itav dan smo proveli pokraj rijeke. A kada smo ostavili i teško oružje, svima nam je bilo jasno — napor i teške borbe tek pretstoje.

Borbe i teško e koje su brigadu ekale na daljem putu, do izlaska iz obru a, nisu mi poznate. Na Vu evu sam kao ti-fusar postao za borce i starješine Sedme brigade jedan tret više.

Uroš KRUNIC

Nije se culo »ne mogu više«

o etak Pete neprijateljske ofanzive osetili smo još na partiskom kursu pri CK KPJ koji se održavao najpre u Govzi, a zatim u Lije evini na Tari. Koncentracija neprijateljskih snaga uslovila je nešto raniji završetak kursa. Osamanaestog maja oprostili smo se s drugovima. Na kursu su bili Drago Vučinić, Simo Tadić, Vidić (Baja), Radoje Ljubić, Miladin Ivanović, Orević -Goša, drugarice Stana Tomašević, Lula i Bosa i mi Banijci: Kole Kajić, Milutin Omačić, Ljuban Kljajić i ja. Na rastanku smo i tužni i veseli. Vramo se u svoje jedinice, ali se i rastajemo od dobrih drugova s kojima smo, bez obzira na ozbiljnost kursa i slabu hranu, proveli mesec dana u a kim nestalucima. Radoje je bacio oko na naše nema ke pištolje sa petnaest metaka i pred odlazak vrši se zamena. Daje Milutin konja, sedlo i »Beretu« za pištolj koji je mesec dana bio predmet njegovih želja. Jasno, osnovno je zamena oružja, »Belgijanac« za »Beretu«, a konji i sedlo došli su mu nekako pride. Naša banijska grupa i Goša, koji je morao istim putem za Sandžaku brigadu, krenemo posle ručka na prelaz kod Uzlupa. Posle prelaska vise eg mosta po inje penjanje. Na platou smo zano ili i ujutru stižemo u elebi.

Na tom prirodno lepom mestu vide se tragovi nedavne borbe i ostaci vojne opreme: šlemovi, sanduci, kutije i sl. Svuda je puno ranjenika. Komanda mesta je nedavno formirana i, pošto ne dobijamo ništa za jelo, produžujemo put. Upozoravaju nas da putem lutaju ostaci raspršenih etnika koji napadaju pojedince i manje grupe partizana. To nas primorava da zau-

memo marševski poredak, malo iz šale, više iz potrebe. Ja idem sa mašinkom napred kao prethodnica. U »glavnini« su ostali, sa trampljenim konji em koji, jadan, nosi naše šinjele i raneve. Pošto nas je malo, zaštitnica je ovaj put otpala. Pokazalo se da ova opreznost nije bila suvišna. Pred jednim prevojem za uli smo nekoliko pucnjeva i viku. U nekoliko koraka izbio sam na prevoj. Dosta blizu motalo se uzrujano dvadesetak ljudi prili no odrpanih, tako da sam mahinalno viknuo »Drugovi« ... Tek tada sam na najbližem primetio belu kokardu. Neko je od njih povikao: »Drži ga!«

Drže i u ruci pištolj, povikao sam nešto slično, možda sam i opalio neki metak, ali sam se uglavnom stušio nazad ka »glavnini«. Verovatno je to i druga strana u inila, ier nas niko niie gonio Povukli smo se malo unazad do jednog kolikotoliko preglednog i relativno vidnog mesta i seli da se dogovorimo.

Nije prošlo mnogo a iz tog pravca naišla je kolona Prve proleterske brigade. Tiho su prolazile ete, bataljoni, komora. Pored protivkolaca i baca a konji su nosili tovare, sanduke municije, pa ak i dve šive mašine. Više od sata su prolazili pored nas i pod njihovom zaštitom izišli smo iz šume i naišli na bolni ku kolonu. Saznali smo da su etnici poklali neke zaoštale drugove. U Meljaku smo dobili podatke o mestu naših jedinica i razišli se.

ZATVARANJE PRAVCA PLJEVLJA — TARA

Pošto je Sedma divizija stigla na taj teren 16 maja i preuzeala deo fronta na Ceotini, Sedma brigada je dobila zadatak da zatvori pravac Pljevlja — Tara. Stab brigade se smestio u selu Podpeče, isturivši na kose prema Pljevljima po jedan bataljon sa obe strane puta koji su ranije naše jedinice temeljito porušile, tako da se nismo morali bojati tenkova. Jedan bataljon bio je u rezervi.

Stab divizije bio je u rejonu Hoćevine sa šesnaestom brigadom i prili no udaljen od nas.

Osmi brigada je bila na krajnjem levom krilu isturena prema mostobranu kod Graca i Gotovuše, na nju su se dalje naslanjali Dalmatinци. Desno od nas branila je prilaz Tari Trebaša sandžaka brigada od pravca Brodareva.

Brigadu sam ostavio pre mesec dana u Grušu, kad je gotovo itav njen sastav ležao bolestan od tifusa, ali ni sada nije bilo bolje. Deo boraca je bio nešto življji, no većinu su inilici tek prezdraveli izmu eni tifusari, kojima je brigada nekoliko dana ranije popunjena.

Ovaj deo fronta bio je oko 20 maja relativno miran. S jednim drugom, obaveštajcem Sandža ke brigade, krenuo sam no u u selo Zekavice ispred našeg fronta da prikupimo informacije o neprijatelju. Išli smo sami, što je bilo prili no neoprezno, ali je još teže bilo di i desetinu izmu enih i gladnih boraca, kojima možda sutra pretstoji borba.

Selo je bilo prili no pusto. Od jednog seljaka, ini mi se ro aka mog pratioca, dobili smo oskudne podatke da su na položajima oko Pljevalja i u samom gradu Talijani i da je pristup u grad zabranjen. Nemaca još nema, iako se pri a da e sti i iz ajni a. Seljaci su u strahu i neizvesnosti jer se o ekuje ofanziva koja im, kao ni prošlogodišnja, ne e doneti ništa dobro. etnici se vrzaju razbijeni oko sela i prili no su demoralisani, jer se pronose glasovi da e ih Nemci razoružati ako smene Talijane. Nismo, eto, saznali ništa naro ito, jer se sve to ve znalo. Jedina korist od toga bila je par e hleba i sira, što nam je doma in tutnuo u torbice na rastanku.

Izme u naših položaja i Pljevalja bile su samo grupice razbijenih etnika. Dvadesetsedmog maja napali smo ih i raspršili. Tom prilikom smo zaplenili devedeset grla rogate stoke i ubili nekoliko etnika, dok su se ostali razbežali. To je uzne-mirilo Talijane koji su nas slede i dan napali sa tri kolone, ali smo ih lako odbili i naneli im osetne gubitke.

Slede e dane zatišja iskoristili smo za odmor i sre ivanje stanja. U svim bataljonima održane su smotre i sastanci.

Municije je bilo malo, jer je ve i deo naoružanja, naro- ito automatskog, bio nema kog porekla, tako da nam obilje talijanske municije nije mnogo koristilo. Niko od boraca nije hteo da zameni oružje oteto od Nemaca na Baniji u etvrtoj ofanzivi za slabe talijanske puške. Imali smo nešto više hrane. Snabdevanje je, iako oskudno, bilo organizovano i dobro je funkcionisalo.

Za taj period sa uvani su podaci za naš 2 bataljon. Na 60 relativno zdravih boraca bataljon je za popunu dobio 68 prezdravelih tifusara. I ostali bataljoni su se udvostru ili. No, ta popuna više je rasteretila bolnice, nego što je nas oja ala. Sem mene i komesara, svi su do poslednjeg oveka preboleli tifus i ve ina je živila i kretala se u nekoj vrsti pasivnog mirnog transa. Takve jedinice nije bilo lako pokrenuti na juriš, ali je to, s druge strane, imalo i prednost što su se još teže povla ile sa položaja. Evo jednog "primera": 27 maja Talijani su nas napali ja im snagama. Kod 3-eg bataljona, kaže zamenik komandanta, došli su takore i bez opaljenog metka do prvih ku a u selu. Komandir jedne ete, okupivši nešto boraca, po-

kušao je da organizuje vatru, ali se odazvalo tek nekoliko pojedina nih pucnjeva. Ve ina boraca se, bez panike i žurbe, polako povla ila vuku i se od ku e do ku e koje su stanovnici napustili pred napad. Tek kad je komandir u o ajanju povikao: »Oteše Talijani kazan!«, tifusari su se utke i mirno okrenuli, izvršili juriš na Talijane i naterali ih u pani no bekstvo. Ovo se možda i nije baš tako odigralo, no potpuno odgovara situaciji u kojoj smo se nalazili. Ja znam da je nešto opreme, uglavnom praznih ranaca, stiglo i do štaba brigade.

Slede eg dana neprijatelj je ponovio napad još ja im snagama. Mi smo imali ve od ranije direktivu da se u slu aju ja eg pritiska ili zaobilazeњa od strane neprijatelja povla imo ka Tari. Odjek borbe kod Sandžaklija na desnom krilu sve više nam se približavao i zalazio nam za le a. Ve oko podne i naši su bataljoni bili prisiljeni da se povuku u Potpe e, a potom i na uke više sela. U predve erje obavestili su nas da se Sandžaklije povla e preko Tare i da ve do jutra neprijatelj može izbiti na cestu iza naših le a i otse i nas kod prelaza na Tari. Komandant brigade izdao je nare enje za prikunljanie brigade u Gliba ima, kuda su ve ranije upu eni prištapski delovi i gde su ve u mrak stigla i dva bataljona. Krenuli smo oko po no i ubrzanim maršem preko Kraljeve Gore sa jakom prethodnicom jer smo dobili vest da je neprijatelj ve izbio na cestu. No, kad smo stigli na cestu kod Dur evi a Tare, našli smo Sandžaklije koie su bile po ele da se prebacuju Dreko mosta. Od našeg 3-eg bataljona ni traga ni glasa. Odredio sam naj bolieg kurira štaba brigade, Peru Rudi a. da ide po niega. Gledaju i ga onako umorna (tek što ie stigao iz štaba divizije) kako nestaje u tami i bespu u, steglo mi se srce i pomislio sam da li u ga ikad više videti, pogotovu kad smo nešto kasnije me u Sandžaklijama našli i kolonu zaostalog bataljona koji je stigao pre icom. Ali dobri naš Pero niie nas ni ovaj put razarao. Stigao nas je oko podne na jednom zastanku, raportirao da batalion nije našao, seo mirno do nas i po eo krpicom da isti svoj kratki nema ki karabin koji je u njegovim rukama uvek blistao.

Prelaskom preko Tare mi smo se u jednoj no i odlepili od Talijana i time završili svoj prvi period borbe protiv neprijateljskih jedinica, koje su izvodile svoju Petu ofanzivu.

Na temelju kasnije analize uloge Sedme brigade u tom periodu može se videti da je relativno zatišje u prvim danima na pravcu Pljevalja bilo uslovljeno neodlu noš u, odnosno nespremnoš u divizije »Taurinense«, da se angažuje u ofanzivi zajedno sa Nemcima, koji su ve uveliko nadirali od ajni a

ka Celebi u i od Brodareva ka Zabljaku. No, posle postignutog sporazuma, 25 maja, oni su krenuli napred. Teško je dati ta nu ocenu i rezultate borbi Sedme brigade, naro ito u toku 27 i 28 maja, ali je injenica da su Talijani zaustavljeni uz osetne gubitke koji bi bili i ve i da ih je brigada mogla goniti. Isto tako je injenica da se brigada uspešno odlepila od tih položaja, dok je nastupanje Talijana na taj ve prazan sektor bilo toliko oprezno, da su ja e snage krenule napred tek posle 3 juna (kad su Nemci od Brodareva izbili na prelaz kod Dur evi a Tare), a na Taru su stigli tek 8 juna kad se Sedma brigada ve spuštala ka Sutjesci.

NA MARSU I U BORBAMA PREKO DURMITORA

Ostupanjem preko Tare izgubili smo vezu sa divizijom koja je Taru prešla tek dan-dva kasnije mnogo niže, kod Te-paca. Mi smo od Vrhovnog štaba dobili nare enje da ubrzanim maršem krenemo preko Zabljaka i Durmitora na levu obalu Sušice. Saznali smo da se kod Zabljaka spustila savezni ka vojna misija, što se odmah pro ulo po bataljonima. Na koncu smo dobili dugo o ekivanu i veliko moralno priznanje naše borbe. Shvatili smo da e to imati ogroman zna aj za dalji razvoj politi ke situacije u zemlji i tok rata.

Od Potpe a do Tare (preko Gliba a) prešli smo 25 kilometara za 6 sati. Razlike u usponima nisu bile velike, a ni sam silazak do Tare cestom nije bio težak. No ve na tom putu umrlo nam je i ostalo preko deset boraca. Najgore je tek dolazilo. Pretstojao nam je put dug 35 kilometara od Tare preko Zabljaka i Durmitora, sa velikim visinskim razlikama (prevoj V. Štulac 2.103 m) do Suši kog Jezera. Ovakav marš bez odmora, sem kra ih zastanaka, pretstavljao bi i za sveže i odmor-nije jedinice na tom terenu pravi podvig. Zurili smo bez obzira na avione koji su nas stalno nadletali i ponekad mitraljiali. U tome maršu, u kome je iscrpena brigada prešla blizu 60 kilometara za oko 20 sati, iscrpene su, valjda, i poslednje snage ljudskog organizma. Sa uvani podaci o 2-om bataljonu govore da je od Potpe a (28 maj) do Pive (5 jun) izgubljeno 40 ljudi, od ega je najmanje 30 umrlo na maršu. Ni ostale jedinice nisu bolje prošle, tako da je iz brigade umrlo preko 50 boraca.

Na svakom zastanku ostajalo je po desetak boraca. Li no sam video sedam takvih slu ajeva. Covek je išao kilometre i kilometre tempom brigade, a kad je seo, nije se više digao. Nije govorio: »Ne mogu više«. Jednostavno ništa nije kazao.

Nekoliko drugova ostajalo je da ga pokopa u nekoj škapi, a brigada je ute i išla dalje.

Na zadnjem, ujedno najgorem delu puta, stigli smo delove bolnice koja se povlaila na pivski plato. I tu, na samom Stulcu, nebo se natmuriло, gromovi su poeli da besomu no udaraju, a iz oblaka se sruila takva kiša kakvu nikad dotada a ni kasnije nisam doživeo. Umorni borci i konji teturali su se, klizali po blatu i kamenju i padali. Prizor je bio zaista jeziv. Na jednoj zaravni sreo sam — ne oveka, već avet ogrnutu šinjelom, raš upane kose, kako oslonjena na duga ku batinu bespomoćno gleda na sve strane. Bio je to doktor Herlinger, naš poznanik iz Siska. Cela ga je Banija poznavala kao izvrsnog hirurga i upravnika sisa ke bolnice. Ustaše su ga protegrile u Bosnu i posle pada Bihača došao je sa ženom i sinom u krajišku bolnicu. Nekada bogat ovek, po prijemu slobodan zidar (mason), izvanredno se zalagao na leđenu naših ranjenika i prošao kroz sve tegobe zajedno sa bolnicom u etvrtoj neprijateljskoj ofanzivi.

Saglasili smo se da ga izvuemo i povedemo sobom odvajajući jednog od naših konja. No on je odbio. Sa njim je bila teško bolesna žena i — senka od sina. Kasnije smo saznali da su ih sve troje zaklali etnici.

U noći smo stigli na Sušicu. Od reke i jezera ni traga, bili su sasvim presušili. Ostalo je tek gde-gde malo mulja i blata. Na dnu tog kanjona, u magli i sitnoj kisici koja je došla posle oluje, brzo su planule vatre. Težak dim i a izgorerele jelovine pritisli su kanjon kojim se razlegla tiha i tužna banjiska pesma: »O, moj babo Milane...«

Štab divizije bio je još iza nas i stigao nas je tek 30-og u Nedajnu. Od Vrhovnog štaba smo dobili zadatak da zaposredujemo levu obalu Sušice i organizujemo odbranu do Durmitora i prihvati naših jedinica koje su još bile na putu iz Sandžaka. U Nedajnu smo se osušili i odmorili, ali je hrane bilo malo. Komesar brigade pošao je sa pet ljudi na Durmitor, gde se povuklo stanovništvo sela sa stokom, spremno da brani ostatke svoje imovine. No, posle razgovora, kad su saznali da smo Banjaci, koji su došli ak iz Hrvatske i ne žele od njih otimati silom, dobrovoljno su prikupili stoku i dali nam je.

etvrtog maja izjutra uputili smo hitno 2 bataljon prema Durmitoru da ojača Treće sandžaku brigadu. Na putu kod Crvenog Ždrijela primećeni su etnici na ukama, ali su se brzo izgubili kad se elo bataljona razvilo i postavilo bacače, tako da je tu bataljon nesmetano prošao i do večeri stigao u Dobri Do. Drugovi iz Sandžaka ke brigade odmah su im ispraznili

polovinu koliba, a od seljaka su dobili nešto stoke. Drugi dan
ete su zaposele visove Lojanik i Stit, a patrole su isturile u
pravcu Ranisave i Gabele, no taj je dan prošao bez borbe.

Sledećeg dana izjutra po evo je napad Nemaca između
Ranisave i Ivice. Bataljon je odbio napad i Nemci su saterani
u jarak Gabelu. U podne, baš za vreme deljenja ručka, po evo
je ponovni napad, u kome je bataljon imao dva mrtva i tri
ranjena od artiljeriske vatre, a eta na desnom krilu je potisnuta.
Istovremeno stiže i kurir iz štaba brigade sa naređenjem
da se bataljon vrati u sastav brigade. Ali, povući se u toku
borbe zna ilo je otvoriti put neprijatelju na pivski plato. Bata-
ljon je produžio borbu do uveče i zaustavio napredovanje
Nemaca. Tek oko 21asa stigao je za smenu jedan bataljon
Pete crnogorske brigade. Kad je bataljon predzoru stigao u
Nedajno, brigade tamo nije više bilo. Štab bataljona, ne zna-
jući i za ozbiljnost situacije, odlučio je da se predani u Nedajnu
i borci nahrane, pošto je iz Dobrog Dola poveo dosta stoke, a
našlo se i nešto brašna u komori. Tek posle podne krenuli su
za Rudine i stigli tamo u zalazak sunca.

PRELAZAK PIVE I PENJANJE NA VU EVO

Dok se 2 bataljon borio na padinama Durmitora, mi smo
u štabu brigade za to vreme pokušali da donekle sredimo stanje
u ostala dva bataljona. Glavnina Glavne operativne grupe —
Prva i Druga divizija — i Vrhovni štab otišli su ka Sutjesci.
Odjeci daleke borbe uli su se i kod nas i to narođito no u.
Između Pive i Tare okupila se bolnica, a položaje okolo držali
smo mi i Treća divizija.

Petog juna poslao me štab divizije u selo Nikoviće da
primim naređenje i podatke o situaciji od Štaba Druge grupe.
Uveče sam stigao sa komesarom Sandžaka ili Crnogorske
brigade.

Našli smo delegata Vrhovnog štaba. Javili smo se baš
kad mu je jedan ići u nekad belom ojanom odelu objašnjavao
kako oni, rodoljubi, nisu već dva dana dobili ništa za jelo.
Uputio ga je intendant, a zatim se obrati nama, neobrijan i
pričili no potišten:

»Drugovi, situacija ne valja. Sa Vrhovnim štabom ne-
mamo veze i ini mi se da je obroku u Zelengori za njima za-
tvoren. Švabe su na prelazima Tare, a na ostalom delu obale
nema ih verovatno mnogo. Moraemo se probijati u Sandžak.
amaca nema, nego prikupljajte drvo, gradite splavove, pri-
premajte mještine i sve što može poslužiti za prebacivanje«.

Pošao sam odmah nazad, a i sam ubrzo susreo kolonu brigade i štab divizije, koji je u me uvremenu uhvatio vezu sa Vrhovnim štabom i po njegovom nare enju krenuo za glavninom. Direktiva koju sam doneo izgubila je važnost.

Ve je bio pao mrak kad smo silazili niz strminu ka Pivi. Na onome što je trebalo da pretstavlja put, leže ranjenici — bolnice zaustavljene u pokretu. Naša kolona prosto mili. Stab diviziie je otišao negde napred da ispita mogu nosti prelaska. Kod S epan-Polja su ve Nemci i tuda se ne može. Uzvodno prema Mratinju nema puta i neizvesna je sitacija. U mraku se spoti smo o ranjenike koji jau u. Korak po korak, klize i i kotrljaju i se, sišli smo ka reci tek predzoru.

Moram prema S epan-Polju da izvidim situaciju Osme brigade. To je ve tre a no bez sna. Artiljerija od Fo e tu e po mostu. Plotuni od po etiri granate dižu stubove vode oko vise eg mosta, pa nekoliko minuta nastaje mir. Osma brigada se povla i na ovu stranu, jer zbog Nemaca i skorog svitanja ne e mo i više da opstane preko, a po mostu e artiljerija tu i danju preciznije nego po no i i ona ne e uspeti da se blagovremeno izvu e na visove. Borci koriste zatišje izme u dva plutuna pa se brzo prebacuju preko mosta koji se na pletenim užetima opasno ljudi i na kome nedostaje mnogo dasaka. Vra am se uz Pivu putem duž koga stoie borci moje i Šesnaeste brigade. Ve je svanulo. Inžineriški vod divizije pravi prelaz od dva balvana preko kojih su ovlaš prikucane daske ne duže od metra, a ispod njih su virovi Pive.

Pošto više nema drugog prelaza — moramo tuda. Borci prelaze i prenose tovare, a konji e morati plivanjem preko. Na elnik štaba Šesnaeste brigade i ja dobijamo zadatku da se konji svakako prebace na drugu obalu. Malo dalje nizvodno razapeta je preko reke eli na žica, a tu je i jedan gumeni amac. Kombinujemo da grlo po grlo vežemo za alk u amac i tako prevu smo preko vode. Ali bi za svako grlo bilo potrebno najmanje deset minuta, a mi nemamo mnogo vremena, jer je svaki minut dragocen. Ne zna se odakle neprijatelj može preda stigne — od Mratinja ili S epan-Polja. Odlu ujemo se za jednostavniji na in — vikom i tojagama naterujemo konje u vodu. Neki plivaju, povuku druge za sobom, dok se neki ne vrate i pobune ostale. Vra amo ih ponovo, opet neki prepliva, no ve ina ne e. Ne ostaje drugo nego ekati svežu partiju da povu e kolebljive konje. Bataljoni za to vreme po inju prelaziti, a onda zatim stižu i »Štuke«. Tuku most. Mi smo u relativnoi sigurnosti, jer se iznad nas nadvila ogromna stena. Svega nekoliko bombi pada blizu nas i to usred vode. Eksplozije me

potse aju na to da bi se nizvodno mogla nakupiti riba, ali нико nema vremena da se još i time bavi. »Štuke« se belasaju na suncu i pikiraju duboko u kanjon. Izvla e se i uz puno naprezanje motora prebacuju preko grebena. Kad jedna partija završi— odlaze, a mi produžujemo prebacivanje. Sa konjima ide vrlo teško, trzaju se na eksplozije bombi i plaše se vode. Neke slabije odnosi voda i nabacuje nešto niže, na balvane i stene, ili nestaju pod vodom.

Jedan Dalmatinac ho e da pretera jednu talijansku mazgu. Mazga kao mazga, nikako ne e. On je bije, gura, pa kad mu i uspe da je natera u vodu, ona zapliva, ali se vрати niže pa buni i naše konje. Moramo ga silom oterati. Jedva odlazi, psuju i na sva usta i mazgu i nas; pokuša e sam na drugom mestu. Naša komora je razvu ena i konji sporo stižu. Komora Sedme je preba ena, a bataljoni se ve uspinju na Vu evo. Prelazi Šesnaesta. Opet nailazi ve a grupa »Štuka« na most. Neki borci, koji nailaze od mosta, pri aju da je most ošte en i da je oko njega bilo dosta mrtvih i ranjenih. Nastavljam neu-morno sa prebacivanjem. Glasovi su nam ve promukli od vike i teranja konja. Naš Dalmatinac vra a se s mazgom i moli da samo još jedanput pokuša da je prebaci s našim koniima jer: »Asti gospe, a e mi re drug komandant«. Pri jednom po-kušaju mazga se trže i baci ga u vodu. On se izvla i na obalu, pljuje vodu i psuje. Moramo mu zapretiti pištoljem da nam s tom prokletom, tvrdoglavom mrcinom ne plaši konje. Na koncu se rešava da ode bez nje, ali ne može a da joj pre toga ne kresne: »E — pa ostani, neka te zakolju etnicik«. Nestao je za stenom, a mazga je malo zatim pošla za njim.

Prebacivanje je najzad završeno. Poslednja grupa konja preplivala je sva odjednom i mi smo kona no odahnuli. Umoran, mokar, promukao i gladan, želim što pre da stignem u štab da nešto pojedem, a eventualno malo i otspavam. Ali na mostu me presre e kurir Pero. Mala cedulja, par e kockaste hartije istrgnute iz ne ijeg notesa, još mi i sada, posle toliko godina, živo стоји pred oima. Nare enje iz štaba brigade:

Naš drugi bataljon zaostao je. Sa ekaj ga i ukoliko ne **možete** sti i do pola no i za nama na Vu evo, ostani u Crnoj Gori i radi što znaš.

Nina

etiri sata je, pola pet. Sunce se ve priklanja brdimu. Do pono i ostaje veoma malo. Teško je sti i i gore na Rudine, a kamoli si i, i to no u, u Pivu i popeti se na Vu evo. A bataljon je bogzna kad krenuo od Durmitora i da li je uopšte kre-nuo — jer se kurir, koji je ju e otišao po njega, uopšte nije

vratio. No, do pono i ne možemo nikako sti i pa prema tome »... ostani u Crnoj Gori...«. Ne znam ve po koji put prelazim oima po cedulji koju znam napamet. Tu na pivskom platu, sabijenom izme u dva kanjona, nalazi se još bolnica i Tre a divizija, ukoliko i ona nije krenula ka Sandžaku. Kako je to mali prostor, ogoljen i pust, bez hrane, opkoljen neprijateljem koji pretražuje svaku stopu. Gledam Peru. Stariji od mene, suv, preplanula lica, sedi mirno i savija cigaretu.

»Moramo, Pero, odmah dalje«. Sa Tare sam ga poslao natrag ka Pljevljima po bataljon kojeg tamo nije više bilo. Sada ga opet vodim u neizvesnost. »Razumem, druže na elni e«, kaže bez ikakvog uzbu enja, »poslali su vam ovo«, i vadi iz torbice par e hleba i janje i but; »drug komesar se razboleo, izgleda da je tifus«. Nare ujem mu da podeli po pola.

»Ne, hvala, ja sam ru ao, a Vi« — Pera je svima u štabu brigade uvek govorio Vi — »ništa itav dan niste okusili«.

Znam, to je sigurno poslednje par e hleba koje mi šalje, možda e i meni biti poslednje.

Moramo brže pred bataljon, tešim se varljivom nadom da on možda ve silazi, da je blizu, pa kurir je još ju e otisao po njega. Ljudska snaga tu nema granica i mi prosto trimo uzbrdo. Ja i ne gledam da li me Pero sledi. Opet susre emo ranjenike, sad opet pužu uzbrdo, ve nekoliko puta menjan im je pravac kretanja, ali ih volja za životom pokre e.

Sunce je ve zalazilo kad smo izbili na plato. Od bataljona ni traga. Pero ide pred njih, a ja svra am u nekakvu komandu. Drugovi ništa ne znaju i pitaju me ono što bih ja od njih hteo saznati. Nervozno izlazim i gledam niz put. Ve se po eo hvatati sumrak i ve ernja izmaglica legla je po polju, kad se kona no pojavila kolona. Oni su, vidi se da žure. Nisam dao ni da sednu. Štab bataljona okuplja se upitno oko mene, ete se postrojavaju. Raspoloženje im je dobro, iako su jako umorni. Bili su u borbi, imaju stoke i nešto brašna, a borba i hrana okrepljuju i snaže.

»Drugovi«, po eo sam, »nemamo mnogo vremena. Ako ne možemo sti i do pono i na Vu evo, mora emo ostati u Crnoj Gori« ... Mir i zagledavanje! ... »Sada je 9 sati, za tri sata ne emo si i ni na Pivu. Divizija je dvanaest sati ispred nas, a sa obe strane nadiru Nemci. Do ujutru ih možda ne e biti na prelazu, ali šta nas gore eka — ne znam. Birajte — ili da ostanemo ili da se probijamo, pa ko pro e«.

Odgovor je bio brz. Njih sto jednoglasno je zagrmilo: »Na Baniju!«.

Dakle, odlu ili su ono što sam i sam želeo. Nare ujem da se za petnaest minuta unište baca i i teški mitraljezi, spali arhiva, podeli mitraljeska municija, zakolje krupna stoka, a meso i brašno podeli po torbama i ran evima. Ovce smo vezali telefonskim kablom i poveli. Komandir ete Miško Ikši zvani »tramvajac« obavlja klanje krupne stoke vrlo brzo. Pa ipak, mojih petnaest minuta odužilo se u pun sat. Sunce je ve zašlo i na tom terenu no brzo smenjuje dan. Poslednje pripreme obavljaju se pri svetlu vatri.

Kako sada saopštiti iznemoglim ranjenicima da treba da ostanu. Pomažu nam oni sami, javlja ih se nekoliko: »Ja, drugovi, ne mogu ...«

Dajemo im meso, ostavljamo nešto stoke i sve konje, savetujemo da se priklju e bolnici koja se, istina, rasula te takore i ne postoji, a ako nai e neprijatelj, da se sklone po peinama. Ostavljamo im oružje i bombe. To je sve što možemo za njih u initi. Gledamo ustranu i odlazimo.

U mrklom mraku silazimo. Ve sam dvaput prošao ovaj put, ali ipak ide sporo. Opet ranjenici, opet jauk, psovke, padanja, klizanje, sa ekivanje zaostalih. No je u junu kratka i tek ujutru smo na mostu. Oko njega leševi, samari, sanduci, telefonska žica. U dolini Pive nema više ni žive duše, sve se ju e povuklo sa obe strane na visove. Jedino tri druga iz Prve dalmatinske sa zamenikom komesara bataljona (Androm Kovaevi em) skidaju razapetu žicu i izvla e gumeni amac. Kažu mi da e srušiti most, jer idu u Sandžak. Zurimo preko mosta. Daske su vlažne i klizave, a dosta ih i nedostaje. Na sredini mosta rupa pre nika itav metar. Idem prvi i preska em je dosta nesigurno iako sam još snažan. Iza mene borci nose u naru ju ovce. Imali smo sre u — svi su prešli. Tek što smo se udaljili od mosta i po eli uspinjati, kad nai oše »Štuke«. Nas ne diraju, tuku most na kome nema više nikoga. To nam daje nade da su Nemci još daleko, a sa etnicima emo lako. Na kraju uspona susre emo vodnika inžinjeriskog voda divizije Ratka Dietli a, elektri ara iz Kostajnice. Dobar i uvek raspložen, odli an diverzant, u enik Ilije Gromovnika. Ne malo je mostova i vozova digao. Šalje ga štab divizije da si e na most i predga nekoj jedinicu. Mi ga odvra amo i nagovaramo da ide sa nama, jer su dole ve na mostu Dalmatinici. Ne pristaje, ho e li no da izvrši zadatak. To ga je koštao života. Na mostu su ga uhvatili etnici i zatkli. Od njega smo saznali da se divizija zaustavila na Vu evu i da nije daleko. Producili smo, ali smo tek predve e stigli njen štab, koii je bataljonu odmah naredio da prati bolnicu, a ja sam produžio u štab brigade. Ovde su ve

znali da smo stigli. Ovce koje smo doveli pove ale su jako oskudnu zalihu brigade. Još na Rudinama Pero je izabrao jednu ovcu koju je, na svoju veliku radost, uspeo da pomuze i dobitje skoro pola litre mleka. Pomešano u porciji sa brašnom i podgrejano na artiljeriskom barutu koji smo pokupili na mostu, krepilo nas je celim putem do Vu eva. Ovca je kasnije davana mleko za bolesnog komesara, sve dok nije nestala negde u Zelengori.

PRELAZAK SUTJESKE

Divizija je na Vu evu zadržana odlukom Vrhovnog štaba da bi sa ekala Tre u diviziju koja je trebalo da krene za Prvom grupom. Do njenog dolaska mi smo imali da održimo taj koridor. Zbog toga je naša brigada vršila bo no osiguranje prema urevu zauzevši položaje, bolje re i spavaju i danju u šumi i no u na poljani oko Hadži a Ravni. Neke patrole su upu ivane ka Crnom Vrhu i Ždrijelu, no ne verujem da su se odmakle dalje van našeg vida. Situacija je bila ozbiljna, odluke o pokretu su se donosile brzo i najbolji na in da ne ostaneš sam, bez ikakve veze, bilo je držati se blizine štaba bataljona, odnosno brigade. Na Vu evu je sunce peklo, a vode nije bilo sem prljavog snega po rupama u senci. Tu je, opet, pomagao barut da se sneg otopi u porciji, i ono što se nije sleglo na dno — popije.

Osmog juna predve e nare en je hitan pokret. Mi smo ve ranije dobili orijentirnu maršrutu kuda da se probijemo, bilo u sastavu divizije, bilo u slu aju da se odvojimo. Pamtim je još i danas, jer smo je svi tada nau ili napamet. Bilo je to Vu evo — Suha Gora — Lokva Derne ište — Dragoš Sedlo — Suha. Dalju maršrutu dodao je komandant divizije koji je ve ranije poznavao put: Milinklade — Lu ke Kolibe — Vrbni ke Kolibe — Mr in Kolibe... — dalje se ne se am. Sedma brigada je krenula kao desna kolona i u toku no i kroz šumu i neke poljane izbili smo pored Zanuglina na Dragoš Sedlo, odakle smo ve ujutro, najpre kroz šumu bez puta a zatim nekim putem, spustili na Sutjesku. Avioni su se stalno smenjivali i, kao na poligonu, tukli negde ispred nas. Još nismo videli Sutješku, ali smo uli nien karakteristi an šum. O prelasku niie, zbog aviona, moglo biti ni govora. Se am se da su se nad reku i nas nadvile neke ogromne stene potpuno gole, samo sa ponekim borom. Kolona se zaustavila oko podne. Komesar brigade, teško bolestan, po eo je da bunca i morali smo mu silom i na prevaru oduzeti pištolj i bombe. Kratki nema ki kabin bacio je ve ranije sam. Jedini sam se ja još u brigadi

sa uvao od tifusa i, gledaju i ga, sa jezom sam pomislio da to i mene uskoro eka.

Avioni su i dalje neprekidno tukli. etiri ili pet no i bez sna, stalno u pokretu, bile su ja e od stokilogramskih bombi koje su u kanjonu svojim eksplozijama cepale bubne opne i — ja sam zaspao. Oko šest uve e probudio me je Nina i rekao da kre emo pošto su avioni otišli. Nasmejao se kad sam ga za u- eno zapitao zašto tako brzo, jer je bilo ve šest sati, a ja sam sve vreme od podne spavao. Do same reke stigli smo u sumrak prelaze i pored nekih razrušenih mlinova. Komandant divizije održao je kratak sastanak komandnog kadra, nare uju i da se preko reke prelazi drže i se za ruke ili konjima za repove. Komandni kadar neka uzme puške, mitraljeze i bude spreman da se u strelja kom stroju probija u slu aju nailaska na neprijatelja. To je bilo sve.

Sutjeska nije bila duboka. Negde do kolena, najviše do pasa, ali veoma brza i neravnog dna sa krupnim kamenjem. Lanac konja i ljudi prelazio je povijaju i se pod pritiskom matice. Izmorenici borci, pomešani sa bolesnima, teturali su se i voda je prekidala lanac na najslabijem mestu obaraju i trojicu, etvoricu. Ja i i spretniji uspevali su da se dignu na noge, jer voda nije bila duboka, ali su se slabiji, naro ito drugarice, uz vrisku i zapomaganje, potpuno pasivno puštali da ih voda nosi. Snažniji drugovi bacali su se za njima i izvla ili ih. Najneumorniji je bio Nina koji je sam, onako snažan, spasao mnogo drugova i po nekoliko puta prelazio ovamo-onamo da prevede nov lanac. Uprkos svemu tome, najviše zbog tame, Sutjeska je te no i progutala oko 40 boraca, emu je, pored ostalog, doprineo i uro eni strah od vode, koji je bio karakteristi an za Banijce.

Ja sam prešao me u prvima i odmah krenuo nizvodno prema Tjentištu sa jednom etom. Ljudi su u to vreme instinkтивno ose ali da im je spas samo uz grupu i nerado su se odvajali od glavnine. Da bi se jedinice udaljile od glavnine ma i kilometar, morao se odrediti bar neko iz štaba bataljona ili brigade. Zaustavili smo se kod prvih ku a. Selo je bilo pusto i upola porušeno. Patrole nisu našle nikoga i ništa za jelo. U svetu e, pretpostavljaju i da je prelazak završen, samoinicijativno smo se vratili na prelaz iz bojazni da ne ostanemo, jer je bio est slu aj da se neka jedinica zaboravi povu i ili je upu eni kurir ne na e. Jedan bataljon Šesnaeste brigade, koji je bio ostavljen na Sutjesci kao veza, probijao se sam kroz Zelengoru i bogzna kakvim putevima i tek posle tri dana stigao kolonu negde pred Govzom.

Prelazak je uglavnom ve bio završen i kolona se pela uzbrdo. Naišao sam, preti u i kolonu, na borce koji su nosili Nazora. Stari je bio potpuno iscrpen i drug Ribar, koji se odli no držao, zamolio me da pripazim na Nazora jer »stari ve rapla« (bunca). Izmu eni starac, ali potpuno svestan, molio je borce da ne mu e ni njega ni sebe. ve da ga ostave. No. krajnje izmu eni borci nosili su, svaki as smenjuju i se, starog pescnika koga su neobi no voleli i se ali se iz svoga detinjstva po njegovim itankama za III i IV razred osnovne škole. Jedna drugarica i dva druga iz Prate eg bataljona nosili su njegov oskudni prtljag i vodili kravu koja ga je hranila mlekom.

KROZ ZELENGORU

Popeli smo se na prevoj Ple e izme u Vilnjaka i Ozrena. Moglo je biti oko 8 sati. Izbijanje na brdo dalo nam je kao i uvek ose anje sigurnosti. Kolona se okupila i odmah su planule vatre, peklo se meso ili se moljakao zalogaj od pojedinih grupica koje su formirale male kuhinie. Zaostali su pristizali, ali još ih se dosta pelo uzbrdo, naro ito ranjenici. Me u poslednjima stigao je i Nazor. Teško da bi se kolona brzo pokrenula (prelazak Sutjeske i penjanje uzbrdo iscrpli su valjda i zadnju snagu) da nas nije »bočnula« iznenadna vatra baca a i »šaraca« od pravca Vilnjaka. Sve što ie uspelo da se popne gore, srušilo se na drugu stranu u Hr avku. Silazili smo u granicama od bukve do bukve kroz granje, šiprage, klize i i valiaiu i se. Vatra ie i dalie odiekivala na prevodu. Nemci su vodili borbu sa našom zaštitnicom, koja ie otstupala. i ubiali raniene i iznemogle. Tu im je pao u ruke i komesar bataljona Žarko Mihailovi , koji je u opštoj gužvi ostao bez konja i onako ranjen u nogu niie mogao dalje. Kasnije smo uli da su ga odveli u Zemun i ubili u logora. Zaostali deo kolone vratio se u Sutjesku gde je tri dana kasnije sa Tre om divizijom podelio sudbinu. Najve i deo je poubijan, a samo mali broj, i to žena, zarobljen.

U opštoj gužvi prilikom silaženja nestala je i Nazorova krava.

U dolini Hr avke opet smo se prikupili, kolona se donekle sredila i krenuli smo dalje. Za sve vreme tukli su nas zdesna baca em i brdskim topom, ali se niko na to nije obazirao. Predve e smo stigli pred Lu ke Kolibe i zastali u nekoj velikoj bukovoj šumi, gde smo našli Vrhovni štab. Saznali smo da je drug Tito ranjen od bombardovanja, a jedan Englez poginuo. Pred sam sumrak bombarclovaie su nas »ütuke«. Imajmo smo dosta mrtvih i ranjenih- Tu smo zano ili, a ujutro 1 juna na-

stavili smo put, jer je Vrhovni štab ve otišao napred. Išlo se brže, jer je padala kiša i nije bilo aviona. Na sve strane se pucalo, veza se prekidala i opet smo oko podne zastali. Ali hrane nije više bilo. Zaklali smo nekoliko konja, jeli detelinu' kiselicu i ljutu sremušu. Taj dan nismo mnogo odmakli. Naš pokret bio je uslovljen pokretom proleterskih divizija koje su išle napred pod borbom. Iako su svuda oko nas bili Nemci, prošli smo bez veih borbi posedaju i položaje i isturaju i pobonice. Prelazili smo ponekad i na 100 metara od nemaka po ložaja.

U pokretu preko Ljubinog Groba išao sam sa jednim bataljom u zaštitnici. Išli smo rubom šume i preko istina. Oblaci su se razišli i pripeklo je sunce, a vode nije bilo. Na jednom zaravanku, 50 metara od šume, naišli smo na neku lokvu. Kad su prvi borci potrađali da se napiju i napune uteure, po ele su padati granate. Nismo se napili ne zbog opasnosti, nego što su granate od ostatka vode napravile mulj. Nešto dalje do e-kala nas je vatrica »šaraca« sa stena Zelengore. Zrna su brisala po prevoju kojim je trebalo preći i dizala obla i e prašine na suhoj zemlji. Ali kolona ide dalje. Niko se ne osvrte niti naročito ubrzava hod. Sunce prži kao u paklu, ali su svi nabili ruke u džepove, zadigli jake od nagorelih šinjela i navukli rubove kapa na uši kao usred zime. Zaustavio sam se ispred prevoja i ubrzavam prelazak, a ujedno i da sa ekam kraj kolone i uverim se da li su svi prešli. Odjednom, na brisanom prostoru sruši se na zemlju bolni ar bataljona Cviki. Kuka da ga ne ostave. Dok ekam drugu etu da naredim komandiru da ga ponesu, on se sam, verovatno nlaže i se da fta ne ostavimo. dže i ode. Pomislio sam da je lakše ranjen i da se prenemaže. Me utim, dobio je zrno kroz stomak i creva koia su bila notpuno Drazna, i to ga je spasio. Previo se sam i sa nama izišao iz obruta i vratio se na Baniju. Kad smo 1944 godine zauzeli Glinu, sreo sam ga kad je trebalo da se operiše. Kaže, da se od Pete ofanžive zbog te rane nije poštено naieo

Jedanaestog juna situacija je bila najteža. Povla ili smo se od Ljubinog Groba i Lučkih Koliba kroz šumu, izmešani sa delovima Vrhovnog štaba i svima onima koji su bili oko njega. Borba se vodila na sve strane. Kiša je na mahove padala i,otpuno prokisli, sakupili smo se u toku noći na Mratin-Kolibama. U nekoliko koliba nije se moglo naći slobodnog pedlja.

Oko ponoći dobili smo zadatak da jedan bataljon kreće prema zapadu kao obezbeđenje. Oni mi se da je trebalo smeniti neku jedinicu prema Pliješu, odakle su u toku dana napadali Nemci. Jasno, opet je trebalo da ide neko iz štaba bri-

Slavko Pengov: FRESKA O NOB (freska, detalj)

gade, ali me je ovaj put mimošlo i otišao je zamenik komandanta Vojko. Teško je bilo skupiti i krenuti bataljon, te su krenuli tek oko 2 asa. U tome mraku, kad je karta bila beskorisna, a niko nije znao put, nisu otišli daleko i ujutru su se vratili.

Drugog dana krenuli smo dalje. Išli smo brže, jer je Prva proleterska probila obru na drumu i trebalo se žuriti. Putem su se svuda videli tragovi borbe i leševi Nemaca i naših. Na putu prema Rataju sve se gomilalo, pa su i po dve kolone išle paralelno, prelaze i se. Brigada je dobila zadatak da smeni Tre u krajišku na položaju više Govze i Jele a, a ja da idem napred i uhvatim vezu. U jednom šljivaru našao sam Karanovića i Simu Tadića. Preko potoka, na suprotnoj strani, vodi se borba. Smenu nismo izvršili jer, kad sam se vratio po bataljone, dobili smo novo narene je da se u Rataju povežemo sa Hercegovcima radi prelaska preko puta Kalinovik — Fo a.

Nina i ja krenuli smo napred, a bataljoni i štab brigade za nama do pred selo. U jednom vođaru kod same ratajske kule našli smo jednog komesara bataljona i dvadesetak boraca iz raznih jedinica. Ložili su vatru i pekli meso. U tom su naišle »Štuke« i već su bile nad nama. Tukli su nas najpre teškim bombama ije su nas eksplozije prosto odizale od zemlje, a zatim malim, koje su daleko gore, jer ih je bilo mnogo pa eksplodiraju svuda okolo — i na zemlji i na granama. Od dima i prašine ništa se ne vidi. Jedna grupa smenjuje drugu. Negde dalje dejstvuju bombarderi. Dan je bio oblačan i sve do predvečer nisu leteli pa se sad, kad se razvedrilo, sve odjednom skupilo i bije po tom uskom prostoru na kome se nabio ovek do oveka.

Nina se brine za brigadu koja je zaostala nešto niže na ravnici bez ikakvog zaklona, sem potoka i živice. Kad je završeno bombardovanje i počelo mitraljiranje, iskoristio je predah između dva naleta i preskočio kamenu ogradi vođnika. Sledeći avion se približuje i rafal za rafalom seće pored mene. Preskačem ogradi. S druge strane leži Nina na ledima i ropče. Iz grudi se još puši trag zapaljivog zrna, koje mu je prekratilo život.

Tu, dakle, pred sam izlazak iz obru a poginuo je Nikola Maraković — Nina, student iz Kostajnice, komandanat Sedme banjarske brigade. Borci plaćaju. Ljubav je to prema drugu i starešini.

Imali smo teških dana i pre i posle, ali ovaj dan, 13. jun, bio je najteži. Komesar u teškom tifusu, ranjen je zamenik komandanta i drugarica Kaja iz politodela, ima mrtvih i ra-

njenih. Nemci vrše pritisak od Kalinovika i ja sa dva bataljona idem na položaje ispred Jele a.

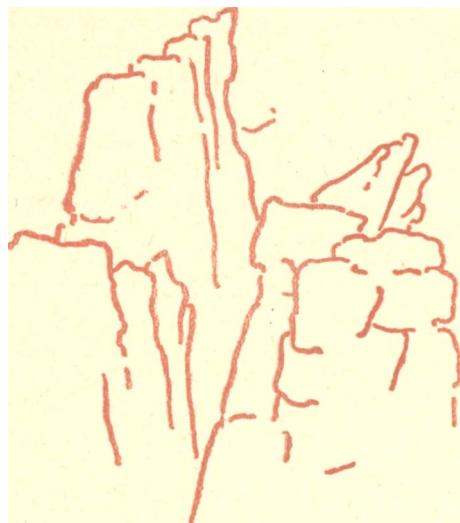
Velikog borca skromno sahranjuje nekoliko drugova iz štaba brigade. Rupa od bombe, kamenje i zemlja su mu grob. (Deset godina kasnije slušaoci Oficirske škole obišli su to mesto, podigli skroman spomenik i odali po ast.)

U no i smo prešli put, izišli iz obru a i posle dva dana ve smo bili na domaku Jahorine.

Brigada je sa Banije pošla sa 1.200 boraca, a iz obru a nas je izišlo 200. Nešto malo probilo se sa drugim jedinicama, sve drugo ostalo je u Petoj ofanzivi i na putu od Pljevalja do Rataja.

Napori, žrtve i borbe brigade bile su njen ponos do kraja rata. Za narod Banije, koji je dao živote najboljih sinova, to je simbol koji e ve ito živeti.

Vladimir BAKARI

O S M A B A N I J S K A

prvoj polovini 1943 godine Osma brigada bila je u sastavu Sedme udarne divizije, koja je izrasla iz ustaničkih snaga Banije i formirana novembra 1942 na njenom području.

Po formiranju, Sedma divizija, sa svojim trima brigadama (7, 8 i 16), ostaje da dejstvuje do kraja 1942 na području Banije. Po etkom 1943 (14. januara) ona se na Baniji sukobljava s ojačanom 369 divizijom¹ koja je bila predvena da u estvuje u etvrtoj neprijateljskoj ofanzivi. Slučaj je hteto da se Sedma udarna divizija sukobi s 369 njemačkim divizijom i na po etku Pete neprijateljske ofanzive 18. maja 1943. Toga dana (18. maja) u 7. asova rafal teškog mitraljeza jedne jedinice 3. bataljona Osme brigade pokosio je tri neprijateljska vojnika iz kolone, koja je hitala da prenese snagu prema rijeku eotinu i izbjegne na njenu lijevu obalu. Kolona je bila prisiljena da stane.

Ova dva istoriska datuma (14. januar i 18. maj 1943) u ratnim dejstvima Sedme udarne divizije, dijele 4 mjeseca i 4

¹ 369 njemačka divizija otpočela je nastupanje na Baniji 14. januara, znači 6 dana prije nego što je, prema planu »Weiss 1«, otpočelo opšte nastupanje neprijateljskih snaga, koje su uzele u ešku u etvrtoj neprijateljskoj ofanzivi. Za ovo bi se mogla uglavnom dati dva tumačenja. Prvo, da divizija sa svojim snagama obezbijedi sebi što povoljnije položaje do prelaza neprijateljskih snaga u opšte nastupanje. Drugo, vjerovatnije, da se na sektor po etničkim dejstvima 369 divizije privuku ustaničke snage Korduna i Banije (7 i 8 divizija) i na taj način omogućiti što veća sloboda dejstva 7. SS diviziji »Princ Eugen«, koja se u to vrijeme prikupljala u širem rejonu Karlovca i bila glavni nosilac osnovnog zadatka operacije »Weiss 1« u etvrtoj neprijateljskoj ofanzivi.

dana. Pored toga njih dijele i velika geografska prostranstva Bosne, Hercegovine i Crne Gore i mnogi bojevi i marševi, koje je ona naizmjeni no izvodila na putu dugom preko 500 kilometara.

Ovaj istoriski put Sedme udarne divizije započeo je 27. januara, tj. onog dana kada je Sedma divizija, poslije veoma uspješnih odbranbenih bojeva koje je vodila punih 14 dana (14—28. januara) sjeverno od rijeke Une (na području Banije i Cazinske Krajine), stavljena pod neposrednu komandu VS NOV i POJ. U to vrijeme već je bila u toku koncentracija Operativne grupe Vrhovnog štaba (Prva i Druga proleterska i Treća udarna divizija) za prelazak u protivofanzivu, koja je, prema koncepciji VS, bila usmjerena s polazne osnovice Gornji Vakuf — Prozor — Duvno na jugoistok, ka srednjem i gornjem toku rijeke Neretve, zatim ka Crnoj Gori i Sandžaku i dalje preko Lima ka Kosovu i Metohiji.

Put Sedme divizije otpočeo je ulogom zaštitnice. To je bilo u onoj situaciji etvrte ofanzive, kada su okupatorske i kvislinske snage vršile pritisak sa svih strana sjeverno i južno od rijeke Une. Kada su jedinice Glavnog štaba Hrvatske i Prvog bosanskog korpusa, prema opštem planu Vrhovne komande, krajnjim naporima odoljevale daleko nadmoćno nijem napada u, teže i da mu nanesu što veće gubitke i da što duže zadrže njegovo nadiranje, obezbjedivši slobodu dejstva snagama Operativne grupe.

Prema razvoju događaja u toku etvrte ofanzive i ulozi i karakteru dejstva Sedme divizije, njena dejstva od rijeke Une do rijeke Drine mogu se podijeliti na tri etape. Prva otpočela 28. januara zatvaranjem neposrednih prilaza ka Bihaću sa sjevera na liniji s. Vrsta — Iza i Grad, a završava se 10. februara na liniji Drini i — Oštrelj — Vedro Polje, nekih desetak kilometara južno od Bosanskog Petrovca.

Druga etapa nastavlja se sa linije Drini i — Vedro Polje opštim pravcem Drvar — Glamo — Prozor i završava se poznatim borbama za Prozor 5. marta 1943.

Poslije borbi za Prozor, u kojima je Sedma divizija aktivno učestvovala punih 12 dana, ona produžava svoj enjam zaštitni kih borbi opštim pravcem Prozor — Jablanica — prelaz rijeke Neretve — sjeveroistočne padine planine Plješivica — s. Gornja Bjela — s. Glavatićevi — s. Zabranjani — s. Kalinovik. To je treća etapa koja se završava 21. marta na prostoriji: selo Dudice (štab divizije), s. Razići (8 brigada), s. Grušće (7 brigada), s. Ulog (16 brigada). Na ovu prostoriju divizija je izbila poslije 65 dana neprekidnih borbi i marševa, koji su izvedeni najviše po ispresjecanom planinskom zemljишtu, po zimi i snijegu i bez popune ljudstvom, hranom i ratnom opremom. Može se slo-

bodno re i da napor i kojima je Sedma divizija bila izložena pred Petu ofanzivu spadaju u one rede u istorije ratova.

Ovakvim naporima bile su izložene manje-više sve Jedinice naše armije u toku Oslobođenja kog rata. No, ipak, ova iskušenja bila su daleko teža za borce Sedme divizije, nego za one jedinice NOV koje su bile formirane od ljudstva iz planinskih krajeva, koje je već posjedovalo navike za život, rad i borbu na ovakvom zemljištu. Sedma divizija, napadnuta još i epidemijom tifusa, bila je do te mjere iscrpena, da bez jednog dužeg odmora nije bila sposobna za ma kakve ozbiljnije borbe zadatke. Iz ovog razloga ona se, uz malo pomeranje desne prostorije s. Ulog — s. Obalj — s. Kalinovik — s. Jelašca, zadržala tu sve do 4 maja. Divizija je koristila zatišje, koje je nastupilo poslije sloma etvrte neprijateljske ofanzive, da se oporavi i pripremi za nova i još teža iskušenja koja će joj natmetnuti događaji u Petoj ofanzivi.

Divizija prekida odmor 5 maja. Ovoga dana ona se prikuplja na prostoriji Kalinovik — Jelašce i otpočinje novu etapu svog istoriskog puta opštим pravcem Kalinovik — s. Vrbnica — Popov Most — Šepan Polje. Poslije prelaska na desnu obalu rijeke Tare, u rejonu Šepan Polje, divizija nastavlja pokret ka određenoj liniji odbrane južno od Pljevalja i posjeda je 17 i 18 maja. Šesnaesta banijska brigada posjeda položaje s. Mijakovići — Korijen, lijevo od nje Sedma banijska brigada posjeda s. Podpeće, a dalje ulijevo Osma banijska brigada posjeda položaje na liniji s. Horvina — s. Tikova — s. Brvenica — s. Orlja. Osnovni zadatak divizije — da u dodeljenoj zoni odbrane spriječi neprijatelju da se sa eotinama probije ka rijeci Tari. Ona se ovdje našla opet pred snagama 369 njemačkih divizija.

Još u rejonu Šepan-Polja, (15 maja) Sedma brigada dobija zadatak da poslije prelaska rijeke Tare u rejonu s. Bukovika izvrši marš opštim pravcem s. Bukovik — s. elebi — s. Sule — s. G. Gradac — s. Glisnica — s. Boljani, sa zadatkom da posjedne širi rejon sela Boljani i i spriječiti neprijatelju prodor pravcem Čajniče — Pljevlja. Marš je trajao dva dana. Prvog dana (16 maja) brigada je zanošena u s. Sule. Drugog dana (17 maja) u 6 asova ujutru dobili smo 106 drugova rekonvalescenata za popunu brigade. Podijelili smo im oružje i raspodijelili ih po bataljonima. U 11 asova brigada je produžila marš u skladu sa dobivenim zadatkom. Pri prelasku rijeke eotine u rejonu s. G. Gradac susreli smo u 18 asova dijelove Šeste isto nobosanske brigade, koji su se povukli ili iz pravca s. Glisnica. Pre toga ulaz se jaka mitraljeska i minobaca ka vatru iz rejona s. Boljani i. Tom prilikom našli smo se i sa Štabom Šeste isto nobosanske brigade, koji nas

je obavijestio o situaciji. Tu smo doznali da je neprijatelj odbacio jedinice ove brigade s položaja u rejonu sela Boljani i, i da su se one baš u ovo vrijeme, nemaju i me usobne veze, po bataljonima povla ile ka rijeci Ceotini.

BORBE NA CEOTINI I POVLA ENJE KA SUTJESCI

Pošto je ukratko informisan o situaciji, Stab Osme brigade izdao je kratka nare enja bataljonima za rad u toku dana i naredne no i. Tre i bataljon upu en je odmah u selo Glisnicu sa zadatkom da tamо zauzme položaj i uhvati vezu s bataljonom Tre e dalmatinske brigade, koji se, prema ranije dobivenim obavještenjima tamо nalazio. Prvi bataljon upu en je u s. G. Brvenicu sa zadatkom da u širem rejonu ovoga sela organizuje položaj za odbranu i sprije i neprijatelju prelazak na lijevu obalu rijeke eotine. Drugi bataljon imao je da posjedne položaje lijevo od 1 bataljona u rejonu s. Raovi . Stab brigade s prištapskim dijelovima rasporedio se u s. G. Orlja. U ovakvom rasporedu brigada je zanoila 17/18 maja.

Sljede eg dana u 7 asova neprijatelj je otpo eo nastupanje: jednom kolonom pravcem s. Boljani i — s. Glisnica prema položajima koje je držao naš 3 bataljon, a drugom, pravcem s. Boljani i — Vrbica (tt. 1041) prema položajima koje je držao jedan od bataljona Šeste isto nobosanske brigade. Obje kolone bile su iz sastava 369 njema ke divizije. Naš 3 bataljon, koji je držao položaje u rejonu sela Glisnica, pustio je neprijatelja da mu podi e na domet efikasne pješadike vatre, a zatim je otvorio snažnu puš anu i mitraljesku vatrnu, tako da je došlo do pometnje u neprijateljskoj koloni. Pala su tri neprijateljska vojnika, a bilo ih je i ranjenih, i kolona je zaustavljena. Bilo je o igledno da je neprijatelj donekle iznenaen tako organizovanom vatrom. Dok se ova kolona sreivala i vršila pripreme da ponovi napad, druga kolona je uspjela da izbije na Vrbicu koju, kako se moglo zaklju iti, bataljon Šeste brigade nije želio upornije da brani, ve se povukao na lijevu obalu eotine.

U me uvremenu povukao se na lijevu obalu eotine i bataljon Tre e dalmatinske brigade, koji je držao položaje desno od našeg 3 bataljona. Time su ostala otkrivena oba boka našeg 3 i 2 bataljona, koji su se, pošto se borba bila ve razvila, pod vrlo teškim okolnostima morali po grupama da prebacuju na lijevu obalu eotine. Zahvaljuju i samo dobro organizovanom izvla enju i snažnom vatrenom prihvatu, bataljoni su uspjeli da se izvuku bez gubitaka.

U toku dana naše su se sve tri brigade. Šesta isto nobosanska, Tre a dalmatinska i Osma banijska, na lijevoj obali

rijeke eotine. Neprijatelj je ovladao s. Glisnicom i Vrbicom i tu je zastao. Najvjerovatnije da se nije usuo da forsira rijeku bez ozbiljnijih priprema, jer je Čeotina na ovom dijelu ozbiljna prepreka. Za pješadiju u ovo doba godine bila je gazna samo mjestimi no. Zemljiste planinsko, a prilazi rijeci dosta teški.

Sljede ih nekoliko dana (od 19—23. maja) proteklo je u ekivanju produženja neprijateljskih dejstava. Međutim, punih 5 dana neprijatelj je utrošio na koncentraciju i pripremu svojih snaga za forsiranje rijeke. Ovo najbolje dokazuje sa koliko je opreznosti neprijatelj nastupao. No, ipak, za to vrijeme nije vladalo zatišje na frontu. Neprijatelj je vršio intenzivno izvianje naših položaja iz vazduha i sa zemlje. Jednovremeno vršio je izvianje re nog toka i mogu nositi prelaza. On je neprekidno obasipao artiljeriskom i minobacačkom vatrom naše položaje i vršio bombardovanje iz vazduha. Aktivnost avijacije naročito je porasla posljednja dva dana, pred neprijateljski ponovni prelazak u nastupanje. Ozbiljnu štetu napada iz vazduha nanijeli su naseljenim mjestima Popov Do, s. G. Orlje, s. Trnovice, gdje su se nalazili položaji Treće dalmatinske brigade. Bombardovanjem su naneseni izvjesni gubici i Treće dalmatinskoj brigadi, koja je imala mrtvih i ranjenih 15 boraca.

U vremenu od 19 do 23. maja, prema dopunskom naređenju Štaba Sedme divizije, Osma banjamska brigada držala je položaje za odbranu: 1-vi bataljon u s. Vrbici, 8 km južno od Pljevalja; lijevo od njega držao je položaje 2-gi bataljon, na sjevernoj ivici s. Horvina — s. Tikova; 3-i bataljon bio je u brigadnoj rezervi u s. Horvina s jednom etonom u s. Kruševu (10 km južno od Pljevalja). Ova linija protezala se lijevom obalom potoka Voloder, koja je imala vrlo povoljne uslove za odbranu. Desno, na ranijim položajima (s. Podpeće), se nalazila u odbrani Sedma banjamska brigada. Lijevo se branila Treće dalmatinska na liniji s. Trnovice — s. Gradac — Popov Do. Tih dana Treće dalmatinska brigada bila je stavljena pod komandu Sedme banjamske divizije.

U zoru 24. maja neprijatelj je prešao u nastupanje širom frontom na desnoj obali eotine. Već u prvim asovima borbe njemu je pošlo za rukom da u rejonu s. Gradac formira rijeku i da uz jaku podršku artiljerije i avijacije potisne Treće dalmatinsku brigadu. Zauzimanjem s. Gradac, on je obrazovao mostobran koji je u toku dana uspio znatno da proširi izbijanjem do s. Popov Do. Po jačini napada na položaje Treće dalmatinske brigade nije bilo teško zaključiti da se tu radi o pravcu glavnog udara osnovnih snaga 369. divizije. Razum-

Ijivo da znatno slabije snage Treće dalmatinske brigade nisu mogle ovaj napad osujetiti. Pokušaj neprijatelja da istog dana pre e potok Voloder i uklini se u položaje koje su držali bataljoni Osme brigade, bio je sprje en.

Na situaciju kod Treće dalmatinske brigade brzo je reagovao Stab Sedme divizije. Izdata su potrebna nare enja štabovima Treće dalmatinske i Osme banjiske brigade, da se uz sadejstvo njihovih snaga što prije organizuje protivnapad i da se neprijatelj zbaci s mostobrana i uspostavi pre ašnja linija odbrane. Za izvršenje ovog zadatka Osma brigada trebalo je da uvede u borbu svoj 3- i bataljon koji se nalazio u rezervi u rejonu s. Ho evina na udaljenju od oko 14 km. Jednovremeno trebalo je rokirati i 2-gi bataljon više prema s. Trnvice. Zbog velike udaljenosti 3 bataljona, u toku no i 24/25 maja nije se mogao organizovati napad zajedni kim snagama Treće i Osme brigade. Protivnapad koji je inicijativno 24 maja u 15 asova izvela Treće dalmatinska brigada nije dao rezultate.

U toku 25 maja neprijatelj je uspio da proširi mostobran i ovlada rejonom s. Cerovci — Lehovo Brdo — s. Popovo Do. Na dostignutim položajima neprijatelj se krajem dana po eo utvrtati. Snage na mostobranu dostizale su ja inu jednog puka. Treće dalmatinska brigada i 3 bataljon Osme brigade mogli su 25 i 26 maja jedino da blokiraju neprijateljske snage na mostobranu i sprije e njihovo daljnje nadiranje, u emu su i uspjele. Pošto je tek 26 maja stigla Treće krajiška brigada, sa zadatkom da potpomogne protivnapad i izbacivanje neprijatelja s mostobrana, ozbiljniji protivnapad mogao je da otpo ne tek 26/27 maja.

Protivnapad je otpo eo no u 26/27 maja u 2 asa. U izvještu protivnapada u estovalo je etiri bataljona Treće dalmatinske, tri bataljona Treće krajiške i 2-gi i 3- i bataljon Osme banjiske brigade. Zbog slabe organizacije sadejstva i slabog funkcionisanja veza, protivnapad nije otpo eo jednovremeno i silovito. Treći bataljon Treće dalmatinske brigade jedini je otpo eo napad ta no u 2 asa. On je primio na sebe najja u koncentraciju neprijateljske vatre i pretrpio osjetne gubitke. Ostali bataljoni napadali su neobjedinjeno i iz raznih pravaca, neki ranije a neki kasnije, što je neprijatelju dalo mogu nost da ih snažnom koncentri nom vatrom po esno tu e. Borba se vodila sve do 11 asova prije podne. S nekih dijelova položaja neprijatelj je bio i zba en, ali je uspijevao da povrati izgubljeno zemljište. Tako se naš protivnapad u cijelini morao završiti neuspjehom. Osjetne gubitke pretrpjeli su obje strane. Treće dalmatinska brigada imala je mrtvih i ranjenih 16 boraca. Treći

bataljon Osme brigade imao je 2 mrtva i 6 ranjenih drugova.² Tre a krajiška imala je 1 mrtvog i dva ranjena borca.

U toku 26 i 27 maja neprijatelj je energi nije napadao položaje 1-og i 2-og bataljona Osme brigade, no, bez uspjeha. Samo u toku 27 maja neprijatelj je izveo dva napada na položaje 1-og bataljona u rejonu s. Tikova i sjevernoj ivici s. Trnovice. Prvi napad neprijatelj je izveo prije podne. On je bio nešto slabiji i odbijen je bez veih napora. Me utim, drugi napad, koji je neprijatelj izveo u drugoj polovini dana s pravca s. D. Drvenica, bio je mnogo ja i i izведен uz jaku podršku artiljeriske i minobaca ke vatre. U ovom napadu neprijatelj je uspio da se sa oko 200 vojnika prebac i uhvati za lijevu obalu potoka Voloder. Naš bataljon odmah vrši energi an protivnapad i baca u vodu ove neprijateljske dijelove uz vrlo osjetne gubitke. Uopšte uzev, tih dana neprijatelj nije uspio da zabilježi bilo kakve uspjehe pred frontom osme brigade.³ Isto tako neprijatelj nije imao uspjeha ni u napadu na položaje Sedme i Šesnaeste banjiske brigade.

Kao što se vidi, njema ka 369 divizija ni u ovom drugom susretu sa Sedmom divizijom nije imala tako mnogo ratne sre e.

Za vrijeme dok su se odvijali bojevi za rijeku eotinu postepeno se pogoršavao opšti položaj naših snaga na ostalim dijelovima fronta, koji su one ve tada branile u uslovima potpunog okruženja. Neprijatelj je, potiskuju i naše snage u rejon gdje se sastaju Piva i Tara i ka uš u Sutjeske, sve više stezao obru , rešen da po svaku cijenu sprije i proboj i uništi okružene snage. U toj situaciji je došlo do pregrupisavanja snaga Glavne operativne grupe.

U štab brigade stiglo je, 28 maja, nare enje Štaba Sedme divizije, da se brigada povu e na nove položaje na liniji Zahum — s. Meljak, aviziraju i pritom da e pokret uslijediti vjerovatno sljede eg dana (29 maja).

Osim nekih manjih obavlještenja, štab brigade nije bio upoznat s opštim položajem Operativne grupe.

Nare enje za pretstaje i pokret izazvalo je veoma živo raspoloženje kod itavog sastava brigade. Ono je došlo kao posljedica prekida stalne neizvjesnosti, koja je muila svakog pojedinca, dokle e se i i na istok i koliko e se još ostati daleko

² Ovdje je poginuo juna kom smr u komandir 3 ete 3 bataljona Osme brigade drug Rade Mio inovi . On je jedan od prvoboraca s Banjama i bio je veoma voljen i cijenjen kao hrabar u brigadi.

³ Izvještaj Sedme divizije od 29 maja 1943 (Zbornik dokumenata i podataka o NOR IV/13, str. 299).

od svog rodnog ustani kog kraja.⁴ Povla enje nazad od rijeke eotine ka rijeci Tari i povratak na sjever za Bosnu i Hrvatsku, zna ilo je i i u susret boljim uslovima ratni kog života, nego što je ovaj ovdje bio, naro ito za još nepriviknute planini i kamenu borce sedme banjiske divizije. Vidjeli smo sli no raspoloženje i kod boraca ostalih brigada s kojima smo dolazili u dodir na prilazima ka rijeci Tari. Me utim, borci nisu ni slučili da ih tek ekaju iskušenja, koja e premašiti sva ona koja su doživjeli u toku Oslobođila kog rata.

U skladu s opštom odlukom VS za proboj iz obru a, Sedma divizija otpo ela je marš ka rijeci Tari 29 maja u 6 asova ujutru. Mjesto prelaza odre eno je u rejonu s. Tepci. Jedinice su se kretale usiljenim maršem. Osma brigada stigla je na rijeku Taru oko 19 asova istog dana. Prebacivanje je vršila cijele no i sljede eg dana do 14 asova. Kako se koja jedinica prebacila, produžavala bi maršem bez odmora.

Prema dobivenom dopunskom nare enju od Štaba Sedme divizije, brigada je imala zadatak da što prije izbjije na uš e Pive i da na položajima u rejonu S epan-Polja — s. Rudine smeni dva bataljona Tre e krajiške brigade i na njima ostane do prijema novog nare enja. Pravac kretanja brigade predvi en je sjeveroisto nim padinama Durmitora i Pivske Planine, opštim pravcem s. Tepca — Suši kog Jezero — s. Nedajno — s. Rudine — S epan Polje. Prvog dana marša, poslije prelaska rijeke Tare, brigada je stigla 30 maja do 24 asa negdje u rejon Suhog Vrha (Vršak, k 1720) na sjeveroisto nim padinama Durmitora i tu je, zbog veoma teških atmosferskih prilika, bila prisiljena da stane i sa eka dan. Goli kamenjar, pokriven zamrznutim snijegom debljine oko 30 sm nije pružao baš nikakve uslove za odmor. Borci, slabo odjeveni, a neki i potpuno bos, morali su da preno e na ovoj hladno i, pra eni snježnim i hladnim vjetrom koji je zavijao po golum stijenama. Gusta magla i no sprije avali su dalji pokret kolone, jer se moglo svakog asa skrenuti s puta i zalutati. Pokret je nastavljen u prvo praskozorje (3.15 asova) u pravcu Suši kog Jezera. im se razdanilo, neprijateljska avijacija po ela je da nas napada. Pratila nas je u stopu ne samo ovog nego i sljede eg dana.

Poslije 7 sati marša stigli smo u rejon Suši kog Jezera, gdje smo malo predahnuli i pripremili obrok tople hrane. U 22 asa brigada je produžila s maršem. Put je bio kao i prethod-

⁴ Ovo pitanje mnogo je mu ilo banjiske borce, jer oni nisu znali ništa o sudsbi svojih familija, koje su zajedno s ostalim narodom Banije napustili svoje domove i povukle se pred neprijateljem, zajedno sa Sedmom divizijom, izvrgnute gladi, zimi, bombardovanju, masovnom uništenju od neprijatelja koji je ubijao civilno stanovništvo i odvodio u logore.

nog dana vrlo naporan. Odmah u po etku marša kolona se našla u šumi, kroz koju je bilo vrlo teško probijati se, jer se nije ništa vidjelo. Da bi situacija bila još gora, po elu je da pada jaka kiša, od koje su borci ubrzo prokisli do gole kože. To je bio tre i dan marša. Umorni i iscrpeni, borci su se jedva vukli, drže i se jedan drugome za leđa.esto se zastajkivalo radi održavanja veze. Stab brigade vodio je strogo računa da neko od boraca ne ostane ili ne nastrada. No, i pored svih ovih nastojanja, neki od onih krajnje iscrpenih i iznemoglih, ostali su zauvijek u ovim gudurama. To je bio samo po etak. Koliko ih još ostati na stazama koje vode preko kanjona Pive, Sutjeske, potoka Hravke i Zelengore, ispisuju i svojim leševima jednu od najdramatičnijih ali i najslavnijih epopeja, koje je doživjela naša mlada armija u toku Oslobođenja koga rata.

Na kraju trećeg dana marša, 1. juna u 19. asova, brigada je stigla na marševski cilj i posjela položaje na lijevoj obali rijeke Tare isto noć od s. Rudine i u rejoni Šepan-Polja. Na ovim položajima brigada je imala manje borbe s neprijateljskim dijelovima koji su u gumenim amcima pokušali da se prebacuju na lijevu obalu rijeke Tare.

Šestog juna brigada je dobila naređenje od štaba divizije za pokret dalje na sjever — trebalo je istog dana da pređe rijeku Pivu i da iz kanjona Pive izbjegne Vučevu. Međutim, neprijateljski avioni obrušavali su se na tavanog dana duž kanjona Pive i uspjeli da poruše viseći živi most, jedini koji je još preostao za prebacivanje preko rijeke. Zasipajući bombama prilaze ka rijeci Pivi i prelaz preko nje, avijacija je nanela ozbiljne gubitke ne samo brigadi nego i Sedmoj diviziji u cjelinu. Brigada je toga dana imala oko 10 mrtvih i još više ranjenih. Pošto je na brzu ruku postavljena neka greda preko rijeke, brigada je otpetela sa prebacivanjem. Prelazilo se vrlo slabo. Preostali broj konja, koji se nalazio u brigadi, natjerali smo da preplivaju rijeku. U intendanturi brigade nalazilo se nešto stoke (ovaca), kao skromna rezerva za jedan do dva obroka mesa. Nije bilo drugog rješenja, nego da se oprostimo i od te posljednje zalihe i da je ostavimo na desnoj obali rijeke Pive. Rasteretili smo se svega što nam je bilo suvišno. Višak oružja bacili smo u rijeku Pivu. Sada smo već znali da ono najteže tek dolazi.

U toku 7. juna Sedma divizija našla se sa svojim brigadama na Vučevu. Njen zadatok je bio da preuzme obezbjeđenje Vučeva do dolaska Centralne bolnice i dijelova Treće divizije, koji su bili u pokretu za nama. Toga dana Osma brigada držala je položaje prema Mratinju na liniji Javorje — Prebijena Klada. Pošto je u to vrijeme situacija u kanjonu Sutjeske i na Zelengori, kod jedinica na pravcu probosa (Prva i Druga pro-

leterska divizija), postajala sve kriti nija, divizija dobija zadatak, no u 7/8 juna, da požuri s prebacivanjem preko Sutjeske. U toku dana, 8 juna, divizija je krenula pravcem Mrkalj Klade — Dragoš Sedlo, ka prelazu Sutjeske, koji se nalazio negdje u rejonu Tjentista. Osma brigada kretala se u zaštitnici divizije i s prelazom je otpoela sljedećeg dana (9 juna u 19 asova).

Kad smo izbili na desnu obalu Sutjeske u rejonu s. Tjentišta, na suprotnoj obali, na položajima južno od s. Krekovića ena je vrlo žestoka borba. S položaja iz rejona Košur dejstvovali su neprijateljska artiljerija i minobaca i, tuku i prostor između Tjentista, Suhe i potoka Hravke. Avijacija je ne-prekidno bombardovala dolinu Sutjeske od Tjentista do Suhe. Tada nismo znali koja od naših jedinica drži položaje od Krekova do Usovi kog Potoka, iako smo s desne obale Sutjeske više od dvaasa posmatrali naše kako odbijaju napade neprijatelja. Na mahove su se mogle uti i eksplozije runih bombi.

Prebacivanje preko Sutjeske teklo je teško i sporo. Trajalo je cijele noći 9/10 juna. Ova brza planinska rijeka bila je nabujala, a moralo se prelaziti gazom. To je zahtijevalo brižljivu organizaciju prelaza i ukazivanja pomoći i slabim i iznemoglim drugovima, koji se nijesu mogli nositi s nabujalom rijekom. Stoga su najja i drugovi, stojeći do pasa u vodi i držeći se za ruke, pomagali ostalima da pređu. No, i pored svih ovih mesta neke od najslabijih rijeka je prosto istrgla iz ruku njihovih drugova i odnijela u nepovrat.

Vanredna upornost naših jedinica, koje su obezbjeđivale prelaz Sutjeske, spriječila je u toku 9 juna neprijatelja da se probije klisurom Sutjeske ka Suhoj ili dolinom potoka Hravke u pravcu s. G. i D. Bare. To je omogućilo Sedmoj diviziji da cijele noći 9/10 juna prolazi ispred nosa neprijatelju, koji je držao položaje u s. Krekoviću, i da se preko Sutjeske, Ozrena i p. Hravke prebacuje u pravcu Luka Koliba.

Po prelasku Sutjeske, u prvim jutarnjim asovima (10 juna), brigada se polako pela ka grebenu Ozrena (k 1405). Ovo penjanje zahtijevalo je od izglađnjelih i iznurenih boraca krajnje naprezanje. Oni su se više vukli nego kretali uz strme sjeveroistočne padine Ozrena, ali još uvijek odlučni i spremni za borbu.

Dok se u ovim jutarnjim asovima brigada polako penjala ka grebenu, svuda unaokolo vladala je nijema tišina. Ni jedan se pucanj nije mogao uti. Dakle se ni avijacija nije pojavljivala. Tišina je došla kao posljedica povlačenja naših jedinica prethodnog dana s položaja oko s. Suha, s. D. i s. G. Bare i s položaja južno od Košura i s. Krekova. Kako je već rečeno, jedinice koje su prethodnog dana držale ove položaje, u toku

no i prebacile su se na lijevu obalu potoka Hravke i produžile kretanje ka Lučkim Kolibama, Zamrštenu i Ljubinom Grobu. Tako je neprijatelj, ne znaju i da je odbrana naših položaja od s. Suhe do Tjentišta bila još prethodnog dana napuštena, 10. juna otpočeo vrlo oprezno da nastupa i logi no, ne znaju i situaciju, nije mogao ni da angažuje avijaciju na tom djelu fronta.

Negdje oko 9. asova, kada je za elje Osmu brigade već prelazilo preko grebena Ozrena, otvorena je vatrica na desni bok i za elje brigade, vjerovatno od neprijateljske kolone koja se kretala iz pravca s. Krekovi. Pri prelasku preko potoka Hravka otvorena je vatrica i na lijevi bok vjerovatno od neprijateljske kolone koja se kretala, bez otpora, s položaja iz rejonas. G. i D. Bara. Poslije pola asa doletjela je i avijacija. Ipak, zahvaljujući i opreznom nastupanju neprijatelja, brigada je dobila u vremenu i obezbjeđujući i se s lijeva i desna, srećno se prebacila preko potoka Hravka i uhvatila padine Debele Ravni (k 1276) i Javorka na putu ka Lučkim Kolibama. No, dijelovi divizionskih bolnica nisu uspjeli na vrijeme da pređu u greben Ozrena, tako da je u ruke neprijatelja palo oko 200 drugova.

Osmu brigada bila je posljednja naša jedinica koja se organizovano prebacila preko potoka Hravka, jer je odmah po njenom prelasku neprijatelj produžio s posjedanjem položaja u trouglu s. Krekovi — s. G. i D. Bare — s. Suha, sime je bila definitivno otsjećena Treća divizija.

Treba istaći da je prelaz preko Sutjeske i put do Lučkih Koliba bio vrlo kritičan za ostanak Sedme divizije. Zahvaljujući i samo pasivnosti neprijatelja u toku noći 9/10. juna, divizija je srećno izbjegla katastrofu. Najvjerojatnije je da njeno ljudstvo, ukoliko bi divizija bila otsjećena, ne bi bilo u stanju da se nosi s daleko nadmoćnim snagama neprijatelja i probije iz obrane. Ona je još uvek nosila posljedice preživjele etvrte ofanzive. Njeno ljudstvo iznurenog gledalo je više nevremenim naporima jedva je odoljevalo i u dosadašnjim borbama i svakodnevnim marševima po oštrosu ispresjecanom planinskom zemljištu. Glad je postala isto toliko opasna koliko i neprijateljski meci. Ni konji nisu mogli da podnose te napore. I oni su padali pod teretom i ostajali. Kratke junske noći išle su na ruku neprijatelju i olakšavale rad njegovoj avijaciji, koja je smjenjujući i se u vazduhu, neprekidno zasipala već dobro utvrđene staze, kojima su se izvlačili naši malobrojni bataljoni i brigade.

Krajem dana, 10. juna, Sedma divizija izbila je u rejon Lučkih Koliba i Zamrštenu, gdje je konačno stupila u vezu s dijelovima Drugih proleterskih divizija.

U toku 11. i 12. juna, u skladu s odlukom Vrhovnog štaba, sve su se jedinice kretale u pravcu probaska, koji je izvršila

Prva proleterska divizija opštim pravcem Lu ke Kolibe — Balinovac — Radomišlje (k 1519) — s. Jele — s. Miljevine. Sedma divizija kretala se na za elju snaga koje su izvršile probor. U njenoj zaštitnici ostala je i dalje Osma brigada. U toku marša brigada je imala nekoliko sukoba s neprijateljem, koji je nekad dolazio s lijevog, a nekad s desnog boka. Do nešto ja eg sukoba došlo je 12 juna, dok se brigada kretala putem od Zavra eni Do (k 1266) ka s. Zagorice. Tom prilikom neprijatelj je otvorio vatru na za elje i lijevi bok brigade. Ranjen je komandant 1 bataljona Miloš Suzi, na elnik saniteta i nekoliko boraca. Poslije kra e borbe neprijatelj je odba en. Radilo se o neprijateljskom prepadu, koji ovih dana nisu bili retki. Do pada mraka brigada je držala položaje u rejonu s. Trebi ina, a no u 12/13 juna prebacila se za ostalim snagama divizije preko komunikacije Kalinovik — Fo a. Prebacivanje je izvršeno negdje u rejonu s. Rataj — s. Miljevina. Još u toku prebacivanja, brigada je dobila zadatak, da, po prelasku komunikacije, posjedne položaje u rejonu s. D. Budanj i sprije i neprijatelju probor pravcem Fo a — Kalinovik. Odre ene položaje brigada je posjela još u toku no i.

Sljede eg dana neprijatelj je izvršio prvi napad na položaje brigade oko 7 asova ujutru. Napad je bio odbijen. Po svemu sude i ovaj napad je imao za cilj izvi anje naših položaja. Drugi napad neprijatelj je izveo negdje oko 9 asova samo sada s mnogo ja im snagama i uz podršku tenkova, snažne artiljeriske 1 minobaca ke vatre i avijacije, koja je u brišu im letov ma tukla položaje brigade. Pritisnuta sa svih strana, brigada je pod vrlo teškim uslovima i uz osjetne gubitke napustila položaje i u prili nom neredu povukla se sjeverno od komunikacije. Tom prilikom je imala mrtvih i ranjenih 20 drugova.⁵ Me u poginulima nalazila su se i 2 komandira ete. U toku povla enja, od artiljeriske vatre poginuo je i na elnik štaba brigade Januz, a ranjen je zamjenik komandanta brigade Rade Grmuša. Osim toga me u ranjenima nalazili su se zamjenik komesra 2 bataljona Peškir Mile i zamjenik komandanta 1 bataljona Nevajda Stanko.

Krajem dana brigada se prikupljala negdje u rejonu s. Mrežica, gdje je poslije 15 dana neprekidnih borbi, marševa i gladovanja prvi put dobila topli obrok hrane sa hlebom. Sljede eg dana (14 juna) brigada je, prema nare enju Štaba divizije, nastavila marš ka Jahorini. Poslije tri dana marša ona je prešla masiv Jahorine i 17 juna u 6 asova izbila na odre ene položaje na sjevernim padinama Jahorine, u rejonu Oglavak (k 1123).

⁵ Zbornik dokumenata o NOR, IV/14, str. 82.

Prelaskom Operativne grupe preko komunikacije Fo a — Kalinovik, Njemci su smatrali da je operacija »Schwarz« završena. No, oni nisu odustali od namjere da i dalje gone snage Operativne grupe, koje su bile u pokretu ka masivu Jahorine. Znaju i da su njene snage u toku operacije »Schwarz« bile u znatnoj mjeri istrošene, Njemci i dalje preduzimaju mjere za njeno opkoljavanje južno i jugozapadno od komunikacije Sarajevo — Višegrad — Goražde — Fo a, sa ciljem da joj sprije e prelaz u isto nu Bosnu i dalje preko Drine u zapadnu Srbiju. Oni nastoje svim silama da našim snagama nametnu borbu pod nepovoljn'm uslovima i da ih tako troše do kona nog uništenja. Razume se da im je ova taktika ostajala jalov posao ne samo sad nego i za sve vrijeme Oslobodila kog rata.

Prema odluci VŠ jedinice su imale da izvrše prelazak željezni ke pruge Sarajevo — Višegrad no u 17/18 juna. Prelaz je trebalo izvršiti u tri kolone: desna kolona, Prva proleterska divizija prelazi željezni ku prugu na otsjeku s. Renovica — s. Pra a; srednja kolona, Sedma divizija, prelazi prugu u širem rejonu s. Podgrab i lijeva kolona, Druga proleterska divizija, prelazi prugu na otsjeku s. Sjetlina — s. Stambol i . Za izvršenje ovog zadatka jedinice su se u toku dana 17 juna prikupljale na sjeveroisto nim padinama planine Jahorine. Sedma divizija se prikupila na široj prostoriji Gornje Pra e (izvorni dio rijeke Pra e). Njemci su, me utim, do prelaska naših snaga preko željezni ke pruge Sarajevo — Višegrad uspjeli, do jutra 17 juna, da posjednu ovu komunikaciju.

BORBE ZA PRELAZ ŽELJEZNI KE PRUGE SARAJEVO — VIŠEGRAD

17 juna u 18 asova Osma brigada dobila je nare enje od Štaba Sedme divizije u kome su ukratko bili precizirani zadaci jedinicama divizije za prelaz željezni ke pruge Sarajevo — Višegrad 17/18 juna. Osma brigada dobila je sada ulogu pretvodnice i imala je zadatak da sa padom mraka krene s prostorije Gornja Pra a, ovlada masivom Rudo Br. (k 1001) i kotom 978 južno od s. Podgrab i u toku no i izbjije na željezni ku prugu u rejonu s. Podgrab. U slu aju da se ne može da ovlada Podgrabom, blokirati ga, drže i se vrsto na Rudom Brdu i koti 978. Ovim dejstvom treba omogu iti glavn'i divizije (Sedma i Šesnaesta brigada) da se, u rejonu zapadnije od s. Podgraba, prebaci preko željezni ke pruge. Pošto glavnina divizije ovlada rejonom Kik (k 975) — s. Grabovica, sjeverno od željezni ke pruge, ona e prihvatići Osmu brigadu, koja bi tek tada napustila polpžaje na Rudom Brdu i otpo ela s prebacivanjem.

Podaci o neprijatelju, koje je brigada dobila od Štaba divizije bili su veoma oskudni. Re eno je, da Podgrab drže neke

domobranske jedinice, da u njemu ima neprovjeren broj ustaša i žandarma, navodno i nekih dijelova komore jedne njema ke jedinice, ali koje, to se nije znalo. Bilo je o igledno da štab divizije nije raspolagao iscrpnim podacima o neprijatelju, njegovom rasporedu i ja ini, na pravcu prelaska divizije preko željezni ke pruge.

Kako je ustvari situacija izgledala? U toku dana 17 juna na pravcu kojim je trebalo da se probije Sedma divizija, neprijatelj se ja e prikupio i zauzeo ovakav raspored: 3 bataljon 369 puka — Graovište (k 958); 2 bataljon istog puka — Kravica (k 1043); 369 izvi a ki bataljon — Rudo Br. (k 1001); 1 bataljon 369 puka — Kik (k 1112). Sve ove jedinice bile su pod komandom 369 puka (grupa »Fišer«). Sa ovih položaja neprijatelj je isturio prednje dijelove do linije Sara evo polje — G. Pra a (s. Gaj) — Crni Vrh (tt 1408), 4 km južno od s. Pra e. Sa ovakvim rasporedom snaga, u širem rejonu s. Podgrab, na raskrsnici dvije željezni ke pruge i na sredokra i vjerovatnog prelaza naših snaga za isto nu Bosnu, neprijatelj je bio u mogu nosti da lako manevruje svojim snagama isto no i zapadno od s. Podgraba ako to situacija bude nalagala.

Na osnovu ovih podataka vidi se, da je Sedma divizija imala pred sobom znatno nadmo nije snage 369 njema ke divizije. Može se prepostaviti da bi divizija donijela drugoja iju odluku da je raspolagala ovim podacima. Me utim, razvoj do ga aja u toku no i sljede eg dana, pokaza e da je ipak bilo najbolje aktivnim dejstvom vezivati najja e snage neprijatelja u rejonu s. Podgrab. Za izvršenje zadatka Sedme divizije, odnosno Osme brigade, skoro da se ne bi moglo na i bolje rješenje od ovoga, mada je ono samo zahvaljuju i slu ajnosti ispalо vrlo smiono i drsko. Naime, Osma brigada izvršavaju i postavljeni zadatak, ustvari je vršila infiltraciju svojih snaga u dublju pozadinu neprijatelja i napala njegovu najja u grupaciju vezuju i je cijelu ovu no i sljede eg dana do 14 asova. Ovakvim dejstvom Osme brigade znatno se olakšao rad desnoj i lijevoj koloni Operativne grupe.

Brigada je dobila zapovijest u 18 asova i imala je na raspolaganju još 2 asa do pada mraka. Za ovo vrijeme ona je vršila pripreme sa starješinskim sastavom za izvršenje postavljenog zadatka. Pola asa pred polazak na izvršenje zadatka brigada je bila postrojena na ivici šume, ekaju i na zalazak sunca i nastupanje prvog sumraka. U to doba dana još su se lijepo mogla osmatrati pitoma polja i bujna vegetacija podnožja Jajhorine. Bila je to ve druga polovina mjeseca juna. Prije nekoliko dana gazili smo goli kamen Durmitora, Vu eva i Magli a, mjestimi no pokrivenog snijegom, gdje su prvi vjesnici prolje a tek bili na pomolu. Prosto je bilo teško vjerovati da

se poslije toliko teških stradanja ipak nalazimo na bujnim livanadama i bogatim vo njacima. Bila je to promjena koja nas je osvježavala.

Uprkos svih dotadanjih patnji i stradanja, borbeni moral brigade bio je na zavidnoj visini. Prekaljeni kroz najkravavije okršaje etvrte i Pete neprijateljske ofanzive, preplanuli od junske sunca, borci brigade, tako sada u smanjenom broju, bili su vrlo raspoloženi i spremni za borbu. Među njima vodio se razgovor najviše o Baniji, iji je narod otšao sa vojskom. Znali su oni da je taj narod, povlačeći se kroz snažne planine srednje, zapadne Bosne i Like mnogo nastradao. Mnoge je pokosila glad i bolest, a mnogi su pali od neprijateljske puške i noža. Mnogi su pohvatani i odvedeni u logore. Ko je sve preživjeo, ko se od njih vratio na Baniju, to niko nije mogao da kaže. Svaki je o ek'vao odgovor, da li su se njegovi roditelji, žena, djeca, braća i sestre živi vratili. Već od januara mjeseca oni ništa ne znaju o njihovoj sudbini.

U 20-asova naređen je pokret. Treći bataljon bio je određen u prethodnicu. Odmah pozad njega kretao se Štab brigade. Tek što je kolona krenula, neprijatelj je izbacio nekoliko raket, koje su pale u blizini elazne kolone. Rakete su izbačene negdje s položaja u rejonu sela Lučevica, sela Nehorići, na koji je neprijatelj zbio u toku dana. Ovo nas je prilično iznenadilo. Štab brigade naredio je da kolona stane i o tome je izvjestio Štab divizije. Odgovor smo dobili: »Produciti s 'zvršenjem zadatka«. Bez oklevanja pošli smo dalje. Znali smo da je zadatak važan i da ga treba izvršiti. No je bila prilično tamna, nebo oblačno i mogla se o ekivati kiša.

Vodi, koji je dobro poznavao put, vodio je kolonu neopazoreno punih 6 km kroz neprijateljske položaje. Kolona se krećala tiho i bez šuma desnom obalom rijeke Prače. Komoru brigade, ranjene drugove i sve što nije bilo sposobno za borbu ostavili smo da se kreće s pozadinskim dijelovima divizije. Zbog toga nije bilo teško održavati marševsku disciplinu za vrijeme pokreta.

Poslije tri sata marša brigada je podilazila koti 978 i Rudom Brdu (kot 1001). Južne padine ovog masiva bile su posumljene. Na greben je izvodila jedna uska staza, kojom se brigada penjala, u koloni po jedan, sada već nešto opreznije. Idući tako izbeljili smo na 100—150 metara ispod same kote 978. Odjednom nas je ošinula jaka mitraljeska i puščana vatra. Iznenadno eno elazno kolone okrenulo je nazad. Međutim, na komandu Štaba brigade borci su se srušili u prve rovove i njihove ručne bombe poletjele jedna za drugom. Za oko 15 minuta greben je bio očišćen i neprijatelju naneseni teški gubici. Zaplijenjena su tri »šarca«, već i broj pušaka i nešto municije. Gone i neprija-

telja brigada je izbila do samog uporišta Podgrab, ispred kojeg je zadržana jakom vatrom neprijateljskih tenkova. U tom nalučtu imali smo 8 ranjenih. Teže je ranjen Macakanja Adam, komandant 3 bataljona. Povukavši se od Podgraba brigada se rasporedila na samom grebenu Rudo Brdo (k 1001) — k. 978 s namjerom da zadrži ove položaje do dolaska ostalih snaga Sedme divizije.

Štab brigade uputio je zamjenika komandira jedne etes dva kurira u Štab Sedme divizije s izveštajem o ovom događaju. On se, poslije jednog sata, vratio i izvestio da se kolona neprijateljskih tenkova kreće u pravcu s. Vrhprave, i to s pravca odakle je trebalo da stigne Sedma divizija. Da bi se ipak uhvatila veza s divizijom upućen je zamjenik komandanta 3-eg bataljona, ali se on više nije vratio. Kasnije smo doznali da Štab divizije nije primio naš izveštaj.

Kada se iz patrole koja je bila upućena da uhvati vezu s Prvom proleterskom divizijom, od etvorice vratio samo jedan kurir (ostala trojica su poginula) Štabu brigade je bilo jasno da je brigada otsjećena od ostalih naših jedinica. No, još nismo gubili nadu da će divizija stići. Stoga smo riješili da po svaku cijenu održimo položaje.

Ujutro, negdje oko 4.30 asova, kada se razdanilo, isturili smo izviće u sve pravce. Izviće i s pravca prema Podgrabu izvestili su, u 6 asova, da se neprijatelj u streljačkim strojevima kreće ka položaju brigade. Predviđajući i tako nešto dočekali smo ga bliskom vatrom i odbacili uz veće gubitke. Mi smo imali 7 ranjenih, i to najviše od artiljeriske i minobacačke vatre.

Poslije odbijanja ovog protivnapada pokušali smo da uspostavimo vezu s nekom od naših jedinica. Ali, sa svih strana se nalazio neprijatelj koji je neprekidno zasipao naše položaje artiljeriskom i minobacačkom vatrom. Broj ranjenih se neprestano povećavao. Municije smo imali sasvim malo, svega 10—15 metaka na borca. No, mi smo bili riješili da zadatak do kraja izvršimo. Vodi nam je pobegao kad su nas zasula prva neprijateljska zrna. Ostali smo okruženi na položajima i ekakor dalji razvoj događaja.

Oko 10 asova otpočinje jaka koncentrična artiljeriska vatra po našim položajima. O ekuju i novi protivnapad, Štab brigade je izdao naređenje da se neprijatelj, kao i ranije, pusti na otstojanje 10—15 koraka i tek onda otvoriti jaka vatra. Kada su pod zaštitom vatre, Njemci podišli našim rovovima, dočekani su plotunima. Desetak neprijateljskih vojnika ostalo je ležeći, a ostale smo natjerali u panici bijeg. Sada smo i mi imali već do 30 ranjenih. Uputili smo ih na Rudo Br. (oko 1 km pozadi naših položaja) s dve etes kao osiguranjem, radi učenja i da će na taj način bar donekle biti zaštićeni. Položaj

brigade je sve kriti niji. Hrane nijesmo imali ni za ranjene borce, a od municije nam je ostalo jedva oko 5—10 metaka na pušku. Najednom je iza naših leva otvorena paklena mitraljeska vatrica. Odmah smo shvatili da su ete upene za osiguranje ranjenika napadnute. Dve malobrojne ete hrabro su se borile za ranjene drugove. Jedan dubok jarak dijelio je naš položaj od mjesta gdje su bili ranjenici. Napadnute sa svih strana od nadmo nijeg neprijatelja ete su razbijene i njihovi borci su po grupicama izbjegli na naše položaje, s manjim brojem lakših ranjenika. Tom prilikom poginuo je komandant 3. bataljona Macakanja Adam. Brzina kojom se sve ovo od grala onemoguila nam je da na vrijeme pružimo pomoć ranjenim drugovima.

Odluka o proboru iz ovo "okruženja" donesena je u prvi dan (u 11.30 asova), jer su u 11.30 asova Njemci podilazili ka položajima brigade sa fronta, iz pozadine i s bokova. Prema odluci Štaba brigade, probor je trebalo da se izvrši pravcem Rudo Brdo — južna ivica sela Prače, s pretpostavkom da će se u tom pravcu doći u dodir s dijelovima Prve proleterske divizije. Ukoliko se to ne bi postiglo, brigada je imala sopstvenim snagama da se probije negdje u rejonu južno od sela Prače i preko željezničke pruge na sjever. Međutim, baš kada se brigada svrstala u kolonu za pokret, primjetili smo s jednog proplanka na Rudom Brdu kako se tri neprijateljske kolone približavaju s pravca Ljubin Grob (k 962) — Kik (k 1112) u lepezastom potoku, vjerovatno s namjerom da obuhvate položaje brigade s juga. Po svoj prilici su to bile snage 1. bataljona 369 puka koje su krajem prethodnog dana bile raspoređene na položajima oko Ljubina Groba i Kika. Oni dijelovi neprijatelja koji su podilazili položajima brigade iz rejona Podgrab, već su otvorili vatru. U tom momentu celo brigade nalazilo se na raskrsnici šumskih puteva Sr. Rat (1 km sjeverno od Kika, k 1112), na rastojanju oko nekih 400 m od desne neprijateljske kolone koja se krećala s Kika ka sela Šiljci. Bili smo rješili da sa ekamo i razbijemo ovu kolonu, a zatim da se preko sela elopek i kose Popovik (k 1065) probijemo ka komunikaciji. Međutim, jedna slučajnost nam je išla na ruku. Otvorena je jaka kiša s gustom maglom koju smo iskoristili da bez borbe izbijemo na kosu Popovik, na nekih 200 m ispred neprijatelja. Zaštita brigade (10—12 ljudi) bila je otsjećena i razbijena. Tako je neprijatelj udario u prazno.

Oko 16. asova brigada je izbila u rejon južno od sela Prače i tu došla u dodir sa zaštitnim dijelovima Prve proleterske divizije koji su pod pritiskom neprijatelja, koji je nastojao da zatvori otvorenu brešu, napuštali položaje osiguranja i pod sopstvenom zaštitom se prebacivali preko željezničke pruge. Koristeći se ovom okolnošću u uspjeli smo da se zajedno sa ovim

dijelovima, prebacimo preko pruge i produžimo marš na sjever za s. Bu , gdje smo izbili u toku no i. Za vrijeme prelaska željezni ke pruge brigada je imala svega dva ranjena.

U ovim borbama brigada je izgubila više od 40 ljudi ili 20% od njenog i onako malobrojnog sastava. Pored svih ostalih napora borci nisu 24 asa ništa okusili od hrane. Posljednja 24 asa su prevazilaz la sve što smo doživjeli za 18 dana, otkako smo prešli kanjon Tare. No, u ovim dramati nim doga ajima, mora se priznati da je brigada imala dosta ratne sre e. Ona je sre no prošla prethodnog dana dok se kretala dolinom r. Pra e na zadatak. Vode i uspješno borbe u okruženju punih 12 asova i vezuju i za sebe glavne snage 369 njema ke divizije ona je u potpunosti izvršila svoj zadatak i u inila veliku usluga itavoj Operativnoj grupi. Smjelim prodorom Osma brigada je najvjerovalnije dovela nepr jatelja do zaklju ka da se radi o proboru ja e naše grupacije na pravcu s. Podgrab, uslijed ega je i angažovao ja e snage u ovom rejonu. Pored toga, sre nom izlasku brigade iz okruženja doprinijeli su i blagovremena odluka za izvla enje, oravilan izbor pravca probora, zatim ponuđena magla i kiša, koje su došle takore i u otsudnom asu, a naro ito pravovremeno hvatanje veze s dijelovima Prve proleterske divizije, u asu kada su oni napuštali položaje os guranja i prebacivali se preko željezni ke pruge na sjever.

Kolona Sedme divizije, im je krenula iz rejonra Gornja Pra a, dob la je jaku vatru sa elazbog ega je bila prisiljena da stane. Tom prilikom su od minobaca ke granate ranjeni komandant divizije Pavle Jakši i komesar divizije Duro Kladarini. Poslije toga Stab 'vizije je promjenio odluku i uputio glavninu na pravac probora Druge proleterske divizije, gdje se, negdje u rejonu s. Sjetlina, bez borbe prebacila preko željezni ke pruge, i produžila na sjever ka Romanii. U Štabu divizije u toku toga i sljede ih dva dana nije se ništa znalo o sudbinu Osme brigade.

Poslije prelaska željezni ke komunikacije Sarajevo — Višegrad Osma brigada je 22 juna uhvatila vezu s divizijom negdje u rejonu s. Knežine (10 km sjeverno od Sokolca). Prema izvještaju Štaba divizije od 23 juna brigada je po spisku imala 420, a na licu svega 211 boraca.⁶ Ako ovo uporedimo sa stanjem brigade po etkom etvrte ofanzive kada je imala 1350 boraca (brojno stanje eta prelazilo je 100 ljudi), onda najbolje možemo ocijeniti kroz kakva je sve iskušenja prolazila u posljednjih 5 mjeseci i koliki su bili njeni napor i stradanja u toku etvrte i Pete neprijateljske ofanzive.

Stanko BJELAJAC

NEKOLIKO SJE ANJA IZ BORBI OSME BANIJSKE

sma brigada, prepolovljena i iscrpena u borbama u etvrtoj ofanziv-, ulazi u Petu ofanzivu sa 200 boraca sposobnih za borbu i 350 ranjenih i bolesnih od tifusa. U okviru ovog brojnog stanja išlo se ranije, takore i, u krug — jedni su se tek upola ozdravjeli vra ali u borbu, a drugi su se ranjeni i bolesni vra ali u pokretnu bolnicu. Taj krug se docnije stalno sužavao, jer je broj poginulih i umrlih od bolesti i iznemoglosti bio sve ve i.

Me utim, iako prepolovljena i teško iscrpena u etvrtoj, brigada je hrabro izvršavala postavljene zadatke i u Petoj ofanzivi. Napomenu emo samo neke od njih: na položajima prema eotini protiv etnika i Talijana, kada su poluoždravjeli borci odbijali da se povuku sa položaja izjavljuju i starešinama: »Mi emo održati položaj, samo tražimo da se nikud ne krejemo, jer nemamo za to snage — iznemogli smo«; zatim borba na brdima oko sela Rataja protiv Nijemaca; zasjeda na drumu Kalinovik — Fo a, gdje je brigada golim grudima, puškama i puškomitraljezima odbijala neprijateljske tenkove, žestoko bombardovana neprijateljskom avijacijom; slavna i krvava borba prsa u prsa, hvataju i vrele cevi njema kih mitraljeza, no u na Podgrabu.

Kako je brigada izvršavala teške krupne zadatke u ovim borbama, u sklopu ostalih naših jedinica u Petoj ofanzivi, ovdje ne u izlagati. Iznije u iz ovog razdoblja samo nekoliko epizoda koje su mi ostale u sje anju.

U kanjonu Pive kod ži anog mosta... Dan je bio potpuno vedar. Neprijateljski avioni su se obrušavali uz jeziv zvižduk i celog dana tukli brigadu. Nemogu no je opisati huku motora, eksploziju bombi i zvižduk sirene na »Štukama« koji su cijelog dana odzvanjali u kanjonu. Bilo mi je nare eno da budem u jednoj maloj kolibi, na relejnoj telefonskoj stanici, i da prenosim nare enja Vrhovnog komandanta, koja mi je saopštavao zamjenik na elnika Vrhovnog štaba, za grupu brigada koje su bile na za elju. Mi smo nekako bili u sredini izme u glavne grupe koja je bila naprijed sa Vrhovnim štabom i grupe brigada koja je bila sa ranjenicima na za elju. Znam da su nare enja nekoliko puta mijenjana, prema razvoju situacije kod obadvije grupe. Brigada je držala položaj prema S epan-Polju. Sa njom je bio komandant. Predve e nam je nare eno da sa brigadom pre emo Pivu i da se, takore i okomito, penjemo na Vu evo. Nare eno nam je da zakopamo teže naoružanje da bi rasteretili komoru i bili sposobni za pokret. Sljede ih dana po eli smo postepeno da jedemo iznemogle konje. Na red su dosli i konji komandanta i komesara brigade, jer smo najnužniji broj morali da ostavimo za komoru. Dva dana sam grickao komad sirovog konjskog mesa koji sam nosio u džepu, pomiješanog sa prašinom od duvana, što ga je, ini mi se, sa uvalo da se ne pokvari, ili ja zbog ukusa i mirisa duvana nisam ni ose ao da li je pokvareno. Uve e smo po eli prelaziti Pivu gumenim amcima. Prolazili smo pored brojnih ranjenika na nosilima koji su tu na desnoj obali Pive, zbog daljeg razvoja situacije, zauvijek ostali. O i jedne ranjene djevojke na nosilima nikad ne u zaboraviti.

*

Kolona brigade je na visoravni Vu evo .. ! Ja ne mogu ni danas sebi da objasnim kako smo uspjeli te no i i sjutradan da se popnemo na Vu evo. U brigadi je preko 90% drugova preboljelo, ili i dalje »na nogama« boluje od pjegavog tifusa, a više od 50% bilo ih je ranjeno pa zaliye enih ili pak sa svježim ranama. Sje am se, kao da sada gledam, kada smo sjutradan, negdje predve e, dali poduži odmor, da je kolona sjela, legla i da se vrlo brzo pretvorila, takore i, u kolonu mrtvih bez pokreta, bez rije i, lica boje zemlje.

Tu nas je zatekla no hladna, puna vlage i magle. Te no i našao se u brigadi i pesnik Nazor. Naložili smo malu vatr u pove oj šumi pored puta. Drva su bila sirova i vlažna, slabo su gorjela. Nazor je sedeo na jednom panju u civilnom zimskom kaputu i sa sivim šeširom na glavi, nešto šireg oboda,

na kome se crvenela nesrazmjerno velika, platnena petokraka zvijezda. Bio je star, vrlo mršav i slab, ali s obzirom na situaciju u kojoj smo se nalazili, za udo, vrlo vedar. Tom prilikom izme u nas i njega vodio se, otprilike, ovakav razgovor. Pitali smo ga: »Druže Nazore, oprosti, ali nas interesuje da li ti sada ovako umornom i u ovakvim asovima uopšte pada na um da pišeš pesme? Tog se odgovora dobro sje am, pošto nas je sve za udio i iznenadio. Odgovor je bio sljede i: »Pa, nego šta mislite, baš sada bih htio pisati, baš sada više nego ikada. Baš u ovakvim velikim momentima, tu pored ove vatre, na koljenu, ozeblom rukom, da mi se hartija neugodno previja preko koljena, jer druk iji konfor ne bi odgovarao situaciji. A ja, drugovi, znam da biste vi sada, kad bih to zatražio, ovdje u ovoj pustoj gori za mene stvorili sto, stolicu, mastila i pero, ali ve u tom sluaju ja ne bih mogao pjevati potpuno i vje no!«. — Mi koji smo tom prilikom sjedeli umorni, gladni i prozebli pored njega, bili smo tako mladi. Za trenutak nam se pored ovog Nazora pojавio Nazor sa slike iz itanke u osnovnoj školi. On je u nama te ve eri, sje am se, pokrenuo naš mladi umorni duh, osvježio nas, obodrio.

Brigada prelazi Sutjesku predve e. Na mjestu gdje je jedna grupa gazila Sutjesku, u kojoj sam bio i ja, onda nije bila mnogo duboka, ali je bila vrlo hladna i vrlo brza. Kamenodno bilo je jako klizavo. Manje grupe držale su se konjima za repove, konjima koji su bili kao povampireni kosturi, utegnuti kožom, sa dva užarena oka. Grupe su se pridržavale za ruke. Zanošene brzim tokom rijeke, grupe su se kidale, a pojedinci davili, iznemogli i nesposobni da joj se odupru. Spasavali smo neke drugarice, glava povezanih maramama; nijedna od njih nije mogla biti teža od 40 kilograma. Kada smo htjeli da ih uhvatimo za kose da bi ih izvukli iz vode, u rukama nam je ostajala samo marama, a voda je nosila dalje sitnu, mršavu glavu, ošišanu do kože, ili uopšte bez kose (preventiva protiv tifusnih vaški, odnosno posljedica preležanog pjegavog tifusa).

Po elu je da pada no. Brigada se pela vrlo strmom i uzonom, ali od neprijatelja koliko-toliko zaklonjenom dolinom.

Od organizovanosti i brzine pokreta u toku te no i zavisila je sudsina brigade. Ne uspemo li, u toku no i, da preemo odre eni put (glavnina je daleko napred — za elne brigade su potpuno otsje ene), bi emo, ovako premorenii, gladni i u ovakovom marševskom poretku, najvjerovalnije uništeni. Prvom prilikom, kada smo se koliko-toliko odmorili, i kad smo bili ipak u nešto boljoj situaciji, na jednoj lete oj

konferenciji, borci brigade i ostale starješine oprostili su mi što sam one no i upotrebljavao i neka drasti na, nekomesarska, sredstva radi ubrzanja pokreta. Istr avao sam ispred kolone, zastajao i blage fizi ke mjere primjenjivao prema pojedinim polumrtvim, premorenim i pospanim borcima i tako ih kretao naprijed, ponavljuju i tokom no i nekoliko puta istr avanje napred i ekaju i za elje. To sam nare ivao i ostalim komesarima, kao nužnu mjeru u takvoj situaciji, prvi i posljednji put u toku moje dugogodišnje funkcije politi kog komesara.

*

Probili smo se iz obru a. Brigada se svela na ukupno nekih 200 ljudi.

Snažna, brojna, dobro naoružana, obuena i organizovana, spremna da izvrši i najteže zadatke, krenula je brigada u sastavu Sedme udarne divizije sa Une po etkom etvrte ofanžive. A sada, izlaskom iz Pete ofanžive evo je me u pobednicima sa Sutjeske u isto noj Bosni, na širokoj oslobo enoj teritoriji, sa 200 iscrpenih boraca. Neko je tada predlagao Vrhovnom komandantu: sve tri malobrojne brigade Sedme divizije treba spojiti u jednu. Vrhovni komandant je rekao: »Kad bi Sedma divizija ostala i sa pet boraca, Sedma divizija e se zvati **Sedma divizija**. Svaki sada premoreni borac bi e uskoro iskusen i prekaljen starešina, im se u brigadu sliju novi borci«. Tako je bilo. Uskoro, dolaskom na Baniju, Sedma divizija brojila je nekoliko hiljada ljudi, a svaki borac, u esnik u Bici na Sutjesci, postao je hrabar i iskusen starješina.

Osmu brigadu nastavljala je, u sastavu Sedme divizije, sa novim bojevima, sa novim pobjedama, sve do kona nog oslobo enja otadžbine.

Mirko BURI

Š E S N A E S T A B A N I J S K A

esnaesta hrvatska brigada formirana je na Baniji neposredno pred po etak etvrte neprijateljske ofanzive i ušla u sastav Sedme divizije.

Poslije neprekidnih napora i teških borbi od Banije preko bosanskih planina u toku etvrte neprijateljske ofanzive, Šesnaesta brigada se, potpuno iscrpena i sa malim brojnim stanjem, našla po etkom maja 1943 na prostoru Kalinovik — Trnovo. U kratkom predahu izme u etvrte i Pete ofanzive, brigada je i u takvom teškom položaju dobila zadatku da brani pravac Sarajevo — Trnovo — Kalinovik. Brz razvoj doga aja nije joj dozvolio da se, na toj relativno mirnoj prostoriji, do kraja sredi, odmori i prikupi svoje ranjene i iznemogle borce, ostavljeni po raznim bolnicama. Me utim, iako je vrijeme bilo kratko, znatan broj rekonvalescencata povratio se u brigadu. Ovo joj je omoguilo da u narednim još težim danima, uspješno izvrši zadatke u sklopu Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba i time doprinese svoj udio velikoj istoriskoj pobjedi jedinica Narodnooslobodila ke vojske na Sutjesci.

Brž prodor naših jedinica od Drine prema Limu uticao je da Sedma divizija kreće kao zaštitnica glavne grupacije sa prostorije Kalinovika, preko Drine ka istoku. Tako se 8 maja Šesnaesta brigada našla u dolini Drine sa zadatkom da zatvori pravac Fo a — e eovo. Na pravcu e eovo — Trbuš e — Trošanj brigada spreava sve pokušaje Njemaca da se probiju iz Fo e lijevom obalom Drine ka Sutjesci i ugroze bolnicu koja se, sbog velikog broja ranjenika i ograničenih transportnih

sredstava, sporo evakuisala ka istoku. Tako se sticajem okolnosti brigada ponovo našla da štiti bolnicu. U toku Pete ofanzive morala je da svoj život esto vezuje za spas ranjenika i bolesnika.

Sve do 14 maja brigada se nalazila u dolini Drine, a ve 17 maja izbija na prostoriju jugozapadno od Pljevalja gdje, u rejonu planine Korjen, uspostavlja vezu sa Prvom proleterskom brigadom. Zadatak joj je bio da sprije i neprijatelju prodor iz rejona Pljevalja ka Tari — na prelazima kod Lever-Tare i Dur evi a Tare. Ostale jedinice divizije (Osma i Sedma brigada) izbile su tog dana na rijeku (eotinu) zapadno od Pljevalja i poja ale položaje Tre e dalmatinske brigade koja je spre avala pokušaj neprijatelja da pre e u dolinu ove rijeke. Brigada je organizovala položaj na liniji Odžak — Kruševo, povezuju i se desno sa jedinicama Prve proleterske divizije, a lijevo sa Sedmom banjiskom brigadom, izvi aju i u pravcu Pljevalja, gdje je dolazila do okršaja sa manjim neprijateljskim dijelovima.

NAGOVJEŠTAJ VELIKIH DOGA AJA

Prelaskom iz Bosne u Sandžak ra unali smo da smo produžiti oporavak pod boljim uslovima nego što su bili oni u rejonu Kalinovika, s obzirom na bolje mogu nosti ishrane u Sandžaku. O ekivali smo, tako e, da e tu, bar za izvjesno vrijeme, biti mirnije nego u Bosni, jer su naše jedinice nastupale ka Limu. Me utim, odmora u Sandžaku nije bilo.

U brigadu su i dalje pristizali ranjeni i bolesni borci, a dosta ih se zadržalo i iz drugih jedinica. Ovim se brojno stanje brigade znatno pove alo, na oko 600 boraca, što je u tim uslovima pretstavljalo veliko poja anje, s obzirom na njeno ranije stanje (svega 100 boraca).

Naglim povla enjem Prve divizije sa Uvea, Šahovi a, Bijelog Polja, povla enjem Sandžaka ke brigade iz pravca Brodareva u izvorni dio eotine i našim djelimi nim preuzimanjem položaia Prve brigade u rejonu Korjena, po eli smo nazirati ozbiljnost situacije u kojoj se nalaze jedinice pod ne posrednom komandom Vrhovnog štaba.

Neprijateljski prodor od Fo e ka Tari uvjetovao je brz manevar Prve divizije na zapad, ka Fo i, sa krajnjeg desnog krila naše jedinice koja je na istoku bila najisturenija. Ovo je nagovijestilo svakom borcu da pred nama stoji velika i teška neprijateljska ofanziva. Još više me u to uvjerio razgovor sa komandantom Prve proleterske brigade koji mi je rekao da se u dolini Lima nalaze jake snage Njemaca, Talijana i Bugara.

Zaklju ili smo da su propale sve nade o uspješnom nastavljanju marša Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba ka Srbiji i Makedoniji, koje su do tog vremena obuzimale sve borce i starještine. Upravo tih dana i komandant divizije najavio je da nam pretstoje velike borbe i marševi. Zbog osiromašenih terena kuda smo se kretati, naglasio nam je da se sa prostorija na kojima se trenutno nalazimo obezbijedimo dovoljnim koli inama hrane, naro ito stokom, za oko dvadeset dana. Stab brigade je odmah poduzeo mjere i nabavio znatne koli ine hrane.

Dalji brz razvoj doga aja, a naro ito prodor neprijatelja na sektor izme u rijeke eotine i Fo e, kao i njegova poja ana aktivnost od Pljevalja i Bijelog Polja ka Tari, primorao je sve jedinice da se prebace na lijevu obalu Tare. Naša brigada, u ulozi zaštitnice, odbijaju i napade neprijatelja sa pravca Pljevalja, povla ila se koncem maja preko isto nih padina Ljubišnje ka Tari.

NA MARSU PREKO STULCA — MRTVI U ŠPALIRU

Na liniji selo Dragaši — selo Kakmuži brigada je izgubila kontakt sa neprijateljem, kao bo na zaštitnica prebacila se na lijevu obalu Tare, u rejonu sela Tepac, i tog jutra odmah produžila usiljenim maršem ka Zabljaku. Lijevo od nas, iste no i, prešla je i Sandža ka brigada. Oko podne brigada je prošla pored Zabljaka, a poslije kratkog odmora produžila preko Stulca ka rijeci Sušici, kao zaštitnica divizije. Na tom putu smo došli u vezu sa dijelovima Tre e sandža ke brigade i jedinica koje su se nalazile južnije, prema Savniku. Sustizali smo mnogo boraca iz raznih jedinica, koji zbog brzih pokreta nisu bili u stanju, uslijed iscrpenosti, da prate svoje jedinice, kao i niz bolesnika i ranjenika izostalih za bolnicom koja se tada prikupljala u dolini Pive. Ovo su bili prvi borci koji su zaostajali iz svojih jedinica. A kako se situacija dalje razvijala i naš pokret se sve više usmjeravao ka zapadu, iznemoglih boraca bilo je sve više. Naglo su kopnile i naše zalihe hrane. Toga dana saznali smo svu ozbiljnost situacije u kojoj se nalazila naša glavna grupacija i da je otpo eli nova, snažnija nego ijedna dosada ofanziva. Tu, kod Zabljaka, i iz razgovora sa borcima drugih jedinica saznali smo da su neprijateljske jedinice krenule u napad s^ juga i istoka iz doline Lima, i da me u njima ima i bugarskih koje su tog dana stigle na Dur evi a Taru. Sa znali smo da naše jedinice na Vu evu vode ogor ene borbe sa neprijateljem i teškim naporima kr e put ka Sutjesci. Bili smo potpuno svjesni da se ponovo vra amo odakle smo

došli. To saznanje da se vra amo natrag pod mnogo težim uslovima nego ranije, ostavilo je na svakog borca mu an utisak. Ali, niko nije izražavao sumnju da smo uspješno savladati i tu prepreku. Ovo optimisti ko raspoloženje nije nas napuštao u toku cijele ofanzive ni u najtežim momentima.

Produžili smo marš prema Stulcu, koji se prkosno isprije io pred nama. Svi su borci zauvijek zapamtili njegovo ime.

Sunce je bilo duboko na zapadu kada smo daleko iza sebe ostavili Zabljak, a vrh Stulca, sa više od 2000 metara, ioš uvijek je bio daleko. Pogled unazad pružao nam je daleku panoramu Sandžaka — Sinjajevine, a pogled uljevo zaustavlja se na snježnom i tmurnom Durmitoru, u ijem se podnožju caklilo Crno Jezero. Ali, Stulac nije ostavio duboke impresije na borce zbog divne prirode Durmitora i krasnih vidika sa njega, koji bi za turiste bili atrakcija, ve zbog velike ljudske tragedije koja se odigrala na njegovim padinama. Niegove snježne i kamenite padine iscrple su i posljednje djeli e ljudske snage. Uprkos razbuktale želje za životom i pobjedom, mnogi borci su zauvijek ostavili svoje mlade živote na njima ...

Put od Tare do Štulca stalno se penjao, zbog ega je nemilosrdno iscrpljiva snagu. Brigada se relativno brzo primicala najvišem vrhu Stulca, ali što smo mu se više približavali, nailazili smo na sve guš i špalir potpuno iznemoglih i mrtvih boraca, ostalih iza jedinica koje su prošle ispred nas. Kakav prizor! Sudbina je ovdje bila puna ironije. Umjesto da živi prave špalir mrtvima, ovdje je bilo obratno. U tom teškom i iscrpljuju em maršu svako je nastojao da se kre e naprijed, vjeruju i da e ako savlada Stulac, dalje biti sve lako. Me u-tim, na daljem putu bilo je još mnogo ve ih i manjih Stulaca. Zbog toga, što smo se više približavali najvišem vrhu, sve više je bilo onih koji su istrošili i posljednju snagu i zatim sjeli bespomo no kraj puta uz grm, kamen, da bi postali sastavni dio nemog špalira kroz koji smo prolazili.

Sunce se sve više bližilo horizontu, a brigada se približavala najvišem vrhu. Do suza su bili dirljivi momenti kada su pojedini iznemogli borci iz »špalira« prepoznавали u prorije enoj koloni koja je odmicala svoje stare drugove, suborce iz prvih dana borbe. Bilo je slu ajeva da brat prepozna brata u koloni ili ga nalazi kraj puta ve polumrvog, a ovaj ga moli da mu prekrati život jer dalje ne može, a ne želi da padne neprijatelju u ruke. Brat je nailazio i na mrvog brata. Ali su još teži bili oni prizori kada su iscrpeni molili da im se pomogne, a ništa im se drugo nije moglo pružiti do suzama orošena utješna rije . Sva sredstva, konji i volovi koje je bri-

gada imala, ve su bila upotrebljena za one koje smo nalazili u podnožju brda. Naše fizi ke snage nisu bile više nikakva garancija da e dotrajati do cilja kojem smo hrlili. Saznanje da nikakvu drugu pomo nismo mogli pružiti svojim drugovima osim gole utješne riie i, stvaralo je u nama duboku bol iz koje je kiptila još ja a mržnja Drema neprijatelju.

U tako mu noj situaciji prešla je Stulac Šesnaesta brigada, bespomo no ostavljaju i zauvijek svoje drugove — si-nove Krajine, Dalmacije, Banije, Srbije... Brigada je produžila marš ka Suši kom Jezeru, gdje je stigla u toku 31 maja i tu naišla na Sedmu banijsku brigadu. U rejonu Sušica — Nedajno brigada je tog dana imala odmor. — prvi poslije više dana napornih i neprekidnih marševa i zaštitni kih borbi... Prvi put poslije toliko dana da stanemo i pripremimo hranu.

NA POLOŽAJIMA NA LIJEVOJ OBALI TARE PREMA UZLUPU

Kratkotrajan je bio odmor kod Suši kog Jezera. Brigada odmah dobiva zadatak da produži ubrzanim maršem ka Rudinama radi smjenjivanja Tre e krajiške brigade. Ovaj pokret je izvršen po nare enju Vrhovnog komandanta koje je bilo sadržano u jednoj radio-depeši upu enoj Štabu naše, Sedme divizije. Depeša je glasila:

Vi treba da budete 2. VI. do mrača u Rudinama. Kada ste ve u pokretu ka Suši kom Jezeru, onda vam do Rudina treba maksimum dva dana. Nastojte da svakako 2. VI. budete na Rudinama. Tito.

Vjerojatno je ovo nare enje divizija primila 30 maja dok smo se još nalazili na maršu ka Suši kom Jezeru. Me utim, zbog neophodnog odmora, iscrpena brigada je 31 imala zastanak od nekoliko sati radi pripreme jela. »Odmor« u tom rejonu uslijedio je samo zbog prijekih potreba, a ne zbog pomanjkanja vodi a kao što neki navode.

Iz rejona Suši ko Jezero — Nedajno brigada je u sastavu divizije produžila marš ka Rudinama i tamo stigla u odre eno vrijeme. Tog dana pred pad mraka stigao sam u Stab Tre e krajiške brigade i upoznao se sa situacijom. U toku ve eri i no i jedinice Šesnaeste brigade preuzele su položaj na lijevoj obali Tare prema Uzlupu i Crvenoj Stijeni, a Sedma brigada nalazila se desno prema rijeci Sušici. Osma je preuzela položaj lijevo do uklju no S epan-Polje, sa jednim bataljom na lijevoj obali Drine. Na ovim položajima zadržala se nekoliko dana itava divizija. Na cijelom sektoru nije bilo zna ajnijih okršaja, izuzev manjih priputavanja, jer neprijatelj nije prelazio

Taru osim jednog pokušaja na položaju Osme brigade u rejonu S epan-Polja.

U to vrijeme su centralne snage Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba vodile odlu uju u bitku za proboj na Sutjesci, iji smo tok pratili sa velikom pažnjom i, takore i, neposredno ga osje ali, iako nas je dijelilo znatno rastojanje. Zbog neizvjesnosti rezultata te borbe, a time i vrlo loše perspektive za izlazak iz obru a koji se po eo naglo sužavati, donesena je, najvjerovatnije u to vrijeme, odluka da se Sedma i Tre a divizija probijaju preko Tare ka Sandžaku.¹ U tom smislu su izdata nare enja svim štabovima brigada da pripreme materijal za izradu splavova za prelazak preko Tare. U injeni su ogromni naporci da se prikupi materijal i neprohodnim i strmim kanjonima Tare doneše na samu obalu rijeke. Me utim, odmah se pokazalo da je takvim sredstvima nemogu no savladati divlju i neobuzdanu planinsku rijeku. Zbog toga je donesena odluka da se izvrši pokušaj mješinama. Od nekoliko mješina napravljen je splav. Kada je bio spušten na uzavrelu Taru, odmah ga je snažna struja sapplela u svoje virove i odnijela. Tako je propao i ovaj pokušaj da se savlada ova silovita rijeka.

NA VUCEVU

Petog juna brigada je dobila nare enje da odustane od daljih priprema za prelazak preko Tare. Poslije ovoga je uslijedilo nare enje da brigada napusti položaje na Tari i preko Pive kreće za Vu evo. U toku na i stigli smo do vise eg mosta u D. Kruševu, koji je bio stalno tu en minobaca kom vatrom sa desne obale Tare. Zbog toga je u velikoj mjeri bio ošte en (polomljene daske i pokidana neka užad), ali je za pješake bio još upotrebljiv. Uslijed neprijateljske vatre i ošte enosti mosta donesena je odluka da se preko vise eg mosta prebace samo bataljoni, a komora u kojoj je bilo i nešto goveda i ovaca da pre e preko mosta u rejonu G. Kruševa, koii je improvizirala divizija. Koriste i intervale izme u ispaljenih mina ili granata sa desne obale Tare, grupe boraca su se prebacivale na lijevu obalu Pive. Tako su na ovom mjestu prešli Pivu svi bataljoni i štab brigade. Ve su se nazirali prvi obrisi zore kada su posijedne grupe boraca preskakivale polomljene daske na mostu. Nepriiatelj je. osmatraiu i naš polazak, poja avao vatre a nešto kasnije po mostu je dejstvovala i avijacija sa namjjerom da ga potpuno uništi.

¹ Odluka ie donesena na savjetovanju u Mratinju, 3 iuna. Detaljnije se o tome govori u Sutjesci I (vidi V. Terzi , *Bitka na Sutjesci*, 35 s.).

Pošto se prikupila na suprotnoj obali, brigada se poela penjati na plato Vučeva uz strmu, nedavno »trasiranu« stazu. Prvi dijelovi brigade prikupili su se na platou u rejonu Katun — Strmac oko podne. Zadatak im je bio da tu, obezbjeđuju i se od pravca Mratinja, sa ekaju diviziju i svoje dijelove koji su polako pristizali i da pokušaju da uspostave vezu sa našim jedinicama na platou Vučeva u pravcu Sutjeske.

Toga dana sunce je na toj visini snažno grijalo, zbog ega su se borci sklonili u hladovinu i, u išekivanju ostalih dijelova divizije, malo predahnuli. Na Vučevu nigdje nije bilo naših jedinica, samo je dopirao eho borbe na Sutjesci. A dolje, iza nas, u kanjonu Pive, gotovo itav dan avijacija je snažno tukla prelaze preko kojih se prebacivala Sedma divizija. Svi smo streljili da li će se iz tog uskog kanjona Pive divizija uspjeti da izvuci na Vučevu. Kada su se »Štuke« obrušavale u kanjon bile su u našoj visini i ispod nas, ne tako daleko, pa smo pokušali da puš anim i mitraljeskim plotunima zaštitimo drugove u kanjonu, ali smo se poslije nekoliko pokušaja uvjerili da je to samo uzaludno trošenje municije u kojoj smo inače oskudjevali. U toj neizvjesnoj situaciji, o ekuju i diviziju, negdje oko tri sata poslije podne, kada se sunce poelo približavati Magli u, sa pravca Sutjeske pojavila se grupa partizana. Njihov dolazak sa tog pravca sve nas je obradovao, jer smo tako saznati nešto više o tamošnjim događajima. Me u njima bio je i novopostavljeni komandant Pete crnogorske brigade Savo Burić, koji se dotada nalazio u Prvoj diviziji, a sada kreće da primi novu dužnost u Trećoj diviziji. Iz razgovora sa njim saznao sam da je situacija na Sutjesci vrlo teška i da su svi pokušaji naših jedinica da se probiju preko Sutjeske na pravcu Popov Most ostali bez uspjeha, a da će danas i noći ponovo pokušati probor. On se interesovao za Treću u diviziju. Uputio sam ga u pravcu Rudine, jer nisam znao tačno mjesto štaba divizije. Iz njegovog držanja, više nego iz njegovih riječi, saznao sam da je situacija na Sutjesci vrlo teška i potpuno neizvjesna, a ni moje informacije o stanju na ovom sektoru fronta nisu ga mnogo obradovale. U takvoj, pomalo mu noj situaciji, Burić je produžio za Pivu, a ja sam ostao i dalje da ekam diviziju.

Nekoliko sati kasnije veče se sjena Magli a spuštala na plato Vučeva. Sa pravca Sutjeske pojavila su se dva kurira Vrhovnog štaba tražeći i najstarijeg komandanta na lijevoj obali Pive. Budući da u to vrijeme i u tom rejonu nije bilo druge jedinice osim Sesnaeste brigade: (štab divizije je još bio u kanjonu Pive), uzeo sam pismo koje su oni donijeli i otvorio ga.

Pismo je bilo adresirano: »Najstarijem komandantu na lijevoj obali Pive«. Osnovni sadržaj pisma ostao mi je duboko u sje anju sve do danas. U prvom dijelu pisma objašnjava se situacija kod divizija (Prve i Druge) na sektoru Sutjeske, a u drugom zadatku jedinicama na lijevoj obali Pive. Ono je otprije glasilo:

Svi pokušaji naših jedinica da se probije front na Sutjesci, na sektoru urevo — Košur, nisu uspjeli, zbog ega je situacija jako otežana. Danas sve naše jedinice napuštaju položaje na desnoj obali Sutjeske i kreću ka Zelengori. U vezi s tim nare ujem svim jedinicama koje se nalaze na lijevoj obali Pive, da krenu usiljenim maršem: pravcem (ne sje am se ta no mesta koja su bila nazna ena) i stignu im I>rije glavninu.
I ; , I M U

U ime Vrhovnog komandanta potpisani je bio neko drugi, ne sje am se ko.

Kada sam se upoznao sa sadržajem pisma, našao sam se u još neizvjesnjem položaju. Postavilo se pitanje šta da radimo — da li da postupimo po ovom nare enju ili da se vratimo ka diviziji u kanjon Pive, jer ona još nije izlazila iz njega. Na prvo je bilo teško odlučiti se, jer ovo je nare enje možda i za nju biti od sudbonosnog zna aja. Uostalom, kako bi izgledalo da u takvim uslovima ostavimo diviziju? Druga odluka bi takođe bila neprihvatljiva jer, vraćati brigadu natrag u Pivu bilo je prosto nemoguće. Odlučili smo da brigada ostane na Vu evu, a ja sa nekoliko boraca da se spustim u kanjon Pive i potražim štab divizije i predam nare enje. Spuštajući se ka Pivi, negdje na polovini puta, sreću sam štab divizije i upoznao ga sa sadržajem pisma Vrhovnog komandanta. Komandant divizije zaustavio je pokret kolone i sa sadržajem pisma upoznao ostale drugove iz štaba. Sieli smo pod jedno drvo i diskutovali o tome šta da se radi. Tada se gotovo cijela divizija već nalazila na lijevoj obali Pive i penjala se ka Vu evu, a zadnji manji dijelovi su bili na samoj rijeci. Poslije kraje diskusije donesena je odluka da cijela divizija produži marš pravcem koji je bio označen u tom pismu. Ja sam dobio zadatku da sa brigadom ostanem tu i sa ekonom da se prikupi cijela divizija i da isturim jedan bataljon u Mratinje radi osiguranja sa tog pravca.

ŽIVIM LANCEM PREKO SUTJESKE

U toku naredne noći na Vu evu su se prikupili svi dijelovi divizije. Trebalo je im prije da krenemo ka Sutjesci u označenom pravcu kako je glasila odluka štaba divizije. Me učim, mi nismo tako odmah postupili, jer su obezbjeđeni koja

su upu ena ka Mratinju i desno ka uš u Sutjeske, ustvari zadržala naš brzi pokret ka Sutjesci.² Poslije prikupljanja osiguranja sa pravca Mratinja i ureva, koje nije išlo tako brzo kako smo htjeli, divizija je u brigadnim kolonama maršovala prema Sutjesci.

Ispred Dragoš-Sedla divizija je stigla u toku dana i tu zastala radi izvi anja doline Sutjeske i uspostavljanja kontakta sa našim snagama ukoliko ih još tu ima, jer je bio izgubljen svaki kontakt sa jedinicama Prve grupe. Negdje poslije podne komandant divizije pozvao je sve komandante brigada na sastanak radi dogovora i izdavanja zadatka za prelazak Sutjeske u toku no i. Na tom sastanku iznesena je situacija u kojoj se našla divizija. Ta&no se sje am da je naglašeno da divizija nema nikakve veze sa prednjem jedinicama i ne zna se da li neprijatelj još drži lijevu obalu Sutjeske. Prema svim podacima preovla ivalo je mišljenje da neprijatelj drži obalu, a da su naše prednje divizije ve izbile na Zelengoru. Radi toga se morala, po svaku cijenu, forsirati rijeka i probiti neprijateljska odbrana i tako se spojiti sa našim snagama negdje na Zelen-gori. U vezi s tim nare eno je da sve tri brigade jednovremeno pre u rijeku nešto južnije od Tjentišta i energi no, bez zadržavanja, prodruga vododelnici koja se proteže izme u Sutjeske i potoka Hr avke na otsjek Ozren — Vilinjak. Šesnaesta brigada dobila je zadatak da napada na centru, negdje u rejonus kote 576, desno prema Tjentištu — Osma, a lijevo Sedma brigada. Radi lakšeg prelaska i ve e sigurnosti drugovi iz Vrhovnog štaba koji su bili pri diviziji, raspore eni su po brigadama. U Šesnaestu brigadu je došao drug Vladimir Nazor sa svojom prtnjom.

Poslije toga sastanka vršile su se pripreme za pretstope i napad. Formirali smo jurišne grupe po bataljonima od najboljih boraca i starješina, koje su imale zadatak da odmah pre u rijeku na frontu nastupanja brigade i zauzmu povoljne položaje na suprotnoj obali radi obezbje enja prelaska glavnine brigade. Bez obzira na tešku i neizvjesnu situaciju pred nama, u brigadi je preovla ivalo uvjerenje da se rijeka mora

² Prema Tomcu (*Peta neprijateljska ofanziva*, Beograd 1953) i Kladarini (*Slom 4 i 5 okupatorsko-kvislinške ofanzive*, Zagreb 1956) ovo je proizšlo zbog ekanja na Tre u diviziju. Meni se ini da u obradi ovog Pitanja oni nisu imali uvid u nare enje Vrhovnog komandanta od 6 VI, koje je primila Šesnaesta brigada i koje vjerovatno nije sa uvano. Možda je u skladu sa onim što su Kladarin i Tomac pisali kasnije bilo izdato nare enje, ali koliko je meni poznato, u to vrijeme Sedma divizija nije imala radiovezu sa Vrhovnim štabom, a sigurno znam da Poslije ovog pismenog nare enja nije bilo ni druge veze sa Vrhovnim Štabom sve dok Sedma divizija nije prešla Sutjesku.

pre i, neprijatelj na suprotnoj obali razbiti i po svaku cijenu spojiti se sa prednjim divizijama. Na ovo je, neosporno, uticalo i saznanje da bi, ukoliko ne bismo uspjeli pri forsiranju Sutjeske, naša dalja perspektiva opstanka na platou Vu eva bila gotovo nikakva.

Padom mraka otpo elo je spuštanje preko Dragoš-Sedla u dolinu Sutjeske ka odre enom otsjeku prelaza. Strmom, kamenitom stazom kroz šumu, u kojoj je no postala još tamnija, približavanje rijeci bilo je sporo i neobi no teško. A ako se tome dodaju ogromni naporji koji su u injeni u ranijim pokretima, kao i to da je veliki dio boraca ostao potpuno bos, još k tome dodamo glad koja nas ve duže vrijeme prati i sistemske iscrpljuje, može se shvatiti pod kakvim uslovima je trebalo izvršiti ovaj veoma težak zadatak.

Tek duboko u no , kada smo se bili približili rijeci, obaviješteni smo da neposredno blizu nje nema neprijatelja. To je bio izvještaj patrola koje su još u toku dana upu ene da izvide obalu. Ovo je omogu ilo da se kretanje ubrza zbog smanjenja mjera obezbje enja.

Nekoliko sati prije svitanja prvi dijelovi su izbili na rijeku i konstatirano je da stvarno nema neprijatelja neposredno na njoj. Ali tada se rodila sumnja da to nije neka varka, da se neprijatelj nije, možda, povukao dublje u šumu da bi nas tu sa ekao i snažnom vatrom ponovo sabio u Sutjesku. Da bi se tako nešto onemogu ilo, krenule su jurišne grupe iz svakog bataljona naprijed da zauzmu dominantne visove na suprotnoj obali, a za njima su pošli i bataljoni, svaki na svom ozna enom pravcu. Prelazak preko rijeke je bio neobi no težak. Nabujala Sutjeska višima je bila do pojasa, a onima nižeg rasta negdje i do vrata. Postojala je opasnost da voda odnese izvjestan broj ljudi. Na nekim mjestima Sutjeska je bila neobi no bu na i brza tako da se pojedina no nije mogla prelaziti. Trebalo je stvoriti kolonu i najsnažnije borce postaviti na elo, a ostali da se vrsto drže za pojaseve i tako da se savlada vodena stihija. Me utim, u tom živom lancu bilo je i onih koji nisu imali dovoljno snage te su ispuštali druga pred sobom. Tada se lanac kidao i uvijek je matica motala u svoje talase po nekoliko boraca, sve dok se ne bi našao neko ko je bio toliko snažan da ponovo sastavi prekinuti lanac.

Sunce je ve bilo prodrlo u kanjon Sutjeske, kada su posljednji dijelovi komore prešli rijeku. U to vrijeme pridolazila je diviziska bolnica koja se kretala na našem pravcu. Dotada su rijeku bile prešle i ostale brigade naše divizije.

Kada smo ustanovili da ni dublje u šumi nema neprijatelja, naš pravac daljem kretanja bio je usmjeren ka vododelnicima

izme u Sutjeske i Hravke, Vilmjaku i Ozrenu. Me utim, negdje na polovini puta izme u Sutjeske i grebena kojem smo se primicali, na jednoj maloj zaravni, u inivši mali predah da sa ekamo one dijelove koji su se sporo kretali, odjednom nas je zasula snažna artiljeriska i mitraljeska vatra sa Košura, iz pravca sela Krekovi i lijevo, od Vilinjaka. U ovoj nenadnoj smrtonosnoj grmljavini koju su izazvali mitraljezi i topovi, za as se izgubio šum bu ne Sutjeske. Odm^h poslije prvih eksplozija upu en je jedan bataljon da im prije stigne na greben u rejon izme u Vilinjaka i Ozrena, jer nam je odmah bilo jasno da neprijatelj teži da njime ovlada. Ostala dva bataljona krenula su udesno, prema Ozrenu i Krekovima, da se sprije i pokušaj neprijatelja da nas ponovo natjera u Sutjesku. Na bokovima se ubrzo razvila ogor ena borba. Neprijatelj je pokušavao da nam onemogu i prikljanje na grebenu. Sve tri brigade bile su angažovane, takore i, momentano u borbi i pod stalnim napadima neprijatelja divizija se uspješno probijala ka grebenu. Novonastala situacija je iskljuila sve mogu nosti da se sa ekaju dijelovi koji su se sporo kretali odozdo. Naši su bataljoni ovladali grebenom, ali prostor izme u njih i izostalih dijelova ve se nalazio pod unakrsnom vatrom sa Ozrena i Vilinjaka. Me utim, blagodare i šumi mi smo, uz izvjesne gubitke, ipak uspieli da sakupimo sve jedinice osim nekih pojedinaca i dijelova diviziske bolnice.

IZME U OZRENA I VILINJAKA... SA NAZOROM

Negdie oko podne, dolaze i sa desnog krila, izbio sam na greben Ozren — Vilinjak. Tu su me sa ekali komandant i komesar divizije. Kod njih je bio i drug Ivan Ribar. im su me ugledali UDitali su gdje je drug Nazor. A ja sam se tek tada sjetio da je došao u našu brigadu. »Sigurno znam da je prešao Sutjesku«, odgovorih im, »ali otkako je otpoela borba bio sam isuviše angažovan sa bataljonima i potpuno izgubio iz vida kuda e se kretati drug Nazor, misle i da se kreće sa ostalim dijelovima štaba kao grebenu«. »Ali, kako vidim«, uvrati komandant divizije, »njega nema na grebenu. Mi smo vam ga sino predali i ti odgovaraš za njega. Prema tome dužan si da ga i prona eš! Mi smo te sa ekati ovdje, jer i drug Tito se interesuje da li je Nazor prešao Sutjesku«.

Odmah sam se upitao: šta u, gdje u da ga tražim. Zar poslije ovolikih napora ponovo se vraati ka riječi? . . . ima li vjerojatno e da ga uopšte mogu prona i u ovom uzavrelom kotlu Sutjeske?

Me utim, vremena za razmišljanje nije bilo. Trebalo je brzo donijeti odluku. Uzeo sam nekoliko snažnih kurira, ako se uopšte može govoriti o nekoj snazi u tim momentima, i krenuo naniže, ka rijeci. Sve one koje smo sretali na putu pitali smo da nisu vidjeli druga Nazoru i njegovu pratnju koju su sa injavali nekoliko boraca i jedna bolni arka sa kravom. On se uopće nije mogao samostalno kretati. Na ova pitanja uslijedio bi odgovor: »Ne!« Spuštaju i se, ne dugo, naniže, jedan kurir koji je bio otisao malo ulijevo, snažno i radosno viknu: »Evo druga Nazora!« Hitro sam potrao u tom pravcu i kada sam ga ugledao tog momenta bio sam radosniji nego ne znam šta da mi je neko tada poklonio. Dva su razloga za to: prvi što je on živ prešao Sutjesku, a drugi što se sada ne moram spuštati u kotao Sutjeske. Možda je ovo drugo bilo važnije od prvog! Ne znam! Bio sam presrean što sam ga našao! Odmah smo pohitili natrag, ka grebenu, gdje su nas ekali drug Jakšić, komandant Sedme divizije i drug Kladarin, politi ki komesar divizije i »predao« im druga Nazora riječima: »Evo vam ga živog i zdravog, a meni je nemoguće voditi ra una o njemu i voditi brigadu u borbi!« Ostao sam na tom mjestu i posmatrao spuštanje onih koji su silazili ka potoku Hravki. Borba je postajala lijevo i desno sve jača. To je osjetio i drug Nazor, pa je namakao šešir još više na lice i objema rukama vrsto drže i njegove obode, da bi se zaštitio od granja koje ga je šibalo po licu, potpuno se prepustio vodi u ne vode i rauna o brzini kojom su se konj i ostali spuštali. Inače, uvijek je rukama uklanjao granje i time usporavao kretanje. Posmatrajući ovog starog pjesnika u ovakvoj situaciji, još više sam shvatio koliko je snažan duh u tom iznemoglim tijelu i koliki je njegov doprinos našoj Revoluciji, njegovim prisustvom baš ovdje.

Dužeg zadržavanja na ovoj vododelnici nije moglo biti jer je pritisak sa lijeva i desna bivao sve jači, bataljoni na bojištu obezbjeđujući sve su teže odolijevali napadu neprijatelja. Poslije kraje zadržavanja, radi bržeg prikupljanja, krenuli su i ostali dijelovi u nekoliko kolona ka potoku Hravki. Milinklada je ostala desno, a brigada je preko Debele Ravni produžila pokret ka Lukom Kolibama...

Tako je Sedma divizija prešla Sutjesku bez veze bilo s kojom jedinicom i samostalno se obezbjeđivala sa lijeva i desna. Tek po izbijanju na greben Ozren — Vilinjak uspostavila je neposrednu vezu sa prednjem divizijama i to preko jednog crnogorskog bataljona na Tisovom Brdu.

KLIJEŠTA SE STEŽU I NA ZELENGORI

Kod Lu kih Koliba smo stigli kada se po eo spuštati mrak. Tu se ve bila iskupila gotovo itava divizija. Mada još nisam upoznao ta no stanje kod ostalih naših jedinica, osjeao sam se na ovoj prostoriji nekako spokojnijim nego ranije. Vjerojatno je na to uticalo i obavještenje da smo tu ostati cijelu no, što su jedinice koje su ranije stigle ve naložile vatre i pripremale ve eru i što je prestala ona paklena tutnjava kofa nas je itavog dana pratila. Ipak, vjerujem da me je najviše umirila injenica da smo uspostavili vrstu vezu sa Vrhovnim štabom i ostalim jedinicama. Borci su užurbano radili na pripremanju ve ere. To je imalo da bude prvi topao obrok od prelaska Pive. Mnogo se nije o ekivalo, jer svi smo znali da gotovo ništa i nema, ali to neslano par e toploga mesa ipak se o ekivalo sa velikim nestrpljenjem. Ve ina boraca je odmah zaspala uz male vatre, dok je samo nekoliko njih ostalo da zakolje posljednja goveda. Me utim, ni ovdje se nije ispunila nada da smo se malo odmoriti i pojesti obrok tople hrane. Još meso nije bilo ni stavljeno na vatru, a neko me snažno prodrma. Bio je to kurir iz Štaba divizije. Poluotvorenim oima itao sam nare enje. U njemu je nedvosmisleno stajalo da odmah produžimo pokret. »To nalaže ozbiljnost situacije«, podvu eno je. U ovakvim prilikama oklijevanja nema i trebalo je brzo pokrenuti brigadu. Uostalom, ostajalo se nije nikom.

Kada sam komandantima bataljona izdavao nare enja ža pokret postavili su mi pitanje: »Sta smo sa mesom koje nije kuhano?« Neko je predložio da se svakom borcu da komad sirovog mesa, a na sljede em zastanku ga kuhati. Tako smo i uradili. Brigada se brzo svila u kolonu i u sastavu svoje divizije nastavila marš prema Balinovcu.

Svanuo je nov dan. Za nama su ostale Vrbni ke Kolibe. Tada nam je bilo jasno zašto smo još te no i morali produžiti pokret. Padom mraka neprijatelj nije stao kao obi no, ve je produžio naprijed na Ljubin Grob, da se spoji sa snagama koje su nastupale sa pravca Vrbni e i tamo nam presije e još jedini slobodan put. Uzak koridor u zale u V. Košute koji je bio slobodan, bio bi za sve jedinice vrlo tragi an, da smo ostali na Lu kim Kolibama u toku no i. Našli bi smo se potpuno opkoljeni, a probijanje iz tog malog takti kog prostora zahtijevalo bi najvjerojatnije ogromne žrtve. Kada smo sutradan dobili mali predah, ini mi se u rejonu Mr in-Koliba, nare eno je da se sakupi ono meso od boraca što je sino podijeljeno i

pripremi jedan obrok. Me utim, kao što smo i o ekivali, onom mesu nije bilo više ni traga. Pojeli su ga borci u toku marša onako nekuhano i tako donekle ublažili neutoljivu glad.

U ZAŠTITNICI DIVIZIJE KROZ OBRU KOD MILJEVINE

Brigada se dalje kretala kao zaštitnica, posljednja jedinica iza koje nije više nikog bilo. Sve borce koji su zaostajali iza svojih jedinica imali smo da sakupimo i da na emu na ina da se kre u ispred nas. Ali, mnogo je bilo onih koji nisu mogli pratiti ubita ni tempo svojih jedinica i u grupicama su zaostajali, sami se snabdijevali i kuhalili hranu u porcijama. Ovi ljudi su znatno usporavali pokret brigade, jer ih nismo smjeli ostaviti, a me u njima je bio i priličan broj ranjenika-rekonvalescenata, ije su fizičke snage bile sasvim na izmaku. Oni se nisu interesirali za situaciju na frontu. I davnu svoju energiju trošili su na to kako će doći do hrane. Potresno je bilo posmatrati jednu takvu grupicu iznemoglih boraca kako se okuplja oko uginulog konja sa namjerom da ga rašire i u svojim a avim porcijama, na kiljavim vatrnicama, da meso bar smla i i utoli glad. Slike ne scene nisu bile rijetke.

Koliko su ovi ljudi koji su bili zaostali od svojih jedinica bili fizički iznemogli i izgubili svaki smisao za realno rasuivanje, pokazuje i ovaj primjer iji sam bio ovidac. Brigada se kao zaštitnica kretala od Jablanovog Brda prema selu Zagorice. Na jednom velikom proplanku nalazila se spaljena koliba. Uz zgarište je bio tor od drvenih trulih dasaka, a u njemu se nalazio malo mršavo goveće. Na tarabu se naslonilo dvadesetak ljudi. Svi posmatraju goveće. Kad sam se približio njima, povиšenim tonom sam im se obratio: »Sta radite tu? Odmah krećite naprijed!« Niko od njih se nije ni pomakao s mesta, nego su i dalje tupo zurili u goveće, pokušavajući da ga dohvate svojim slabim rukama. Stao sam za momenat i posmatrao ih. Nisu imali snage da razvale tarabu i uhvate goveće, već su ga onako nemoćno posmatrali. Me u njima sam ugledao i jednog svoga poznanika, dobrog prijatelja i druga. Prišao sam mu i upitao šta radi tu i zašto ne kreće naprijed. On me samo pogleda bez ijedne riječi i ponovo okrenuo glavu ka goveće etu. Bio sam u nedoumici — šta da radim i kako da ih pokrenem. Jedan od kurira predloži da se otvore vrata i neka goveće iziće iz torna. Tako smo i uradili. Otvorili smo vrata (oni ih nisu mogli pronaći) i goveće je, već uznemireno, izjurilo na livadu i zamaklo u šumu. Tek tada, i kada sam ih opet zamolio da krenu jer će skoro naići i Njemci, oni su mirno i polagano produžili naprijed.

Šesnaesta brigada se u ulozi zaštitnice našla u rejonu Jaukovine — Siljevac. Komandant divizije mi je tog jutra dao zadatak da sa brigadom zadržavam neprijatelja, postepeno da se povla im prema Rataju i da nipošto ne dozvolimo da neprijatelj tokom dana prodre dolinom rje ice Oteša ka Rataju. Zatim, da se pred pad mraka naglo i neosjetno odvojam od neprijatelja i u prvim ve ernjim asovima da se na em u Rataju, odakle u u sastavu divizije iste no i pre i cestu Kalinovik — Fo a.

Osma brigada je dobila zadatak da se kre e desnom obalom rje ice Oteša — grebenom, i da ne dozvoli da nas neprijatelj ugrozi sa tog pravca, dok e Sedma brigada biti bo no obezbijedena od pravca Govze. Me utim, ova brigada je u toku dana dobila novo nare enje da krene na sektor Jele — Ocraklje i smijeni Tre u krajišku brigadu. Poslije ovoga, Šesnaesta preuzima odbranu itavog grebena izme u rje ice Govze i rje ice Oteše. Neprijateljske snage koje su ostale na Zelengori, iza nas, prikupile su se i oko 10 sati otpo ele snažan napad na položaje naše brigade, teže i da nas zbace sa grebena i da se preko njega probiju ka Rataju.

U toku dana neprijatelj je pokušavao nekoliko puta da zauzme Siljevac, ali je svaki put bio odbijen. Me utim, poslije podne dobili smo snažnu bo nu vatru sa grebena Ponora sa desne obale rijeke Oteša, kojim je trebalo da pro e Osma brigada. Me utim, ona je zalutala potokom i prošla za Rataj.

Zbog ovoga je Šesnaesta brigada bila primorana da se povu e na položaje sjeverno od sela Zagorice, gdje je ostala do pred mrak. Prvim sumrakom brigada naglo napušta položaje i u kolonama produžava za Rataj gdje je stigla oko 22 sata. Padom mraka neprijatelj nije produžio kretanje ovim pravcem, ka Rataju. Tog dana je avijacija, neprestano od jutra do mraka, obasipala vatrom cijelu prostoriju oko Rataja.

- Kada sam prilazio prvim zidinama Rataja (jer ku a nije više ni bilo), bio je ve potpun mrak. Avijacija i artiljerija prestale su da dejstvuju. Još se samo naprijed, u pravcu Miljevine, ula puš ana i mitraljeska vatra. Naišao sam na nekoliko boraca kako sjede na kamenju i, duboko potišteni, gledaju u zemlju. Na pitanje iz koje su brigade nisam dobio nikakav odgovor. Tada me je još više zainteresovalo zbog ega su tako utu eni. Znam da je napor bio velik, da je bilo žrtava i mnogo neprospavanih no i, ali po držanju ovih boraca osjetio sam da to nije razlog njihovom neraspoloženju i da se nešto drugo, zna ajnije, dogodilo. Ponovo sam pitao šta je i iz koje su brigade. Njih nekolicina podigla je tada glave. ude se da ne

znam. U oima sam im video nešto kao prekor što im smetam u bolu. Jedan od njih mi je potresnim glasom odgovorio da je njihov komandant Nina Marakovi poginuo baš u momentu kada se brigada pripremala za napad. Suze su im se kotrljale niz neobrijana i pocrnjela lica. Suze u oima boraca koji su od Banije preko bosanskih, hercegovačkih i crnogorskih vrleti bezbroj puta gledali smrti u oči, a da preko njihovih lica ne pređe nijedan drhtaj! Ti junaci, kada se radilo o biti ili ne biti, kada su ljudski životi padali svakog trenutka, ne mogu da savladaju veliku bol u sebi i iskreno, duboko žale svog druga, svog komandanta, koji ih je vodio u bezbroj juriša od prvih dana ustanka do svoje smrti. Ovaj prizor me je duboko potresao.

U štabu divizije saznao sam da se u toku dana nije uspjela prebaciti nijedna jedinica preko ceste Kalinovik — Fo a, jer je neprijatelj u toku dana uspio da zatvori brešu koju su naše jedinice prethodnog dana bile otvorile. Zbog toga su se u neposrednoj okolini Rataja nalazile sve snage glavne grupacije sa Vrhovnim štabom, sem Prve divizije koja je u toku noći prešla estu. Padom mraka naše jedinice ponovo su probile obalu i time su bili stvoreni uslovi za prelazak ostalih jedinica iz rejona Rataia u pravcu Miljevine. Šesnaesta brigada je posljednja prešla preko željezni kog mosta na rijeci Bistrici i zorom se smjestila u selu Miljevinu, organizirajući odbranu od pravca Rataja i Fo e. Tako se brigada ponovo našla u zaštitnici i u toku tog dana morala je izdržati jaku artiljerisku i avijacisku vatru, odbijajući manje napade neprijateljskih snaga iz pravca Fo e i Rataja.

U sljedećim danima brigada se sa tih položaja kao zaštitnica povlačila prema Jabuci, odbijajući stalno neprijateljske napade. Brigada je u sastavu divizije prešla prugu Sarajevo — Višegrad na sektor Druge dalmatinske brigade, a zatim je uslijedio usiljeni marš preko Romanije na položaje sjeverno od Kladnja, gdje je preuzela obezbjeđenje od pravca Tuzle.

Ante BANINA

A R T I L J E R I J A

o etkom maja 1943 u s. Ho evini kod Pljevalja formiran je Brdski divizion Prve proleterske divizije. Dotada je divizija raspolažala samo jednim brdskim topom sa oko trideset ljudi. Tu smo jedinicu nazivali **Brdskom baterijom**.

Oru a za formiranje diviziona zaplenile su jedinice Prve proleterske i Tre e krajiške brigade 11 aprila 1943, kada su dovršile razbijanje znatnih snaga italijanske divizije »Taurinense« na prostoriji Goli Vrh — s. Slatina — s. Ifsar. Italijanske jedinice bile su prine une da na bojištu ostave, izme u ostalog, i šest brdskih topova 75 mm M.13,¹ oko 700 granata za ove topove i oko 50 živih mazgi sa tovarnim priborom. Zaplenjeni materijal bio je razbacan na prostoriji od oko 30 km², pa je bilo potrebno da se uloži dosta napora da bi se on pronašao, prikupio i sredio.

Odluka da se formira Brdski divizion donesena je u Štabu Prve proleterske divizije u drugoj polovini aprila, a postoje a Brdska baterija poslužila je pritom kao jezgro.

Ljudstvo Brdske baterije, uz pomo jednog bataljona Prve proleterske brigade, bilo je angažованo oko pronalaženja delova oru a, tovarnog pribora i municije itavih petnaest dana i uspelo je da do 28 aprila prona e i za dejstvo osposobi etiri topa.²

¹ Brdski top austrougarskog porekla (»Škoda«). Ova su oru a bila u naoružanju italijanskih alpiških jedinica i nosila su zvani an naziv »Obice da 75/13«.

² Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodila kom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 12, str. 318—319 (cit. Zbornik IV/12, 318 s.).

Da bi se formirao divizion trebalo je resiti i niz drugih pitanja, kao što su: nedostatak obu enih boraca i rukovodilaca za artiljeriju, nedostatak tovarne stoke i tovarnog pribora, a da o priboru i instrumentima za ga anje i sredstvima veze i ne govorimo, pošto je ova vrsta opreme najviše bila ošte ena i uništena za vreme borbi. Štab Prve proleterske divizije preduzeo je mere da u prvom redu reši pitanje popune ljudstvom i stokom. Pošto preduzeta mobilizacija oko Goražda nije dala neke naro ite rezultate, štab divizije je bio prinu en da u artiljeriju šalje rekonvalescente iz diviziske, kao i one koji su pristizali iz Centralne bolnice. Osim toga, u artiljeriju je bio uput-en i jedan deo pozadinskih radnika i omladine iz Bosanske Krajine koji su se bili povukli sa našim jedinicama u Sandžak. Što se ti e popune tovarnom stokom, stanje tako e nije bilo nimalo povoljno. Ali, problem je ipak rešen na taj na in što su iz pešadijskih jedinica uzete gotovo sve zaplenjene mazge i svi ja i tovarni konji. Tovarni pribor je ra en u oskudnoj poljskoj radionici u kojoj su se dovitljivoš u istakli drugovi Rudi Krajina i Petar Popovi zvani »Pop«. Ova dva požrtvovana druga, rade i danono no, prvo u Cajni u a kasnije u jednoj šupi u s. Ho evini, uspeli su da iskuju sve potrebne delove, montiraju ih na samare raznih vrsta i modela i da na taj na in sve jedinice diviziona oposobede za tovarni transport.

Po etkom maja u selu Ho evini završene su poslednje pripreme za definitivno formiranje diviziona. Štab Prve proleterske divizije izdao je 3 maja i pismeno rešenje za formiranje diviziona.³ Prema tom rešenju, u sastav diviziona ušle su dve brdske baterije 75 mm od po dva oru a i jedno manevarske⁴ odeljenje topa 65 mm.

Istim rešenjem za rukovodioce ovog diviziona postavljeni su: Alek-sej Gavrilj enko za komandanta, Milan Anton i -Velebit za zamenika komandanta, Strado Bojovi za politi kog komesara, a Komnen Zug i za zamenika politi kog komesara. Postavljeni su i ostali rukovodioci u divizionu od kojih ovde navodimo slede e:

Prva baterija: Jovan Cerovi za komandira baterije, Voja Lakovi za zamenika politi kog komesara baterije;

Druga baterija: Ljubivoje Pajovi za komandira baterije, Dimitrije Paligori za politi kog komesara baterije, Zika Stefanovi za zamenika politi kog komesara baterije;

Manevarska odeljenje: Novica Stani za komandira, Strajo Gu-jani i za politi kog delegata;

Intendant diviziona: Marko Krkelji ;

³ Zbornik IV/13, 39.

⁴ Naziv odeljenja trebalo je da ozna i da je ono namenjeno za manevar i oja anje dejstva baterija 75 mm.

Sanitetski referent: drugarica Melanija;⁵
Veterinarski referent: Dušan Vuki ;
Komandir Popunjaju eg dela:⁶ Petar Gazivoda;
Komandir Radnog voda:⁷ Tomo Matutinovi ;
Brojno stanje ljudstva⁸ diviziona na dan 1 maja 1943 iznosilo je
175 ljudi, od ega 7 drugarica.
Brojno stanje stoke⁹ diviziona je 7 jaha ih i 100 tovarnih
grla (konja i mazgi).
Od naoružanja¹⁰ divizion je imao: 4 topa 75 mm M.13 sa 429
granata, jedan top 65 mm sa 206 granata, 2 puškomitrailjeza sa 220 me-
taka, 66 pušaka raznih kalibara sa 1.574 metka, 6 ofanzivnih i 18 defan-
zivnih ru nih bombi i 13 pištolja sa 134 metka.

Po završenom formiranju, Prva baterija je 4 maja upu-
ena kao oja anje Prvoj proleterskoj brigadi, koja je baš tada
bila u pokretu ka Bijelom Polju. Ostale jedinice Brdskog di-
viziona krenule su tek 8 maja iz s. Ho evine, tako e ka Bije-
lom Polju.

*

Stab Prve proleterske divizije izdao je 14 maja u 9.30
asova¹¹ kratka nare enja štabovima Prve proleterske i Tre e
krajiške brigade i Štabu Brdskog diviziona, u kojima je pre-
cizirao nove zadatke ovim jedinicama.

Prema tim nare enjima Prva baterija i Manevarsko odeljenje i dalje ostaju kao oja anje Prve proleterske brigade, a Druga baterija se dodeljuje kao oja anje Tre oj krajiškoj brigadi.

U toku 14 maja jedinice Brdskog diviziona nalazile su se u slede em rasporedu:

- Prva baterija i Manevarsko odeljenje na vatrenom položaju u rejonu Gornja Sela;
- Druga baterija na vatrenom položaju na k 948 kod s. Tustovo;
- Komanda diviziona, Popunjaju i deo i Radni vod u s. Brezna (6 km zapadno od Šahovi a).

⁵ Prezimena se ne se am.

⁶ Popunjaju i deo je bila jedinica koja je na tovarnim konjima nosila artiljerisku i pešadijsku municiju.

⁷ Radni vod je bila jedinica koja je snabdevala sve jedinice u divizionu ljudskom i sto nom hranom. Osim toga, ona je kuvala hranu za Komandu diviziona, Popunjaju i deo i sebe.

⁸ Zbornik IV/13, 11.

⁹ Isto, 14.

¹⁰ Isto, 12 s.

¹¹ Arhiv VII JNA: Prva proleterska brigada k. 709, broj regista 8/1—2 (AVII 70 , 8/1—2).

U svim jedinicama izvo ena je nastava — i vojna i politika — i održavani su razni sastanci i konferencije na kojima su pretresana pitanja koja su se odnosila na unutrašnje stanje u njima, kao i na naredne zadatke naše divizije. Isto tako, vršene su i pripreme za izvršenje predvi enih pokreta u ranim jutarnjim asovima 15 maja.

Prva proleterska brigada koja je, u okviru predvi enog pregrupisanja, imala zadatak da zatvori sve pravce koji iz rejona Bijelog Polja izvode ka Sahoviima i Kovrenu, izdala je 14 maja u 22.45 asova nare enje svojim jedinicama¹² da u toku no i izvrše pokret i posednu nove položaje. Ovim narenenjem je predvi eno da Prva baterija i Manevarsko odjeljevanje izvrše pokret sa 1-vim bataljonom ove brigade do u rejon s. Pale, s tim da u rejonu ovog sela izaberu i posednu novi vatrene položaj i sa njega podrže vatrom jedinice ove brigade kada se »suprotstave eventualnom pokretu neprijatelja iz Mojkovca i Bijelog Polja koji se prepostavlja ...«

Stab Treće krajiške brigade, koja je, u okviru pomenu-tog pregrupisanja, imala zadatak da delom svojih snaga, u sa-dejstvu sa Prvom proleterskom brigadom, zatvori pravac Ribarevina — Slepac Most, a ostalim snagama da o isti severne padine Bjelasice od etnika i zatvori pravce prema Kolašinu, naredio je 14 maja Drugoj bateriji da 15 izjutra izvrši pokret od s. Tustovo do u rejon s. Zari — s. Pale, gde je imala da izabere i posedne novi vatrene položaj. Zadatak ove baterije bio je da vatrom podrži jedinice Treće krajiške brigade pri likom izvršavanja njihovih zadataka.

NA OTSEKU MOJKOVAC — BIJELO POLJE

— Dejstva diviziona 15—21 maja —

15 maj. Iako su nare enja za pregrupisanje izdata jedinicama još u toku no i 14 maja, pokret jedinica Prve proleterske brigade otpo eo je tek u popono nim i ranim jutarnjim asovima 15 maja. O ekuju i smenu od Prve proleterske brigade, neke jedinice Treće krajiške brigade su skinule sa položaja glavninu svojih snaga i prikupile ih u s. Vlaško Polje i s. Jabu na. Takva je situacija bila 15 maja u 4.00 asa, tj. u momentu napada »Severne grupe« nema ke 1 brdske divizije i jednog puka divizije »Venecija« na položaje Prve proleterske i Treće krajiške brigade kod Bijelog Polja.

Prva baterija Brdskog diviziona nalazila se u momentu napada još uvek na vatrenom položaju u rejonu s. Gornja Sela gde se nalazio i 1-vi bataljon Prve proleterske brigade.

Druga baterija se tada nalazila u s. Tustovu i vršila je pripreme za pokret ka s. Zari. Pokret je izvršen u 5 asova pravcem s. Tustovo — s. Zaljevo — s. Zari. U 6.30 asova baterija je posela novi vatreni položaj u rejonu k 1159. Ostale jedinice Brdskog diviziona nalazile su se i dalje u s. Brezna.

Zahvaljujući ovakvoj situaciji, nema ka kolona koja je dejstvovala duž komunikacije od s. Kisilici ka Mojkovcu uspela je da do 11 asova ovlada Slepac-Mostom. Drugi i 3 bataljon Treće krajiške brigade uspeli su da spreče dalji prodor neprijatelja i posednu liniju Lisiine (k 1123) — Jaova Luka — Skok — Ramo (k 1136) — s. Pale.

Druga baterija, posle posedanja vatrenog položaja kod k 1159 (rejon s. Zari), podržavala je 2 i 3 bataljon Treće krajiške brigade pri odbranbenim dejstvima na pravcu Slepac Most — Vlaško Polje. Tom prilikom baterija je uspešno neutralisala za izvesno vreme neprijateljsku bateriju u rejonu Vlaško Polje — Slepac Most. Za izvršenje ovog zadatka utrošila je 9 granata.

Druga nema ka kolona koja je prodirala pravcem s. Rakanje — s. Cerovo — s. Jabu na, uspela je da odbaci 1-vi bataljon Treće krajiške brigade ka severu na liniju s. Oklade — Dubrave i da do 11 asova ovlada linijom Kulina (tt 1197) — k 1123. Na taj način, na otseku kod s. Jabu na stvorena je breša u našem rasporedu. Neprijatelj je odmah, obezbedivši svoj desni bok na liniji Žuta Kosa — k 1123 — severna ivica s. Jabu na, ubacio sveže snage i produžio prodiranje pravcem s. Jabu na — Majna Gora — Sokolovića — Međugorje. Pošto na navedenom pravcu nije bilo nijedne naše jedinice, neprijatelj je neometano prodirao i do 13.30 asova ovladao sa Rudinama (k 1163) i produžio da prodire ka k 1073 (Sokolovića). U ovom momentu u s. Zari nalazili su se, pored Druge baterije, Stab Treće krajiške brigade i 2 bataljon Prve proleterske brigade, koji je baš tada i stigao na ovu prostoriju kako mu je to zapoveštao štaba njegove brigade i bilo naređeno.

Komandant Treće krajiške brigade, koji se nalazio na vatrenom položaju Druge baterije, posmatrao je kako se od s. Tustova ka Sokolovićima kreće neka kolona, ali je smatrao da to mora biti 1-ви bataljon njegove brigade. Pošto mu nije bila jasna situacija na otseku fronta koji je držao ovaj bataljon, odlučio je da li ne kreće u rejon Sokolovića, kako bi mogao da interveniše da se stabilizuje situacija kod ovoga bataljona. U tom cilju je izdao naređenje Drugoj bateriji da natovari i kreće ka kosi Sokolovića.

Me utim, tek što su krenuli i prešli 200—300 metara, komandant Treće krajiške brigade i komandir Druge baterije zastali su i ponovo dogledima osmatrali pokret pomenute kolone od s. Tustova ka Sokolovići. Ubrzo su došli do zaključka da kolona koja je elom već izbila ka k 1073 nije 1-vi bataljon Treće krajiške brigade već neprijatelj. Situacija je zahtevala brzu i energičnu intervenciju. Druga baterija je odmah rastovarila, posela vatreni položaj i poela tu i dalje nema ke kolone. Istovremeno je komandant Treće krajiške brigade naredio 2 bataljonu Prve proleterske brigade da trče i im korakom stigne na Šori a Krš (k 1290) i da ga posedne. Za to vreme je Druga baterija preciznom vatrom, utrošivši 31 granatu, prinudila neprijatelja da se zaustavi. Na taj način, ovako preciznim i uspešnim dejstvom, baterija je omogućila da 2 bataljon Prve proleterske brigade izbije i posedne Šori a Krš i na taj način spreči neprijatelju da izbije na ovaj veoma važan položaj. Pošto je uspešno izvršila postavljeni zadatok, Druga baterija je posela nov vatreni položaj u rejonu Međugorje. Sa ovog položaja ona je podržavala 2 bataljon Prve proleterske brigade pri izvršenju protivnapada i ovlačivanju Sokolovicom. Međutim, neprijatelj je vrsto poseo i uspeo da u svojim rukama zadrži liniju s. Zaljevo — Rudine (k 1163). Pred mrak, u 18,30 asova, baterija je došla na Šori a Krš, posela vatreni položaj i tu zanoila.

Na deo fronta od Šori a Krša do s. Glibovca (1,5 km južno od Sahovice) prispeo je u toku dana i 4 bataljon Prve proleterske brigade. Na delu fronta od s. Glibovca do r. Lješnice nalazio se 1-vi bataljon Treće krajiške i 6 bataljon Prve proleterske brigade. Ova dva bataljona, potpomognuta vatrom Prve baterije i Manevarskog odeljenja, uspela su da onemoguće prodor neprijatelja ka Sahovici.

Na otseku fronta severno od Bijelog Polja kolone italijanskog puka izbile su ovoga dana na liniju s. Šliepašnjica — s. Banja Selo na kojoj su bile zaustavljene snažnim otporom 1-vog i 3-eg bataljona Prve proleterske brigade. Dejstva ova dva bataljona podržavala je Prva baterija i Manevarsko odeljenje sa vatrenog položaja u reionu s. Gornja Sela. Ova baterija i Manevarsko odeljenje bili su oko 16 asova, po najdenju štaba Prve proleterske brigade, upućeni pravcem ka s. Lijeska gde su stigli u 17.45. U s. Lijesku se u ovo vreme nalazio i Štab Prve proleterske divizije koji im je izdao naređenje¹³ da posednu novi vatreni položaj severno od s. Lijeska u reionu s. Sokolac, što su one i u inile oko 18.30. Obe ove

¹³ Zbornik IV/13, 178 i 180.

jedinice su na tom položaju i zano ile. Komanda Brdskog di-
viziona, Popunjuju i deo i Radni vod nalazili su se u toku
ovog dana u s. Brezna.

U toku 15 maja utrošak municije po jedinicama bio je slede i:
I — Prva baterija 40 granata;
— Druga baterija 53 granate;
— Manevarsko odeljenje 15 granata.

Pred po etak neprijateljskog napada divizion je raspolagao sa 497
granata za topove 75 mm i 58 granata za top 60 mm.

16 maj. U toku no i 15/16 maja jedinice Prve proleter-
ske divizije uspele su da se me usobno povežu i posednu nove
položaje od r. Tare pa preko Mojkovca i Razvršja na s. Lepe-
nac i dalje na liniji Cer — Me ugvož e — Sori a Krš —
s. Brezna — s. Potrk — s. Sahovi i — Gradina (tt 1208).

Jedinice Brdskog diviziona nalazile su se izjutra ovog
dana na istim položajima na kojima su se zatekle padom
mraka prethodnog dana. Obe baterije i Manevarsko odeljenje
bili su i dalje pridati brigadama. Oko 14 asova otpo ele su
pripreme za ga anje ciljeva u neprijateljskom rasporedu, sa-
glasno nare enju štaba divizije za izvršenje protivnapada koji
je bio predvi en za 17 maj u 3 asa izjutra. U vezi s ovim
planom Prva baterija i Manevarsko odeljenje napustili su
svoje vatrene položaje u rejonu s. Sokolac i oko 14 asova ve
su se nalazili na novim vatrenim položajima u rejonu s. Bre-
zna — Sori a Krš.

Pošto je prodrla u Mojkova , oko 10 asova, »Južna
grupa« nema ke 1 brdske divizije uspela je, pretrpevši velike
gubitke, da potisne delove Tre e krajiške brigade sa Razvršja
i Uloševine i da ih odbaci na liniju r. Tara — Kom (k 1247) —
s. Siga — s. Lepenac. Na taj na in neprijatelj je uspeo da,
angažuju i naše snage i na našem desnom krilu, stvorí uslove
da i »Severna grupa« produži sa napadom na centar i levo
krilo našeg rasporeda.

Oko 15 asova Nemci su otpo eli sa napadom na itavom
frontu od r. Tare pa sve do Sahovi a i posle 3 asa uspeli da
ovladaju nekim isturenim položajima naših jedinica i da ih
odbace na liniju Kom (k 1247) — s. Siga — s. Lepenac — Cer
— Burenj — Rasovi Vrh — Srebrenica — s. Sokolac —
s. Stožer.

U navedenim borbama u estvovale su i jedinice Brdskog
diviziona pružaju i podršku pešadiji u borbi za svaki položaj.

Prva baterija i Manevarsko odeljenje sa vatrenih polo-
žaja u rejonu s. Brezna podržavali su izvla enje jedinica Prve

proleterske brigade, ali su oko 16 asova bile prine na da napuste pomenute vatrene položaje i povuku se ka s. M. Sljeme, gde su u 17 asova posele nove vatrene položaje sa kojih su vrlo efikasno dejstvovalo po neprijateljskim kolonama koje su izbijale u s. Sahovi i, s. Lijesku i s. Brezna.

Da bi podržao jedinice 2 i 3 bataljona Treće krajiske brigade pri odbijanju neprijateljskih napada, komandir Druge baterije je u 15 asova krenuo sa Prvim odeljenjem na Cer (k. 1578), gde je izabrao vatreni položaj. Ovo odeljenje je oko 16 asova vrlo uspešno dejstvovalo po jednoj grupi neprijateljskih minobaca a i teških mitraljeza u rejonu k 1159 koju je sa 4 granate i uništilo. Ono je na ovom položaju i zano ilo.

Oko 16 asova Nemci su sa tri strane poeli da prodiru ka s. Brezni. Usled toga je Druga baterija bila prine na da u 15 asova napusti položaj na Me ugvož u i da se sa ostalim jedinicama Brdskog diviziona povele ka s. M. Sljeme, gde je posela novi vatreni položaj sa koga je, zajedno sa Prvom baterijom i Manevarskim odeljenjem, dejstvovala po neprijateljskim kolonama koje su prodirele ka s. Brezni i Me ugvož u. Pritom je Drugo odeljenje ove baterije utrošilo 10 granata.

Krajem dana 16 maja obe baterije (bez Prvog odeljenja Druge baterije) ostale su na vatrenom položaju u rejonu s. M. Sljeme, na kome su i prenoile.

Stab diviziona, Popunjuju i deo i Radni vod, pošto su se povukli u s. Brezna, smestili su se u s. Barice.

Krajem dana 16 maja raspored jedinica Brdskog diviziona bio je sledeći:

— Prva baterija, Druga baterija (bez Prvog odeljenja) i Manevarsko odeljenje na vatrenom položaju u rejonu s. M. Sljeme — s. V. Sljeme;

— Prvo odeljenje Druge baterije u rejonu Cer (k. 1578);

— Komanda diviziona, Popunjuju i deo i Radni vod u s. Barice.

U toku 16 maja jedinice Brdskog diviziona utrošile su 44 granate i to:

—• Prva baterija 20 granata;

—• Druga baterija 14 granata; i

— Manevarsko odeljenje 10 granata.

Usled toga što je neprijatelj, postignutim uspehom u popodnevnim asovima 16 maja, uspeo da izravna front i obezbedi svoja oba boka, Stab Prve proleterske divizije odustao je od planiranog i narenenog protivnapada za 3 asa 17 maja.

U toku noći 16/17 maja, sem nekih manjih lokalnih protivnapada, nije bilo značajnih akcija naših jedinica.

Jedinice Brdskog diviziona prenoile su na položajima na kojima su se zatekle padom mraka 16 maja.

17 maj. Kolone glavnih snaga »Južne grupe« i »Severne grupe« neprijatelja spojile su se oko 14 asova u rejonu Slatko

Brdo — k 794, pa su na taj na in jedinice nema ke 1 brdske divizije uspostavile neprekidnu liniju fronta prema Prvoj proleterskoj diviziji, od r. Tare do r. Lima. U rejonu Slepac-Mosta nalazila se jedna neprijateljska baterija.

Jedinice Prve proleterske divizije, koje su se nalazile na delu fronta od Mojkovca pa do Sahovi a, vodile su ovog dana na pojedinim pravcima vrlo žestoke borbe sa neprijateljem koji je naro ito nastojao da ovlada Cerom i k 1578, s ciljem da odbaci naše snage što dalje od komunikacije Mojkova — Slepac Most. I Brdski divizion je bio vrlo aktivan u borbi protiv neprijatelja. Prva baterija i Manevarsko odeljenje i dalje su bili pridati Prvoj proleterskoj brigadi. Obe ove jedinice, po nare enju štaba ove brigade, izvršile su u 5 asova pokret iz rejona s. M. Sljeme u rejon s. Pisana Jela, gde su izabrale i posele nov vatreni položaj s koga su u toku ovog dana vrlo uspešno dejstvovale po koncentracijama neprijatelja u s. Brezna, s. Potrk i s. Sahovi i. Ovoga dana Prva baterija je utrošila 14, a Manevarsko odeljenje 5 granata.

Druga baterija (bez prvog odeljenja) izvršila je u toku ovog dana pokret od s. M. Sljeme do s. Proš enje, gde je u rejonu Radujeva Voda izabrala i posela vatreni položaj sa zadatakom da podržava 1 i 4 bataljon Tre e krajiške brigade pri zatvaranju pravca koji od Mojkovca vodi niz r. Taru. Pošto Nemci u toku ovog dana nisu pokušavali da prodru dolinom Tare, ova baterija nije sa ovog položaja ni dejstvovala. Ona je na tom položaju i zano ila.

Prvo odeljenje Druge baterije nalazilo se i dalje na svom vatrenom položaju u rejonu k 1578, sa koga je tokom skoro itavog dana 17 maja nanosilo gubitke neprijateljskoj koloni koja je prodirala duž komunikacije Slepac Most — Mojkovac. Treba ista i da je ovo odeljenje, radi što efikasnijeg dejstva po neprijatelju na komunikaciji, bilo izvuklo svoj top na ivicu jedne litice s koje nije moglo da ga a neprijateljsku kolonu u dolini, a da prethodno ne veže top konopcima za bukvu kako se ne bi otisnuo u ambis. Neprijatelj je tom prilikom imao na desetinu mrtvih i ranjenih vojnika i mazgi.¹⁴

U popodnevним asovima neprijatelj je, uz snažnu podršku svoje artiljerije i minobaca a, više puta ponovio napade da ovlada šumom Cer i k 1578. Me utim, jedinice 2 i 3 bataljona Tre e krajiške brigade, podržane Prvim odeljenjem Druge

¹⁴ Kod jednog poginulog nema kog oficira na en je dvogled sovjetske izrade i petokraka zvezda sa srpom i eki em. To su svakako bile »uspomene« sa Isto nog fronta, pošto je 1 brdska divizija otud bila povu ena na odmor, a zatim upu ena u borbu s nama.

baterije, slomile su sve ove njegove napore nanevši mu velike gubitke.

Prvo odeljenje Druge baterije napustilo je po nare enju Štaba Treće krajiske brigade u 17. asova svoj položaj u rejonu k 1578 i povuklo se ka s. Prošenje u sastav svoje baterije. Ono je ovoga dana utrošilo 18 granata. Od dejstva neprijateljske artiljerije jedna mazga ovog odeljenja bila je ubijena, a jedna ranjena.

Krajem dana jedinice Brdskog diviziona bile su u sledećem rasporedu:

- Prva baterija i Manevarsko odeljenje na položaju u rejonu s. Pisana Jela;
 - Druga baterija na položaju u rejonu Radujeva Voda kod s. Prošenja;
 - ' Komanda diviziona, Popunjajući deo i Radni vod u s. Barice.
- Sve jedinice su zanoile na navedenim položajima.

18 maj. U vezi sa primljenim direktivama Vrhovnog štaba Štab Prve proleterske divizije izdao je ovoga dana svoju zapovest¹⁵ kojom je nareno da se u toku no i 18/19. maja izvrši pregrupisanje snaga divizije.

Raspored i zadaci jedinica Prve proleterske divizije prema pomenutoj zapovesti bio je sledeći:

- a. — Treće krajiske brigada glavninom snaga na liniji 3. Dobrilovina — s. Vaškovo — Reljin Kam — Prisoje, a ja im izviđačkim delovima sa automatskim oružjem na liniji s. Prošenje — s. Meki Do — s. M. i V. Sljeme.
- b. — Treće sandžak brigada da postavi glavninu brigade na prostoriji s. Bliškovo — Kovren — s. Slatka, a ja i izviđačka odeljenja da isturi na liniju Riječica — s. Kićevac — Bijov Grob i produži sa rušenjima i zapre avanjima na komunikaciji Sahovići — Kovren.
- c. — Prva proleterska brigada kao divizionska rezerva na prostoriji O. Maoče — s. Potkrajci — s. Vrulja.
- d. —• Brdski divizion da prida jednu bateriju 75 mm Treće krajiske brigade, a da ostatak diviziona krene sa Prvom proleterskom brigadom na prostoriju s. Maoče i postavi se u rejon Borane — Selište — škola [u Podborovu]. Štab divizije je imao namenu da jednu bateriju naknadno prida Treće sandžak brigadi, ali je razvoj situacije to sprečio.

Saglasno ovoj zapovesti štab diviziona je naredio da Druga baterija i dalje ostane kao ojačanje Treće krajiske brigade.

Zapovešteni u Štabu Treće krajiske brigade bilo je predviđeno da Druga baterija otpočne pokret još u toku dana 18. maja pravcem Pavlovo Brdo — Zari — Džukelska Jama — s. Va-

škovo — s. Prenani i da Izabere i posedne vatrene položaj u rejonu škole u s. Prenani.

Odmah po dobijenom narenu Druga baterija je u 14 asova krenula ka s. Prenani. Međutim, upravo u momentu kada se popela na Pavlovo Brdo, usledio je oko 14.30 napad jedne neprijateljske kolone desnom obalom Tare. Baterija je odmah stvorila i posela vatrene položaj na samom vrhu Pavlovo Brdo i preciznom vatrom rastrojila neprijateljsku napadnu kolonu, a zatim je oko 17 asova produžila sa pokretom pravcem Zari — Džukelska Jama, gde je stigla oko 20 asova i tu zanoila. Baterija je 19 maja u 5.30 asova produžila pokret i u 9.30 stigla kod škole u s. Prenani, gde je posela vatrene položaj.

Prema zapovesti Štaba Prve proleterske brigade pokret njenih bataljona, Prve baterije i Manevarskog odeljenja otpočeo je 18 maja u 20 asova i na novoodreenu prostoriju su stigli 19 maja izjutra.

Štab diviziona, Popunjujući i deo i Radni vod otpočeli su pokret u 14 asova i u Mao e su stigli 18 maja u 19 asova.

19 maj. Jedinice Prve proleterske divizije uvalile su svoje položaje i izvodile nastavu. Jedinice Brdskog diviziona (sem Druge baterije) nalazile su se u rejonu s. Borane — Selište — škola u s. Mao e. Draga baterija bila je na položaju u s. Prenani. Ona je ovoga dana izvršila popunu odeljenja municijom i pregled konja i tovarnog pribora. Istog dana je Komanda Drage baterije održala sastanak s komandirima vodova i lanovima KPJ kome je prisustvovao i zamenik komandanta diviziona. Na dnevnom redu bila su pitanja povezana discipline, popune ljudstvom, nastave i kulturno-prosvetnog rada. Sa slijedom dnevnim redom održani su sastanci i u ostalim jedinicama Brdskog diviziona.

Zbog nepovoljnog razvoja situacije na pravcima Fo a — Šepan Polje i Fo a — elebi, Vrhovni štab je telefonom u 18.55 naredio Štabu Prve proleterske divizije da još u toku no i 19/20 maja uputi Prvu proletersku brigadu pravcem Mao e — Meljak — Celebi — Zavajit — Bunovi, gde će stupiti u vezu sa Štabom Dringe grupe. Štab Prve proleterske divizije preneo je odmah telefonom ovo narene Štabu Prve proleterske brigade i naredio da sa brigadom pođe i Prva baterija. Istim narenenjem je bilo regulisano da ostatak diviziona sa Manevarskim odeljenjem ostane na dotadašnjoj prostoriji i da se poveže sa delovima Treće sandžake brigade, koji su prema istom narenu Drugu bateriju imali da stignu u rejon sela Mao a. Još iste noći nareno je Štabu Brdskog diviziona da Mane-

varsko odeljenje uputi kao oja anje Tre e sandža koj bri-gadi, što je i u injeno.

20 maj. Na otseku fronta ispred Tre e sandža ke bri-gade bilo je omanjih arki izvi a kih jedinica sa neprijateljskim prethodnicama iz 724 puka i delovima divizije »Tauri-nense«. Ova brigada se u celosti prebacila na levu obalu eotine.

Druga baterija je i dalje na položaju u s. Pren ani. Ba-terija nije dejstvovala. S vojnicima je izvo ena nastava.¹⁶ Manevarsko odeljenje i jedan protivkolski top Tre e sandža ke brigade sa vatrenih položaja na Katabunu dejstvovali su po neprijateljskim kolonama u s. Otilovi i i s. Mataruge.

Štab diviziona, Popunjuju i deo i Radni vod bili su u s. Mao e, a Prva proleterska brigada sa Prvom baterijom u pokretu ka Meljaku.

21 maj. Na otseku Kovren — Pljevlja neprijatelj je iz-bio na desnu obalu eotine i na taj na in ugrozio levi bok Prve proleterske i Sedme divizije. Naše jedinice su organizo-vale odbranu na liniji Razvršje — Prisoje — Kutlov Krš — Zelena Stena — s. Mijakovi i. Vrhovni štab je naredio da, zbog lošeg razvoja situacije kod naših snaga koje su se nala-zile na pravcu Fo a — Šepan Polje i Fo a — Celebi , Prva proleterska divizija hitno kreće ka elebi u sa Tre om kraji-škom brigadom, Brdskim divizionom i svim drugim jedini-cama osim Tre e sandža ke brigade za koju je bilo nare eno da se stavi pod komandu Sedme divizije.

U toku ovog dana Druga baterija se nalazila još na po-ložaju u s. Pren ani sve do 20 asova, kada je o tmarševala pravcem s. Pren ani — s. Selac — s. avanj — Kutuša — Bitinsko Polje — s. Bitine — s. Gliba i gde je stigla u 4.30 asova 22 maja.

Manevarsko odeljenje s položaja na Katabunu dejstvo-valo je po neprijatelju u s. Mataruge, a u 19 asova otpo elo je pokret za s. Gliba i.

Štab diviziona, Popunjuju i deo i Radni vod krenuli su na marš u 19 asova od s. Mao e za s. Gliba i.

Prva proleterska brigada je sa Prvom baterijom na maršu ka Celebi u, gde je prednjim delovima stigla oko 19 asova i odmah u 19.30 stupila u susretni boj sa 13 pukovnjom 4 brdske brigade 118 nema ke divizije. Baterija ovog dana nije dejstvovala. Ona je u rejon elebi a stigla oko 24 asa.

" Dva asa — strojeva obuka, dva asa — stražarska služba i etiri asa — obuka na oru ima.

U toku sedmodnevnih borbi divizion je stekao dragocena iskustva za kasnija dejstva u toku ove krvave bitke. Upravo iskustva ste ena u sedmodnevnom periodu, koja su ovde makar i u najopštijim crtama opisana bila su, izme u ostalog, osnova i izvor snaga za savla ivanje vanredno složenih i teških zadataka u naredna tri perioda koji e biti kasnije opisani.

NA PRAVCU CELEBIC — FOCA I OTSEKU UZLUP — SCEPAN POLJE
— Dejstva 22—31 maja —

Štab Prve proleterske divizije izdao je u toku 21 maja nare enje svim jedinicama divizije (osim Tre e sandža ke brigade koja je bila stavljenia pod komandu Sedme divizije) da se u toku no i 21/22 maja prikupi na prostoriji s. Kosanica — s. Dur evi a Tara — s. Lever Tara — s. Gliba i, s koje je trebalo izvršiti usiljene marševe ka elebi u. Nare eno je da se pokreti izvode no u. Štab Tre e krajiške brigade krenuo je sa svojim jdinicama pravem s. Gliba i — s. Bobovo — Konjsko Polje — s. Suho Polje — elebi . Pokret je otpo eo oko 15 asova 22 maja.

Brdski divizion (bez Prve baterije) krenuo je za Tre om krajiškom brigadom. Polazak na marš iz s. Gliba i usledio je u 18 asova 22 maja. Posle velikih napora u mrkloj no i sa vladan je šumski pojas av anica na pl. Liscu i do 1.30 asova 23 maja divizion je stigao u zaselak Jelov Panj u s. Bobovo. Odatle je, posle kra eg odmora u 4 asa, ponovo nastavljen marš do s. Kolijevka, gde je divizion stigao u 6 asova. U ovom selu je, zbog velikog zamora, usledio odmor i hranjenje konja od 6—12 asova kada je ponovo nastavljen marš pravcem Konjsko Polje — s. Selište, gde je divizion stigao u 17 asova. U ovom seocetu divizion je morao da preno i, jer je posle 23 asa marša (od ega oko 15 asova kretanja) prešao oko 40 kilometara veoma teškog terena, pa mu je odmor tovarne stoke bio neophodan. Ovome treba dodati još i to da je ishrana tovarne stoke bila dosta slaba usled ega su konji i mazge padali pod teretom.

22 maj. Prva baterija je posela vatreni položaj u rejonu s. Pjelovci odakle je podržavala napad 1, 2 i 4 bataljona u napadu ka Zlatnom Boru.

23 maj. Prva baterija je sa istog vatrenog položaja podržavala jedinice Prve proleterske brigade koje su dejstvovalle na Zlatnom Boru.

24 maj. Prva proleterska divizija je, sa delom Druge proleterske brigade, Šestom isto nobosanskom i Petnaestom

majevi kom brigadom držala liniju Tatarovine — 6. Viko — 8. Zavajit — Zlatni Bor — Šepan Polje. Prva baterija i Manevarsko odeljenje sa vatreñih položaja u rejonu s. Pjelovci podržavali su napad Treće krajiške brigade na pravcu Lanište — Ze je Brdo, kao i napad 1, 2 i 4 bataljona Prve proleterske, 3 i 5 bataljona Druge proleterske i 2 bataljona Petnaestu majevi ke brigade na pravcu s. Pjelovci — Zlatni Bor.

U toku ovog dana vršen je napad glavnim snagama sa ciljem da se razbije glavnina 118 nema ke divizije i ovlada linijom Trovrh — Baki — Ze je Brdo — Opo je — s. Hum. Na pravcu Zavajit — Trovrh napad su vršili 3 i 6 bataljon Prve proleterske, Petnaestu majevi ka (bez 2 bataljona) i Šesta isto nobosanska brigada.

Druga baterija Brdskog diviziona, pošto je u 8.40 produžila marš pravcem Suho Polje — s. elebi, dobila je zadatak da produži pravcem s. Borje — s. Pjelovci — Korlat — s. Dubrava. I pored toga što je nema ka avijacija bila vrlo aktivna i esto vršila udare po koloni Druge baterije, ona je nastavila pokret i u 14 asova stigla u rejon s. Dubrava. Pošto je posela vatreñi položaj u rejonu ovog sela, baterija je podržavala napad naših jedinica na prvcima ka Kor i (tt 1255) i Trovrhu (k 1386), kao i na pravcu Vjenac (tt 1356) — Baki (tt 1444).

Na pravcu elebi — Fo a neprijatelj je pružao veoma žestok otpor. Borbe su bile vrlo teške. Da bi se osvajao položaj za položajem bila je potrebna i stalna minobaca ka i artiljeriska podrška. Nemci su angažovali jake vazduhoplovne snage koje su itavog dana 24 maja vršile udare po našim jedinicama, a naro ito po položajima Brdskog diviziona. Međutim, uprkos toga što su bili izloženi snažnim udarima iz vazduha, artiljerici su neprekidno pružali podršku pešadiji.

Štab diviziona, Popunjuju i deo i Radni vod bili su razmešteni u rejonu s. Suho Polje.

-> 25 maj. Prva proleterska divizija bila je glavnim snagama i dalje u napadu na prvcima kao i prošlog dana. Međutim, neprijatelj je bio daleko nadmo niji, i u ljudstvu i tehnicu, a pružio je i žestok otpor. S druge strane izmenila se situacija i u rejonu sela Gradac, pa su napadi oko 12 asova obustavljeni.

Brdski divizion je sa svojih vatreñih položaja vršio vatreñu podršku napada — Prva baterija i Manevarsko odeljenje u pravcu Zlatnog Bora i Ze jeg Brda, a Druga baterija na prvcima: s. Zavajit — Vjenac, Kušlat — Trovrh i Kor a — Crni Vrh. Divizion je u popodnevним asovima, do mraka, podr-

žavao odbranu naših jedinica, a padom mraka sve jedinice Brdskog diviziona skinute su sa vatrenih položaja i do 22 asa prikupljene u rejonu s. Ho evo, gde su posele nove vatrene položaje.

26 maj. Prva proleterska i Šesta isto nobosanska brigada organizovale su položaje za odbranu na liniji s. Kunovo — s. Tvrdati — s. Dubrava — s. Toholj — s. Zlatni Bor, dok je Divizion u 3 asa otpo eo pokret pravcem s. Ho evo — V. Ravan (tt 1216) — s. Veleni i — s. Ravni gde je stigao u 5 asova. Posle kratkog odmora on je u 7 asova, bez Druge baterije, krenuo pravcem s. Ravni — s. Vjernovi i — Uzlup, prešao r. Taru kod Uzlupa i oko 14 asova stigao u s. Rudine. Prva baterija i Manevarsko odeljenje poseli su vatreni položaj u rejonu Lisa Stijena.

Druga baterija je u 5 asova posela vatreni položaj u rejonu k 1307 (1 km severno od s. Ravni) sa zadatkom da u slučaju neprijateljskog napada podrži jedinice Prve proleterske brigade na pravcima Trovrh — Dubrava — elebi i Ze je Brdo — Uzlup. Baterija je na ovom vatrenom položaju ostala do 14 asova, ali nije dejstvovala. U 14 asova ona je krenula preko Uzlupa, prebacila se preko vise eg mosta na r. Tari i do 19 asova stigla u rejon Kljuna — Prevale, gde je posela vatreni položaj sa zadatkom da podrži jedinice Petnaeste mađevi ke brigade pri odbrani na levoj obali Tare, kao i odbranu Prve proleterske brigade od Zlatnog Bora do elebi a.

Ovoga dana Brdski divizion je dobio pupunu u ljudstvu. Primljeno je iz divizije 40 drugova od kojih je Prva baterija dobila 12, a Druga 18 drugova, dok je 10 drugova raspore eno u ostale jedinice diviziona.

27 maj. Divizion je bio u rejonu s. G. i D. Polje. Prva i Druga baterija na istim položajima. Ovoga dana samo je Prva baterija dejstvovala po neprijatelju u s. Hum i s. Zutin na desnoj obali Drine.

28 maj. 118 divizija je na frontu od s. Viko do s. Pješevci preduzela napad i do 15 asova uspela da izbije na liniju s. Grab — Ilijina Glava (tt 1124) — s. Šteti i — s. Trtoševu.

Usled toga je Stab Prve proleterske divizije izdao u 15.30 asova nare enje Op. br. 212¹⁷ kojim je predvi eno da se u toku 28 maja i no i 28/29 maja prebace sve jedinice Prve proleterske divizije na levu obalu Tare. Brdski divizion je bio na istoj prostoriji na kojoj se nalazio prethodnog dana. Druga

baterija je štitila povla enje Prve proleterske brigade i njeno prebacivanje preko r. Tare kod Uzlupa, dejstvuju i po neprijatelju u rejonu s. Grab — Ilijina Glava (k 1124) — s. Papkov Dol.

29 maj. 118 nema ka divizija ovladala je položajima na desnoj obali Tare do Uzlupa.

Tre a krajiška brigada je posela za odbranu levu obalu Tare od Uzlupa do S epan-Polja i osujetila pokušaje Nemaca da forsiraju Taru kod Uzlupa i S epan-Polja.

Prva proleterska brigada (bez 4-og bataljona), pošto je u toku no i 28/29 maja prešla r. Taru na vise em mostu kod Uzlupa, produžila je pokret i u toku 29 maja prešla Pivu kod s. Donjeg Kruševa i izbila pred mrak na Vu evo.

Brdski divizion je i u toku ovog dana bio na prostoriji s. Kljuna — Lisa Stijena — G. Polje. Prva baterija je sa vatreng položaja u rejonu k 1377 podržavala 4 bataljon Tre a krajiške brigade pri odbijanju neprijateljskog pokušaja da forsira Taru kod s. S epan-Polja. Ova je baterija podržavala i delove Petnaeste majevi ke brigade pri odbrani leve obale Drine od s. S epan-Polja do Pustog Polja, kojom prilikom je vrlo uspešno dejstvovala po jednoj neprijateljskoj bateriji u rejonu s. Bastasi. Druga baterija je u toku dana sa vatreng položaja u rejonu Kljuna podržavala izvla enje i prebacivanje 1-vog bataljona Tre a krajiške brigade preko reke Tare kod Uzlupa, i odbijala neprijateljske pokušaje da forsira Taru kod Uzlupa. Osim toga, ona je tukla koncentracije neprijateljske pešadije u rejonima s. Papkov Dol i s. Zlatni Bor kao i neprijateljsku bateriju u rejonu s. Borje.

Stab diviziona, Popunjuju i deo i Radni vod nalazili su se u rejonu s. G. Polje.

Imaju i u vidu situaciju i primljene direktive od Vrhovnog štaba, Stab Prve proleterske divizije izdao je ovoga dana zapovest¹⁸ kojom je nare eno slede e:

— Tre a krajiška brigada da organizuje za odbranu položaje na levoj obali Tare od Uzlupa do S epan-Polja i levu obalu Drine od S epan-Polja do Pustog Polja kod uš a SutjeSke u Drinu;

— Prva proleterska brigada da organizuje za odbranu liniju s. Mratinje — Tmova ko Jezero — s. Suha;

— Drinska operativna grupa¹⁹, da o isti dolinu Sutjeske i izbije na prostoriju s. Suha — s. Vrbnica — s. Zakmur — s. Trbuš e.

¹⁸ Zbornik IV/13, 294—296.

¹⁹ Druga proleterska, Šesta isto nobosanska i Petnaesta majevi ka brigada.

Isto tako, ovom zapoveš u je predvi eno da se u toku dana 30 maja i no i 30/31 maja prebaci na Vu evo jedna brdska baterija iz sastava Brdskog diviziona sa zadatkom da tu e ciljeve na desnoj obali Drine i levoj obali Sutjeske, s tim da prvenstveno traži i tu e neprijateljsku artiljeriju.

30 maj. Jedinice Prve proleterske i Tre e krajiške brigade posele su položaje predvi ene zapoveš u divizije od prethodnog dana.

Jedinice Druge proleterske, Petnaeste majevi ke i Šeste isto nobosanske brigade nalazile su se na prostoriji Vu evo — Suha — Tjentište i vršile pripreme za napad na neprijatelja u dolini Sutjeske. Napad je planiran za 3 asa 31 maja.

Brdski divizion je ostao na istoj prostoriji kao i prethodnog dana.

Prva baterija je sa istog vatretnog položaja dejstvovala po neprijateljskoj artiljeriji u rejonu s. Bastasi. Ova baterija je prema nare enju štaba diviziona u toku popodnevnih asova krenula da preko s. D. Kruševo izbjije na Vu evo, ali je morala da se vrati, jer se nije mogla prebaciti preko mosta na Pivi kod D. Kruševo koji je bio jako ošte en od dejstva neprijateljske artiljerije i avijacije. Baterija se ponovo postavila na vatreni položaj u rejonu Lise Stijena (k 1377) i tu je i zano ila.

Druga baterija je u toku ovoga dana tukla neprijateljsku pešadiju u rejonima: s. Papkov Dol, s. Tohalj, Zlatni Bor, Borovac (tt 1391) i Opo je (tt 1440). Isto tako, ona je u toku ovog dana dejstvovala po neprijateljskim baterijama u rejonima s. Borje i s. Vrbica. Neprijateljska haubi ka artiljerija iz rejona s. Vrbica dejstvovala je po Drugoj bateriji, ali nije uspela da je neutrališe, jer nije ta no otkrila njen položaj. Osim toga, ovoga dana je nastavljen sa izvo enjem nastave sa ljudstvom koje je bateriji bilo dodeljeno još 26 maja radi popune.

31 maj. Nije bilo promena u rasporedu kod Prve proleterske i Tre e krajiške brigade. Planirani napad za 3 asa u dolini Sutjeske nije izведен onako kako je to bilo planirano u Štabu Druge proleterske brigade.

Brdski divizion je i ovog dana bio na istim položajima kao i prethodnog, sa kojih je tukao neke ciljeve na desnoj obali Tare u rejonu s. Papkov Dol i s. Zlatni Bor i koncentracije nema kih snaga kod s. Bastasi.

U proteklom periodu od 22 do 31 maja jedinice Brdskog diviziona, izvršavaju i razli ite zadatke, pokazale su da su sposobne da prate pokrete naših pešadijskih jedinica po svakom zemljištu, u svako doba dana i no i po svakom vremenu i da

pritom pruže efikasnu podršku pešadiji, što je naro ito došlo do izražaja u toku izvršenja protivudara na pravcu elebi — Fo a. Jedinice Brdskog diviziona pokazale su visok stepen pokretljivosti, savla uju i i takve prepreke kao što je planinski masiv Ljubišnje i kanjon reke Tare. Pritom treba ista i i vanrednu požrtvovanost ljudstva u toku teških marševa preko šuma i planina po mrkloj no i, a i po danu pod estim udarima nema ke avijacije. Pored toga, injenica je da su jedinice Brdskog diviziona u ovom periodu pokazale, i pored toga što su imale ograni enu koli inu municije, dovoljno snalažljivosti i upornosti u borbi sa neprijateljskim minobaca ima i artiljerijom.

PRELAZAK PIVE I SUTJESKE

— Dejstva diviziona od 1 do 8 juna —

1 jun. Prva proleterska i Tre a krajiška brigada nalazile su se na istom zadatku kao i prethodnog dana. One su obezbeđivale bokove koridora izme u reka Tare i Drine sa desne i Magli a i Volujaka sa leve strane.

Brdski divizion je ovog dana napustio vatrene položaje u rejonu Kljuna — Lisa Stijena — G. Polje i otpo eo u Žasova pokret pravcem s. G. Polje — s. Žei no — s. Babi i — Barni Do — Duba (k 1273) — k 531 (u kanjonu Pive) — s. Mratinje gde je preno io. Na itavom maršu do Mratinja divizion je bio izložen udarima nema ke avijacije, koja je itavog dana bombardovala i mitraljirala kolone naših jedinica koje su se nalazile u pokretu ka mostu na Pivi (u rejonu k 531). I most je itavog dana bio bombardovan, ali nije bio nijednom pogoden pošto se avioni nisu mogli da spuštaju u kanjon Pivq, koji je na ovom mestu dubok oko 700 metara.

Staza koja od k 1273 vodi ka k 531 pretstavlja u pravom smislu kozju stazu. Ona se skoro vertikalno spušta ka reci Pivi. Njene serpentine prosto vise jedna nad drugom, pa je spuštanje ka Pivi pretstavljal realnu opasnost za sve one koji su se nalazili na bilo kom nižem delu staze, pošto su se ispod konjskih kopita i ljudskih nogu vrlo esto otiskivali manji ili ve i komadi stena.

Silazak diviziona niz desnu stranu kanjona Pive od k 1273 ka k 531 bio je vrlo spor ne samo zbog sporog spuštanja kolone, ve i zbog dejstva nema kih aviona koji su se neprekidno nalazili u vazduhu nad ovim rejonom. Usled toga je Druga baterija bila prisiljena da sa eka no , pa da tek onda otpo ne sa spuštanjem u kanjon Pive. Iako je no bila tamna ova baterija je, zahvaljuju i vanrednom požrtvovanju i ume-

šnosti poslužilaca i konjevodaca, sišla niz litice kanjona bez ijednog nesre nog slu aja. A to je pravi podvig.

U toku ovog marša Brdski divizion je kod sela Mratinja, usled dejstva nema ke avijacije, imao 3 mrtva i 8 ranjenih boraca i 7 konja iz Popunjuju eg dela diviziona.

2 jun. U svitanje divizion je posle kratkog odmora krenuo da se što pre izvu e iz Mratinja ka platou Vu eva. Marš ruta je vodila stazom od Mratinja preko Razvršja i Siljevice ka Katunskom Polju, gde je divizion stigao u 8 asova i razmestio se na prostoriji Prepeli je — Katunsko Polje — Javorje radi odmora i ishrane stoke.

Prva baterija je (s njom je pošao i zamenik komandanta diviziona) u 15 asova izvršila pokret pravcem Katunsko Polje — Rupe — Koritnik i posela vatreni položaj u rejonu katuna Koritnik, s koga je dejstvovala po neprijateljskoj artiljeriji u dolini Drine i na sedlu izme u ur evice (k 1062) i Vjetrenika (tt 1474).

Baterija se mogla postaviti na Vu evo tek u toku ovoga dana, iako je Stab Prve proleterske divizije to bio naredio zapoveš u još 29 maja. Me utim, to nije bilo mogu no iz razloga koje smo izneli još ranije.

Brdski divizion (bez Prve baterije) zadržao se na prostoriji Prepeli je — Katunsko Polje sve do jutra 4 juna.

3 jun. Prva baterija podržavala je napad Šeste isto nobosanske i Petnaeste majevi ke brigade u dolini Sutjeske. Ona je ovoga dana neutralisala jednu neprijateljsku brdsку bateriju u rejonu k 860 (1 km severozapadno od brda Dur evi a na levoj obali Sutjeske).

4 jun. U toku ovog dana vršene su veoma detaljne pripreme za razbijanje neprijatelja u dolini Sutjeske. U tom cilju preba ena je Šesta isto nobosanska brigada preko Dragoš-Sedla na levu obalu Sutjeske radi napada na Košur sa Drugom proleterskom brigadom. Bilo je predvi eno da u napadu na neprijateljski mostobran, na desnoj obali Sutjeske, u estvuju Tre a krajiška, Petnaesta majevi ka i Prva proleterska brigada bez 6-og bataljona, koji se i ovog dana nalazio u rejonu Suhe.

Brdski divizion (bez Prve baterije) je u 6 asova krenuo pravcem Prepeli je — Mrkalj-Klade — Dragoš Sedlo gde je stigao u 10 asova. Na Dragoš-Sedlu, na jednom jedinom planku, bili su izabrani vatreni položaji za Drugu bateriju i Manevarsko odeljenje. Istoga dana izvršeno je i izvi anje neprijateljskih položaja u rejonima Borovna i Košura za koje su bili pripremljeni elementi za ga anje. Da bi se održao u tajnosti projektovani napad na neprijatelja u dolini Sutjeske,

Druga baterija i Manevarsko odeljenje nisu vršili korektura na izabrane ciljeve u rejonima Borovno i Košur.

Oko 18 asova ovoga dana na Dragoš Sedlo je stigao i Brdski divizion Druge proleterske divizije. Ovaj divizion nije posedao položaj već je iz svoga sastava izdvojio jedno topovsko odeljenje, iji je komandir bio Milovan Jani ijević, i stavio ga pod komandu Drage baterije Brdskog diviziona Prve proleterske divizije. Ovo odeljenje je ostalo na položaju na Dragoš-Sedlu sve do 16 asova 5 juna i dejstvovalo je u toku napada 5 juna kao i ostale artiljeriske jedinice.

Po etak napada pešadije bio je određen za 4 asa 5 juna. Prema planu napada, koji je izradio Stab Prve proleterske divizije, bilo je predviđeno da naša artiljerija otvoriti koncentričnu vatru po neprijateljskim položajima na Borovnu. Ova vatra imala je da se otvari u 3,45 i da traje 15 minuta, tako da se po etkom napada pešadije vatra prenese u dubinu ka r. Sutjesci, s. Mrkalje i Miholj-Polju.

Prva baterija je i ovoga dana bila na svom dotadašnjem vatrenom položaju s koga je tukla koncentracije neprijatelja u rejonu Popov Most.

5 jun. Izjutra u 3.45, dok je neprijatelj još spavao, s Dragoš-Sedla su odjeknuli prvi plotuni. Nemaći položaji na Borovnu zasipani su itavih 15 minuta preciznom vatrom iz naših topova. U 4 asa vatra je preneta u dubinu ka s. Mrkalje i Miholj-Polju.

Napad pešadijskih jedinica na neprijateljski mostobran otpočeo je tačno u 4 asa i posle tri asa borbe neprijatelj je bio razbijen na mostobranu, pa je usled toga povukao sve svoje delove s desne obale Sutjeske.

U napadu na neprijateljski mostobran u estvovali su 3 bataljon Treće kraljevske, delovi Petnaeste majevičke i 2, 3 i 4 bataljon Prve proleterske brigade.

Odmah po završenom dejstvu artiljerije, Manevarsko odeljenje je pridato Prvoj proleterskoj brigadi za neposredno pomoći. Ono se postavilo u rejon Borovna, odakle je podržavalo prodiranje bataljona koji su u estvovali u napadu.

Oko 10 asova Druga baterija i Manevarsko odeljenje potpomagali su prebacivanje delova Prve proleterske brigade preko Sutjeske, radi sadejstva Drugoj proleterskoj i Sestoj istočnobanskoj brigadi pri napadu na Košur. Međutim, pešadija nije uspela da ovlada Košurom. Mislim da napad pešadije nije uspeo stoga što nije bio pripremljen i podržan vatrom minobaca a i prate ih oružja. Neprijatelj je na Košuru imao rovove punog profila i lake bunkere za mitraljeze.

U toku pripreme i podrške napada Brdski divizion je ovoga dana utrošio oko 150 udarnih i tempirnih granata. Pri tome treba zabeležiti da je jedno odeljenje iz sastava Druge baterije tuklo Košur granatama koje su bile tempirane na 3.200 metara, tj. za Borovno, iako je komandovano tempiranje bilo 4.700 metara. Međutim, ova greška nije prouzrokovala gubitke kod 3-eg bataljona Prve proleterske brigade koji je napadao Košur, jer su ta ke rasprskavanja bile vrlo visoke.

Pokušaji da se neprijateljska odbrana probije u rejonu Popov Most na levoj obali Sutjeske slomljeni su ne samo žilavim otporom neprijateljske pešadije, već i vrlo efikasnim sadejstvom njegove artiljerije koja je preciznom vatrom rastrojavala napadne poretku naših jedinica, pa je i to svakako doprinelo našem neuspelom pokušaju da razbijemo solidno organizovanu neprijateljsku odbranu na levoj obali Sutjeske, koja je skoro nesmetano izvođena već deset dana.

Štab Prve proleterske divizije naredio je ovog dana da se zakopaju dva topa 75 i top 65 mm koji je ostao bez municije.

Na sastanku koji je oko 16 asova održan u Štabu Brdskog diviziona, kome su prisustvovali i komandiri baterija, odlučeno je da oruće i zakopaju samo Prva baterija i Manevarsko odeljenje, a da Druga baterija, popunjena rezervnom tovarnom stokom, produži da nosi svoja oruće. U vezi s takvom odlukom Prva baterija je zakopala svoja oruće na Vučevu u fejtonu katuna Koritnik, a Manevarsko odeljenje je svoj top zakopalo u šumi Ravno Borje na 1,5–2 km severno od Dragoš-Sedla.

U 18 asova Druga baterija je dobila naređenje da kreće pravcem Dragoš Sedlo — s. Suha — D. Bare — Lučke Kolibe.

Posle kraja priprema Brdski divizion (bez Prve baterije) krenuo je u 18.15 navedenom maršrutom i do 22 asa, savlajući i ogromne prepreke na strmoj i uskoj konjskoj stazi, preko šume Perućica i brda Ploča (k 1407), stigao je u Suhu gde je i prenošen.

6 jun. U 4 asa Brdski divizion je krenuo pravcem Suha — D. Bare. Pošto u Suhoj nije bilo nikakvog mosta na Sutjesci, divizion je morao da je pregazi. Međutim, zbog visokog vodostaja i velike brzine toka, gaženje je teklo vrlo sporo. Tom prilikom voda je odnела jednu mazgu koja je nosila kolevku od topa. Usled toga je Stab diviziona uputio jedno odeljenje sa dve mazge nazad na Vučevu da otkopa jednu kolevku od već zakopanih topova i zatim kreće za divizionom i stigne ga u rejonu Lučkih Koliba.

Penjanje diviziona, a naro ito Druge baterije, od reke Sutjeske ka Donjim Barama teklo je vrlo sporo. Put je vodio serpentinama jedne uske konjske staze. Bilo je potrebno da se savlada oko 1.000 metara visinske razlike, pa je zbog toga divizion tek oko 10 asova uspeo da izbije u rejon D. Bare gde je zaustavljen. Tu su od jedinica Druge dalmatinske brigade dobijeni podaci da divizion ne može da produži ka Lu kim Kolibama zbog toga što su Nemci izbili u rejon G. Bare i Boš ija Glava. Zbog toga je štab diviziona odlučio da se preko Stoca i Zabre ponovo spusti u dolinu Sutjeske ali je, s obzirom na veliki zamor ljudstva i stoke, pokret odgođen za 7 jun i tako je divizion ostao da prenosi u šumi kod Donjih Bara.

Prva baterija je bez oružja stigla u Suhu oko 6 asova, ali nije krenula ka Donjim Barama već niz Sutjesku ka Tjentištu, gde je stigla oko 16 asova i tamo prenosiila. Sa ovom baterijom nalazio se i zamenik komandanta diviziona.

7 jun. Neprijatelj je, kao i ranijih dana, ulagao napore da uspostavi kontakt između svojih jedinica iz rejona Košura i rejona G. Bara i Boš ija Glava. Praktično je širina slobodnog koridora između ovih snaga iznosila ovog dana 5—6 km.

Jedinice Prve proleterske brigade bile su u pokretu ka Lu kim Kolibama, a jedinice Treće krajiške brigade od Dragićev-Sedla ka Suhoju. Ostale jedinice i štab divizije bili su takođe u pokretu ka Lu kim Kolibama.

Brdski divizion je ovog dana u 6 asova izvršio pokret pravcem D. Bare — Zabre — Tjentište gde je stigao u 10 asova. U Tjentištu je već bilo stiglo odeljenje koje je bilo poslato iz Suhe za Vučevac da donese klevku za oružje 75 mm. Sada je Druga baterija ponovo bila kompletna. Ona je izabrala vatreći položaj na južnoj ivici sela Tjentišta, ali ovoga dana nije dejstvovala.

Oko 17 asova Brdske divizion je krenuo ka Lu kim Kolibama. Pokret je izvršen istočnim padinama brda Lastva pored desne obale Usore kog Potoka ka k 1405 i Ozrenu. Ovaj pravac je izabran pošto je staza od Tjentišta preko Krekova i Milinklade bila izložena mitraljeskoj vatri sa Košura.

Penjanje diviziona, a naro ito Druge baterije, ka k 1405 bilo je vanredno naporno, jer su strane bile vrlo strme i gotovo neprohodne. Mazga i konji su padali i survavalni se u provalije, gde su i ostajali, a premorenici i izgladneli poslužioci topova inili su vanredne napore, iznose i na rukama topovske delove teške po oko 100 kilograma. Ovo je mnogo usporavalo pokret diviziona, odnosno Druge baterije. Posle ogromnih napora

baterija je uspela da se popne u podnožje k 1405 (Ozren) gde je prenoila, jer dalje nije mogla da se kreće pošto je noć u šumi bila vrlo tamna, a svetlio nije smelo da se pali.

Za proteklih 48 asova Druga baterija Brdskog diviziona, zbog vanredno teških uslova za marševanje od Dragoš-Sedla do Suhe, zatim od Suhe do D. Bara i od D. Bara do Tjentišta i ponovo od Tjentišta do k 1405, izgubila je polovinu ljudstva i stoke. Od gladi je umrlo 11 boraca, a drugih 20 je ostalo na putu jer, usled iscrpenosti, nije moglo da nastavi marš. Isto tako, usled slabe ishrane i vanredno teških uslova za marševanje, Druga baterija je izgubila 19 tovarnih grla — mazgi i konja — od kojih se 7 udavilo u Sutjesci ili otisnulo u provalije. Ovako veliki gubici u ljudstvu i stoci usledili su najveće im delom zbog ponovnog spuštanja baterije sa D. Bara u Tjentište, što, s obzirom na ponovno penjanje ka Ozrenu, nije imalo nikakvog opravdanja, jer je postojala mogunost da se divizion uputi grebenom preko Vilnjaka (tt 1764) ka Ozrenu. Na taj način bi se, krajem i lakšim pravcem, divizion prebacio ka Lučkim Kolibama, gde je u kasnijim danim mogao da pruži vanredne koristi našim jedinicama u rejonu Lučkih i Vrbničkih Koliba, a i kasnije pri prelasku komunikacije Fo a — Kalinovik. Zbog svega ovoga nije opravdana odluka Štaba diviziona o ponovnom spuštanju diviziona u dolinu Sutjeske. Osim toga treba istaći da je bilo pogrešno što je divizion u ovim uslovima marševaо bez veze sa brigadama u sastavu divizije, pa je i ova injenica doprinela kod donošenja odluke da se on ponovo spusti ka Sutjesci.

8 jun. Neprijatelj nije još uspeo da zatvori koridor između Tjentišta i G. Bara, kojim su se iz doline Sutjeske izvlačile naše jedinice ka Zelengori.

Prva proleterska brigada (bez 6-og bataljona) pomerila se napred u rejon Vrbničkih Koliba, a Treća krajiška brigada izbila u rejon Katunišće — Planik (k 1795) — Javorak (k 1588), gde je smenila delove Prve proleterske brigade. Ovoga dana je neprijateljska avijacija bila veoma aktivna u rejonu Javorka. Vatrom iz puškomitrailjeza i pušaka 2. bataljon Treće krajiške je u rejonu Javorka oborio jedan avion tipa »Henšel«.

Brdski divizion, pošto je popunio Drugu bateriju ljudstvom i stokom, krenuo je u 3. asu prema k 1405 gde je oko 4. asa, na samim južnim padinama ove kote, naišao na Vrhovni štab. Tom prilikom, videći bateriju sa oružjem, Vrhovni komandant drugi Tito izdao je komandiru baterije naređenje da u rejonu k 1405 izabere i posedne vatrene položaj i da s njega ispalji svu municiju (oko 120 granata) na Košur, zatim da oru a

zakopa i mesto ubeleži na karti, a potom da s ljudstvom i stokom kreće ka Lu kim Kolibama kuda je prodirala Prva proleterska divizija.

Nešto kasnije, Vrhovni komandant je ovo nare enje ponovio i zameniku komandanta diviziona, koji je naredio da baterija stavi jedno oruće pod komandu komandira Prve baterije. U vezi s ovim nare enjem Komanda Druge baterije je ostavila Prvoj svoje drugo odeljenje koje je bilo zaostalo, jer se mazga koja je nosila cev bila survala u jednu jarugu.

Druga baterija je produžila penjanje na k 1405 s jugozapadne strane i oko 6 asova je uspela da se popne na jedan proplanak na samoj k 1405. Oruće je bilo stovareno i postavljeno na položaj, municija pripremljena i elementi sra unati. Me utim, ekako se da se digne magla koja je pokrivala dolinu Sutjeske i Košur pa da se tek onda otpo ne sa dejstvom.

Prva baterija je dko 8 asova tako e uspela da iznese svoj top na proplanak u rejonu k 1405, ali je upravo tada bila osmotrena od strane neprijateljske avijacije i teško bombardovana. Tom prilikom su joj naneti gubici u ljudstvu i stoci.

Neposredno posle toga jedan kurir iz Prate eg bataljona Vrhovnog štaba preneo je usmeno nare enje Vrhovnog komandanta, da se ne tu e Košur ve da se oruće zakopaju i divizion što pre nastavi pokret ka Lu kim Kolibama, što je i u injeno.

NA BORBENIM ZADACIMA KAO PEŠA I

Pošto su oruće provizorno zatrpana u šumi, Brdski divizion je nastavio pokret, spustio se u dolinu Hravke i do 12 asova izbio na Debelu Ravan. Pokret je vršen vrlo sporo, u skokovima, jer je neprijateljska avijacija bila neobično aktivna.

Divizion je od 12 do 20 asova bio u rejonu Debela Ravan, jer je pokret po danu, ak i po šumi, bio skoro onemogućen. Neprijateljska avijacija je bila tako aktivna, da je po šumi tukla ljude i konje. Tom prilikom je ubijen konj koji je nosio nišanske sprave za oruće Druge baterije, pa je komandir ove baterije naredio da se i nišanske sprave zakopaju, što je i u injeno na Debeloj Ravnji u rejonu na kome je na karti 1:100.000 napisano slovo »D« natpisa »Debela Ravan«.

Padom mraka, kada neprijateljskih aviona više nije bilo u vazduhu, divizion je zajedno sa nekim delovima Treće i krajiške brigade oko 21 as izšao u rejon Lučkih Koliba i zanojio u rejonu Bukovik — Lučke Kolibe — izvorni deo potoka Treskavac.

9 jun. Neprijatelj je i u toku ovog dana nastojao da spoji napadni klin iz rejona G. i D. Bare sa snagama u rejonom Košura. On je ovog dana ulagao velike napore da zatvori obru oko naših jedinica i na liniji s. Vrbnica — Košuta (tt 1871) — Ljubin Grob — Kozje Strane (tt 2014), ali mu to nije uspelo.

Prva i Druga proleterska divizija pomerale su se pravcem Ozren — Lu ke Kolibe — Balinovac.

U toku ovoga dana na elu Prve proleterske divizije nalazile su se Prva proleterska *i Tre a krajiška brigada.

Pošto je Tre a krajiška brigada, a s njom i Prva baterija Brdskog diviziona, krenula u 2 asa iz rejona Lu kih Koliba i otišla u rejon Vrbni kih Koliba, to je praktično u rejonom Ljubin Grob — Košuta — Lu ke Kolibe ostao samo Štab Druge proleterske divizije i Brdski divizion Prve proleterske divizije bez Prve baterije.

Oko 4 asa neprijatelj je 2 bataljonom 738 puka izbio u rejon Kozje Strane i po eo prednjim delovima da se spušta kosom Ljubinog Groba prema Košuti. Pošto u to vreme nije bilo nijedne pešadijske jedinice u rejonom Lu kih Koliba, Štab Druge proleterske divizije naredio je Brdskom divizionu da protera neprijateljske prednje delove sa Ljubinog Groba.

Pošto je situacija zahtevala brzo i odlučno dejstvo, odmah su krenuli u strelja kom stroju artiljerici Druge baterije i Manevarskog odeljenja i u kratkoj susretnoj borbi odbacili prednje neprijateljeve delove na zapadni deo kose između Ljubinog Groba i k 1827, gde se on, pošto je dobio poja anja, zaustavio i sredio za ponovni napad. Zaplenili smo dve puške i nešto municije.

Ljudstvo Druge baterije i Manevarskog odeljenja bilo je naoružano samo puškama uz koje je bilo po 10—15 metaka. Osim toga, Druga baterija je raspolagala samo sa jednim (dosta neispravnim) puškomitrailjezom koji je retko mogao da ga a rafalima.

S obzirom na to da je neprijatelj bio dobio poja anje i po eo da se razvija za ponovni napad, pristupilo se uređenju zauzetog položaja i organizovanju vatreng sistema. Druga baterija, koja je tada brojala oko 30 boraca s puškama, posela je položaj na liniji isto ni greben Ljubinog Groba pa uлево до k 1615, s tim što je u rejonu k 1627 postavljen puškomitrailjez koji je, pošto je imao este zastoje, posluživao majstor-bravar diviziona Rudi Krajina. Manevarsko odeljenje — jedna desetina — bilo je poselio položaj udesno ka Ružin-

Polju. Dejstvo obe jedinice objedinjavao je zamenik komandanta diviziona.

Oko 9 asova neprijatelj je ponovo pošao u napad duž Ljubinog Groba, ali je zaustavljen na polovini kose gde je po eo da se utvr uje. O igledno je ekao nova poja anja i podršku avijacije. Niz stazu od Orlova e ka Ljubinom Grobu spuštala se kolona glavnine nema kog bataljona. Idealan je to bio cilj za artiljeriju, ali nje više nismo imali. Sada smo opet pešaci!

Oko 10 asova usledio je ponovan napad neprijatelja, podržan mitraljeskom vatrom, i avijacijom. On je uspeo da napreduje oko 200 metara, ali je opet bio zaustavljen iako je imao podršku nekoliko eskadrila od po šest aviona koje su se neprekidno smenjivale iznad naših položaja.

"Oko 11 asova iz doline Hr avke izbijala je ka Ljubinom Grobu etvrta proleterska brigada. Jedan njen bataljon je smenio desno krilo Druge baterije na kamenjaru koji je pretstavljao isto ni kraj Ljubinog Groba²⁰.

Neprijatelj je itav dan neprekidno napadao i jurišao na Ljubin Grob, ali je, upornoš u 2-ge ete 3-eg bataljona etvrte proleterske brigade, Druge baterije i Manevarskog odeljenja u našim rukama zadržan prolaz izme u Ljubinog Groba i Košute, kojim su u toku no i 9/10 juna prošli ranjenici, bolesnici i mnoge naše jedinice. Ovome uspehu su nesumnjivo doprineli i borci ove dve artiljeriske jedinice, ija je najve a zasluga u tome što je Ljubin Grob održan do dolaska delova etvrte proleterske brigade. Druga baterija i Manevarsko odeljenje ostali su na Ljubinom Grobu celog dana 9 juna kao i u toku cele no i 9/10 juna.

U 3 asa 10 juna Prva baterija i Manevarsko odeljenje bili su smenjeni od strane Desete hercegova ke brigade i krenuli su za Prvom proleterskom i Tre om krajiškom brigadom pravcem Vrbni ke Kolibe — Mr in Kolibe, gde su stigli oko 10 asova i tu predanili i preno ili. Kod Mr in-Koliba ponovo je u sastav diviziona došla Prva baterija koja je prethodnog dana pretrpela dosta teške gubitke od neprijateljske avijacije.

11 jun. Brdski divizion je u 5 asova izvršio pokret sa Štabom Prve proleterske divizije i u 6 asova stigao u Zavrani Do, gde je predanio i preno io.

12 jun. Izvršen je pokret iz Zavra enog Dola pravcem s. Zagorice gde se stiglo u 8 asova. U ovom selu je neprija-

²⁰ Autor ovog lanka ima autenti ne podatke zapisane u svom dnevniku da je 2 eta 3 bataljona etvrte proleterske brigade izbila na Ljubin Grob oko 11 asova 9 juna.

teljska avijacija nanela nove gubitke Brdskom divizionu. Divizion je oko 20 asova produžio pokret pravcem s. Zagorice — s. Miljevina gde je stigao oko 24 asa, razmestio se po kuma i preno io.

13 jun. Izvršen je pokret pravcem s. Miljevina — s. Srbotina.

14 jun. Raspore ena je ve ina ljudstva Brdskog diviziona po brigadama, kojima su borci i pripadali još pre nego što su bili upu eni u artiljeriski divizion, dok je pri štabu divizije ostalo malo jezgro artiljeraca s nekoliko mazgi i konja.

Ovo što je napisano o Brdskom divizionu pretstavlja istinitu ali suvu hronologiju doga aja i borbenih dejstava ove jedinice, ro ene neposredno uo i Pete neprijateljske ofanzive. U tekstu ovakve prirode nije se mogao dati opis svih napora u borbama i na marševima po tako besputnom zemljištu kao što je ovo na kome su dejstvovalle naše jedinice u ovoj najtežoj etapi našeg Narodnooslobodila kog rata. Borci i rukovodioci diviziona položili su u ovoj operaciji vanredno težak i krvav ispit. Daleko je više, govoren o pisano o naporima i žrtvama pešadijskih jedinica u ovoj velikoj bici, nego artiljeriskim. Stoga smatram da e ovaj napis i ovako suv, dobro do i za obradu istorije naše artiljerije, koja se ra ala i kroz teška iskušenja prolazila u toku NOR-a, posebno u periodu Bitke na Sutjesci. Moram da istaknem da su fizi ki naporu artiljeraca u ovoj bici bili vanredno teški, a to mogu najbolje da shvate oni koji su bili u partizanskoj artiljeriji za vreme neprijateljskih ofanziva, a pogotovo oni koji su kao artiljeri odolevali neprijateljskim napadima u Bici na Sutjesci.

Ljubivoje PAJOVI

MARŠ ARTILJERACA

osle uspešne akcije Prve i Treće divizije na Jajce (22—26 novembra 1942), naredbom Vrhovnog komandanta formiran je Haubi ki divizion Vrhovnog štaba u oblasti Glamo a. U sastav diviziona ušle su haubice sa sto nom zapregom i celokupnim priborom, koji je zaplenila Prva proleterska divizija u borbama Klju — Srnetica (ove haubice su u estvovale i u napadu na Jajce), kao i haubice krajiskih odreda koje su upuene Drugoj diviziji u oblasti Glamo a. Divizion je imao dve baterije po 2 oru a 100 mm M. 14/19, zatim kompletan štab, kurire, telefonsko-signalno odeljenje i popunjajući deo diviziona. On je tada imao samo 238 metaka, uglavnom udarnih granata nema ke ratne izrade, i jačina nisu uopšte sledovala komandama, i manji broj udarnih granata M. 28.

Pošto je stavljen pod komandu Druge proleterske divizije, iji se štab nalazio u neposrednoj blizini Glamo a, ovaj divizion je 2 baterijom uspešno potpomogao zauzeće Livna, tog utvrđenog uporišta, a 1 baterijom zauzeće Duvna. Iako je u napadu na Kupres u estvovao kompletan divizion sa jednom pridatom brdskom baterijom Druge proleterske divizije, napad ipak nije uspeo, pored ostalog, i zbog teškoće u osmatranju i snežne vejavice. Zatim su nastale krvave borbe na Neretvi, gde su sve haubice diviziona uništene po naređenju Vrhovnog komandanta, a od zaplenjenih brdskih topova formiran je Brdski divizion koji je, posle zauzeća Kalinovika, sa jednom haubicom baterijom (formiranom od haubica koje je Prva proleterska brigada zaplenila od etnika) ponovo dobio ime Haubi ki divizion Vrhovnog štaba. Divizion je bio sledećeg sastava:

— štab diviziona (komandant, komesar i pomo nik komesara);

— štabni vod (izvi a ko-osmatra ki) od tri odeljenja: kurirskog, izvi a kog i odeljenja za vezu; ovaj vod imao je ukupno oko 30 boraca, 8 telefona i 2 centrale od 10 brojeva i nekoliko kilometara kabla, zatim 2 planšete, 4 ru na dogleda i jedan ve i bez nogara (izgleda da je bio iz naoružanja obalske artiljerije bivše jugoslovenske vojske);

— 1 baterija od 2 haubice sa kompletним ljudstvom (dupla posluga) i sredstvima veze (2 telefona i nekoliko kalemova kabla);

— 2 baterija, bez oru a (samo starešine i ljudstvo);

— 3 baterija sa brdskim topovima (privremeno dislocirana u Stab Prve proleterske divizije, kao »diviziska« baterija);

— popunjuju i deo diviziona (pozadina) sa oko 30 ljudi i isto toliko konja. Ovaj je deo bio uglavnom snabdeva ki organ; koristio ga je intendant diviziona, koji je ujedno bio lan štaba diviziona. Zamenik komandanta diviziona u ovom periodu nije postojao, pošto je ranije zamenik upu en za komandira brdske baterije, koja je bila u sastavu Prve proleterske divizije još od prelaska preko Neretve.

Od ukupnog brojnog stanja Haubi kog diviziona Vrhovnog štaba (u ovom periodu oko 250 ljudi) dve tre ine bili su lanovi Komunisti ke partije i kandidati, odnosno lanovi SKOJ-a. To ljudstvo je kasnije poslužilo kao jezgro za razvoj artiljerijskih jedinica Druge divizije, a u septembru 1943 za razvoj svih artiljeriskih jedinica Drugog udarnog korpusa u Crnoj Gori i Sandžaku, kao i za sve one jedinice koje su otpo ele prvi upad u Srbiju.

U toku Pete neprijateljske ofanzive divizion nije u estvovao u nekim ve im borbama, zbog oskudice municije, ali su se artiljeri u tom periodu istakli u savla ivanju ogromnih napora i, takore i, nesavladljivih terenskih prepreka pri prebacivanju haubica iz oblasti Fo e pravcem: selo Miljevina — selo Brod na Drini — selo Bastasi — selo Zlatni Bor — selo Pakov Dol — selo Uzlup — selo Uvišta — selo Meštirovi — selo Slatina — selo Gliba i i natrag do sela Ogra enice i sela Tepci na Tari. Dovoljno je baciti samo pogled na kartu pa da se shvati koliko su naši artiljeri pokazali izdržljivosti i samopregora.

Istina, pre polaska na ovaj teški put, za koji joj je i Vrhovni štab odao priznanje, haubi ka baterija se postavila na položaj u rejonu sela Susješno, na drumu Kalinovik — Fo a, odakle je neprestanom vatrom tukla tvr avu na desnoj obali Drine, iznad same Fo e. Iznena eni Talijani (sa nešto malo etn'ka) koji su se nalazili oko tvr ave kada je prvi plotun

pao uz samu nju, sklonili su se, a zatim su, izgleda, preduzeli mere da bateriju otkriju, jer su ve popodne nad njom kružila dva aviona, ali je nisu otkrila. Ga anje je produženo i posle podne. Predve e baterija se otkrila bleskom i u prvi sumrak pale su u njen rejon prve neprijateljske granate. No, pošto je njen položaj bio pravilno izabran, i najmanji preba aj odnosio je italijanske granate vrlo daleko od naših oru a i ljudstva.

Kako još nisu bile završene pripreme za prelazak preko Drine, a i zbog novonastale situacije u oblasti Mostar — Nevesinje, Vrhovni štab je naredio da se baterija i ostatak diviziona najhitnije prebace natrag preko Kalinovika u Obalj (na putu Kalinovik — Nevesinje) i tamo sa ekaju dalje nare enje. Divizion je krenuo ka Obiju, dobio nare enje da se prebacu na prostor s. Ocrkavlje, s. Miljevina, stim da tamo sa eka dalje nare enje. Kre u i se po dosta hladnoj no i, divizion je u dva marša stigao na ozna enu prostoriju. Veza je održavana sa zamenikom na elnika Vrhovnog štaba, preko stalne telefonske mreže.

Odmah po pristizanju u s. Miljevinu štab diviziona je dobio direktivu za pretstoje i put prema Crnoj Gori i Sandžaku. Od Miljevine do Broda na Drini divizion se na sam praznik Prvog maja prebacio šumskom železnicom do Drine, stim što su vagone vukli konji. Prelaz preko Drine bio je vrlo težak i rizi-an. Za prebacivanje haubica napravljen je plove i most, koji se uvijao pod najmanjim teretom, tako da je sva posluga, kada se na njega postavila jedna haubica, tonula skoro do pasa. I pored svih teško a i opasnosti, artiljerici su prebacili haubice na desnu obalu Drine. Toga dana u selu Bastasi, na desnoj obali Drine, divizion je na sve an na in proslavio praznik Prvi maj.

Na elom putu od sela Bastasi do Bobova haubice su pre-vla ene volovskom vu om, jer je put bio toliko krševit da se konji po njemu nisu mogli kretati. Na elu kolone išao je Odred za raš iš avanje puta, ja ine 20 boraca. Pored opravke puta, ovaj odred imao je zadatak da »izbegava« okuke, jer je jednu haubicu vuklo nekoliko pari volova, koji su se mogli kretati uglavnom samo pravoliniski. Zato je na više mesta morao praviti prošeke u šumi na 100 pa i više metara dužine. Preko estih dubodolina, stvorenih nabujalim prole nim potocima, morao se prvo podizati »most«, pa tek onda nastaviti dalje kretanje. Smatralo se za veliki uspeh ako se dnevno pre e 5 do 10 km.

Na najtežem delu puta od Pakovi a do Uzlupa morali smo rastaviti haubice za »brdski transport«, i to bez alata, po-mo u drvenih štapova, a potom umesto to kova i osovina praviti primitivne selja ke sanke i na njih tovariti delove haubica.

Nekoliko dana divizion se odmarao u Bobovu, a zatim je nastavio marš nazad ka Tari. U punom jeku Pete ofanzive došlo je nare enje Vrhovnog štaba da se haubice unište jer bi, po putevima kojima smo se kretali, daleko više štetile nego koristile. Tako smo ih 28 maja zakopali u jednoj ku i u selu Ogra enica, a potom ku u zapalili. No, kad ih je pronašao i izvadio, neprijatelj nije mogao ni pomo u traktora da ih odvu e u pravcu Pljevalja (iako su ih naši artiljeri izvukli iz kanjona Tare pomo u volovske zaprege), te ih je morao uništiti eksplozivom. Komandant divizije »Venečija« i ostali njeni oficiri (sa kojima smo se sreli prilikom njenog razoružanja u Crnoj Gori u vreme kapitulacije talijanske vojske) udili su se kako su haubice bile dovu ene do Bobova. Zato su talijanski artiljeri morali doneti »elaborat« iz koga bi se video: sa koga su mesta iz rejona Fo e krenule haubice; koji im je stvarni itinerer bio odre en; kakva je vu na snaga; nagibi i pokrivenost puta kojim su preba ene na sandža ki plato; da li su na najkriti nijim mestima upotrebljavana kakva specijalna sredstva za prebacivanje, nošenje i sli no; koliko je ljudi radilo na prebacivanju haubica ovim terenom i da li je i koliko bilo municije.

Pored ovoga, komandant divizije je tražio još mnogo detalja, a zatim je poslao iscrpan izveštaj svojim prepostavljenim starešinama, u kome je i ovim putem istakao »tvrdoglavu upornost partizana«, kako je jednom prilikom rekao u Štabu Drugog udarnog korpusa u Pljevljima.

Posle skrivanja haubica divizion se preformirao i sobom poneo samo preteklu municiju (28 kompletih tempirnih granata i nekoliko rezervnih punjenja), zatvara e sa haubica i nišanske sprave (goniometre i kvadrante), sav zaprežni i tovarni pribor i divizionsku radionicu (zatim je pošao jedan majstor i dva borca sa nekoliko klešta, eki a, velikim »šrafencierom« i nešto sitnog priru nog materijala) žice, zavrtnji, dve rezervne opruge od povratnika itd.). Ovako preformiran, divizion je sa delovima Sedme banijske divizije prešao most kod s. Tepci (u dolini Tare ispod Durmitora), koji je pre našeg nailaska podigao inžinjeriski vod iz Vrhovnog štaba samo za prelazak pešaka i konja sa tovarom. Pri penjanju uz padine Durmitora, na levoj obali Tare, u jednoj uvali iza neke izrazite okuke zakopali smo municiju, pošto nije bilo korisno da je dalje nosimo. Štab diviziona imao je jasnu pretstavu da na daljem putu ne emo ponovo nai i na neke haubice istog kalibra. Peta ofanziva pokazala je ve u samom po etku da e se borba ljudstva diviziona svesti, bar za kra e vreme, na borbu pešaka li nim naoružanjem, koje je imao svaki borac. U ovom trenutku borci diviziona imali su 4 puškomitrailjeza raznih modela i puške

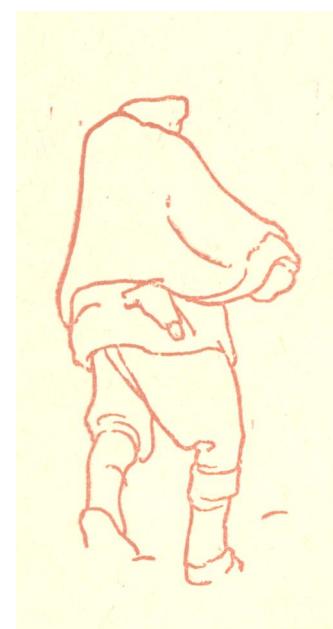
sa dovoljno municije, a sve starešine (do komandira odeljenja) imale su pištolje. Tako se divizion rasteretio »balasta«, a stoku upotrebio za brdski transport. Istina, nekoliko ja ih konja, zaplenjenih još u toku 1942 godine, nije moglo izdržati ove nagibe i krš Durmitora, te su ih intendanti davali ešelonima izglađenih ranjenika i tifusara.

Ljudstvo diviziona formirano je u dve ete, koje su sve do po etka juna, kao pešadija, stajale pod rukovodstvom pomočnika na elnika Vrhovnog štaba, a docnije, pri prelasku komunikacije Kalinovik — Fo a, kod s. Miljevine, njihovo ljudstvo je podeljeno brigadama Druge proleterske divizije, stim što je komandant diviziona zadržan u štabu divizije.

To je bio borbeni put Haubi kog diviziona Vrhovnog štaba, iji su artiljeri docnije poslužili kao sigurno jezgro za razvoj artiljerije onih jedinica koje je Vrhovni štab odredio za prodor u Srbiju. Jedan deo starešinskog kadra bio je prva klasa solidno školovanih artiljeraca NOV, u artiljeriskoj školi na Visu, a docnije u osloborenom Beogradu.

Tako su artiljeri Narodnooslobodilačke vojske pokazali i znanje i iskustvo u borbama za konačno oslobođenje naše zemlje, prihvatajući lako i bez zastoja artiljerisku tehniku talijanskih divizija, kao i artiljeriju uništenih nemackih jedinica.

Branko OBRADOVIĆ

P R I L O Z I

I

S A S T A V

ŠTABOVA BRIGADA I BATALJONA I POLITODELA BRIGADA KOJE SU U ESTVOVALE U BICI NA SUTJESCI

1 PROLETERSKA BRIGADA

Stab brigade: komandant — Danilo Leki , narodni heroj; politkomesar — Mijalko Todorovi , narodni heroj; zamenik komandanta — Miloje Milojevi , narodni heroj; zamenik politkomesara — Dušan Kora ; operativni oficir — Miladin Ivanovi ; obaveštajni oficir — Vojo Abramovi ; intendant brigade — Mihajlo or evi -Mika; referent saniteta dr Ivo Popovi - ani. Omladinski rukovodilac — Anto-nije Isakovi -Lule.

Politodel brigade: rukovodilac — Radovan Zogovi , Radovan Papi ; lanovi — Filip Bajkovi , narodni heroj, Mileva Planojevi -Lula.

Stab 1 bataljona: komandant — Savo Buri , narodni heroj, Savo Maškovi , narodni heroj; politkomesar — Krsto Baji , narodni heroj; zamenik komandanta — Vojo Abramovi , Spiro Spadijer; zamenik politkomesara — Mirko Novovi , narodni heroj; intendant — Vlado Pejakovi ; referent saniteta — Rada Kuli ; omladinski rukovodilac — Jagoš Srđanovi .

Stab 2 bataljona: komandant — Božo Božovi , narodni heroj; politkomesar — Vlado Kova evi ; zamenik politkomesara — Časlav Božovi ; intendant — or ije Savi evi ; referent saniteta — Pero Bogunovi .

Stab 3 bataljona: komandant — Momilo Stanojlovi -Moma, na-rodni heroj, Jovan Pejkovi -Keza; politkomesar — Mirko Jovanovi , narodni heroj; zamenik komandanta — Jovan Pejkovi -Keza, Ljubiša Veselinovi ; zamenik politkomesara — Uroš Baji ; intendant — Mikan Mili evi , Miladin Brki ; referent saniteta — Goša Mirkovi -Jaki ; omladinski rukovodilac — Milinko Vuksanovi .

Stab 4 bataljona: komandant — Živan Mari i , Jagoš Zari ; politkomesar — Blagoje Bogovac; zamenik komandanta — Božo Ka-

lembert; zamenik politkomesara — Momilo Dugalić, narodni heroj; načelnik štaba bataljona — Mile Pavić; intendant — Vojo Bojović; referent saniteta — Dušan Karić; obaveštajni oficir — Mišo Brezak-Lala; omladinski rukovodilac — Antonije Isaković-Lule¹.

Stab 6 bataljona: komandant — Milan Šarac, narodni heroj, Brana Barjaktarević; politkomesar — Vojin Lukić-Vojkan; zamenik komandanta — Brana Barjaktarević; zamenik politkomesara — Dušan Sijan; intendant — Jezdimir Rakić; referent saniteta — Jelena Blagojević-Vujović; omladinski rukovodilac — Milorad Drenjanin.

1 DALMATINSKA BRIGADA

Stab brigade: komandant — Gligor Mandić, narodni heroj; politkomesar — Ante Kronja-Cenzo; načelnik štaba — Mihovil Tortalja-Mišo; zamenik komandanta — Obren Ivković, narodni heroj, Peko Bogdan, narodni heroj; zamenik politkomesara — Vlado Šekić, narodni heroj; intendant brigade — Tomaš Kazimir-Lešo; referent saniteta — Marin Britvić. Omladinski rukovodilac — Krešo Katalinić.

Politodel brigade: rukovodilac — Paško Romac-Zdravko, narodni heroj; lanovi — Bogdan Novović, Stevo Drecun.

Stab 1 bataljona: komandant — Bogdan Stupar; politkomesar — Milisav Uranović; zamenik komandanta — Pero Bjelobrk; zamenik politkomesara — Drago Crnogorac; intendant — Marko Gašpić; referent saniteta — Stevo Prijić; operativni oficir — Milan Marković.

Stab 2 bataljona: komandant — Novak Knežević; politkomesar — Božo Blažović; zamenik komandanta — Mate Stanić; zamenik politkomesara — Vinko Maglica; intendant — Ljubo Jolić; referent saniteta — Ivo Goleš-Golić.

Stab 3 bataljona: komandant — Pero Radević, narodni heroj; politkomesar — Vlado Viskić; zamenik komandanta — Gojko Ujdurović, narodni heroj; zamenik politkomesara — Jerko Kovačević; intendant — Martin Srzić; referent saniteta — Stipe Radovanović.

Stab 4 bataljona: komandant — Dimitrije Vojvodić-Zeko, narodni heroj; politkomesar — Nikola Repanić-Gandi; zamenik komandanta — Dušan Jelovac, Frane Studin; zamenik politkomesara — Andro Kovačević; intendant — Viniko Bilić; referent saniteta — Hrvoje Culic-Mile.

2 PROLETERSKA BRIGADA

Stab brigade: komandant — Ljubodragurić; načelnik štaba — Sredoje Urošević, narodni heroj; zamenik komandanta — Miodrag Milovanović-Lune, narodni heroj; zamenik politkomesara — Slobodan Penezić-Kroun, narodni heroj; obaveštajni oficir — Nikola Ljubić; intendant brigade — Dragoslavurić; referent saniteta — Boško Vidaković. Omladinski rukovodilac — Milovan Okanović-Okan.

Politodel brigade: rukovodilac — Veljko Mlinović, narodni heroj; lanovi — Dragi Milenković, Grozdana-Zina-Beli-Penezić.

Stab 1 bataljona: komandant Milenko Nikitović; politkomesar — Milivoje Radovanović-Farbin; zamenik komandanta — Bogoljub Čukić, narodni heroj; zamenik politkomesara — Jovan Stamatović;

¹ Omladinski rukovodilac bataljona bio je ujedno i sekretar brigadnog komiteta SKOJ-a.

Intendant — Rade Mišić; referent saniteta — Slobodanka Nedeljković; obaveštajni oficir — Milan Radovanović.

Štab 2 bataljona: komandant Milan Rakić, narodni heroj; politkomesar — Božidar Tomić, Miša Lukić; zamenik komandanta — Dušan Je meni, narodni heroj; zamenik politkomesara — Milojica Pantelić; intendant Mile Tešić, Predrag Krupež-Šištek; referent saniteta — Smilja Todorović; obaveštajni oficir — Dragoljub Vasović-Aca.

Štab 3 bataljona: komandat — Dragoslav Čekić, Milorad Bondžulić, narodni heroj; politkomesar — Svetolik Lazarević; zamenik komandanta — Albin Grobljar; zamenik politkomesara — Milorad Dostanić; intendant — Borisav Nikolić, Stanimir Oračević; referent saniteta — Nada-Nađa — Urlih-Anđelić; obaveštajni oficir — Radivoje Cuslović; omladinski rukovodilac — Perica Nanović.

Štab 4 bataljona: komandant — Radovan Maksić, Božidar Oračević; politkomesar — Jevrem Popović-Ješa, narodni heroj; zamenik komandanta — Ostoja Kovačević, Lazar Tešić; zamenik politkomesara — Milivoje Antonijević; intendant — Zivko Savić; referent saniteta — Mara Kusturić; obaveštajni oficir — Vitorim Cvorović-Cvoro.

Štab 5 bataljona: komandant Nikola Božanić; politkomesar — Srećko Milošević; zamenik komandanta — Lazar Tešić; zamenik politkomesara — ure Milutinović; intendant — R. Radovanović-Belić; referent saniteta — Olga Zivković; obaveštajni oficir — Milan Stamatović.

2 DALMATINSKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Ljubo Vučković, narodni heroj, Savo Držević, narodni heroj; politkomesar — Mate Ujević, narodni heroj; načelnik štaba — Periša Grujić; zamenik komandanta — Ratko Sofijanić, narodni heroj; zamenik politkomesara — Jovo Kapić, narodni heroj; obaveštajni oficir — Stevo Perić; intendant brigade — Nikola Kukić, Marin Ćikatić; referent saniteta — Cedo Ilić, Ratko Vilić. Omladinski rukovodilac — Branko Milinković.

Politodel brigade: rukovodilac — Milinko Urović, narodni heroj; lanovi — Eli Finci, Mirko Milojković, Boris Kovačević-Vojko.

Štab 1 bataljona: komandant — Obrad Egrić, narodni heroj; politkomesar — Vaso Prljaj; zamenik komandanta — urovički etnik; zamenik politkomesara — Mire Višić, narodni heroj; intendant — Milan Martetić; referent saniteta — Ždenko Cvrljo; omladinski rukovodilac — Miloš Lukić-Lavčević.

Štab 2 bataljona: komandant — Dušan Filipović, Branko Mirković; politkomesar — urovički Bošković; zamenik komandanta — Branko Mirković; zamenik politkomesara — Salko Fejić; intendant — Jugoslav Jaramaz; referent saniteta — Stipe Grubišić.

Štab 3 bataljona: komandant — Bruno Vučetić; politkomesar — Vuko Jovović; zamenik komandanta — Jozo Grubelj; zamenik politkomesara — Tihomir Janjić; intendant — Stevo Đokić; referent saniteta — Ante Musić.

Štab 4 bataljona: komandant — Mirko Šepanović, Jošo Durbaba, narodni heroj; politkomesar — Gojko Tomić, Vlado Lakić; zamenik komandanta — Jošo Durbaba; zamenik politkomesara — Nikica Zenić; intendant — Mile Đužić; referent saniteta — Dušanka Durbaba-Dulčić.

3 PROLETERSKA (SANDA KA) BRIGADA

Štab brigade: komandant — Velimir Jakić, narodni heroj; politkomesar — Božo Miletić; načelnik štaba — Žarko Vidović, narodni

heroj; zamenik komandanta — Momilo Stanojlović-Moma; zamenik politkomesara — Jezdimir Lović, narodni heroj, Voja Leković, narodni heroj; intendant brigade — Milan Tomić, Mijat Vučetić; referent saniteta — Dragoslav Pajević-Pajkan; lančanik štaba brigade — Vukašin Radovanović-Vuko. Omladinski rukovodilac — Bora Popović.

Politodel brigade: rukovodilac — Žile Stefanović, Dragoslav Dorđević-Goša, narodni heroj; lanovi — Mirko Čuković, Mišo Pavlević, Batri Jovanović.

Stab 1 bataljona: komandant — Gajo Vojvodić; politkomesar — Svetozar Ivanović, Danilo Knežević; zamenik komandanta — Halil Hadžimurtezić, narodni heroj, Svetozar Milutinović; zamenik politkomesara — Dušan Sretenović-Dule; intendant Milan Radišić; referent saniteta — Nataša Stevović; omladinski rukovodilac — Mila Žekavić.

Stab 2 bataljona: komandant — Miloš Vučković-Vuko, narodni heroj; politkomesar — Vlado Mirković, Komnen Čerović, narodni heroj; zamenik komandanta — Pavle Đuković; zamenik politkomesara — Selmo Hašimbegović, Momilo Bajetić; intendant — Vojo Terić; referent saniteta — Zora Pejanović-Golović; omladinski rukovodilac — Desa Raketić.

Stab 4 bataljona: komandant — Milovan Peković; politkomesar — Veselin Bulatović, Zivko Žizić; zamenik komandanta — Laie Vuksanović; zamenik politkomesara — Gojko Drulović, narodni heroj; intendant — Spasoje Žurić; referent saniteta — Desa Bulatović-Milatović; omladinski rukovodilac — Žeka Bulatović.

Stab 5 bataljona: komandant — Milovan Planić; politkomesar — Danilo Jauković, narodni heroj, Milorad Žorić; zamenik komandanta — Jovan Barać; zamenik politkomesara — Vlado Damjanjanović, Zivko Uver; intendant — Slobodan Grbović; referent saniteta — Dobrinka Mirković; omladinski rukovodilac — Bora Popović, Milovan Golubović.

3 KRAJIŠKA BRIGADA

Stab brigade: komandant — Nikola Karanović, narodni heroj; politkomesar — Simo Tadić; zamenik komandanta — Vlado Bajić, narodni heroj; zamenik politkomesara — uro Lonarević, narodni heroj; obaveštajni oficir — Obrad Banjac, Slavko Petković; intendant brigade — uro Bajić, Mirko Stanić; referent saniteta — Božo Mitrović. Omladinski rukovodilac — Petar Simić, Milan Gajević.

Politodel brigade: rukovodilac — Vaso Prlija; lanovi — Savo Brković, narodni heroj; Zivorad Ljubić, Ljubica Orević.

Stab 1 bataljona: komandant — Milan Atlagić; politkomesar — Josip Gizić, Dragan Rodić; zamenik komandanta — Mihajlo Kerkez; zamenik politkomesara — Mile Brkljača, obaveštajni oficir — Ilija Krnjinović; intendant — Blažo Rodić; referent saniteta — Ljubica Purić.

Stab 2 bataljona: komandant — Nikola Pejanac; politkomesar — Milan Uper, narodni heroj, Stevan Balaban; zamenik komandanta — Nikola Vojvodić, narodni heroj; zamenik politkomesara — Vojmir Kuzmanić; intendant — Dako Stupar, Stevan Knežević; referent saniteta — Darinka Šepanović-Dara; omladinski rukovodilac — Jovo Grubor.

Stab 3 bataljona: komandant — Savo Trikić, Orađe Babić; politkomesar — Danilo Simonović; zamenik komandanta — Šoko Ubrišić; zamenik politkomesara — Martin Bagić, Milovan Samardžija; intendant — Savo Novković; referent saniteta — Mila Nešović.

Stab 4 bataljona: komandant — Milan Bošnjić; politkomesar — Nikola Jonić; zamenik komandanta — Jovo Pužić; zamenik politko-

mesara — Ljubiša urguz; intendant — Mirko Kecman; referent saniteta — Milesa Jovanovi , Vera Jeli , Dušanka Peruni i —Damjanovi ; omladinski rukovodilac — Milkica Kecman.

3 DALMATINSKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Vojin Popovi ; politkomesar — Milić Stanišić ; na elnik štaba — Artur Hribar; zamenik komandanta — Branko Duke, narodni heroj; zamenik politkomesara — Ante Roje, narodni heroj; obaveštajni oficir — Stanko Parma , narodni heroj; intendant brigade — Ivo Sperac; referent saniteta — Ratko Vili i .

Politodel brigade: rukovodilac — Branko Petri evi -Ka a; lanovi — Maksim Goranovi , Zaga Stojilovi -Antunovi .

Štab 1 bataljona: komandant — Petar Jelovi ; politkomesar — Ante Bilobrk; zamenik komandanta — Sime Morovi ; zamenik politkomesara — edomil Cvrlje; intendant — Drago Smoljanovi ; referent saniteta — (?); omladinski rukovodilac — Ivan Nikoli .

Štab 2 bataljona: komandant — Jošo Durbaba, narodni heroj; politkomesar — Augustin Juki -Ante; zamenik politkomesara Dušan Tomovi ; intendant — Mile Djuji ; referent saniteta — Dušanka Durbaba Dul i .

Štab 3 bataljona: komandant — Mijo Jerkovi ; politkomesar — Jozo Tomašević ; zamenik komandanta — Ivan Gačić; zamenik politkomesara — Vlado Aleksi ; intendant — Ante Zdari , Ivan Jaki ; referent saniteta — Vlado Nikoli , Ivan Bošnjak.

Štab 4 bataljona: komandant — Ante Mili ; politkomesar — Ivan Šalov; zamenik komandanta — Filip Vučovi , Ljubo Truta, narodni heroj; zamenik politkomesara — Zlatko Sažuni ; intendant — Jozo Srša; referent saniteta — Zora Perera.

Štab 5 bataljona: komandant — Voja Sekuli ; politkomesar — Petar Bogunovi , Frane Kusar; zamenik komandanta — Savo Perkovi ; zamenik politkomesara — Mile Zivkovi ; intendant — Milan Novakovi ; referent saniteta — (?).

4 PROLETERSKA (CRNOGORSKA) BRIGADA

Štab brigade: komandant — Vasilije urovi -Vako, narodni heroj, Ljubo Vučovi , narodni heroj; politkomesar — Vojo Nikoli , narodni heroj; na elnik štaba — Mileta Šuki ; zamenik komandanta — Niko Strugar, narodni heroj; zamenik politkomesara — Milo Jovićevi ; intendant brigade — Dušan Lompar; referent saniteta — dr Branko Kandi .

Politodel brigade: rukovodilac — Risto Leki , narodni heroj, Branko Petri evi -Ka a; lanovi — Branko Petri evi -Ka a, Jurica Ribar, Jovan urovi .

Štab 1 bataljona: komandant — Blažo Markovi ; politkomesar — Branko Tacovi ; zamenik komandanta — Boško Kuljača; zamenik politkomesara — Miljan Petri evi ; intendant — Jovo Mihaljevi ; referent saniteta — Mašica Niki -Tadi ; omladinski rukovodilac — Ljubica Dobrkić -Rolovi .

Štab 2 bataljona: komandant — Mirko Batrićevi ; politkomesar — Milutin Pejanovi ; zamenik komandanta — Nikola Banovi ; zamenik politkomesara — Aco Vukotić ; intendant — Milovan Drljevi ; referent saniteta — Desa Vešovi .

Štab 3 bataljona: komandant — Bako Jugovi , narodni heroj, Miroje Zari ; politkomesar — Jovan Durovi , urovi Medenica; zamenik komandanta — Vojin Katni , narodni heroj, Vojo Sekuli ; zamenik

politkomesara — Marko Laki ; intendant — Vojo Dragovi , narodni heroj; referent saniteta — Ana Ljumovi .

Štab 5 bataljona: komandant — Boško Jankovi , narodni heroj; politkomesar — Doko Novosel; zamenik komandanta — Veljko Ziži ; zamenik politkomesara — Vladeta Popovi , Milan Trebješanin-Trejo; intendant — Jovo Kova evi ; referent saniteta — Jasna Bulatovi .

5 CRNOGORSKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Sava Kova evi , narodni heroj, Savo Buri , narodni heroj; politkomesar — Dragiša Ivanovi , narodni heroj; na elnik štaba — Niko Martinovi , narodni heroj; zamenik komandanta — Niko Jovi evi ; zamenik politkomesara — Jagoš Uskokovi ; pomo -nik na elnika štaba — Rade Kneževi ; operativni oficir — Novo Matunovi ; obaveštajni oficir — Dušan Bojovi , narodni heroj; intendant brigade — Radoš Ljumovi ; referent saniteta — Marko Baleti , narodni heroj; omladinski rukovodilac — Milorad Radulovi .

Politodel brigade: rukovodilac — Veselin Masleša, narodni heroj, Jefto Šepanovi - ajo, narodni heroj; lanovi — Raja Nedeljkovi , na -rodni heroj, Mileva Lalovi .

Štab 1 bataljona: komandant — Milan Abramovi ; politkomesar — Sveti Radojevi ; zamenik komandanta — Milivoje Grozdani ; za -menik politkomesara — Košta Ro enovi -Kole; intendant — Blažo Lazarevi ; referent saniteta — Zorka Golovi ; omladinski rukovodilac — Novica Perovi .

Štab 2 bataljona: komandant — Vojo uraševi ; politkomesar — Stevo Boljevi , narodni heroj; zamenik komandanta — Momilo Golo -Momo; zamenik politkomesara — Lazo Milovi ; intendant — Mitar Grahovac; referent saniteta — Radomir Aleksi -Rašo; omladinski ru -kovodilac — Milka Grozdani -Bulaji .

Štab 3 bataljona: komandant — Savo Stanojevi ; politkomesar — Nikola Lješkovi , narodni heroj; zamenik komandanta—Maksim Kova -evi ; zamenik politkomesara — Milan Papi ; intendant — Rade Kri -vokapi ; referent saniteta — Ivan Asanovi , Vaso Popovi ; omladinski rukovodilac — Dašica Komneni .

Štab 4 bataljona: komandant — Vujadin Popovi ; politkomesar — Dušan Vukovi , narodni heroj; zamenik komandanta — Blagoje Peru -novi ; zamenik politkomesara — Veco Radi evi , narodni heroj; oba -veštajni oficir — Niko Grozdani ; intendant — Vaso Vu ini ; referent saniteta — Zarija Jovanovi .

Štab 5 bataljona: komandant — Vojo Todorovi , narodni heroj; politkomesar — Milišav urovi , narodni heroj; zamenik komandanta — Doka Saranovi ; zamenik politkomesara — Dragutin Vukovi -Drago; intendant — Božo Duranovi ; referent saniteta — Mira etkovi .

6 ISTOCNOBOSANSKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Vojo Ljuji ; politkomesar — Cvije -tin Mijatovi -Majo, narodni heroj; na elnik štaba — Rudi Petovar; za -menik komandanta — Miloš Zeki , narodni heroj; zamenik politkomesara — Pašaga Mandži , narodni heroj; obaveštajni oficir — Dušan Blago -jevi ; intendant brigade — Pero Krši , Dušan Vukovi ; referent sani -teta — Dragi Jovanovi .

Politodel brigade: rukovodilac — Zarije Skerovi ; lanovi — Ce -domir Minderovi , Mili Maksimovi .

Stab 1 bataljona: komandant — Miloš Zeki , Vlado Karanovi -Karan; politkomesar — Šalim Ceri ; zamenik komandanta — Vlado Karanovi -Karan; zamenik politkomesara — Dane Olbina; intendant — Mirza Duki ; referent saniteta — Anica Pavlovi -Albahari; omladinski rukovodilac — Rade Baj etic.

Stab 2 bataljona: komandant — Franjo Herljevi , narodni heroj; politkomesar — Kazimir Frankovi ; zamenik komandanta — Kosta Saranovi ; zamenik politkomesara — Ne o Bogi evi ; intendant — (?); referent saniteta — Zora Kindbal-Prede.

Stab 3 bataljona: komandant — Marko E imovi , narodni heroj; Akif Bešli ; politkomesar — Vesa Rackovi ; zamenik komandanta — Akif Bešli ; zamenik politkomesara — Nisim Albahari,narodni heroj; intendant — Grujo Borov anin; referent saniteta — Danica Ili -Kova evi »Ci ina«.

7 KRAJIŠKA BRIGADA

Stab brigade: komandant — Rade Marijanac, narodni heroj; politkomesar — Ljubo Babic; na elnik štaba — Milan Lah; zamenik komandanta — Siniša Nikolajevi , narodni heroj; zamenik politkomesara — Mijuško Sibali ; obaveštajni oficir — Veljko Mileti -Vele; intendant brigade — Mirko Graomi ; referent saniteta — Moni Levi-Sadika. Omladinski rukovodilac — An elko Veli -Brano.

Politodel brigade: rukovodilac — Milisav Rai evi ; lanovi — Dušanka Kova evi , Dušan Dozet.

Stab 1 bataljona: komandant — Jovan Medi ; politkomesar — Jovo Božovi , Milorad Filipovi ; zamenik komandanta — Sefik Tali ; zamenik politkomesara — Miladin Vujoševi ; intendant — Simo Popardi , Rajko Joki ; referent saniteta — Zivadinka Divac; omladinski rukovodilac — Zivadinka Divac.

Stab 3 bataljona: komandant — Gliša Raca, Branko Babi ; politkomesar — Pero Mora a; zamenik komandanta — Nikola Prodanovi ; zamenik politkomesara — Mate Radulovi ; intendant — Mlado Rogi ; referent saniteta — Dušanka Mašanovi -Sarajli ; omladinski rukovodilac — Mišo Popovi .

Stab 4 bataljona: komandant — Dukljan Vukoti ; politkomesar — edo Jovanovi ; zamenik komandanta — Jovan Prole; zamenik politkomesara — Doko Pstrocki; intendant — Simo urkovi , Stojan Vujkovi - ojda; referent saniteta — Bosa Jela a- okovi ; omladinski rukovodilac — An elko Veli -Brano."

7 BANIJSKA BRIGADA

Stab brigade: komandant — Nikola Marakovi -Nina, narodni heroj, Sredoje Uroševi , narodni heroj; politkomesar — Uroš Kruni , narodni heroj; na elnik štaba — Vlado Bakari ; zamenik komandanta — Vojko Hohšteter; zamenik politkomesara — Pero Lalovi ; intendant brigade — Mirko Trapari ; referent saniteta — dr Oskar Ginsberger; omladinski rukovodilac — Zdravko Kolar.

Politodel brigade: rukovodilac — Savo Vuk evi ; lanovi — Kaja Garibovi -Lalovi , Ivo Frol.

" Omladinski rukovodilac bataljona bio je ujedno i sekretar brigadnog komiteta SKOJ-a.

Štab 1 bataljona: komandant — Dragan Coli ; politkomesar — Milan Mrakovi , Josip Kovačevi ; zamenik komandanta — Ilija Bogoevi , Gligo Buni ; zamenik politkomesara — Stevan Menjanin; intendant — Dragan Sekuli ; referent saniteta — Stanko Ivani , Stevo Marti ; operativni oficir — Vaso Borojevi ; obaveštajni oficir — Vaso Krnjaji .

Štab 2 bataljona: komandant — Rade Milojevi , narodni heroj; politkomesar — Slavko Borojevi ; zamenik komandanta — Uđa Bođejevi ; zamenik politkomesara — Zora Zebi ; intendant — Miro Brkljači ; referent saniteta — (?); operativni oficir — Gligo Buni ; obaveštajni oficir — Milan Vukmanovi , Ilija Tarabi ; omladinski rukovodilac — Stojan Šundeka.

Štab 3 bataljona: komandant — Janko Zebi ; politkomesar — Milutin Omazi , Ilija Vukadinovi ; zamenik komandanta — Branko Babi ; zamenik politkomesara — Joso Kovačevi ; operativni oficir — Miloš Lazi ; obaveštajni oficir — Dušan Covi ; intendant — Gligo Vraneševi .

8 BANIJSKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Stanko Bjelajacane, narodni heroj; politkomesar — Mirko Buri ; na elnika štaba — Stevo Januz, Stanko Bjelac; zamenik komandanta — Rade Grmuša, narodni heroj; zamenik politkomesara — Sukrija Bijedi ; obaveštajni oficir — Milan Šukić-Grbo, Mirko Sužnjevi ; intendant brigade — Stevo Čalar; referent saniteta — Janko Bobetko.

Politodel brigade: rukovodilac — Stefan Mitrovi ; lanovi — Bogdan Perovi , Belka Jovičevi .

Štab 1 bataljona: komandant — Stanko Nevajda; politkomesar — Boro Tošovi ; zamenik komandanta — Branko Krneti ; zamenik politkomesara — Zivko Juzbaši ; intendant — Stanko Tintor; referent saniteta Sofija Zjaki -Bijedi ; omladinski rukovodilac — Petar Medi .

Štab 2 bataljona: komandant — Miloš Suzi , narodni heroj; politkomesar — Dušan Sužnjevi ; zamenik komandanta — Petar Miljkovi ; zamenik politkomesara — Mile Peškir.

Štab 3 bataljona: komandant — Adam Macakanja, Branko Krneti ; politkomesar — Ignjatije Joka, Ivan Baun; zamenik komandanta — Rade Bomeštar; zamenik politkomesara — Janko Mrakovi ; intendant — Stevo Mrakovi ; referent saniteta — (?); obaveštajni oficir — Adam Petrović-Gigac, narodni heroj.

10 HERCEGOVA KA BRIGADA

štab brigade: komandant — Vlado Šegrt, narodni heroj; politkomesar — Živođo Kapor; na elnik štaba — Rade Hamov', narodni heroj; zamenik komandanta — Vlado Tomanovi , narodni heroj, Vojo Popov' ; zamenik politkomesara — Vaso Miskin-Crni, narodni heroj; obaveštajni oficir — Dušan Brstina; intendant brigade — Simo Babi ; referent saniteta — Tripo Vujić .

Politodel brigade: rukovodilac — Vojo Kovačevi , narodni heroj; lanovi — Vule Minovi , Spiro Srzenti , Tinka Romano.

Štab 1 bataljona: komandant — Milinko Okiljevi ; politkomesar — Radovan Stijaci ; zamenik komandanta — Vaso Kovačevi ; zamenik politkomesara — Vlado Ivkovi ; intendant — Žarko Popovi ; referent saniteta — Soka Slijepčevi ; omladinski rukovodilac — Krsto Šegrt.

»

Stab 2 bataljona: komandant — Nikola Ljubibrati , narodni heroj; politkomesar — Rajko Milosević, Peko Papi ; zamenik komandanta — Petar Miodragovi , Dušan Grk, narodni heroj; zamenik politkomesara — Slobodan Sakota; intendant — Risto Ga inovi , Dušan Kruni ; referent saniteta — M'roslava Aleksi .

Stab 3 bataljona: komandant — Radovan Sakoti , narodni heroj; politkomesar — Enver emalovi ; zamenik komandanta — Mladen Balorda, narodni heroj; zamenik politkomesara — Aco Babi ; intendant — Šemsudin Dizdarev' -Strateg; referent saniteta — Cin Altarac; omladinski rukovodilac — Dragi Nižeti , Hamid Poljakovi .

Stab 4 bataljona: komandant — Dušan Brstina, Danilo Sarenac, narodni heroj; pol'tkomesar — Voja Guši ; zamenik komandanta — Danilo Šarenac; zamenik politkomesara — Vlado Vujovi -Mladi; intendant — Savo Colovi , narodni heroj; referent saniteta — Savo Ivkovi , Celija-Marica — Brdar-Rudi .

Stab 5 bataljona: komandant — Danilo Komnenovi , narodni heroj; politkomesar — Zivko Jošilo; zamenik komandanta — Jovan Andri ; zamenik politkomesara — Franc Novak; intendant — M'losav Aleksi -Mi o; referent saniteta — Mamin; omladinski rukovodilac — Borko Gizdi .

Stab 6 bataljona: komandant — Dušan Grk, narodni heroj, Milan Domazet; politkomesar — Peko Papi ; zamenik komandanta — Slavo Skender; zamenik politkomesara — Milenko Sotra; intendant — Milan Kruni ; referent saniteta — Branko Pamu ina.

16 BANIJSKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Ante Banina, narodni heroj; politkomesar — Uroš Slijep evi ; na elnik štaba — Nikola Kaji -Kole; zamenik komandanta — Marko Milanovi ; zamenik pol'tkomesara — Milinko Marojevi ; intendant brigade — Dušan Vranješ; referent saniteta — Ivo Brodarec; omladinski rukovodilac — Branko Resanovi .

Politodel brigade: rukovodilac — Stjepan Debeljak-Bil, narodni heroj; lanovi — Dušan Kosti , Vera Cvetkovi -Majer.

Štab 1 bataljona: komandant — uro Mrkši ; politkomesar — Pero Svrabi ; zamenik komandanta — Simo Cavi ; zamenik politkomesara — M'šo Cu kovi , Blažo Mrakovi , narodni heroj; intendant — Nikola Crnojevi ; referent saniteta — (?) .

Štab 2 bataljona: komandant — Nikola Joka, Stanko Kre a; politkomesar — Tomo Ugarkovi ; zamenik komandanta — Pero Vuki evi ; zamenik politkomesara — Milan Stani ; intendant — Milan Smoljenovi ; referent saniteta — Miloš Luki .

Štab 3 bataljona: komandant — Jovo akalo; politkomesar — Milan Kneževi ; zamenik komandanta — Stevo Vu kovi ; zamenik politkomesara — Ivo Radoševi ; intendant — Gojko Bodlovi ; referent saniteta — (?) ; operativni oficir — Adam Petrovi -Gigac, narodni heroj.

MAJEVICKA BRIGADA*

Štab brigade: komandant — Pero Kosori , narodni heroj; politkomesar — Mirko Filipovi , narodni heroj; na elnik štaba — Vukašin

* U po etku se zvala *Prva majevi ka brigada*, docnije *Petnaesta majevi ka*. U periodu Pete neprijateljske ofanzive nosila je naziv *Majevi ka brigada*. Napis o njenom u eš u i u eš u Šeste isto nobosanske brigade u bici na Sutjesci objavljeni su u I knjizi.

Suboti ; zamenik komandanta — Ratko Peri , narodni heroj; zamenik politkomesara — Pavle Goranin-Ilij a, narodni heroj; obaveštajni oficir — Relja Luki ; intendant brigade — Vesa Radoj i ; referent saniteta — Adem Akšamija; omladinski rukovodilac — M: o Raki .

Politodel brigade: rukovodilac — Ljubo Vušovi ; lanovi — Vlado Rolovi , Desa Kostan.

Štab 1 bataljona: komandant — Miljenko Cvitkovi , narodni heroj, Vojko Milovanovi -Savi , narodni heroj; politkomesar — Muhiđin Begi ; zamenik komandanta — Vojko Milovanovi -Savi , narodni heroj; zamenik politkomesara — Nenad Petrovi ; intendant — (?); referent saniteta — (?).

Štab 2 bataljona: komandant — Sre ko Stevi , Slobodan Kezunovi ; politkomesar — Stevo Popovi , Dragiša Maksimovi ; zamenik komandanta — Radivoje Kova evi ; zamenik politkomesara — Dragiša Maksimovi , Šefko Odobaši ; intendant — Tešo Naki ; referent saniteta — Milica Mi i -Skendi .

Štab 3 bataljona: komandant — Tripun Petrovi -Patak, Radivoje Kova evi ; politkomesar — Jovo Kokanovi -Kokan; zamenik komandanta — Radivoje Kova evi ; zamenik politkomesara — Selim Nuni ; intendant — Marko Luki ; referent saniteta — (?).

Štab 4 bataljona: komandant — Vojo Ivanovi -Crnogorac, narodni heroj; politkomesar — Andrija Blagojevi ; zamenik komandanta — Zarija Kodžovi ; zamenik politkomesara — Velimir Daki , Veljko Simi -Veljun; intendant — Milan Raboti ; referent saniteta — Ljiljana Dursun-Prlja.

*Štab 5 bataljona:** komandant — Ervin Salcberger-Stanko; politkomesar — Šefko Avdi .

NAPOMENA REDAKCIJE

— Formaciski pregled rukovode eg sastava brigada i bataljona ra en je na osnovu podataka prikupljenih od u esnika, raspoloživih dokumenata i objavljenih radova.

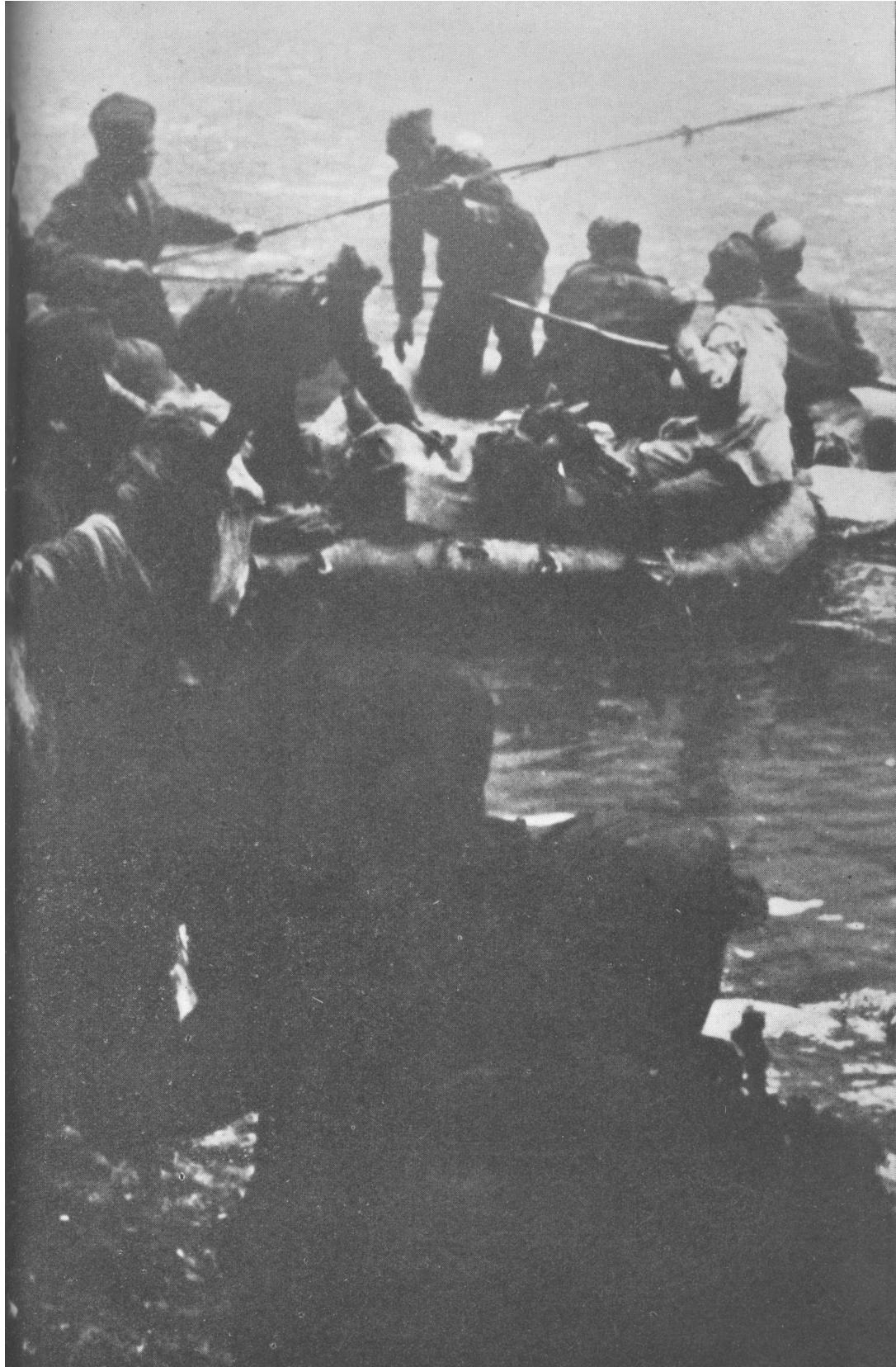
— U toku dejstava, koja su se odvijala u vremenu zahva enom Petom neprijateljskom ofanzivom, dolazilo je do mnogih izmena u kadrovskom sastavu, te se stoga na pojedinim funkcijama spominju po dva ili više rukovodilaca, ili se isto lice pojavljuje na dva ili više mesta.

— U štabovima nekih brigada, pa ak i bataljona, susre smo operativnog oficira, dok u nekim brigadama ne nailazimo ni na na elnika štaba. Ovakvih i sli nih razlika ima i kod nekih drugih funkcija.

— Za sve neta nosti i nepotpunosti koje u esnici uo e u iznesenom sastavu i dostave ih Redakciji, bi e objavljene ispravke i dopune u jednoj od narednih knjiga.

⁴ Ovaj bataljon u Majevi koj brigadi bio je ustvari *Bataljon prate ih oru a.*

**RATNE FOTOGRAFIJE I FOTOGRAFIJE DELOVA ZEMLJIŠTA
NA KOME SU SE DOGAĐAJI ODIGRALI**

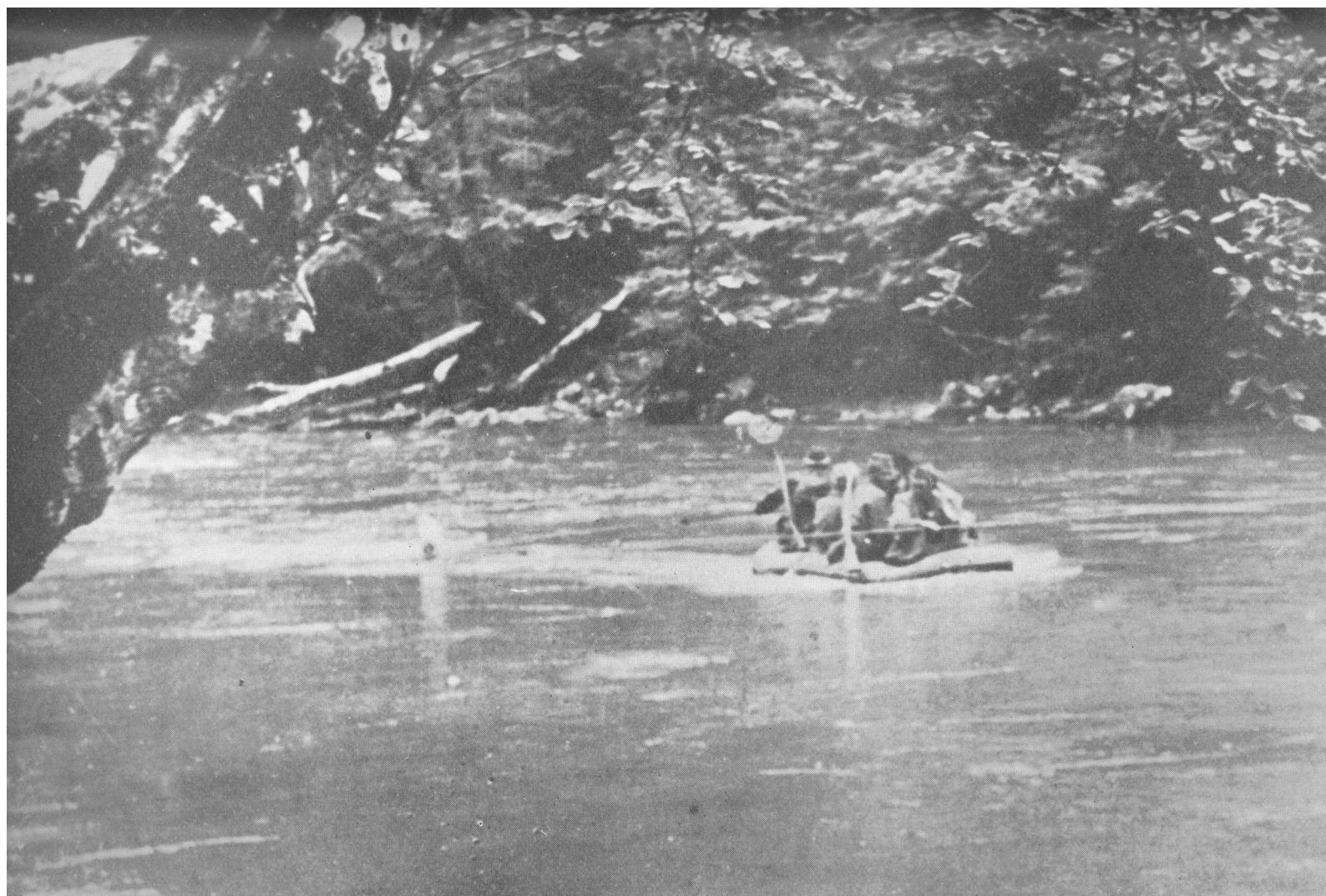

*DELOVI PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE PRELAZE PIVU KOD
GORNJEG KRUŠEVA 29. MAJA 1943*
(Vojni muzej JNA)

*DELOVI DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE PRAZNA
KRAJEM MAJA 1943*

(Vojni muzej JNA)

*DELOVI PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE NA GUMENOM AMCU
PREKO PIVE KRAJEM MAJA 1943*

(Vojni muzej JNA)

ZA ELJE JEDINICA NA MOSTU PREKO PIVE 10 JUNA 1943

(Vojni muzej JNA)

*ORU E DRUGE BRDSKE BATERIJE ARTILJERISKOG DIVIZIONA
PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE NA POLOŽAJU SARICA KRS KOD
MOJKOVCA 17 MAJA 1943*

(Vojni muzej JNA)

(Z. Skrigin)

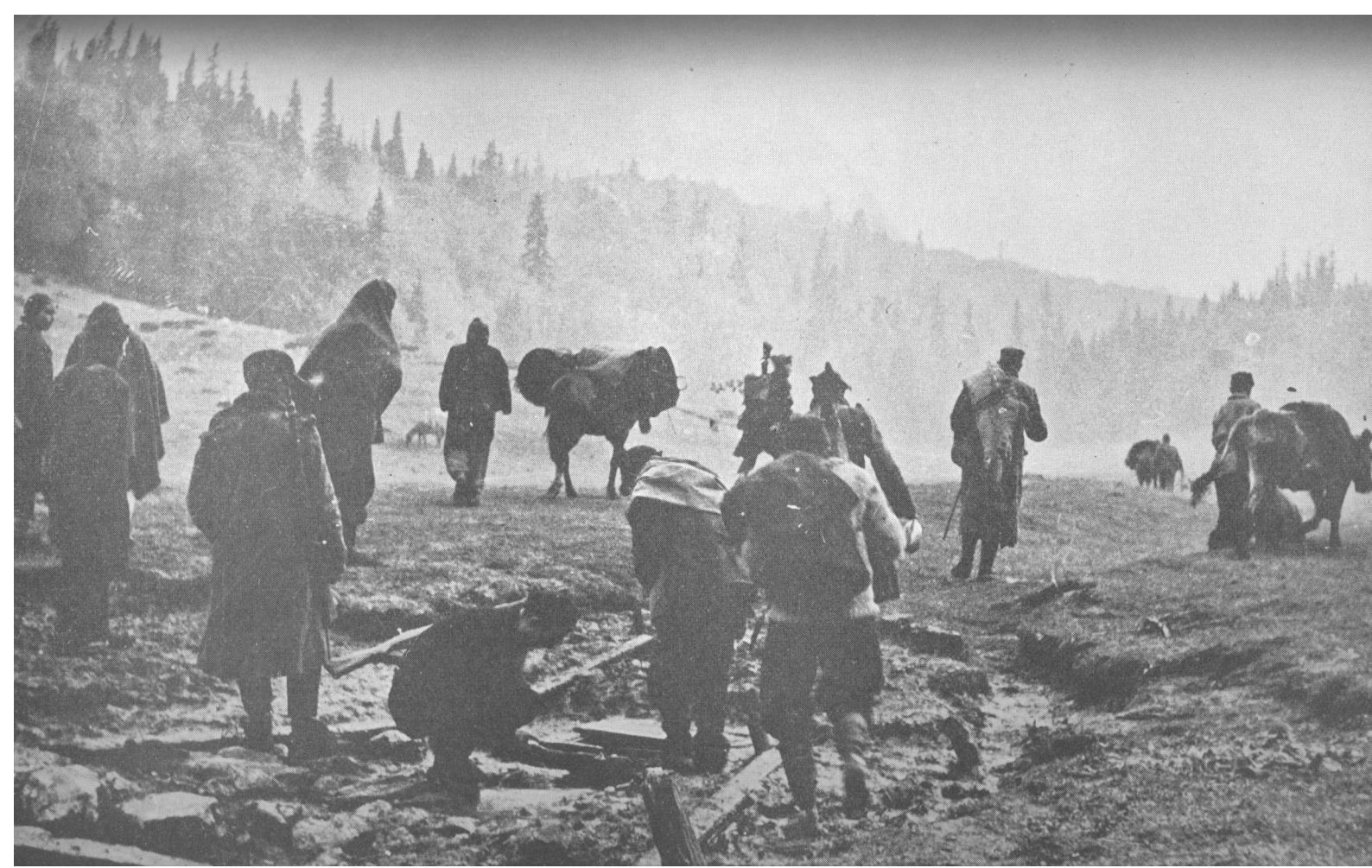
NAD KANJONOM PIVE MAJA 1943 (II)

(Z. Skrigin)

*VOJNA MUZIKA DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE SA DELOVIMA
PRVE PROLETERSKE NA SUHOJ GORI JUNA 1943*

(Vojni muzej JNA)

*DELOVI PRVE PROLETERSKE BRIGADE NA SUHOJ GORI
U POKRETU KA SUTJESCI*

(Ž. Skrigin)

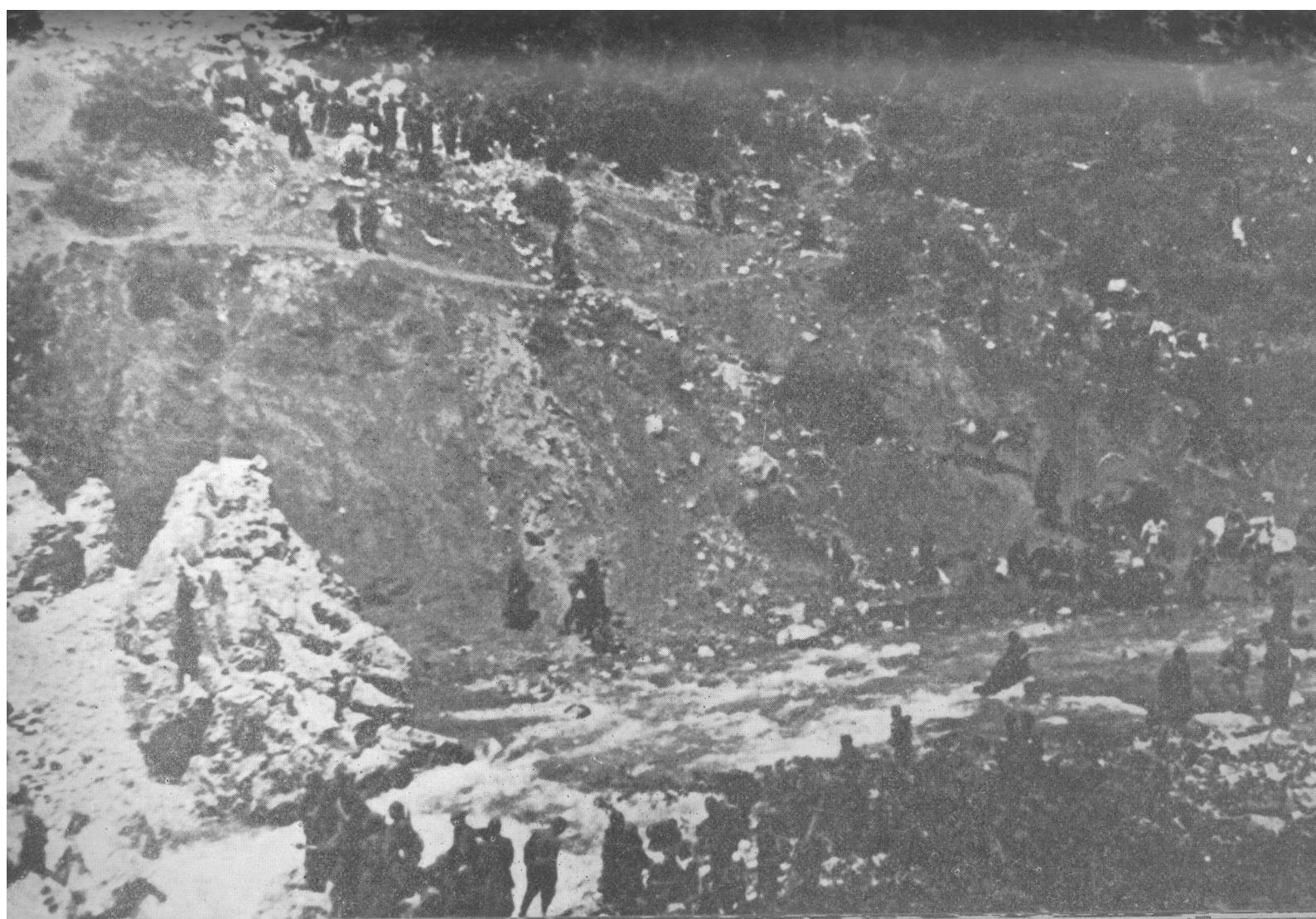
*PRVI BATALJON PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE NA MRKALJ —
KLADAMA 6 JUNA 1943. KOMANDANT BRIGADE DANILO LEKIC
GOVORI BORCIMA*

(D. Vlahovi)

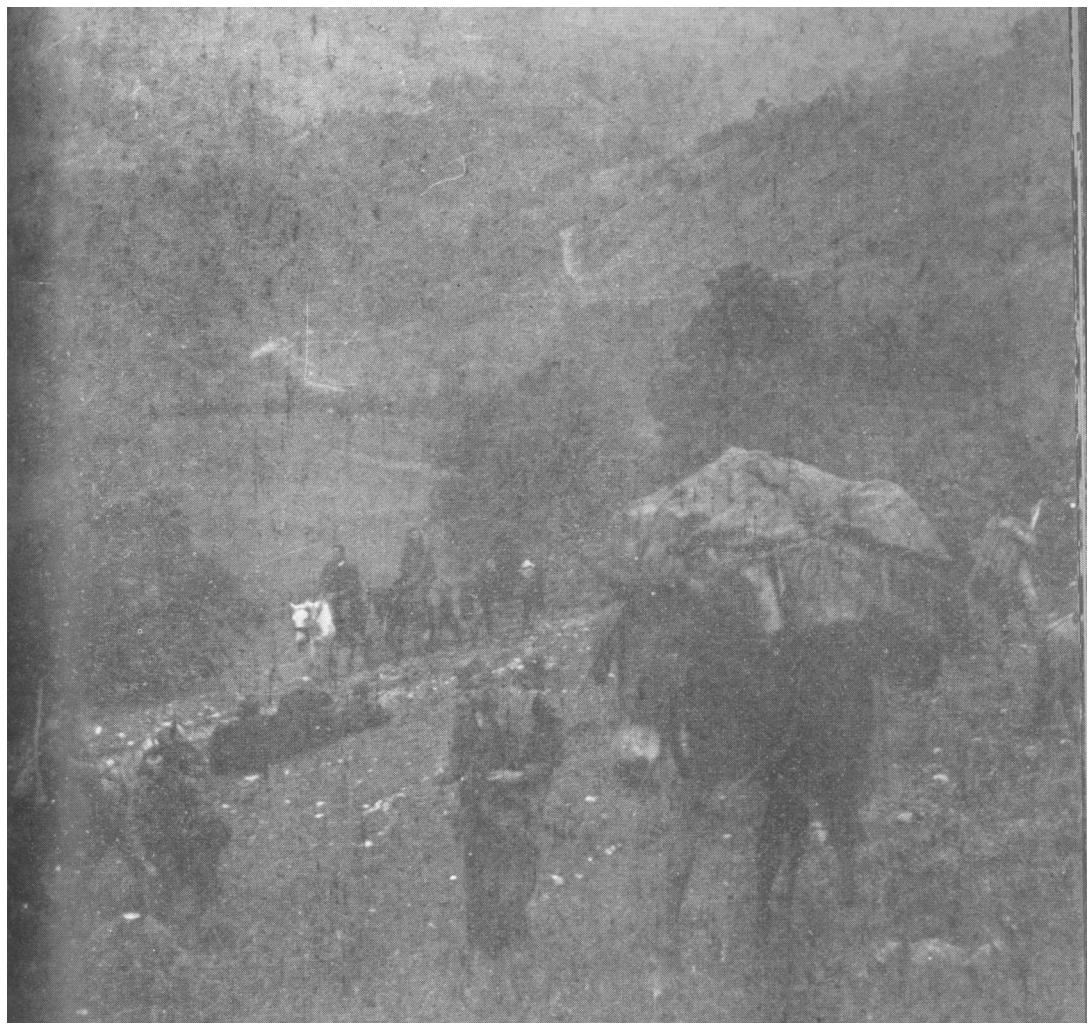
*KOMORA BRDSKE BATERIJE PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE NA
ODMORU NA DRAGOS-SEDLU JUNA 1943*

(Vojni muzej JNA)

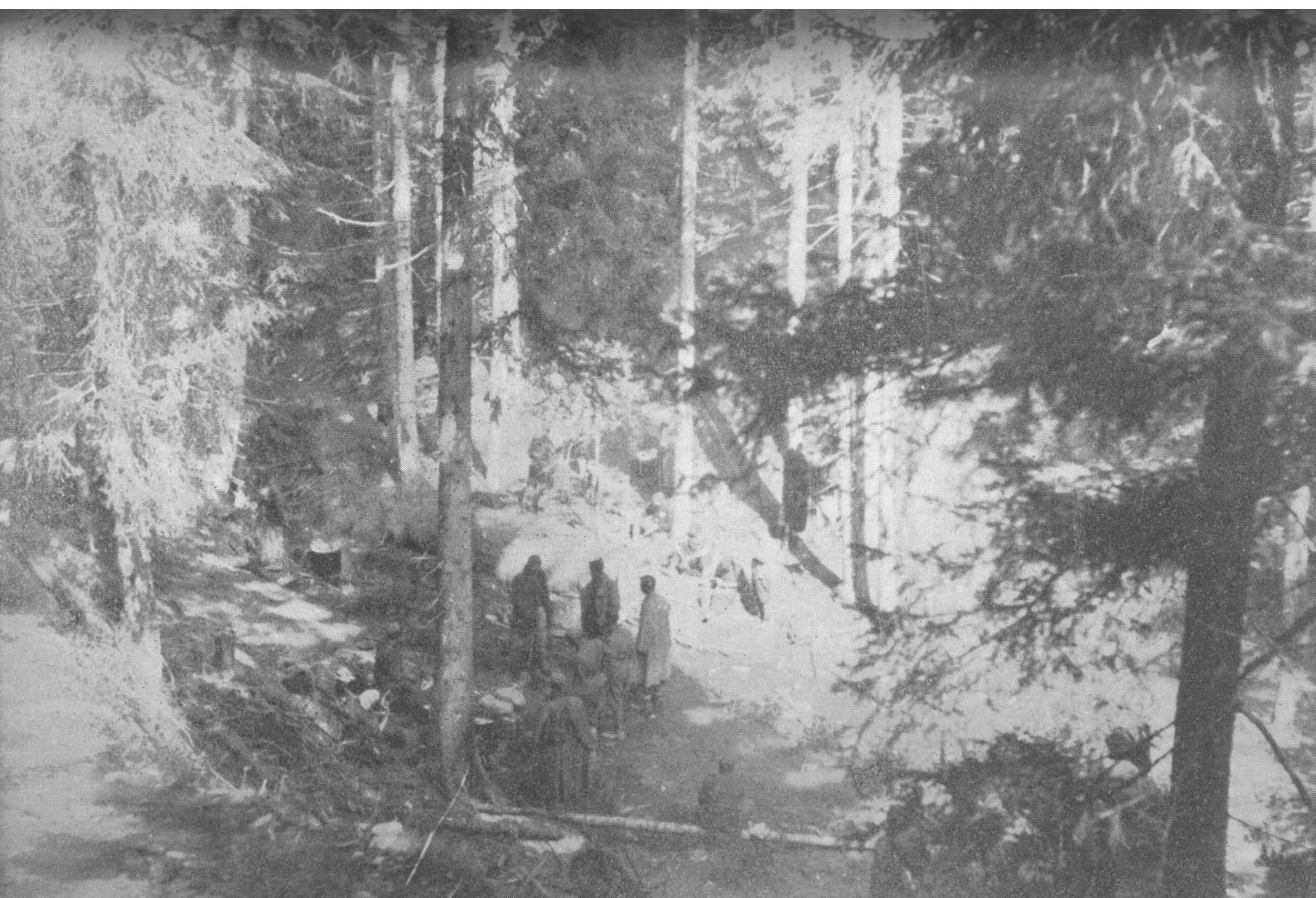
*BORCI DESETE HERCEGOVA KE BRIGADE PRELAZE SUTJESKU
KOD PRIBOJA 8 JUNA 1943*

(Vojni muzej JNA)

*DELOVI DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE JUNA 1943 KOD SUHE
NA SUTJESCI*

(Vojni muzej JNA)

*PRIPREMANJE HRANE ZA JEDINICE PRVE PROLETERSKE
DIVIZIJE KOD SELA SUHA GORA JUNA 1943*

(Z. Skrigin)

*BORCI POKUŠAVAJU DA IZVUKU MAZGU KOJA JE OD
IZNEMOGLOSTI PALA NA PUTU KROZ ZELENGORU 8 JUNA 1943*
(Vojni muzej JNA)

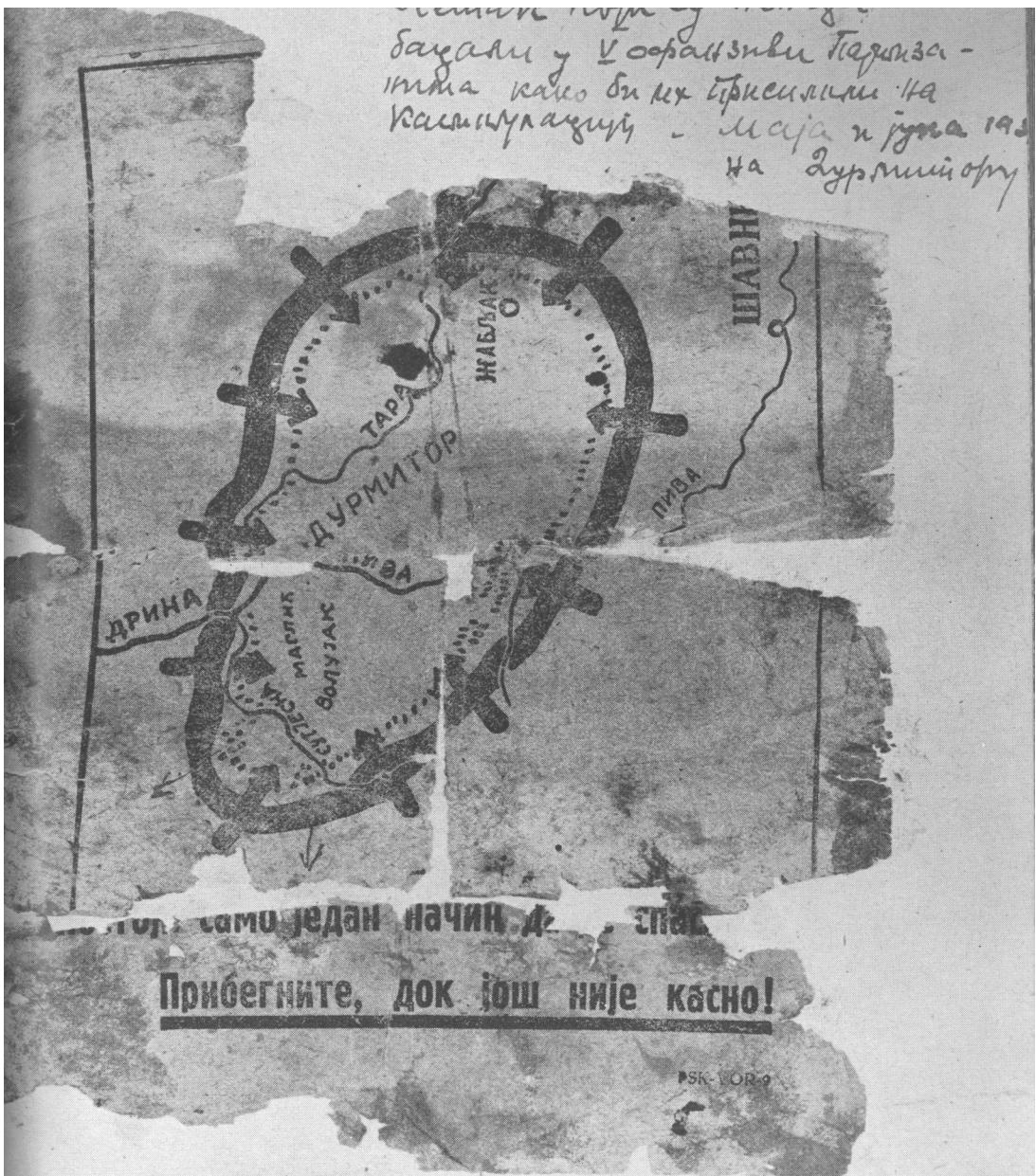

• . t U". SI i[←] v - Ä , i , >il
• : . , • v - ü »! . f ? * , 4 fcij I
DELOVI PETE NOU BRIGADE POSLE NEPOSREDNOG PROBOJA
TRE E DIVIZIJE 13 JUNA 1913
* • v . - - - • (Z. Skrigin)
1

*DRUGA PROLETERSKA PRODIRE KROZ ZELENGORU
(Z. Skrigin)*

бачади у се обрачунавају -
има како би их бројеви има на
каснијулачују - маја и јуна 1955.
на дурмитору

Прибегните, док још није касно!

песмо за губавче
состављено 7. XII. 1955. вр

Лешак најељ посе обрачунаве
изгуби изгубиши друговима -
страдаши тица -

Сагубао га
Г. Јанчић

NEMACKL LETAK IZ PETE OFANZIVE

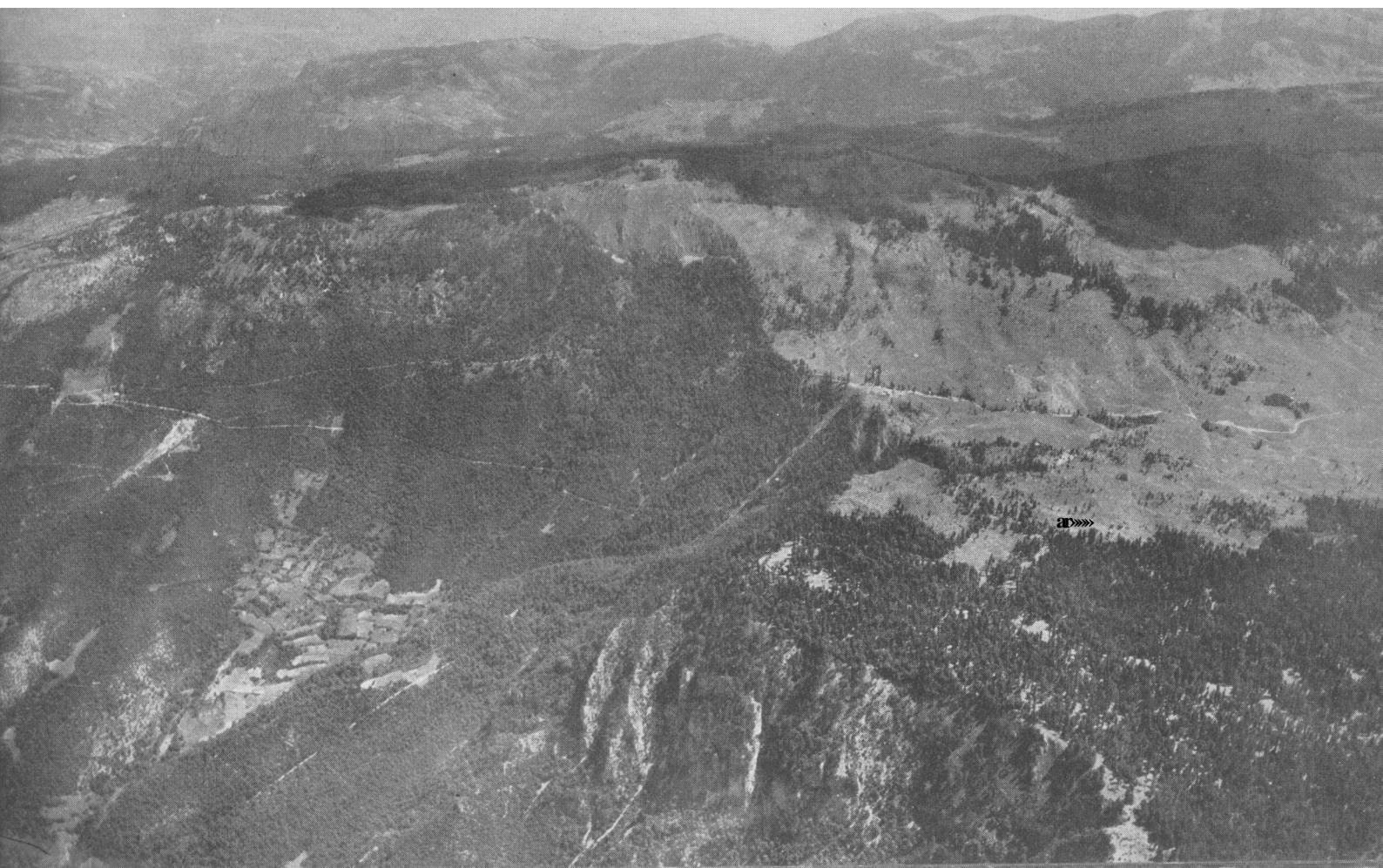
SINJAJEVINA

KANJON TARE NIZVODNO OD LEVERTARE

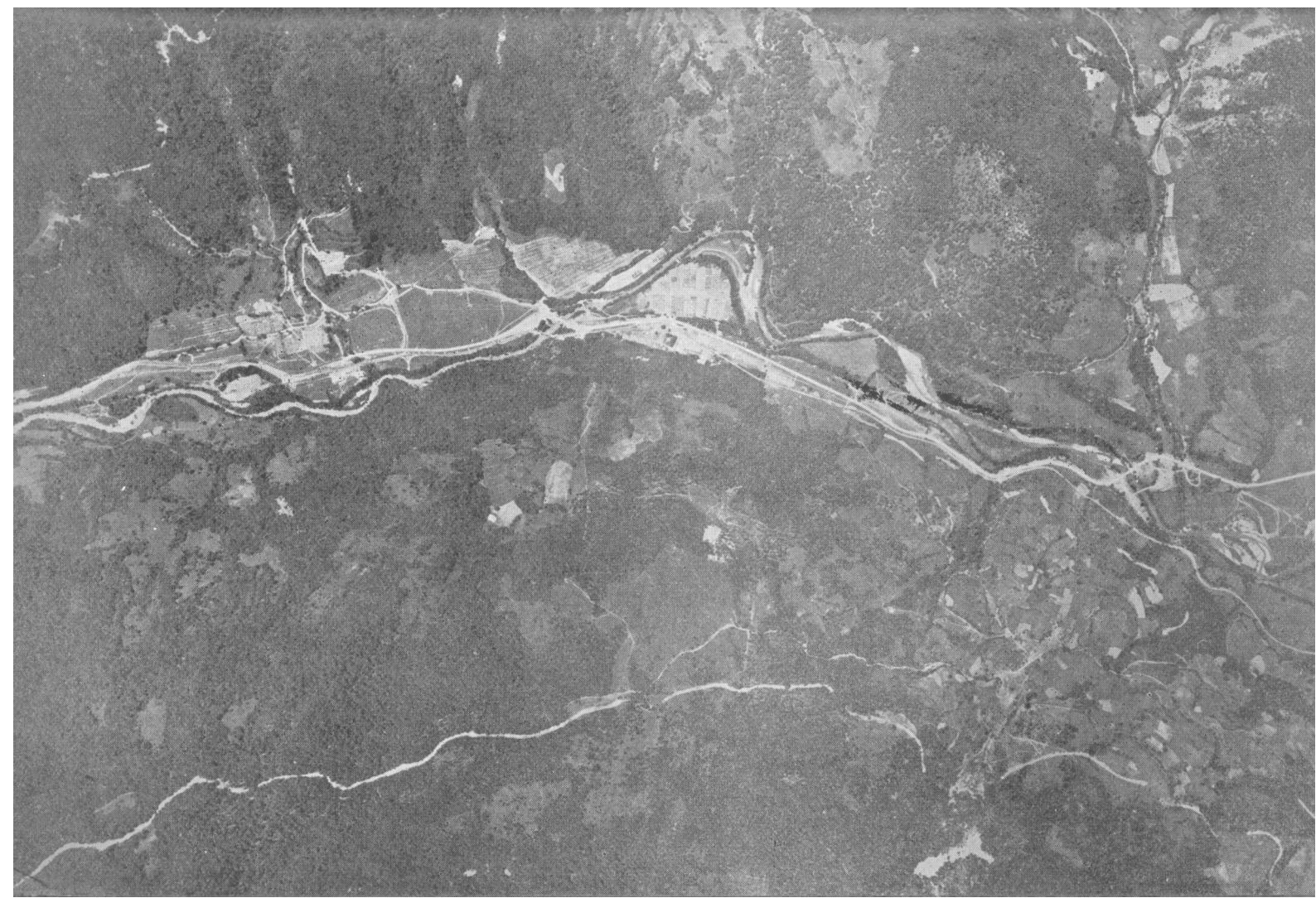
KANJON TARE NIZVODNO OD US A SUŠICE

ZLATNI BOR

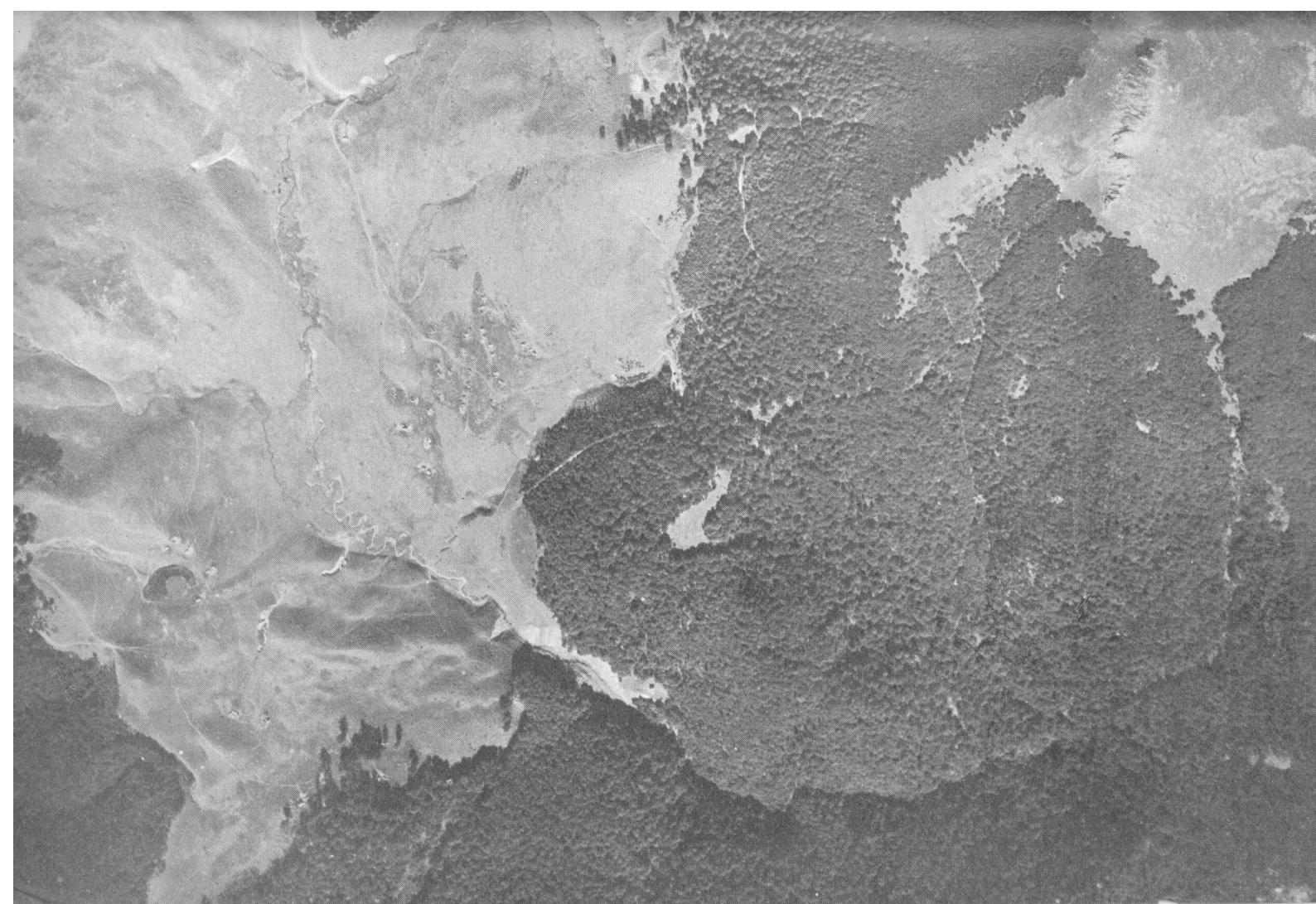
REJON s. G. KRUŠEVO

*TJENTIŠTE. NA DESNOJ STRANI SUTJEŠKE VIDI SE PUT KOJI
IDE OD DRAGOŠ-SEDLA PREKO BOROVNA i s. MRKALJI KA
POPOVOM MOSTU*

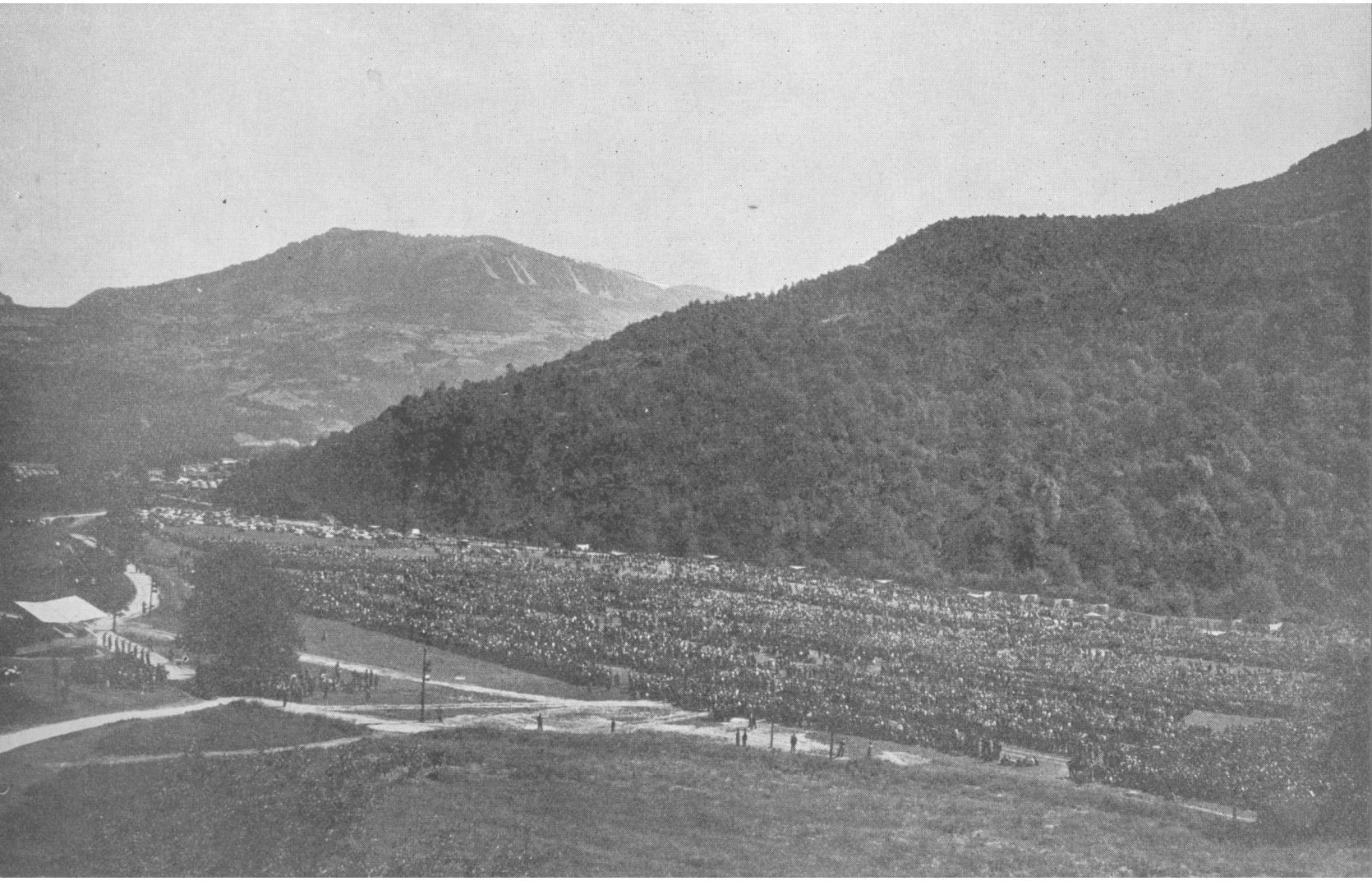
DONJE I GORNJE BARE

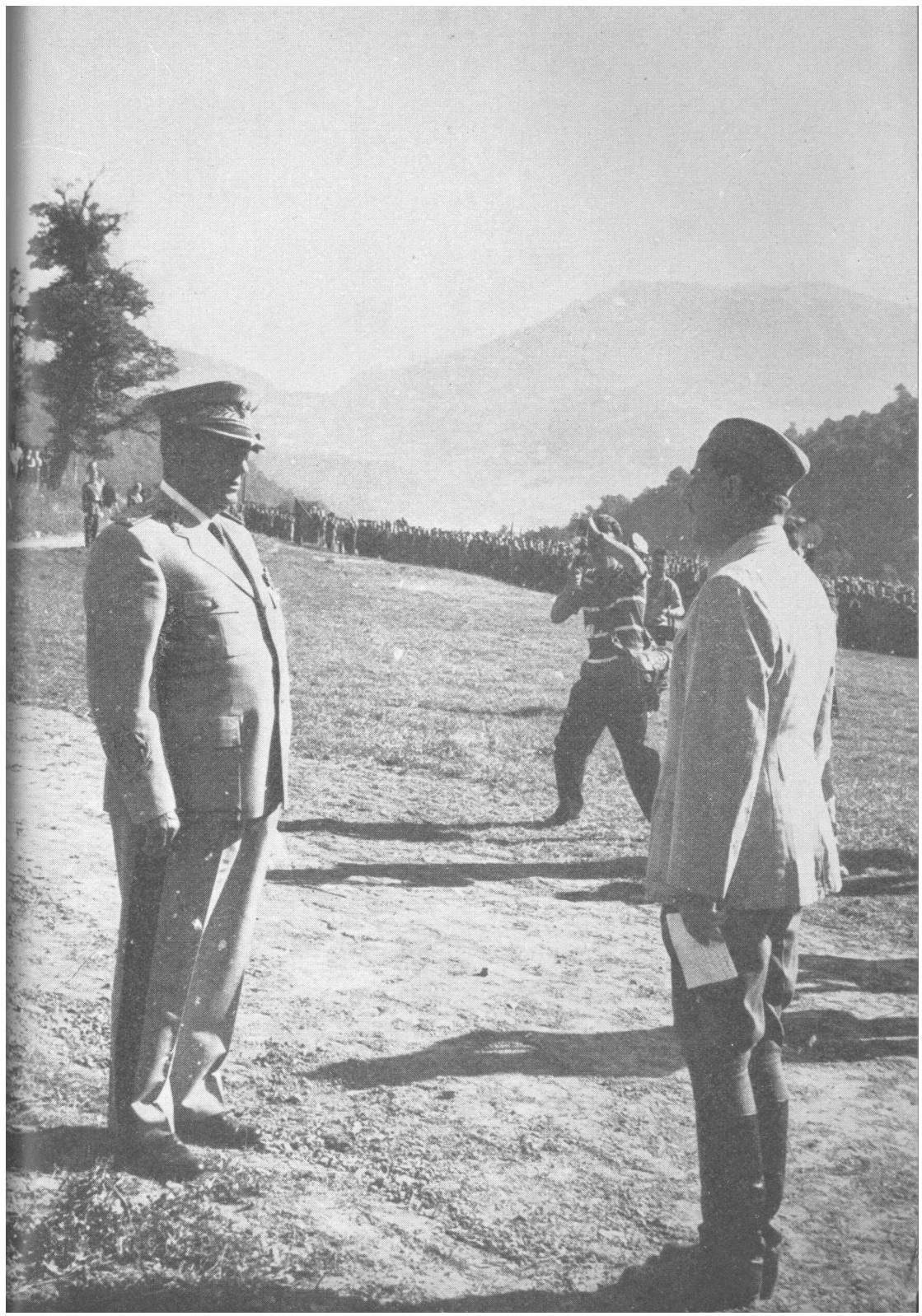
LU KE KOLIBE

III

SA PROSLAVE PETNAESTOGODIŠNICE BITKE NA SUTJESCI
ODRŽANE 4 JULIA 1958 GODINE NA TJENTISTU

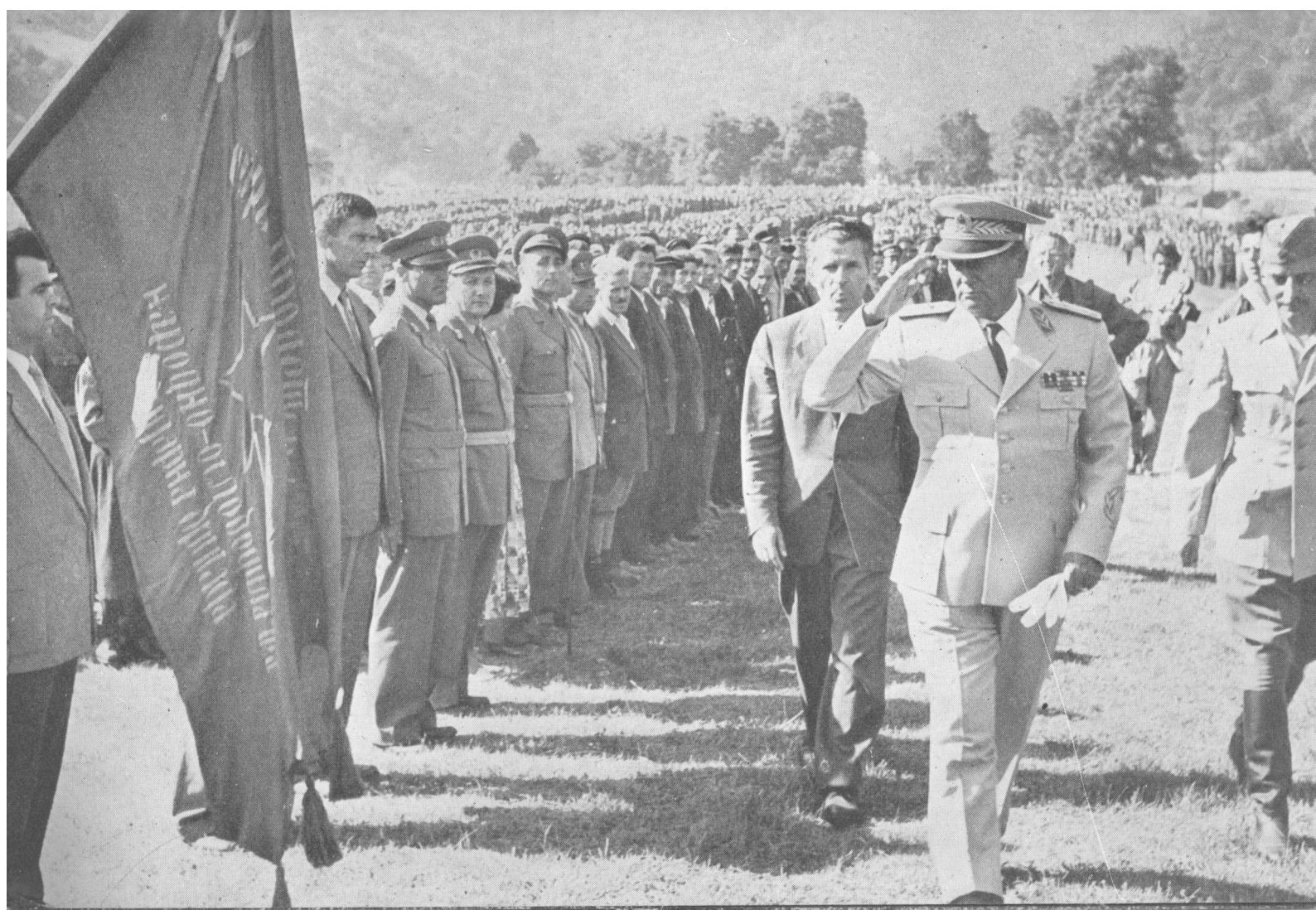
*U ESNICI BITKE NA SUTJESCI FORMIRANI U ŠESNAEST RATNIH
BRIGADA NA ISTORISKOM TJENTIŠTU O EKUJU VRHOVNOG
KOMANDANTA*

*ISPRED POSTROJENIH U ESENKA BITKE VRHOVNI KOMANDANI
JOSIP BROZ TITO PRIMA RAPORT OD KOJE POPOVINA
KOMANDANTA PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE U BICI
NA SUTJESCI*

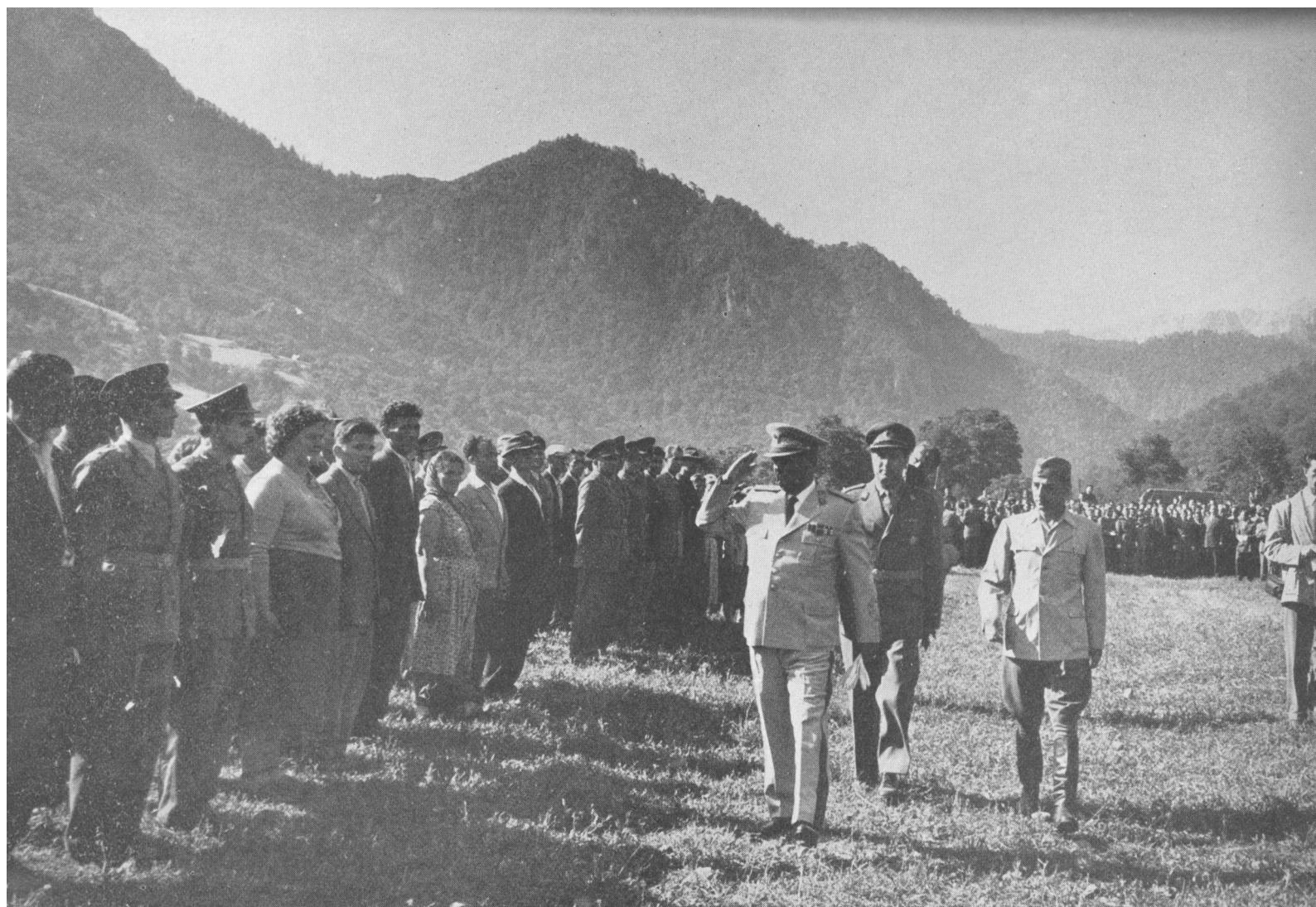
*VRHOVNI KOMANDANT JOSIP BROZ TITO VRŠI SMOTRU BORACA
BRIGADA, U ESNICA BITKE NA SUTJESCI, PRVE PROLETERSKE
DIVIZIJE*

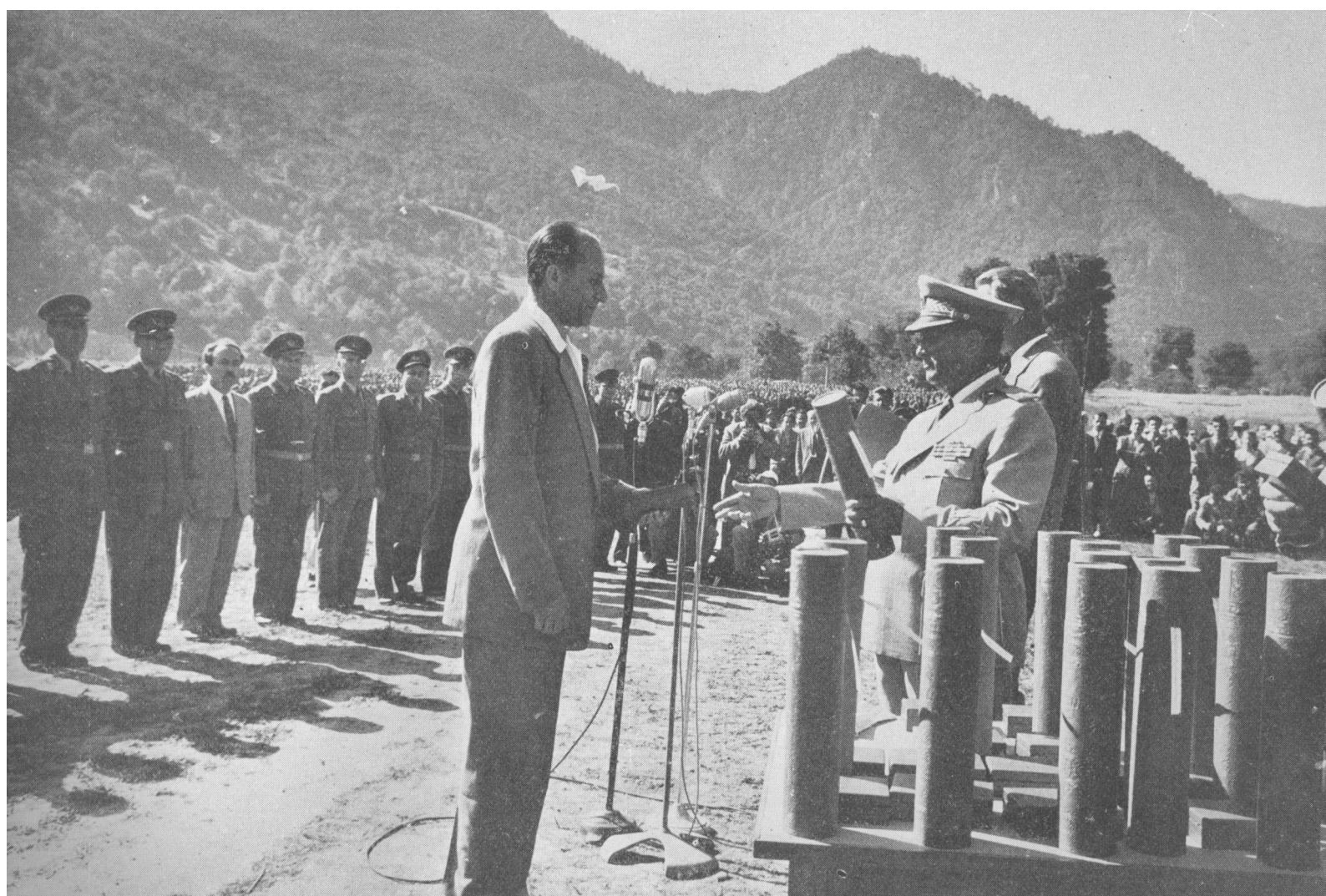
*VRHOVNI KOMANDANT JOSIP BROZ TITO VRŠI SMOTRU BORACA
BRIGADA, U ESNICA BITKE NA SUTJESCI, DRUGE PROLETERSKE
DIVIZIJE*

*VRHOVNI KOMANDANT JOSIP BROZ TITO VRŠI SMOTRU BORACA
BRIGADA, U ESNICA BITKE NA SUTJESCI, TRE E UDARNE
DIVIZIJE*

*VRHOVNI KOMANDANT JOSIP BROZ TITO VRŠI SMOTRU BORACA
BRIGADA, U ESNICA BITKE NA SUTJESCI, SEDME BANIJSKE
DIVIZIJE*

VRHOVNI KOMANDANT JOSIP BROZ TITO PREDAJE BRIGADAMA
UCESNICAMA BITKE NA SUTJESCI ORDEN NARODNOG HEROJA.
ZA PRVU PROLETERSKU BRIGADU ORDEN PRIMA MIJALKO
TODOROVIC POLITI KI KOMESAR BRIGADE U BICI
NA SUTJESCI

SADRŽAJ LIKOVNIH PRILOGA I FOTOGRAFIJA

LIKOVNI PRILOZI

*Sava Nikoli : PROBOJ NA SUTJESCI
Branko Sotra: KROZ SUMU
Franjo Simunovi : BORCI
Lojze Dolinar: NOŠENJE RANJENIKA
Petar Lubarda: SUTJESKA
Gorde Andrejevi -Kun: PORED PALOG DRUGA
Pivo Karamatijevi : U BORBU!
Franc Miheli : KURIR
Jozo Janda: CRTEŽ IZ PARTIZANA
Slavko Pengov: FRESKA O NOB*

RATNE FOTOGRAFIJE I FOTOGRAFIJE DELOVA ZEMLJIŠTA NA KOME SU SE DOGA AJI ODIGRALI

*Delovi Prve proleterske divizije prelaze Pivu kod Gornjeg Kruševa 29 maja 1943
Delovi Druge proleterske divizije prelaze Pivu krajem maja 1943
Delovi Prve proleterske divizije na gumenom amcu preko Pive krajem maja 1943
Za elje jedinica na mostu preko Pive 10 juna 1943
Oru e Druge brdske baterije Artiljeriskog divizicma Prve proleterske divizije na položaju Šari a Krš kod Mojkovca 17 maja 1943
Nad kanjom Pive maja 1943 (I)
Nad kanjom Pive maja 1943 (II)
Vojna muzika Druge proleterske divizije sa delovima Prve proleterske na Suhoj Gori juna 1943
Delovi Prve proleterske brigade na Suhoj Gori u pokretu ka Sutjesci*

Prvi bataljon Prve proleterske divizije na Mrkalj-Kladama 6 juna 1943. Komandant brigade Danilo Leki govori borcima Komora Brdske baterije Prve proleterske divizije na odmoru na Dragoš-Sedlu juna 1943

Borci Desete hercegovačke brigade prelaze Sutjesku kod Priboja 8 juna 1943

Delovi Druge proleterske divizije juna 1943 kod Suhe na Sutjesci

Pripremanje hrane za jedinice Prve proleterske divizije kod sela Suha Gora juna 1943

Borci pokušavaju da izvuku mazgu koja je od iznemoglosti pala na putu kroz Zelengoru 8 juna 1943

Delovi Pete NOU brigade posle neposrednog probroja Treće divizije 13. juna 1943

Druga proleterska prodire kroz Zelengoru

Nema ki letak iz Pete ofanzive

Sinjajevina

Kanjon Tare nizvodno od Levertare

Kanjon Tare nizvodno od uša Sušice

-

Zlatni Bor

Rejon s. G. Kruševa

Tjentište. Na desnoj strani Sutjeske vidi se put koji ide od Dragoš-Sedla preko Borovna i s. Mrkalji ka Popovom Mostu

Donje i Gornje Bare

Lučke Kolibe

FOTOGRAFIJE SA PROSLAVE PETNAESTOGODISNICE BITKE NA SUTJESCI

Tito prima Povelju naroda Jugoslavije. (Fotografija je u naslovnom tabaku)

U esnici Bitke na Sutjesci u o ekivanju Vrhovnog komandanta Vrhovni komandant prima raport

Vrhovni komandant vrši smotru boraca Prve proleterske divizije

Vrhovni komandant vrši smotru boraca Druge proleterske divizije

Vrhovni komandant vrši smotru boraca Treće udarne divizije

Vrhovni komandant vrši smotru boraca Sedme banjiske divizije

Vrhovni komandant predaje brigadama Orden narodnog heroja

S A D R Ž A J

**IZ TITOVE RECI NA PRVOJ SEDNICI ODBORA ZA PROSLAVU
PETNAESTOGODIŠNICE BITKE NA SUTJESCI
POVELJA NARODA JUGOSLAVIJE DRUGU TITU
UKAZ Ö ODLIKOVANJU BRIGADA U ESNICA BITKE
NA SUTJESCI ORDENOM NARODNOG HEROJA**

PROLETERSKE I UDARNE BRIGADE U BICI NA SUTJESCI
PRVA PROLETERSKA

TRE A KRAJIŠKA

TRE A DALMATINSKA

DRUGA PROLETERSKA

*Sredoje Urojevi : * * 63
Nikola Ljubi i : PO DRUGI PUT NA SUTJESCI — — — 99*

ETV RTA PROLETERSKA

* * * 115

Baško Brajović : *OD BLOA DO KIADNJA* — — — — 128

*Bosko Brajović : OD BIO A DO KLANJNA — — — — — 128
Ivana Vučetić : U BOJEVIMA NA JAVORSKU I KOD RIČKA 144*

DRUGA DALMATINSKA

SEDMÁ KRAJIŠKA

DESETA HERCEGOVA KA

PRVA DALMATINSKA

PETA CRNOGORSKA

<i>Vojo Todorović i Vujadin Popović :</i>	*	*	—	—	—	—	343
<i>Savo Burić :</i>	<i>OD PIVSKE PLANINE DO ZELENGORE</i>	—	—	—	—	—	355
<i>Dragiša M. Ivanović :</i>	<i>SECANJA NA PETU CRNOGORSKU</i>	—	—	—	—	—	372
<i>Raja Nedeljković :</i>	<i>S PETOM CRNOGORSKOM</i>	—	—	—	—	—	393
<i>Rade Knežević :</i>	<i>NIKAD VEĆ JUNAŠTVA</i>	—	—	—	—	—	419

TRE A PROLETERSKA (SANDZACKA)

SEDMA BANIJSKA

OSMA BANIJSKA

ŠESNAESTA BANIJSKA

Ante Babina: * * — — — — — — — — — — — — — 521

ARTILJERIJA

<i>Ljubivoje</i>	<i>Pajovi : ZIJE]</i>	<i>[DIVIZION</i>	<i>PRVE</i>	<i>PROLETERSKE</i>	<i>DIVI-</i>	537
<i>Branko</i>	<i>Obradovi : -</i>	<i>MARŠ ARTILJERACA</i>	<i>-</i>	<i>-</i>	<i>-</i>	564

PRILOZI:

- X SASTAV ŠTABOVA I BATALJONA I POLITODELA BRIGADA
II RATNE FOTOGRAFIJE I FOTOGRAFIJE DELOVA ZEMLJIŠTA
NA KOME SU SE DOGA AJI ODIGRALI
III FOTOGRAFIJE SA PROSLAVE PETNAESTOGODISNICE BIT-
KE NA SUTJESCI
SADRŽAJ LIKOVNIH PRILOGA I FOTOGRAFIJA

S U T J E S K A II

PIŠU U ESNICI

JEZI KI REDAKTORI:

Stevan Koji , Stana Stani , Miodrag Zivanovi

*

TEHNI KI UREDNIK

major

Slobodan M. Miti

*

KOREKTORI

Vera uri , Veljko Aleksi

«

Dato u štampu 1959

Štampanje završeno oktobra 1959

Štampa Vojno štamparsko preduzeće — Beograd